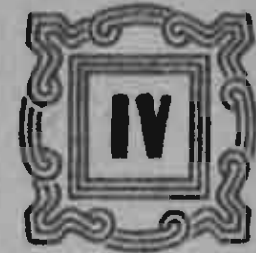

77335

ԱՇՁԵՐԱՊԵՐԷՔ ԵՂՐԵԱ

IV

Հ. Խոստովան

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИИ
ТБИЛИССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

И. А. ДЖАВЛЯХИШВИЛИ

СОЧИНЕНИЯ
В ДВЕНАДЦАТИ
ТОМАХ

ТОМ
IV

1996 · ТБИЛИСИ

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ივანე ჯავახიშვილი

მეცნიერებათა
თარგმანები
ტომები

ტომი
IV

თბილისი 1996

9(c41)
9(47.922)+90(47.922)
x 145

ივანე ჯავახიშვილის თხზულებათა 12-ტომეულის
მთავარი სარედაქციო კოლეგია

მ. ლორთქიფანიძე (მთავარი რედაქტორი), ზ. ალექსიძე, ა. აფაქიძე,
ვ. ბერიძე, თ. გამყრელიძე, ქ. ლომთათიძე, გ. მელიქიშვილი,
ე. მეტრეველი, რ. მეტრეველი, ა. ჯავახიშვილი.

მთავარი სარედაქციო კოლეგიის მდივანი მ. ინასარიძე

ივ. ჯავახიშვილის თხზულებათა წინამდებარე IV ტომი შეიცავს „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ I ტომს, რომელიც პირველად გამოიცა 1907 წელს. თბილისის უნივერსიტეტის დაარსებიდან 1927 წლამდე აქ ივ. ჯავახიშვილი „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ კურსსაც კითხულობდა, რამაც აუცილებელი გახდა, როგორც თვითონ აცხადებს, „ძველი საქართველოს ეკონომიური ისტორიის მთელი თავისი სიღრმით და სივრცით წარმოდგენა“.

„საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ პირველი ტომის მეორე, 1930 წლის, გამოცემა უკვე ბევრად ვრცელი და ახლად დაწერილი წიგნია. წინამდებარე ტომი დაიბეჭდა მეორე გამოცემის მიხედვით – ზოგიერთი აუცილებელი შესწორებით.

ტომი გამოსაცემად მოამზადეს
პ. გუგუშვილმა და ვ. ჩანტლაძემ

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა 1996

0505040000
608(06)-96
ISBN 5-511-00690-4

3-77395

რედ აქციის აბანო

ივანე ჯავახიშვილის დიდი იმეცნიერული დიაპაზონი მოიცავდა ისტორიის თვით წყაროების გაგვიწვინებისა და გამოცემის და, ქართული თუ უცხოური ისტორიული მწერლობის, ენათმეცნიერული, არქეოლოგიური, ეთნოგრაფიული და სხვ. სახის მასალათა საფუძველზე ქართველი ხალხის ისტორიის ახალ, მაღალ, თანამედროვე მეცნიერების შესაბამის დონეზე გაშუქების ამოცანათა გადაჭრას.

ივანე ჯავახიშვილი ქართველი ერის ისტორიის პრობლემებს აშუქებდა და წარმოაჩენდა არა მხოლოდ როგორც სოციალური, პოლიტიკური და ეკონომიკური განვითარების პროცესებს, არამედ ამასთანავე, იკვლევდა ქართული კულტურისა და საერთოდ ცივილიზაციის სოციოლოგიურ, ფილოსოფიურ, იდეოლოგიურ, მორალურ ასპექტებს. აქ საკმარისია დავასახელოთ მისი ნაშრომები ისეთ საკითხებზე, როგორცაა მუსიკის, ხუროთმოძღვრების, დამწერლობათმცოდნეობის, სიგელთამცოდნეობის, ტანისამოსის, შრომის იარაღებისა და ორგანიზაციის, ადამიანის პიროვნების და სხვ. პრობლემათა შესახებ.

მაგრამ ივანე ჯავახიშვილს დიდი და რთული მუშაობა უნდა გაეწია ქართული ლექსიკონისა და კერძოდ მეცნიერული ტერმინოლოგიის შემუშავებისათვის.

ივ. ჯავახიშვილმა 1930-იანი წლების შუაში სავსებით ახალი თაოსნობა წამოიწყო და დიდი შრომა გასწია საქართველოში წერილი მრეწველობის (საოჯახო მრეწველობის, ხელოსნობის, შინამრეწველობის, საერთოდ წერილ სარეწავთა) ფორმებისა და სოფლის მეურნეობის (მემცენარეობისა და მეცხოველეობის) დარგების, მ. შ. რიგი უკვე გადავარდნამდე მისული სახეების (ნივთების, საგნების) წარმოების საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში აღწერის ორგანიზაციის სახით. იგი აღფრთოვანებული იყო ამ სახით მოპოვებულ ცნობათა სიუხვითა და შინაარსიანობით და ოცნებობდა მათი სისტემატიზაციისათვის (რაზედაც დიდხანს დაუღალავად იმუშავა კიდევაც), რათა მერმე ამ მდიდარი მასალის მეცნიერულ ანალიზსა და გაშუქებას შესდგომოდა, მაგრამ... არ დასცალდა.

მის მიერ შედგენილი გეგმის (პროგრამის) შესაბამისად თავმოყრილი (ადგილებზე, 1935 წ. მივლინებულ აღმწერთა მიერ აღწუსხული) ეს ფრიად ფასეული და დიდი მოცულობის (6000 გვ.) მასალა, რასაც უეჭველად პირველწყაროს მნიშვნელობა აქვს ჩვენი ქვეყნის მატერიალური კულტურის (წარმოების ხასიათის, შრომის ორგანიზაციის, ნედლეულის შერჩევის, პროდუქციის ნაირსახეობათა, ნაკეთობის ხარისხისა და სხვ.) და სულიერი ცხოვრების (ენის,

ტერმინოლოგიის თქმულებათა შესწავლისათვის, ამჟამად მზადდება გამო-საცემად — ხეი ტომად¹.

ივ. ჯავახიშვილის კალამს ეკუთვნის ფუძემდებლური გამოკვლევები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის საკითხებზე, რომელთა შორის მთავარია „საქართველოს ეკონომიკური ისტორია“, რომლის ორი დიდტანიანი ტომი გამოქვეყნდა 1930 და 1934 წწ. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ თხზულების პირველი წიგნი პირველად დაისტამბა ჯერ კიდევ 1907 წ.

1907 წლის გამოცემის თავისი მნიშვნელობა მერმეც არ დაუქარავს, როგორც ამას თავით ავტორი 1930 წელს გამოცემულ წიგნში აღნიშნავს სწორედ იმას გამო, რომ იმ მასშტაბით შესწავლა საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის, როგორც ეს მოკლებულია 1930 წლის გამოცემაში და აქედან აღსვლა იმ საკითხებამდე, რომლებიც განხილულია 1907 წლის გამოცემაში, მოითხოვდა „საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის“ მრავალტომიანი ნაშრომის შექმნას, ივ. ჯავახიშვილმა ამ მრავალტომიანი ნაშრომიდან მოასწრო მხოლოდ ორი ფუნ-დამენტური ტომის დაწერა. ამიტომ 1907 წლის გამოცემა² თემატურად და ში-ნაარსით 1930 წლის გამოცემის შემავსებელია. ასეთივე მნიშვნელობა ენიჭება ივ. ჯავახიშვილის ნ. შრომს — „ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვ-რების ვითარება საქართველოში XVII—XVIII სს“.

როგორც ცნობილია, ივანე ჯავახიშვილის მოღვაწეობით ახალი პერიოდი იწყება საქართველოს ისტორიის შესწავლასა და საერთოდ მთელ ქართველო-ლოგიაში. ერთად, საქართველოს მეურნეობრივი ცხოვრების ისტორია ისე-დაც ნაკლებად შესწავლილ სოციალურ და პოლიტიკურ, საზოგადოებრივ და მოქალაქეობრივ ისტორიისთან შედარებით კიდევ უფრო ნაკლებად იყო გამო-კვლევად შეიძლება ითქვას, საქართველოს ადრინდელი ისტორიკოსები არ-სებობდად უფროდღებოდ სტრუქტურულ კვების სახალხო მეურნეობრივი განვი-თარების ისტორიის და ასე ფრქველდებოდა თვით მე-19 ს. ბოლომდე.

ეკონომიკური ცხოვრების შესწავლის აუცილებლობას, ყველაგან და ყო-ველთვის კარნახობს პოლიტიკური ცხოვრების აქტიუზიზაცია, პოლიტიკურ პრაქტიკაში მომავლის განსჭვრეტის საჭიროება, რაც მით უფრო მეტ რეზო-ნანსს აწვევს, რაც უფრო ღრმა და ფართო ხასიათს ღებულობს შინაგანი თუ საერთაშორისო ხასიათის სოციალური და პოლიტიკური მოძრაობა.

საქართველოში ჯერ ბატონყმობის გაუქმებასთან დაკავშირებულმა ლო-ნისძიებებმა, რაც უპირატესად სახელმწიფოებრივი აპარატის საქმიანობის სფეროებით ისაზღვრებოდა, ხოლო მერმე საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვ-რების აღორძინებამ და თვით პოლიტიკური პარტიების გაჩენამ ეკონომიკური ყოფიერების შესწავლა ერთ-ერთ პირველხარისხოვან პრაქტიკულად გადააქცია. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ საზოგადოებრივ-ლიტერატურულ მიმდინარე-ობებს, მე-19 ს. საქართველოში პოლიტიკური პარტიები გაჩნდნენ მხოლოდ 70-იანი წლებიდან.

¹ უკვე გამოცემის მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორია-სათვის, ტ. I, თბ. 1976 და II ტომის I ნაწილი, თბ., 1979.
² ეს ნაშრომი შეტანილია თხზულებათა მე-12 ტომში.

ამიტომ ისე მოხდა, რომ სწორედ ამ დროიდან გაიზარდა ინტერესი ქვეყ-ნის ეკონომიკური ცხოვრების ისტორიის შესწავლისადმი.

ყველაზე მნიშვნელოვანი სიტყვა აქაც ეკუთვნის ეროვნულ-განმათავისუფ-ლებელი მოძრაობის საყოველთაოდ აღიარებულ მეთაურს ილია ჭავჭავაძეს, რომელიც 1880 წ. აქვეყნებს სპეციალურ სტატიას „ქველი საქართველოს ეკო-ნომიკური წყობის შესახებ“, სადაც იგი მთელი სიშველით დღის წესრიგზე აყენებს საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის შესწავლის გადაუდებელ ამო-ცანას.

ილია ჭავჭავაძე წერს: „ჩვენის შიდა-ცხოვრების ისტორია ჯერ ფარდა-აუხ-დელია და უცნობი ჩვენგან... ჩვენს ხალხს ორი ათასი წელიწადი უცხოვრია თავისი ცხოვრებითა და თვითმოქმედებითა... და იმისთანა ზანა ისტორიისა, არ დასდგომია, რომ მტრისაგან მოსვენებული ყოფილიყოს ზედმიყოლებით და გა-ნუწყვეტილვ ასი წელიწადი მაინც ერთად... ორი ათასი წელიწადი იბრძოდა, ომობდა, სისხლს ღვრიდა... და ჩვენს ქვეყანას არავისი ვალი და ვაზში დასდებია... ვსთქვათ მკლავმა და გულმა შესძლო ეს გოლიათობა. საკვირველი ეს არის — რა ქონებამ გაუძლო ამისთანა ყოფასა? რა ჭკვებავდა ხალხსა, რა ქონებით უძ-ლებოდა ამოდენა ომებსა და სისხლის ღვრასა?“

— „პასუხი ჩვენს ეკონომიკურ აგებულებასა და წყობაში უნდა მოინახებოდეს. უეჭველია, ჩვენი უწინდელი ეკონომიკური წყობა ისეთი ყოფილა, რომ ხალხს იქიდან ჰქონია ის ქონებითი ძალ-ღონე, რომლითაც იგი გასძლიოდა ამოდენა ვაი-ვაგლასსა და ომებსა, ამოდენა ხნის განმავლობაში. აი, საგანი ღირსშესა-ვი-ვაგლასსა და ომებსა, ამოდენა ხნის განმავლობაში. ეს საგანი რომ თვალწინა ჰქონ-ნიშნავი და მეტად საინტერესო გამოსაკვლევად. ეს საგანი რომ თვალწინა ჰქონ-დეს ეხლანდელს მეისტორიეს, ამ საგანზეც რომ უეჭველი პასუხი მოგვეცეს ვინმემ, ბევრს ნათელს მოჰქვენდა აწმყოსა და მომავალსაც გზას გაუწავდებდა“¹.

მაგრამ შემდგომ ათეულ წლებშიაც, თვით მარქსისტული იდეოლოგიის გაძლიერების ფითარებაშიც ამ მხრივ საქმე არსებითად დეკლარაციების იქით არ წასულა და უკეთეს შემთხვევაში იგი მე-19 ს. ეკონომიკური განვითარების შესახებ ცალკეულ საგანზე და საყოველთაო ნარკვევების გამოქვეყნებით თავ-დებოდა და ყოველივე ამით ისლა ვლინდებოდა, რომ საქართველოს ეკონომი-კური ცხოვრების საკითხების მონოგრაფიული შესწავლის საჭიროება საყოველ-თაოდ იყო აღიარებული.

საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ნამდვილად მეცნიერული, მონო-გრაფიული შესწავლის პირობები მხოლოდ მე-20 ს. დამდგვიდან შეიქმნა და მას მტკიცე საძირკველი ჩაუყარა ივანე ჯავახიშვილმა, და იგი ამ მხრივაც დი-დებული ილია ჭავჭავაძის ანდერძის გამახორციელებლის როლში გამოვიდა.

იმის გასაგებად, თუ რაოდენი საფუძვლიანობითა და მასშტაბურობით ხა-სიათდება მისი ეს წამოწყებაც საკმარისია კაცმა წაიკითხოს „საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის“ პირველი წიგნის მეორე გამოცემის წინასიტყვაობა და პირველი კარი.

ივ. ჯავახიშვილს თავისი მკითხველი იმთავითვე შეყავს დიდ მეცნიერულ

¹ ილია ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. IV, 1955, გვ. 175—176.

ლბორატორიაში. ეკონომიური ისტორიის შესასწავლად და დასაწერად მკვლევარს, ზოგად ისტორიულ წყაროებს გარდა... უმთავრესად ეკონომიური და ფინანსური შინაარსის ძეგლები სჭირდება... მაგრამ წარსულის ამგვარი ძეგლები სხვა წყაროებზე უფრო ნაკლებად არის ხოლმე დაცული... ამის გამო ეკონომიური ისტორიის აღსადგენად მკვლევარი იძულებულია და ვალდებული იყოს საჭირო ცნობები ყველგან ეძიოს და ყოველგვარი წყაროები გამოიყენოს.

შინაგ ამ განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო, რომელიც ეკონომიური ფინანსური თვისების წყაროებს აქვთ ეკონომისტ-ისტორიკოსისათვის, იგი სწორედ აქედან იწყებს ღრმა და შინაარსიან კვლევას-ძიებას. მთელი ეს მასალა მას ცალკე ჯგუფებად აქვს დაყოფილი: I. დემოგრაფიული წყაროები... ძველი სტატისტიკური ცნობები მოსახლეობის შესახებ; II. საფინანსო უწყებების ძეგლები, გადასახადების სისტემისა და ბიუჯეტის შესახებ საბუთები; III. საკორპორაციო და კერძო მეურნეობის შემოსავალ-გასავლის დოკუმენტები და IV. აღწერილობითი წყაროები, გეოგრაფიული ნაშრომები, უცხოელ მოგზაურთა და ელჩების ჩანაწერები.

იგი ჯავახიშვილი დაწერილებით იხილავს მოსახლეობის აღწერის ჩვენამდე მოღწეულ ძეგლებს. იკვლევს მოსახლეობის აღწერის პერიოდულობასა და ორგანიზაციას, აღწერის პროგრამის დემოგრაფიულ რაობას და ამის საფუძველზე საზოგადოების წოდებრივ სტრუქტურას, აღწერების სამხედრო და ფისკალურ მიზნებსა და სხვ.

პირველი კარი სახელდობრ იწყება დემოგრაფიული ძეგლების სისტემატური კრიტიკული განხილვა-შეფასებით და ამ დარგის შესაბამისი ქართული ტერმინოლოგიის გამოკვლევით და დადგენით. აქ იგი ჯავახიშვილს გამოკვლევს აქვს, თუ რა ეტაპი წინათ ხალხის აღწერის საბუთებს. შესწავლილია აგრეთვე აღწერის დებულება და წესები საქართველოში.

იგი ჯავახიშვილმა წყაროთმცოდნეობის თვალსაზრისით შეისწავლა ზემოქართლის სადროშოს მე-17 ს. მეორე ნახევრის ხალხის აღწერის დავთარი, სამროვლის 1715 წ. დავთარი, მე-17 ს. დამდეგის ზემოქართლის დავთარი, კახეთის ხალხის აღწერის დავთარი, 1721 წ. ხალხის აღწერის დავთარი, ხალხის აღწერის დავთარი მე-18 ს. ნახევრიდან მოყოლებული მე-18 ს. დამლევამდე, დასტურის ხეობის მე-18 ს. შუა წლების დავთრის ნაწყვეტი, 1774 და 1781 წ.წ. აღწერის დავთარი, ხალხის აღწერა მე-18 ს. უკანასკნელ ათეულებში, ქალაქის აღწერის დავთარი და დიდძალი სტატისტიკური ამონაკრებები აღწერის დავთრებიდან.

შან მოგვცა ამ დავთრების ზოგადი შეფასება და მათი მნიშვნელობის დახასიათება; განიხილა აღწერის დავთრების დაკვირვების არეალი და ცნობათა უფუნქციონობის საკითხი.

პირველი კარის მეორე ნაწილი ეხება საფინანსო უწყებებისა და თვისების ძეგლებს. ამ მხრივ იგი ჯავახიშვილმა კრიტიკულად შეისწავლა ისეთი დოკუმენტები, როგორცაა — „გარიგების წიგნები“, რომელთაც მე-17 საუკუნიდან ეწოდა „დასტურლამალი“. მან აღნიშნული თვალსაზრისით შეისწავლა მე-14

საუკუნის პირველი ნახევრის ძველი „გარიგება ხელმწიფის კარისა“, აგრეთვე ვახტანგ VI „დასტურლამალი“, „მეწინავე სადროშოს ძღვენისა და სამასპინძლოს გარიგების წიგნების ნაწყვეტი“, „კახეთ-ქიზიყის მე-18 ს. შუა წლების გამოსადების გარიგების წიგნი“, „ქალაქის მოურავის გარიგების წიგნი“, „საეკლესიო სარგოს გარიგების წიგნები“, შემოსავლის დავთრები — „დავთარი ქუთაისის საყდრის გამოსავალი ბეგრისა 1578 წ.“, „დიდი საკათალიკოზო დავთარი“, ე. წ. „საცაგერლოს დავთარი“ და სხვ. ასევე უფლდასმით ივანიხილა საკორპორაციო და კერძო მეურნეობის შემოსავალ-გასავლის საბუთები, სამონასტრო მეურნეობის ისეთი წყაროები, როგორც არიან სახსენებლები და აღაპები („სულთა მატიაწეები“) და სხვ.

საბუთების სიმცირისა და ნაკლოვანების მიუხედავად იგი ჯავახიშვილმა შესძლო ზოგად ზაზებში წარმოდგინა საქართველოს შუა საუკუნეების სახელმწიფოებრივი ფინანსების, ეკლესიისა და კორპორაციების ფინანსებისა და ფინანსური ორგანიზაციების განვითარების ისტორია.

ამ პირველ წიგნში იგი ჯავახიშვილის მიერ ეს საკითხი მეცნიერულად შესწავლილია უმთავრესად წყაროთმცოდნეობის თვალსაზრისით. რაც შეეხება ფულის, კრედიტის და საერთოდ ფინანსების არსებით მხარეებს იგი მას იკვლევს თავის ნაშრომებში: „საქართველოს ეკონომიური ისტორია“, 1907 წ., „ქართული სამართლის ისტორია“, წიგნი II, ნაკვ. II, 1929 წ.; „ქართველი ერის ისტორია“ წ. I, III, IV; „ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა“; „მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის“, 1946 წ. და სხვ.

იგი ჯავახიშვილმა ქართული საფასე შეისწავლა ნუმისმატიკის თვალსაზრისით, რაც რასაკვირველია მოითხოვდა რიგი მეცნიერული დისციპლინის: პოლიტიკური ეკონომიის, ფინანსური მეცნიერების, სამართლის, ისტორიის, არქეოლოგიის, მეტროლოგიის, ისტორიული გეოგრაფიისა და სხვ. საფუძვლიან ცოდნას.

იგი ჯავახიშვილმა პირველადი მასალების, ძირითადი ქართული წყაროების საფუძველზე გააკრვია სხვადასხვა დროს აქ მიმოქცევაში მყოფი ფულის აღმნიშვნელი ტერმინები, ფულის ქართული და უცხოური სახელწოდებანი. მან შეისწავლა ფულის მასალა, სამონეტო საქმის ტექნიკური საკითხები, ფულის ლითონური შინაარსი, სინჯი, ლიგატურა, რემედიუმი, ორენოვანი მონეტები, მონეტის ერთეული, მონეტური ფილა, მონეტის რევალია, სამონეტო შემოსავალი, მონეტის პარიტეტი, ამა თუ იმ ლითონის მონომეტალიზმი ეპოქების მიხედვით და ფულის კურსი.

იგი ჯავახიშვილმა გამოიკვლია საკრედიტო ურთიერთობათა ქართული ტერმინოლოგია: — ხარგებლის საკითხი და ხარგებლის კანონიერი სიდიდე საქართველოში, თამასუქი, წინდი და სააღებ-მძიმე კრედიტი; ქართული ფინანსური აპარატი, შესავალისა და შეუვალის საკითხი, სახელმწიფო ხარჯები — სახელმწიფო მმართველობის, მეფისა და მისი სახლობის, სამხედრო, მშენებლობისა და სოციალურ-კულტურულ ღონისძიებთა; შეისწავლა აგრეთვე სახელმწიფოებრივი შემოსავალი, — სახელმწიფოებრივი და ადგილობრივი გადა-

სახადები, ცალსახადის ობიექტი და სუბიექტი, გადასახადის განაკვეთი, საგან-გებო გადასახადები, არაპირდაპირი გადასახადები, გადასახადების სიმძიმე, სამხედრო აღრიცხვა და სხვა.

გეოგრაფიული და საერთოდ აღწერილობითი წყაროების მნიშვნელობის გაუმჯობესება იმ ჩვენს მიერ იწყებს საქართველოს ეკონომიკური ცხოვრების შესწავლის მხრივ, თვისი დიდი წინამორბედის ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომის — „გეოგრაფიული აღწერა საქართველოსას“ განხილვითა და შეფასებით.

საქმე ისაა, რომ არსად ჩვენი ქვეყნის ბუნება, თვისებები, მოსახლეობა და ეკონომიკური მდგომარეობა ისეთი სიერცე-სიღრმით არ არის განხილული და დახასიათებული, როგორც ვახუშტის ამ ნაშრომშია. „წერილობითი ძეგლების, რუკებისა და დემონსტრაციული წყაროების მიხედვით დაწერილ და ავტორისაგან საქართველოს ადგილობრივს, ყოველმხრივს პირად შესწავლაზე დამყარებული ვახუშტის თხზულება... აუცილებელი საჭირო წყარო იქნება“ ყველასათვის, ვინც ამ ქვეყნის წარსულისა და აწმყოს კვლევას აწარმოებს. კიდევ მეტიც, „ცნობათა სუბიექტისა და განმაცვიფრებელი მრავალფეროვნების წყალობით ვახუშტის გეოგრაფიის არას დროს მეცნიერებისათვის მნიშვნელობა არ დაეკარგება“ (გვ. 113)

იგი ჩვენს მიერ სპეციალურად იხილავს, უძველესი ანტიკური მწერლებიდან მოყოლებული უცხოურ ავტორთა თხზულებებს, როგორც საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის წყაროებს; იგი ცხადია, შესაბამის ყურადღებას უთმობს ეთნოგრაფიულ და არქეოლოგიურ მასალას.

მერვე იწყება თვით მეურნეობის ისტორიის კვლევა მაგრამ ახლა საკითხავია, სახალხო მეურნეობის რომელი დარგებიდან და როგორი თანმიმდევრობით უნდა ყოფილიყო ეს პრობლემა შესწავლილი და გაშუქებული?

რა თქმა უნდა, აგრარული ქვეყნის მატერიალური წარმოების ქვეყნთხედს მიწათმოქმედებისა და მიწათმფლობელობის ვითარება განსაზღვრავდა. იგი ჩვენს მიერ სწორედ ეს ყველაზე მართებული გეზი იყო. ამისათვის რამდენადმე გადაუხეია 1907 წ. გამოქვეყნებული პირველი წიგნის სტრუქტურას და 1930 წ. გამოცემული ახლად დაწერილი „საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის“ პირველი წიგნის დიდი ნაწილი და მეორეც (1934) მთლიანად მოუძღვნა სოფლის მეურნეობის ისეთ საკითხებს, როგორცაა მიწათმოქმედება—მემინდვრობა, მიწათმოქმედების ტექნიკა, შრომის ორგანიზაცია და სხვა. შემდეგ მოდის ურიად ვრცელი, დეტალური და დოკუმენტირებული კვლევა—ძიება მემინდვრობის საკითხებზე, სადაც განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა მარცვლულ კულტურებს და მრავალწლიან ნარგავთა შორის კი — მევენახეობას.

აღსანიშნავია, რომ „საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის“ მეორე გამოცემისათვის საკითხების სტრუქტურისა და თხზულების მოცულობის წინასწარი ვარაუდები შესამჩნევად შეიცვალა. მერვე წიგნის წინასიტყვაობაში ვკითხულობთ: „ამ წიგნის მაქარბებელი სიდიდე იმ გარემოებით არის გამოწვეული. რომ ქველ საქართველოს სახალხო მეურნეობის ეკონომიკის დასახასიათებლად უნდა აღვნიშნავთ საქირო წინასწარი გამოკვლევები თითქმის არ არსებობს. არც ბოტანიკურად და არც აგრონომიის ისტორიის თვალსაზრისით ჩვენი სასოფლო

მეურნეობის წარსული მარაგი შესწავლილი არ ყოფილა. უამისოდ კი სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკაზე მსჯელობა დაუსაბუთებელი დებულებათა ცარიელი გროვა გამოვიდოდა... ამისათვის იძულებული ვიყავე აუარებელი დრო და ენერგია შემეღია ისეთი საკითხების გამოკვლევისათვის, რომელიც ბოტანიკოს-აგრონომის მოვალეობას შეადგენს. ამიტომაც არის, რომ ამ წიგნში ბევრი რამეა, რაც უფრო აგრონომიის ისტორიის შექმნის, ვიდრე წმინდა ეკონომიკურ ისტორიას“!

იგი, ჩვენს მიერ იწყება: „ვითარცა ენისა და ისტორიის მკვლევარი, ყველგან, ენათმეცნიერული და ისტორიული მეთოდების გამოყენებით, ვცდილობდი ისეთი საკითხები გამომეჩქვია, რომელთა სხვა საშუალებით გომორკვევა შეუძლებელი იყო“. ამასთანავე იგი, ჩვენს მიერ მოითხოვს, რათა ამიერიდან მაინც ჩვენმა არქეოლოგებმა ძველი სამარხების გათხრის დროს ყურადღება მიაქციონ მიწათმოქმედების კულტურის ნაშთებსაც, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ისტორიისათვის.

საქართველოს სოფლის მეურნეობის კონკრეტულ განხილვას იგი იწყებს მიწა-წყლის ზოგადი დანაწილების პრინციპების და მიწისმოქმედების დარგების გარჩევით; მიწისა და ნიადაგის ეკონომიკური შეფასებით და საქართველოს ბუნებისა და მიწა-წყლის თვისებათა ზოგადი დახასიათებით. შემდეგ განხილულია წარმოების იარაღები — სახნავი და მიწის დასამუშავებელი სხვა ინვენტარი. ყველა ეს საკითხი შესწავლილია შესაბამისი ტერმინების დადგენითა და განმარტებითურთ. ფართოდ და დასაბუთებულად არის წარმოდგენილი ქართულ სახენწლეთა სხვა ქვეყნების სახენწლეთთან შედარებითი ანალიზი.

შემდეგ გაშუქებულია მცენარეთმცოდნეობის საკითხები, მცენარეთმცოდნეობის შესახებ ზოგადი მოძღვრება და სოფლისმეურნეობრივი არეები და ზონალობა ძველ საქართველოში.

ამის შემდეგ იგი, ჩვენს მიერ იხილავს მემინდვრობის კულტურებს, მის შემადგენლობას, რაობასა და სიერცეს. გამოკვლეული აქვს საკვები კულტურების სხვადასხვა ჯიშები: ხორბლეული, ქრთილეული, ბრინჯი, შვრია, სვილი, ჭვავი, სიმინდი, ფეტვნიანი. შესწავლილია აგრეთვე მიწის ნაყოფიერება და მოსავლიანობა ძველ საქართველოში, მემინდვრობის კულტურის დონე, მისი წარმომავლობის საკითხი, ხორბლეულისა და ქრთილეულის ჯიშების გაჩენის ქრონოლოგიური ჩარჩოები და ძალიან საინტერესოდ განხილულია საკვებ მცენარეთა არეების არსებობის მნიშვნელობა საქართველოს ეკონომიკისა და სახელმწიფოებრიობისათვის.

მთავარი იდეა, რაც იგი, ჩვენს მიერ ამოძრავებდა, რათა ქართული მიწათმოქმედების კულტურის ისტორია ესოდენ ვრცლად და დეტალურად გაეშუქებინა, იყო ჩვენება იმისა, „...რომ ქართველი ერის მოღვაწეობა მართო პოლიტიკური, სოციალური და კულტურის ასპარეზით არ განისაზღვრებოდა, არამედ მეურნეობაშიც მას დაუცხრომელი მუშაობა უწარმოებია და. მისი საქმიანობა ამ დარგში საკმაოდ ნაყოფიერი ყოფილა. თუ აქამდის ჩვენ უცხოელებთან უმთავრეს ბრძოლის ამბები ვიცოდით, ახლა უკვე ვრწმუნდებით, რომ ამას გარდა მეურნეობის სფეროში მათთან ურთიერთობაც ყოფილა და პოლი-

ტაქტიკური პრინციპისა და მიუხედავად, მართო მეზობელთა კი არა, არამედ მოწინააღმდეგეთა ქვეყნებისაგანაც მეურნეობის სფეროში გამოსადეგი მონაპოვარი და მნიშვნელოვანი გამოცდილებაც გამოუყენებია, ისევე, როგორც ქართულ სასოფლო მეურნეობასაც სხვათა მეურნეობაში თავისი წვლილი შეუტანია (ტ. II, გვ. VI).

უნდა ითქვას, რომ ამ დებულების საილუსტრაციო მასალაც ბლომად არის მოყვანილი და ობიექტურად გაშუქებული...

თხზულებათა მეოთხე ტომს დამატების სახით ერთვის ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომი „ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII-XVIII სს“, რომელიც გამოქვეყნდა ჟურნალ „პრომეთეში“, 1918 წ. №1. თვით ავტორისავე განცხადებით ეს ნაშრომი „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ჯერ დაუბეჭდავ უკანასკნელი წიგნითგან არის ამოღებული“.

ივ. ჯავახიშვილის ხსენებულ ნაშრომში გაშუქებულია საქართველოში საქალაქო წესობების, მოსახლეობის რაოდენობის, ქალაქის მმართველობის, სასამართლო საქმის, ფაცვლის, ადგილობრივი ფინანსური მეურნეობის, ხელოსნობის, მრეწველობისა და სხვ. საკითხები.

სამწუხაროდ, ივ. ჯავახიშვილმა „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ დამთავრება ვეღარ მოასწრო, მიუხედავად იმისა, რომ 1920-იანი წლებიდან იგი სისტემატურად მუშაობდა სხვა მრავალთა შორის ამ პრობლემებზედაც და ამასთანავე უნივერსიტეტშიც კითხულობდა უაღრესად საინტერესო კურსს ამ დისციპლინისა.

მას, როგორც თვითონ აცხადებს (ტ. I, გვ. IV), ყოველივე იმის ჩაწერაც კი ვერ მოუხწრია, რასაც ლექციების სახით სტუდენტებს უკითხავდა. მის არქივში დატულია მასალა მომდევნო მესამე და მეოთხე წიგნებისათვის, რაც, ცხადია, გათვალისწინებული იქნება ივ. ჯავახიშვილის თხზულებათა სრული კრებულის გამოცემისას. აქვე შეიძლება ისიც ითქვას, რომ გარდაცვალების შემდეგ უკვე გამოქვეყნდა მისი არქივის რიგი მასალა სახალხო მეურნეობრივი და საერთოდ მატერიალური კულტურის ისტორიის საკითხებზე.

თხზულებათა IV და V ტომში აღმოსავლური (არაბული, თურქული, სპარსული და სხვა) და ბიზანტიური (ბერძნული) წყაროებისა და ტერმინთა დაწვრილობა შემოწმებულია აკად. ს. ჭიქიას, პროფ. ნ. ლომოურის, პროფ. კ. კუცოს, უფრ. მეც. თანამშრ. ნ. მახარაძის, თ. მესხისა და ნანა წაქაძის მიერ, რომელთაც მადლობას მოვახსენებთ.

რედაქციამ შეასწორა კორექტურული შეცდომები, წერიითი ლაპსუსები, დააბუსტა ზოგიერთი გამოყენებული ლიტერატურის (წიგნის) სახელწოდება და გამოცემის თარიღები და სხვ.

ივ. ჯავახიშვილი

საქართველოს ეკონომიური ისტორია

წიგნი პირველი

მეორე გამოცემის წინასიტყვაობა

„საქართველოს ეკონომიური ისტორია“ პირველად 1907 წელს გამოქვეყნდა. იმ დროს ჯერ არც „ქართული საისტორიო წყაროების შიშობილება“ და არც „ქართველი ერის ისტორია“ დაბეჭდილი არ შექონდა. შემოდასახელებულ თხზულებათათვის ბევრი საჭირო წინასწარი კვლევა-ძიება დაწერილიც-კი არ იყო. მაშინ „ქართველი ერის ისტორიის“ მეორე წიგნის გვეგის გარდა არა მომეპოვებოდა რა. ამიტომ იმ დროს და იმ პირობებში „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ დაწერის განზრახვა ეხლა კაბუკურ გამბედაობად შეჩვენება. მაინც სიფრთხილემ მიკარნახა, რომ ეკონომიური ისტორიის განხილვა მხოლოდ მე-IX ს-ითგან დამეწყო ქ. შ. და სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკითგან მარტო ერთი საკითხის ფარგლებით შემომეზღუდა („მიწისმფლობელნი და მიწისმოქმედნი“) და სხვას არაფერს შეეხებოდი.

ამ სიფრთხილეს ვუმაღლი ეხლა, რომ „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ პირველი გამოცემის 23 წლის შემდგომაც იქ გამოთქმულ აზრებისა და დებულებათაგან ბევრი არაფერი მაქვს შესაცვლელი და უარსაყოფელი. სამაგიეროდ ხელახლად დასაწერი და შესავსებელი-კი აუარებელი მომეპოვება.

„საქართ. ეკონ. ისტ.“-ის პირველი გამოცემის შემდგომ მოესწრო „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის“ (V—XVIII ს. ს., იხ. „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა“, წიგნი I), „ქართველი ერის ისტორიის“ სამი წიგნის (I, II და IV), „ქართული საფას-საზომთა-მცოდნეობის ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგიისა“, „ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობის, ანუ პალეოგრაფიისა“, „ქართული სიგელთა-მცოდნეობის ანუ დიპლომატიკისა“ და სულ ბოლოს აგრეთვე „ქართული სამართლის ისტორიის“ სამი წიგნის გამოქვეყნება. ამ 10 წიგნის დაბეჭდვის შემდგომ „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ დასაწერადაც ნიადაგი საკმაოდ მომზადებული იყო.

1923 წ. ხანმეტი პალიმპსესტების აღმოჩენამ და ამასთან დაკავშირებით დაბადებისა და ოთხთავის ქართული თარგმანების ხნიერების გამოკვეთვამ საშუალება მოგვცა იქ ნახმარ ტერმინოლოგიას დავერდნობოდით და ბერძნულ-ლათინურ - ქართულ შესატყვისობათა გათვალისწინებით კლასიკური მწერლების საქართველოს აღწერილობაში მოყვანილი ცნობების შინაარსიც რეალური სისწორით გამოვევრკვია. ამასთანავე 1923 წლითგან მოყოლებული ჩვენებურ კულტურულ მცენარეთა მონოგრაფიული შესწავლაც გაცხოველდა აგრონომების მხრით და ამის წყალობით მემინდვრეობის კულტურის თანამედროვე რაობაც უფრო მკაფიოდ წარმოგვიდგა. ყველა შემოდასახელებული გარემოება „საქ. ეკონ. ისტორიის“ უძველესი ხანის სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკის შესწავლასაც შესაძლებლად ჰხდიდა.

როდესაც 1918 წ. ჩვენი ტფილისის უნივერსიტეტი დაარსდა, საქ. ეკონ. ისტორიის საბოლოო დამუშავება კვლავ მორიგ აუცილებელ ამოცანად წარმო- მიდგა, რათა ამ კურსის წაკითხვა მიხდებოდა და 1927 წლამდე ეს საგანი ჩემ ბელში იყო. მაგრამ უნივერსიტეტის საქმეებით დატვირთულს იმდენი მოცალეობა არ მქონდა, რომ ყველაფერი ის მაინც ჩამეწერა, რასაც ლექციების სახით სტუ- დენტებს ვუკითხავდი. მხოლოდ მე-II, III ნაწილობრივ და მთლიანად IV წიგნის დაწერა მოვასწარ. პირველი წიგნისათვის მარტო წყაროებითგან ამოკრებილი მასალები შემჩრა.

„ქართველი ერის ისტორიის“ I წიგნის შესამე გამოცემისა და „ქარ. სა- მართლის ისტორიის“ მეექვსის გამო მარტო 1929 წ. ვაზაფხულითგან მოყოლებულ- ლი შემეძლო „საქ. ეკონ. ისტორიის“ I წიგნის საბოლოო დამუშავებასა და წერას შევდგომოდი. ამ პირველი წიგნის უდიდესი ნაწილი, წყაროების მი- მოხილვის გარდა, თითქმის მთლად სწორედ ამ უქანასკნელი წლის განმავლობა- ში დაწერილი.

„საქ. ეკონ. ისტორიის“ დაწერის დროსაც უპირველესად წყაროების განხილვისათვის უნდა მიმეჭკია ყურადღება, რომ ერთი მხრით შემდეგში ამ საკითხზე სხვადასხვა ალაგას მსჯელობა აუცილებელი არ გამხდარიყო, მეორე მხრით რომ ყველას, ვინც ამ საგნის საფუძვლიანად შესწავლას მოისურვებდა, წყაროებით სარგებლობა გაადვილებული ჰქონოდა.

უნდა აგრეთვე თვით ეკონომიური ისტორიის ასპარეზის სასურველი საზღვრები გამომერკია: რა უნდა ყოფილიყო განხილული, რომ ძველი სა- ქართველოს ეკონომიური ისტორია მთელი თავისი სიღრმითა და სიერცით წარმოგვედგინა? ამ საკითხზე მსჯელობის დროს ჩემთვის ცხადი შეიქმნა, რომ სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკის გარდა, სამეურნეო ტექნიკისა და ცოდნის განვითარება და ღონე უშუალოდ უნდა ყოფილიყო გამორკვეული, რომ მეურნეო- ბის ვითარება, მისი დროთა განმავლობაში წარმატება, თუ დაქვეითება ადა- მიანს უფრო მკაფიოდ წარმოსდგომოდა. მოტანიკურ-აგრონომიული ცოდნის დახასიათება იმიტომაც იყო აუცილებელი, რომ შემდეგში, სასოფლო მეურნეო- ბაზე მსჯელობის დროს ნახმარი ქართული ტერმინებიც გასაგები გამხდარიყო.

სწორედ ამ მოსაზრებამ გვაძულა, რომ სასოფლო-სამეურნეო იარაღების განვითარების ისტორიისა და მცენარეთამცოდნეობის განხილვისათვის განსა- კუთრებული ყურადღება მიგვექცია. ორივე სასოფლო მეურნეობისათვის ძირი- თად საკითხს წარმოადგენს და მკითხველი, წიგნის ამ ნაწილის გაცნობის შემდეგ, უმდგომ, უმდგომო ნაწილებისა და წიგნების გადაკითხვას რომ შეუდგება, თითონაც დარწმუნდება, რომ მცენარეთამცოდნეობის დონის გაუთვალისწი- ნებლივ ბევრი რამე სრულებით გაუგებარი იქმნებოდა და არა ერთ დებულეებას სათანადო დამაჯერებელი ძალაც მოაკლდებოდა.

„საქ. ეკონ. ისტორიის“ ამ I წიგნში მხოლოდ პირველი კარია, რომელიც წყაროებს ეხება, და მეორე კარის, „სასოფლო მეურნეობის“ ზოგადი ნაწილი და მკონდერეობის დარგია განხილული. დანარჩენი დარგები ისევე, როგორც მოსახ- ლეობაზე, სოციალ-ეკონომიურ ურთიერთობასა, საქალაქო წესწყობილებასა და

77-78

ვაკრობა-მრეწველობაზე, კერძო, საკორპორაციო და სახელმწიფო მეურნეობის წარმოების წესებსა და ფინანსებზე შემდეგ წიგნებშია საუბარი. პირველი სამი წიგნის ქრონოლოგიური საზღვარი მე-XIII ს. დამდეგს არ სცილდება ქ. შ. და მე-XIII-XVI სს. ვითარების განხილვა მხოლოდ მე-IV წიგნითგან იწყება.

რაკი სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკის განხილვა მხოლოდ მეორე წიგნში იქმნება დამთავრებული, ამიტომ ამ პირველი წიგნის ყველა საძიებლებიც მეორე წიგნშივე დაიბეჭდება.

ამ წიგნის წერის დროს არა ერთხელ ჩვენ წიგნსაცავებში სპეციალური უახლესი მწერლობის უქონლობა მამრკოლებდა. ამიტომ დროგამოშვებით სხვა- და-სხვა სპეციალისტების შეწუხება მიხდებოდა, რომ მათი წიგნთსაცავით შესარგებლა ან და მათი აზრი გამეგო. ამის გამო ჩემ სასიამოვნო მოვალეობად მიმაჩნია გულთადი მადლობა მოვახსენო ყველა ქვემოთხამოთვლილ პირთ: პროფ. ილ. ჯანდიერს, დოც. იულონ ლომაურს, დოც. სოლ. ჩოლა- ყაშვილს, პროფ. აკ. შანიძეს, დოც. არ. ჩიქობავას და ვარ. თო- ფურიას, პროფ. ლეონ მელიქსეთბეგს, ლექ. გ. ჩიტაიას, ასის- ტენტებს ნ. კეცხოველს, კ. მენაბდეს და ვალ. სუპატაშვი- ლისას. განსაკუთრებით დავალებული ვარ პროფ. ს. ყაუხჩიშვილისა, პ. ინგოროყვას, დოც. ს. ჯანაშიას, დოც. ვ. ყანჩაველისა და დოც. იულონ ლომაურისაგან, რომელთაც ამ წიგნის კორექტურის გადაკითხვით საქმე გამიადვილეს. მოვალედ ვრაცხ მადლობა მოვახსენო დოც. შალვა ამირანაშვილსაც ხელთნაწერებითგანა და წიგნებითგან ჩემთვის სურათების გადაღებისა და ლექტ. გ. ჩიტაიას მე-5, 6, 8 და 10 ნახატების კლიშეების დათმობისათვის, ხოლო ტოპოგრაფ ევსევი ბარამიძეს რუკის დახატვისათვის.

დასასრულ უდიდესი მადლობა გამომცემლობა „ქართული წიგნის“-ს მესვეურთ, რომელთაც დიდი მზრუნველობა გასწიეს ამ წიგნის სათანადოდ გამოცემისათვის.

ივ. ჯავახიშვილი

ტფილისს

1930 წელს ივნისის 10-ს.

2. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. IV.

ქარაგმინი სიტყვებისა და უმოკლებული სათაურების განმარტება

- ათ. აღ. = ათონის ქართ. მონასტრის აღაპები.
არბ. მოგზ. = ე. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობანი I, 1907 წ.
Арх. Экс. = Е. Такайшвили, Археологическая экскурсия, разыскания и заметки.
გგრ^ა = გეოგრაფია.
დასტურ. = დასტურლამალი მეფე ვახტანგ VI-ის, პ. უმიკაშვილის გამოც.
დ. კარიკ. = დ. კარიკაშვილის გამოც.
ისტ^რნი და აზ^შნი = ისტორიანი და აზმანი შარაევანდეთანი, იხ. მარიამ დედოფ. ქ^ცა, ე. თაყაიშვილის გამოც.
ИАН = Известия Российской Академии Наук.
ისტ. საბ. = ისტორიული საბუთები, გამ. ს. კაკაბაძის მიერ.
Keimena = Monumenta Hagiographica Georgica, Pars prima Keimena Tom. I... editit Prof. Kornelius Kekelidze, Tiflis, 1918.
Kpf. und Ht. = Kulturpflanzen und Haustiere 8. Auflage, 1911 წ.
ლათიშევ. ან ლ. SC = Латышев, Scythica et Caucasica.
მ. გ. = მეგრული გრამატიკა, პროფ. იოს. ყიფშიძის.
Мгхзлак. Вост. Грузин = Материалы по изучению географии хлебных злаков Восточной Грузии в связи с их зональностью, В. Менабде.
МИЭБГКЗК = Материалы по изучению экономического быта госуд. крестьян Закавказского края.
მქ^ა ქ^ა = მოქცევა ქართლისა.
Опис. = Описание рукописей „Общества распространения грамотности среди грузинского населения“; შედგ. ე. თაყაიშვილის მიერ.
Reisen = D. Johann Anton Guldensädt, Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge, 1787 და 1791 წ. გამოცემა.
R.-E. = Paulys Real-Encyclopädie.
საქ. სამ. = საქართველოს სამოთხე, მ. საბინინის გამოც.
ს^ქს ს^ქვლნი = საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის რედაქტ. გამოცემული.

TP = Тексты и разыскания по Армяно-Груз. Филологии.

ქ^ცები = ქრონიკები, გამ. თ. ყორღანიას მიერ.

ქ^ცსა = ქრონიკონსა.

ქ^ცა = ქართლის ცხოვრება.

შიომლ. საბ. = შიომღვიმის მონასტ. ისტორიული საბუთები, გამოც. თ. ყორღანიას მიერ.

ც^ა მ^აფსა ვხ^ტნგსი, ან ვხ^ტნგ გრ^გსლსა = ჯუანშურ, ცხოვრება მეფისა ვახტანგ გორგასლისაჲ. იხ. მარიამ დედოფ. ქ^ცა, ე. თაყაიშვილის გამოც.

ც^ა გ^ი მთ^წმდლსა = ცხოვრება გიორგი მთაწმიდელისაჲ, იხ. ათონის კრებული, საეკლესიო მუხ. გამოც.

ც^ა გგ^ლ ხანძ^თლსა = ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისაჲ, ნ. მარჩის გამოც.

ც^ა დ^თ გრ^ჯლსა = ცხოვრება დავით გარეჯელისაჲ.

ც^ა ი^ე ზედაზნ. = ცხოვრება იოანე ზედაზნელისაჲ,

ც^ა ი^ესი და ეფთ^შსი = ცხოვრება იოანესი და ეფთჳმესი, იხ. ათონის კრებული.
ც^ა მეფეთა — ლეონტი მროველი. ცხოვრება მეფეთა, იხ. მარიამ დედოფ. ქ^ცა.

ც^ა მფ^{სა} დ^თსი = ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი, იხ. მარიამ დედოფ. ქ^ცა.

ც^ა სრ^პნს ზრ^ზმლსა = ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისაჲ, მ. ჯანაშვილის გამოც.

Voyage - Voyage au Mont Caucase et en Géorgie par M. Jules Klaproth, Paris, 1823 წ. გამოც.

ქ. გ. = ქანური გრამატიკა, ნ. მარჩისა.

რიცხვის წინ დასმული * ხელთნაწერის გვერდს აღნიშნავს.

კანი პიჩხელი

საქართველოს ეკონომიური ისტორიის
წყაროები

ქარი პირველი

საქართველოს ეკონომიური ისტორიის წყაროები

ეკონომიური ისტორიის შესასწავლად და დასაწერად მკვლევარს, ზოგად ისტორიულ წყაროებს გარდა, რომელთა შესახებ განსაკუთრებული მონოგრაფია არსებობს (იხ. ჩემი „ისტორიის წყაროები, მიზანი და მეთოდები“ I) და სიგელ-გუჯრებისა, რომელთა შედგენისა და სარგებლობის ძირითადი საკითხები ცალკე გამოკვლევაშია განხილული (იხ. ჩემი „ქართული სიგელოა - მკოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა“), უმთავრესად ეკონომიური და ფინანსური შინაარსის ძეგლები სჭირდება. მის მთავარ წყაროს სწორედ ასეთი თვისების ძეგლები უნდა შეადგენდენ. მაგრამ წარსულის ამგვარი ძეგლები სხვა წყაროებზე უფრო ნაკლებადაც არის ხოლმე დაცული და შედარებით უფრო მერმინდელი ხანისაც არის ხოლმე შერჩენილი. ამის გამო ეკონომიური ისტორიის აღსადგენად მკვლევარი იძულებულია და ვალდებულიც საქირო ცნობები ყველგან ეძიოს და ყოველგვარი წყაროები გამოიყენოს.

იმ განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო, რომელიც ეკონომიურ-ფინანსური თვისების წყაროებს აქვთ ეკონომისტ-ისტორიკოსისათვის, პირველად სწორედ ამ დარგის წყაროების შესახებ უნდა იყოს საუბარი. ეს წყაროები რამდენიმე ჯგუფად უნდა დაიყოს. პირველ ჯგუფს დემოგრაფიული წყაროები შეადგენენ, ძველი სტატისტიკური ცნობები მოსახლეობის შესახებ, საბელდობრ ხალხის აღწერის წიგნები. მეორე ჯგუფს საფინანსო უწყების ძეგლები, გადასახადების სისტემისა და ბიუჯეტის შესახები საბუთები ეკუთვნის. მესამე ჯგუფს საკორპორაციო და კერძო მეურნეობის შემოსავალ-გასავლის ყოველნაირი საბუთები შეადგენენ.

ამ წყაროების ქვემომოყვანილი განხილვა სწორედ ამ რიგად იქმნება დალაგებული. ყველა ასეთი წყაროების განხილვის დროს მთავარი ყურადღება მათ ქრონოლოგიურ განსაზღვრას, შედგენის ტექნიკურ წესებსა და შინაარსის ზოგად დახასიათებას ექმნება მიქცეული.

I. დემოგრაფიული ქვებები.

თავი პირველი. ხალხის აღწერა

§ 1. ხალხის აღწერის პირობების შესახებ საქართველოში

პირველად როდის შემოიღეს საქართველოში ხალხის აღწერა, ჯერ არა ვიცით რა. უძველესი ქართული საისტორიო წყაროების დალუპვა ასეთი საკითხების გამორკვევის საშუალებას მკვლევარს არ აძლევს. მაგრამ აღსანიშნავია, რომ რიცხვთა 1, 2 და 3-ში, რომელშიაც ებრაელთა შორის პირველად განხორციელებული ხალხის აღწერის ამბავი და გარემოება არის მოთხრობილი, ტერმინად „აღრიცხვა“ არის ნახმარი: „იწყე შენ აღრიცხვად ყოველთა... ძეთა ისრაელისთა, ნათესავთა მათთა... რიცხვ სახლთა მათთაჲ თავად-თავადისა მათისა“... „ყოველი ქაბუჯი ოციით წლითგან და უხეშთაესი... აღრა ცხნეთ იგინი“-ო.

„აღრიცხვა“, ანუ „აღრიცხვა“ უძრის ბერძნულს ἡ ἀριθμῆσι-ს, ლათინურ numerus-ს და numero-ს.

მაგრამ ამავე ცნების აღსანიშნავად ლუკას 2-ში ნახმარია „აღწერაჲ“, რომელიც ლათინურს descriptio-ს უძრის.

ეს ტერმინები შემდეგში, ქართული საისტორიო თხზულებებშიაც გვხვდებიან ამავე ცნების გადმოსაცემად. მაგ., ჯუანშერს ნათქვამი აქვს, რომ ბიზანტიელებმა არაბთა შემოსევის დროს კავკასიისა და საქართველოს დატოვების წინ „დაფლნეს განძნი იგი მათნი... და შეიტანნეს ყოვლისა საგანძურისა გუჯარნი და აღწერეს ნათესავი თვისი და ქუეყანა და დადვეს, რათა ოდეს მოვიდეს ბერძენნი, მით გუჯრითა მოიპინნენ ნათესავნი მათნი და თვითოულად განუყონ განძი და ქუეყანა“ (ცა მწესა ებტნგისი *418, გვ. 199).

ქართ. ჟამთააღმწერელსაც მოთხრობილი აქვს, რომ მონღოლთა ყაენის განკარგულებით არღუნი „მოიწია საქართველოსა“ და „დიდსა ჭირსა მიცენეს ყოველნი მკვდრნი სამეფოსა დაეთისანი“, რათგან „იწყეს აღწერად ქაბუჯთაგან და პირუტყვთამდე; ხანით ვენაჯთამდე; [და] წალკოტით ბოსტანამდე“ (*819, გვ. 664).

ცნობა საქართველოში ხალხის აღწერის წესის არსებობის შესახებ მე-XII ს-მდე ჯერ არ მოგვემოცემა, მაგრამ, უძველესია, ეს გარემოება შემთხვევითი მიზეზით, მრავალი უძველესი ძეგლების დილუპვით აიხსნება. საყურადღებოა, რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის აღნიშნული აქვს (ცა მწესა დვთისი *542; გვ. 309), რომ შარვანში შემოსული სულტნის წინააღმდეგ გალაშქრების წინ ბრძანებისა-

მებრ „მოვიდეს ყოველნი წინაშე მისსა სამეფოსა მისისანი“ (იგულისხმება: სპანი) ტ როცა დავით აღმაშენებელი „წარმოემართა“ სულტანსა ზედა, ყივჩაყნი ოდენ აღთჟალულ იყუნეს მაშინ და იპოვა შიჩ-ხი (ე. ი. 50.000-იო). „მაშინ“ მხოლოდ ყივჩაყნი ყოფილან „აღთვალული“; უძველესია, გალაშქრების სისწრაფის აუცილებლობის გამო, ჩვეულებრივ-კი, როგორც ირკვევა, მთელი სპის აღთვალვა ყოფილა წესად მიღებული. თუ ჯარშიაც-კი მეომართა აღთვალვა-აღწერა მიღებული ყოფილა, მით უმეტეს ხალხის აღწერა წესად უნდა ყოფილიყო.

რა ეწოდებოდა ძველად იმ წიგნსა და საბუთს, რომელშიაც ხალხის აღწერა შექტონდათ ხოლმე, ჯერ არ ჩანს, მაგრამ სტ. ორბელიანის ერთი ცნობითგან ცხადი ხდება, რომ მე-XIII ს. მეორე ნახევარში მაინც „დავთარი“ ჰქმნიდა (იხ. ჩემი „ქართული სიგელთა-მცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა“ 1926, 39), ე. ი. იგივე სახელი, რომელიც ასეთ ძეგლებს შემდეგში ჩვეულებრივ ეწოდებოდათ ხოლმე.

ერეკლე I-ისაგან 1689 წ. ბოძებული საბუთითგან ჩანს, რომ თვითოეული ოთხი სადროშოს სათავეში მდგომი სარდარი ვალდებული იყო შვიდ წელიწადში ერთხელ თავის ხელქვეშეთი სადროშოს მოსახლეობა აეწერინებია და ხალხის აღწერის დავთარი ჰქონოდა (იხ. დ. ფურცელაძის, Ррyз. двор. грам., გვ. 10, 11).

თუმცა ვახტანგ მე-VI-ის მეფობის-დროინდელი ხალხის აღწერის თარიღიანი სრული დავთარი მხოლოდ 1721 წლისა არის დატული, მაგრამ ასეთი დავთრები რომ ამაზე უწინარესად არსებობდა და მთავრობასა და მის ორგანოებს ხელი ჰქონდათ, რომ მათი ცნობებით ხელმძღვანელობდენ და სხვადასხვა საკითხის გამოსარკვევად სარგებლობდენ ხოლმე, ამას 1704 -- 11 წ. შედგენილი „დასტურლამალი“-ც ცხად-ჰყოფს. სახელმწიფო შემოსავლის სავარაუდო აღრიცხვის შესადგენად, შემოსავლის რაოდენობის წინასწარ დაახლოებით გამოსაანგარიშებლად ამ საკანონმდებლო ძეგლში საფუძველად სწორედ მოსახლეობის რაოდენობის შესახები ცნობებია აღებული, რომელიც, უძველესია. ხალხის აღწერის დავთრებითგან უნდა იყოს ამოღებული. დასტურლამალში, მაგ., ნათქვამია: „ქოდიის პურისა (სახელმწიფო გადასახადის სახელია) თუ აწერამდინ რამდენი გამოვა: არის ზემო-ქართლი, ბოგანოს გარდა, თარხანი და გამომლები საკომლო ქა (601). ამისგან თარხანი არის ნე (56), გამომლები ფმე (545). ამ გამომლებს სძეს“ ამდენი და ამდენი გადასახადიო (დასტურ., 44 და 141). მოსახლეობის შესახები ასეთივე სტატისტიკური ცნობები მაშინდელი ქართლის სამეფოს დანარჩენი ნაწილების შესახებაც არის ამავე ძეგლში მოყვანილი (იხ. გვ. 60, 74, 85 და 149).

კახეთშიც ძველადაც ხალხის აღწერის დავთრების არსებობას ერთი 1778 წ. მორიგების წიგნის ცნობაც ადასტურებს. ამ საბუთში აღნიშნულია, რომ სასამართლოში გასარჩევი სისხლის სამართლის საქმეზე განაჩენის დასადებად და მიმძლავრებულის წოდებრივი ღირსების გამოსარკვევად „მოსამართლეთ ძეცელი და პირველი კახეთის დავთრები მოიკითხეს და გაშინჯეს“-ო (სქს სძვლნი, I, 420).

§ 2. ხალხის აღწერის შესახებ დებულება და წესები საქართველოში

ხალხის აღწერის გარკვეული წესები არსებობდა, რომელიც, ვითარცა წარსული ნაანდერძევი დებულება, ვახტანგ მე-VI-ესაც აქვს თავის „დასტურლამალ“-ში შეტანილი. „როდესაც ქართლი (იგულისხმება ქართლის სამეფო) აღწერილა და ან აღიწერებინ, ამ წესით უნდა აღიწერებოდეს“-ო (დასტ. 13). ამ წინადადების უკანასკნელი ნაწილი პირველი ნაწილის შინაარსის მიხედვით უნდა შესწორდეს, რათგან თავდაპირველად მეორე ნაწილში უნდა წერებულყო, „ამ წესით აღწერილა და უნდა აღიწერებოდეს“-ო.

აღწერის წესი სამეფოს ოთხ სადროშოდ, ან სასარდლოდ დაყოფის პრინციპზე იყო დამყარებული და ხალხის, ან „ქვეყნის აღწერა“-აც ოთხ სადროშოლო ერთეულად იყო გაყოფილი და მთელი სამეფოს მოსახლეობის აღწერა ოთხ დაგთარში უნდა ყოფილიყო მოთავსებული.

მეწინავე სადროშოდ ქართლის სამხრეთი ნაწილი, საბარათიანო და სომხითი, ყაიყული, ტაშირი და ყაიყულის თრიალეთი ითვლებოდა.

შემდეგ ზემო-ქართლის სადროშო მისდევდა, რომელიც ნეძვის, კორტანეთის და ტაშისკართგან მოყოლებული მთელ ზემო-ქართლსა და სამილახურის შეიცავდა. ამ სადროშოს სათავეში „ზემო-ქართლის სარდარი“ იდგა. მტკვრის სამხრეთით მდებარე მიწა-წყალი სადგერითგან მოყოლებული მეწინავე სადროშოს საზღვრამდის მეფის სადროშოდ ითვლებოდა და ამიტომ „ბატონის სადროშო“ ეწოდებოდა.

მუხრანისა და ქსნისა და არაგვის საერისთაოს მიწა-წყალი სამუხრანბატონოს და მეოთხე სადროშოს შეადგენდა (დასტურ. 13-14). სათავეში მას მუხრან-ბატონი ედგა.

აღწერის წესის თანახმად, მეწინავე სადროშოში, იმგვარადვე, როგორც დანარჩენ სადროშოებში, თავ-თავისი სარდალი უნდა წასულყო და ერთი მდივანი წაეყვანა თან. მეფის სადროშოს აღწერის დროს, „ვისაც ბატონი (ე. ი. მეფე) უბრძანებს, ის წავა“ სარდლის მაგიერო. სარდალი, რასაკვირველია, მიდიოდა მხოლოდ ვითარცა სადროშოს მეთაური და ქვეყნის გამგე. მდივანი-კი სწორედ ხალხის აღწერის უნდა ეოფილიყო და დავთარიც მას უნდა ჰქონოდა: „მდივანი წავა აღწერის და დავთარს დაიჭერს“-ო (დასტურ. 13). მეწინავე, მეფისა და მუხრან-ბატონის სადროშოებში უნდა მეფის მდივნები წასულიყვნენ, ზემო-ქართლის სადროშოში-კი დედოფლის მდივანი (დასტურ. 13-14).

ხალხის აღსაწერად მიმავალ სარდალს, რასაკვირველია, თან ამაღა და მხლებლები მისდევდნ: „სარდალს... ბევრი კაცი ახლდების“-ო. მდივანს-კი მხოლოდ ერთი კაცი შეიძლება ჰყოლოდა (დასტურ. 13). აღწერელ მდივანს ხალხის აღსაწერად უნდა სოფელ-სოფელ ჩამოეველო. ზოგან, სადაც მოსახლეობა ბლომად იყო, აღწერელნი აღწერის დროს უნდა ჩამომეტარიყვნენ, — პატარა პატარა სოფლებში-კი თავიანთი მოვალეობის ასრულება უამისოდაც შეეძლოთ.

აღწერისათვის წასულ მოხელეებს ამ სამუშაოსთვის განსაკუთრებული „ხარჯო“ ეკუთვნოდათ, რომელსაც „აღსამწერლო“:

ან „ახამწერლო“ ეწოდებოდა, და ამას გარდა ჭამა-სმაც ეძლეოდათ, რომელსაც „ულუფა“-ს ეძახდნ.

აღსამწერლოც და ულუფაც ასაწერ მოსახლეობას უნდა გამოეღო. კანონით ისე იყო დაწესებული, რომ, რომელ სოფელშიაც აღსაწერად მოსულნი „ჩადგებოდნ, იმ სოფელმა საკომლომ ორი შაური და ბოგანომ ერთი შაური აღსამწერლო უნდა გამოიღონ“ და ამას გარდა „დახდომითაც (ე. ი. ქმევით) ის სოფელი უნდა დახუდეს“-ო. ხოლო „რომელსაც სოფელში არ ჩაუდგებიან და ისრე აღწერდნ“ სარდალ-მდივანი და ჩაუდგომლობის გამო მათი გამასპინძლებაც არ მოუხდებოდათ, „იმ სოფლის საკომლომ აბასი და ბოგანომ ორი შაური უნდა გამოიღოს“-ო (დასტურ. 13).

ქალაქების მოსახლეობის აღწერა ქვეყნის სასოფლო მოსახლეობის აღწერისაგან გამოყოფილი იყო. რასაკვირველია, აქ უმთავრესად დიდ ქალაქებზეა საუბარი. დებულებით ქალაქშიაც აღწერა „შუდს წელიწადში ერთხელ მოხდების“. აღმწერელის დანიშვნა მეფეზე იყო დამოკიდებული. ასამწერლო აქაც იყო დაწესებული, სახელდობრ „კომლზედ ორი შაური“. ულუფა-კი, რასაკვირველია, ქალაქის აღმწერელს არ ეძლეოდა (დასტურ. 86).

უბინადრო მოსახლეობისათვის, რომელიც მესაქონლეობას მისდევდა და, თურქთა ტომებისაგან შემდგარი, „ელი“-ს სახელით იყო ცნობილი, რასაკვირველია, აღწერა უფრო ხშირად იყო საჭირო, რათგან მათი მდგომარეობა უფრო ცვალებადი იყო. ამიტომაც იყო დაწესებული, რომელი „სამს წელიწადში ერთხელ აიწერების“-ო (დასტურ. 75).

თავი მეთხუთხედი. ხალხის აღწერის დაგთარები მე-XVII ს. — მე-XVIII ს. ოცდაათიან წლებამდის

§ 1. ზემო-ქართლის სადროშოს მე-XVII ს. მეორე ნახევრის ხალხის აღწერის დაგთარი

ქართლის ჯერ ხანად ცნობილ ხალხის აღწერის დაგთარათგან უძველესად უნდა ზემო-ქართლის აღწერის დაგთარის 4 ნაწყვეტი იქმნეს ცნობილი. ყველა ნაწყვეტი ქალაქის გრაგნილებზე დაწერილი და ბოქაულთ-ხუცესის დაგთარის ქართულითა, — „ბოქაულთ ხუცესი: დაგით“, — დასპარსული, — „ავსა აავს აავს ბექდებით არის დაბეჭდილი. ზოგ ნაწყვეტს სახლთ-უხუცესის ოთარ რიკაძის ხელრთვა და ბეჭდებიც ახლავს.

აღწერა სოფლობრივ და სოციალური მდგომარეობის და მიხედვით არის დალაგებული. მაგრამ ცნობები თვითოეული შეკომურისა, თუ ბოგანოს შესახებ ცალ-ცალკე-კი არ არის და ახალი სტრიქონით-კი არ იწყება, არამედ მოსახლეობის აღწერა გაბმულია და ერ-

თმანეთს გამოუყოფლივ მისდევს. ამ თავისი თვისებით ხალხის აღწერის ეს ნაწყვეტები ყველა სხვა მერმინდელი დავთრებისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან. აღწერილობის ტექსტში სიტყვას სიტყვისაგან მხოლოდ განკვეთილობის ნიშანი სამწერტილი ჰყოფს: მეკომურის შესახებ ცნობას რომ ყოველთვის ქ. არ მიუძღვოდეს, მეკომურ-ბოგანოთა გამოყოფა გაძნელებოდა.

აღწერის ტექსტში მხოლოდ თვითოეული სოფლის გარკვეული სოციალური ჯგუფებია ერთი მეორისაგან გასწვრივი ხაზებით გამოყოფილი და ყოველ სოფელში „მოყალნე მსახლობელი“, ან „მოყალნე კაცი“ და „ბოგანო“, „მსახური და გლეხი“, ან „მეულუფე და მესეფე“ და სხვა ცალ-ცალკე ჯგუფებად არიან მოთავსებულნი.

აღწერა მეკომურის მხოლოდ მამრობითს სქესს ეხება, მდებარეობითი სქესი არსად იხსენიება. მამრობითი სქესის შემადგენლობა-კი თვითოეულ კომლში, მოყალნე იყო იგი. თუ ბოგანო, მსახური თუ გლეხი, ან მეულუფე და მესეფე, გინდა სხვა რომელიმე ჯგუფის წარმომადგენელი, დაწვრილებით არის აღნუსხული. მაგ.:

„სატივეს მოყალნე მსახლობელი: ქ. ქიტუნაშვილი პატა კუამლი ერთი, მისი ძმა სოზია, ძმისწული მისი ორი, იმათი ნაშენი ოთხი ვაჟი“.

ან სატივესე „წინაშევილი ბოგანო გოგია კუამლი ერთი, შვილი იმისი ოთხი სალაშქრო ვაჟი, იმათი ნაშენი ერთი ვაჟი“, ან კიდევ ს. წაბლოვანს „პატარაძე სეხნია კუამლი ერთი, ძმა მისი გოგია ერთი, ბეჟუი ერთი, იმათი ნაშენი რვა ვაჟი“.

ადგილ-ადგილ გრაგნილის მარცხენა კიდეზე ორ გასწვრივ ხაზში მოთავსებულია ხოლმე რიცხვნიშნები, რომელნიც საერთო რიცხვს აღმნიშნელი უნდა იყოს. მაგრამ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ სახელდობრ რის ჯამი უნდა იყოს ეს რიცხვნიშნები, რათგან სოფლის მთელი მოსახლეობის, არც მოყალნის, ან ბოგანის ჯამს ეს ცნობები არ უდგება.

ერთ ნაწყვეტ გრაგნილს, რომელსაც მარჯვენა კიდის დაზიანებულობის გამო აღწერის ტექსტი მთლად დაცული არა აქვს, მარცხენა კიდეზე ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით აქა-იქ უწერია: „ბოგანო: ვ“, „იქნა ჯამი: თ“, „ქ. იქნა: ჯამი: ე“. „ბოგანო: ქ“, „ქ. იქნა: ჯამი: ე“. ეს ჯამები დავთრის შემდგენელს არ ეკუთვნის.

გრაგნილის ერთ-ერთი ნაწყვეტთაგანის ზურგზე აღწერის ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით სწერია: „ქ. იქნა: ჯამი: კაველი (sic) |რმკით (sic) ას: სამოცდა: ცხრაშეტი“. დავთრის დაწერის დროინდელია ეს ცნობა, თუ არა, ან მოყალნეთა, თუ ბოგანოთა ჯამს, თუ ორთავეს საერთო რიცხვს წარმოადგენს. გრაგნილის დასაწყისის დაზიანებულობის გამო, ძნელი სათქმელია.

ერთი გრაგნილის ზურგზე კიდევ ტექსტისაგან განსხვავებული, მაგრამ, იმავე ხელით, რომლითაც მარცხენა კიდეებზე ჯამების რიცხვნიშნები და ცნობებია დაწერილი, სწერია: „ქ. იქნა ჯამი კომლი სამოცდა თორმეტი მკმკ“.

ყველა ზემოაღნიშნულითგან ცხადი ხდება, რომ ამ ხალხის აღწერის შემდგენელს საერთო ჯამების გამოანგარიშება მიზნად არ ჰქონია და საერთო რიცხვები ეილაც სხვა პირის გამოანგარიშებული და დაწერილია.

გრაგნილი დავთრის ყველა ნაწყვეტში შემდგვი სოფლების შესახებ ცნობებია დაცული:.. სატივეს, წაბლოვანის, ქინძათის, კლდის წყაროს, ბროწლეთის. მეორე ნაწყვეტში:.. ნულის, ლვერთეთის, თორმანულის, რუისის, კულბითის, ტოკასი, ფცის და აბანოსი.

მესამე ნაწყვეტში: ქვემო ძვიმლეთის, ზემო ძვიმლეთის, თორმანულის, სურნისის, ლვერთეთის... -- დანარჩენი აკლია.

მეოთხე ნაწყვეტში:.. ფცის, ტოკასი... -- დანარჩენი მოგლეჯილია.

მარტო სოფლების სახელებითგანაც ჩანს, რომ ეს ნაწყვეტები ერთიერთმანეთის გაგრძელებას და ზემო-ქართლის სადროშოს აღწერის ერთ პატარა ნაწილს წარმოადგენენ.

რაკი დაზიანებულობის გამო ამ გრაგნილების დაწერილობის თარიღი არ არის დაცული, ამიტომ დრო დაახლოებით მაინც უნდა იქმნეს გამორკვეული. სამწუხაროდ ამ საკითხის გადასაწყვეტად ვერც ბოქაულთ-ხუცესი დაკითხისა და სახლთ-უხუცესი ოთარ რიკაძის გვარისა და სახელების გამოყენება შეიძლება. რათგან მათი დროც გამოურკვეველია. ამ უმად ერთადერთ საყრდნობს მხოლოდ შებატონეთა სახელ-გვარი და რუისის სამწყსოს 1715 წ. დაყორის ცნობები გვაწვდიან. ამ ძეგლთან შედარებითგან ცხადი ხდება, რომ ზემო-ქართლის სადროშოს დავთარი სამროვლოს 1715 წლის დავთარზე ერთი თაობით ადრინდელი უნდა იყოს. მაგ. სადროშოს დავთარში აბანოში იხსენიება „ბეჟიტაშვილი პატა კუამლი ერთი, ძმა იმისი თარში აბანოში იხსენიება „ბეჟიტაშვილი პატა აღარ ჩანს, ივანე-კი უკვე ცალკე მეკომურად დავთარში-კი ბეჟიტაშვილი პატა აღარ ჩანს, ივანე-კი უკვე ცალკე მეკომურად არის აღნიშნული და მისი შვილის-შვილიც ივანე „ივანაშვილი ივანე“-ს სახელით ცალკე მეკომურად არის მოხსენებული (იხ. ე. თაყაშვილი, არხ. მოგზ. გვ. 171).

ამგვარადვე ზემო-ქართლის დავთარში ს. ქინძათში ქოჩორაძე მხოლოდ ერთი კომლია, პაპუნა ხუთი შვილითა და ძმისწულით, სამროვლოს 1715 წ. დავთარში-კი უკვე ქოჩორაძე სამ საკომლოდ ცხოვრობს (არხ. მოგზ., 177).

ს. ნულის აღნიშნულია როინაშვილი ბერუა და 1715 წ. სამრ. დავთარშიაც როინიშვილი ბერია (არხ. მოგზ., 139).

მაგრამ აღსანიშნავია, რომ, სამროვლოს 1715 წ. დავთართან შედარებით, ზემო-ქართლის სადროშოს დავთრის ამ 4 ნაწყვეტს ბევრი, ხშირად მთლიანად, სრულებით განსხვავებული ცნობები აქვს. ასეთი ცვლილება ერთი თაობის განმავლობაში, რასაკვირველია, ვერ მოხდებოდა. ამიტომ ამ გარემოებას უნდა სათანადო ადგილას და დროს რაიმე საფუძვლიანი განმარტება მოეძებნოს.

მესამე ნაწყვეტში ზემო და ქვემო ძვიმლეთს, სურნისს, ლვერთეთს მსახლობელად აღნიშნული არიან სხვათა შორის პაპუა ტატის შვილის ყმა. ეს

გარემოებას ამ ნაწევრების დაახლოებით დათარიღებას გეშველის, რათგან ამ პაპის ტატიშვილის ერთმა, დავითისშვილის ელიზბარისშვილის ბატონ დავითისადა მიტეხულმა საფიცრის წიგნმა, რომელიც გიორგი XI და მისი ძის ბაგრატის დროს, ანუ 1675 — 1692 წ. არის დაწერილი, ჩვენამდის მოაღწია (იხ. სქს სქლნი, II, 293 — 296). არსებობს აგრეთვე პაპუა და ხოსია ტატიშვილის გაყოლოების წიგნიც (იქვე, II, 240).

დავითის მე-3 ნაწევრშივე ქვემო-ძვიმლეოს იხსენიება სეხნია ტატიშვილის ყმა და ამ სეხნია ტატიშვილის 1692 წ. წყალობის წიგნი არსებობს, რომელშიაც ის ქვემო-ძვიმლეოს თავის ყმას მიქელაშვილს სითარხნეს აძლევს (სქს სქლნი, II, 161 — 162).

ველია ზემონათქვამის შემდგომ საფიქრებელია, რომ ზემო-ქართლის დავითის 4 ნაწევრით დაახლოებით მე-XVII ს. მეორე ნახევრისა უნდა იყოს. ამგვარად ეს 4 ნაწევრით ჯერ-ჯერობით უძველეს დატულ ქართულ ხალხის აღწერის დავთრად უნდა იყვეს ცნობილი. ამის გამოცა და მათი შინაარსის მრავალი საყურადღებო ცნობის წყალობით ამ ძეგლს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება.

§ 2. სამრევლოს 1715 წ. დავთარი.

1715 წ. 1 აპრილს მროველი ეპისკოპოსის ორბელინის-ძის ნიკოლოზის ბრძანებით შედგენილი იყო მროველის სამწყსოს დავთარი. თვით მროველი ამ ძეგლს ხან „დავთარს“ უწოდებს, — „ამ სამწყსოს დავთარს მეფის მოსაქმეს ნურავის უჩვენებო“-ო, — ხან „მატიანეს“, — „ამ სამწყსოს შატრიანეს ნურას მეფის მოსაქმეს ნუ უჩვენებო“-ო (არხ. მოკ., I, 128). ეს დავთარი ე. თაყიაშვილისა გამოცა 1907 წელს თავის „არხ. მოგზაურობათა“ I წიგნში (გვ. 126 — 207). დავთარი განსაკუთრებული მნიშნით ყოფილა შედგენილი. ნიკოლოზი ამბობს: „მე დრამისთვის ავწერე“-ო, რომ „საყდარს მოსავალი არ დაეკარგოს“-ო (იქვე). დავთარის წინასიტყვაობაში, ანუ შესავალში ნიკოლოზ ორბელინის-ძის ნათქვამი აქვს აგრეთვე: „ამას გარდა ამ საყდრის მამული და ყმა სულ დამიწერია, — თარხანი ვინ არის და თარხნობით რა სამსახური აძეს, და მომეგვრე ვინ არის და რა ბეგარა აძეს“-ო (იქვე 128 — 129). ამ ძეგლის გამოშვების და მომეგვრეთა განცალკევებით არ მოიპოვება ჩვენამდის მოღწეულს წიგნში. შესაძლებელია, რომ ამგვარი სიაც დართული ჰქონდა ბოლოს ჩვენს წიგნს, მაგრამ აღარ შენახულა“-ო (იქვე 120 შენ. 3).

ეს აზრი ე. თაყიაშვილს ალბათ იმიტომ უნდა მოსვლოდეს, რომ ზემომოყვანილ სიტყვებში აღნიშნულა: „ამას გარდა... დამიწერია“-ო. მართლაც თითქოს ისე გამოდის, რომ დავთარში, მთავარ ცნობას გარდა, კიდევ შემდეგი ცნობები უნდა ყოფილიყო შეტანილი მამულებისა და ყმების შესახებ. მაგალითად ასეც უნდა იყოს. მაგრამ ამ წინადადებაში ნიკოლოზ მროველი არ ამბობს, რომ მას საამისოდ „სია“ შეედგინოს და ეს ცნობები „განსაკუთრებით“ წინადადებულიყოს. ამიტომ გამომცემლის ამგვარი დასკვნა ვგონებ

სწორე არ უნდა იყოს, მაინცადამაინც თვით დავთარის შემდგენელის სიტყვებს ალემატება.

მაშ რატომ აქვს ნიკოლოზ მროველის ნათქვამი „ამას გარდა“-ო და როგორ უნდა გავიგოთ ეს ორი სიტყვა? ცალი თვალითაც რომ გადაათვალიეროს ადამიანმა ეს ძეგლი, მიხვდება, რომ იგი ხალხის აღწერის დავთარია. მაგრამ ამასთანავე, მცხოვრებთა შესახებს ცნობებს გარდა სწორედ „ამას გარდა“, რაკი ნიკოლოზ მროველის მიზანი ის ყოფილა, რომ „საყდარს მოსავლის ანგარიში არ დაეკარგოს“, ამიტომ ჩვეულებრივი ცნობებისათვის მას ისიც მიუმატებია, თუ თარხანსა და მომეგვრეს რა ედვა. ამ ცნობების დამატებით ამ დავთარს შემოსავლის დავთარის, ან უფრო გამოსავლის გარეგების წიგნის ზოგიერთი თვისებებიც მიენიქა.

დავთარში ნათქვამია, „საწირავი“, ან „მოსახსენებელი აძეს“-ო და „დრამას ბოგანო“ რამდენსა და „სხვა“ კიდევ რამდენს „იღებენ“. მაშასადამე, სწორედ ამ დავთარის შენახულ ნაწილში მოიპოვება ის ცნობები, თუ ვის „რა სამსახური აძეს“ და ვის „რა ბეგარა აძეს“, ესე იგი ის, რაზედაც ნიკოლოზ მროველი ამბობდა, „ამას გარდა... დამიწერია“-ო.

მაგრამ ერთი დაბრკოლებაა მაინც. ნიკოლოზს ნათქვამი აქვს: „ამ საყდრის მამული და ყმა სულ დამიწერია“-ო. მთელი დავთარი-კი მცხოვრებთა შესახები ცნობებისაგან შედგება. მამულების შესახები ცნობა სადღაა? საფიქრებელია, რომ მამულების აღმწესხველ ცნობებად ის უნდა იგულისხმებოდეს, სადაც მეკომურზე სწერია: „ამოვარდნილია“ (გვ. 160), ან არადა „აყრილა“-ო (174, 205 ს. სატივეს).

თუმცა საკითხის საბოლოოდ და უთუოდ გადასაწყვეტად დედნის უფრო გარკვეული და მკაფიო ცნობებია საჭირო, მაგრამ მაინც აუცილებლად საჭირო აო არის დაეასკვნათ, რომ დავთარს ყმებისა და მამულების განსაკუთრებული სიაც ჰქონოდეს დართული.

ერთი საყურადღებო საკითხია კიდევ გამოსარკვევი. შესავალში ნიკოლოზ მროველი გვამცნებს: „ამ საყდრის მამული და ყმა სულ დამიწერია“-ო. რის თქმა უნდოდა მროველს, იმის, რომ აქ დავთარში მხოლოდ მროველის საეკლესიო ყმები არიან შეტანილნი? არა. ეს დავთარი მთელი რუისის საეპისკოპოსოს დავთარია. თვით შემდგენელი პირდაპირ ამბობს და ან ძეგლს „სამწყსოს დავთარ“-ს ეძახის. მაშასადამე, აქ მთელი სამწყსოს მცხოვრებნი უნდა იყვნენ შეტანილნი. ხოლო როდესაც იგი ამბობს: „მე დრამისათვის ავწერე: საყდარს მოსავლის ანგარიში არ დაეკარგოს“-ო, ამით მას იმის აქმა უნდოდა, რომ მისი მთავარი მიზანი ის იყო, რომ რუისის საეპისკოპოსო ტახტს (საყდარს) დანამდვილებით სკოდნოდა, სამწყსოსგან რა შემოსავალი ერგებოდა. ამიტომ საფიქრებელია, რომ „ამ საყდრის... ყმა“ აქ საეკლესიო. ან საეპისკოპოსო პირად ყმობას-კი არ ჰგულისხმობს, არამედ სამწყსოს უთენილებას იმ გვარადვე, როგორც, მაგ., ქსნისა და არაგვის ხეობათა მცხოვრებნი ქსნისა და არაგვის ერისთავების ყმებად იწოდებოდენ ხოლმე. მაინცადა მაინც, რომ ამ დავთარში სამწყსოა აღწერილი და არა პირადად საეკლესიო საყმომ, იქითგანაც ჩანს, რომ ერთგან პირდაპირ დასახელებუ-

ლია კიდევ, რომ მეკომური „ჩიკვაიძის ყმა“ (იქვე, 199) იყო. ეს დავითარი რომ მხოლოდ საკუთარი ყმების ნუსხა ყოფილიყო, იქ ამგვარი ცნობა არ შეგვხვდებოდა. ამჟამად აზრს ის გარემოება ამატებს, რომ სოფლები ერთი მეორეს ჰოსტები ვაჭრით და ძნელი დასაჯერებელია. შეუძლებელიც არის, მროველს ამოდენი საკუთარი საეკლესიო ყმა ჰყოლოდეს და მ4 სოფელში სულ მხოლოდ მის ყმებს ეკუთვნათ.

ერთი რამე მაინც უცნაურია, რომ ამ მრავალრიცხოვან მოსახლეთა აღწერაში ცნობები თავიდან აზნაურთა შესახებ ძალიან იშვიათია: სულ სამი მეკომური თავადია რამაზაშვილების ფლვეში (გვ. 176) და აქა-იქ იხსენებიან აზნაურთაშვილებიც. საკვირველი ის არის, რომ ს. ფრცვაში, სადაც თავად დავითიშვილებს ჰქონდათ მოსახლეობა, ერთი მათგანიც არ არის დასახელებული (გვ. 167-169), ს. თამარაშენშიც არც ერთი ფალავანდიშვილი არ არის მოხსენებული (გვ. 167), თუმცა ამ საგვარეულოს წევრნი აქა ცხოვრობდნენ ხოლმე. არც ს. ავლაში არის მოხსენებული ერთი ამირეჯიბი მაინც (გვ. 165-166) იმისდა მიუხედავად, რომ ამ საგვარეულოს სახლის კაცებს უმეტესად იქა ჰქონდათ ბინა. ძნელი სათქმელია, რით უნდა აიხსნებოდეს ეს უცნაური გარემოება? შესაძლებელია იმით, რომ თავად-აზნაურობას დრამისა და სხვა სახის მაგიერ სხვა გამოსაღები ელათ.

ზევიან უფრო ნიკოლოზ მროველის ცნობა იყო მოყვანილი, რომ მხოლოდ მიწისდა თანახმად „ამას გარდა“, რაც ამგვარ ძეგლში ცნობები მოკლებულია, მე ამ საყდრის მამული და ყმა სულ დამიწერია: თარხანნი ვინ არის, და თარხანობით რა სამსახური აქვს, და მობეგრე ვინ არის და რა ბეგარა აქვს“-ო (იქვე 128-129).

მაშასადამე, მცხოვრებნი ვალდებულებებისა და უფლებრივი მდგომარეობის მხრივ ორ ჯგუფად იყოფებოდნენ: თარხნებ-ად და მობეგრე-დ. ცნობებიც მცხოვრებთა შესახებ დავთარში ამის გამო ორგვარი ხასიათისა უნდა იყოს: უნდა აღნიშნული იყოს, ვინ არის მობეგრე და ვინ თარხანია. ნამდვილად-კი არაფერი ამის მსგავსი ამ ძეგლში არ არის: იქ მხოლოდ ზოგ მოსახლეს შესახებ ზოგან ნათქვამია „საწირავი აქვს“-ო, ზოგან-კი „მოსახსენებელი აქვს“-ო, დანარჩენ და ამა-სთანავე მოსახლეთა მომეტებულ ნაწილს გვერდით არა უწერია რა და ნათქვამი არ არის, თუ რა ვალდებულება აწევს. ამისდა მიუხედავად ამ ორივე საკითხის გამორკვევა, თუ მკითხველი ძეგლის შინაარსს გულმოდგინედ ჩაუკვირდება, მაინც შეიძლება.

მათელ დავთარში წესად არის მიღებული, რომ თვითთელი სოფლის მცხოვრებთა სიის ბოლოს მეკომურთა საერთო რიცხვია ასომთავრულად აღნიშნული. ჯამი სწორედ მეკომურთ რაოდენობის აღნიშნული უნდა იყოს იმიტომ, რომ თვით დავთარი საქართველოში ჩვეულებრივ კომლობრივ აღწერილობას წარმოადგენდა. ამას გარდა თვით ძეგლში ორგან პირდაპირ აღნიშნულია კიდევცა, რომ გადასახადი „დრამა... კვამლზედა ხქვს“ (იქვე, 135 ს. ფრინვეი და 139 ს. არკნითი), „დრამის მაგიერად კვამლზე თითო შაური, ან კანაფი, ან ტილო“-ო (იქვე, 177 ს. დაწყებული

ული), „კომლად მთელი კოდი დრამა პური აქვს“-ო (იქვე, 157, ს. ზურმისკელი), „დრამა ნახევარი კოდი აქვს კომლზე“-ო (იქვე, 173, ს. ბერძენაული).

მცხოვრებ. მეკომურთა ჯამს გარდა, თვითთელი სოფლის შესახებ ცნობების ბოლოს თითქმის ყოველთვის ნათქვამია ხოლმე „დრამის ბოგანო... იღებენ“ ამდენსა და აშდენსაო.

სწორედ ეს ორგვარი ცნობა, — მეკომურთა გვერდით მიწერილი და ერთიკ თვითთელი სოფლის აღწერის ბოლოს მოთავსებული, — საშუალებას გვაძლევს ვამოგვარკვიოთ, რომელი მეკომურთაგანი თვითთელი სოფელში მობეგრედ უნდა ყოფილიყო და რომელი თარხანი. როდესაც ეს გვეცოდინება, მაშინ მობეგრეთა და თარხანთა ერთობლივი რიცხვის გამოანგარიშება სოფელ-სოფლად და შემდეგ მროველის მთელ საეპისკოპოსო სამწყსოშიაც ძალიან ადვილი იქმნება.

თუ ნიკოლოზ მროველის იმ სიტყვებს ჩავუკვირდით, და ყურადღებას მივაქცევთ, რომ მას დავთარში ჩაუწერია, „თარხანი ვინ არის და თარხანობით რა სამსახური აქვს და მობეგრე ვინ არის და რა ბეგარა აქვს“, მაშინ ცხადი შეიქმნება, რომ საქართველოში არსებული გადასახადთა სისტემით, თარხანს სამსახური სდებია, მობეგრე-სამსახურის მაგიერ ბეგარა. მაშასადამე, ცხადია, რომ მეკომური, რომლის გვერდითაც აღნიშნულია „საწირავი აქვს“-ო, თარხანი უნდა იყოს, ხოლო დანარჩენი მეკომური-კი, რომელთა შესახებ გვერდით ნათქვამი არ არის, რომ რამე აქედეთ, ყველანი მობეგრენი უნდა იყვნენ და სწორედ მათ უნდა შეეხებოდესთ თვითთელი სოფლის ბოლოში მოქცეული ცნობა, „დრამის ბოგანო ნახევარ კოდსა და სხვა მთელს კოდს იღებენ“-ო.

ზემომოყვანილი წინადადება ამტკიცებს, რომ მობეგრენი ორ ჯგუფად იყოფებოდნენ: ბოგანოდ და „სხვად“. თუ ვინ უნდა ყოფილიყვნენ ეს „სხვები“, იმის წყალობით შეიძლება მივხედეთ, რომ ამ „სხვებს“ ბოგანოებზე ერთი ორად მეტი გადასახადი სდებიათ: თუ ბოგანო 1/2 კოდს იხდიდა, „სხვანი“ მთელს კოდს იხდიდნენ. ცხადია, მაშასადამე, რომ ეს „სხვები“ ქონებრივად, მამულით, ბოგანოებზე უფრო მაღლა უნდა მდგარიყვნენ, უფრო შეძლებულნი ყოფილან. ჩვენ-კი ვიცით, რომ ბოგანოზე მაღლა ამ მხრივ მხოლოდ ე. წ. „მემკვიდრე“ მეკომური იღვა და „სხვებად“ სწორედ ისინი უნდა იგულისხმებოდნენ. რაკი მათ მეტი მამული და შეძლება ჰქონდათ, ამიტომ სრულებით ბუნებრივია, რომ დრამაც, ბეგარაც მეტი სდებოდათ. ამგვარად ირკვევა, რომ მცხოვრებნი ორად ყოფილან და-ყოფილნი, — მემკვიდრე მეკომურად და ბოგანოდ.

მაგრამ, თუ თარხანსა და მობეგრეს შორის გასარჩევად, როგორც აღნიშნული იყო, გარკვეული საზომი მოიპოვება, თვით დავთრითგან არა ჩანს, როგორ უნდა გაარჩიოს ადამიანმა, რომელი მეკომურთაგანი ბოგანოა, რომელი კიდევ „სხვად“, ანუ „მემკვიდრედ“ ითვლებოდა. მართალია, თვითთელი სოფლის აღწერის ბოლოში ჩვეულებრივ აღნიშნულია ხოლმე: „ბოგანო ნახევარ კოდსა და სხვა მთელს კოდს იღებენ“-ო, ან ასეა, „დრამა: ბოგანო ნახევარს კოდს იღებს,

სხვა მთელს კოდსა"-ო. მაგრამ რაკი ეს ძეგლი ხალხის აღწერის დავთარია, თითოეულ მეკომურს ამის გამო გვერდით ვადისახადის რაოდენობა არ უწყვიროს, როგორც ეს შემოსავლის დავთრებშია ხოლმე.

ნიკოლოზ მროველს ორბელიშვილს თავის სამწყსოს ხალხის აღწერის დავთრის შესავალში შემდეგი ფრიად დამახასიათებელი ვედრება ჩაურთავს: „ამასაც ვიხეწებო, ამ სამწყსოს დავთარს მეფის მოსაქმეს ნურავეის აჩვენებთ, კოდის პურსა და საურზე ქვეყანის გარჯიან და მე არ მიჯობს: მე დრამისთვის ავწერე, საყდარს მოსავლის ანგარიში არ დაეკარგოს. ლთის სიყვარულისათვის ამ სამწყსოს მატანის ნურას მეფის მოსაქმეს ნურავეის აჩვენებთ, თუ ქრისტე გვამსთ“-ო (არს. შოგბ., 128). იქნებ ამითვე აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ მისი ბრძანებით შედგენილი დავთარი მცხოვრებთა მდგომარეობის შესახებ ასე ცოტა ცნობებს შეიცავს?

§ 3. მე-XVIII ს. დამდეგის შემოქართლის დავთარი

შემოქართლის სადროშოს შემოგანხილული მე-XVII ს. მეორე ნახევრის დავთრის 4 ნაწყვეტის გარდა, არსებობს ამავე სადროშოს ამავე სოფლების აღწერის დავთრის გრაგნილი ნაწყვეტი, რომელიც შინაარსით, 1715 წ. სამროველოს დავთრის მსგავსად, შემოქართლის XVII ს. მეორე ნახევრის დავთრის 4 ნაწყვეტისაგან ძალიან განსხვავდება, მაგრამ სამაგიეროდ ბევრგან 1715 წ. სამროველოს დავთარს კარგად უდგება, მაგ. ლევრთეთისა, თორმანეულის, აბანოს და წაბლოანის შესახებ ცნობებში. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ეს ნაწყვეტი 1715 წ. ახლად დროის დავთრის ნაწილი უნდა იყოს.

ამ ნაწყვეტის ხალხის აღწერის წესიცა და დაწერილობაც შემოგანხილული 4 ნაწყვეტისაგან ძალიან განსხვავდება და გამარტივებულია აქ თვითთავს საკომლოში მხოლოდ თითო პირის, ალბათ, სახლის უფროსის, სახელია აღნიშნული და არც ქმები, არც შვილები და არც მისწულები არსად დასახელებული არ არიან, თავების რაოდენობაც-კი მარტო რიცხვნიშნითაც აღნიშნული არ არის. ამ თავისი თვისებით იმდენადვე არსებითად განსხვავდება მე-XVII ს. მეორე ნახევრის 4 ნაწყვეტისაგან, რამდენადც სამროველოს 1715 წ. დავთარს მივაგვს.

აღსანიშნავია, რომ ეს გამარტივებული შინაარსის შემოქართლის სადროშოს აღწერის დავთარი უფიციად და ზედმეტი ასოებით არის დაწერილი. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ეს გრაგნილი თვით დავთრის დედანი-კი არ უნდა იყოს, არამედ ერთ-ერთი დაბალი მოხელის გარდაწერს უნდა წარმოადგენდეს და დედნის შინაარსიც შესაძლებელი იყოს პრაქტიკული მიზნით გამარტივებული.

§ 4. კახეთის ხალხის აღწერის დავთარი

1920 წ.-მდე კახეთის ხალხის აღწერის დავთრები არსად ჩანდა. ამ წელს პროფ. ე. თაყაიშვილმა კახეთში ერთ ოჯახში კახეთის ხალხის აღ-

წერის დავთრის სხვადასხვა ზომის ექვსი ნაწყვეტი აღმოაჩინა. დღემდე ეს ნაწყვეტები არც გამოქვეყნებული ყოფილა და არც შესწავლილი.

ე. თაყაიშვილისაგან აღმოჩენილი კახეთის ხალხის აღწერის დავთრები ყველა ქალაქის გრაგნილებად არის დაცული და ექვსი ნაწყვეტისაგან შედგება. სამწუხაროდ არც ერთ მათგანს თავი და ბოლო დაცული არა აქვს. ამის წყალობით არც ერთი მათგანი სრული არ არის და არც ერთს დაწერილობის და შედგენის თარიღისა და გარემოების შესახებ ცნობა აღარაა შერჩენია.

ამ აღწერის დავთრის ყველა ნაწყვეტების დამახასიათებელ თვისებას ის გარემოება შეადგენს, რომ ჯერ მეკომურის სახელია აღნიშნული. მერმე გვარი და თავების რიცხვს ჩვეულებისამებრ მათი სახელები არ ახლავს და სამაგიეროდ თავის რიცხვის შესახებ ცნობას უშულოდ მისდევს ხოლმე ცნობა თოფის რაოდენობის შესახებ, ასე მაგ.:

- ჩქ: ბერი გოგილასშვილი : კვამლი : ა თავი ა თოფი ა.
 - სქ: ოთარ გოგილასშვილი : კვამლი : ა თავი ბ თოფი ბ.
 - სქ: ზურაბ გოგილასშვილი : კვამლი : ა თავი ა თოფი ა.
 - სქ: ოსია გოგილასშვილი : კვამლი : ა თავი ბ თოფი ბ.
- და ასე ამგვარადვე.

დავთრის ყველა ნაწყვეტებში აღნიშნულია: მეკომურთა თანამდებობა, —თუ მოხელენი, ან მღვდელმსახურნი იყვნენ (მაგ. მოკელე, სალთხუცესი, გზირი და სხვა), —წოდებრივობა (აზნაური და სხვა), ოჯახური მდგომარეობა (ობოლი, ახალ გაყრილი), უფლებრივ-ქონებრივი მდგომარეობა (განაყოფი, აზადი, ბოგანო, აყრილი, ამოწყვეტილი) და ხელობა (მოლაშქრე, ხაბაზი, მქედელი და სხვა).

ყოველი მებატონის საყმოს შესახები ცნობის ბოლოში მარცხენა კიდეზე ყოველთვის რიცხვნიშანი ზის ხოლმე, მაგ. : რკზ: , : რკ: . : ვ: და სხვაც ამგვარადვე. ეს რიცხვნიშნები მთელი საყმოს ჯამს-კი არ გამოჰხატავენ, არამედ მხოლოდ ყმათა გარკვეულ კატეგორიისას.

უდიდესი ამ ნაწყვეტი გრაგნილთაგანის პირველი გრაგნილის სრულად დაცული აღწერა ასეთი სათაურით იწყება: „ქ: ქოტორს: და: აღის: ქევს: და: ჯერველანში ბატონის ყმა“. ამ საბატონო საყმოს შემდეგ სხვა მებატონეთა საყმოა ასევე ცალ-ცალკე აღწერილი.

ამ პირველ ნაწყვეტში შემდეგი სოფლების შესახები ცნობები მოიპოვება: საცხენისის, უჯარმის, სამების და ხაშმის, სართიქალის, პატარძელის, ბერთუბანის, თვალისის, ჯიჯეთის, ტუშურის, თანგართ-კარის, აჯაგვის, კაკბეთის, ლიშოს (?), არხალის, სახასოს, ქაშოსა და ბოდავის და ამით თავდება.

რაკი ამ გრაგნილის ზურგზე მოთავსებული ბოდავის შესახები ცნობის შემდგომ ბევრი თავისუფალი, დაუზიანებელი აღვილია, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ

აღწერის დაეთარის ბოლო ამ გრაგნილში უნდა სრულად იყოს დატული.

კახეთის ხალხის აღწერის დაეთარის ქალაქის მეორე გრაგნილი, რომელსაც თავი და ბოლო დაზიანებული აქვს და აკლია, შემდეგი სოფლების შესახებ ცნობას შეიცავს: ... ფიჩხოვანის, მანარის, ნაპანკინების, პანკისის, წინუბანის, კუჭბატის, ქორეთის, მარილისის, მატანის, ქორდის, ბაბტრიონის, უტოს, სჭრაკელის, აწყვერის, მერეს, თიანეთის, კონდოლის, კისხევის (sic), ნასომზარის და ქისტაურების. გრაგნილის ზურგზე-კი მოთავსებულია: მთიულის, ხოდაშენის, ახაშანის, იყალთოს, არტოხანის, გულგულას, ვარდისუბანის, თელავის, შალაურის, კისისხევის, კონდოლის. დანარჩენი მოხეულია და გრაგნილს თავთან ერთად ბოლოც აკლია.

გრაგნილი დაეთარის ეს ნაწყვეტიც ტეხნიკურად პირველი ნაწყვეტის მსგავსად არის და იმავე ხელითვეა შედგენილი დაწერილი.

კახეთის ხალხის აღწერის დაეთარის მესამე ნაწყვეტიც ქალაქის გრაგნილზეა დაწერილი. მასაც თავი და ბოლო, დაზიანებულობის გამო, აკლია. ამიტომ ისიც უთარილოა. ტეხნიკურად ეს აღწერაც ისევეა შედგენილი, როგორც შემოადნიშნული ნაწყვეტები.

გრაგნილის ეს მესამე ნაწყვეტი შემდეგი სოფლების შესახებ ცნობებს შეიცავს: ... წიბეთის, ახალკალოს, ზორტაძების, აცლეთის (?), ვაგრანეთის, თრანის, ერწოს, გორანას, ჩეკურის, ახატანის, ძაგნაკორას, კვერნაულის. ხოლო გრაგნილის მეორე მხარეზე: თვლივის, ანთოქის (sic), მარიკმჯვარის, თოღლიაურის (sic), ჩაილურის, მანავის, კაკაბეთის, შიბლიანის, ჯიშნის, ბეჟან-ბაღის, კაქრეთისა და ზიარის. დანარჩენი აკლია.

კახეთის ხალხის აღწერის დაეთარის მეოთხე ნაწყვეტიც ქალაქის გრაგნილს წარმოადგენს. მასაც თავი და ბოლო მოგლეჯილი და დაზიანებული აქვს. ამის გამო ეს ნაწყვეტიც უთარილოა. ტეხნიკურად ეს დავთარიც იმავე წესით არის შედგენილი, როგორც შემოადნიშნული ნაწყვეტები.

ამ მეოთხე ნაწყვეტში შემდეგი სოფლების შესახებ ცნობებია დატული: ... კეისკევის, საბუვეის, გრემის, იულთას, ართანასი, ფშაველისა... მერმე ზურგზე: თიანეთის, საცხატლოს, ალაჰანის, წინანდალის, ხოდაშენის, ვანთას, აკურასი და კალაურისა.

კახეთის ხალხის აღწერის მეხუთე ნაწყვეტის ქალაქის გრაგნილი აგრეთვე დაზიანებულობის გამო უთავბოლო და უთარილოა, მაგრამ იმავე წესით არის შედგენილი, როგორც დანარჩენი ნაწყვეტები. გადარჩენილ ნაწილში შემდეგი სოფლების შესახებ ცნობები მოიპოვება: ... საცხენისის, მარტყოს (sic), ნორიას... დანარჩენი აკლია.

კახეთის ხალხის აღწერის მეექვსე ნაწყვეტიც ქალაქის გრაგნილს წარმოადგენს, რომელსაც აგრეთვე თავი და ბოლო აკლია და ამიტომ დაწერილი არა აქვს. დავთარი იმავე წესით არის შედგენილი და იმა-

ვე ხელით არის დაწერილი, როგორც და როგორითაც წინა ნაწყვეტებია.

ამ მეექვსე ნაწყვეტში შერჩენილია შემდეგი სოფლების შესახებ ცნობები: ... კალაურის, ურიათუბნის, მუკუზნის, ზეგანის, კოშკის, ახალშენის..., მერმე ზურგზე: ... შილდასი ..., დანარჩენი დატული არ არის.

როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, ამ დავთარის არც ერთი ნაწყვეტთაგანი მთლიანად დატული არ არის და ამის გამო არც ერთს მათგანს თარიღი არა აქვს. ამიტომ ამ დავთარის შედგენილობის თარიღი უნდა დაახლოებით მაინც იყოს განსაზღვრული, რომ იქ მოთავსებული ცნობებით სარგებლობა შესაძლებელი შეიქმნეს.

ამ ნაწყვეტების შედგენილობის ერთი-და-იგივე წესი და ერთი-და-იგივე ხელი მათი დაწერილობის ერთდროულობას ამჟღავნებს. ეს გარემოება ამ ექვსსავე ნაწყვეტს ერთი-და-იმავე აღწერის დაეთარის ნაწილებად გვაფიქრებინებს.

ამ ნაწყვეტების დაახლოებითი დათარიღებისათვის შიგ მოხსენებულ პირთა ხანის გამოყენება შეიძლება.

კახეთის ხალხის აღწერის დაეთარის პირველ გრაგნილში იხსენიებიან: უჯარმას გარსევან მეთარის ყმა, ბერიშვილი სულხან მოკელე, საცხენისის ესიტაშვილის დათუნას ყმა და დათუნა სალთხუცესი აზნაურიშვილი, უჯარმას სალთხუცესის საზვერელის ყმა ბაინდურა აზნაურიშვილი მოლაშქრე, სამებას ნანიკელაშვილი რამაზ მოკელე და ბერი ნანიკელაშვილი სალთხუცესი.

დაეთარის მეორე გრაგნილში მოხსენებულ პირთა შორის აღსანიშნავია: „მღორანს: ბატონის: შვილის: თეიმურაზის ყმა“, „არის ქორეთს სალთხუცეს საზვერელის ყმა“, „აქავე: მარილის ფარსადანის: მეთარის: ყმა:“, „სალთხუცეს სულხანის ყმა“, „არის რევანის მაყაშვილის ყმა იყალთოს“, „არის: ვარდისუბანს: მდივანბეგის: პატას: ყმა:“, „აქავე: ბაზიერთ: ხუცის: დავითის: ყმა: და კახისა“, — „თელავს: ბაზიერთ: ხუცის: დავითის: ყმა“, — „აქავე: თელავს: მდივანბეგის: დემეტრეს: ყმა“, „არის: თელავს: გიორგი: ყორჩიბაშიშვილის: ყმა“, — „კონდოლს: მდივინს: გორჯასპის: ყმა:“.

ხოლო მესამე ნაწყვეტში სხვათა შორის იხსენიებიან: მანავს შიომ მდივინის ყმა, შიბლიანში გიორგი ეშკელასბაშის ყმა, შიბლიანში ენდრონიკაშვილის ქაიხოსროს ყმა, გარსევან მეთარის ყმა, ბეჟან-ბაღს გორჯასპის ენდრონიკაშვილის ყმა.

დაეთარის მეოთხე ნაწყვეტში-კი შემდეგი პირები არიან მოხსენებულნი: ხაალი სუჟუაჩა, გრემს მოურავის ზაალის ყმა, გივი საგინაშვილის ყმა, ყორჩიბაშის შვილი დემეტრე, გარსევან ტუსისშვილი, პატა მდივანბეგი.

დასასრულ, მეექვსე ნაწყვეტში მოხსენებულია პაპუა ქაქუაძეც.

ამ პირთაგან-ყველას დროის შესახებ ჯერ ცნობები არ მოგვეპოვება. მაგრამ სალთხუცესი საზვერელი იხსენიება რუსთველის სადროშ-ის სპათა 1722 წ. კანწესებაში (ისტ. საბ., I, 43). ამავე საბუთს აზის ბეკუელი ბატონიშვილის თეიმურაზისა (იქვე, 45), რომლის ყმაც დავთარში აღწერილია. ფარსადან მეთარე-კი 1719 წ. საბუთში გვხვდება (იხ. თ. ჟორდანიას, ქართლ-კახეთის ისტ. საბ., 41).

უნდა ყოფილიყო? პირიქით, აღწერა იქ სრული იქმნებოდა და თავისუფალი ადგილის დატოვება გივი თუმანიშვილს არ დასჭირდებოდა.

მეორე გარემოებაც უნდა იყოს გათვალისწინებული: ე. თაყაიშვილის სიტყვებიდან ნათლად არა ჩანს, რომ შვიდ ადგილას ლუქის ბეჭდის ნაალაგევი ისე იყოს შენახული, რომ მათი სადასტორობა და მეფეთა ბეჭდობა უდავო ფაქტად მივიჩნიოთ. იმავე დროს, თუ არ ვცდები, ჩვენში, რუსების საქართველოში გაბატონებამდე, ლუქით არ ბეჭდავდნენ და მეფეთა ბეჭდებიც მურით იბეჭდებოდა. ამიტომ, რაკი ეს დაეთარი 7 ლუქის ბეჭდით ყოფილა დაბეჭდილი, საფიქრებელი ხდება, რომ ეს მეფეთა ბეჭდები-კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ საქართველოში მყოფი რუსეთის მე-XIX ს. დამდეგის მოხელეებისა.

აღწერა ორ მთავარ ნაწილად იყოფება: პირველი ნაწილი ჯერ „ბატონის შუქის სახასო“-ს შეიცავს (გვ. 1—11), შემდეგ საუფლისწულოს და მერმე მე-ბატონეების ყმანი არიან აღნუსხილი. ასე მიმდინარეობს დაეთარი დაბეჭდილი ტექსტის 98 გვერდამდე. აქეთვან მოყოლებული უკვე თითქოს მეორე ნაწილი იწყება, სახელდობრ სადედოფლოს თავდაზნაურთა და გლეხთა საბარათიანოსა და სომხითში. აქ რომ ნართლაც ახალი ნაწილი იწყება, ამის წინწაძლოილი ზემოთყვანილი შესავლის მთელი შინაარსიც ამტკიცებს. აქეთვან ბოლომდე თითქოს მხოლოდ სადედოფლოს უწყების შესახები ცნობები უნდა ყოფილიყო, მაგრამ, წერილმანებსაც რომ თავი დაეანებოთ, 232 გვერდზე ისევე სამეფოს შესახები ცნობები იწყება და ნათქვამია: „არის ქვეყანასა სომხითისასა მსახლობარი თავადნი, აზნაურნი და გლეხნი სამეფონი საბასონი“-ო. ამგვარადვე 288 გვერდზე სწერია: „არის ტაშირზედ აიდარბეგის კეობაზედ ბატონის მეფის საბასო“-ო. აღწერის უწყებრივი წესრიგი, მაშასადამე, დარღვეულია.

ამას გარდა, თემობრივ გაყოფილი აღწერილობა დალაგებულა საბატონობისდა მიხედვით და აღნიშნულია ყოველ მებატონეს რომელ სოფლებში ვინ ჰყავდა ყმებად. ყოველი მებატონის სხვადასხვა ალაგას მყოფი ყმების ჩამოთვლის შემდგომ და ბოლოში ამ მებატონის ყმათა საერთო რიცხვი, ჯამიცაა ხოლმე მოყვანილი. მაგრამ იშვიათი შემთხვევა არ არის, რომ ჯამი გამოტოვებული იყოს. თანაც ხშირად, რომ ამ ჯამთა ცნობებში რიცხვითი ოდენობა სწორე არ იყოს და თვალწინ ცხადი შეცდომა გვექონდეს. ოფიცირ ნუსხა-დედანიში ასეთი რამე არ უნდა ყოფილიყო, გარდაწარწერი-კი ადვილი წარმოსადგენელია. ამიტომ საფიქრებელია, რომ 1721 წ. მეწინავე სადროშოს ხალხის აღწერის დაეთარი ნუსხა-დედანი-კი არა, არამედ გარდაწარწერი უნდა იყოს.

აღწერაში თვითოეულ კომლთან „თავი“-ს რიცხვია ხოლმე აღნიშნული, მაგრამ სახელი მხოლოდ ერთისა არის ხოლმე დასახელებული, თუნდაც საკომლოში 2, 3, ან მეტი თავი იყოს. საფიქრებელია, რომ ის ერთი, რომლის სახელიც იხსენიება, საკომლოს უფროსი მამაკაცი უნდა იყოს. დაეთარი აღნიშნულია წოდებრივი, სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობა-მოხელეობა და ხელობა.

ამა-თუ-იმ თემის სრული აღწერილობის ბოლოს მოყვანილია ხოლმე საერთო ჯამიც; ამნაირად, მაგ.:

„იქმნა სრული ამის ჯანი: მსახლობარი სოფელი კ² (22), ოკერი სოფელი ა“.

სახასო მსახლობარი კომლი რ¹ (110), ბოგანო ი (10).

სახასო აყრილი კომლი იზ (17)¹).

აზნაურშვილის ყმა მსახლობარი ი² (15).

აზნაურშვილის ყმა აყრილი გ³ (3), ბოგანო დ⁴ (4).

იქნა ერთპირად: მოსახლე კომლი ას ოცდა თოთხმეტი, ბოგანო ი² (14), აყრილი ოთხმოცი“.

თავი მესამე. ხალხის აღწერის დაეთარი მე-XVIII ს. ნახევართან მოკლულად 80-XVIII ს. დაშლამდე

1721 წ. რომ რუსეთის მეფის პეტრე დიდისაგან სპარსეთზე ასამხედრებლად შეცდენილი და მერმე მოულოდნელად სპარსეთის განრისხებული შაჰის შურისძიების მსხვერპლად უმწეოდ განწირული ვახტანგ მე-VI იძულებული შეიქმნა საქართველოთვან გახიზნულიყო და სამეფო მიეტოვებია. ამის შემდგომ ჯერ მოკავშირედ მოწვეულ 1721 წ. ოსმალთა გაბატონებამ, შემდეგ სპარსთაგან დაპყრობამ, აღმ. საქართველოს სახ. წესწყობილება და დანაწესები გაანადგურა. ამ დროითვან მოყოლებული შეწყდა, რასაკვირველია, კანონით შვიდ წელიწადში ერთხელ მოსახდენი ხალხის აღწერაც. ამ ხნის განმავლობაში ჯერ ოსმალებს, ხოლო მერმე სპარსელებსაც აუწერიით საქართველო და გადასახადის დაეთრებიც შეუდგენიათ. საქართველოს იმდროინდელი ოსმალური. დაეთრები უნდა სტამბოლში, სახელმწიფო დაეთარხანაში, აღმოჩნდეს, სპარსეთს-კი თავისი სახელმწიფო საბუთები, მრავალგვარი პოლიტიკური ცვლილების გამო, დაკული არა აქვს. მაგრამ თვით საქართველოში. გადაჩენილია სპარსული გადასახადის წიგნებისა და დაეთრების პატარა-პატარა ნაწყვეტები. როგორც ოსმალური, ისევე სპარსული იმდროინდელი დაეთრების მოძებნა-შესწავლა და გამოქვეყნება მომავლის ამოცანასა და საქმეს წარმოადგენს.

აღმ. საქართველოში სპარსეთის უშუალო ბატონობის მოსპობისა და მეფობის აღდგენა-მომაგრებისთანავე ქართლ-კახეთში ხალხის აღწერა წინანდებურად უნდა განახლებულიყო. მართლაც, ჩვენამდის მოაღწია მე-XVIII ს. მეორე ნახევრის პირველი ათეულების ერთმა ძეგლმა, რომლის შესახებაც ქვევით, თავის ადგილას გვექმნება საუბარი და რომელშიაც იმდროინდელი აღმ. საქართველოს შესახებ ზედმიწევნითი, უეკველია, ხალხის აღწერის დაეთრებითგან ამოკრეფილი, სტატისტიკური ცნობებია მოთავსებული. მაგრამ ამ ხანის ხალხის აღწერის თვით დაეთრები, ერთი პატარა ნაწყვეტის გარდა, ჯერ აღმოჩენილი არ არის.

¹ შეცდომა: უნდა „ოზ“ (77) იყოს.

§ 1. ლიახურას ხეობის მე-XVIII ს. შუა წლების დავთრის ნაწყვეტი.

მე-XVIII ს. შუა-წლებისა და მეორე ნახევრის აღწერათა უძველეს დავთრად უნდა მიჩნეულ იქმნეს ლიახურას ხეობის მცხოვრებთა აღწერის უთარილო დავთრის ნაწყვეტი, რომელიც ს. გარეჯვარის, იქით გარეჯვარისა, გორის ახალდაბისა და ხელთუბნის შესახებ ცნობებს შეიცავს.

დაუთარი მხოლოდ კომლთა შესახებ გვაწვდის ცნობებს, მაგრამ არსად ტერმინი „კომლი“ ნახმარი არ არის. ამგვარადვე „თავი“-ც არსად იხსენიება და ყოველი გვარის ცნობას უშუალოდ მისდევს ხოლმე ერთი სახელი, რომელიც, ალბათ, ოჯახის უფროსის სახელი უნდა იყოს.

დავთარში ყოველი მოსახლის შესახებ აღნიშნულია სოციალური, წოდებრივი, ქონებრივი და ოჯახური მდგომარეობა, მაგ. აზნაური, ყმა, გეკომლი, ბოგანო, უმამულო, ხიზანი. ამ აღწერას თავისებური თვისებები აქვს, რომლითაც იგი ყველა სხვა დავთრებისაგან განსხვავდება. სხვათა შორის იქ ტერმინად ყოველთვის „მეკომლე“ იხმარება.

ყოველი სოფლის აღწერას ბოლოში ჯამი აქვს ხოლმე დატული. მაგ.:

- ქ. მეკომლის ჯამი |თ|
- ქ. ბოგანოს ჯამი |ქ| უმამულო ს.
- ქ. ხიზნის ჯამი |ი|.

დავთრის უთარილობის გამო აღწერა შეიძლება მხოლოდ დაახლოებით იქმნეს დისთარილებული. აღწერაში იხსენიება „გორჯასპი მდივნის ყმა“ მაგრამ მისი შეილის მანუარის, რომელმაც არაგვის ხეობის 1774 წ. დავთარი შეადგინა, იქ ხსენება არ არის. თვით გორჯასპი თუმანიშვილი მდივან-მწიგნობარს, როგორც საბუთებთან ჩანს, 1749 წელს 27 მარიაპოლისთვის თეიმურაზ II-ის სიგლის დამწერი ყოფილა (სქს სძვნი, I, 262). გვხვდება იგი 1751 წ. სიგელსა (იქვე, II, 547) და 1755 წ. სიგელშიც (იქვე, I, 262).

ამავე დავთარში მოხსენებული „სარდალი რევაზი“ უნდა სარდალი რევაზ ორბელიანი იყოს, რომელიც 1751 წ. საბუთში ჩანს (იქვე, II, 546).

ერთის მხრით, გორჯასპი მდივნის შეილის მანუარ თუმანიშვილის დავთარში მოხსენებლობა ამ აღწერას 1774 წ. უწინარესად გვაგულისხმობინებს. მეორეს მხრით, მდივანი გორჯასპისა და რევაზ სარდალის ზეობა ამ დავთარს მე-XVIII ს. შუა წლებისად გვაფიქრებინებს.

§ 2. 1774 და 1781 წ.წ. აღწერის დავთრები.

ჯერჯერობით პირველი გარკვეული ცნობა ამ ხანის ხალხის აღწერის შესახებ 1775 წლის ერთ საბუთშია დაცული, რომლის ჯერ მხოლოდ რუსული თარგმანი გამოქვეყნებული. იქ სხვათა შორის ნათქვამია: ჩვენ მსაჯულებს ორთავე მხრის მოწმეთაგანმა თავ-თავისი ჩვენება მოგვახსენა. ავაქის მოწმენი ცხადად ტყუოდენ: როდესაც მეფის ბრძანებით ქ. ტფილი-

სის მცხოვრებნი აღეწერეთ, მაშინ ავაქ ფეიქარი ორბელიანის ყმად ჩაეწერა და მისმა მოწმეებმა ამის უარყოფა ვერ გაბედეს. ცხადია, ავაქი რომ ორბელიანის ყმა არ ყოფილიყო, მის ყმად არ ჩაეწერებოდა“-ო. (დ. ფურცელაძე Kpect. რამ., გვ. 27). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ 1775 წ. უწინარეს და ახლო ხანში მეფის ბრძანებით ქ. ტფილისის ხალხის აღწერა შეუდგენიათ. ქ. ტფილისის ამ დავთარს ჩვენამდის არ მოუღწევია. ჯერ-ჯერობით მაინც აღმოჩენილი არ არის.

თუ საქართველოში ხალხის აღწერის შესახებ არსებულ წესებს გავეთვალისწინებთ, ცხადი გახდება, რომ იმავე დროს, როდესაც მეფეს ქ. ტფილისის აღწერის ბრძანება გაუცია, უმეკველია, სამეფოს სოფლის მთელი მოსახლეობის, „ქვეყნის“ ოთხივე სადროშოს აღწერის ბრძანებაც უნდა ყოფილიყო გაცემული. მაგრამ ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება. 1774 წლის გამოცემულს მორიგე ჯარის გარიგების წიგნში ერეკლე II-ეს აღნიშნული აქვს, რომ ამ წელს მთელი სამეფო, ქართლ-კახეთი მთლიანად აღწერილი იყო. ამ საკანონმდებლო ძეგლში ნათქვამია სახელდობრ: მორიგე ჯარის დანაწესების საუკეთესოდ განხორციელების „საქმისათვის წელს ქართლი და კახეთი... აღესწერეთ“-ო. (სქს სძვნი, I, 194).

ამ ცნობის სისწორეს არაგვის ხეობის 1774 წ. ხალხის აღწერის დავთარიც ამტკიცებს, რომლის ტექსტი ე. თაყაიშვილმა აღმოაჩინა და გამოსცა კიდევ (იხ. „მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა“, გვ. 407 - 486).

ამ დავთარს წინ პატარა შესავალი უძღვის, რომელშიაც ნათქვამია: „ქ. ჯვდიდნეს ღთმან მეფობა მათის უმაღლესობის მეფის მეორის ირაკლისა: გვებძანეს ჩვენ მათ მიერ მონათა მათთა მაყაშვილს ლუარსაბს და თუმანიშვილს, მდივნის გორჯასპის შვილს, მანუჩარს აღწერად არაგვისა. აღესწერეთ ბრძანებისაებრ მათის უმაღლესობისა. აღიწერა თვესა იანვარსა: ა: წელსა უაზ.“ (გვ. 407). ამნაირად ირკვევა, რომ არაგვის ხეობა ერეკლე II-ის ბრძანებით 1774 წელს ლუარსაბ მაყაშვილსა და მანუჩარ თუმანიშვილს, მდივნის გორჯასპის შვილს, აუწერიათ.

უმეკველია, რომ 1775 წ. ზემომოყვანილ საბუთში მოხსენებულ იქ. ტფილისის აღწერაც ამავე 1774 წ. უნდა ყოფილიყო მოხდენილი.

არაგვის ხეობის 1774 წლის ხალხის აღწერის დავთარი, ბეობებად და სოფლებად არის დალაგებული. სოფლებში ჯერ აღნიშნულია ხოლმე მეკომურის გვარი, მისი შამისი შეილობა, მერმე კომლის რიცხვი, შემდეგ თავის რაოდენობა და სულ ბოლოს თავების სახელებია მოყვანილი ხოლმე. მაგ. გერგეტში:

„სუჯასშვილი ქია თავი გსენხია, მათია და გიორგი.
სუჯაშვილი ქია თავი გმდელი იაკობ, ხახუა და ბერი“.

სუჯასშვილი ქია თავი გმდელი იაკობ, ხახუა და ბერი“- თუ მოამას გარდა აღნიშნულია მოსახლის თანამდებობა, - თუ მოხელეა, ან მღვდელმსახური, - ოჯახური და ქონებრივი მდგომარეობა, ხელობა და სხვა.

თეთრეული სოფლის შესახები ცნობის ბოლოს საერთო რი-
ცხეა დართული ამ სახით: მაგ., გერგეტის:

„იქნა ჯამი მემკვიდრისა კი კმ (28) თავი ნე (55).
იქნა ჯამი მემკვიდრის ობლისა თავი გ“ (გვ. 409).

ან კიდე ს. სნოს:

„იქნა ჯამი მემკვიდრისა კი ლე (36) თავი ომ (78)
იქნა ჯამი ბოგანოსი კი გ (3) თავი დ (4)
იქნა ჯამი მემკვიდრის ობლისა თავი ა“ (გვ. 415).

ან კიდე ზემო-მლეთის:

„იქნა ჯამი მემკვიდრისა კი კ (20) თავი ნ (50)
იქნა ჯამი მემკვიდრის ობლისა თავი ე
იქნა ჯამი ხიზნისა კი ა თავი ა“ (გვ. 430).

1780-1781 წ. ერეკლე II-ის ბრძანებით აღმოს. საქართვე-
ლო კვლავ აუწერიათ. ამ დროის დაეთართაგან ჯერ-ჯერო-
ბით ქსნის ხეობისა და არაგვის ხეობის ბარის აღწერაა აღ-
მოჩენილი, ამას გარდა ქ. ტფილისის აღწერის ნაწყვეტი ტფი-
ლისის მიდამოების აღწერის ნაწყვეტიც არსებობს.

დასასრულ, როგორც თავის ადგილას დაერწმუნდებით, ჩვენამდის მოაღწია
არაგვის ხეობის მთისა და ბარის, ქსნის ხეობისა და „ნაპირის
სოფლებისა“ და ქ. ტფილისის სრული აღწერის დავთრების
მიხედვით შედგენილმა ბოგანმა სტატისტიკურმა ამონა-
კრებმა.

1781 წ. ქსნის ხეობის აღწერის ორმა, ერთი მეორისაგან
განსხვავებულმა. დაეთარმა მოაღწია. ორივე ერეკლე II-ის ბრძა-
ნებით მოხდენილად არის აღნიშნული. მაგრამ ერთი გრაგნილის შესავალში ნა-
თქვამია: „გვებძანეს ჩვენ მათ მიერ მონათა მათთა, გარსევეანის შვილს
მგალობელს დიმიტრის და თუმასიშვილს ლაშქარნივისს მა-
ნუჩარს აღწერად ქსნისა, რომელთაცა აღესწერეთ ბრძანებისაგებრ მათის უმა-
ღლესობისა. აღწერა ენკენისთვის ე (5), ქორონიკონს უმათ (469) ქართულსა“ ო.
მეორე გრაგნილის შესავალში-კი ნათქვამია: „... გვებძანეს ჩვენ მათ მიერ,
მონათა მათთა, თუმასიშვილს, მდივნის გორჯაპის შვილს, მდი-
ვან-ლაშქარნივის მანუჩარს და გარსევეანაშვილს მგალობ-
ბელს ტეტიას აღწერად ქსნისა. აღესწერეთ ბრძანებისაგებრ მათის უმაღლე-
სობისა. აღწერა თვესა ენკენისთვის ე (5) წელსა უმათ“ (469). ამ დავთრის
დასაწყისი კეფი, რომელზედაც ეს შესავალი სწერია, მოელი დავთრის ტექსტი-
საგან განსხვავებული ხელითა და მელნით არის დაწერილი.

მანუჩარს აღწერის დავთრის ორი ტექსტი გვეპოვდება. ორისვე აღმწერი
თუმასიშვილი მანუჩარი და გარსევეანაშვილი მგალობელი ყოფილან. მაგრამ ერთ
გრაგნილში გარსევეანაშვილის სახელად დიმიტრია აღნიშნული, მეორეში-კი
ტეტია შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ ტეტია დიმიტრის მეტი სახელი უნდა
ყოფილიყო და აქ ერთსა-და-იმევე პირთანა გვაქვს საქმე. მაგრამ მაინც ცხა-

დია, რომ ასეთი განსხვავება აღწერის დავთრის შესავალის
ტექსტში, თუ ერთი მათგანი დედანია, მეორე გარდანაწერი, ან ორივე ერ-
თი-და-იმევე დროისა და ერთი-და-იმევე დედნის გარდმონაწერებს წარმოადგენენ,
არ უნდა ყოფილიყო.

ეს დამაფიქრებელი გარემოება სრულ ექვად იქცევა, თუ გვეცოდინება, რომ
ამ ორი გრაგნილის ქსნის ხეობის 1781 წ. დავთრის ტექსტიც
ერთიმეორისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება შინაარსის
დალაგებითაც, თვით აღწერილობის წესითაც და, რაც ყველაზე
უფრო მნიშვნელოვანია, ცნობებითაც. ამ ორი გრაგნილის შინაარსის შე-
დარება ცხად-ჰყოფს, რომ მათ შორის ისეთი განსხვავებაა, რომ არამცთუ შე-
უძლებელია მათ საერთო დედანი ჰქონოდათ, მეკომურთა მდგომარეო-
ბისა და რიცხვის შესახები ცნობები იმდენად არსებითად
განსხვავდებიან, რომ შეუძლებელია ამ ორი გრაგნილის ტექსტებ-
ერთი-და-იმევე აღწერის დავთრები იყოს: ისინი ორი სხვადასხვა დროი-
აღწერის დავთრების შთაბეჭდილებას ახდენენ.

მართლაც და, საქმარისა ადაჰიანშამ ორი ვითომც-და ერთი-და-იმევე
მწიგნობართა და ერთი-და-იმევე დროის დავთრის აღწერის რიგს დაჰხედოს.
რომ საქმის ნამდვილი ვითარება ცხადი შეიქმნეს. ამ ორი გრაგნილის ერთი-
მეორისაგან გასარჩევად გარსევეანაშვილის განსხვავებულ სახელს გამოვიყენებთ.
აი როგორ არის აღწერა დალაგებული და რომელი სოფლების აღწერა ორსავე
დავთარში:

1781 წ.	1781 წ.
გარსევეანაშვილის ტეტის:	გარსევეანაშვილის დიმიტრის:
1. ილურთ-კარი	1. ისროლის ხევის ატენი
2. ბუჯიანთ-კარი	2. ისროლის ხევის ჯავახთა
3. დორეულთ-კარი	3. ჭურთის ხევი ილურთ-კარი
4. შველიეთი	4. ჭურთა
5. გავახი	5. დორეულთ-კარი
6. ბოქალიათი	6. გავახი
7. საქორეთი	7. მოქალიეთი
8. ხარბალი	8. საქორეთი
9. ქარჩობი-ქენჭათ-კარი	9. ხარბალი
10. ხოზოეთი	10. შველიეთი
11. პიდელაანთ-კარი	11. ქორჭობი
12. კვერიეთი	12. ახალდაბა
13. ვაკე	13. შატაკთ-კარი
14. თინიკაანთ-კარი	14. პავლიეთ-კარი
15. პავლიანთ-კარი	15. თინიკაანთ-კარი
16. შატაკთ-კარი	16. ვაკე
17. ქორჭობი	17. კვერიეთი
18. კორინთა	18. მიდელაანთ-კარი
19. ცხრაზმა-ყველდაბა	19. ხოზოეთი

- 20. წინუბანი
- 21. უკან-მზარი
- 22. უკან უბანი
- 23. დაბაკნეთი
- 24. მახიარეთი
- 25. თობთა
- 26. აბუთ-კარი
- 27. ზოდები
- 28. დადიანეთი
- 29. ლარგვისის მონასტერი
- 30. ცხაოტი
- 31. საძეგური
- 32. გეზერეთი
- 33. ალვეი
- 34. ნახიდი
- 35. ქურთა
- 36. წირქოლი
- 37. იკოთი
- 38. ახალგორი-ოძელები
- 39. ლამისყანა
- 40. ახალგორა
- 20. ქენქიანთ-კარი
- 21. გოლგოლეთი
- 22. კორინთა
- 23. დადიანეთი
- 24. ზოდები
- 25. აბუთ-კარი
- 26. თობთა
- 27. მახიარეთი
- 28. დაბაკნეთი
- 29. უკან უბანი
- 30. უკანა მკარი
- 31. ჩიტინთ-კარი
- 32. ძეგნანთ-კარი
- 33. ყვილდაბა
- 34. წინუბანი
- 35. უფუკეთი
- 36. მონასტერი
- 37. ცხაოტი
- 38. საძეგური
- 39. ალვეი
- 40. ნახიდი
- 41. ქურთა
- 42. წირქოლი
- 43. იკოთა (იკოთს?)
- 44. ახალგორი
- 45. ძეგლვეი
- 46. ოძისი
- 47. ლამის ყანა
- 48. მეჯვრის ხევი

ამ ორი სიის შედარება ცხად-ყოფს, რომ ტეტია გარსევანაშვილის დაეთარს აქლია 11 სოფლის (ატენის, ჯაეაბთას, ქურთას, ახალდაბის, გოლგოლეთის, ჩიტინთ-კარის, ძეგნანთ-კარის, უფუკეთის, იკოთის (?), ძეგლვეის და მეჯვრის ხევის) შესახებ ცნობა. მაგრამ სამაგიეროდ მას დიმიტრი გარსევანაშვილის დაეთართან შედარებით 3, ან 4 ისეთი სოფლის (ბუჯიანთ-კარის, დორიანთ-კარის, გეზერეთის და იკოთის, თუ ამას მეორე დაეთარის „იკოთა“ არ უდრის) შესახებ აქვს ცნობები, რომელთა ხსენებაც-კი დიმიტრი გარსევანაშვილის დაეთარში არსადა ჩანს.

ამასთანავე ის მნიშვნელოვანი გარემოება უნდა მივიღოთ მხედველობაში, რომ ტეტია გარსევანაშვილისა და დიმიტრი გარსევანაშვილის დაეთ-

რებში მკვხოვრებთა რაოდენობის შესახებაც ასეთი განსხვავებული ცნობები. მოგვემოკვება, როგორც, მაგ.:

	ტეტისა:	დიმიტრის:
ილუტო-კარში	14 კ ^ი	16 კ ^ი
შველიეთში	11 „	11 „
გაეზში	9 „	9 „
საქორეთში	3 „	5 „
ხოზოეთში	5 „	7 „
ქენქათ-კარში	16 „	6 „
მიდელაანთ-კარში	11 „	9 „
ვაკეში	9 „	5 „
დადიანეთში	11 „	17 „

ცნობათა ასეთი განსხვავება, რასაკვირველია, შეუძლებელია ერთის-და-იმავე დროის დაეთარში ყოფილიყო. ამიტომ, ყველა შემომოყვანილი მიზეზის გამო, იმისდა მიუხედავად, რომ ორსავე ძეგლს დაწერილობის ერთი-და-იგივე თარიღი აზის, მაინც ორ სხვადასხვა დროის აღწერის დაეთარად უნდა მივიჩნიოთ.

რაკი ტეტია გარსევანაშვილის სახელის მქონებელი შესავალი, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, დაეთარის მთელი დანარჩენი ტექსტისაგან განსხვავებული ხელითა და მეღნით არის დაწერილი, დიმიტრი გარსევანაშვილის სახელის მქონებელი დაეთარის შესავალი-კი დაეთარის დანარჩენი ტექსტისაგან ხელითაც და მეღნითაც არაფრით განსხვავდება, ამიტომ ეს დაეთარი, ვითარცა დაუზიანებელივ დაცული, მართლაც 469 ქორონიკონის, ანუ 1781 წლის ქსნის ხეობის ხალხის აღწერის დაეთარად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

ტეტია გარსევანაშვილის სახელის მქონებელი დაეთარი-კი სხვა დროის თავი-დაზიანებული და შემდეგ განახლებული დაეთარი უნდა იყოს. რათგან მას თავი მოგლეჯილი ჰქონია, მისი დაწერილობის თარიღი გამოურკვეველი იქმნებოდა და განახლების დროს ახლად დაწერილი შესავალი მიუწებოვებიათ. 469 წლის ქორონიკონი ამ დაეთარის შედგენილობის თარიღად საფიქრებელია სწორედ ამ განახლების დროს უნდა იყოს შეცთომით დადებული. ამიტომ მისი თავდაპირველი, ნამდვილი თარიღის გამორკვევაა საჭირო.

ტეტია გარსევანაშვილისეული დაეთარის დაწერილობის ხნიერების გამო-ორკვევა 1781 წ. დაეთარის ცნობებთან შედარებით, მისი თვისებების გამო-მკვლავნებით შეიძლება. სახელდობრ, ამ თვისებათა შედარებითი სიძველე თარიღის მიგნებას შეგვაძლებინებს.

ცნობათა ასეთი შედარება ერთ ფრიად საგულისხმოსა და მნიშვნელოვან გარემოებას ააშკარავებს. სახელდობრ, 1781 წ. დაეთარის ცნობები მოსახლეობის გვაროვნობითი კუთვნილებების შესახებ ტეტია გარსევანაშვილისეულ დაეთართან შედარებით გამარტივე-

ბულია: ამ უკანასკნელი ძველის აღწერაში თუ მოსახლის გვარი ჩვეულებრივ აღნიშნულია ხოლმე და თანაც თვითთავი მემკომუროს მამისშვილობაც არის დასახელებული, 1781 წ. დაეთარში. პირიქით, გვარი ხშირად უკვე ჩაწერილი არ არის და მხოლოდ მამისშვილობა აღნიშნული ისე, რომ ეს მამისშვილობის სახელი უკვე გვარად არის ქცეული.

ორთოდე ქვემოთყვანილი მაგალითი ამ ყოველგვარივე საყურადღებო მოვლენისა და გარემოების ვითარებას ადვილად გააგებინებს ადამიანს; მაგ.:

ტეტია გარსევანაშვილისაში:

ილურთ-კარში:

1. ილურიძე ბიბილას შვილი კია თავი ა გიორგი.
2. ილურიძე ქიტის შვილი კია თავი ა გიორგი.
3. ილურიძე ნიკოლოზის შვილი კია თავი გ მღვდელი გივი, კი-კოლა და იოსებ.

1781 წლისაში:

ილურთ-კარში:

1. ბიბილასშვილი კია თავი ბ გიორგი და ბერი.
2. ქიტისშვილი კია თავი ა გიორგი.
3. ნიკოლოზის შვილი კია თავი ა ივანე.

ტეტიას:

ქარხოხს ქენქანთ-კარს:

1. ქენქაძე ხადილას შვილი კია თავი ა აბრამა.
2. ქენქაძე ფაცხვერის შვილი კია თავი ა გიორგი.
3. ქენქაძე ბერის შვილი კია თავი გ გიორგი, გოგია და მახარებელი, და სხვაე ბერია ამგვარი.

1781 წლისაში:

ქარხოხს ქენქანთ-კარსა და გოლგოლეთს:

1. ხადილას შვილი კია თავი ა გიორგი.
 2. ფაცხვერის შვილი კია თავი ა გიორგი.
 3. ბერის შვილი კია თავი ა მახარებელი.
ბერის შვილი კია თავი ბ გიორგი და ბერი.
ამას გარდა ამ ორი დავთრის შედარება კიდევ მეორე მნიშვნელოვან გარემოებასაც ამჟღავნებს: ტეტია გარსევანაშვილისეულში ერთ კომლად ჩაწერილი, 1781 წ. დაეთარში უკვე 2 და მეტ კომლად არის გაყრილი და ქცეული. მაგ.:
- ტეტიასეულ დავთარში ილურთ-კარში ილურიძე აბრამის შვილი 1 კომლად არის აღნიშნული, რომელშიც 4 თავი იყო, — ივანე, სოსო, სიხარული და ოქროპირი, — 1781 წლისაში ილურიძე აბრამისშვილი 1 კომლად ირიცხება და 2 თავი ქუაქ, — ივანე და ოქროპირი. სოსო ილურიძე-კი უკვე ცალკე კომლად არის გამოყოფილი, ხოლო სიხარული აღარა ჩანს.

ამგვარადვე ყველდას ჩიტასშვილი კია ორ თავს, შერმაზანსა და თამაზს, შეიცავდა, 1781 წელს-კი შერმაზანი უკვე შედარი ჩანს, რათვან იქ „შერმაზანის ობლები“ იხსენიებიან, ჩიტასშვილი თამაზ-კი ცალკე კომლად არის აღნიშნული. ასეთი მაგალითების მოყვანა შრავლად შეიძლება.

უქველია, მემკომურის გვარის აღმნიშვნელი ხალხის აღწერის დავთარი უფრო ძველი უნდა იყოს, ვიდრე მამისშვილობის გვარად გამსაღებელი დავთარი. ერთი საკომლოს ორად გაყრილობაც ტეტია გარსევანაშვილისეულ დავთარს 1781 წლისაზე უწინარესად გვაფიქრებინებს. ყველა ამ ფაქტების გამო, ტეტია გარსევანაშვილისეული აღწერა 1781 წელს-ე ადრე შედგენილად უნდა ღიცნათ და დასაწყისი კეფი მართლაც შემდეგში შეცთომით უნდა იყოს ამ აღრიცხვად, ეტყობა იმ დროისათვის უკვე თავმოგლეჯილ, დავთართან დაკავშირებული.

ახლა რომ ამ დავთრის თავდაპირველი შედგენილობის თარიღის გამოკვევას შევუდგეთ, უნდა ითქვას, რომ შიხის და 1781 წ. დაეთარის შინაარსი მოსახლეობაში მომხდარ თვალსაჩინო ცვლილებას გვიშლის თვალწინ, რაც მათ შორის საკმაო ქრონოლოგიურ მანძილს გვაფიქრებინებს. რაკი არაგვის ხეობის 1774 წლის აღწერის დავთარი არსებობს და ამას გარდა 1781 წ. არაგვის ხეობის ბარის აღწერამაც ჩვენამდის შოალწია, ამიტომ 1781 წლისაზე უწინარესი ქსნის ხეობის ეს ხალხის აღწერა შესაძლებელია მხოლოდ, ან 1774 წლისა, ან უკვე უფრო ადრინდელიც იყოს.

ქსნის ხეობის კიდევ ერთი შვიდ ცალ-ცალკე გრაგნილ კეფზე აღწერილი, უთარილო აღწერის დავთარიც არსებობს. ამ დავთრისა და 1781 წ. დავთრის შედარება ცხად-ყოფს, რომ ეს უთარილო ხალხის აღწერა 1781 წ. დავთარს კვალ-და-კვალ მისდევს და მის ტექსტს იმეორებს. მას მხოლოდ საერთოდ გამარტივებისადმი მიდრეკილება ახასიათებს, რომელიც უფრო თვალსაჩინოდ სოფლის მოსახლეობის ჯამების უქონლობით გამოიხატება: არც ერთი სოფლის შესახებ ცნობას საერთო ჯამი დართული არა აქვს. იშვიათად თუ, აქა-იქ, ტექსტის დალაგებულობის რიგია შეცვლილი. ყველა ეს გარემოება სრულ უფლებას გვაძლევს დაყვასკნათ, რომ ქსნის ხეობის ეს უთარილო, ოდნავ გამარტივებული ხალხის აღწერა 1781 წ. დავთრის პიროსა და გარდანაწერს წარმოადგენს.

1781 წელს არაგვის ხეობის ბარის სოფლებიც აუწერიათ. ეს გარემოება დავთრის ბოლო ფურცლის დასასრულშია აღნიშნული. წინ-დღეშეაის შესახებ ცნობის ბოლოს, სახელდობრ, ნათქაშია:

აქცს: უჟათ: ამ წელს, ენკენისთვის ე (5) არაგვის საერისთვოს ბარის სოფლების აღწერის დავთარია, ამისი პირი გადმოწერილია“-ო. მაშასადამე, არაგვის საერისთვოს ბარის სოფლები 1781 წ. 5 ენკენისთვის აუწერიათ. ჩვენამდის ამ დავთრის დედანს არ მოუღწევია, არამედ ჯერ ჯერობით ხელთ მხოლოდ მისი პირი და გარდამოწერილი გვაქვს.

4. ივ. ჩავაბიშვილი, თხზულებანი ტ. IV.

არაგვის ხეობის ბარის 1781 წ. აღწერის ეს პირი 7 ცალ-ცალკე ქალაქ-დის ფურცელზე არის მოთავსებული. არც ერთს ამ ფურცელთაგანს კეფის სათვალავი არ ახის თავში და მათი ერთმანერთთან კავშირი ერთის მხრით ყველა მათგანის ერთი-და-იმავე ხელით დაწერილობით მტკიცდება, მეორეს მხრით იმ გარემოებით, რომ შეიძლება ფურცელზე არაგვის ხეობის მართლაც ბარის სოფლების აღწერაა, და მესამე მხრით იმიტაც, რომ მეორე და მესამე და შეიძლება და მეშვიდე ფურცლებად მიჩნეულ ფურცლებზე ერთი სოფლის აღწერის დასაწყისის გაგრძელება და დასასრულია. ამის წყალობითა და გეოგრაფიული პრინციპის მიხედვით ამ ფურცლების რიგზე დალაგება შესაძლებელი შეიქმნა.

დაეთარი ჩვეულებრივი წესით არის დაწერილი იმ განსხვავებით, რომ თავების რიცხვი, იშვიათ გამონაკლისს გარდა, აღნიშნული არ არის, თუმცა რიცხვნიშნისათვის ადგილი განზრახ არის დატოვებული, მაგრამ თავების სახელები ყოველგან სწერია ამ სახით მაგ.: ანანურს „ბრაჭული დეკანოზის შვილი კომლი ა თავი დეკანოზი დავით, ზაქარია, პილიპე (sic) და შიო“.

აღსანიშნავია, რომ მთელ დაეთარში არსად, არც ერთი სოფლის ბ-ლოს, მცხოვრებთა საერთო ჯამი გამოანგარიშებული და დაწერილი არ არის.

თავების რიცხვისა და ჯამების აღნიშვნის გარეშე არაგვის ხეობის ეს აღწერა ტექნიკურად დაუმთავრებელი დაეთარის შთაბეჭდილებას ახდენს.

არაგვის საერისთეოს ბარის სოფლების 1781 წლის ამ დაეთარში შემდეგი 26 სოფელია აღწერილი: პავლეური, ციხის-ძირი, ავენისი, ანანური, თინვანი, ქსისხევი, არანისი, ეთვალისი, უნდილანთ-კარი, არაგვის-პირი, იორი, ყვავილი, აში, აფხავი, იჭრისი, ბოდორნა, საშაბურო, ბაზალი, ტონჩა, გრემის ბევი, მთიულთ-კარი, არლუნი, ზენ-დუშეთი, ჩილურტი, დუშეთი, სასახლის დუშეთი და წინ-დუშეთი.

ქსნის ხეობის შემოვანხილული უთარილო დაეთარის (იხ. აქვე, გვ. 49) 1781 წ. აღწერის პირად მიჩნევა და დადასტურება არაგვის ხეობის ერთი აგრეთვე უთარილო დაეთარის თავდაპირველი დაწერილობის გამოკვლევის საშუალებას გვაძლევს:

არაგვის ხეობის ამ უთარილო დაეთარის 1774 წლის ხალხის აღწერის დაეთართან შედარება იმავე სურათს გვიშლის თვალწინ, როგორც ქსნის ხეობის 1774 წლისად გამოკვლევისა და 1781 წლის დაეთარების შედარებამ გადაგვიშალა. აქაც არაგვის ხეობის 1774 წლის დაეთარში აღნიშნული მეკომურთა გვარები ხშირად გამოტოვებულია და მხოლოდ მამის შვილობა-ლაა ჩაწერილი გვარის მაგიერ. მაგ.: 1774 წ. დაეთარით ს. სნოში მოხსენებული არიან:

- „ლუდუშაური გივისშვილი კი ი თავი ა ლომნია.
- ლუდუშაური გელისშვილი კი ა თავი გ შიო, პაპუა და იასე.
- ლუდუშაური ზაქარისშვილი კი ა თავი ა ბერი.
- ლუდუშაური ატასშვილი კი ა თავი ბ გელია და ატა.
- ლუდუშაური (ულუტასშვილი კი ა თავი ბ ზალია და ბეჟან, —და სხვანიც).

ხოლო არაგვის ხეობის უთარილო დაეთარში ს. სნოში შემომოყვანილის მაგიერ სწერია:

- „გივისშვილი კი ა თავი ა ლომნია
- გელიაშვილი კი ა თავი ე შიო, პაპუა, ისე, ბიძია, გელია.
- ზაქარის შვილი კი ა თავი ა ბერი.
- ატას შვილი კი ა თავი ა (sic) გელია, ატა.
- ულუტასშვილი კი ა თავი ა ბეჟან.

ამნაირი მაგალითების მოყვანა მრავლად შეიძლებოდა, მაგრამ უთარილო დაეთარის აღწერის ამ დამახასიათებელი თვისების გასათვალისწინებლად ეს ერთი მაგალითიც საკმარისია.

არაგვის ხეობის ამ უთარილო დაეთარის აღწერას 1774 წ. დაეთართან შედარებით მეორე საყურადღებო თვისებაც ახასიათებს: 1774 წლის აღწერაში ერთ კომლად მოხსენებული მკვიდრნი უთარილო დაეთარში უკვე გაყრილად და 2 ან მეტ კომლად არიან აღნიშნულნი. ორიოდ მაგალითის მოყვანა ამ შემთხვევაშიაც საკმარისი იქმნება.

მაგ.: 1774 წ. აღწერაში ს. თარგმარში შეტანილია: „ბულასშვილი კი ა თავი ბ ვეფხია და ისე“, — უთარილო დაეთარში-კი ნათქვამია: „ბულასშვილი კი ა თავი ბ ისე, დავით“ და „ბულასშვილი კი ა თავი ვეფხია“.

ამგვარადვე ს. სნოში 1774 წ. დას. ხელზეულია: „ლუდუშაური პაპასშვილი კი ა თავი გ იასე, ჯულურა და ბიძია“ უთარილო დაეთარში-კი უკვე სწერია: „პაპასშვილი კი ა თავი ბ იასე, კურდღელა“ და კიდევ მეორე „პაპასშვილი კი ა თავი ბ. ბიძია, ჯილურა“.

მერმე 1774 წ. დაეთარში აღნიშნული „ლუდუშაური თემურასშვილი კი ა, თავი ა ჯარია“ შემდეგ გარდაცვლილა და უთარილო დაეთარში უკვე ნათქვამია: „ლუდუშაურის ჯარიას ობოლი ბ თემურა, ბიჭი“. ასეთი მაგალითების მოყვანა ბლომად შეიძლებოდა.

შემოაღნიშნული ორი მთავარი გარემოების შემდგომ შექველი უნდა იყოს, რომ ეს უთარილო დაეთარი არაგვის ხეობის 1774 წ. დაეთარზე უფრო მერმინდელია.

ხოლო რაკი 1774 წლის შემდგომი ხალხის აღწერა მარტო 1781 წელს იყო მოხდენილი, ამიტომ საფიქრებელია, რომ არაგვის ხეობის ეს უთარილო დაეთარიც 1781 წლის აღწერის გამარტივებულ გარდაწმარს უნდა წარმოადგენდეს. ამგარდნაწერს ქსნის ხეობის უთარილო, მაგრამ 1781 წლის დაეთარის პირად მისაჩნევ გარდნაწერთან, შემოაღნიშნულს გარდა, ის საერთო თვისებაც აქვს, რომ მასაც სოფლების მცხოვრებთა ჯამი არსად მოეპოვება.

ამგვარად ირკვევა, რომ 1774 წელს მართლაც მარტო ქ. ტფილისი და არაგვის ხეობა-კი არ აღწერიათ, არამედ ქსნის ხეობაც და, რასაკვირველია, აღმ. საქართველოს სადროშოების სხვა ნაწილებიც. ამიტომ 1774 წლის დანარჩენი დაეთარები, თუ სამუდამოდ განადგურებული არ არის, ჯერ კიდევ მოსაძებნია.

მაგრამ ზუსტად გამოიკვია აგრეთვე, რომ 1781 წელსაც, ქსნის ხეობას ვარდა, არაგვის ხეობაც ყოფილა აღწერილი (იხ. გვ. 29). საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაშიაც, 1781 წელსაც, წესისამებრ და 1774 წლის მსგავსად, მთელი სა- მთელი იქნებოდა აღწერილი. მართლაც, როგორც თავის ალაგას დავრწმუნდებით 1781 წ. ქ. ტფილისი აუწერიათ და აღწერის ერთმა ნაწყვეტმა და სრული და- ეთრობიდან ამოკლებილა ზოგადმა ცნობებმა ჩვენამდისაც-კი მოაღწიეს.

არსებობს ამავე დროის ტფილისის მიდამოების სოფლების აღწე- რის დაეთარი, რომელსაც თარიღად 1780 წ. აქვს აღნიშნული. ეს დავთარი სხეულებით ქალაქის გრაგნილზეა დაწერილი, რომლის ცეფები ერთი ზომისა არ არიან. დაწერილთა ხელიც განსხვავებულია ამისდა მიხედვით. ყველა ნიშ- ნით ეს გრაგნილი აღწერის დედანი არ უნდა იყოს, არამედ გარდა- ნაწეო.

დავთარის თავში ნათქვამია: „ქქს უჲც. ამ წლის თიბათვის. თორ- მეთქს ბატონის ბძანებით ერეკლეს ციხე ავწერეთ. მე ომან ლაშქარნივისა და ყორიასულბაშის ნაიბმა ფაფლენიშვილმა გლახამ“. შემდეგ უკვე აღწერის ტექსტი იწყება: „ქ. ერეკლეს ციხიდა აზატი ყოველის ფერში: სალუკოშიც და საქეყნოშიც. თოფი. ბერუა. ამისი ძმა თორაზა. (sic). და გოგია. კომლი. ა. თავი გ.“

აღწერილობაში შეტანილია მეკომურის გვარი და თავთა რიცხვი და მათი სახელები, რომელნიც ყოველთვის უშუა- ლოდ გვარს მისდევენ ხოლმე, ამნაირად, მაგ.: „ქ. აქავ. აზატი. ბატო- ნის ოქმის დედოფლის ჯილაედარი. იმნაძე. ბერი. და ამისი ძმისწული. მღვდ- ლი. ქრისტეფორე. კომლი. ა. თავი. ბ.“

აღწერა საბატონოებისა და სოციალური მდგომარეობის და მხედვით ცალ-ცალკე ჯგუფებად არის დალაგებული და თეო- თოეული ჯგუფის შესახებ ცნობას ბოლოში ჯამი მოეპოვება ამ სახით, მაგ.: „ქ. იქნა. აზატის კომლის ჯამი ც. თავი. იბ.“

მაგრამ ბევრჯან ადგილია დატოვებული, ჯამი-კი გამოთვლილი და აღნიშ- ნული არ არის.

დავთარის შესავალში ნათქვამია, თითქოს აღმწერთ მხოლოდ ერეკლეს ციხის აღწერა ქონილეთ ნაბრძანები. ამ განცხადების თანახმად დავთარში მართო ამ ადგილის აღწერა იყო მოსალოდნელი, მაგრამ დავთარის შინაარსი გაცილებით უფრო ურცელია: სახელდობრ, გრაგნილში დაცულია ერეკლეს ციხის, კუკიის, დილოშის, შაქნეთის, წაკისის, შინდისის, ტაბაშელის, ვაშლოვანის, ერტისის, ბობბალოს, დარსჯის, მარბდას, ეკლესიას, მარნეულის, ნახარქანთის. კოდასი, მუხაიის, კუშისის, წალასყურის, თელეთის, ხატის თელეთისა და სონდულის მცხოვრებთა აღწერა. მაშასადამე, ამ დავთარში ტფილისის მახლობ- ლად მდებარე 22 სოფლის მოსახლეობის აღწერაც მოიპო- ვება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ დავთარის შესავალში გადმოწერულს დედნის ცნობა სისწორით არ უნდა ჰქონდეს დაცული, არამედ ტექსტი დამა- ბინჯებული უნდა იყოს.

საეჭვოა აგრეთვე, რომ შესავალში აღნიშნული აღწერის შედგენი- ლობის თარიღიც სისწორით იყოს დაცული. გამოდის, რომ ტფილისის მიდა- მოები 468 ქრონიკონს, ანუ 1780 წ. აუწერიათ. მაგრამ უკვე დავრწმუნ- დით, რომ არაგვის ხეობის მოისა და ბარის სოფლები იმგვარადვე, როგორც ქსნის ხეობა, მეფის ბრძანებით 1781 წ. აუწერიათ. ქ. ტფილისიც 1781 წ. 5 თებერვალსა და 1782 წ. 3 იანვარს შუა შეიძლება მხოლოდ იყოს აღწერილი (იხ. აქვე, გვ. 60). ამის გამო ძნელი დასაჯერებელია, რომ ტფილისის მახლობ- ლად მდებარე სოფლების აღწერა მეფეს ცალკე ბრძანებინა და 1780 წელს მხოლოდ ეს მიდამოები აეწერათ. უფრო ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ეს დავ- თარიც დანარჩენებთან ერთად 1781 წელს უნდა ყოფილიყო შედგენილი და თარიღი გადმოწერის დროს შეცდომით უნდა იყოს აღნი- შნული.

ჩვენამდის მეფის სადროშოს ხალხის აღწერის დავთარის კიდევ ერთმა ნაწყვეტმა მოაღწია, რომელიც უშინო ხელით ქალაქის გრაგნილზეა დაწერილი, გრაგნილს თავიცა და ბოლოც აქვია, ამის გამო უთარიღია.

აღწერა სოფლებრივ და საყმობებად არის დალაგებული. ყოველი მეკომურის შესახებ ნათქვამია, თუ კომლში რამდენი თავი იყო, და რიცხვის შემდგომ თვითოეულის სახელიც არის სოლმე მოყვანილი, მაგ.:

„ქ. აზნაურშიელი კლიშიაშვილი კომლი ეს თავი გ. დავითი, სახლის კაცი დედელი იოსები და შვილი ქაქუცა“.

თვითოეული სოფლისა და საყმოს ბოლოს საერთო ჯამია ხოლმე მოთავსებული, მაგ.:

„ქ. ელიას ობლის ყმის ჯამი თავი ც.“

ქ. შილათ ქარელის კაცის ჯამი თავი სია.“

აღსანიშნავია, რომ ამ ჯამებში მეკომურთა საერთო რიცხვი-კი არა, არამედ თავების რიცხვია მხოლოდ გამოანგარიშებული.

დავთარის გრაგნილის ამ გადარჩენილ ნაწილში შემდეგი 12 სოფლის შესახებ ცნობებია მოთავსებული: ქარელის, რუისის, თეალაოუზნის, ხვარბელის (sic), დოესის, ხოელეს, ყარაღაჯის, გრაცალის, სასი- ყუთის, ხანდაჯის... აქეთვან ჩანს, რომ ეს ნაწყვეტი მხოლოდ საციციან- ნოს-საჯავახოს მოსახლეობის აღწერას შეიცავს. ამასთანავე ცხა- დია, რომ ეს გრაგნილი დავთარის ვარდანაწერს წარმოადგენს.

რაკი გრაგნილი უთარიღია, მისი თავდაპირველი შედგენის დროის გან- საზღვრა იქ დასახელებულ პირთა ზეობით შეიძლება მხოლოდ. აღწერაში-კი შემდეგი პირები არიან მოხსენებული: ზაქარია ციციშვილი სალოთხუცესი, სარ- დალ-მოურავი დავით (ციციშვილი), მზეკაბუჯ ჯავახიშვილი, თეიმურაზ ჯავახი- შვილი, ვახუშტ ჯავახიშვილი, მოლარეთხუცესი ელისბარი და სხვები.

ამათვან მზეკაბუჯ ჯავახიშვილი უკვე 1738 წ. ნასყიდობის წიგნში გვხვდება (ქქს სძვლნი, II, 394). ხოლო ზაქარია ციციშვილის სალოთხუცესი 1786 წ. ვალის წიგნი მოგვებოვება (იქვე, III, 522).

მაგრამ ზემოდასახელებულ პირთაგან მხოლოდ დავით ციციშვილის შესახებ ცნობა გვაძლევს დათარიღების მტკიცე საფუძველს.

თვითღვ დავით ციციშვილი 1773 წ. თავისთავს მხოლოდ ქალაქის მოუძრავედ იხსენიებს (სქს სძვლნი, III, 9). ასევე უწოდებს თავისთავს იგი 1780 წ. არხაშიც (იქვე, III, 10) და მარტო 1783 წ. გიორგობის 25-ს დაწერილ საბუთში დავით ციციშვილი თავისთავს უკვე „სარდარ-მოურავად“ იხსენიებს (იქვე, III, 11). რაკი დავითის ამ ნაწყვეტში დავით ციციშვილი სარდალ-მოურავად არის აღნიშნული, ცხადია, აღწერა შეუძლებელია 1780 წ-ზე ადრინდელი იყოს. შეიძლება მართი მზექაბუჯ ჯავახიშვილის მოხსენებულობის გამო, რომელიც 1738 წ. ნასყიდობის წიგნში ჩანს, ამ დავითის 1780 წლის ბევრად შემდგომად მიჩნევატ ძნელია. ხოლო რათგან ამ ათეულში აღწერა მარტო 1781 წ. მოხდა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს ძეგლი მეფის სადროშოს 1781 წ. აღწერის დავთრის ნაწყვეტი უნდა იყოს.

არსებობს აგრეთვე ზემო-ქართლის სადროშოს დავთრის ერთი ნაწილიც. რომელიც თუმცა უთარიღია, მაგრამ, როგორც ეტყობა, ამავე ხანს უნდა ცკუთონდეს. ჯერ-ჯერობით ამ დავთრის ორი გრაგნილია აღმოჩენილი, რომელნიც ორივე ერთმანეთთან უნდა იყვნენ დაკავშირებული.

ზემო-ქართლის ხალხის აღწერის ამ დავთრის ერთი ნაწყვეტი ქალაქის გრაგნილზეა შნოიანი ხელით დაწერილი. თავი ამ გრაგნილს მოგლეჯილი უქს, ამის გამო დავთრის თარიღი არ არის დატული. ხალხის აღწერა სოფლებრივ და საყმოებისდა მიხედვით დალაგებულ ცნობებს შეიცავს მოსახლეობის შესახებ.

აღნიშნულია თვითოეულ კომლში რამდენი თავი იყო და თვითოეული თავის სახელიც უშუალოდ გვარის შემდგომ არის ხოლმე მოყვანილი. ამგვარად, მაგ.:

ქ. ქვემო ხეთის. თავთაქიშვილი იოანე კომლი. ა. თავი. ა.

ქ. აქაქ ამისიე ყმა ნარიმაშვილი ნინია და გლახა. კომლი. ა. თავი. ბ.

ამ უკანასკნელი თვისებით, თავების სახელების უშუალოდ გვარის შემდგომ მოთავსებით, ეს დავთარი ტფილისის მიდამოების სოფლების 1781 წლის-დავთარს მიაგავს.

მაგრამ აღსანიშნავია, რომ ამ ნაწყვეტში არსად მეკომშრთა არც სოფლებრივი და არც საყმოების საერთო რიცხვი და ჯამი მოყვანილი არ არის. ეს გარემოება ამ ნაწყვეტს დავთრის გამარტივებულ სახეობად ჰხდის. რაკი კეფებს რიგობითი რიცხვი არსად აღნიშნული არა აქვთ, ამიტომ იმის განსაზღვრა, თუ გრაგნილს თავში რამდენი უნდა აქვდეს, შეუძლებელია. აღწერის ამ პირველი ნაწყვეტის გრაგნილში-კი შემდეგი 24 სოფლის შესახები ცნობებია დატული: ... არადეთის, სალოლა-შენის, ბრეთის, წვერის, ქვემო-ხეთის, ფხენისის, ზემო-ხეთის, ზემო-ნიქოზის, ქვემო-ნიქოზის, ქცხინვალის, კეხვის, თირის მონასტრის, აჩაბეთის, მდგვრის, კარბის, თამარაშენის, ქურთის, სვერის, ქემერტის, ძარწემის, რუსთავის, ხეთის, მელურჯისის და ერგნეთის.

ზემო-ქართლის ხალხის აღწერის დავთრის მეორე ნაწყვეტიც ქალაქის გრაგნილზეა დაწერილი შნოიანი ხელით. მასაც დასაწყისი და ბოლო არა აქვს და ამის გამო ამ ნაწყვეტის დაწერილობის თარიღიც გამოსარკვევია.

აქაც აღწერა სოფლებრივ და საყმოებანდ არის დალაგებული და კომლისა და თავების რიცხვს გარდა თავების სახელებიც არის აღნიშნული მეკომშრის გვარის შემდგომ უშუალოდ. მაგ., ამნიაჩად:

ქ. აქაქ. ამისიე ყმა. აზნაურშვილი. სავანელი. გიორგი და გრიგოლ-კომლი. ა. თავი. ბ

ქ. აქაქ. სავანელი. ბეციას. ყმა. ცხვარაშვილი ზურაბა. და ამისი შვილი გლახა. კომლი. ა. თავი. ბ.

დავთრის მთელ ამ მეორე ნაწყვეტშიც არსად მცხოვრებთა რაოდენობის არც სოფლებრივ და არც საყმოებრივ არც ჯამი და არც რიცხვი არ მოიპოვება.

დავთრის ამ მეორე ნაწყვეტში შემდეგი 17 სოფლის შესახებ არის დატული ცნობები: ... წიქარაულის, ცხრა-მუხასი, ბრედის, ატოცის, თიღვისა, ტყისუბნის, წირეთის, ძალინასი, ავლევის, — გრაგნილის ზურგზე: ერედვის, ერგნეთის, ძვერის, შერთულის, მელვრეკისის, ყელქცეულის, სამთავისის (?), ქალის, ბოლიდამ (sic)... გრაგნილის თავისა და ბოლოს დაზიანებულობის გამო, გამოურკვეველი რჩება, თუ რამდენი კეფი, ან რამდენი სოფლის შესახები ცნობა აკლია ამ ნაწყვეტს.

ორივე ნაწყვეტის აღწერის ერთნაირი ტენიკა და ერთი-და-იგივე ასპარეხი მათ ერთისა-და-იმავე დავთრის ნაწილებად გვაფიქრებინებს.

უთარიღობის გამო, ამ ორი ნაწყვეტის თავდაპირველი შედგენის თარიღი უნდა დაახლოვებით მაინც იყოს განსაზღვრული აღწერაში მოხსენებულ პირთა დროისა, და ზეობის მიხედვით. ქართული საგვარეულოების ისტორია ისევე რომ იყოს შესწავლილი, როგორც დასავლეთ ევროპის ისტორიაშია შესწავლილი, ამ ნაწყვეტების დათარიღება ზედმიწევნითა-კი შეიძლებოდა, მაგრამ ჩვენში ეს დარგი ჯერ-ჯერობით სრულებით ხელუხლებელია. ამიტომ ამ ორი გრაგნილის დაწერილობის დროის გამოკვევა მხოლოდ დაახლოვებით შეიძლება.

პირველ ნაწყვეტში სხვათა შორის იხსენიებიან: აბაშიძე დავით სალთხუეის ყმა, —თამარაშენს მაჩაბელი ფარსადან, ლუარსაბ, რევაზ, ელიზბარ და დათუა, —ფარსადან მაჩაბლის ყმა, სულხან მდიენის (ბეგთაბეგიანთ) ყმა, ოთარ მინბაშის საუფლისწულო ყმა.

მეორე ნაწყვეტში-კი მოხსენებული არიან: ამირეჯიბი მზექაბუჯი და დავითი, ამირეჯიბი ზაზა, აეთანდილ ხერხულიძე, ფალაგანდიშვილი ერეკლე, ფალაგანდიშვილი ქაიხოსროა შვილი ზაალ, ფალაგანდიშვილი უზბაში გოგია და მისი ძმა ბოქალუთ-ხუცესი ზურაბ, ამილახვარი იესე, ქაიხოსრო და ქაიხოსროს შვილი ნინია, გოგია, —ამილახვრისშვილი მინბაში ოთარ და ნინია და სხვანი.

ამათგან ფარსადან, რევაზ, ელიზბარ და დათუა მაჩაბლები 1778 წ. შორსგეობის წიგნში არიან მოხსენებულნი (სქს სძვლნი, I, 419). ხოლო პირადად

ფორსადან მასაბელი 1785 წ. ერეკლე II-ის მიწერილობაში იხსენიება ხევისთა-
ვად (სქს სქლნი, III, 199) და 1787 წ. საბუთშიც ვხვდებით (იქვე, III, 200).

ზაქარია ფალავანდისშვილი-კი უკვე 1750 წ. ხელს აწერს დავითაშვილების
გაფრთხილების წიგნს (სქს სქლნი, II, 481). მაგრამ იხსენიება 1782 წ. ერეკლე
II-ის ბრძანებამდე (იქვე, II, 487). დასასრულ, ამირჯინი ხუთასისთავი ზაზა ამო-
წმებას ნათლისმცემლის მონასტრის 1779 წ. ნასუილობის წიგნს (ისტ. საბ.,
V, 94).

ამ ცნობებისა და მიხედვით მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ
ზემო-ქართლის სადროშოს დავთრის ეს არა ნაწყვეტი დაახ-
ლოვებით მე-XVIII-ე ს. სამოცდაათიან, ან ოთხმოციან წლებში უნდა იყოს
შედგენილი, ე. ი. ან 1774 წლის, ან არა და 1781 წ. აღწერის ნაწი-
ლებს უნდა წარმოადგენდნენ.

§ 3. ხალხის აღწერა მე-XVIII ს. უკანასკნელ ათეულებში.

ზემოაყვანილი ცნობებისა და ძეგლებითგან ირკვევა, რომ ხალხის აღწერა
გარკვეულ დროს წესიერად წარმოებდა ხოლმე და მთელ აღმოს. საქართვე-
ლოს ებნობდა. ხოლო რაკი ქართული სახელმწიფო სამართლის კანონების თანა-
ხმად ქვეყანა უნდა შვიდ წელიწადში ერთხელ ყოფილიყო აღწერილი და უკანას-
კნელი. ჩვენ მიერ განხილული, აღწერა 1781 წელს მოუხდენიათ, ამიტომ ამის
შემდეგ მოხდა მორიგი აღწერა უნდა 1788 წელს მომხდარიყო, ანუ
476 ქრონიკონს ქართული წელთაღრიცხვით.

მაგრამ ასეთი თარიღის მქონებელი დავთარი, ნაწყვეტის სახითაც-კი,
ჯერ არა ჩანს. არსებობს მხოლოდ ზოგადი სტატისტიკური ცნობების შემცვე-
ლი ერთი საბუთი, რომელშიც მისი უცნობი დამწერი ქართლის 8 საგამგეო
ეროვნული მცხოვრებთა კომლობრივსა და თავობრივ რიცხვებსა და ბოლოს
საერთო ჯამსაც აუწყებს მკითხველს. როგორც ქვემოთ ამ ძეგლის განხილვის
დროს დაერწმუნდებით, ეს ცნობები სწორედ ამ დროის აღწერის დავთრების
მიხედვით უნდა იყოს გამოანგარიშებული და ამ წყაროებითგანვე უნდა იყოს
ამოღებული.

მოგვემოვიხილო აგრეთვე ერთი ძეგლი, რომელსაც თარიღად 482 ქრონიკონი
აზის, და რომელიც, მასასადაბე, 1794 წელს არის დაწერილი. ამ საბუთში ამ-
დროინდელი ზემო და შიდა ქართლის 121 სოფელია ჩამოწერილი და
თეთროვლის სოფლის სახელის გასწვრივ მეკომურისა და ხიზნის საერთო რიცხვია
აღნიშნული. სამწუხაროდ ამ ცნობების დამწერს გარკვევით არა აქვს ნათქვამი,
თუ საითგანა ეს სტატისტიკური ცნობები ამოღებული, მაგრამ ეტყობა, რომ
ახალს, 1794 წელს მომხდარ აღწერაზე უნდა იყოს დამყარებული. საქართვე-
ლოში არსებული კანონის მიხედვით 1788 წლის შემდგომ 1795
წელს უნდა აეწერათ ქვეყანა, მაგრამ ეტყობა რაიმე მიზეზის გამო
დავთრებამ აღწერა ერთი წლით უფრო ადრე მოახდინა (იხ. აქვე, გვ. 62).

აღს. საქართველოს სამეფოს უკანასკნელი აღწერა 1799 წელს
მოუხდენიათ. ხალხის აღწერა უველგან მოასწრეს თუ არა, ჯერ არა

ჩანს, მაგრამ გიორგი მეფეს აღწერის შესახებ განკარგულებაც გაუცია და
აღმწერნიც დაუნიშნავს. ტფილისისა და მისი მიდამოების აღწერა პანტელა-
შვილსა ჰქონია დავალებული, მაგრამ მას ამ მინდობილობის დამთავრება ვე-
ღარ მოუხსწრია. ამ პანტელაშვილს ეს გარემოება თვითვე აქვს აღნიშნული
1799 წ. დაწერილ ერთ საბუთში. იქ ნათქვამია: მეფის ბრძანებით მე
პანტელაშვილს უნდა ტფილისი და მისი მიდამოების სოფ-
ლები ამეწერა. მაგრამ მხოლოდ ტფილისის აწერა მოვას-
წარი. აღწერის თანადამხდურნი იყვნენ არუთინ დოლბანდელი და ბაღდასარ
თამაშიშვილი (იხ. დ. ფურცელაძე, Крест. грам., გვ. 72). სამწუხაროდ
ჯერ-ჯერობით არც ეს 1799 წ. ტფილისის აღწერის დავთარი ჩანს და არც
საქართველოს დანარჩენი ადგილების ამ წლის დავთრების ნაწყვეტები მაინც.

თავი მეთხუთხე. ქალაქის აღწერის დავთრები

თავის ადგილას აღნიშნული გვქონდა, რომ ქალაქები, უმთავრესად ტფი-
ლისი და გორი, თელავიც, ცალკე აღსაწერ ერთეულებად ითვლებოდნენ და მათ
აღწერასაც ცალკე ადგენდნენ ხოლმე. „დასტურლამალ“-ში დაცული ამის შესა-
ხები დებულებაცა და გადარჩენილი ძეგლებიც ამ გარემოებას ადასტურებენ.
მაგრამ ქალაქების აღწერის დავთართა მომეტებული ნაწილი დროთა განმავ-
ლობაში და მტრებისაგან განადგურებული ჩანს.

გადარჩენილთაგან უძველესად, ჯერ-ჯერობით მაინც ქ. გორის მცხოვ-
რებთა აღწერის დავთარი უნდა მივიჩნიოთ, რომელიც ქალაქის
გოაგნილზეა დაწერილი. გრაგნილის კეფებს სათვალავები აქვსთ და ამის წყალო-
ბით ირკვევა, რომ თავში პირველი კეფი აკლია. რამდენი კეფი აკლია ბო-
ლოში, ძნელი გადასაწყვეტია.

გრაგნილის პირველი კეფის მოგლეჯილობის გამო დავთრის შედგენი-
ლობის თარიღი დაცული არ არის, მაგრამ, რაკი აღწერაში იგივე
პირები არიან მოხსენებულნი, რომელნიც მეწინავე სადროშოს 1721 წ. დავ-
თარში არიან შეტანილნი, ამიტომ გორის ეს აღწერაც დაახლოვებით იმავე
ხანს, მე-XVIII ს. პირველ ათეულებს უნდა ეკუთნოდეს.

ამ დავთრის შედგენილობის ტექნიკური თვისებები ცხად-ჰყოფენ, რომ
ეს აღწერა მაინც 1721 წ. აღწერის ნაწილი არ უნდა იყოს. მის
შემდგენელს სულ სხვა წესით აქვს მცხოვრებნი აღწერილნი, ვიდრე 1721 წ.
დავთრის მდივანს. სახელდობრ, ქ. გორის დავთარში არსად საკომ-
ლოების თავების არც სახელები და არც რიცხვი აღნიშნუ-
ლი არ არის. ბოგანოთა კომლობრივობაც-კი არცერთგან მო-
ხესენებული არ არის. ხშირად მათი გვარებიც-კი არ იხსენიება. ამ თეი-
სებების გამო საფიქრებელია, რომ ქ. გორის ეს დავთარი 1721 წ. აღწერაზე
უწინარესი უნდა იყოს.

ქალაქების აღწერის მერმინდელი დავთრები 1781 წლამდე ჯერ აღმოჩენი-
ლი არ არის, მაგრამ 1781 წ. უწინარესი დავთრებითგან ამოღებუ-
ლი ცნობები აღმოს. საქართველოს 1770 წ. ერთ ზოგად სტა-

ტიპტიკურ ამონაკრებში მოგვეპოვება, რომლის შესახებაც ქვემოთ (ბეჭდვ. 59 - 60) გვექმნება საუბარი.

ქ. ტფილისის ხალხის აღწერის დავთრის ერთი ნაწყვეტია გადარჩენილი, რომელსაც არც თავი აქვს და არც ბოლო და ამის გამო უთარი-ლოა. შეჩინილი ნაწყვეტი შეიცავს ჯერ, როგორც საფიქრებელია, ან დედოფლისა და ან კათალიკოსის ყმათა აღწერას, შემდეგ ასეთი სათაურებია: „ქალაქში კათალიკოსისა“, „ბატონიშვილი გიორგის ყმა ციხეში“, „ქალაქში ბატონიშვილის გიორგისა“, „ბატონიშვილის ლეონის ყმა“, „იულონ ბატონიშვილისა“. დანარჩენი დავთარს აკლია. როგორც ამ სათაურებითგანაც ჩანს, აქ დაკუთლია დავთრის ის ნაწილი, რომელშიაც სამეფო სახლობის წევრთა ტფილისში მცხოვრები ყმები არიან აღწერილნი.

დავთრის ამ ნაწყვეტში ჩაწერილ პირთა ხელობა, ან თანამდებობა არის ხოლმე აღნიშნული, თუ ის ხელოსანი, ან მოხელე, ანდა რაიმე თანამდებობის მქონებული იყო, გვარი და სახელები. არც „კომლი“ და არც „თავი“ არსად სწერია. საფიქრებელია მხოლოდ, რომ დავთრის მარცხენა და მარჯვენა კიდებზე აღნიშნული რიცხვნიშნები სწორედ კომლისა და თავის ოდენობის გამომხატველი უნდა იყვნენ.

დავთრის ეს ნაწყვეტი თავისი თვისებებით თვალსაჩინოდ განსხვავდება ყველა სხვა ჯერეთ ცნობილი დავთრებისაგან. იგი ავხელად დაწერილი ძეგლის შთაბეჭდილებას ახდენს, რათგან ბევრგან მთელი სტრიქონებია გადახაზული, ან და მთელი სტრიქონებია მარჯვენა კიდებზე მოთავსებული ჩანამატის სახით. ზოგან რიცხვნიშნებიცაა გადასწორებული.

ამას გარდა ეს ნაწყვეტი უფრო უკვე შედგენილი დავთრის ცნობების შემოწმებას მიაგავს, ვიდრე თვით დავთარს. ამ ძეგლის ეს საგულისხმო თავისებურება შემდეგი მაგალითითგანაც ნათელი შეიქმნება. იქ სხვათა შორის, მაგ., სწერია:

- ო დ ქ. შადინანთ ისაია, ამისი შვილი თომა, დონდუა და ნოგია გ ქ. შადინანთ მიკირტუმა აშოწყვეტილა
- ქ. ანტონა მომკედარა
- ო ა ქ. მკალავი ღარიბა
- ქ. პაპა ამისი შვილი თათულა აყრილა ველის ციხეს
- ქ. ელიბილი (sic) ზაქარია თითონ იპოვნოს
- ო ა ქ. ყაზაზი აკოფაშვილი გურგენა
- ქ. დავითას ძმა მელქოა კრწანისში სწერია“.

ცხადია, რომ ჩვენგან ხაზგასმული ცნობები თანამდებობის პირისაგან რომელიღაც უკვე არსებული აღწერის ცნობათა ან შემოწმებასა და შესწორებას წარმოადგენს, ან არა და წინანდელი აღწერის დავთრის ახალის შესადგენად წარმოებულ წინასწარ მუშაობას უნდა გვისურათებდეს.

ტფილისის აღწერის დავთრის ეს ნაწყვეტი დაზიანებულობის გამო უთარილოა. მისი დაახლოებითი დათარიღებისათვის შეიძლება

ის მოსაზრება იყოს გამოყენებული, რომ აქ ლევან ბატონიშვილის ყმა არის აღრიცხული. ლევანი - კი 1781 წ. გარდაიცვალა. ამიტომ ეს დავთარი რომ 1781 წელს ყოფილიყო შედგენილი, მაშინ აქ ლევანი მოხსენებული არ იქმნებოდა, არამედ მისი ქვრივი „ნინა ბატონის რძალი“ ისევე, როგორც ქ. ტფილისის 1781 წ. დავთრის სტატისტიკურ ამონაკრებშია, სადაც ლევან ბატონიშვილი არა ჩანს და მხოლოდ მისი ქვრივის „ნინა ბატონის რძლის“ ყმაა აღნიშნული.

ამგვარად, ეს ნაწყვეტი 1781 წ. დავთარზე უფრო ადრეულად უნდა ვიგულისხმოთ. ხოლო რაკი ქართლ-კახეთის სამეფოს ამაზე უწინარესი აღწერა 1774 წელს ეკუთვნის, ამიტომ ვგებთ ეს ნაწყვეტი, ან სწორედ იმ დროის ან ამ იმის წინამორბედი დავთრის ნაწილი იყოს.

ამ დავთრის ყველა ზემოაღნიშნული თავისებურება მას მეტად საგულისხმო და მნიშვნელოვან ძეგლად ჰდის, რომლის შესწავლა არაერთი საყურადღებო საკითხის გამორკვევის საშუალებას აძლევს მკვლევარს.

თავი მახუთე. სტატისტიკური ამონაკრებები აღწერის დავთრებითგან

ხალხის აღწერის თვით დავთრებს გარდა საქართველოს მთავრობის სათანადო ორგანოებს იქითგან ამოკრებილი ზოგადი ცნობებიც ჰქონდა ხელთ მცხოვრებთა საერთო ჯამების სახით. ცნობილია, მაგ., ქართველი ფამთაალმწერლის მიერ მოყვანილი მოლაშქრეთა საერთო რაოდენობა, რომელიც 1254 წლის აღწერის მიხედვით არის გამოანგარიშებული და რომლის შესახებ „საქ. ეკონომიკური ისტორიის“ ამ წიგნში ქვემოთ, თავის ადგილას, განსაკუთრებით გვექმნება საუბარი.

ვახტანგ VI-ის დროინდელი ქართლის სამეფოს ოთხივე სადროშოს მე-XVIII ს. დამდგისათვის არსებული ცნობები მოყვანილია „დასტურლამალ“-ში.

1770 წლისთვის ქართლ-კახეთის სამეფოს მთავრობას შეუღდგენინებია განსაკუთრებული საბუთი მთელი სამეფოს მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ. მისი ქართულად დაწერილი ტექსტი მოსკოვის საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივში ინახებოდა, რათგან ერეკლე II-ეს ეს საბუთი რუსეთის მთავრობისათვის ვაუჯზაენია იმდროინდელი საქართველოს დემოგრაფიული მდგომარეობის წარმოსადგენად.

ეს ძეგლი პროფ. ალ. ცაგარელმა აღმოაჩინა და ცნობა ამის შესახებ და მისი შინაარსი რუსულად მოათავსა თავისი ნაშრომში „Новые архивные материалы“ და სხვა, რომელიც 1883 წელს გამოქვეყნდა (იხ. Журн. Мин. Народ. Прос., 1883 г. იანვრის №-ში). ცაგარელის ცნობით საბუთი თითქოს 1760 წელს უნდა იყოს დაწერილი. მაგრამ საფიქრებელია, რომ აქ კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს შეპარული, რათგან ცაგარელისავე სიტყვითგან ვიცით, რომ ეს საბუთი 1768—1771 წ. საქართველოს შესახები საბუთების შემცველ შეკვრაში ყოფილა მოთავსებული („Грязи 1768—1771 г.“).

ამ საგულისხმოსა და მნიშვნელოვანი ძეგლის ქართული ტექსტი ალ. ხახა-ნაშვილმა გამოაქვეყნა 1898 წელს „კვალ“-ის № 11-ში, გვ. 194—195-ზე.

ქართულ ტექსტს თარიღად „ჩლო აპრილის ე“ უზის, ე. ი. საბუთი მართლაც 1770 წელს 5 აპრილს ყოფილა შედგენილი.

ეს ძველი იმ მხრივ არის მნიშვნელოვანი, რომ მთელი აღმ. საქარვლოს მოსახლეობის შესახებ გვაწვდის სტატისტიკურ ცნობებს, როგორც ქალაქების მცხოვრებთა, ისევე სოფლის მკვიდრთა შესახებ. ამასთანავე მხოლოდ ამ ძველში მოგვეპოვება ცნობა ჩვენი ქვეყნისა და სამეფოს მოსახლეობის დანაწილებაზე ეროვნების მიხედვით ისე, რომ მკვლევარს საშუალება აქვს გამოარკვიოს, 1770 წლისათვის ამ მხრივ რა რიცხობრივი და პროცენტული დამოკიდებულება არსებობდა.

შემდეგ, ჩვენამდის მოაღწია ქ. ტფილისის 1781 წ. 5 თებ. — 1782 წლ. 3 თებ. აღწერის დაეთრის მიხედვით შედგენილმა დედაქალაქის მოსახლეობის შესახებმა ზოგადმა სტატისტიკურმა ცნობამ. ეს ძველი ორ მთავარ ნაწილად იყოფება: პირველს, მოკლე ნაწილში ტფილისის კვლა უზნისა და გარეთუბნების მცხოვრებთა კომპობრივი რაოდენობაა აღნიშნული და შემდეგ ქალაქის ხუთივე ნაწილის მოსახლეობის საერთო ჯამი არის მოყვანილი.

შეორესა და უდიდეს ნაწილში ტფილისის მოსახლეობის სოციალური შემადგენლობის სურათია გადაშლილი და მოყვანილია, რომელ შემადგენელს, ან დაწესებულებას რამდენი კომლი ყბა ჰყავდა, ან რამდენი „მოქალაქე“ ირიცხებოდა.

„მოქალაქეთა“ დაწერილებითი აღწერილობისათვის განსაკუთრებული „ქალაქის მოქალაქეთა დავთარი“ ყოფილა.

ამ ძველის შედგენილობის ტენიკური თვისებების მხრით დამახასიათებელია, რომ არსად შეკომურთა თავების რიცხვი აღნიშნული არ არის. ამ საბუთის მეორე თავისებურებას ის შეადგენს, რომ მოსახლეობის რაოდენობის აღმნიშვნელი რიცხობრივი ცნობები ხალხის აღწერის დათრებში მიღებული წესის თანახმად ყოველი სტრიქონის ბოლოსა და მარჯენივი არ სწერია, არამედ რიცხვნიშანი ყოველთვის მარცხენა კიდეზეა მოთავსებული და არამც თუ სტრიქონს, თვით ქანწილსაც-კი) წინ უძღვის. ამ თავისებურებით ეს ძველი ანგარიშის წიგნს მიაგავს უფრო, ვიდრე აღწერის დაეთარს.

ხელთა გვაქვს ერთი უფარილო ზოგადი სტატისტიკური ამონაკრები, რომელიც შემდეგი 37 ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობის რაოდენობას გვიხატავს: ქ. ვორის. ახალდაბის, ხელთუზნის, ფხვინის, კარბის, ზერთელის, ძვეერის, თორტიზის, დიდ-გარეჯვარის. აბრისის, შეჯვრისხევის, ზერტის, სენეთის, კვარხითის, ვარიანის, თამარაშენის, ანაბეთის, ქურთის, ქემერტის, სეიდის, დიცის, ფრიცის, ქციხლვანის, ღვერისის, ერგნეთის მელვრეკისის, რუისის, არადეთის, დირბის, ბრეთის, ქვემო ნიქოზის, ზემო-ხვითის, ქვემო-ხვითის, ბროწყლეთის, ნიქოზის, ერედვისა და სურამისა.

1 ამ ტექსტის განმარტება იხ. იქვე „ქართ. პალეოგრაფია“-ში.

ამ ძველის თავისებურებას ის არა-ჩვეულებრივი გარემოება შეადგენს, რომ სოფლებში თითქმის განსაკუთრებით ხიზანთა რიცხვია დასახელებული, მკვიდრი მცხოვრებნი-კი სოფლებრივი-კი არა, არამედ საბატონოების და მიხედვით არიან აღნიშნულნი.

ამ სტატისტიკურ ამონაკრებშიც ცნობები გეოგრაფიულად და საყმობათა მიხედვით არის დალაგებული. მაგრამ ამ ძველის მთელ თავისებურებასა და მნიშვნელობას ის საგულისხმო თვისება წარმოადგენს, რომ თვითოეული ადგილის მცხოვრებთა, ან მოსახლეთა კათეგორიის ერთ-რიცხვადი რაოდენობა თუ ანგარიშის წარმოების წესის თანახმად მარცხენა კიდეზე სწერია, ყოველი სტრიქონის მარჯვენა მხარეზე იგივე რაოდენობა ცალ-ცალკე ერთეულებად არის ხოლმე აღნიშნული, მაგ.:

„O იქ ქ: ახალდაბის ხიზანი :აააააააააააააააააა“

„O ძ ქ: ხელთუზანს: ხიზანი |დკლვ“

ცხადად იტყობა, რომ სტრიქონის მარჯენივი მოთავსებული ცალკეული რიცხვნიშნები დაეთრებითგან ამოწერილი ცნობებია. ცალკეულ ცნობათა დაეთრითგან ამნაირად ამოწერის შემდგომ, ამ ძველის შემდგენელს ამოკრებილი რიცხვების საერთო ჯამი გამოუანგარიშნია და მარცხენა კიდეზე აღუნიშნავს.

ეს ძველი სხვათა შორის სწორედ იმიტაც არის საგულისხმო, რომ ზოგადი სტატისტიკური ცნობების შედგენის მთელ პროცესს უშლის ადამიანს თვალწინ.

ეს სტატისტიკური ამონაკრები თუმცა უთარილოა, მაგრამ თვის ცნობებში იგივე პირები არიან მოხსენებულნი, რომელნიც მე-XVIII ს. შუა წლების აღწერის დავთარში გვხვდებიან (იხ. აქვეგვ. 42). ამიტომ ამავე დროის უნდა იყოს.

არსებობს არაგვისა და ქსნის ხეობათა მცხოვრებლების ზოგადი ჯამის შემცველი ერთი უთარილო საბუთი, რომელიც აგრეთვე აღწერის დაეთრებითგან ამოკრებილ ცნობებს შეიცავს. ამ ძველში მოყვანილია არაგვის მთისა და ბარისა და ქსნისა და ნაპირის სოფლების შესახებ ცნობები ისე-კი, რომ „მემკვიდრის“, ბოჯანოთა, ობლებისა და ხიზანთა მეკომურთა რიცხვი ცალ-ცალკეა დასახელებული. თავების რაოდენობა არსად სწერია. რაოდენობის მაუწყებელი რიცხვნიშნები მარჯენივი არის დასმული.

ძველი თუმცა დაუთარილებელია, მაგრამ ქსნის ხეობის შესახები ცნობები 1781 წ. ქსნის ხეობის დაეთრის ცნობებს მთლიანად უღვება და ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს ეს ძველი 1781 წ. აღწერის დაეთრების მიხედვით შედგენილ სტატისტიკურ ამონაკრებად მივიჩნიოთ.

დაცულია აგრეთვე ერთი საბუთი, რომელიც სტატისტიკურ ამონაკრებს წარმოადგენს და რომელშიც 10 სტრიქონად 10 თემისა და საგამგეო ერთეულის—არაგვისა, ქსნისა, პატარა ლიახვისა. საციციანოს, სამილახეროს სასარდლოს, რისტომის, სამცხეთოს, მუხრან-ბატონისა, დავით სარდლის სასარდლოს და „ქალაქის“. — მცხოვრებთა კომ-

ღისა და თავების რიცხვია აღნიშნული. კომლთა რიცხვი მარცხნივ სწვრივია, თავების კიდევ მარჯვნივ. ბოლოს საერთო ჯამია გამოანგარიშებული.

ამ ძეგლის ექანასკნელ სტრიქონში „დავით სარდლის სასარდლო“ იხსენიება. რაკი დავით ციციშვილი სარდლად თავის თავს, როგორც აღნიშნული ვაქონდა (იხ. გვ. 54), მხოლოდ 1780 წ. შემდგომ იხსენიებს, ამიტომ ეს სტატისტიკური ამონაკრებიც შესაძლებელია მხოლოდ 1780 წ. შემდგომი დროის აღწერის დავთრებზე იყოს დამყარებული.

თუმცა ამ ძეგლს თარიღი თითონ არა აქვს, მაგრამ ზურგზე იმავე ხელით, მაგრამ უფრო წვრილად სწვრივა: „ქქს უობ (472); ამ წლის მარიამობისა :ა: დაწერილი ქქს უოე: (476) ამ წლ. (sic) მდ თუმანი და ამ მარტის გასულს იქნება თვე: მდ ამდნი სარგებელი იქნება“-ო. პირველი თარიღი 1784 წ. უდრის, მეორე 1788 წელს. თუმცა ამ სარგებლის გამოანგარიშების ცნობას სტატისტიკურ ამონაკრებთან საერთო არაფერი აქვს, მაგრამ რაკი ორივე ერთი-და-იმავე ხელით არის დაწერილი. ამიტომ საფიქრებელი ხდება, რომ სტატისტიკური ამონაკრები 1788 წლისა უნდა იყოს.

მაგრამ ამ ამონაკრების თავში მარცხენა კიდევ გეზად ფანქრით ვილკის ხელით სწვრივა: „1797 წ.“ ასეთი თარიღის საფუძველი ამ საბუთში არსადა ჩანს და ძნელი სათქმელია, მცდარ გამოანგარიშებთან გვაქვს აქ საქმე. თუ მის დამწერს ხელთ სხვა რაიმე უცილობელი ცნობა მოეპოვებოდა, რომლის მიხედვითაც ამ ძეგლის 1797 წ. დაწერილობა ცხადი ხდებოდა?

ამ სტატისტიკურ ამონაკრებში მოუყანილ რიცხვთა შედარება ამ ძეგლის დათარიღებისათვის ჯერ გადამწვევტ ცნობებს ვერ გვაწვდის. თუ ეროის მხრით არავცაა და ქსანში დასახლებულ ბეკობურთა რაოდენობა 1781 წლის ცნობებს უახლოვდება, სამაგიეროდ „ქალაქს“ მცხოვრებთა რიცხვი იმდენად არის 1781 წლის დავთრის ცნობას დაშორებული, რომ მის ამ დროისად მიჩნევა, განსხვავების ასეთი მიზეზისათვის რაიმე დამაჯარებელი განმარტების გარეშე, სრულებით შეუძლებელია.

არუბობს 1794 წ. სტატისტიკური ამონაკრებიც, რომელიც ხეშო და შიდა ქართლის 121 სოფლის მცხოვრებთა შესახებ ცნობებს შეიცავს. ამ საბუთს თარიღიცა აქვს და მის დამწერსაც შედგენილობის მიხანიცა და წყაროც მოკლედ დასახელებული აქვს. იქ ნათქვამია: „ქქს უობ (482). ამ წელს სოფლები დაიწერა და სოფელ-სოფელ რაც მემკვიდრე და ხიზანი კაცი დგას, თავ-თავის სოფელზე გარჩევით სწვრივა“-ო. მასთან დამე, საფიქრებელია, რომ ეს ამონაკრები 1794 წ. მოხდენილი ხალხის აღწერის დავთრების ცნობებზეა დამყარებული.

ამონაკრების შემდგენელს მოსახლეობის სრული სტატისტიკური სურათის გადაშლა არ ჰქონია მიზნად დასახული. მას თავის ნაშრომში სოფლის მოსახლეობის „მემკვიდრე და ხიზანი კაცი“-ს რაოდენობა აღუნიშნავს. ანაურთა და ობლების შესახებ ცნობები ამგვარად ამონაკრებში არ ყოფილა. გამოსარკვევია კიდევ, მემკვიდრეთა ჯგუფში ბოვანობებიც არიან ნაანგარიშენი, თუ არა?

ამონაკრებში მხოლოდ მეკომურთა რაოდენობაა აღნიშნული, თავების რიცხვი არსად დასახელებული არ არის. კომლის ოდენობის მაუწყებელი რიცხვნიშნები მარცხენა კიდევ სწვრივა, ხიზნისა-კი მარჯვნივ. ამონაკრები ორ გრძელ სვეტად არის დაწერილი და მეორე გვერდზე ორსავე სვეტს ცალ-ცალკე ჯამი მოეპოვება, ამასთანავე მემკვიდრის ჯამი ცალკეა აღნიშნული, ხიზნისა კიდევ ცალკე.

თავი მეთხვსე. ქართული დემოგრაფიული კვლევის ზოგადი შეფასება

§ 1. აღწერის დავთრების მნიშვნელობა

ზემომოყვანილი მიმოხილვითგან ჩანს, რომ ქართულ სახელმწიფოებრივობას თავის მოთხოვნილებათა შესაფერისად დემოგრაფია წესიერად ჰქონია მოწყობილი. ცხოვრების ნორმალური მიმდინარეობის დროს შეიღ წელიწადში ერთხელ მთელი მოსახლეობა აღიწერებოდა ხოლმე. ასე იყო აღმოსავლეთ საქართველოში, რაც, როგორც დაერწმუნდით, საკანონმდებლო ძეგლებითაც და თვით აღწერის დაცული დავთრებითაც მტკიცდება.

ჯერ-ჯერობით გამოურკვეველია მხოლოდ ასეთივე წესის დასავლეთი საქართველოს პოლიტიკურ ერთეულებშიც არსებობა. ამკვარი გარემოება იქ ჯერ არც თავისთავად და არც სიგელგუჯრებში მყოფი ცნობებით შეიძლება დადასტურებულ იქნეს. ჯერ ხანობით არც იმერეთის, არც სამეგრელოს, ან გურიის არც ერთი ხალხის აღწერის დავთარი არ მოიპოვება. ამაზე უფრო დამაფიქრებელია, რომ ხალხის აღწერის შესახებ რაიმე ცნობა არც საბუთებში ჩანს.

მაგრამ საერთოდ დასავლეთი საქართველოს საბუთები შედარებით ცოტაა დაცული და გამოკვეყნებული. ამიტომ ამ საკიობზე საბოლოო უარყოფითი დასკვნა ჯერ მაინც ნაადრევია. მსჯელობის დროს ასეთ სიფრთხილეს ის გარემოებაც გვიკარნახებს, რომ დასავლეთი საქართველოს საეკლესიო ყმების გამოსავლის ბეგრის XVI--XVII ს. ს. დავთრებმა ჩვენამდისაც-კი მოაღწიეს. ამიტომ თუ ისე სისტემურად და ქრონოლოგიურად მტკიცედ განსახლერულ ვადებში არა, როგორც აღმოსავლეთ საქართველოში ყოფილა, თუნდაც დიდი დროგამოშვებით მაინც, ხალხის აღწერის დავთრების არსებობა დასავლეთ საქართველოშიც არის მოსალოდნელი. თუმცა ასეთი ძეგლების გადასარჩენად და აღმოსაჩენად საუკეთესო დრო უკვე წასულია, მაგრამ ენერგიულმა, გულდასმითმა ძებნამ ეგების ახლაც ან აღწერის დავთრების ნაწყვეტები, ან მათი არსებობის კვალი მაინც აღმოაჩინოს.

ცხადია, თუ რა მნიშვნელოვანი და საგულისხმო მასალა უნდა იყოს დაცული ხალხის აღწერის დავთრებში საქართველოს დემოგრაფიული და სოციო-ეკონომიური ვითარების შესასწავლად. ქართულმა სახელმწიფოებრივობამ შთამომავლობასა და მეცნიერებას საშუალება მისცა უძვირფასესი მასალა ჰქონოდა ხელთ ქართველი ერის დემოგრაფიული ვითარების გასათვალისწინებლად: ყოველი

შვიდი წლის შემდეგ მოხდენილი ხალხის აღწერის დაეთრები მკვლევარს სისტემურად წარმოებული აღწერის წყაროებით ცხოვრების მოძრაობის შესწავლისათვის იზვიათ შესაძლებლობას უქმნიდა. ამ აღწერათა მტკიცედ განსაზღვრული მიანიშნებდა და დემოგრაფიულ დაკვირვებათა ასეთი სისტემურობაა მეტადრე ძვირფასი მეცნიერებისათვის: მკვლევარს ამით საშუალება აქვს გამოარკვიოს ის ცვლილებები, რომელიც ერს ყოველმ შვიდი წლის განმავლობაში თავს გადაჰხდებოდა და ამ დროის დამლევინათვის ჩამოინაკეთებოდა.

ამ გარემოების მთელი კულტურული მნიშვნელობის გასათვალისწინებლად საჭიროა გავიხსენოთ, რომ რუსეთის სახელმწიფოებრივობამ, რომელსაც ყოველივე ქართული მედიდურად აბუჯად ჰქონდა ავღებულო, საქართველოში ძალმოშობითი ვაბატონების შემდგომ მთელი მე-XIX ს. განმავლობაში ხალხის აღწერა არც საქართველოში და არც თვით რუსეთშიც-კი ორჯელზე, თუ გინდ სამჯერზე მეტად ვერ მოახერხა. ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ 1801-2 წ. აღმ. საქართველოს აღწერაც, როგორც უკვე გამოაკვეთილია (იხ. გ. ბოქორიძის კახეთის აღწერა 1801-2 წ. საქ. არქივი, 1927 წ. II, 119—185) ღ 1832 წ. კამერ. აღწერაც, როგორც ამის საბუთი აღწერის ქართ. დედნის სახით ხელთა შაქვს, ქართულად ყოფილა შედგენილი და შემდეგ გადაურუსულელებიათ. ამგვარად ირკვევა, რომ რუსეთის მთავრობას საკუთარი ძალით ამ საქმის განხორციელების საშუალება არ ჰქონია და მხოლოდ ქართული სახელმწიფოებრივობის იმ დროისათვის ჯერ კიდევ გადარჩენილი აპარატის საშუალებით მოუხერხებია.

სამწუხაროდ, ერთის მხრით, ქართული საზოგადოებრივობისა და ეროვნული მჯლისკემის დაძაბუნებამა და შეუგნებლობამ, მეორის მხრით, რუსეთის მთავრობისა და მისი ორგანოების პოლიტიკამ ქართული ეროვნული კულტურის გასანადგურებლად და ჩასაკლავად, დასასრულ რუსეთის მთავრობის სათანადოდ ადვილობრივ დაწესებულებათა მხრით სრულმა გულგრილობამა და უპატრონობამ ამ დიდი კულტურული განძის, ქართული დემოგრაფიული ძეგლების, განადგურებას ხელი შეუწყო. რაც საქართველოს მტრების შემოსევასა და მტარვლობას გადაურჩა, იმის უდიდესი ნაწილი სწორედ მე-XIX ს-ში დაიღუპა, შემოაღნიშნული მიზეზების წყალობით. ასეთი მიუტყვებელი დაუდევრობისა და დანაშაულების წყალობით იმ დიდძალი მასალის მაგიერ, რომელიც საუკუნეთა განმავლობაში სისტემურად, შვიდ წელიწადში ერთხელ მოხდენილი ხალხის აღწერის დაეთრების სახით საქართველოს დემოგრაფიის შესასწავლად ქართული სახელმწიფოებრივობისაგან დატოვებული გვქონდა, ახლა უკვე მცირედი ნაწილი-ღა მოგვეპოვება, მხოლოდ ნაწივეტ-ნაწივეტები-ღა არის გადარჩენილი!

ას ზიანი, რომელიც ამით საქართველოს კულტურულსა და სოციალ-ეკონომიური ისტორიის მოუვიდა, რასაკვირველია, აუნახა უზრუნველდია. მაგრამ მით უმეტეს თავლის ჩინავეთ უნდა გავუფრთხილდეთ იმ ძალზე შემცირებულ ნაწილსაც, რომელიც განადგურებას გადაურჩა.

შეიძლება აქ-იქ საქართველოში ზოგი რამ ჯერეთ უცნობი დაეთრები კიდევაც აღმოჩნდეს. ასეთი ძეგლების მოძებნა-გადარჩენა ქართული მეცნიერებისა

და სათანადო სამეცნიერო დაწესებულებათა უპირველეს ამოცანას უნდა შეადგენდეს, რათგან მოკლე ხანში ეგების მათი კვალიც სამუდამოდ გაქრეს.

ზემომოყვანილი მიმოხილვა მკითხველს დაარწმუნებდა, რომ ძეგლთა უმრავლესი ნაწილის დაღუპვისდა მიუხედავად, მე-XVIII ს. აღმ. საქართველოს დემოგრაფიული ვითარების შესასწავლად ცოტად-თუ-ბევრად მასალები მაინც მოგვეპოვება. საქირთა მხოლოდ მათი სასწრაფოდ გამოკვეყნება და შესწავლა.

ამ ძეგლთა განხილვამ და მოკლე დახასიათებამ დაგვანახა, რომ ხალხის აღწერის ტეხნიკასაც თავისი ისტორია ჰქონია საქართველოში და რომ დაეთრები თავისი ტეხნიკური თვისებებითაც შესაძლებელია და უნდა რამდენსამე მთავარ ჯგუფად დაიყოს.

განხილულ დემოგრაფიულ ძეგლთა დამახასიათებელი თვისებების გათვალისწინება მკლევარს საშუალებას აძლევს მას შინდელი ქართული დემოგრაფიული მუშაობის თითქმის ყველა საფეხური და დარგი წარმოიდგინოს და შეისწავლოს. ხელთა გვაქვს, როგორც ხალხის აღწერისა, ისევე აღრიცხვისა, შემოწმება-შესწორებისა და შეჯამების პროცესის აღმბეჭვდელი ძეგლები, ამას გარდა სხვადასხვა სახისა, სივრცისა და დანიშნულების სტატისტიკური ამონაკრებებიც.

მკვლევარისა და ძველი ქართული დემოგრაფიული ცნობების ყოველი გამოყენებელის მოვალეობაა თვითოეული ამ ძეგლთაგანის თვისება და დანიშნულება სისწორით გაიგოს, რომ მისი შინაარსიც შეუმცდარად ჰქონდეს შეფასებულ და იქითგან გამოკრებილ ცნობებს მათთვის შეუახებამო მნიშვნელობა არ დააკისროს. ძველი დემოგრაფიული წყაროებით სარგებლობის შთელ სიძნელეს სწორედ მათი ცნობების სისწორით გაგება წარმოადგენს, რათგან თანამედროვე მკითხველმა უკვე ბევრი რამ აღარ იცის, რაც ასეთი ძეგლების მოკლე, ლაკონური ცნობის გაგების საშუალებას აძლევდა ძველ მოხელესა და მკითხველს. ეს გარემოება ასეთი ძეგლების შინაარსს ზოგჯერ მკვლევარისთვისაც გაუგებრად ჰხდის და თითქოს ღირსებასაც უკარგავს. მაგრამ საჭიროა აღამიანმა იმ ძირითად დებულებებს მიავნოს, რომელზედაც დაეთრების ტექსტია დამყარებული, რომ უმაღ აღწერაში სოციალური ცხოვრების გადაშლილი, ხშირად ფრიად საეულისხმო, ვითარება მისთვის სრულეებით გასაგები გახდეს.

ხალხის აღწერის დაეთრებისა და სტატისტიკური ამონაკრებების ცნობათა გამოყენებამდე, რასაკვირველია, უნდა გამოკვეყული იყოს რამდენად სანდოა ეს წყაროები და რისთვის შეიძლება მათი გამოყენება.

ამ წყაროების გამოყენებადობის საზღვრებისა და სანდოობის საკითხის გამოკვეყა უპირველესად ამ ძეგლების შინაარსის სისწორით გაგებაზეა დამოკიდებული. ცხადია, რომ, თუ იქ ისეთი ცნობები ვიგულისხმეთ, რომელთა შეტანა მათ შემდგენლებს ფიქრადაც არ მოსვლიათ, შედეგი სრულეებით მცდარი იქნება.

რასაკვირველია, ეს საკითხები თვითოეული ძეგლის შესახებ ცალკე და განსაკუთრებით უნდა იყოს განხილული, მაგრამ ასეთი დაწერილებითი განხილვა აქ უადგილო იქმნებოდა. ამიტომ ამ წყაროთა ზოგადი დახასიათებით უნდა დავემყოფილდეთ.

§ 2. აღწერის დავთრების დაკვირვების ასპარეზი

ხალხის აღწერის დავთრებისა და სტატისტიკურ ამონაკრებთა ცნობების გამოყენების დროს მკვლევარს უპირველესად უნდა ახსოვდეს, რომ ამ ძეგლებში მთელი მოსახლეობა არ არის აღწერილი, რომ ძველი ქართული დავთრები მთელი მოსახლეობის აღწერას არ წარმოადგენდენ.

ხალხის აღწერის დროს სახელმწიფოს ხელისუფლებას ორი მთავარი მიზანი ჰქონდა: 1. ლაშქრად გასაწვევად გამოსადეგ მამაკაცთა რაოდენობისა და 2. სახელმწიფო გადასახადებისა და სხვა გამოსავლის მოსალოდნელი ოდენობის გაგება. ეს გარემოება მეწინავე სადროშოს 1721 წ. დავთარში მკაფიოდ არის აღნიშნული: „აღწერეთ ამა დავთართა შინა რომელთა ძალ-ედვა აბჯართა და ცხენთა კმარებანი, გინა სამეფოთა ხარკთა და ბეგათათა გამოღებანი“-ო.

რაკი ქალებსა და ბაშეებს არც იარაღის ხმარება შეეძლოთ, არც სახელმწიფო გადასახადები ეთხოვოდათ, ამიტომ მათ შესახებ იქ არც არის რამე ნათქვამი. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ დავთრებში არამცთუ მოსახლეობის ორთავე სქესის შესახებ არ ყოფილა ცნობები, არამედ მამაკაცთა მთელი რაოდენობაც-კი არ აღუწერია. მამაკაცთა შიგნით სქესის წარმომადგენელს სამხ. ბეგარა მხოლოდ სრულწასაკოვანობის შემდგომ ევალებოდა მოხუცებულობამდე, ამიტომ დავთრებში მამაკაცთა შიგნით მთელი რაოდენობა-კი არა, არამედ მხოლოდ სრულწასაკოვანნი მოხუცებულობამდე არიან შეტანილნი: ბაშეები და მოხუცებულნი აღწერილები არ ყოფილან.

მაგრამ აღწერის მოქმედების ასპარეზი მართლაც სამხედრო ბეგარის მოთხოვნილებით გამოწვეული სქეს-წლოვანების შემოაღნიშნული ფარგლებით არ იყო შემოზღუდული. რაკი ხელისუფლებას დავთრების შედგენის დროს გადასახადების რაოდენობის ვარაუდიც აინტერესებდა, ამიტომ აღწერაში მხოლოდ ისეთი ყოფილან შეტანილნი, რომელთაც გადასახადების გამოღება შეეძლოთ. ვისაც არავითარი სახსარი არ ჰქონდა და გადასახადის გამოღებისათვის არავითარი წყარო არ გააჩნდა, ე. ი. უმიწა-წყლო და ღარიბ-ღატაკი, თუნდაც სრულწასაკოვანი მამაკაცი ყოფილიყო, დავთარში, მაშასადამე, შეტანილი არ ყოფილა. ეს გარემოება 1721 წ. აღწერის შესავალში ხაზგასმითაა აღნიშნული: „რომელთა არა ძალ-ედვის ყოვლისა რასამესი კმნა და გამოღება... არა აღწერეთ წიგნსა ამას შინა“-ო.

უმიწა-წყლო, ასეთ პირთა სია ცალკე იქმნებოდა. სამხედრო ბეგარისა და გადასახადებისაგან განთავისუფლებისათვის, რასაკვირველია, სათანადო ორგანოების დადგენილება იყო საჭირო, რათგან ასეთი მნიშვნელოვანი შეღავათის მიწოდებას მდივან-მწიგნობრების სურვილსა და ნებაყოფლობაზე ვერავინ მიაგდებდა. მომავალში იტების აღწერის საერთო დავთარში ასეთ აუწერელთა სიაც აღ-

მოჩნდეს, მაგრამ მთავარი დებულება, რომელსაც აღწერის დავთრების ცნობების გამოყენებელმა მკვლევარმა უნდა ანგარიში გაუწიოს, მაინც უცვლელი რჩება.

ყველა შემონათქვამითგან ცხადი ხდება, რომ სახელმწიფოსადმი ვალდებულებათა მომხდელობის თვალსაზრისით საქართველოს მთელი მოსახლეობა ორ მთავარ ნაწილად იყოფებოდა: ერთს შეეძლებლენი შეადგენდენ, მეორეს კი დევე „შეუძლებლენი“. პირველ ჯგუფს ყოველი სრულწასაკოვანი მამაკაცი ეკუთნოდა მოხუცებულობამდის, მეორე ჯგუფს-კი ყოველი მდედრობითი სქესის წარმომადგენლენი, უსრულწასაკოვანნი, მოხუცებულნი და ღარიბ-ღატაკნი.

ამ განმარტების შემდგომ ადვილი წარმოსადგენელია, თუ რანაირი შეცდომა მოუვა ადამიანს, აღწერის დავთრების ცნობათა ამ თვისებებს რომ ანგარიში არ გაუწიოს და იქ მოხსენებული მოსახლეობა მთელი მაშინდელი, თუნდაც მხოლოდ მამაკაცთა, მოსახლეობის სრულ აღრიცხვად მიიჩნიოს.

უნდა ითქვას, რომ შემოაღნიშნული დებულებების და მიუხედავად, დავთრებში ყველგან ობლები, ე. ი. უწასაკონი, შეტანილნი არიან, ზოგან შეუძლებელიც აქა-იქ იხსენიება. ამას გარდა აყრილი და ამოვარდნილი საკომლოების შესახებაც მოიპოვება ცნობები. ამ გარემოების განსამარტავად უნდა აღინიშნოს, რომ ობლები იმითმ იხსენიებიან, რომ საკომლოს წარმომადგენლენი არიან, დანარჩენი-კი უწასაკონი აღნიშნულნი არ არიან. აყრილთა და ამოვარდნილთა აღწერაც საკომლოების აღრიცხვის მიზნით არის ნაკარნახევი. შეუძლებელთა შესახებ ცნობები ყველა დავთარში არ მოიპოვება და იქაც, სადაც ასეთი ცნობები გვხვდება, მაინც იშვიათ გამოჩაჩის წარმომადგენს, რომლის მიზეზი ჯერ კიდევ გამოსარკვევია.

§ 3. ხალხის აღწერის დავთრების ცნობათა სანდოობის საკითხი

ბუნებრივად იბადება საკითხი ხალხის აღწერის დავთრების ცნობათა სანდოობის შესახებაც. როგორც ყოველ ადამიანურ საქმეს, აღწერასაც შეეძლება დასტყობოდა მოვალეობისადმი დაუღვერობისა, ან და თვით ბოროტმოქმედების კვალიც-კი. ეხლაც-კი სტატისტიკური აღწერის დროს ეს გარემოება გასათვალისწინებელია. მით უმეტეს მკვლევარს ასეთი ეჭვი ძველი ძეგლების გამოყენების დროს შეიძლება დაეზადოს.

აღსანიშნავია, რომ ბოროტმოქმედების შესაძლებლობა დავთრების შედგენის დროს ძველ საქართველოშიც მთავრობას დავიწყებულნი არ ჰქონია. როგორც თავის ადგილას დაერწმუნდებით, უნებლიეთი და ნებისითი შეცდომების გამოსასწორებლად, ოუ თავითგან ასაცილებლად მთავრობას სხვადასხვა საშუალებებისათვის მიუშართავს. დავთრების ცნობათა მცდარობა შესაძლებელია, ან აღწერის შემდგენელი მდივან-მწიგნობრის ბრალი ყოფილიყო, ან თვით აღსაწერი მოსახლეობისა, რომელსაც გადასახადებისა და ბეგარის თავითგან ასაცილებლად შე-

კომპლუტთა რაოდენობა შეიძლება ან მთლიანად შეემცირობინა, ან თავების რიცხვი ნაშთილზე ნაკლებად ეტყენებინა.

მდივან-მწიგნობრის მხრით ცნობათა ამა-თუ-იმ მოსაზრებით არა-სი-სწორით შეტანისაგან უზრუნველ-საყოფელად კანონი აღსაწერად მარტო მდივან-მწიგნობარსა და ერთ მწიგნობარს-კი არ გზავნიდა, არამედ, ან ორ მდივან-მწიგნობარს, ან ერთ მდივან-მწიგნობარსა და ერთ მხლებელს და თანაც ყო-ველთვის სადროშოს სარდალსაც თავისი ამალითურთ. ამიტომ მდივან-მწიგნო-ბარს აღწერის ცნობათა ბოროტ-განმზრახველობით დაეთარში არა-სისწორით შეტანა მეტად გაუძნელდებოდა.

მაგრამ სენიდიისიერსა და ბეჯით მდივან-მწიგნობარსაც დავთრის სისწო-რით შედგენა მხოლოდ მაშინ შეეძლო, თუ ასაწერი მოსახლეობა ცნობებს არ დაუძლია, რათგან აღმწერს, რასაკვირველია, არ შეეძლო მიმხედარიყო, დაუ-შალა თუ არა მეტატონემ თავის ყმათა რიცხვი, ან მეკომურთა თავების რაოდე-ნობა და ეინაობა. მოსახლეობის მხრით ცნობების დამალვის ამბავი საქართვე-ლის შთავრობამ იცოდა და ეს გარემოება გათვალისწინებულიც ჰქონდა. ამის მთავრობას, მაგ., 1774 წ-საც არ გამოჰპარვია, რომ ხალხის აღწერის დროს მთავრობისაგან, რომელიც ამოიგე ჯარის გარიგების წიგნ-ში შეეტა-ნიდა ამის შესახებ იქ ნათქვამია: წრეულს რომ მთელი სამეფო აღწერეთ, „იმ აწერაში, რომელსაც ჩვენის მწერლებისათვის კაცი დაუმა-ლა და არ დაუწერინებია, თავისმა ბატონმა და მოკელემ ამ აღდგომამდის თუ არ გამოაჩინა და მასუკან სხვისაგან ეიპო-ვეთ. ის კაცი იმას წაერთმევა, ან სხასოდ დაიდება და ან სხეას კაცს მიეცემა“ (სქს სძვნი, I, 194). კანონის ამ მუხლითგან ჩანს, რომ აღ-წერის დათრების ცნობათა სისწორის შემოწმებაც სკოლიათ და ცნობათა დამალვისათვისაც სასჯელი ყოფილა დაწესებული. მთავრობის ასეთი სი-უხიბლედ და სიმკაცრე ამგვარი დანაშაულებებისადმი ხალხის აღწერის დათრების შედგენის დროს უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ დათრების ცნობათა ამ თვისების ნაკლი ნორმალურ სავაჭრობად მოკარბებული არ უნდა ყოფილიყო.

II. საზინანსო უწყაგისა და თვისეგის კეზლეგი

სახელმწიფო ფინანსების შესახებ კეზლთა კლასიფიკაციისათვის

იმ დაწესებულებათა და მოხელეობის შესახებ, რომელთაც სახელმწიფოს ფინანსები ებარათ, „ქართული სამართლის ისტორიის“ სახელმწიფო სამარ-თლის კარის სათანადო აღგილას გექონდა ზოგადად საუბარი (იხ. II ა, გვ. 167—179 და 182—195). აქ იმ წყაროების შესახებ უნდა გექონდეს მსჯელობა, რომელთა მიხედვითაც სახელმწიფო ფინანსების ორგანიზაციის შესწავლაა შესა-ძლებელი.

სახელმწიფო ფინანსები შემოსავლის წყაროებად და გასავლად დაყოფი-ლი რამდენსამე მთავარ დარგად იყო განაწილებული.

სახელმწიფოს შემოსავალი პირდაპირი და არაპირდაპირი გადასახადები-საგან, ანუ ბაგისაგან შედგებოდა. თვითოეული გადასახადის ოდენობა, გადამ-ხდელთა კატეგორიები და ერთეულები, გადახდისა და აკრეფის წესრიგი, სავა-დასახადო უბნები, დაწესებულებები და ამისთვის მიჩენილ მოხელეთა უფლება-მოვალეობანი კანონით იყო მტკიცედ განსაზღვრული. გადასახადებისა და სავადასახადო ორგანიზაციის განმსაზღვრელ ძეგლებს ზო-გადად „გარიგების წიგნები“ ეწოდებოდა. შემდეგში, სახელმწიფო მე-XVII ს. მეორე ნახევრიდან, ტერმინად „დახტურლამა“-ც შემოვიდა.

რაკი ყველაფერს, რაც საქართველოს სამეფოს ვადამხდელს უნდა გამო-ელო, „გამოსავალი“ ეწოდებოდა და გამოსავალი კუთვნილებისდა მიხედვით, ან სახელმწიფო იყო ხოლმე, ან სამოხელეო, ამიტომ გარიგების წიგნებიც შინაარ-სით, ან სახელმწიფო გადასახადების მოსაწესრიგებლად იყო ხოლმე განკუთ-ნილი, ან იმ ოდენობას განსაზღვრავდა, რომელიც ამა-თუ-იმ მოხელეს თავისი თანამდებობის ასრულებისათვის კანონით ერგებოდა და რომლის აღების უფლება ჰქონდა. მოხელის კანონიერი გასამრჯელოს ამ ოდენობას „სარგო“ ეწოდებოდა. ამისდა მიხედვით, გარიგების წიგნებიც, ან გამოსავლის, ან სარგოს გარიგების წიგნები იყო ხოლმე. გამოსავლის გარიგების წიგნს იმისდა გვარად, თუ რომელი გადასახადის ნორ-მების განსაზღვრა ჰქონდა მიზნად, თავისი სპეციალური სახელიც ეწოდებოდა.

ამასთანავე, გამოსავლისა და სარგოს განმსაზღვრელ საკანონმდებლო ძეგ-ლებს გარდა, თვით გადასახადისა და სარგოს ყოველწლიური შემოსავლის დათრებისა და აღგენდენ ხოლმე, გარიგების წიგნებისაგან შემოსავლის

დავითები იმით განსხვავდებოდნენ, რომ, თუ გარიგების წიგნებში გამოსავლის, ან გამოსაღებელის ოდენობა იყო ხოლმე განსაზღვრული, შემოსავლის დავითებში უკვე აღნიშნული იყო თვითოეული გამომღებელის საგადასახადო ტვირთის ოდენობა და საერთო რაოდენობა იყო ხოლმე აღბეჭდილი. ამნაირად შემოსავლის დავითარი თვითოეული მეკომურის სახელდობრივ ჩამოთვლილს გამოსაღებს, ან გამომღებელი გადასახადების ანგარიშს წარმოადგენს.

ზოგადი დებულებანი გადასახადებისა და სარგოს ოდენობისა და გამოღება-აკრების წესრიგის შესახებ საკანონმდებლო ზოგად ძეგლებში იყო შეტანილი. ხოლო ამას გარდა ამა-თუ-იმ პირის რომელიმე, შედარებით, დიდ, თანამდებობაზე დანიშნვის დროს რომ წყალობის სიგელი და ბრძანება ეძლეოდა ხოლმე, ზოგჯერ ასეთ საბუთში აღინიშნებოდა ამ ხელისუფლის უფლება-მოვალეობანიც და თანაც მისი კუთნილი კანონიერი სარგოც. ზოგადი საკანონმდებლო ძეგლების უმეტესად დალუბვილობის გამო, ასეთ სახელდობრივ სარგოს გარიგების წიგნებს საქართველოს სახელმწიფო ფინანსების სისტემისა და ისტორიის შესასწავლად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება.

სრულიად საქართველოს, სახელმწიფო ფინანსების შესასწავლად ზოგადი საკანონმდებლო ნორმები, რასაკვირველია, ისეთ ძეგლებში უნდა ვიპოოთ როგორც „კელმწიფის კარის გარიგება“-ა იშვარადვე, როგორც მე-XVII—XVIII ს. ს. ქართლის სამეფოს ფინანსებისა და სახელმწიფო მეურნეობის შესახებ ზოგადი საკანონმდებლო ნორმები „დასტურლამალ“-შია შეტანილი.

მაგრამ სახელმწიფოს გარდა თავისი საფინანსო ორგანიზაცია და მეურნეობა ეკლესიასაც ჰქონდა, რომელიც აგრეთვე გარიგების წიგნებსა და შემოსავლის დავითებშია აღბეჭდილი. კელმ. კარის გარიგების დაზიანებულობის გამო და საეკლესიო საბუთების შედარებით უკეთესად დაცულობის წყალობით, უძველეს სარგოს გარიგების წიგნებად და გამოსავლის დავითებად სწორედ საეკლესიონი უნდა იქმნეს მჩინეული, ჯერჯერობით მაინც.

თავი პირველი. ზარიგების წიგნები

§ 1. გარიგება კელმწიფის კარისა

„ქართული სამართლის ისტორიის“ I წიგნში აღნიშნული მაქვს, რომ „გარიგება კელმწიფის კარისა“ მე-XIV ს. პირველი ნახევრის ძეგლია, რომელიც თუმცა ოფიციალური თვისების ნაწარმოები არ არის, მაგრამ მოქმედი სახელმწიფო სამართლის სამეფო კარის რომელიმე მოხელის მიერ აღნუსხვილობას წარმოადგენს (იხ. I, 62—68).

ეს ძეგლი, დაზიანებულობისა და მიუხედავად, სახელმწიფო ფინანსების გამოგანიერების პირადი შემადგენლობის უფროს-უმცროსობისა და ნაწილობრივ აგრეთვე კომპეტენციის საკითხის შესწავლის საშუალებას გვაძლევს. „ქართ.

მართლის ისტორიის“ II a, გვ. 167—179 მეჭურჭლეთ-უხუცესის უფლება-მოვალეობისა და მისი ხელქვეშეთი მოხელეების შესახებ ნაწილში ეს საკითხი შედლებისაზე გამორკვეული ვეაქვს კიდევაც. საკმაო სიცხოვლით გვეხატება ამ ძეგლის მიხედვით სახელმწიფო დაწესებულებათა ანგარიშწარმოებაც.

გადასახადების სისტემის შესასწავლად-კი, ძეგლის დაზიანებულობის გამო, შეტად მცირე ცნობები-ლა მოიპოვება. ეტყობა, მთელი ის ნაწილი, რომელიც სახელმწიფო მეურნეობას ეხებოდა, დაკარგულია. სამაგიეროდ სამეფო კარისა და მეფის საკუთარი მეურნეობის ორგანიზაციის გასათვლისწინებლად საკმაოდ საგულისხმო ცნობებია გადაარჩენილი.

სახელმწიფო მეურნეობისა და ფინანსების შესახები ნაწილიდან, როგორც აღნიშნული გეკონდა, მართო მცირეოდენი ცნობები-ლაა გადაარჩენილი, ისიც რამდენიმე მოხელის სარგოს შესახებ. ეს გარემოება, მე-IX—XIV ს. ს. -ის გადაარჩენილი საბუთების მეტისმეტ სიმკირესთან ერთად, მკვლევარს ძალიან ურთულესს საქმეს. ამის წყალობითვე სრულიად საქართველოს ფინანსების სისტემისა და მეტადრე ნორმების არაერთი მნიშვნელოვანი საკითხის გამორკვევა და გადაწყვეტა შეუძლებელი ხდება.

§ 2. ვახტანგ მე-VI-ის დასტურლამალი

მე-XVII—XVIII ს. ს. აღმ. საქართველოს საფინანსო სისტემისა და ნორმების შესასწავლად ვახტანგ მე-VI-ის „დასტურლამალ“-ის შინაარსი მკვლევარს უხვს, შეიძლება ითქვას, თითქმის სრულ ცნობებს აწვდის. ამას გარდა მე-XVII—XVIII ს.-ითგან მოყოლებული მოხელეთა სარგოს გარიგების წიგნებმაც შედარებით უფრო მეტმა მოაღწია და ამის წყალობით მასალაც მრავალმხრივი და საგულისხმო ხდება.

„ქართული სამართლის ისტორიის“ I წიგნში „დასტურლამალ“-ის 1704—1711 წ. შედგენილობისა, შინაარსისა, ძირითადი თვისებისა და მნიშვნელობის შესახებ საკმაოდ გეკონდა მსჯელობა (იხ. გვ. 73—80), რომელიც ამ საგანზე საუბარი კიდევ საჭირო იყოს. მკვლევარს მუდამ უნდა ახსოვდეს, რომ საგულისხმოს დასტურლამალში შეტანილი აქვს, მისი გარიგების წიგნების, არამედ ბევრი რამ მე-XVII და ნაწილობრივ მე-XVIII ს. ს. -ის წარმოდგენილი საუკუნეების განრიგებასა და დანაწილებას.

ამას გარდა აღსანიშნავია, რომ დასტურლამალის შინაარსის თავდაპირველი დალაგებულობა ჯერეთ ცნობილ უძველესს, სულხან მდიუნის, ხელთაწერშიც მთლიანად დაცული არ უნდა იყოს.

ამ საკანონმდებლო ძეგლის შინაარსი, რამდენადაც იგი სამეფოს ფინანსებისა და მეურნეობის ორგანიზაციის ეხება, შესაძლებელია შემდეგ ქვემოჩამოთვლილ მთავარ დარგებად დაიყოს. თვით დასტურლამალის შინაარსიც ამავე შინაგან წესრიგს ჰგულისხმობს და სახელმწიფო მეურნეობის შიგნით სისტემატ ამაზე დამყარებული ჩანს.

ჯერ განხილული და განსაზღვრულია დებულება სასახლეებისა, მეჯლისისა და მეჯლის-პურობასთან დაკავშირებული მეურნეობის შესახებ.

შემდეგ განმარტებულია ხალხის აღწერისა და დაეთარების შედგენა-დაკლების წესები.

შემდეგ მოყვანილია სათითაოდ ყველა სახელმწიფო გადასახადისა, ძღვენისა და ზეგარის ნორმები და მათი შეწერა-აკრეფისა, თუ ჩაბარებისა, იმგვარადვე როგორც ანგარიშგასწორების წესები.

შემდეგ ქალაქის წესწყობილებიანა და საქალაქო გადასახადების ძირითადი დებულებებია აღნიშნული და ამასთან დაკავშირებით საბაჟო დაწესებულებათა ორგანიზაცია და ბაჟის ნორმები განსაზღვრული.

შემდეგ უბინადრო მოსახლეობის, ელის ყოფა-ცხოვრებისა და გადასახადების შესახებ დებულებანი მოყვანილი.

ამას შუვის პირადი, ე. წ. სახასო მეურნეობის, სოფლების გამოსაღებისა და მოსახლეობის შესახებ ნაწილი მისდევს.

უკანასკნელად მოხელეთა სარგოს ნორმები და აღებას წესებია განახლებული.

ცნობათა სიუხვითაცა და მრავალფეროვნობითაც ვახტანგ მე-VI-ის დასტურდამალი საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის ნამდვილ და უშრეტელ განძს წარმოადგენს. მეცლევარს უნდა გათვალისწინებული ჰქონდეს, რომ, ამ ძეგლის პრაქტიკული მნიშვნელობის გამო, იქ შეტანილ სტატისტიკურსა და საერთოდ რიცხვობრივ ცნობებს მერმინდელ მხმარებელთა კვალი უმჩინევა და შემდეგ-დროინდელ ხელთნაწერებში რიცხვები, ზოგან მაინც, თავისი დროინდელით შედგებიან. ამიტომ ამ რიცხვობრივი ცნობებით სარგებლობის დროს მეცლევარს სიფრთხილე ჰქონებოდა. სანამ ამათუიმ ცნობას აღაზიანი გამოიყენებდეს, უნდა იმასაც უფრადღებოთ მიაქციოს, თუ როგორ არის ეს ცნობა სხვადასხვა ხელთნაწერებში მოყვანილი, მეტადრე, რა რიცხვი სწერია უძველესს, სულხან მდიენისეულს, ხელთნაწერში. მაგრამ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ რამდენად სწორედ უნდა იყოს ამ უკანასკნელშიც თანდაპირველი დედნის რიცხვობრივი ცნობები დატული.

§ 3. მეწინავე სადროშოს ძღვენისა და სამასპინძლოს გარიგების წიგნის ნაწყვეტი

„დასტურდამალი“-ში შეტანილ ცნობებს გარდა, დატულია ქართლის საშემოსო ერთი თემის გარიგების წიგნის ნაწყვეტი, რომელიც გამოსაღებელთა მხოლოდ გამსაკურებულ კატეგორიას ეხება. ეს ძეგლი იოანე ბატონიშვილისეული წიგნისაკეთის ქალაღის ხელთნაწერ გრაგნილ № 337-ში მოგვეპოვება. წინათ იგი პეტერბურგის საჯარო სამკითხველოში ინახებოდა, ახლა-კი საქართველოს საისტორიო მუზეუმის წიგნთსაცავს ეკუთნის. გრაგნილი დაზიანებულია: მას თავიდან და ზოლოც მოგლეჯილი აქვს. ტექსტი გაკრული მხედრუ-

ლი დაშფერლობით არის ნაწერი გრაგნილის ორსავე გვერდზე. შინაარსით ეს ძეგლი ძღვენის, სასვიანოს, სახიზესი, საბაზიაროს და სამასპინძლოს გარიგების წიგნს წარმოადგენს.

ცნობები სოფლებისა და მიხედვით არის დალაგებული. ხოლო თვითოვეული სოფლის გამოსაღებელის შესახებ ცნობა ორ შთავარ ნაწილად იყოფება: მეორე ნაწილი, როგორც თვით ძეგლშია ნათქვამი, „თარხანზე“ დადებულ „სამასპინძლოს“ განსაზღვრავს. პირველი ნაწილი-კი, თუმცა იქ აღნიშნული არა არის, მაგრამ სადოქტრებელი ხდება, რომ გამოძღებელს მეტეგრეს უნდა ეხებოდეს, რათგან მოსახლენი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდენ—მებეგრედ და შეღვალად, ანუ თარხანად.

ჯერ აღნიშნულია, თუ ძღვენი, —საადდგომო, საშობაო, საყვედლიარო და სამარხო, —რამდენი უნდა გამოეღოთ, შემდეგ სასვიანოა განსაზღვრული გადამხდელთა ღირსებისამებრ სამ კატეგორიად „კაის კვამლზე“, „ამისგან დაბალს“ და „ამათგან უმცროს“-ს. რამდენადაც ეს შენახული ტექსტიდან ჩანს, ასეა სასვიანო განსაზღვრული ს. წრაურთამდე, შემდეგ-კი სასვიანო თუმცა ისევ სამ კატეგორიად არის დაყოფილი, მაგრამ კატეგორიების დამახასიათებელი სახელები შეცვლილია და ნათქვამია ხოლმე: „მთელს საკომლოზე“, „ნახევარ საკომლოზე“ და „ამათგან უმცროს“-ზე.

გადამხდელთა დასახასიათებლად ნახმარი ტერმინების განსხვავების გამო, თავისდა-თავად იბადება საკითხი პირველად ნახმარი „კაი კვამლი“, „ამისგან დაბალი“, „ამათგან უმცროსი“, მნიშვნელებით შემდეგში ნახმარ მთელ საკომლოს, ნახევარ საკომლოს და მათგან უმცროსს უღრის თუ არა? ის გარემოება, რომ ტერმინთა ორსავე ჯგუფს ერთნაირი გადასახადი და ერთნაირივე ოდენობა აქვს ხოლმე გამოსაღებლად აღნიშნული. ვვაეუქრებინებს, რომ ზემოაღნიშნული ტერმინები მნიშვნელობით ერთმანერთს უნდა უდრიდეს. ამგე აზრს ისიც ადასტურებს, რომ შემდეგში მთელსა და ნახევარ საკომლოს მაგიერ ისევ „კაი კვამლი“, „ამისგან დაბალი“ და „ამათგან უმცროსი“ იხმარება.

თავისდა-თავად გადამხდელთა ქონებრივი საღსრის სამ კატეგორიად დაყოფის აქ აღბეჭდილი წესი ფრიად საგულისხმო და მნიშვნელოვანი გარემოებაა, რათგან საგადასახადო მიწაწყლის სამ კატეგორიად დაყოფა რომისა და ბიზანტიის სახელმწიფოებშიც იყო მიღებული, აღმოსავლეთის ზოგ სახელმწიფოშიც. გამოსარკვევია, მეწინავე სადროშოს გამოსაღების გარიგების წიგნის ამ ნაწყვეტში დატული სიტემის სადაურობა და ხნიერება.

აღსანიშნავია, რომ თარხანზე დადებულ სამასპინძლო ორ კატეგორიად არის განაწილებული: პირველად იხსენიება „კაის კვამლზე“ რამდენი სამასპინძლო იყო შეწერილი, მერმე „ამისგან დაბალს“ რა უნდა გადაეხადა. ამ შემთხვევაშიც ძეგლის მეორე ნახევარში „კაი კვამლის“ მაგიერ „მთელი საკომლო“-ა აღნიშნული, ხო-

ლო „ამისგან დაბალის“ მაგიერ „ნახევარი საკომლო“ სწე-
რია. შემდეგში ისევ „კაი კვამლი“ და „ამისგან დაბალი“-ა ნახმარი.

ღვინის გამომღებელი სოფლების შესახებ ცნობებში
გამოსაღებელი ერთეული აღნიშნულია ერთის მხრით „მთელს
მამულზე“, ან „მთელს თარხნის მამულზე“, მეორე მხრით „ნახევარს
მამულზე“.

ზოგიერთ სოფელს გადასახადი მთელს სოფელს ჰქონია
შეწერილი „სასოფლოთ“.

ამ გარიგების წიგნის შინაარსის წარმოსადგენად ორი მაგალითის მოყვა-
ნაც ვგონებ საქმარისი იქნება.

ქ: მუშელს:

სააღდგომო ძღვენი: ცხვარი ერთი, ბატკანი ერთი, კვერცხი ათი.

საშობო ძღვენი: ცხვარი ერთი, თოხლი ერთი, ქათამი ორი.

საყველიარო: ერბო სტილი ათი, ყველი სტილი ათი, კვერცხი ათი.

სამარხო: ცერკვი ლიტრა ერთი, ოსპი ლიტრა ერთი, ნიუკა ვალა
ორმოცი.

სასვიანო: კაის კვამლზე მარჩილი ერთი, ამისგან დაბალს
შაური ექვსი. ამათგან უმცროს შაური სამი.

სახიზე: მამალი თხა ერთი.

საბაზიარო: ქათამი ორი.

თარხანს: კაის კვამლზე სამასპინძლო ცხვარი ორი.

პური კოდი სამი, ქერი კოდი სამი, ქათამი ორი, ერბო სტილი ათი, მა-
რილი ლიტრა ერთი. ამისგან დაბალს: ცხვარი ერთი, პური კოდი ერთ-
ნახევარი, ქერი კოდი ერთნახევარი, ქათამი ერთი, ერბო სტილი ხუთი, მარი-
ლი სტილი ათი.

ერთს პირს ცხვარზე ყველი მოთალი ერთი.

სალორე ღორი ორმოცზე ერთი.

ან კიდევ:

ქ: მუგუთს:

სააღდგომო ძღვენი: ცხვარი ორი, ბატკანი ერთი, კვერცხი ათი.

საშობო ძღვენი: ცხვარი ორი, თოხლი ერთი, ქათამი ოთხი.

საყველიარო: ერბო ლიტრა ერთი, ყველი ლიტრა ერთი, კვერცხი ათი.

ქრისტეშობის მარხვაში: თევზი ლიტრა ხუთი. — საყველია-
როთ თევზი ლიტრა სამი, — სახარებოთ თევზი ლიტრა ორი.

სამარხო: მუხუდო ლიტრა სამი, ოსპი ლიტრა ორი.

ერთს პირზე ყველი მოთალი ერთი.

სალორე ღორი: ორმოცზე ერთი.

საბაზიარო: ქათამი სამი.

სასვიანო: მთელს საკომლოზე მარჩილი ერთი.

თარხანს: მთელს საკომლოზე სამასპინძლო: ცხვარი ორი,
პური კოდი სამი, ქერი კოდი სამი, ერბო სტილი ათი, მარილი ლიტრა ერთი,
ქათამი ორი.

სახიზე: მამალი თხა ორი.

მთელს მამულზე ბატონის საქალნის ღვინო: საპალნე ერთი.
ნახევარ საკომლოზე სასვიანო: შაური ექვსი, მისგან უმცროსზე
შაური სამი.

სასოფლოთ უნდა გამოიღონ: თუთუბო სტილი ათი.

ამ გარიგების წიგნის ნაწყვეტში შემდეგი სოფლების გადასახადის ნორ-
მებია აღნუსხული: წყლამის, მუშელის, წყნეთის, აღნიბულქის, ფალჩულუსი, შიშ-
თეფასი, ჩახმახლუსი, ჩარდახლუსი, ვალავერისა, მირჩაბატისა, წითელ-ეკლესიი-
სა, გატეხილ-საყდრისა, ჯამბაღისა, ქუკასი, იანგიჩახისა, ხუცისფელისა, ოსკევა-
ნას სოფლისა, წყალთაშუასი, ...წრაურთისა, იფნობისა, ტურისუნისა, ბაღუაშვი-
ლებისა, მუგუთისა, ბალახაურისა, ქცილასი, ნახიდურისა, აფრიამას სოფლისა,
მუხრანისა, წულრულაშენისა, ტანძისი, მუსეფარიანისა, ჯანაზიანისა, კიპრუქისა,
ძაბილაშვილებისა, ფოცხვერიანისა, ავაზანთისა, ჯვარასი, ფიტარელთა, ბოცოე-
თისა, ვარდისუნისა, ჩინჩხურისა, არმანისა, თაგუთისა, ვარძაგარასი, ოროზმა-
ნისა, მანავერისა, ტამალასი, ავანჯუკისა, ქვემოშიჯასი, ქაიატავისა, ძველი დმა-
ნისისა, დილამაშენისა, ბოსლენისა, ქვაბეგანისა, შინდლარასი, სარკინეთისა,
ვარდისუნისა, შესაყარისა, სარახველასი, ყაჯილუხისა, ხულისა, დარბაზისა,
სუგუჩანისა, ჩარგამაშენისა, იალყუზისა, ყამიშისა, გელასოფლისა, ალყუმრუსი,
წაკაგელცისა, ნადარბაზევისა, ამზასოფლისა. სულ 71 სოფლისაა. მაგრამ რათგან
ამ გრაგნილს თავიცა და ბოლოც მოგლეჯილი აქვს, შუაშიც დანაკლისი ემჩნევა,
ამიტომ თავდაპირველად იქ ამაზე მეტი სოფლების შესახები ცნობები უნდა
ყოფილიყო.

ეს სოფლები ტაშირსა, ლოქსა, ყარაბულახის, დბანისისა და სხვა ხეობებშია.

ყველა ზემოთქმულის შემდგომ ცხადია, თუ რამდენად საყურადღებო ძეგ-
ლი და წყაროა ეს გარიგების წიგნი საქ. ეკონომიური ისტორიის შესასწავლად.
ამ ძეგლის თავ-ბოლოში დაზიანებულობა მის დათარიღებას მოითხოვს,
დაახლოებით მანც. საქმეს ის გარემოება ართულებს, რომ გრაგნილის ზურგზე
მოთავსებულ მოხელეთა სიაში თითქმის ვერც ერთი დიდი ხელისუფლის შე-
სახებ ცნობას ვერ ამოიკითხავთ, რომ მისი დაწერილობის ხანა ამის საშუა-
ლებით მანც განისაზღვროს. მხოლოდ ორი ასე-თუ-ისე დაწინაურებულა მო-
ხელის სახელი ვგვხვდება იქ — „მეჯინიბეთუბუცესი რამაზ ზ ბოქალთუბუცესი ზუ-
რაბ“, მაგრამ მათი გვარები არ იხსენება და მარტო სახელების შიხედვით მათი
ვინაობისა და დროის გამოკვლევა ძნელია.

აღსანიშნავია ამასთანავე, რომ ამ გარიგების წიგნის გამოსაღებთა ნორ-
მები ეახტანგ VI-ის დასტურლამალის ნორმებისაგან ბევრში თვალსაჩინოდ გან-
სხვავდება. ხოლო, თუ ამასთანავე გავითვალისწინებთ, რომ მეწინავე სადრო-
შოს ეს კუთხე 1721 წ. შემდგომ აოხრებული იყო და ის ქონებრივი კეთილ-
დღეობის სურათი, რომელიც ამ გარიგების წიგნით გვეხატება, მე-XVIII ს. შუა
წლებსა და მეორე ნახევარში ძნელი მოსალოდნელია, მაშინ თავისთავად წა-
მოიპრება აზრი, რომ ეს ძეგლი შესაძლებელია მე-XVII ს. მეორე ნახევრისა
იყოს.

§ 4. კახეთ-ქიზიყის მე-XVIII ს. შუა წლების გამოსაღების გარიგების წიგნი

„დასტურლამალი“, როგორც ცნობილია, ქართლის სამეფოს საკანონმდებლო ძეგლი იყო. კახეთისა და იმერეთის სამეფოს ეკონომიურისა და საფინანსო წესწყობილების შესასწავლად ამავე ხანის მსგავსი ძეგლი არ მოგვეპოვება. მაგრამ მე-XVIII ს. მეორე ნახევრისათვის კახეთის ეკონომიურ მდგომარეობას ერთი ძეგლი გვისურათებს, რომელიც ერეკლე მე-II-ის ბრძანებით ყოფილა შედგენილი და „საქართველოს სიძველეთა“ მე-III წიგნშია ე. თაყაიშვილის მიერ გამოქვეყნებული (გვ. 133-139). ამ გამოცემაში მას სათაურად აწერია „კახეთის ბაჟების გარიგება“ და უთარილობის გამო დაახლოვებით არის 1750-1760 წ. დათარიღებული. ეს სათაური მას არ შეეფერება.

ძველი ასე იწყება: „ჩვენ მეფემან კაკეთისამან ირაკლიმ, ძემან ღოივ ცხებულისა საქართველოს მეფის თეიმურაზისაჲსან, ესე განაჩენი გაეარიგეთ, ოდეს ვიგულისკმეთ, რაც ძველთაგან დაეთრები ან წიგნები იყო კახეთისა, ყველა გავსინჯეთ. რაც ჩენი სამეფო, სახასო, ან სადღედაფლო სოფლები იყო და ან ელენისა, ასე გაეაჩინეთ და გაეარიგეთ, რომ რაც ზოგისა მოსაკლებელი იყო, მოეკლათ, და ზოგი, რაც ძველთაგან ყოფილიყო, აგრე გაეარიგეთ. ქისიყის გამოსავლისა საბატონოსი, თუ სამოურავოსი და ან სხვა მოხელისა ძველადგანც ასე განწესებული ყოფილა და ახლა ჩვენი ასე ვეიბძანებია და გაგვიახლებია“-ო (გვ. 133-134).

შეასაღამე, ეს ძეგლი კახეთისა და ქიზიყის „გამოსავლისა საბატონოსი“ (ე. ი. სახელმწიფოსი) და მოხელეების გარიგების წიგნი ყოფილა და არა მხოლოდ კახეთის ბაჟების გარიგება. კახეთის შესახებ იგი თურმე ძველის შეცვლილ წესებს შეიცავს. ქიზიყის შესახებ-კი ძველის მხოლოდ განახლებას წარმოადგენს.

ამ გარიგების ზემოყვანილ შესავალში ერეკლე თავის თავს მხოლოდ კახეთის მეფედ იხსენიებს, საქართველოს მეფედ-კი თავისი შამა თეიმურაზი ჰყავს მოხსენებული. ამასთანავე, მისივე სიტყვებითგან ჩანს, რომ თეიმურაზი მაშინ ცოცხალი ყოფილა. ყველა ეს გარემოება ე. თაყაიშვილისაგან ამ ძეგლისათვის განსაზღვრულ თარიღს 1750-60წ. ამაართლებს. მაგრამ უნდა აღვნიშნო, რომ ამ გარიგების წიგნის რუსული თარგმანი თავის დროს დ. ფურცელაძეს ჰქონდა „Рус. крестьянских грамоты“-ს 70-73 გვერდზე დაბეჭდილი და იქ თარიღად 1798 წ.-ია აღნიშნული. ალბათ, მაშინ ეს ძეგლი დათარიღებული ყოფილა. ხოლო, რათგან ამ გარიგების წიგნის შესავალი უფრო 1750-60 წ. უდგება, ვიდრე 1798 წ., ამიტომ შესაძლებელია 1798 წ. ამ ძეგლის ბელგორე განახლების თარიღი იყოს მხოლოდ.

ეს გარიგების წიგნი შინაარსის მხრივ რამდენსამე ნაწილად ყოფილა დაყოფილი. თვითთველ ნაწილს თავისი სათაური ჰქონია. ზოგი ამ სათაურთანა ამ ძეგლის განახლებულსა და

მერმინდელ გარდანაწერშიც არის შერჩენილი. მაგ., შესავლის შემდგომ სათაურია „აძეს კოდის ქური“, რომელსაც ორი მუხლი მისდევს (გვ. 134). მერმე ისევ სათაურია: „ბაჟი“, რომელსაც აგრეთვე დებულების ორი მუხლი მისდევს (იქვე). შემდეგ სათაურად სწერია „ქურდისა“ (იქვე) და ერთი მუხლი მისდევს. მერმე კვლავ სათაურია: „თავის გასამტეხლო“, რომლის შემდგომაც დებულებათა მთელი რიგი სწერია. ამის მერმე ამ ძეგლში ბოლომდე მხოლოდ ერთგან-ლა მოიპოვება სათაური „გასამყრელო“ (გვ. 137), რომელსაც 4 მუხლი მისდევს.

„საქართველოს სიძველეთა“ მე-III წიგნში ნათქვამი არ არის ამ ძეგლის §-ის სათვალავები დედანშიც იყო, თუ გამოცემლის დასხმულია. მაინც-დამინც უნდა აღინიშნოს, რომ §-ის სათვალავები თვით ძეგლის შინაარსის დანაწილებას მთლად არ შეეფერება, რათგან შეცდომით შესავლის ერთი წინადადება § 1-ად არის გამოყოფილი და შემდეგშიც ზოგან უფრო სხვანაირი დაყოფა იქმნებოდა მიზანშეწონილი. ამისდა მიუხედავად, ჩვენ ქვემოთმოყვანილ მოსახრებათა გარიგების წიგნის ტექსტთან შემოწმების უფრო გასაადვილებლად. „საქ. სიძველეთა“ გამოცემის §-ის სათვალავები გვექმნება დასახელებული.

ენიც კახეთ-ქიზიყის გარიგების წიგნს გულდასმით გადაიკითხავს, ის, უკველია, შეამჩნევს, რომ ამ საკანონმდებლო ძეგლს რამდენსამე ადგილას დარგების შინაარსის მაუწყებელი სათაურები უნდა აკლდეს. მაგ., § 8, 9 და 10 უშუალოდ § 7-ის მისდევს, რომელიც „თავის გასამტეხლო“-ს შესახებ დებულებებს წარმოადგენს. § 8, 9 და 10-კი სულ სხვა საკითხს, სახელდობრ, მდევარისა და ნარბევის წესებს ეხება. ამგვარივე შინაარსისაა § 12 და 13. ძეგლის მთელი აგებულების თანახმად, მოსალოდნელი იყო, რომ § 8-ეს წინ სათაური უნდა ჰქონოდა, ეგების „მდევარისა და ნარბევის“ მსგავსი. მაგრამ ალბათ შემდეგში გამოტოვებული უნდა იყოს.

აწინაირადვე § 14, 15, 16, 17 და 18 ბეითალმანსა და ქარივ-ობოლოა წილადობის საკითხს ეხება, სამართლის განსაკუთრებულ ნაწილს წარმოადგენს, მაგრამ თავისი სათაური არ მოეპოვება. ასეთი ნავალითების მოყვანა, სადაც სათაური მოსალოდნელი იყო, მაგრამ გამოცემულ ტექსტში-კი არ ჩანს, კიდევაც შეიძლებოდა, მაგრამ საქმის გარემოების გასათვალისწინებლად ზემოაღნიშნულიც საკმარისია.

ხოლო ამაზე უფრო მნიშვნელოვანია, რომ გარიგების ეს წიგნი შინაარსის საგნობრივს თანამიმდევნობებს მე-11 §-ითგან მოყოლებული არ იცავს და ტექსტი ერთისა-და-იმევე საგნის შესახებ რამდენსამე სხვადასხვა ადგილას მოგვითხრობს. მაგ., ბაჟის დებულება § 4 და 5-შია განხილული, რომელთაც ამ გარემოების მაუწყებელი სათაური უძღვის კიდევაც წინ. მაგრამ სრულებით მოულოდნელად და უალაგო ალაგას § 11 და 20-იც საბაეო საქონლის საკითხსვე ეხება.

თავის გასამტეხლოს შესახებ დებულებაც § 7-შია აღბეჭდილი, მაგრამ § 24 და 25-ეც თუმცა ამავე საკითხს ეხება, მაინც სულ სხვა ადგილას არის მოთავსებული.

ამნიარადვე, თუმცა § 22-ეც და 26-ეც ხალხის აღწერას ეხება, მაგრამ მათ შუა 23, 24 და 25 §-ებში მოთავსებული, რომელთაც ხალხის აღწერასთან საერთო არა აქვს რა.

თუ გარიგების წიგნის ნაწილების ზოგიერთი სათაურების გამოტოვებულა შესაძლებელია ვადამწერთაგან ჩადენილი შეცდომის შედეგად მიგვეჩნია, შინაარსის სისტემისა და საგნობრივად დალაგებულობის უწყსრივობის ზემომოყვანილი მაგალითები ვადამწერთ ვერ ვადაპრალდებათ. უფრო ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ შინაარსის საგნობრივი წესრიგი მაშინ დარღვეულიყო, როდესაც ერეკლე მე-11-ემ „ძველითგან“ არსებული „დავთრები, ან წიგნები კახეთისა“ უველა გამოიყენა და ზოგი რამ შესცვალა, ზოგი-კი ძველებურად დასტოვა.

სხვადასხვა ძეგლებისაგან შედგენის დროს შინაარსის საგნობრივი წესრიგი, რასაკვირველია, შეიძლება დარღვეულიყო, თუ რომ ძველი, მთავარი გამოყენებული, წყაროს საგნობრივი დანაწილების დაცვას განსაკუთრებული ყურადღება არ მიექცეოდა.

ამგვარად, კახეთ-ქიზიყის 1750—60 წ. გარიგების წიგნი ნაწილობრივ ძველს, ნაწილობრივ-კი შეცვლილ წესებს შეიცავს. მთლიანად მისი შინაარსი, მაშასადამე, მხოლოდ მე-XVIII ს. მეორე ნახევრისათვის არის კანონად ქცეული. ვინაი ამ ძეგლში კახეთ-ქიზიყის უფრო ადრინდელი, მაგ., მე-XVII—XVIII ს. ს., წესების ამოკრება ექმნება მიზნად, მას ამისთვის წინასწარ შესაფერისი მუშაობის გაწევა მოუხდება: უშუალოდ ამ ძეგლის ცნობებზე ასეთ შემთხვევაში დამყარება არ შეიძლება.

§ 5. ქალაქის მოურავის ხარგოს გარიგების წიგნი

თუ მე-X—XII სს. საქალაქო წესწყობილების შესასწავლად საქართველოში მკვლევარი, სხვა მასალების დაკარგულობის გამო, იძულებულია მხოლოდ საისტორიო თხზულებებში გაფანტული ცნობებით დაკმაყოფილდეს, მე-XVII—XVIII სს. ისათვის მას ხელთ უკვე ამის შესახები საკანონმდებლო ძეგლებიც მოეპოვება.

საკმაოდ ვრცელი ცნობებია საქალაქო წესწყობილების შესასწავლად, მაგ., ვახტანგ მე-VI-ის დასტურლამალში. აქ მკვლევარს ზოგადი დებულებებიც აქვს და კონკრეტული ცნობებიც, მათ შორის ვაჭრობა-მრეწველობის ორგანიზაციის გასათვალისწინებლადაც.

ხოლო მე-XVIII ს. დამლევის აღმოს. საქართველოს საქალაქო წესწყობილება ერთს განსაკუთრებულ საკანონმდებლო ძეგლშია აღბეჭდილი, რომელიც „ქალაქის მოურავის ხარგოს გარიგების წიგნი“ არის და საქართველოს სიძველეთა მე-11 წიგნშია ორი რედაქციით გამოცემული (გვ. 523—531). თვით ძეგლი ზემოთხსენებული ლეთის მოწოდების შემდგომ ასე იწყება: „ქალაქის მოურავის ხარგო ეს არის, რომელიც ამას ქვემოთ სწერია“-ო. გამოცემლის ექვთ. თაყაიშვილის აზრით ეს „დებულება“ დაახლოვებით

1784—1790 წლებში უნდა იყოს გადაწერილი“-ო (გვ. 522—3). მისი შემდგენელი და დაწერილობის თარიღი მას განსაზღვრული არა აქვს, ამბობს მხოლოდ, რომ „ეს შესანიშნავი საბუთი ძველი ადათის და წესრიგის დაკანონებას უნდა წარმოადგენდეს“-ო (იქვე).

ქალაქის მოურავის ხარგოს გარიგების წიგნს, როგორც აღნიშნული გვექონდა, შედგენილობის თარიღი არა აქვს. გამოცემლის ექ. თაყაიშვილის სიტყვით, იმ ქალაქის კვირნიშანი, რომელზედაც ეს ძეგლი სწერია „სხვათა შორის 1784 წელს უჩვენებს“ (გვ. 522). შესაძლებელია ამ ძეგლის შედგენა იმ ბრძოლასა და უთანხმოებასთან იყოს დაკავშირებული, რომელიც მე-XVIII ს. 80 წლებში ქალაქის მოურავის უფლება-მოვალეობის შესახებ ატეხილა და იმდენად გამწვავებულა, რომ მოქალაქეთა შორის წერილობითი ცნობები იყო ამის შესახებ შეკრებილი და 1784 წელს ერეკლე 11-ის ბრძანებით ტფილისში ქალაქის მოურავობა ძველის წესით იქმნა აღდგენილი (იხ. საქ. სძვლნი III, 15—17). შესაძლებელია, რომ იმავე დროს, როდესაც მეფეს ეს ბრძანება გამოუცია, ქალაქის მოურავის ხარგოს გარიგების წიგნიც განახლებულ იქმნა. თუ ეს აზრი მკდარი არ არის, მაშინ ეს ძეგლი სწორედ იმავე 1784 წ. უნდა იყოს დაწერილი, რა დროსაც თვით ქალაქიც ყოფილა.

„ქალაქის მოურავის ხარგოს გარიგების წიგნი“ სახელდობრივი წყალობის წიგნის სახით-კი არ არის შედგენილი, არამედ ქალაქის მოურავის უფლება-მოვალეობისა და ხარგოს შესახებ ხოგად დებულებას წარმოადგენს. რაკი ამ ძეგლს არც თავში მოეპოვება რაიმე ცნობა ამ საბუთის შედგენის დროისა და გარემოების შესახებ, ამიტომ ამ გარიგების წიგნს ოფიცირული საბუთისა და საკანონმდებლო ძეგლის თვისება არ ემჩნევა. მაგრამ მისი მთელი შინაარსი ცხად-ჰყოფს, რომ ის ქალაქის მოურავის ხარგოს გარიგების წიგნის ოფიციალური დედნის გამარტივებულ პირს უნდა წარმოადგენდეს. ამ ძეგლის სხვადასხვა ადგილას ხშირად აღნიშნულიც არის „ეს დებულება არის“-ო.

ქ. მოურავის ხარგოს გარიგების წიგნის ტექსტი თუმცა საკმაოდ გრძელია და 45 მუხლს შეიცავს და სხვადასხვა საკითხებს ეხება, მაგრამ მისი შინაარსი ცალ-ცალკე დარგებად, არც განსაკუთრებული სათაურის საშუალებით, არც სხვათაგან, დაყოფილი არ არის. როგორც გამოცემელს აღნიშნული აქვს, გარიგების წიგნის ტექსტი მუხლებად არც დაყოფილი, მაგრამ მუხლებს სათვალავები არ უსხედს, ამისდა მიუხედავად ძეგლის მუხლობრივი შინაარსი საგნობრივად და სისტემურად არის დალაგებული. კანონმდებელს ამ ძეგლის შედგენის დროს მისი შინაარსის დარგებად დაყოფა, უეჭველია, ნაგულისხმევი ჰქონია. მაგ., § 1, 2 და 3 ქალაქის მოურავის სამოსამართლო მოვალეობას, ქალაქში სასამართლოს ორგანიზაციასა და ხარგოს ეხება, — § 4, 5, 6 და 7 ბაქსა და ბაქის სამოურავო წილს, — § 8 სატარულოს, — § 9-14 სააღდგომო, სანათლიღებო, საახალწლო, საყველიეროსა და სამარხო ძღვენსა და

მე-15 და 16 საპრეწველო გადასახადს, — § 18 — 33 ნიხ. რის დადების წესსა და ნიხრანას და სხვა. ეს გარიგების წიგნი აღმ. საქართველოს მე-XVIII ს. საქალაქო წესწყობილების ვაჭრობა-პრეწველობის, საამქრო ორგანიზაციის, საქალაქო გადასახადების სისტემისა და შემოსავლის შესასწავლად ბევრ ფრიად საგულისხმო ცნობას შეიცავს. ამ ძეგლის მნიშვნელობის შესახებ აქ საუბარი ზედმეტი იქნებოდა, რათგან ამ წყაროს ცნობები განხილული მაქვს სპეციალურ გამოკვლევაში „ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება XVII—XVIII სს-ში“, რომელიც ეურ. „პრომეთე“-ს № 1-ში იყო დაბეჭდილი (1918 წ. (გვ. 35—61).

თავი მეორე. საეკონომიური საგზოს გარიგებების წიგნები

§ 1. ერწო-თიანეთის სარგოს გარიგებების წიგნი

თ. ჟორდანიას თავისი „ქრონიკების“ I წიგნის გვ. 264—265 აღნიშნული აქვს, რომ გიორგი III 1178 წ. იმ სივლის ზურგზე, რომელიც დემნას განდგომილების დროს მომხდარი საეკლესიო კრების მონათხოვარის დასაკმაყოფილებლად იყო დაწერილი, მოიპოვება „ხუტურად მე-XIV საუკ. ხელით“ დაწერილი ძეგლი, „სადაც ჩამოთვლილია ის, თუ რომელ სოფლებს სამთავისის სამწყვსოსას რა ჰმართებია სამთავნელის სასარგებლოდ“. შემდეგ თ. ჟორდანიას ჩამოთვლილი აქვს იქ მოხსენებული სოფლების სახელები და მოკლედ დახასიათებულია შეწერილი გამოსაღებიც (ქვები, I, 264—265). თვით ამ ძეგლის ტექსტი თ. ჟორდანიას არ გამოუცია. მე ხელთა მაქვს დედნის გარდმონაწერი, რომელიც ს. ჯანაშიამ ჩემი თხოვნით გადმოსწერა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვასწავებ.

ამ ძეგლის დედანი ეტრატზეა დაწერილი და ამჟამად ტფილ. სახელ. უნივერსიტეტის კუთხის. ამ გრაგნილს № 15 თავი დაწინებულნი აქვს და დასაწყისა აკლია. ბოლო-კი თითქოს სრულად უნდა იყოს შენახული, რათგან ს. ჯანაშიას ცნობით, რომლის გარდმონაწერთაც ვსარგებლობ, უკანასკნელ სტრიქონს აზრის დამთავრების მაუწყებელი ნიშანი უზის და ამის შემდგომ ოთხი სტრიქონისათვის საკმაო ადგილია ცარიელი.

თავის დახიანების გამო ძნელი სათქმელია, თუ როგორ და რით იწყებოდა ეს გრაგნილი. შესაძლებელია იგი სხვა ნაჭერზე ყოფილიყო გადაკერებული. შინაარსით საბუთი საეპისკოპოსოს სამწყვსოს სარგოს გარიგების წიგნია და იქ აღნიშნულია, თუ თვითოეულ სოფელს რა მოვალეობა და გადასახადი აწვეა: დაკისრებული ჰქონდა თუ არა „შედგომაჲ“, ან „დგომაჲ“ და რამდენ ხანს, ამასთანვე, რამდენი „ვერცხლი ღრამაჲ“, ქართლი კაბიწად და ტყავი უნდა მიერთშია მწყემსთ-მოაურისათვის. ამ გრაგნილის შენახულ ნაწილში სულ 38 სოფლის შესახებ არის ცნობები მოყვანილი, ხოლო რამდენი სოფლის გადა-

სახადი აკლია კიდევ, დანამდვილებით ძნელი სათქმელია, მაგრამ ვკონებ ბლომად უნდა აკლდეს.

სოფლების სახელების მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ საბუთი სრულებით სამთავნელის სამწყვსოს არ ეხება, თ. ჟორდანიას აზრისდა საწინააღდეგოდ, არამედ ერწო-თიანეთის ეხება. მაგრამ მას ამაზე მეტი მიწაწყალი აქვს დაკავებული, მხოლოდ იმის გამო, რომ ამ ეჟამად და უკვე მე-XVIII ს. პირველ ნახევარში ზოგიერთი ამ გარიგების წიგნში მოხსენებული სოფელთაგანი აღარ არსებობდა და არ არსებობს. ამიტომ საბუთის მიერ შემოსახლე-რული თემისა და საეპისკოპოსოს ზედმიწევნით გამორკვევა შეუძლებელია.

უთავ-ბოლოობის გამო საბუთის დაწერილობის თარიღი არა ჩანს. შიგ ტექსტში არც ერთი პიროვნება არ იხსენიება, რომ ამის მიხედვით მაინც თარიღის გამოკვლევა შესაძლებელი ყოფილიყო. დამწერლობის მიხედვით თ. ჟორდანიას აზრით იგი მე-XIV ს. უნდა მიეკუთნოს. მაგრამ არა ჩანს ნუსხა-დედანიდან, თუ გარდანაწერთანა გვაქვს საქმე. მეორე გარემოება უფრო დასაჯერებელია: ამას ამ ძეგლის ენა და ტერმინოლოგია გვაფიქრებინებს, რომელიც საბუთის დამწერლობაზე უძველესი მოჩანს. ამას გვაფიქრებინებს ერთის მხრით მუდამ ასეთი ფორმები, როგორცაა „შედგომაჲ“, „დგომაჲ“, „არადგომაჲ“, „ღრამაჲ“, „ქალამანნი ერთნი“, მეორეს მხრით ფულის აღსანიშნავად „ვეცხლი“-ს ხმარება. რათგან ძეგლი გიორგი III სივლის ზურგზეა დაწერილი, თუ ეს გრაგნილი ნუსხა-დედანია, რაც, როგორც აღვნიშნეთ, საეპისკოპოსო, შეუძლებელია მე-XIII ს. მეორე ნახევარზე უწინარესი დროისა იყოს. ენის თვისებების მიხედვით-კი ეს ძეგლი შეიძლება მე-XII—XIII სს-ს იყოს. გამოსაღებთა თვისებითაც ეს გარიგების წიგნი განირჩევა მერმინდელი ამავე შინაარსის ძეგლებისაგან და ეტყვანე ქართლისა კათალიკოსის ანისის მე-XIII ს. დამდეგის წარწერას უდგება.

დაზიანებულობის გამო ამ გარიგების წიგნის მნიშვნელობა, რასაკვირველია, ძალზე შემცირებულია, მაგრამ იქ მოყვანილი ცნობების მიხედვით ამ თემის ეკონომიური მდგომარეობის გათვალისწინება ნაწილობრივ მაინც შეიძლება.

§ 2. სამთავნელის სამწყვსოს ღრამისა და შესავლის გარიგების წიგნი

თ. ჟორდანიას „ქრონიკების“ მე-II წიგნში (გვ. 272—277) მოთავსებული აქვს სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნის ცნობები ზოგან მთლიანად, უმეტესად-კი შემოკლებით, გამოსაღებთა ცხრილის სახით გადაკეთებით. თ. ჟორდანიას ამ გამოცემის 1906 წ. დედანთან შედარებამ დამარწმუნა, რომ სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნის გადმოწერის დროს გამომცემელს შეცდომები ბლომად შეჰპარვოდა, ამიტომ ეს ძეგლი ხელმეორე გამოცემისათვის გადმოწერე. ეს გადმონაწერი 1917 წელს მთელ ჩემ წიგნსაცავთან ერთად დამეკარგა.

6. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. IV.

... უკანაშია მისი თხოვნით ეს ძველი კვლევა გადმოიწერა, რისთვისაც დიდ პატივს მიაგებებოდა, და ამ გარდმონაწერით ვსარგებლობ.

სამაგისტრო სასკოლოს ვარიეტების წიგნი ტფილისის საბ. უნივერსიტეტის სიბეულეთი მუსეუმის № 559 და 918 ქალაქის ორ ვარაგნილზეა მოთავსებული. რომელნიც ერთი მხრის ვაგრძელდება წარმოადგენენ. ეს საბუთი შაჰნავაზ მეთისა და დედოფალ მარიაამისგან 1673 წელს განახლებული გუჯარია, რომელიც ძველი ვაგარისავე ძველითგან გადმოიწერიათ.

ჩვენ „მეფეთ-მეფეთმან კელმწიფემან ბატონმან შაჰნავაზ და თანამდებურმან ჩინან ზღუთა მეფის ასულმან დედოფალთა-დედოფალმან ბატონმან მარიამ და ძეთა ჩინთა სასურველთა ბატონის-შულან ბატონმან ვიორგი, ბატონმან ლევან, ლუარსაბ და სოლო-პონ სმთერ (სმ) ლეების საყდრის სამწყსოს დრამისა და შესავლის ძველითგან განაჩენი წიგნი და გუჯარი ჰქონდათ. ენა-ბუღ და დიად დამეველებულიყო და... როგორც იმ... სიგელში ეწერა, ისე იმ რიგათ... განუახლებ და დაუმტკიცეთ სიგელი“-ო. საბუთის ბოლოში ნათქვამია: „დაიწერა ბრძანებაჲ ესე ჩინი ქქსა: ტა: ინდიკ-ტონსა მუჟობისა ჩინსა: ი: კელითა კარის წინამძღურის დანიელისითა“-ო.

შაჰნავაზ, საბუთი 1673 წ. ყოფილა განახლებული. ამ განახლებულ სიგელს მართლაც ეტყობა, რომ შიგ ძველი ძველის პირია ჩართული. შავ. შუაში, შავ, ასეთი წინადადება გვხვდება: „სახელითა ლთისათა შემოვიდა სამთავნელ ეფისკოპოზი გრიგოლი ქქსა: რ-მ-ზ: ბატონის ერისთავს შალვას ბრძანებითა, — მრავალი უწესო საქმე შეიღო. — შევიყარნათ ჩუენ ცხრაზმის კევის სამივე კევის კრებულნი და შაჰნავახლისნი და ესე პირი მოვაკსენეთ სამ-თავნელსა და შემდეგ სხვადასხვა დანაშაულებისათვის გადაკვეთილი სა-სჯელის მიზნის უკილობლობა აოის დადასტურებულა. ცხადია, ეს ნაწყვეტი 1459 წ. შედგენილი საბუთის პირს წარმოადგენს. იგი თითქოს უკუაღიარებს, ს.ს. გოფუთასა და ციხის-ძირზე დადებული გადასახადების შესახებ ცნობებს შუა აოის ჩაკერებული, და აზრის მიმდინარეობას არღვევს.

მეორეს მხრით, ს. გჯიკურის გადასახადების ცნობას მის-ჯგუკ სხვადასხვა დანაშაულებისათვის გადაკვეთილი დასა-ურვებელი ქონებრივი, თუ სხვაგვარი სასჯელი, რომელიც შე-მოპოვებული 1459 წ. საბუთის ბუნებრივ ვაგრძელებას წარ-მოადგენს და თითქოს უშუალოდ მისე უნდა მისდევდეს. ეს ნაწილიც რომ ძველი საბუთის დედნის გადმონაწერი უნდა იყოს, ამას მის ბოლოს დართული სიტყვები, „დედასა ესრეთ ეწერა-ო“, დედან-შიც სწორედ ასევე აწერაო, ცხად-ყოფს.

ს. უკანაშიას თავის გადნაწერში აღნიშნული აქვს, რომ სოფლების ციხისძირის, ქადაგიანისა და ალაღანის (სიკ) გადასახადის შესახებ ცნობაში „კოდი“ ამოგბეკილ ადგილზე სწერია. ამის გამო საფიქრებელია, რომ თავდაპირველ დედანში იქნებ „კოდი“ არც ყო-ფილიყო ნახმარი, არამედ განახლების დროს იყოს შეტანილი. გადამწერს,

ეტყობა, დედნის ტექსტის გადმოღების დროს საზომი დედ-ნისავე დაუტოვებია, შემდეგ-კი შეცდომა ამოუგბეკია და გაუწიორებია, ხოლო მერნე ყველგან კოდი ჩაუწერია. გადა-სახადების აღნუსხვილობაც თითქოს შეცვლილი უნდა იყოს იმ მხრით, რომ ზოგი გადასახადი გამოტოვებულია.

აღსანიშნავია, რომ შაჰნავაზის მიერ 1673 წ. განახლებულ სა-ბუთში თავითგან, სოფელი ყანჩაეთის შესახებ ცნობითგან, მოყოლებული ს.ჯავახეთამდე ერთი მთლიანი შინაარსისა და გადასახადების ვარიეტის შემცველი ტექსტია. მას შემდეგი სიტყვები მისდევს: „ეკლესიის სოფელთა შთაწმიდას მივი-დეს შობტროვანს ჩამოდგეს კვიტიკრით მივიდეს მდღელთა და მამასახლისთა ბეგარი და ამას გარდა რაოდენიცა სოფელი სწერია ქსანზედა, ამათ სოფელთა შინა ვინცა აზნაურმან, ანუ გლებმან კაცი მოკლას, მესამედი სისხლი ღთაებდას მიართვის მოკლულის მიცვალებულის: მოსახსენებლად. ესე ასე მსახურონ ყო-ველთა და მასპინძლობაჲ არ დააკონ და სასჯულთა ფიცით დააჯერონ, უსაქ-მონ და მოაკლებინონ. ძველის გუჯარისაგან ესე ოდენ შევიძღეთ გარდმოწერა“-ო. მთელი ეს ნაწილი საბუთის ბოლოს სიტყვი-ბას მიგაგავს, 1459 წ. საბუთის მსგავს ერთგვარ დასასრულს წარმოადგენს და მოვალეობათა და სისხლის გარდაკვეთილობას შეიცავს.

უკანასკნელი წინადადებითგან, რომელიც უმკველია 1673 წ. განახლებე-ლის შემთხვევა უნდა იყოს, ცხადი ხდება, რომ ყველაფერი თავითგან ამ ადგილამდე „ძველის გუჯარისაგან“ ყოფილა გადმოწერი-ლი და ამანვე მკტი ველარ გაუჩვენიათ. უმკველია, დედნის დაზი-ანებულობის გამო.

პრინციპად იბადება საკითხი, თუ რა დროის ძველი უნდა ყოფილიყო ეს ძველი გუჯარი? შემომოყვანილი ცნობა რომ „ესეოდენ შევიძღეთ ვარდმოწე-რა“-ო. შეუძლებლად ხდის, რომ 1673 წ. განახლებულ სიგელში კვიტომოკვანილი 1459 წ. საბუთის პირი ამ ძველი გუჯარის ვაგრძელება ყოფილიყო, რასაკვირ-ველია. თუ რომ ეს გუჯარი რამდენიმე, წინათ გადაკერებული და მაშინ, 1673 წლისათვის, სიძველისაგან უკვე განკალკვეებული, ნაწილისაგან არ შესდგებოდა. რაკი შაჰნავაზს თავისი განახლებული სიგლის დედნად მარტო ერთი „ძველით-გან განაჩენი წიგნი და გუჯარი“ აქვს მოხსენებული, ამიტომ საფიქრებელია, რომ 1673 წ. შაჰნავაზს ხელთ სამთავნელის სარგოს ვარიეტ-მის ერთი მთლიანი წიგნი ჰქონდა.

მაგრამ ამ შემთხვევაშიც შეუძლებელია, რომ ეს ორი ნაწი-ლისაგან შემდგარი ძველი თავდაპირველადაც ერთ მთლიან საბუთად მივიჩნიოთ. ამას შეუძლებლად ის გარემოება ხდის, რომ 1459 წ. ძველი თითქოს მთლიანად არის გარდმონაწერში შენახული და მისი დასაწყისი ახალი, დამოუკიდებელი საბუთის სიგლისათვის წარმოადგენს. ხოლო რათგან მისი შესავალითგან ცხადი ხდება, რომ მისი შინა-არსით მარტო ცხრაზმის ხეობის სამს ხევის ეხება, ამიტომ სამთავნელის სამწყსოს ქსნის ხეობის დანაჩენი ადგილ-ე-

ზის გადასახადის გარიგების წიგნი თავდაპირველად დამოუკიდებელ სიგლად, ან იქნებ რამდენსამე სიგლად უნდა ვიგულისხმოთ. რომელნიც, ან მაშინვე, ან ცოტა ხნის შემდგომ, ერთ საბუთად იქმნა გადაწერილ-გადაკეთებული.

ზემოაღნიშნული ორი ნაწილი რომ ერთი დროის საბუთები არ უნდა იყვნენ, ამას ორთავე ნაწილში მოხსენებული გადასახადებისა და საზომ-საწყუაოს განსხვავებულებაც ადასტურებს: პირველში არ არის აღნიშნული პური რა საზომით უნდა ყოფილიყო გადახდილი, მეორეშიც თავდაპირველად ამგვარადვე არ ყოფილა, მაგრამ ყოველთვის სამარხოც იხსენიება კაბიწით, ამას გარდა ტყავი, ყველი და აბრასიკიც, ზოგან საბუთიც. 1459 წ. საბუთის გარდმონაწერ ნაწილში-კი პურისა და დრამის გარდა არაფერი იხსენიება. შინაარსის მიხედვით პირველი ნაწილი ქრონოლოგიურად მეორეზე, 1459 წლისაზე, უფრო ადრანდელი უნდა იყოს.

1673 წ. განახლებული სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნის ძველი გუჯრითგან ორ გარდმონაწერს შუა მდებარე ნაწილის სადაწრობა და თარიღი გამოურკვეველი რჩება. თვით შაჰნაჯაზსა და მის ცოლის წინამძღვარს დანიელს ამაზე არაფერი აქვსთ ნათქვამი. ამ განახლებული სიგლის პირველი ნაწილის ბოლოში მყოფი განცხადება, რომ ძველ გუჯრითგან მარტო ამის გარჩევა შეეძლებოდა, თითქოს უნდა გვაფიქრებინებდეს, რომ დანარჩენი და უპირველესად ამ სიგლის მეორე ნაწილი ძველი გუჯრითგან გადაწერილად არ უნდა ვიგულისხმოთ, არამედ ზეპირად დაცული, თუ შენახული წესისა და მიხედვით აღდგენილად მივიჩნიოთ. სხვათერე ტექსტის დაცული მდგომარეობისა და ზემოაღნიშნული ცნობისა და თანახმად არც ვაქვანებოდა უფლება გვემსჯელა, მეორე ნაწილში მყოფი 1459 წ. საბუთის გარდმონაწერის ზემოაღნიშნული ცნობის უთუმცაობას რომ ასე ცხადად არ არღვევდეს. ამის გამო განაკერველი არაფერი იქმნებოდა, მომავალში რომ ამ შუა ნაწილის ძველი დედანი აღმოჩენილიყო. გადასახადების თვისება და საწყაოები პირველსა და შუა ნაწილში ერთგვარია.

ამგვარად, სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნი მე-XV ს. პირველის დამლევისა და მეორე ნახევრის დამდეგის საბუთად უნდა ჩაითვალოს. იგი განახლებულია 1673 წ., მაგრამ ძველი გუჯრის შინაარსი იქ გადმოცემულია იმ ცვლილებებით, რომელიც ვადამწერს თავისი დროის მართლწერის სახით გადაწერის დროს უნებლიეთ შეეძლო შეეტანა. 1459 წ. საბუთის გადმოღების დროს, როგორც ეტყობა, საზომი კოდიც დამატებული უნდა იყოს. ხელს ეს გარემოება იმას, ვინც ამ ძველის ცნობებით სარგებლობას მოისურვებს, კარგად უნდა ახსოვდეს.

ამ გარიგების წიგნის პირველ ნაწილში 41 სოფლის სამთავნელის სარგოდ განკუთვნილი გადასახადია აღნუსხული. მაგრამ რაოვან თავში გრავნილის ცოტა დაზიანებულობის გამო ზოგი სოფლის სახელი აღარ იკითხება, ამიტომ თავდაპირველ დედანში სოფელთა რიცხვი 41-ზე ცოტა მეტი უნდა ყოფილიყო. მეორე

ნაწილში 20 სოფლის შესახები ცნობაა მოთავსებული, ხოლო შესამეში 16 სოფელია მოხსენებული. საერთოდ მთელ სიგელში 77 სოფლის გადასახადის გარიგებაა განსაზღვრული.

შინაარსის მხრივ ეს ძველი იმ მოვალეობისა და გადასახადის განსაზღვრულობას შეიცავს, რომელიც სამთავნის საეპისკოპოსოს სამწყსოს თვითოველ სოფელს აწევა სამთავნელის წინაშე და ჩვეულებრივ აღნიშნულია ხოლმე, ვალდებული იყო თუ არა ესა თუ ის სოფელი და რამდენ ხანს „შედგომამ“. თუ „დგომამ“ სამთავნელისათვის სამსახური გაეწია და შემდეგ ფულად რამდენი „დრამამ“, მარცვლეულის რამდენი კაბიწი, რა ოდენობის ტყავი, ან სხვა რამე კიდევ მისაცემელი და სახელდობრ რომელ სოფელს რამდენი ჰქონდა.

ეს ძველი ისტორიკოს-ეკონომისტს ბევრ ფრიად საგულისხმო საკითხების გამორკვევის საშუალებას აძლევს, რომლებიც მარტო სამთავნელის მდგომარეობას-კი არა, არამედ ქსნის ხეობის მოსახლეობის მდგომარეობასაც ეხება.

§ 3. წილკნელის სამწყსოს დრამისა და საწირავის გარიგების 1669 წ. სიგელი

აღ. ხახანაშვილს თავის „გუჯრებ“-ში დაბეჭდილი აქვს ერთი საბუთი, რომელიც წილკნის საეპისკოპოსოს ეხება. „მას თავიც აკლია და ბოლოც“ (იხ. გვ. 62, შენ.) და ზემოაღნიშნულ წიგნში ასე უთავბოლოდ არის იგი დაბეჭდილი. რაკი საბუთი ასეთ მდგომარეობაში იყო, გამოცემელმა სცადა მისი შედგენის თარიღი დაახლოვებით განესაზღვრა. რათგან იქ ბატონიშვილი კაოალიკოზი დომენტი იხსენიება და თანაც მის თანაპედროვედ ზაალი არაგვის ერისთავი ჩანს, ამიტომ აღ. ხახანაშვილმა დაასკვნა, რომ „ეს ორი ისტორიული პირი ვადაძღვეს საბუთს მიეაწეროთ ეს გუჯარი შეჩვიდმეტე საუკუნის მეოთხე ნახევარს“ (იქვე, 62, შენ.). სრულებით სამართლიანი და შეუმცდარი დასკვნაა.

მაგრამ მას რომ შესატყვისი, მეტად ღარიბი, მწერლობა და გამოცემები გადაესინჯა, ის უეჭველია ამ ძველის თარიღს უფრო ზედმიწევნით განსაზღვრავდა. ხოლო იმავე წიგნთსაკავეში, სადაც იგი თავისი გამოცემისათვის საეკლესიო სიგელ-გუჯრების დედნებს პოულობდა, გულდასმითი მოძებნის შემდგომ, ამ უთავბოლო საბუთის თავსაც და ბოლოსაც იპოვიდა.

როდესაც საქართველოს ხალხის აღწერისა და შემოსავლის დაეთრებისა და სხვა ამის მგავსი საბუთების შეგროვებასა და შესწავლას შეეუდგა და აღ. ხახანაშვილის მიერ ამ გამოცემული ძველის მნიშვნელობასთან ერთად თვით გამოცემის მრავალი შეცდომა ჩემთვის ცხადი გახდა. რაკი ამის შესახებ თვით გამოცემაში არაფერია ნათქვამი, მე აღ. ხახანაშვილს მოსკოვში შევეკითხე, თუ ამ საბუთის დედანი სად უნდა იხაზებოდეს. პასუხითგან გამოირკვა, რომ აღ. ხახანაშვილს ეს გარემოება დანამდვილებით აღარ ახსოვდა, მაგრამ ფიქრობდა, რომ, ალბათ, საეკლესიო მუზეუმის წიგნთსაკავეში უნდა ყოფილიყო.

საეკლესიო მუზეუმში ამ საბუთის ის ნაწილი, რომელიც აღ. ხახანაშვილს გამოცემული აქვს, არ აღმოჩნდა. სამაგიეროდ იქ აღმოჩნდა სწორედ ის ნაწილი.

რომელიც ამ ძველს აკლია, — თავიცა და ბოლოც, — რომელშიც სხვათა შორის
თარღილი მოიპოვება.

1925 წელს რომ რუსეთითგან ქართული ძეგლები საქართველოს დაუ-
ბრუნდა, ალ. ხახანაშვილის მიერ გამოცემული ამ უთავბოლო საბუთის დედანი
მოსკოვის ყოფ. ლახანაშვილის ალმოს. ენების ინსტიტუტის, აწ სომხ. კულტურის
სახლის წიგნთსაცავში აღმოჩნდა. ამ დაწესებულებას ეს ძეგლი განსვენებულისაგან
დატოვებული ანდერძის თანახმად ალ. ხახანაშვილის წიგნთსაცავთან ერთად ერ-
გო. სხვა ძეგლებთან ერთად ისიც დაბრუნდა და ამ ყამად ის საქ. ცენტრარ-
ქეთში ინახება.

1925 წ. მ. ჩხეტიამ ამ ძეგლის სრული ტექსტი დაბეჭდა „საისტორიო
შრომები“-ში, II, 9—28 ასეთი სათაურით „წილქნელის სარგოს გარიგების წიგნი
1669 წლისა“. მ. ჩხეტიას ნათქვამი აქვს: „ქებახან ეს (იგულისხმება ის, რაც
ალ. ხახანაშვილის გამოცემაში საბუთის დაზიანებულობის გამო მოყვანილი არ
არის) თავი და ბოლოც აღმოჩნდა ტფ. უნივერს. სიძველეთსაცავში“ (გვ. 9),
ე. ი. ყოფილ საეკ. მუზეუმისაში. მაგრამ ამ აღმოჩენილი ნაწილის №
დასახელებული არ არის და თავის გამოცემაშიც ამ ნაწი-
ლის თავისა და ბოლოს დასაწყისი აღნიშნული არა აქვს.

განსვენებულ წილქნელს რომ დ. ფურცელაძის „ქართული საეკლესიო
გუჯარები“ ვულდასმით გადაეკითხა, უეჭველია, შეამჩნევდა, რომ ის საბუთი, რო-
მელსაც იგი ბეჭდავდა, უკვე დ. ფურცელაძის ჰქონია ხელთა და ყველაზე უფრო
საძურადღებო ის არის, რომ იმ დროს საბუთი დაუზიანებელი ყო-
ფილა და თარიღიც ჰქონია, რომელიც თურმე ქრისტესით
1669 წ.-ს უდრიდა (Лерк. грам., 22).

საეკლესიო მუზეუმში (აწ ტფ. სახ. უნივერსიტეტის სიძველეთსაცავის)
ჩემ მიერ ნაპოვნი ნაწყვეტი სწორედ ალ. ხახანაშვილის მიერ გამოცემული ძე-
გლის თავი და ბოლოა. ამას შემდეგი გარემოება და მოსაზრებანი ცხად ჰყო-
ფენ. ხახანაშვილის გამოცემულ ნაწილითგან ირკვევა, რომ ეს ძეგლი „წილქ-
ნის ღვთის მშობლის სამწყსოს გუჯარი“ ყოფილა (გვ. 51—ჩხეტიას
გამოცემის გვ. 26). ჩემ მიერ ნაპოვნი ნაწყვეტშიც თავშივე ნათქვამია: „ქ. წილ-
ქნის ღვთის მშობლის სამწყსოს სიგელი“ (ყოფ. საეკ. მუზ. ქალ. გრა-
ფიკი № 526), მაშასადამე, სათაური ერთი-და-იგივეა იმ განსხვავებით მხო-
ლოდ, რომ იქ ტერმინად „გუჯარი“-ა ნახმარი, აქ-კი „სიგელი“. მაგრამ ამ ნა-
წყვეტშიც საბუთის ბოლოში სწერია: „ჩვენის ბძანებითა ეს გუჯარი დაი-
წერა“ (იქვე). ესე იგი იგივე ტერმინია, რაც ხახანაშვილის მიერ გამო-
ცემულ ნაწილში.

ამას გარდა, ხახანაშვილის „გუჯარები“-ში დაბეჭდილითგან ირკვევა, რომ
ამ ძეგლის წარმოშობის მიზეზად შემდეგი გარემოება ყოფილა: რომანოზ წილ-
ქნელი მოგვითხრობს, „წილქნის ღვთის მშობლის სამწყსოს გუჯარი მე დავა-
წერიხე“-ო, ბატონიშვილის კათალიკოზის დომენტის ბრძანებითა „ასე რომე
ქსანხედ რატიშვილმა საწირავად დაგვებატიჟა. წავედით.
ქსანში ბარგი ჩამიცვივდა: ერთი ხელი წირვის იარაღი, ბევრი სხვა
რამ საქონელი და წილქნის ღვთის მშობლის სამწყსოს

გუჯარიც იქ დამეკარგა. დიად დიდს შეეწოროებაში ჩავარდი იმ გუჯარის
დაკარგვისათვის. დიად დიდი ხნის ნაქურთხი ეფისკოპოზი ვიცუაყ,
ჩემი ეკლესიის სამწყსოს ამბავი და რიგი კარგა ეიკოლი:
ანხაურშვილს რა ედვა, მსახურს რა ედვა, ან სახტეო, ან დრამა რა ედვათ.
ბევრი ნაკლებიც დავსწერე აგრემკ...“ შემდეგ ხახანაშვილის მიერ გამოცემულს
დედას ჩკლებია (იხ. გვ. 51—ჩხეტია, 26).

მაშასადამე, გარემოება ასე ყოფილა, რომ რომანოზ წილქნელს ქსანში გა-
სელის დროს ბარგი წყალში ჩაქვარდნია და დაქარგვია. სხვათა შორის წყალს
წილქნის სამწყსოს სიგელი, ან გუჯარიც მოუტაცნია. რაკი ეს საბუთი ერთ ცა-
ლად ქონია და დედანი ყოფილა, უიძისოდ დიდ გაქირვებაში ჩავარდნილა.
ინის ვაგება, თუ შემდეგ რა მოხდა, რაკი ხახანაშვილის გამოცემის დედანსაც
ჩკლებია, მხოლოდ მიხვედრა შეიძლება. რათგან დიდი ხნის ეპისკოპოსობის წყა-
ლობით მას სამწყსოს ამბავი და საეკლესიო გადასახადები ზეპირად სცო-
დნია დასწავლილი, მას სამწყსოს დაქარგული გუჯარი აღუდგენინებია და
ხელახლად დაუწერიანებია. რასაკვირველია, ამისთვის სასულიერო და საერო-
საიუღმწიფო მთავრობის ნებართვა იყო საჭირო და აქი რომანოზ წილქნელსაც
აღნიშნული აქვს, რომ ეს საქმე მას მოუხერხებია „ბატონისშვილის დომენტის
ბრძანებითა“.

სწორედ ამგვარადვე არის აღწერილი წილქნის სიგელის, ანუ გუჯარის გა-
ჩენის გარემოება საეკლესიო მუზეუმში ნაპოვნი ნაწყვეტში. საბუთის ზედაპირზე,
მარჯვნივ არშიაზე იქ სწერია: „ჩვენ ყოვლისა საქართველოსა და აღმოსავლენ-
თისა მკურთხეველი მე მუხრანის ბატონისა ბატონიშვილი ქ-ნი დო-
მენტი ვამტკიცებ სიგელსა ამას. წილქნის მივედით აგვისტოს: იმ
(სიგ. № 118) ისე წილქნელის მიცვალების დღეს. წილქნელმა რომანოზ
თავისი ბარგის და გუჯარის დაქარგვა შემოგვჩივლა. ჩვენც
ბევრჯერ გვენახა ის გუჯარი და რომანოზ წილქნელიც დიდის ხნის
ნაქურთხი ეპისკოპოზი იყო, წილქნის ღვთის მშობლის სა-
მწყსოს ამბავი კარგა იცოდა. ჩვენის ბძანებით ეს გუჯარი
დაიწერა . . . აგვისტოს: იმ (18): ქს: ტნ: (ყოფ. საეკ. მუზ. გრაფიკი
№ 526).

ამ სტრიქონებს კათალიკოზ დომენტის ხელისმოწერა მისდევს, ხოლო შე-
მდეგ მაქნავს მეფისა და მის ძეთა დამტკიცება.

ხელოვნოვანილის შემდგომ ცხადია, რომ ყოფ. საეკ. მუზეუმის გრაფიკი
№ 526 სწორედ იმ წილქნელის სიგლის, ანუ გუჯარის თავი და ბოლოა, რომ-
ლის შუა ნაწილი უთავბოლოდ ალ. ხახანაშვილმა თავის „გუჯარებში“ დაბეჭდა.
ამ სიგლის ქრონიკონი ქრისტესით 1669 წელს უდრის, ე. ი. იმავე თარიღს,
რომელიც დ. ფურცელაძის ზემოაღნიშნულ გამოცემაში ამ საბუთის რუსულ
თარგმანს უხის. ცხადია, დ. ფურცელაძის დროს იგი ჯერ მთელი ყოფილა და
შემდეგში დაზიანებულა.

1 ჩხეტიას (გვ. 13) დაბეჭდილი აქვს „ის“ და აღნიშნული არა აქვს, რომ დედანში
„იქ“ სწერია.

რაკი ყოფ. საეკ. მუზეუმის № 526 გრაგნილისა და ხახანაშვილის მიერ გა-
მოცემული ტექსტები ერთიმეორის სრულ გაგრძელებას არ შეადგენენ, არამედ
დანაკლისი ნაწილად ეჩვენება და თანაც არაერთი და ორი სოფელია, რომელიც
შეკვლილია წილკნის სამწყსოს უნდა ჰქონებოდა, მაგრამ სიგელში მათი ხსენე-
ბაც არ არის, ამიტომ ცხადია, რომ დაზიანების დროს სიგელს, თუ მეტი
არა, ერთი ნაჭერი მაინც უნდა ჩამოსცლოდეს. სამწუხაროდ ალ. ხახანაშვილს
არა აქვს აღნიშნული ამ საბუთის ტექსტი ორთავე მხარეზე ეწერა, თუ მხო-
ლოდ ერთ პირზე, და თუ ორსავე მხარეზე იყო, სად თავდებდა პირის ტექსტი და
სად იწყებდა ზურგის ტექსტი.

უცნაურია, რომ ამ გარემოებისათვის არც მეორე გამოძიებელს, მ. ჩხე-
ტიას, მიუძღვნია ყურადღება და არც მასა აქვს აღნიშნული, თუ ამ საბუთის
რომელი ადგილითგან მოყოლებული ტექსტი გრაგნილის ზურგზე გადადის.
ტექსტი რომ გრაგნილის შუა ნაწილშიც ორსავე მხარეზე უნდა ეწეროს, ამას
ამ საბუთის დასაწყისი და ბოლო ნაწილი ცხადყოფს, რათგან იქ ბოლო, მოყო-
ლებული სიტყვებიდან არაუკლებელად გუჯარში დიდი კაცი, საბუთის დასასრულსავე
გრაგნილის ზურგზე სწერია, ამასთანავე განსხვავებული მეღნიით. გაუგებარია,
თუ რა მიზეზი უნდა იყოს, რომ შ. ჩხეტიას ეს გარემოება თავის გამოკვლაში
აღნიშნული არა აქვს (იხ. გვ. 26). რაკი წილკნელის სარგოს გარიგების წიგ-
ნის ეს ბოლო ნაწილი ნიკოლოზ წილკნელის განცხადების დასასრულს წარმო-
ადგენს ამ დაცარული საბუთის განახლების გარემოებათა შესახებ, რომლის და-
საწყისი გრაგნილის შუა ნაწილის ბოლოშია მოთავსებული (იხ. ხახ. 51=ჩხ. 26),
ამიტომ ჩხეტიას უნდა შეეძლებოდა აღნიშნა რომანოზ წილკნელის განცხადების
დასაწყისიც გრაგნილის პირზე სწერია, თუ ზურგზეა მოთავსებული.

როგორც უკვე აღნიშნული გექონდა, ამ ძეგლს ასეთი სათაური აქვს :
„წილკნის ღთის მშობლის სამწყსოს სიგელი“-ო. მაგრამ, რასა-
კვირველია, ამით ძეგლის ნამდვილი შინაარსის წარმოდგენა შეუძლებელია.
უფრო გარკვევით და ზედმიწევნით ნათქვამია მეორე სათაურში, რომელიც შე-
საყვალის ბოლოშია და საკუთრივ სიგელს წინუძღვის. იქ სწერია: „წილკნე-
ლის სამწყსოს დრამისა და საწირავეის სიგელი“-ო (ყოფ. საეკ.
მუზ. გრაგ. № 526). მაშასადამე, ამ საბუთში აღნიშნული ყოფილა „საეკლესი-
კოპოზო გამოსაღები“ (ხახ. 57=ჩხ. 24), წილკნის საეპისკოპო-
სოს სამწყსოს რამდენი უნდა გამოეღო დრამისა და საწი-
რავეის სახით. მაგრამ ეს ძეგლი შემოსავლის დავთარი-კი არ არის, აქ
მთელი გამოსაღებელი და გადასახადები-კი არ არის აღწერილი, რაც თვითოველ
შეკომურს ცალკავე ყოველწლიურად უნდა გამოეღო, არც ის, თუ რა შეადგენდა
უკვე შეკომურის გამოსაღებლის საერთო ჯამს, არამედ თვით გამოსაღე-
ბისა და ვალდებულებების ერთეულების გარიგების წიგნია.
ამის გამო შეკომურთა სახელები ამ სიგელში ცალკავე არც არის დასახელე-
ბული.

მაგრამ, მართო დრამისა და საწირავეის რაოდენობის დაკანონებით არ ამოი-
წყება ამ სიგელის მთელი შინაარსი. იქ აგრეთვე ოთხი სხვადასხვა
დანაშაულებისთვის „საკანონო“-ც არის განსაზღვრული.

თვით ეს გარიგების სიგელი სამ მთავარ ნაწილად იყოფება.
თვითოველ ორ პირველს ნაწილს შესავლის მსგავსად იმის
აღწერილობა უძღვის წინ, თუ რა წესითა და რიგით უნდა
მიეღოსთ წილკნელი და რა უნდა მიერთმიათ მისთვის, როდეს-
აც ის ამ კუთხის მთავარს სახლში ესტუმრებოდა. სიგელი
სახელდობრ ასე იწყება :

„რათამს წილკნელი მუხრანის ბატონის სახლში მობრძანდეს, მუხრანის ბა-
ტონი და მეუღლე მათი“ ასე-და-ასე დაუხდენ და მუხრანის ბატონის სახლო-
ბის წვერებს ამგვარი გამოსაღები აძვესთო (იქვე).

ამნაირადვე იქ, სადაც ს. ქსოვრისის მცხოვრებთა დრამისა და საწირავეის
განახლება თავდება და ს. ახალუბნის შესახები ცნობები იწყება, ამ უკანას-
კნელ ცნობებსაც შემდეგი სიტყვები უძღვის წინ:

„რა ეამს არაგვის ერისთავის მამულში სარჯულავეზედ წილკნელი შებძან-
დეს, იხმოს მამამთავარი მირზაშვილი ჯვარისმტვირთველი, საყდრის კრებულნი.
ორმოკნი ცხენოსანი მსახურნი. მიბძანდეს არაგვის ერისთავთან ღუშეთს, არა.
გვის ერისთავი და მეუღლე მათი საწოლის კარს მიეგებნენ“ და ასე-და-ასე და-
ხედენ და დრამისა და საწირავეის სახით ესა-და-ეს გადასახადი გამოიღონო
(ხახ. გვ. 44=ჩხ. 17).

არაგვის საერისთავოს შესახები ცნობების ბოლოშიც მოთავსებულია „ანა-
ნურს ზევით მთეულეთის“ სარწმუნოებრივი მდგომარეობის აღწერილობა, ხოლო
შემდეგ სიგლის ახალი ნაწილი იწყება, რომელსაც თავში უზის სიტყვა „ქსაჩ-
ხედ“ (ხახ. 58=ჩხ. 24). ამ ადგილითგან მოყოლებული მისდევნ ქსნის საერის-
თავოს იმ სოფლების შესახები ცნობები, რომელნიც წილკნელის სამწყსოს შე-
ადგენდენ.

შესაძლებელია ქსნის ერისთავის მიერ წილკნელის დახვედრის წესრიგი და
მასზე და მის სახლის კაცებზე დადებული გამოსაღები სიგლის დაკარგულ ნა-
წილში ყოფილიყო.

მაშასადამე, ცხადია, რომ ჯერ ცნობები მოთავსებულია საკუთრივ მუხრა-
ნის საბატონოს შესახებ, შემდეგ არაგვის საერისთავოსა, მერე აგრეთვე ქსნის
საერისთავოს იმ ნაწილებზე, რომელნიც წილკნელს, ვითარცა მწყემსმთავარს,
ემორჩილებოდენ.

ამ გარიგების წიგნში სულ 51 სოფლისა და ანანურს ზევით
მდებარე მთიულეთის გამოსაღების შესახები ცნობებია. ამ
საბუთის მოკმედების ასპარეზს მდ. არაგვისა და ქსანს შუა
მდებარე მიწა-წყალი შეადგენდა.

წილკნელის სარგოს გარიგების სიგელი შინაარსის მხრივაც
ერთ გეგმაზეა შედგენილი: ცნობები სოფლებისა მიხედვით არის და-
ლაგებული, ჯერ სოფელია ხოლმე დასახელებული, —მაგ., წილკანს, მკაღიჯვარს,
კოდის კარს, ჯიგრაშენს, თელოვანს, ხოლო შემდეგ მოყვანილია ამ სოფლის
მისახლეობას დრამად და საწირავეად რა უნდა გადაეხადა. საეპისკოპოზო გა-
მოსაღების შესახები ცნობები ასე მისდევნ ერთიმეორეს. თუ რომელსამე სო-
ფელში ერისთავი, ან ქვეყნის სხვა დიდი მოხელე ცხოვრობდა, ან, თუ იქ მო-

ნასტურია იყო, ჯერ ამ მოხელის, ან მონასტრის წინამძღვრის გადასახადია განსაზღვრული, ხოლო მერმე ტექსტი ყოველთვის ამგვარი მიდევნილობით იწერება ხოლმე პირველად დიდი და გავლენიანი ადგილობრივი აზნაურები არიან დასახელებული, თუ ამნაირი რომელსამე სოფელში მუდმივ ცხოვრობენ. მათ გვარს წოდებრივი ღირსება გვერდით არ უწერია, მაგრამ სამაგიეროდ მათ შესახებ ყოველთვის აღნიშნულია „სახლის უფროსნი კაცნი“ და სახლის „უმცროსნი“ ან „უცოლო“ და „უცოლუფილო“ (მაგ., იხ. ხახ. გვ. 41, 43, 45, 46, 47, 49 — იხ. 15, 16, 17, 18, 19 და სხვაგან). ეს წესი ისე დატინებით არის დაცული, რომ მართო ამის მიხედვითაც, სხვათაგანაც რომ არ გვეცოდნოდა, ამ საგვარეულოების საზოგადოებრივი საფეხური, მათი მალაწოდებრივობისა და გავლენიანობის დამტკიცება შეიძლება.

გავლენიან აზნაურთა გამოსაღების შესახებ ცნობის შემდგომ, ხოლო იქ, სადაც ამგვარი არა ცხოვრობდენ, პირდაპირ იწყებოდა ცნობები შექმნილ მდგომარეობის გადასახადებზე შემდეგი მიდევნილობით: 1. ჯერ სოფლის სამღვდელთაგან შესახებ სწერია, — მაგ., მღვდელს, ხუცესს, ან დეკანოზს „ერთს დღეს ჩაყენება, ხარი და ცხვარი“-ო. 2. მერმე „სოფლის კაცს“, ან „სოფელს“ რა ედვა. 3. შემდეგ „მხაზური ან სოფლის მოხელე“ (ხოვან შემოკლებით პირდაპირ „მოხელე“ სწერია) რას იხდიდა ხოლმე და 4. სულ ბოლოში „საკანონო“ არის განსაზღვრული.

საყურადღებო ის არის, რომ წერილი აზნაური შვილებიც ან სოფლის კაცთა გგუფში ყოფილან მოქცეულნი, მაგ., ს. ქსოვრისის რატიშვილების შესახებ ცალკეა თავშივე ნათქვამი, შემდეგ აღნიშნულია მღვდლისა და მერმე „სოფლის კაცს აზნაურ შვილებს“ რა ვალდებულება სდებოდათ (ხახ. 44 — იხ. 16—17).

ეს მიდევნილობის წესი მტკიცედ არის დაცული მთელ სივლეში და მისი შინაარსის ნამდვილ გეგმას შეადგენს.

ყველა ზემოთქმულითგან ირკვევა, რომ წილქნელის სარგოს გარიგების წიგნი „საეპისკოპოზო გამოსაღებისა და საწირავის“ ნორმების განმსაზღვრელი საკანონმდებლო ძეგლი იყო, მაგრამ არაჩვეულებრივი ვარემოების წყალობითა და წესით აღდგენილი. თუ სამთავროს სარგოს გარიგების წიგნი უმეტესად ძველი, ქრისთლოგიურად განსაზღვრული საბუთის გადმონაწერსა და ნაწილობრივ განახლებულ ძეგლს წარმოადგენს, წილქნელის სარგოს გარიგების წიგნის 1669 წ. განახლების დროს ამ საკანონმდებლო ძეგლის ძველი დედანი აღარ არსებობდა და მისი შინაარსი თვით რომანოზ წილქნელისავე და კათალიკოზ დომენტიანის ვანცხადებით ზეპირად არის დაწერილი. მართალია, პირველი მათგანი ფიცულობს, რომ დაკარგული საბუთის შინაარსიც კარგად მქონდა დასწავლილი და გამოსაღებელიც იმაზე ნაკლები ჩაუწერე, ვიდრე ძველი გარიგების წიგნში იწერაო. ამ, ცოტა არ იყოს, გულუბრყვილო მოზოდიშებითგან ირკვევა, რომ წილქნელის სარგოს გარიგების 1669 წიგნის მიხედვით მხოლოდ დაახლოებით შეიძლება ამ საეპისკოპოზოს სამწყსოს გამოსაღებისა და საწირავის ვითარების აღდგენა. უცულოად აქ შეიძლება მართო საგადასახადო სისტემა, კატეგორიები და უფრო ნაკლებ და მხოლოდ ნაწილობრივ ნორმებიც იყოს დაცული. ამ-

გვირად ამ ძეგლის ღირებულება სამთავროს სარგოს გარიგების განახლებულ წიგნს ძალიან ჩამოუყარდება. მისი შინაარსი მთლიანად ნამდვილ მომწესრიგებელ კანონად შეიძლება მხოლოდ 1669 წლითგან იქმნეს მიჩნეული. ყველა ამის გათვალისწინების შემდგომ წილქნელის სარგოს გარიგების წიგნში შევლევარს საქ. ეკონომიური ისტორიისათვის მინც ბევრი საგულისხმო ცნობის ამოკითხვა შეუძლია.

ამ ძეგლის პირველი, ალ. ხახანაშვილის, გამოცემა სრული არ იყო და ურიცხვი კორექტურული და სხვაგვარი შეცდომებით სავსეც იყო. მეორე, შ. ჩხეტიას გამოცემა სრულიცაა და კორექტურული შეცდომებითაც ისე დამახინჯებული არ არის და მისი გამოყენება შეიძლება. მაგრამ არც აქ არის ამ მიმდევროვანი ძეგლის ტექსტი შინაარსის გულდასმითი შესწავლის შემდგომ გამოქვეყნებული. თარიღის მართლწერის აღუნიშნელად შესწორებასაც რომ თავი დაეხეობოთ, რაც უკვე მოხსენებულნი გვექონდა, თვით ტექსტშიც დედანი ყველგან სისწორით არ არის გადმოცემული. ერთგან პირიქით დედანი ისეა შესწორებული, რომ დედნის სრულებით ნათელი და ადეილად გასაგები ადგილი მთლად დამახინჯებულია და ყოველგვარ აზრს მოკლებულ წინადადებად არის ქცეული. დედანში (იხ. ყოფ. საეკ. მუხ. გრაგნილი № 526) სწერია: „რა ეამს წილქნელი მუხრანის ბატონის სახლში მოძინდეს, მუხრანის ბატონი და შეუღლე მათი წინ მოეგებნენ და სუხანსა და დორხედ ცოლქმართ შუახედ დაიწვიონ და დიდის პატივით დახვდენ“-ო.

„დაიწვიონ“ მიწვევას, თხოვნას პნიშნავს, დორი კიდევ, როგორც ს. რომელიანაც განმარტებული აქვს, მისაყრდობ ბალიშს ეწოდებოდა. მაშასადამე. ზემომოყვანილ წინადადებაში ნათქვამია, რომ მუხრან-ბატონსა და მის მეუღლეს სტუმრად მოსული წილქნელი პატივისცემის ნიშნად უნდა ისე დაესვათ, რომ დაჯდომისას მისაყრდობად დორი ჰქონოდა და მის გვერდით აქეთ-იქით თითონ დაშხნდარიყვნენ. შ. ჩხეტიას ამ ადგილის შინაარსი, როგორც ეტყობა, ვერ გაუგია და დედნის ტექსტის სრულებით სწორე „დორხედ“ და „დაიწვიონ“ ასე შეუსწორებია „დორ (ა) ხედ ცოლქმართ შუა დაიწვიონ“-ო (იხ. გვ. 13). დორა კოკის ნახევრის ოდენს ღვინის საწყაოს პნიშნავს. შ. ჩხეტიას შესწორებით გამოდის, რომ წილქნელი მუხრან-ბატონსა და მის მეუღლეს თავიანთ შუა ღვინის საწყაო ჯერჯერ უნდა დაეწვინათ, რაც, რასაკვირველია, სრული შეუსაბამობაც არის და იგიზიკურადაც შეუძლებელია.

თავი მესამე. შიშოსავლის დავთრები

§ 1. „დავთარი ქუთათისის საყდრის გამოსავალი ბეგრისა“ 1578 წ.

ეს საყურადღებო ძეგლი, კი რიონ ეპისკოპოზისაგან აღმოჩენილი, ე. თაყაი შვილმა 1915 წ. „ძველ საქართველო“-ში დაბეჭდა და ცალკე ამონაბეჭდადაც გამოსცა. ძეგლი ზელთნაწერ წიგნად არის დაცული და მხოლოდ რ ათურცელი აქლია. გამომცემლის სიტყვით მთელი ძეგლი სამი განსხვავებული ხელით არის დაწერილი ნუსხა-ხუცურად, მაგრამ სამივე კრთისა-და-იმავე დროის, 1578

წლის ბელია (გვ. 1). ხელთნაწერს რამდენსამე აღვიღას აქვს თარიღი, 266 ქორონიკონი, ანუ 1578 წ., რომელიც ე. თაყაიშვილის აზრით ხელთნაწერის დაწერილობისა და ქეგლის შედგენილობის თარიღი უნდა იყოს. მისი სიტყვით, „ზემოთქმულიდან ცხადია, ჩვენ გვაქვს ეხლა ხელში თვით დედანი ქუთაისის საყდრის ბეგრის დაეთრისა, შედგენილი 1578 წელს“ (გვ. 2).

მაგრამ ზოგიერთი გარემოება ამ ხელთნაწერის დედნობის აზრს საეჭვოდ ახდის. აღსანიშნავია, მაგ., რომ ზოგი სოფლის გამოსაღების ჯუმალი დაეთრის ცნობებს არ უღებდა. ასეთი შეცდომა ს. ორიშვილის ჯუმალიში, რომელშიც ლენო კოკა თორმეტწიანი ლიტრით 120 სწერია, ანგარიშით-კი მხოლოდ 60 გამოდის, ცხრიანი ლიტრით 100 არის აღნიშნული, ნამდვილად-კი მარტო 70-ია, კურცხისა, საკლავისა და ღომის ჯამი-კი სწორეა. ცხადია, რომ ასეთი შეცდომა დედნობის დედანში ძნელი წარმოსადგენელია, გარდაწერაში ადვილი მოსალოდნელია:

ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ. დაეთრის დედნობის აზრს ის გასაყარო გარემოებაც არღვევს, რომ ამ ძეგლს არავითარი შესავალი არ ახადია და იქ არაფერია ნათქვამი, თუ ვისი ბრძანებით, ვისგან, რა მიზეზით და როგორ არის იგი სწორედ 1578 წ. შედგენილი. ძნელი დასაჯერებელია, რომ ამ ძეგლის პირაშუა დედანში მისი შედგენის მთავარ გარემოებათა შესახებ არავითარი ცნობა არ ყოფილიყო და დაეთარი სრულებით უშესავლოდ დაეწერათ.

დამახასიათებელია, რომ სოფ. ბუბათის მეკომურთა გამოსაღების (გვ. 256—287) შესახებ ნორმებში ასეთი საყულისხმომ თავისებური ცნობები მოიპოვება: „როდისცა მოუნდეს ქათამი მოეკრიფათ მოვაკსენოთ. თივის თიბა, ითქლისა და ქერის მუშაობაჲ, როდისცა შემოგუკუეთოს, თვთო თეთრის ყავარი ქუთაის მიეიტანოთ“-ო (იხ. გვ. 35—42). ცხადია, რომ ამას ქუთაისის საყდრის ყმა ამბობს, მთელი ამ დაეთრის ტექსტი-კი ისეა შედგენილი, რომ საყმომ გამოსაღები და ვალდებულება ქუთათელს აქვს განსაზღვრული და ყოველი მეკომურის შესახებ ცნობა იწყება ხოლმე ხშირით „მართებს“-ამასა და ამასაო. გამოწერის ამ გვ. 256—287-ში ჩართული ზემომოყვანილი ცნობა შეადგენს. ცხადია, რომ ამ გვ. ში შეტანილი ეს ცნობა, ან საყმომ გამოსაღების გარიგების წიგნითგან, ან საპატრონუმო წიგნითგან ამოღებულ ამონაწერს უნდა წარმოადგენდეს.

ეს დაეთარი გეოგრაფიულად არის დალაგებული: ჯერ სოფლის სახელია ხოლმე აღნიშნული ისე-კი, რომ „ყოველი სოფლის სახელს არშიაზე უზის ბაწრულის მსგავსი ნიშანი წითელისა და შავის მელნით ნახატი, რომ მკითხველმა ადვილად შეამჩნიოს, სად იწყება სოფლის სახელი“-ო. ხელთნაწერში მიღებული ამ ნიშნის მაგიერ გამოიყენებლს მრგვალი ნიშანი, ანუ წრე უზმარია (გვ. 3), რაც უზნებელია, რათგან ქართულში 0, როგორც „ქართულ დაწერლობათა მცოდნეობისა, ანუ პალეოგრაფია“-ში განხარტებული ბაქსს, ნახტვარსა ჰნიშნადა და ნიშნების ასეთ შეცვლას გაუგებრობის გამოწვევა შეუძლია.

დაეთარში ყოველი გამომღების საგადასახადო ტვირთის შესახები ცნობა ცალკე მუხლადაა გამოყოფილი. ამასთანავე „ყოველი მუხლი დედანში იწყობა

წითელს მელნით ნაწერის ასომთავრულით“ (გვ. 2). მუხლებს მხოლოდ სათვალავები არა აქვს, მაგრამ ე. თაყაიშვილს თავის გამოცემაში მუხლის სათვალავები დაუსხამს (იქვე). „ყოველი ახალი მუხლი დედნისა იწყება სიტყვით «მართებს» და შემდეგ მოყვანილია სახელი და გვარი გლეხისა და ჩამოთვლილია რა ბევარა მართებს“ (გვ. 3). ასე, მაგ.:

„მართებს ქუთათის საყდრის ყმასა ქასილაძეს მოძღუარსა პურისკამა და ცხენით სამსახური“ (გვ. 4), ან კიდევ:

„მართებს ორიშიშს კოსტანტაძესა ქრისტეშისა ღვწო კოკა ოცი ცხრიანიოა, საკლავი ერთი თორმეტისა თეთრისა, ქათამი სამი, თეთრი ხუთი, სხუაჲ თეთრი ერთი, კურცხი ოცი, საყდრისა, სასახლისა, ზურის მუშაობაჲ, ტკრთი. თუ ყანა მუშაოს, ორი ნაოთხალი ღომი გამოიღოს, თუ არ მუშაოს რეა გამოიღოს“-ო (გვ. 8, § 36).

ამას უნდა დაერთოს, რომ ყოველი სოფლის შესახები ცალკეული ცნობების შემდგომ სულ ბოლოში ამ სოფლის გამოსაღების საერთო „ჯუმალი“, ანუ ჯამია ხოლმე მოყვანილი, მაგ., ამ სახით:

„ამის ჯუმალი მოსახლის კაცისა: ღვწო კოკა სამოცდახუთი, საკლავი ცამეტი, თეთრი სამოცდაჩუდმეტი, ქათამი ოცდაცხრამეტი, კურცხი ორას სამოცი, ღომი ნაოთხალი (რაოდენობა გამოტოვებულია), მთავანი ბევარა ოცდაექვსი“ (გვ. 6).

ან კიდევ: „ამ პარტახტის ჯუმალი ღვწო კოკა ას ორმოცდაათი, საკლავი ექვსი, თეთრი ოცდათექვსმეტი, ქათამი თურამეტი, კურცხი ასოცი, ღომი თორმეტი ნაოთხალი“ (გვ. 8).

უკულა ზემოთქმულითგან ირკვევა, რომ ქუთაისის საყდრის გამოსავალი ბეგრის 1578 წ. დაეთარი შტაკიცედ განსახლებული გეგმითა და წესით არის შედგენილი.

მაგრამ რისა და ვისი დაეთარია ეს ძეგლი? როგორც ვიცით, სათაურად აქვს „დაეთარი ქუთათისის საყდრის გამოსავალი ბეგრისა“. გამოსარკვევია, სახელდობრ ქუთაისის საყდრად თვით ეკლესია ივულისხმება, თუ საეპისკოპოზო საყდრის დაეთართან გვაქვს საქმე. ერთგან, ბანოჯის საზღვრის შესახებ ნათქვამია: „კოდის წყაროს აქეთსამანი რომ ასეა, იმას აქეთ, ქუაბს აქეთ, მუხის წყაროიანათ ქუთაისამდის „ქუთაისისა ღთის მშობლის შეწირულია“-ო (გვ. 5, § 21). ახალსოფლის საზღვრის შესახებაც ამგვარი ცნობა გვხვდება: „მლაშის ღელეს და ფანიურის თავს აქეთ ორიშიშის სოფლის საზღურამდის,—ახალსოფლის საზღური ეს არის. ქუთათისისა ღის მშობლის შეწირული არის“-ო (გვ. 6, § 23). ამნაირივე ცნობები სხვაგანაც მოიპოვება (გვ. 7, § 34,—გვ. 60, § 424). სიტყვა და გამოწათქვამი „შეწირული არის“ თითქოს გვაფიქრებინებს, რომ დაეთარი ქუთაისის ღთისმშობლის ეკლესიისა უნდა იყოს და არა საეპისკოპოზო ტახტისა.

მაგრამ მარტო ამ ცნობებზე დამყარება არ შეიძლება. ერთგან ნათქვამია „მართებს ჩვენს ხორეპისკოპოსს მღვდელს სიმონ ბუხუღეიშვილს... ეს ჩვენი სიმონ ხორეპისკოპოსი სიყვდილად მიიკვალა“-ო (გვ. 45, § 308). სიტყვები „ჩვენი ხორეპისკოპოზი“ მარტო ქუთათელ მთავარეპისკოპოსს

შეიქმნა, რათა მხოლოდ მას ჰქონდა ხელკეპთით ქორეპისკოპოსი. ქუთაისის ტაძრის მოსტარს ამგვარი გამონათქვამის ხმარება არც შეუძენოდა და არც შეეძლო. ამიტომ ცხადი ხდება, რომ 1578 წ. დაეთარი ქუთაისის საეპისკოპოსო საყდრის ყმათა გამოსავალი ბეგრის დავთარშია. მართლაც რამდენსავე ადგილას ეს პირდაპირ ნათქვამია კიდევ: „ჯიშის-ტაროს წყაროს აქათ დიდი მუხა რომე დვას ... იმ წყაროს აქეთ საჯიმანტარო-უთა კარახის წყალს გამოიღა საქუთათლო არის“-ო (გვ. 5, § 19); „ან კიდევ „გუბას ქვე-უთა კარახის წყალს გამოიღა საქუთათლო არის“-ო (გვ. 60); „ყოდლის წყაროს ქვეით საქუთათლო არის“-ო (გვ. 63, § 448).

საქუთათლოს გამოსაღების დავთარში სულ 32 სოფლის შესახებ არის ცნობები: კოშის, ჯიშატაროს, ახალსოფლის, ბანოჯის, ქანეთის, ყლოიშის, ორი-შიშის, ქუტირის, შილაკის, ფარცმანყანეთის, მესხეთის, ოფისკუჯის, ბუკის-უბანის, გუგუთის, ბაშის, წყალთაშუს, კოლევის, ჯუარის, როკითის, ვლურ-ლის, ბუბანის (თუ ბუბანის?), ხინის, ქუეშის, ფურსათის, კოთხას, დინატყას, პიტინისკუჯის, ხოლასკურის, ალისმერეს, ალისუბნის, მუჯირეთუბისა და პერეთის შესახებ. რაკი დავთარს 4 გვერდი აკლია, რასაკვირველია, სოფელთა რიცხვი 32-ზე მეტი უნდა ყოფილიყო.

ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ. დავთარი მრავალ საგულისხმო ცნობას შეიცავს იმ გადასახადებისა და ვალდებულებათა შესახებ, რომელიც საქუთათლოს ყმებს ქუთათელისა და საყდრის წინაშე უნდა მოეხადნა. ან გამოიღო: ბეგარა, მთავნი, ან თავი ბეგარა, ყოველგვარი სამსახური, პურისქამა, შინ-ჩადგომა, საკლავი, ქათამი, კვერცხი და სხვა ცხად-ბრუ-დასახელი სიმრავლითა და მრავალფეროვანობით ჰქედება მკითხველს ამ ძველში. რაკი უმეტეს შემთხვევაში აღნიშნული და განმარტებული არ არის, თუ ღვინო, ღომი, საკლავი, ქათამი, კვერცხი და სხვა რისთვის, რა გადასახადისათვის და რატომ სწორედ ამა თუ იმ რაოდენობით უნდა გამოეღო. ან რა მიზეზია, რომ ზოგს გარკვეული ვალდებულება ჰქონდა დაკისრებული, ზოგს-კი არა. ამიტომ დავთრის შინაარსი თითქმის სრულებით გაუგებარი ხდება და უსისტემოდ და თვითნებობით ჩაწერილ გადასახადთა გროვის შთაბეჭდილებას ასდენს. ამის წყალობით ეს და სხვა ამევე დარგის ძეგლები ჩვეულებრივი მკითხველისათვის მეტისმეტად მომაბეზრებელია.

მაგრამ ასეთი გარეგანი, უარყოფითი შთაბეჭდილება სრულებით ცუდარია. ვაშლისაველის ასეთი დაკითხვების შინაარსის გაუგებრობა იმ გარემოებით აიხსნება, რომ თანამედროვე მკითხველმა უკვე აღარ იცის, თუ რომელი გადასახადისათვის და რატომ ამ რაოდენობით არის შეწერილი. ამ დავთრის შემდგენლის უკვე თანამედროვისა და მომდევნო თაობათათვის უგანმარტებლად ცხადი იყო: მათ ამის გასაგებად არც გადასახადების სახელების, არც ნორმების ვახსენება სჭირდებოდათ.

ამ დავთრის ტექსტის გულდასმითი შესწავლა ადამიანს დაარწმუნებს, რომ ეს ძველი გადასახადების სრულებით გარკვეულ სისტემასაცა და ნორმებსაც გულისხმობს, რომელიც ცოდნა ამ დავთრის შინაარსს ვასაგებადაც და ფრიად მნიშვნელოვანადაც მდის. ამ დებულების ყველა დამამტკიცებელ საბუ-

თის აქ მოყვანა, რასაკვირველია, შეუძლებელია, მაგრამ ორიოდ მაგალითის მოყვანაც ამის ზოგადად ცხად-საყოფელად, ეგონებ, საკმარისი იქნებოდა.

ამ დავთარში ზოგ ყმას ბევრი სხვადასხვა გადასახადი აქვს შეწერილი და გამოსაღებელი, ზოგს-კი შედარებით ძალიან სუბუქი მოვალეობა აქვს დაკისრებული და „მართებს“ მხოლოდ „პურის ქამა და სამსახური“. საგადასახადო ტვირთის ასეთი განსხვავების მიზეზი ჩვეულებრივ დასახლებული არ არის ხოლმე. მაგრამ § 29-თან ცხადი ხდება, რომ გადასახადებისა და ვალდებულებათა სხვაობის ერთ მიზეზთაგანად მეკომურის სოციალური მდგომარეობა უნდა ყოფილიყო. ამ ალავას სახელდობრ სწერია: „მართებს ნატრიასი მელამესა, რაც სხუასა აზადსა მართებს, ისრე უნდა ქმანას“-ო (გვ. 7). ამ სიტყვებითავე ირკვევა, რომ აზატს სრულებით განსხვავებული და გარკვეული მოვალეობა ჰქონია მოსახდელი, რომლის შინაარსი მაშინ უცვლელს ცოდნია.

§ 210-ე საშუალებას გვაძლევს აზატის მაშინდელი საგადასახადო მოვალეობა გამოვარკვიოთ. აბრამა შალაბერიძის შესახებ ნათქვამია: „ან უნდა ქნის ესე, და ან, რაც სხუამან აზატმან ქნას, პურის ქამა და ცხენით სამსახური“ (გვ. 30). მაშასადამე, ირკვევა, რომ „პურის ქამა და ცხენით სამსახური“ აზატის ყმებრივ მოვალეობას შეადგენდა.

ამ უკანასკნელ ცნობას ადასტურებს და აესებს კიდევ § 234, რომელშიც ვინმე როსტეყანას გამოსაღების აღწერილობის ბოლოში ასეთი განმარტება მოიპოვება: „ამას ნულარა იქს, რაც სხუამან აზატმან ქნას: პურის ქამა და ცხენით სამსახური და ლაშქრობაჲ, ქუთაისის საყდრის მთხოვრობაჲ“-ო (გვ. 32). აქ, მაშასადამე, აზატის მოვალეობათა მაქსიმუმი დასახელებული, იქ-კი, სადაც მარტო პურის ქამა და ცხენით სამსახურია, აზატის ვალდებულებათა მინიმუმი ყოფილა.

ამგვარად გამოიკვია: 1. რომ გამოსაღებ-მოვალეობათა სხვაობა მეკომურის სოციალურ მდგომარეობაზეც ყოფილა დამოკიდებული, 2. რომ აზატებს გარკვეული ვალდებულება ჰქონდათ დაკისრებული, რომელიც შეიძლებოდა მხოლოდ მათ ჰქონოდათ. ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ ქუთაისის საყდრის გამოსავალი ბეგრის 1578 წ. დავთარი მართლაც გადასახადთა სრულებით გარკვეული სისტემის მიხედვით ყოფილა შედგენილი.

ზემოაღნიშნულ დებულებათა გამოვარკვევის შემდგომ ამ დავთრის შინაარსი უკვე უფრო მეტად გასაგები ხდება და ამის წყალობით არა ერთი ფრიად საგულისხმო საკითხის გაშუქება შეიძლება. მაგ., მკვლევარი, როგორც საქართ. ეკონომიური ისტორიის სათანადო წიგნში დავრწმუნდებით, უკვე სრულებით აღვიღად გამოვარკვევს საქუთათლოს ყმათა შორის გადასახად-ვალდებულებათა ტვირთის შედარებით სიმძიმესაც და [მას] აზატების რიცხვის გამოანგარიშებაც და პროცენტული დამოკიდებულების განსაზღვრაც შეუძლია.

ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება. ახლა, როცა გამოვარკვეული გვაქვს, რომ „პურის ქამა და ცხენით სამსახური“ მხოლოდ აზატებს ედგათ, საყურადღებოდ გვიჩვენება ის გარემოება, რომ ქუთაისის საყდრის 1578 წ. დავთარში ნათქვამია: „მართებს კიკორაძის პარტახტსა პურის ქამა“ (გვ. 4, § 3).

შოსაველის ნუსხა“ (გვ. 53—56), რომლის სათაური ს. კაკაბაძეს სისწორით არ უნდა ჰქონდეს შერჩეული, რათგან ამ ძეგლის მხოლოდ ბოლო ნაწილი ეხება ნაწილებს და ამას გარდა იქ ხიორის (და უეჭველია სხვა სოფლების) შესახებაც მოიპოვება ცნობები;—4) „დაეთარი კუჭუხიძის ბეგარისა, ნუსხა“ (გვ. 57) და 5) „ნუსხა საკათალიკოზო გლეხებისა“ (გვ. 57—58).

არსებული ამ დარგის ჯერეთ ღირები ქართული მწერლობის უცოდინაობისა, იუ ანგარიშგაუწველობის გამო ს. კაკაბაძეს გამოჰპარვია, რომ საკათალიკოზო დაეთარიდან, ან მისი ერთი წყაროთგან, ძველადვე ამოღებული ს.ს. ჯიმაშთაროს, ბაკისუბნისა, საჩხურისა, ჯიქთუბნისა და ხონის საეკლესიო უმათა გამოსავლის ჯუმლების ამონაკრების შემცველი ერთი, უცნობი კათალიკოზის მიერ ხელ-მოწერილი, საბუთი უკვე 1899 წელს იყო ე. თაყაიშვილისგან გამოცემული (იხ. სქს სძელნი, I, 61). ამ ძეგლს თავი არ ჰქონია დაკრული და, რამდენი აკლია, ძნელი სათქმელია. მაგრამ დაკრული დაზიანებული ღმრთაწილის საკათ. დაეთართან შედარება მკვლევარს მიახვედრებს, რომ იქ საგენათლოს ბუეთის და დანარჩენი ხემოღნიშნული 5 სოფლის გამოსადების ჯუმალია შერჩენილი (შეად. საკათ. დაეთარის გვ. 8 სქს სძელთა I, 61 გვერდს). ამ ექვსი სოფლის საეკლესიო უმათა გამოსადების ჯუმალები საერთოდ საკათ. დაეთარში მოთავსებულ ჯუმალებს უდგება, მაგრამ ზოგან განსხვავებაც ემჩნევა. ამიტომაც საკათ. დაეთარის ტექსტის მომავალში წესიერად გამომცემულში ამ გამოსავლის ჯუმალების ცალკე ამონაკრებს უნდა იქმნილად ანგარიში გაუწიოს.

ამ ძეგლს იმ მხრივაც აქვს მეცნიერებისათვის მნიშვნელობა, რომ მაშინდელ დასავლეთ საქართველოშიც შემოსავლის სახელდობრივი დაეთარების არსებობის გარდა [იგი] გამოსავლების სოფლობრივი ჯუმალების ამონაკრების შემცველი საბუთების არსებობის უცილობლად დამამტკიცებელია.

ს. კაკაბაძის მიერ „აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდ დაეთარად“ მოწოდებული ეს დაეთარი ისეა შედგენილი, რომ აღწერილობა საგეოგრაფიო ერთეულებისა და საეპისკოპოსო სამწყსოებისდა მიხედვით არის დაყოფილი. ჯერ აწეება „საკათალიკოზო გამოსავალი მოსაკრებლობა ბარს რაქას“, შემდეგ ჩხარის გამოსავალია (გვ. 3—4), მერმე ნავენახვეისა (4—6), „საგენათლოს გამოსავალი მოსაკრებლობა ბუეთს“ (6—8), „საჩხურისა“ (8—9), „ჯიმაშთაროსი“ (9—10), „სოფია-წმიდას და სამოქალაქოს ბაკისუბნის“ (10), ფარცმანაყანეისა (10—11), მანთხოჯისა (12—15), ხონისა (15—16), ჯიქთუბანისა (16), ქანვასი (16), ქოცნათისა (17), ნაგუზაუსი (17—18), საქუჩელორიის (18—19), ხიბლას (19—24), ნაქანულის (24—28), ხიორისა (29—31), „სტუბის... და მისი მიმდგამი სოფელი მუხურის გამოსავალი“ (31—33), თილითის (33—36), ხაუჯელის (36—39), ქალას და ნიჯაიონოს (39—40), ოცხანას (41—42). შემდეგ მოჰყვება საცაიშლო საეპისკოპოსო სამწყსოს გამოსავალი. რომელიც შემდეგ ნაწილებად იყოფება: ხვეთის სასახლის მიმდგომს კაცების ბეგარა (იხ. საცაიშლოს გამოსავლის დაეთარი გვ. 5—12, შეად. გვ. 45), ცა-

იშის მიმდგომ კაცების ბეგარა (იქვე გვ. 12—26), დარჩელის ბეგარა (26—34), ჩახათის ბეგარა (35—36), ქალაის ბეგარა (37—40), ჯგალის ბეგარა (42—43), ჭორიელის [ბეგარა] (42—43),

საცაიშლოს დაეთარს ჯგალის ციხის გამოსავლის დაეთარი მისდევს (იხ. საცაიშლო დაეთარი 43—44), შემდეგ ხონის წა გიორგის გამოსავალი (იქვე 44—45 და ხონის საყდრის დაეთარი 5—17) არის მოთავსებული.

საკათალიკოზო გამოსავალ-მოსაკრებლობის დაეთარი მთლად ერთგვარი წესით არ არის შემდგარი. ჩვეულებრივ დაეთარი ისეა დაწერილი, რომ ჯერ აღნიშნულია იმ საგეოგრაფიო-საგადასახადო ერთეულის სახელი, რომლის შესახებაც ქვევით ცნობებია მოთავსებული, შემდეგ ჩამოთვლილნი არიან საითათოდ მეკომურნი და მათზე დადებული გადასახადი, მაგ.:

„არის საჯო გამოსავალი მოსაკრებლობა ბარს რაქას. მართებს სამთა ციხისლებსა 10 კოდი წა პური, ორი კოდი ქერი, 20 კასრი ღვინო, 2 თავი საკლავი და ექუსი სასტუმრო: მართებს კუჭახაძეებსა ექსი კოდი წა პური“ ... (გვ. 1) და სხვა ამგვარადვე.

თვითოველი ამგვარი საგეოგრაფიო-საგადასახადო ერთეულია ბოლოს მთელი ერთეულის ყველა მეკომურთა გამოსავლის „ჯუმალი“ ანუ ჯამია მოყვანილი, მაგ.:

„არის პურის ჯუმალი ოთხმოცდაშვიდმეტი კოდი პური, ოცდათერთმეტ კოდი ქერი, ას სამოცდათხუთმეტი კასრი ღვინო ოთხმოცდაერთი საკლავი, ოთხმოცდაჩვიდმეტი ქათამი, ორას ორმოცდაჩვიდმეტი კუჭარცხი.

კუამლის თავსა ერბო, ხაქოა და მარხილი: თვთო ურემი თიგაა: თვთო ურემი შეშა: თვთო ქრთილ-აქერკო: (sic).

არის „დამცხუარის პურის ჯუმალი ათას ორმოცდა ათი“ (გვ. 3). ანგვარად არის მთელი დაეთარი შედგენილი, თუმცა აქა-იქ ჯუმალი სრული არ არის და არა ერთგან ჯუმალი სრულებით გამოტოვებულიც არის.

ჯუმალების მხრივ არსებითად მხოლოდ საცაიშლო საეპისკოპოსოს დაეთარი განსხვავდება: იქ თვითოველი საგეოგრაფიო-საგადასახადო ერთეულის ბოლოში საითათოდ გამოსავალის საზოგადო ჯამი მოყვანილი არ არის, სამაგიეროდ მთელი ამ საეპისკოპოსოს დაეთარის ბოლოში სწერია ყველა ერთეულის გამოსავლის ჯუმლები ერთი მეორის მიყოლებით (იხ. საცაიშლოს გამოსავლის დაეთარი, ს. კაკაბაძის გამ., ტფილისი, 1913 წ., გვ. 45—46).

მართო ეს გარემოება, რომ საცაიშლოს ჯუმალი სხვა ადგილას და სხვა რიგად არის დაწერილი, ჰმოწმობს, რომ საკათალიკოზო დაეთარის ეს ნაწილი, ან მთელი ამ ძეგლის დროისა არ უნდა იყოს, ან განსაკუთრებული ბრძანებისა და გვემის მიხედვით არის საგანგებოდ და სხვა ნაწილებისაგან დამოუკიდებლად შედგენილი. ს. კაკაბაძე არ სცდებოდა, როდესაც ფიქრობდა, რომ ეს საცაიშლოს დაეთარი „დაუწერიათ აფხაზეთის კათალიკოზის ცაიშელ-ხონელ-ჯუმათელის

გუროელის ძის მალაქიას ბრძანებით მას შემდეგ, რაც ცაიშის ეკლესია მიწის-
ძვრისაგან დაქცეულა და ეკლესიის ... დავთრები ძირს მოემწყვდია [და წარ-
ხდა] და ცაიშის ეკლესიის [აშენება] ხელახლა დაუწყვიათ... მიწისძვრა ყო-
ფლა ერთს წელს უწინ (sic) მალაქიას საკათალიკოზო ტახტზე ასლემდის“, რაც
1616 წ. მოხდა. „ამისდა მიხედვით საცაიშლო გამოსავლის დავთრის დაწერა უნ-
და მიეკუთვნოდეს 1616 წლის შემდეგ დროს, როდესაც ცაიშის ეკლესიის აშენე-
ბისათვის ხელი მოუყვიათ. რადგან საკათალიკოსო დავთრის გადაწერა დამთავრე-
ბულა 1921 წლის 8 ნოემბერს, ამიტომ საცაიშლო გამოსავლის გუ-
ჯარი შედგენილ უნდა იყოს 1616—1621 წლებში. ცაიშის ეკლესიის აშენება
უნდა დამთავრებულიყოს 1619 წელს, როგორც ეს უჩვენა თ. ჟორდანიამ და თუ
ეს მოსაზრება სამართლიანია, მაშინ ჩვენი გუჯრის შედგენაც უფრო დაახლოვე-
ბით უნდა მიეკუთვნოს 1619—1621 წ.“ (იხ. საცაიშ. დავთ. 3).

მართლაც აუხაზეთის კათალიკოზის სიტყვით მიწისძვრისაგან რომ ცაიშის
საყდარი დაზარადა, თურმე „დავთრები ... ძირს მოემწყვდია და წარკდა“. ნა-
თლად არა ჩანს, ეს დავთარი მთლად დაიღუპა, თუ მხოლოდ მისი რომელიმე
ნაწილი. თვით კ'ხის სიტყვებითგან თითქოს ისე გამოდის, რომ მხოლოდ ერთი
ნაწილი უნდა დაზიანებულიყო. მას ნათქვამი აქვს სახელდობრ: „დავაწერი-
ნე გუჯარი ესე... დადიანისა ლეონისა ბრძანებითა ცაიშის ეკლესი-
ისა და გარემო სოფლების სამზღურები, ვინადგან დავთრები
განრყუნილი იყო“-ო (საცაიშ. დავთ., 49). მაშასადამე, დაზიანებული აღო-
ჩნდა ის ადგილი, სადაც საცაიშლოს სამზღურები ყოფილა. ეს ნაწილი ხელ-
ახლად არის დაწერილი და ზემომოყვანილ სიტყვებს სწორედ სამზღურების აღწე-
რილობა მიიყვება (იხ. იქვე). მაგრამ ამას გარდა მალაქია კათალიკოზს ნათქვამი
აქვს: „საცაიშლო სოფლების გარდასახადი ამ საერთო გუ-
ჯარშიდ საცნით, აგრეთვე საკათალიკოზო ჯგალისა და მისი ადგილ-ნაწე-
ლის საზღურისა და გარდასახადისა“-ო (იქვე).

ამგვარად ირკვევა, რომ ის გუჯარი, რომელიც მალაქია კათალიკოზს დაუ-
წერინებია, „საერთო გუჯარი“ყოფილა. სხვათა შორის იქ საცაიშლოს სამზღუ-
რები ყოფილა ხელახლად აღნუსხული. ასეთი სახელი ამ საბუთს, საფიქრებელია,
იმიტომ ეწოდება, რომ იქ, საცაიშლოს გარდა სხვა საეპისკოპოსოების შემოსა-
ვლიც არის აღნუსხული

საცაიშლოს სოფლების გადასახადის დავთარიც ხელახლად არის
შედგენილი თუ არა, მალაქიას სიტყვებითგან ვარკვევით არა ჩანს, მა-
გრამ როცა საქმე იმ საკითხის გამორკვევაზე მიდგება, თუ ამ „საერთო“ და-
ვთრის რომელი ნაწილია შესაძლებელი, რომ განახლებული იყოს, მაშინ უფო-
მანოდ უნდა ითქვას, რომ მალაქია კათალიკოზის სიტყვების მიხედვით, ამგვარ
ნაწილებად უნდა საცაიშლოს დავთარი და ჯგალის. საკათალიკოზოს სამზღურე-
ბის აღნუსხვა და დავთარი ვიცნათ.

§ 3. ამ ძეგლის მცდარი სათაური და ნამდვილი თვისებები

გამომცემელს, ს. კაკაბაძეს, ამ ძეგლისათვის შესაფერისი სათაური ვერ
შეურჩევია: იგი „საკათალიკოზო გლეხების... დავთარი“ არ არის. თავშივე მას
სათაურად აღნიშნული აქვს, რომ საკათალიკოზო „გამოსავალი მოსაკრებლო-
ბის“ წიგნია, ე. ი., რომ ის შემოსავლის დავთარია და არა ხალხის
აღწერის დავთარი. ეს ცხადად ჩანს, როგორც თვით დავთრის შინაარსით-
გან, ისევე ნათლად გამოთქმულია თვით სათაურებშიაც, მაგ., თავში სწერია:
„არის საკათალიკოზო გამოსავალი მოსაკრებლობაჲ ბარს რა-
ქსს“ (გვ. 1). შემდეგ, როცა ამ ბარის „ჯუმალი“-ა მოყვანილი, ნათქვამია: „არის
ჩხარს... გამოსავალი მოსაკრებლობაჲ“-თ (გვ. 3). ამნაირადვეა ყოველ
სათაურში აღნიშნული. თუ თვით დავთარში მეკომურთა სახელი და გვარი
მუდამ სწერია, ეს გარემოება მას მაინც ხალხის აღწერის დავთრად არ ჰხდის
იმიტომ, რომ ამ ძეგლს სწორედ ის ცნობები აკლია, რომელიც ხალხის აღწე-
რის დავთრებში ჩვეულებრივ იყო ხოლმე, სამაგიეროდ გადასახადის შესახებ-
კი უბრალო ცნობები მოიპოვება.

ამასთანავე, საკმარისია ადამიანმა ეს ძეგლი გულდასმით გადაიკითხოს,
რომ დაარწმუნდეს, თუ რამდენად მეორე-ხარისხოვანი საკითხი ყოფილა მისი შე-
მდგენელისათვის თვით მეკომურთა აღრიცხვა. იქაც-კი, სადაც სოფლის შესახები
ცნობის ბოლოს ყველაფრის ჯამია ხოლმე მოყვანილი, ერთი სოფლის გარდა
სხვაგან არსად გადასახადების გამოძიება რიცხვიც-კი გამოანგარიშებული არ
არის. მხოლოდ ს. ხიბლას შესახებ სწერია: „არის ხიბლას კუამლი გლეხი
ჯუშლად ორმოცდაათურამეტი“ და შემდეგ გამოსაღებთა ჯუშალებია მოყვა-
ნილი (იხ. 24). დანარჩენი სოფლების ჯუშალებში გლეხ მეკომურთა ჯუშალი არ-
სად არ სწერია.

§ 4. ამ ძეგლის შედგენილობა და წყაროები

ე. წ. საკათალიკოზო გამოსავალი მოსაკრებლობის დავთარში შეტანილ ნა-
წილთაგან ცალკე გელათის 1545 წ. სიგელი და ხონის დავთარია ნაპოვნი.
ამას გარდა ს. კაკაბაძის სიტყვით მას ამ ძეგლის კიდევ რამდენიმე სხვა წყაროც
ნაპოვნი და საკათ. დავთრის დამატებად დაბეჭდილი აქვს.

ასეთ წყაროდ მიჩნეულთაგან ცალკე ხელთნაწერად დაცულ ხონის საყდრის
დავთარს თავი აკლია. ხონის დავთრის გამომცემელს, ს. კაკაბაძეს, ეს დანა-
კლისი ნაწილი საკათალიკოზო მოსაკრებლობის დავთარში შეტანილი ტექსტის
მიხედვით აღუდგენია: „ნაკლი აღდგენილ იქმნა 1621 წლის საკათალიკოზო
დავთრით, რაც მე დიდს ფრჩხილებში ჩავსვი“-ო (იხ. ს. კაკაბაძის ხონის
საყდრის დავთარი 1600 წლის ახლოს დროისა, ტფილისი, 1913 წ. გვ. 3).

მაგრამ, როგორც ს. კაკაბაძესაც აღნიშნული აქვს, „საკათალიკოზო და-
ვთარში რიგი გლეხებისა განსხვავდება თვით ხონის საყდრის დავთარში დაცულ
რიგისაგან“ (იქვე გვ. 3).

ს. კაკაბაძის გამოცემის მეკომურთა რიგობითი რიცხვები რომ აღვნიშნოთ, მაშინ საკათალიკოზო დავთრის ტექსტისა და ხონის დავთრის ტექსტის რიგის განსხვავება ს. კაკაბაძის ცნობითვე (იხ. გვ. 3—4) ასე წარმოადგება:

საკათ. დავთ.	=	ხონის დავთ.:	საკათ. დავთ.	=	ხონის დავთ.:
§ 1	=	30	§ 7	=	22
2	=	31	8	=	23
3	=	32	9	=	24
4	=	33	10	=	1
5	=	34	11	=	2
6	=	35			და სხვა.

ს. კაკაბაძის ჰკონია, რომ აქეთი განსხვავება აიხსნება „იმ გარემოებით, რომ, ალბათ, 1621 წელს ხონის დავთარი ჯერ შეკრული არ იყო და საკათალიკოსო დავთრის შემდგენელს ცნობები არეულად ჩაუწერია“ (გვ. 4). აღსანიშნავია, რომ ს. კაკაბაძის აზრით ხონის საყდრის ცალკე დაცული დავთარი „დედანს უნდა წარმოადგენდეს“ (გვ. 4).

რამდენადაც საკათალიკოზო მოსაყრებლობის დავთარში ხონის საყდრის დავთრის ტექსტი უცვლელად არის გადმოწერილი, იმდენად ეს ნაწილი, რასაკვირველია, გაოდმონაწერს უნდა წარმოადგენდეს, მაგრამ ამისდა მიუხედავად ძალიან საეკეკოა, რომ ხონის საყდრის დავთრის ის ხელთნაწერი, რომელიც გადაარჩენილია, შართლაც ამ ძეგლის დედანი იყოს. საკმარისია მეკლევარმა იმ გარემოებას მიაქციოს ყურადღება, რომ ხონის დავთარს გამოსაღების საერთო ჯუშალი არ აქვს (იხ. გვ. 16—17), საკათალიკოზო მოსაყრებლობის დავთარში-კი ხონის საყდრის გამოსავლის დავთარს ბოლოში „გამოსავლის ჯუშალი“ ყოველი დარგისათვის სათითაოდ არის მოყვანილი, რომ ს. კაკაბაძის აზრის მკდარობა ცხადი შეიქმნეს. არამც თუ ხონის დავთრის ტექსტი თავდაპირველი დედანი არ უნდა იყოს, შეიძლება ითქვას, რომ, თუ ყველგან არა, ბოლოში მინც ხონის დავთრის ტექსტი საკათალიკოზო მოსაყრებლობის დავთარში უკეთესად ყოფილა დაცული. რაკი ე. წ. საკათალიკოზო დავთრის დედანი აღარ არსებობს, მასში შეტანილი ხონის დავთრის ტექსტისა და ცალკე დაცული ხონის დავთრის ტექსტის შედარება შეუძლებელია. ხონის დავთრის 1600 წ. ახ. ხანის და 1619—21 წ. უწინარესად მიჩნევისა და დავთარლებისათვის არავითარი საბუთი არ არსებობს.

ხონის დავთარს გარდა ე. წ. საკათ. დავთარში კიდევ საცაიშლოს დავთარშია შეტანილი. ე. წ. საკათალიკოზო დავთრის დანარჩენი შემადგენელი ნაწილების განსახლების დროს ს. კაკაბაძეს სხვათა შორის გადაჭრით ნათქვამი აქვს, რომ „გელათის წმ. გიორგის 1545 წლის სიგელი... როგორც შედარებიდან სჩანს, მთლად არის შეტანილი საკათალიკოზო დავთარში“ (იხ. შესავალი)¹.

¹ 1628 წ. ს. კაკაბაძის მიერ დაბეჭდილი ნაშრომით: ან „მასალები დას. საქართველოს და ეკონომ. ისტორიისათვის“ (იხ. მისი „ს. ისტ. კრებული“, III, 10—76 ირკვევა, რომ ავტორის ზოგი თავისი წინა კარგგორილად გამოთქული დებულება თითონაც აღარ უნდა სწავლეს, მაგრამ აქცეს გარემოება არსად გარკვევით აღორბული ანა აქვს და წყაროთა ანალიზს არ ებება. წყაროთა ჩვენს კრიტიკულ განხილვას უცვლელად ვ'ვქვადავთ.

ს. კაკაბაძის ასეთი კარგგორიული განცხადებისდა მიუხედავად, მისი ზემომოყვანილი დებულება არ მართლდება. საფიქრებელია, რომ თვით ს. კაკაბაძეს ეს ორი ძეგლი ერთმანერთთან არ შეუდარებია, თორემ სხვაფრივ ძნელი ასახსნელია საქმის ნამდვილი ვითარებისა და მისი გადაჭრითი განცხადების სრული წინააღმდეგობა. შედარების ნამდვილი შედეგების სისწორისა და ს. კაკაბაძის დებულების მთელი შეუსაბამობის გათვალისწინების განსაადვილებლად აქ დასახელებული იქმნება გელათის 1545 წ. სიგლის სწორედ ის ტექსტი და გამოცემა, რომელიც ს. კაკაბაძის განცხადებითვე გელათის ამ საბუთის „ტექსტის აღდგენის“ მის საკუთარ „ცდას“ წარმოადგენს და ე. წ. საკათალიკოზო დავთრის გამოცემას აქვს ბოლოში დართული. ამ ორი შედარებული ძეგლის ქვემოაღნიშნული გვერდები ყოველთვის ს. კაკაბაძის ამ გამოცემას ჰკულისხმობს. შედარება ცხად-ჰყოფს, რომ:

1. საკათალიკოზო დავთარში ოხომირას, ნაბოსლევის და კურსების შესახებ, რომელთა მოსახლე გელათის ყმათა გამოსაღებიც 1545 წ. სიგელში დაწერილებით არის აღნუსხული (იხ. გვ. 61—63), ხსენებაც კი არ მოიპოვება.

ამგვარადვე არც 1545 წ. სიგელში ჩამოთვლილი ს. მაღლაკის მცხოვრები ყმები ჩანან საკათალიკოზო დავთარში (გვ. 65—66), არც თვით ს. მაღლაკის ხსენებაა, არც ქოლვეია (გვ. 67) საკათალიკოზო დავთარში შეტანილი.

2. ფარსმანაყანევის შესახები ცნობები ამ ორ ძეგლში ერთიმეორისაგან ძალიან განსხვავდება: 1545 წ. სიგელში ამ სოფელში 5 კომლია კუქუხიძე, —ამათგან ოთხის სახელი აღნიშნული არაა, მეხუთე-კი მიქელა ყოფილა, —და 3 პარტახტია აღნიშნული (გვ. 65), საკათალიკოზო დავთარში-კი კუქუხიძენი 6 კომლია, —ზაქარია, მეორე ზაქარია, ივანე, ხახუტა, წყალობა და მახუა, და 3 პარტახტია (გვ. 11) და, რაც უფრო ყველაზე მნიშვნელოვანია, კუქუხიძეთა სახელებიც ამ ორ ძეგლში სხვადასხვაა.

ამგვარადვე, ფარსმანაყანევე 1545 წ. სიგელში 8 კომლი მარდალას-შვილია დასახელებული, —ესტატე, მამისთვალა, ნაეროზა, გოგალა, ... გიორგა, ესაია და მიქელა (გვ. 66), —საკათალიკოზო დავთარში-კი მარდალას-შვილი მარტო 5 კომლი იხსენიება, —დათვია, ჩიტია, ნანუა, ლმერკია და გუგუტა (გვ. 10—11). აღსანიშნავია, რომ ამ შემთხვევაშიც სახელები სულ სხვადასხვაა.

მესხეთის მცხოვრებთაგან 1545 წ. სიგელში დასახელებულია 3 კომლი ლანდურიძენი, —ეარსიმე, ივანა, მესამის სახელი არ იხსენიება, —და 1 პარტახტი (გვ. 67), საკათალიკოზო დავთარში-კი ლანდურიძეთა საკომლოების რიცხვი ერთი ორად მეტია და სახელებიც სულ სხვაა აღნიშნული, —სიხარულა, ნახხიდა (sic), მამისთვალა, გოდია, დავითის შვილები და რომანოზ (გვ. 11).

3. ამ ორ ძეგლში მხოლოდ ს. ნავენახევის შესახები ცნობები უდგება ერთერთმანეთს და გელათის 1545 წ. სიგელში 6 კომლი ხაქუბერიძენი არიან აღნიშნული, —მამისთვალა, ზაქარია, მამუკა, მამისბედა, ნინია, მახიტა და დათიკას-შვილი (გვ. 54), 5 კომლი ბაზაძე, —ცოტნიას-შვილი გოჩია, გოჩია, მახარობელა, ხუტია, გოჩია, ხოსია (გვ. 64—65), 1 კომლი ბრეგაძე ხოსია (გვ. 65)

და 2 კომლი სალაძე გოზა და როსტევაზა (იქვე). საქათალიკოზო დავთარში 7 კომლი ხაუბუბიძენი არიან (მამისთელა, ზაქარია, მამუკა, მამიზბედა (sic), ნინია, ნინია (sic), მახატა და დათიკას შვილი (გვ. 4—5), 5 კომლი ბაზაძენი (კოტნას შვილი ვაშია, კოჩია, მახარობელი, ხუატია და გოჩია, 1 კომლი ბრევაძე ზასია (sic) და 2 კომლი სალაძე გოზა და როსტევაზა (გვ. 6).

ამგვარად მკითხოვნი განსხვავებით ნავენახევის შესახები ცნობები ამ ორ ძეგლში მართლაც მიაგვანან

დანარჩენ ყველა სოფლისა და ყმათა შესახები ცნობები ისე არსებითად განსხვავდებიან, რომ ს. კაკაბაძის კატეგორიული განცხადება, თითქოს შედარებითგან ჩანდეს, რომ საქათალიკოზო დავთარში გელათის 1545 წ. სიგელი „მთლად“ იყოს შეტანილი, სინამდვილეს სრულებით არ შეეფერება. პირიქით შეიძლება ითქვას, რომ არაერთად მოსახრება და საბუთი არ არსებობს ვიუიქროთ. რომ ე. წ. საქათალიკოზო დავთრისათვის გელათის 1545 წ. სიგელი გამოყენებული იყოს.

აღბათ, აქარებიოთა და დაუდგრობით უნდა აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ ს. კაკაბაძეს საქათალიკოზო დავთრის დამატებად დაბეჭდილი „ოცხანის ბეგრის ნუსხის“ შესახებ აღნიშნული არა აქვს, რომ ეს ძეგლი, ოდნავ თავში დახიანებული დედნის ზიხედვით უკვე 1899 წელს იყო ე. თაყაიშვილის მიერ გამოქვეყნებული (იხ. ს. ს. სძელნი, I, 59—60). ეს გარემოება მით უფროა სამშუბარო, რომ ამ ორ გამოცემაში ამ ძეგლის წინაყითბი აქა-იქ განსხვავდება და მურმონდელი და სრული ტექსტის მქონებელი გამომქვეყნებელის მოვალეობას ამ სხვაობათა მიზეზისა და თავისი წინაყითბების სისწორის აღნიშვნა შეადგენდა.

ოცხანის ბეგრის ნუსხაც, ს. კაკაბაძის უცილობელით გამოთქმულა განცხადებისდა მიუხედავად, არასგზით ე. წ. საქათალიკოზო დავთრის „შემადგენელი ნაწილი“ არ შეიძლება ყოფილიყო. ეს თუნდაც შემდეგი ზოგადი შედარებითგანაც ჩანს: საქათალიკოზო დავთარში ოცხანში 18 მკომურია აღნიშნული (იხ. გვ. 41—42), ცალკე ნუსხით-იქ 14 მკომური ჩანს. ამასთანავე ნუსხაში მოხსენებულნი ციკუნაშვილი, მახარა მეფარისშვილი, კაცაძე, პაპია მეგრელიძე, მათე ციკვინაძე, შვილია ტატუნაძე, შამისთელა კაცაძე (გვ. 50—51), ესე იგი 7 კომლის ხსენებაც-იქ არ მოიპოვება საქათალიკოზო დავთარში. ხოლო ამავე დროს საქათალიკოზო დავთარში 6 კომლი კალანდაძე აღნიშნული (იხ. გვ. 41—42), მაგრამ არც ერთს მათგანს ზასილა, ჰაულია და ცხაიშვილი არ ჰქვია სახელად, როგორადაც ოცხანს (კალკე ნუსხაში 3 კომლი კალანდაძე იხსენიებიან (გვ. 51). ურატაძეც საქათ. დავთარში 3 კომლია, ნუსხაში-იქ 2-ია და იმათაც მიქელა და ლევანია ჰქვიათ (გვ. 51), რომელთა ხსენება იქ არ ჩანს.

ხოირსაც საქათალიკოზო დავთრის ცნობით 39 კომლი ყოფილა (იხ. გვ. 29—31), ს. კაკაბაძის მიერ გამოქვეყნებული „ნაენეულის“ ცალკე დავთარში-იქ სწორია. არის ხო[ი]რს საქათალიკოზო გლხნი ოცდარვა კემლი“-ო (იქვე გვ. 56), ე. ი. 11 კომლით ნაკლები.

ასეთივე ცნობათა სრული განსხვავებაა ნაენეულის ჯუშალის შესახებაც: საქათალიკოზო დავთრის ცნობით ნაენეულის გამოსავლის ჯუშალი შეადგენდა 48 საპურობოს, 225 კოკას, „ღვინს ბეგარა“-ს, 84 გოზს ღომს, 54 საკლავს, 29 ქათამს“ (გვ. 28), იმავე ცალკე ნუსხით-იქ ნაენეულის „საკლავის ჯუშალი“ 98 ყოფილა, ქათამი 68, ღომი 177 ატარი, ღვინო 17 ურემი, 23 „ზროხა და ნახეგარი“, ღომი 16 გობი, ღვინო 27 გულა (გვ. 56).

ს. კაკაბაძის მიერ მე-XVII ს. საქათალიკოზო გლეხების ნუსხად მიჩნეულ ძეგლში (იხ. საქათ. დავთ. 57—58), რომელიც ნამდვილად ხალხის აღწერის სტატისტიკურ ამონაკრებს წარმოადგენს, შემდეგი ცნობები მოაპოვება საეკლესიო ქონებისა და ყმათა რაოდენობის შესახებ სოვლობრივ: გელათის თავს 8 კომლი, სორმონს 2, რიონს 2, ჟოლეს 1, ნაბოსლევს 8, ბუეთს 6, საწირეთს 8, ბარს 28, ჩხარს 12 და 1 პარტახტი, ოფჩას 9, ნავენახევს 16 და 4 პარტახტი, ქუთაისის სოფია-წმიდას 6, ჯიშაშტაროს 11, ბაკის უბანს 6 და პარტახტი, მესხეთს 6 და 1 პარტახტი, ქვემო-მესხეთს 5 და 4 პარტახტი, ფარცხანაყანევს 17 და 2 პარტახტი, მათხოჯს 50, ხონს 11 და 2 პარტახტი, ჯიქთუბანს და ქანვას 10+6, ქოცნას 2 პარტახტი, ნემსაძისეულ ხოშტიბელას 12, ოხოპირას 5, საჩხურს 12 და 2 პარტახტი, მანდიკარს 2, ჩუნქშს 10 პარტახტი. ბოლოს აღნიშნულია: „არის ჯუშალი ორასოთხმოცდა შვიდი“ (გვ. 57—58).

უპირველესად უნდა აღინიშნოს, რომ არსაითგან არ ჩანს, რომ ეს „ნუსხად“ მიჩნეული საბუთი მართლაც საქათალიკოზო გლეხების ნუსხა იყოს, როგორც ს. კაკაბაძეს აქვს მიჩნეული. ამიტომ მისი ნამდვილი რაობა ჯერ გამოსარკვევი იყო.

მაგრამ, რა ძეგლიც არ უნდა იყოს იგი, საქმარისია ადამიანმა ამ ცნობებს თვალის გადავლოს, რომ მყის ცხადი შეიქმნეს, რომ აქ ჩვენ ხალხის აღწერის დავთრითგან ამონაკრებ ცნობებთან გვაქვს საქმე.

უკვე ამ გარემოებითგან ჩანს, რომ ამ საბუთს და საზოგადოდ ასეთ ძეგლს ე. წ. საქათალიკოზო მოსაკრებლობის დავთრისათვის წყაროდ ვერაფერს გამოიყენებდა. ამიტომ, უიქვილია, ს. კაკაბაძის აზრი, თითქოს ზემომოყვანილი ძეგლი საქათალიკოზო დავთრის ერთი შემადგენელი ნაწილთაგანი ყოფილიყოს, სრულებით დაუჯერებელია.

ამ ძეგლისა, ე. წ. საქათალიკოზო დავთრისა და 1545 წ. გელათის სიგლის ცნობების შედარება სოფლებში მოსახლე ყმათა რიცხვის შესახებ ადამიანს დაარწმუნებს, რომ არამცთუ არასგზით ეს ძეგლი არ შეიძლება საქათალიკოზო დავთრის წყაროდ ყოფილიყო, არამედ რომ, ამ სამი საბუთის რიცხვობრივი ცნობების ყმათა შესახებ სრული განსხვავებულობის გამო, საზოგადოდ მათ საეროო არა აქვსთ რა და სულ სხვადასხვა დროის ცნობებსაც უნდა შეიცავდენ.

§ 5. ე. წ. საკათალიკოზო დავთრის რაობა

საკათალიკოზო დავთრის დასაწყისში ნათქვამია, რომ ის „არის საკათალიკოზო გამოსავალი მოსაკრებლობაჲ“-ს აღმუხსველი (გვ. 1). თუ ის მართლაც საკათალიკოზო დავთარია, ცხადია თავისთავად, რომ შემდეგშიც ვეღარც ასევე უნდა ყოფილიყო აღნიშნული. პირველი ნაწილი რაჟას ბარს ეხება (იქვე). შემდეგ ნავენახევს (გვ. 4). მაგრამ შემდეგ მოულოდნელად ნათქვამია: „არის საგენათლოს გამოსავალი მოსაკრებლობაჲ ბუეთს“-ო (გვ. 6).

პირველი სათაურის ანალოგიით საფიქრებელი იყო, რომ, როგორც იქ საკათალიკოზოს მოსაკრებლობაზე უნდა იყოს საუბარი, ისევე აქაც, თუ საგენათლო გეოგრაფიული მნიშვნელობით არ არის ნახმარი, გენათლის მოსაკრებლობაზე უნდა გვექონდეს ლაპარაკი. მაგრამ იბადება საკითხი, თუ რა კავშირი უნდა ჰქონდეს ამ ძველს საკათალიკოზო მოსაკრებლობის დავთართან და რატომ უნდა იყოს იქ საეპისკოპოზო გამოსავლის დავთარი, როდესაც მის პირდაპირ დანიშნულებას საკათალიკოზო შემოსავლის აღმუხსვეა უნდა შეადგენდეს? მართლაც ასეთი რამ უცნაური მოვლენა იქნებოდა, მაგრამ ეს უცნაურობა ე. წ. საკათალიკოზო დავთრის ზოგადი თვისება და თავისებურობაა, რომელიც ამისდა მიუხედავად ამ ძველის გამომცემელს ს. კაკაბაძეს იმდენად შეუმჩნეველი დარჩენია, რომ არამცთუ ამ უცნაური გარემოების განმარტების ცდა ფიქრად არ მოსვლია, არამედ მისი აღნიშვნაც-ი დაპვიწყებია. მართლაც და, რატომ უნდა იყვნენ საკათალიკოზო მოსაკრებლობის დავთარში ხონის საყდრისა და საცაიშლოს დავთრებიც მთლიანად შეტანილი? ამ სამწყსოების დავთრებში ხომ მათი საყდრების ყმათა გამოსავლებია მოყვანილი?

ე. წ. საკათალიკოზო დავთარი რომ მართლაც საკათალიკოზო მოსაკრებლობისა და სარგოს დავთარი ყოფილიყო, მაშინ ხომ იქ მთელი დასავლეთი საქართველოს მოსახლეობისაგან მოსაკრებლობის შესახებ ცნობები უნდა ყოფილიყო? ნამდვილად-იქ იქ არამცთუ მთელი ლიხთ-იმერეთის შეკომურთა გამოსავლების შესახებ ცნობები არა ჩანს, ქუთაისისა და სხვა საეპისკოპოზოების ყმათა გამოსავლებიც აღმუხსველი არ არის.

ამას გარდა, საკათალიკოზო სარგო ამდენად დიდი არ შეიძლება ყოფილიყო, როგორც იქ ამ დავთარშია აღნიშნული. საქარისია ადამიანმა თუნდაც აღმოს. საქართველოს სხვადასხვა საეპისკოპოზო სარგოს გარიგების წიგნები გადაიკითხოს, რომ დარწმუნდეს, თუ რამდენად დიდი განსხვავებაა გამოსავლებთან, როგორც კატეგორიების სიმრავლისა, ისევე სიდიდის მხრივ.

ამავე დროს ე. წ. საკათ. დავთრის შინაარსის ქუთაისის საყდრის ყმათა გამოსავალი ბეგრის 1578 წ. დავთრის შინაარსთან შედარება ყველას დაარწმუნებს, რომ ე. წ. საკათალიკოზო დავთარი საკათალიკოზო

სარგოსა და მოსაკრებლობისა-კი არა, არამედ მხოლოდ ყმათა გამოსავლების აღმუხსველ დავთარს წარმოადგენს. ადამიანს უნდა გათვალისწინებული ჰქონდეს ის ზოგადი დებულება და გარემოება, რომ საეპისკოპოზო და საკათალიკოზო სარგოს ყველა იხდიდა, თუმცა, რასაკვირველია, ყველა მათი საეკლესიო ყმები არ იყვნენ. მაგრამ ამასთანავე ყოველ საეპისკოპოზოსა და საკათალიკოზო საყდარს თავისი ყმებიც ჰყავდა, რომელნიც ეპისკოპოზსა და კათალიკოზს, მათ კუთნილ სარგოს გარდა, სხვადასხვა დაწესებულ საყმო გამოსავლებს აძლევდნენ ხოლმე ისევე, როგორც სხვა კატეგორიის ყმებიც თავთავიანთი მებატონეებისათვის საყმო გადასახადებს იხდიდნენ ხოლმე.

ამისდა მიხედვით შემოსავლის დავთრები შესაძლებელია სხვადასხვა თვისებისა და წყაროების ყოფილიყო, მაგ., ამ შემთხვევაში, ან სარგოს შემოსავლის დავთარი ყოფილიყო, ან საყმო გამოსავლების დავთარი ყოფილიყო, და სხვაც.

ზემოთქმულის შეტდგომ, მაშასადამე, უეჭველი უნდა იყოს, რომ ე. წ. საკათალიკოზო დავთარი საყმო გამოსავლების შემოსავლის დავთარია. ეხლა გამოსარკვევია მხოლოდ მისი კუთვნილება, სახელდობრ, წარმოადგენს იგი მართო საკათალიკოზო ყმების გამოსავლების დავთარს, თუ არა?

თუ გავიხსენებთ, რომ ამ ე. წ. საკათალიკოზო დავთარში ხონისა და ცაიშის საეპისკოპოზო საყდრების ყმათა გამოსავლების დავთრები მთლიანად არის ჩართული, პირველი დებულება უმაღლესად შეიქმნება. ეს უკანასკნელი გარემოება ამ ძველს ისეთ თვისებას ანიჭებს, თითქოს იგი სხვადასხვა საეპისკოპოზოების, მაგ., ხონისა და საცაიშლოს ყმათა გამოსავლების დავთრების კრებული იყოს.

ამასთანავე ს. კაკაბაძის დებულება ამ ძველის შემადგენელი ნაწილების სხვადასხვა დროს შედგენილობის შესახებ რომ მართალი გამომდგარიყო, მაშინ ე. წ. საკათალიკოზო დავთარი საეპისკოპოზოების ყმათა გამოსავლის დავთრების უბრალო, მექანიკურ კრებულად უნდა მიგვეჩინა, რომელსაც, ვითარცა სხვადასხვა დროის ცნობების შემცველს, არას დროს პრაქტიკული მნიშვნელობა არ შეიძლება ჰქონოდა. მაგრამ, როგორც დაერწმუნდით, ს. კაკაბაძის მიერ საკათ. დავთრის სხვადასხვა დროის შემადგენელ ნაწილებად დასახელებულ წყაროებს ნამდვილად ამ ძველთან საერთო არა აქვსთ რა და ამ ნაწილების დაწერილობის დროის სხვადასხვაობის დებულებაც დაუსაბუთებელი გამოდის.

ამ საკათ. დავთრის ნამდვილი რაობის გამოსარკვევად ჯერ კიდევ საგანგებო კვლევა-ძიებაა საჭირო, მაგრამ ეხლაც შეიძლება ითქვას, რომ ეს ძველი დასავ. საქართველოს ყველა საეპისკოპოზოს ყმათა გამოსავლების დავთრების კრებული არ არის, რათგან იქ არა ერთი საეპისკოპოზო საყდრის, მაგ., თუნდ შემოქმედისა, ქუთაისის და სხვების, ყმათა გამოსავლების დავთრები არა ჩანს.

ამგვარად, ირკვევა, რომ საკათ. დავთარი არც საკათალიკოსო სარგოს დავთარი ყოფილა და არც დასავ. საქართველოს ყველა საეპისკოპოზოს ყმა-

თა გამოსაღების დაეთარათა სრული კრებულა. ცხადი ხდება, რომ ამ კრებულს, იმისდა მიუხედავად, რომ იქ საეპისკოპოსო საყდრების ყმათა გამოსაღების ზოგიერთი დაეთარათი, მაინც ე. წ. აბხაზეთის კათალიკოზთან რა- ლაც კაცშირი აქეს და იმავე დროს მას განსაკუთრებული მიზა- ნი და დანიშნულება უნდა ჰქონდეს, განსაკუთრებული გარემოების წყალობით უნდა იყოს წარმოშობილი.

ამ კრებულის თავისებური შედგენილობისა და დანი- შნულების განმარტება, სხვა პირდაპირი ცნობების ამის შესახებ უქონ- ლობის გამო, ისევე თვით საქათალიკოზო დაეთარათში უნდა ვეძიოთ. ამ საკითხის გამოსადეგი ერთი ცნობა დაეთარათს იმ ნაწილში მოიპოვება, რომელიც საცაი- შლოს გამოსაღების აღწესებას წარმოადგენს. საცაიშლოს დაეთარათი, რო- ძელიც ე. წ. საქათ. დაეთარათია ჩართული, მალაქია კათალი- კოზის ბრძანებით ყოფილა შედგენილ-განახლებული. მალა- ქიას ეს მოქმედება, ეტყობა, მხოლოდ მწყემსთმთავრული მხრუნველობისა და მოვალეობის გრძნობით არ უნდა ყოფილიყო ნაპირნახევი.

როგორც თვით მალაქია კათალიკოზის სიტყვებითგან ჩანს, მალაქია ამ დროს მართო „ჩრდილოეთისა და აფხაზეთისა კათალიკოზი“-კი არ ყოფილა, არა- მედ თურმე ამასთანავე „ცაიშელ-ჯუმათელ-ხონელ“-ადაც ითვ- ლებოდა (იხ. საცაიშლოს დაეთ. 41). მაშასადამე, ცაიშისა და ხონის საეპისკო- პოსტებიც მის ხელთ ყოფილა და, რასაკვირველია, ამ სამღვდელმთავროთა ყმების გამოსაღებაც ამ დროს მას ჰქუთნებია. ამ გარემოების წყა- ლობით ცაიშისა და ხონის, ისევე როგორც ჯუმათის სა- ეპისკოპოზო გამოსაღების დაეთარათით, მალაქია კათალი- კოზი, უმეპვილია, უნდა პირადად დაინტერესებული ყოფი- ლიყო.

თუ ეს გარემოება გათვალისწინებული გვექმნება, მაშინ ადვილად მოვუ- ძებნით განმარტებას იმ უცნაურ გარემოებას, რომ საქათალიკოზო მოსა- კრებლობის დაეთარათში ცაიშისა და ხონის საეპისკოპოზოების ყმათა გამოსაღე- ბის ისეთი დაეთარათი შეტანილი, რომლებშიც საქათალიკოზო გადასახადები-კი არა, არამედ მხოლოდ საეპისკოპოზო გამოსაღებლები არის აღწესებული. ვი- თარცა ცაიშელსა და ხონელს, მალაქია კათალიკოზს, ბუ- ნებრივია, ამ სამწყსოთა ყმების გამოსაღების დაეთარათის ცნობებიც უნდა ჰქონოდა და ამ დაეთარათის ტექსტის შე- დგენა-დაცვაზეც ეზრუნა.

ე. წ. საქათალიკოზო დაეთარათი 1621 წელს მ ნოემბერს არის და- წერილი და იმაში შეტანილი საცაიშლოს დაეთარათიც ხომ 1619--1621 წ. არის განახლებულ-შედგენილი. მაშასადამე, ორივე ძეგლი ერთი- სა-და-იმავე დროისაა. ამგვარად ე. წ. საქათ. დაეთარათის შედგენილობის თავისებური შერჩევაცა და თვისებებიც გასაკები ხდება.

მაგრამ მაინც ერთი დამაფიქრებელი გარემოება არსებობს, რო- ძელსაც ამ საკითხის საბოლოოდ გადაჭრისას უმეპვილად ანგარიშიც უნდა გაე- წიოს და დამაწყობილებელი განმარტებაც უნდა მოეძებნოს. რა მიზეზია, რომ

ამ ე. წ. საქათალიკოზო დაეთარათში ჯუმათის საყდრის ყმათა გამოსაღების დაე- თარათი ჩართული არა ჩანს? მალაქია კათალიკოზი ხომ იმავე დროს, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ცაიშელ-ხონელობასთან ერთად ჯუმათელიც იყო?

თუ ამ საკითხის შესახებ კიდევ შეიძლება ითქვას, რომ ეგების დაკული ხელთნაწერი იმ კრებულის პირშო-დედანი არ არის და ამ გარდმონაწერში ძეგლი სრულად დაკული, ან გადმოწერილი არ იყოს და ეგების თავში მოთაე- სებული ჯუმათის დაეთარათი ამ კრებულს ჩამოსცილდა და დაიკარგა, მაინც შეო- რე დამაფიქრებელი გარემოებაც არსებობს, რომლისათვისაც ზემო- მოყვანილის მსგავსი განმარტების მოყვანა უკვე სრულებით შეუძლებელია. სა- ხელდობრ, რით აიხსნება ღა რა მიზეზია, რომ ამ საქათ. დაეთარათში რაქის შე- სახები ცნობებია შეტანილი, ეს კუთხე ხომ არც საცაიშლოს ეკუთნოდა, არც ხო- ნის საყდართან ჰქონდა მას რაიმე კავშირი? ამ ორ საკითხს ჯერ კიდევ გამოზ- კვეთა და დამაჯერებელი განმარტება სჭირდება.

მაგრამ ამ საკითხის გამოკვლევას მნიშვნელობა უმთავრესად ე. წ. საქათა- ლიკოზო დაეთარათის კრებულის შედგენილობის თავისებურობის განსამარტავად აქვს. თვით ე. წ. საქათალიკოზო დაეთარათის რაობა-კი ყველა ზემომო- კვანილ დაკვირვებათა და მოსაზრებათა შემდგომ სრულებით ცხადია და საბოლოოდ ასე შეიძლება დასკვნილ იქმნეს. ეს ძეგლი, რასაკვირველია, „აფხაზეთის საქათალიკოზო გლეხების დიდი დაეთარათი“ არ არის, არც საზოგადოდ აფხაზეთის საქათალიკოზო სარგოსა და მოსაკრებლობის დაეთარათია. ვინც ამ ძეგლის შიხედით აფხაზეთის კათალიკოზის ყოველწლიური შემოსავლის გამოანგარიშებას მოიწადინებს, ის თითონაც შეუწყნარებელ შეცდომას ჩაიღუნდა და თავის მკითხველსაც შე- აცდენდა.

ეს ძეგლი დასავ. საქარველოს, ანუ ე. წ. აფხაზეთის სა- კათალიკოზოს რამდენიმე საეპისკოპოზო საყდრის ყმების გამოსაღების დაეთარათა კრებულს წარმოადგენს მხოლოდ. ამ შემთხვევაშიც ეკონომისტ-ისტორიკოსსაცა და ჩვეულებრივ მკითხველსაც უნდა გათვალისწინებული ჰქონდეს, რომ აქ არც იმ საეპისკოპოზოების სრული შემოსავლია აღწესებული, რომ ამ დაეთარათი კრებულში არც ერთი ეპისკოპოზის ე. წ. დრამისა და საკანონო გამოსაღების შესახები ცნობები შეტანილი არ არის.

ყველა ამ გარემოებათა გამო, ამ ძეგლს შედგენის დროსაც ვი- წროდ განსაზღვრული დანიშნულება ჰქონია და ამჟამადაც მხოლოდ ასევე ვიწროდ შემოფარგლული შეიძლება იყოს მისი მნიშვნელობა და გამოყენებადობის არე. ამ ძეგლის წყა- ლობით მკვლევარს საშუალება აქვს დასავ. საქართველოს ზოგიერთი საეპისკო- პოზო საყდრის ყმა-მეკომურთა რიცხვი, სოციალური შემადგენლობა, ეკონო- მიური მდგომარეობა, მათი საყმო გამოსაღების ტვირთი და საეპისკოპოზო სა- ყდრების ყმებისაგან მისაღები შემოსავლის კატეგორიებიცა და რაოდენობა გამოარ- კვიოს. ამას გარდა ეს კრებული, რასაკვირველია, კიდევ არა ერთი საგულისხმო საკითხის შესწავლის საშუალებას გვაძლევს, მაგრამ მაინც მთავარი სწორედ ზე- მოდასახელებული საკითხებია.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ძეგლის ცნობათა გამოყენებისათვის, რასაკვირველია, წინასწარი, საკმაოდ რთული და ძნელი, კვლევებითაა საჭირო გამოსაღებთა იმ სახეობათა და მათი ნორმებისა, იმგვარადვე როგორც მთელი საგადასახადო სისტემის შესახებ, რომელთა მიხედვითაც ამ ძეგლში შეტანილი ყოველი მეკომურის საგადასახადო ტვირთი და კალდებულება არის განსაზღვრული. ჩვეულებრივ ეს საკითხები გარიგების წიგნებში იყო ხოლმე აღნიშნული და დასავ. საქართველოს გადასახადებისა და სარგის გარიგების წიგნები რომ შენახული ყოფილიყო, მაშინ მკვლევარის მუშაობა საკრძობლად შემსუბუქებული იქნებოდა. მაგრამ რაკი ლიბონიმურეთის გარიგების წიგნები ჯერ არსადა ჩანს, ამიტომ ისტორიკოს-ეკონომისტი იძულებულია ამ ნორმების გამორკვევას დიდი დრო და ძალ-ღონე შეალო. მხოლოდ ამის შემდგომ გასავენი გახდება გამოსაღების დაეთარების მთელი შინაარსი და გადასახადების თითქოს სრულებით თვითნებური და უსისტემო ვროვაც აღამიანს სრულებით სისტემურად და კანონიერ საფუძველზედ დამყარებულად წარმოდგება. რაკი ამის დამაჯერებელი დასაბუთება „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ სათანადო ადგილას გვექმნება, ამიტომ აქ ამ საკითხზე შესჯელობის ვაჯრძელება ზედმეტი იქნებოდა.

თავი მეთხმე. §. „საცაგერლოს გამოსაღების დაეთარი“ და მისი რაობა

ს. კაკაბაძემ 1914 წ. რუსეთის საშეცნიერო აკადემიის სააზიო მუზეუმის წიგნთსაცავში დაუღვ განსვ. აკად. მარი ბროსსეს ხელთაწერთა შორის მყოფი მე-XIX ს. გარდანაწერის მიხედვით ერთი ძეგლი გამოაქვეყნა, რომელსაც არც თავი აქვს და არც ბოლო, მაგრამ, რომელსაც ს. კაკაბაძემ „საცაგერლოს გამოსაღების დაეთარი“ უწოდა სახელად. დაზიანებულობის გამო არც ამ ძეგლის თარიღი ჩანს და ამიტომ მის დასათარიღებლად საცაგერლოს საბუთები აქვს მე-XVII ს. 60-იან წლებამდის მოყვანილი (გვ. 9—16) და აღნიშნული აქვს, რომ „არც ერთი ამ ვლებთაგანი საცაგერლოს დაეთარში მოხსენებული არ არის. არ არის ამ დაეთარში ცნობილი აგრეთვე 1610 წ. ცაგერლის სერაპიონის დროს გიორგი მეფის მიერ შეწირული ზონს ტატუა გიორგობიანი არჩვადისეულ შამელზედ შესახლობლი“. ს. კაკაბაძის აზრით, „ეს გარემოება ცხად ჰყოფს, რომ საცაგერლოს გამოსაღების დაეთარი შედგენილი უნდა იყოს 1610 წელზე უფრო ადრინდელ დროს“. შემდეგ ამავე აუტორს ასეთი მოსაზრება აქვს მოყვანილი: „დაეთარში ერთი გლების შესახებ ნათქვამია, რომ ის გიორგი მეფის მოლაპე და ბუგარა არ მართებს პურის ქამისა და ლაშქრობის მეტი, აქ უნდა იგულისხმებოდეს იმერეთის მეფე გიორგი ბაგრატიის ძე, რომელიც გარდაიცვალა 1584 წ. ამისდა მიხედვით საცაგერლოს გამოსაღების დაეთარი შედგენილი უნდა იყოს არა უადრეს მე-XVI საუკუნის 80-იან წლებისა და არა უგვიანეს 1610 წლისა, ან უკედ მე-XVI საუკუნის დასასრულს“-ო (გვ. 16).

ს. კაკაბაძის მთელი ეს შესჯელობა სრულებით დაუსაბუთებელია: არავითარი საბუთი არ მოიპოვება არც თვით ძეგლში, არც სხვაგან სადმე, რომ იგი საცაგერლოს დაეთარია. ამის გამო არავითარი საფუძველი არ მოიპოვება, თუ რატომ უნდა ყოფილიყვნენ საცაგერლოს შექმნილი გლებები ამ დაეთარში

შეტანილი. არავითარი საბუთი არ ჩანს, თუ რატომ უნდა დაეთარში მოხსენებული გიორგი მეფის მოლაპე გლები სწორედ იმერეთის მეფე გიორგის, ბაგრატის ძის მოლაპე ყოფილიყო. ერთი სიტყვით, მთელ ს. კაკაბაძის ზემომოყვანილ შესჯელობას არავითარი არც საბუთიანობის ნიშანწყალი ეძჩნევა, არც შეიძლება რაიმე დამაჯერებლობის ძალა ჰქონდეს.

ეს ძეგლი მეკომურთა გამოსაღების დაეთარს წარმოადგენს. თავში მოთავსებული გამოურკვეველი სოფლის 7 მეკომურის გამოსაღების აღნუსხვის შემდგომ მოთავსებულია: ს. ჩხუტის 11 მეკომურისა (გვ. 3—5), ზოშხას 1 მეკომურის (გვ. 5), ს. ნაკურალეშის 11 მეკომურის და 1 პარტახტის (გვ. 5—6), ს. საფურცლარს 1 პარტახტის (გვ. 6), ს. აღუს 1 მეკომურის (გვ. 6), ს. ლახეფას 9 მეკომურისა და 3 პარტახტის (გვ. 6—7), —ოყურეშის 17 მეკომურის გამოსაღების შესახები ცნობები, მე-18-ზე ძეგლის ტექსტი წყდება. ამგვარად გადარჩენილია სულ მხოლოდ 57 მეკომურისა და 5 პარტახტის გამოსაღების აღნუსხვილობა. საფიქრებელია, რომ ძეგლის უდიდესი ნაწილი დაკარგული უნდა იყოს.

ამ სოფელთაგან ჩხუტელი, ნაკურალეში, ლახაფა და ოყურეში ლეჩხუმის თემშია და საფიქრებელია ამავე თემის მოსახლეობის გამოსაღების დაეთარს წარმოადგენს. ეს მიწა-წყალი საცაგერლოს სამწყსოს შეადგენდა და ჩვენ რომ დარწმუნებული ვყოფილიყავით, რომ ამ ძეგლში მართლაც ცაგერის საყდრის ყმათა გამოსაღების შესახები ცნობები გვაქვს დაუღვი, მაშინ მისი საცაგერლოს დაეთარად მიჩნევა შესაძლებელი იყო. მაგრამ საქმეც ის არის, რომ ზოგიერთი გარემოება ასეთ აზრს სათუოდ ჰხდის.

გამოსაღების ამ დაეთარში მეკომურთა გადასახადების სია ჩვეულებრივ ისე თავდება ხოლმე, რომ აღნიშნულია: „პურის ქამა და ტვირთი და მუშაობა“ (მაგ., გვ. 3, 4, 6, 7), ან „პურის ქამა და სამსახური“ (მაგ., გვ. 4, 5, 6), ან „პურის ქამა და ლაშქრობა“ (გვ. 4), ან და „პურის ქამა და სამსახური და ლაშქრობა“ (გვ. 5).

ჩვეულებრივ ასეთი ცნობები განუმარტავია და ნათქვამი არ არის, თუ თვითოეული ამათგანი რას ჰნიშნავს, ვისი პურის ქამაა, ვისი სამსახური და ვისთან მოლაშქრობაა ნაგულისხმევი ამგვარს შემთხვევაში?

ყველაზე ადელი გამოსარკვევი ლაშქრობის საკითხია იმიტომ, რომ დაეთარის ამ ნაწყვეტში პირდაპირ აღნიშნულიც არის, თუ ვისთან ედვა ვალად მეკომურს ლაშქრობა, ან უფრო სწორედ რომ ითქვას, მოლაშქრობა: „მეფის ლაშქრობა“-ო, ნათქვამია ამგვარს შემთხვევებში (გვ. 5, 7 და 8). მაშასადამე, „ლაშქრობა“-დ მეფის ჯარში მოლაშქრობის მოვალეობა, სახედრო ბეგარა ყოფილა ნაგულისხმევი.

სამსახურისა და პურის ქამის ნამდელი მნიშვნელობის გამოსარკვევად ის ცნობა გამოგადგება, რომელიც გოლეთიანს ცკვიტიას შეეხება, რომელიც ნაკურალეშის წმიდის გიორგის ყმა ყოფილა. დაეთარში მის შესახებ სწერია: „მართებს. საყდრის სამსახური და მეფის ლაშქრობა და ცაგერლის პურის ქამა“-ო (გვ. 5). მაშასადამე „სამსა-

ხური" იმას ეკუთნოდა, ვის ყმადაც მეკომური ითვლებოდა, ხოლო „პურისკამა“ თურმე ეპისკოპოსს ერგებოდა, მწყემსმთავრის სარგო-დრანა-საკნონოს ერთი შემადგენელ ნაწილთაგანი იყო.

ეს გარემოება, სახელდობრ, რომ ამ ძველში მეფისა, საპატრონურო და საეკლესიო გადასახადები ერთად არიან აღნუსხული. ამ ძველს ყველა სხვა აქამდე ცნობილი დავთრებისაგან განსხვავებულ იერს ანიჭებს და განსხვავებული თვისების გამოსავლის დავთრად გვაგულისხმებინებს. ხოლო იქვე ნახმარი გამონათქვამი „ცაგერლის პურისკამა“-ო, ვაფიქრებინებს, რომ ეს დავთარი თვით საცაგერლოს დავთარი არ უნდა იყოს, არამედ უფრო საერთო დავთრის შთაბეჭდილებას აბეჭდს.

მაგრამ იქნება დასავლეთი საქართველოს სხვა საეკლესიო, საეპისკოპოზო ყმათა გამოსავლის დავთრებში „პურისკამა“-ს გარდა ნახმარი გამონათქვამები „ლაშქრობა“ და „სამსახური“ სრულად არ სწერია და ნამდვილად იქაც ყველგან „პურის ლაშქრობა“, ე. ი. მეფესთან შოლაშქრობა იგულისხმება ისე, რომ ამ დავთარსა და იმ საეპისკოპოზოების ყმათა გამოსავლების დავთრებს შორის ამ ტექნიკური თვისების მხრით არავითარი განსხვავება არ იყოს? ამის გადაწყვეტა ამჟამად შეუძლებელია და ამისთვის ჯერ კიდევ დაკვირვება და კვლევა-ძიებაა საჭირო. მაგრამ როგორცაა არ უნდა გადაწყდეს მომავალში ეს საკითხი, ამ ძველის ამ პატარა ნაწივეტს მაინც შემოაღნიშნული თავისებურობის გამო განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება.

საფიქრებელია, რომ მომავალში დაკვირვება გამორკვევის საშუალებას მოგვცემს, თუ რაზე იყო დამოკიდებული ის სხვაობა, რომელიც მეკომურთა ზოგიერთ ვალდებულებას ეტყობა, რომ ზოგს „პურისკამა და ტვირთი და მუშაობა“ ედვა, ზოგს „პურისკამა და სამსახური“, ზოგს კიდევ „პურისკამა და ლაშქრობა“, ან „პურისკამა და სამსახური და ლაშქრობა“? რას ჰნიშნავდა თითოეული ამ სამ ტერმინთაგანი, რომელიც უკანასკნელ წინადადებაშია, უკვე ვიცით. მაგრამ ამ ვალდებულობის სხვაობისდა გვარად მეკომურთა, ან წოდებრივი, ან საზოგადოებრივი, ან ქონებრივი მდგომარეობაც განსხვავდებოდა, თუ არა, და სწორედ ამ მდგომარეობის სხვაობაზე იყო ვალდებულების სხვაობა დამოკიდებული, სწორედ ეს საკითხია გამოსარკვევი.

ამ მხრივ ის ცნობაა საგულისხმო, რომელიც მეკომური გოლეითანის შესახებ სწერია, — რომ ის „გიორგის მეფის მოალაპე არის და ბეგარა არა მართებს პურისკამისა და ლაშქრობის მეტი“-ო (გვ. 6). აქიდან ცხადია, რომ „პურისკამა და ლაშქრობა“ ისეთი გადასახადები უოფილა, რომელთაგან უოფელგვარი უპირატესობითა და შეღავათით შემკული მეკომური, აზატიც-კი, განთავისუფლებული არ უოფილა.

ამისდა მიხედვით უაქველია, რომ ყოველი მეკომური, რომელსაც „ბეგარად“ მხოლოდ „პურისკამა და ლაშქრობა“ ედვა, აზატიცად, ანუ შეუვალად უნდა იყოს ცნობილი.

თავი მხუთე-ძნის ხეობის გამოსავლის დავთარი.

თუ, როგორც დავრწმუნდით, დასავლეთი საქართველოს საეკლესიო ყმათა გამოსავლების არაერთმა დავთარმა მოაღწია ჩვენამდის, აღმოსავლეთი საქართველოს ასეთ ძველთაგან ჯერ ძალიან ცოტა ჩანს. ერთ ასეთ ძველს წარმოადგენს ყოფილი საეკლესიო მუხეუმის, აწ ტფ. სახ. უნივერსიტეტის სიძველეთა-საკავის, № 593 გრაგნილი. ამ შემოსავლის დავთარს თავი აკლია და ამის გამო უთარიღოა. იგი ქსნის ხეობის ერთი, ჯერ გამოსარკვევი, კატეგორიის მცხოვრებთა შემოსავლის სიას შეიცავს.

უთარილობის გამო დრო მხოლოდ დაახლოვებით შეიძლება განსაზღვრული იყოს. ამ ძველის ქსნის ხეობის 1774 და 1781 წლის ხალხის აღწერის დავთრებთან შედარება ნათლად ამტკიცებს, რომ ჩვენი შემოსავლის დავთარი მე-XVIII-ე საუკუნეს უნდა ეკუთნოდეს, დაახლოვებით იმავე დროს, ამ საუკუნის მეორე ნახევარს, როდესაც შედგენილია შემოაღნიშნული ხალხის აღწერის დავთრები. ამ აზრის სიმართლე ცხადი იქნება ჩვენთვის, თუ ამ ორი ძველის ერთისა-და-იმავე სოფლის ცნობებს ერთმანერთს შევადარებთ. მაგ., ავიღოთ ს. შატაკთკარი და პავლიანთ კარი.

1774 წ. ქსნის ხეობის ხალხის აღწერის დავთარი.

ქ: პავლიანთ მგელის შვილი კი თი გ გვიანა ოთარა და მგელია

აქავ შატაკანთ ბერის შვილი კია თი ბ ძულია და თანდილა

აქავ შატაკანთ თანდილას შვილი კია თი ბ აბრამ და ივანე

აქავ შატაკანთ ბალის შვილი კია თია წიკელია

აქავ შატაკანთ თინიბეგის შვილი კია თია გივი

ყ. საეკლესიო მუხეუმის გრაგნილის № 593 შემოსავლის დავთარი.

პავლეს შვილის გვიანას მამულს აძეს ბეგარი პური ჩანახი ოთხი... და სხვა.

შეტაკის (sic) შვილის აბრამის მამულს აძეს...

შეტაკის შვილის წიკლიას მამულს აძეს...

შეტაკის შვილის ბერის მამულს აძეს...

შეტაკის შვილის გივის მამულს აძეს...

შეტაკი შვილს ძულიას მამულს აძეს...

შედარებითი დაკვირვება გვაფიქრებინებს, რომ შემოსავლის დავთარი შესაძლებელია 1771 წ.-ის ხალხის აღწერის დავთარზე ცოტა უფრო აღრინდელი იყოს. ასეთი აზრი იმიტომ იზადება, რომ შემოსავლის დავთარში იხსენიება „შეტაკის შვილის ბერი“-ს მამულს რა აძეს, 1771 წ. ხალხის აღწ.-ის დავთარში-კი უკვე მხოლოდ „შატაკანთ ბერის შვილი... ძულია და თანდილა“ არიან მოხსენებული, თვით „ბერი“-კი აღარა ჩანს. მცხოვრებთა თავების რიცხვიც 1771 წ. დავთარში უფრო მეტია, ვიდრე ხეამოყვანილს შემოსავლის დავთარში.

8. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. IV.

ძველი ია (11) ერთმანერთზე მიწებობებული ქალაქის კეფისაგან შედგება. გრაგნილს თავი მოხეული აქვს. რაკი ყოველ კეფს თავში მარცხენა კიდულზე თავისი სათვალავე აქვს, ამის წყალობით ირკვევა, რომ პირველი კეფია მხოლოდ თავში დაზიანებული.

ამ დაფთარში შემდეგი სოფლების მცხოვრებთა გამოსაღებია აღნუსხულნი: შეტაკთ-კარის, პაღლეო-კარის, კაჯრაეთის, მიდელანთ-კარის, ქენქათ-კარის, ხოზოეთის და გოლგოლეთის.

ამ დაფთარის უწყებითი კუთვნილების საკითხი გამოსარკვევია, თუმცა ამ ძველის საეკლესიო საბუთთა შორის ყოფნა თითქოს მის ეკლესიისადმი მიკუთვნილობას გვაგულისხმებინებს, მაგრამ სხვაფრივ ასეთი ნიშანდობლივი თვისებები არ ემჩნევა. დაფთარი საეურადღებოა ცნობით, რომ გადასახადი უძრავ მამაპაპა პეულ ქონებას ედვა: ჩვეულებრივ თვითოეული გამოშვების შესახებ ნათქვამია, „ამა და ამის „შამშულს აქვს ბეგარა“-ო. ამ ხეობის ეკონომიური ისტორიისათვის ამ დაფთარში ზოგიერთი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება.

III. საკოროპრასიო და კარძო მუხრეობის უამოსავალ-განსავლის საბუთები

კერძოსა და კოლექტიური მუხრეობის შესასწავლად, რასაკვირველია, ყოველნაირი საბუთი შეიძლება წყაროდ გამოყენებულ იქმნეს. სამონასტრო და საეკლესიო მიწისმფლობელობის ვითარების გასათვალისწინებლად-კი ჩვეულებრივ სიგელ-გუჯართა გარდა განსაკუთრებული მნიშვნელობა „ერთიან სიგელებ“-სა აქვს, რომელთა თვისების შესახებ „ქართული სიგელთა მკოდნეობის, ანუ დიპლომატიკის“ წიგნში ჩქონდა მსჯელობა (1926 წ., გვ. 56—58) და ამის გამო ამ საგანზე აქ საუბარი ზედმეტი იქმნებოდა.

საეკლესიო და სამონასტრო დაწესებულებათა უძრავი ქონებრივი სახსრის ოდენობისა და ვითარების შესასწავლად აუცილებელ წყაროდ, რასაკვირველია, შეუვალობის წიგნები უნდა ჰქონდეს მკვლევარს. ზოგიერთი ამ ძველთაგანი ე. თაყაი შვილს სქს სძელთა სამსავე წიგნში, თ. ჟორდანიას ქკების II წიგნსა და ს. კაკაბაძეს ისტორიული საბუთების წიგნებში აქვს გამოქვეყნებული, მაგრამ, როგორც თ. ჟორდანიას ცნობებითგან ჩანს, მრავალი მათგანი გამოუქვეყნებელი იყო და ახლა უკვე დაღუპულია კიდევ.

თავი პირველი. ალაპები

სამონასტრო ქონებრივი სახსრის ერთ მთავარ წყაროთაგანს „საკსენებლები“ და „ალაპები“ შეადგენენ. რაკი ამ ორი ტერმინის მნიშვნელობა და იურიდიული ბუნება „ქართული სამართლის ისტორიის“ II-ში მაქვს განმარტებული (იხ. გვ. 436—438), ამიტომ აქ ამ საგანზე სიტყვის გავრძელება საჭირო აღარ არის.

სახსენებელი შემწირველის „დღეგრძელობის“, „მზეგრძელობისა“ და „ცხოვრების კეთილად წარხმართებლად“ იყო ხოლმე დაწესებული, ალაპი-კი შემწირველის, ან მისი ერთ-ერთი მახლობლის სულის ცხოვრებისათვის. ყოველი ამნაირი შეწირულებაც უუქველად აღნუსხული უნდა ყოფილიყო და ამის წყალობით „ალაპის წიგნი“ და „სულთა მატანე“ გაჩნდა, რომლებშიც ყოველი ასეთი შეწირულების შესახებ ცნობები იყო ხოლმე შეტანილი. იმის წყალობით იქ შემწირველის ვინაობაა ხოლმე აღნიშნული, შეწირვის გარემოებაა მოთბრობილი, შეწირულების რაობაც დასახელებულია და დაწესებული სახსენებლისა, თუ ალაპის თვისებაც არის განსაზღვრული. ალაპის წიგნებში მრავალი საისტორიო მეცნიერებისათვის, მეტადრე ნივთიერი კულტურისა და ეკონომიური ისტორიისათვის, ძვირფასი ცნობები მოიპოვება.

ალაპის წიგნები ზოგი სრულია, ზოგი შემოკლებული სახით, ამონაკრების მსგავსად არის გადაჩენილი. ძველ ალაპთაგან გამოცემულია მთლიანად მხოლოდ ათონის ქართველთა მონასტრის ალაპები მ. ჯანაშვილის მიერ 1901 წ. (იხ. „ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელთნაწერი ალაპები“, 216—277). ამ ძეგლის ახალი, კრიტიკული გამოცემა ვრცელი გამოკვლევისა და დათარიღების ცდით დამზადებული აქვს ნ. ბერძენიშვილს.

იერუსალიმის ქართული მონასტრების ალაპთაგან ჯერ მხოლოდ ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილია გამოქვეყნებული პროფ. ნ. მარის მიერ 1914 წ. პეტერბურგში ასეთი სათაურით „ალაპნი ჯუარისა მონასტრისანი იერუსალიმისა შინა“ (იხ. Bibliotheca Armeno-Georgica, III).

დანარჩენი ალაპებისა და სულთა მატრიანების მხოლოდ პატარა-პატარა ნაწყვეტებია დაბეჭდილი.

სახსენებელი და ალაპები ხშირად საღვდელმსახურო წიგნების კიდებზე იწერებოდა იმ დღის ქვეშე, როდესაც სახსენებელი, თუ ალაპი იყო ხოლმე დაწესებული. მაგრამ ცალკე წიგნად დაწერილი ალაპები და სულთა მატრიანებიც არსებობდა. ჩვეულებრივ აქაც და იქაც სახსენებელ-ალაპების ჩაწერის მხოლოდ სახსენებლის დღის რიგია ხოლმე დაცული. სხვათაგან გარეგნულად პრაქტიკული სისტემა არ ჩანს და ამის გამო ამ ძეგლთა წამკითხველს ერთი შეხედვით სწორედ მათი სრული უსისტემობა ეცემა თვალში. მაგრამ ეს პირველი შთაბეჭდილება გარეგნულია და მცდარი. ვინც ამ ძეგლების შინაარსს გულდასმით შესწავლის, დარწმუნდება, რომ ალაპების გაჩენის სრულებით გარკვეული სისტემა და წესი ყოფილა. თავისდათავად ცხადია, რომ, ალაპებში უხედავად გაფანტული მნიშვნელოვანი ცნობების ჯგროვებად შესაფასებლად, მკვლევარისათვის წინასწარ სწორედ ამ სისტემისა და წესის შესწავლაა საჭირო. ამიტომ ეს საკითხი აქაც ხოვადად უნდა იყოს განხილული.

შემომწირველთათვის დაწესებული სახსენებლისა და ალაპის თვისება ყოველთვის ერთნაირი როდი იყო, არამედ ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა. მაგრამ განსხვავება შეთხვევითი მიზეზებით გამოწვეული არ ყოფილა და არც ავტანობის წყალობით იყო წარმოშობილი, არამედ სრულიად გარკვეული ეკონომიური პრინციპის მიხედვით ყოფილა სამ მთავარ ჯგუფად დაყოფილი შემომწირველთა სამი ჯგუფისა მიხედვით.

ათონის ქართველთა მონასტრში გაჩენილი ალაპების შინაარსის გულდასმით შესწავლა ადამიანს დაარწმუნებს, რომ შემომწირველნი და საზოგადოდ ყველანი, რომელთათვისაც სახსენებელი, თუ ალაპი გაჩენილი იყო, სამ ჯგუფად იყვნენ დაყოფილნი: პირველ ჯგუფს ჩვეულებრივ „შემომწირველნი“ შეადგენდნენ. მეორეს კიდევ—„დიდნი შემომწირველნი“ ეკუთვნოდნენ, ხოლო მესამეს—„მასხენებელნი“. ამისდა მიხედვით გაჩენილი სახსენებელი, თუ ალაპიც სამგვარი იყო ხოლმე.

ჩვეულებრივ შემომწირველთა ჯგუფს ისინი ეკუთვნოდნენ, რომელთაც დაწესებულებისათვის „შემოწირავს მ (8) დრაჰკანი“ (ათ. ალაპ., გვ. 250, § 150). ეს, როგორც ჩანს, შემომწირულების ის მინიმუმი იყო, რომლის ნაკლებ ალაპის გაჩენა არ შეიძლებოდა. მაგრამ ამავე

დროს ის საალაპო შესაწირავის პირველი ჯგუფის ნორმას წარმოადგენდა. ეს გარემოება იქითგან ჩანს, რომ ვარდან კოსტანტინეს ძისა და მისი შვილებისა და შვილის შესახებ ნათქვამია: მათი შემომწირულებისათვის „გარდა იკდებოდნის ყოვლითა გულსმოდგინებითა, ვითარცა შემომწირველთაჲ, რომელთაჲ შემოწირავს მ (8) დრაჰკანი“ (იქვე).

შემომწირულების რაოდენობის აღნიშვნის მაგიერ ჩვეულებრივ ამ პირველი ჯგუფის შესახებ ნათქვამია ხოლმე, ალაპი და მოსახსენებელი შაფუყოს „ვითარცა სხუათა შემომწირველთა“—ო, მაგ., ათანასე ძმისათვის, რომელმაც „მოსცა ეკლესიასა დრაჰკანი პერპერაჲ“, „აღესრულებოდენ საკსენებელი ყოვლითა წესითა, ვითა სხუათა შემომწირველთაჲ“—ო (ათ. ალაპ., გვ. 231, § 57, იხ. აგრეთვე, გვ. 227, § 47 და 218, § 5 და სხვაგანაც).

შემომწირველთა მეორე ჯგუფს დიდი შემომწირულების შემტანნი შეადგენდნენ. მათ „დიდნი შემომწირველნი“ ერქვათ. შეწირულების რაოდენობა, რასაკვირველია, ჩვეულებრივზე, ე. ი. 8 დრაჰკანზე საკრძობლად მოზრდილი უნდა ყოფილიყო, თორემ ისე მისი რაოდენობა განსაზღვრული არ იყო, რათგან მთლად შემომწირველის გულუხვობაზე იყო დამოკიდებული. მაგ., იოანე მწიგნობართ უხუცესმა რომ დამწვარ კელინთა ასაგებად 5 ლიტრა პერპერას ოდენი ფული და განძი შესწირა, ამისთვის გაეჩინა ისეთი სახსენებელი და ალაპი, „ვითა სხუათა დიდთა შემომწირველთა“ და მასხენებელთათვის ითქუმის“—ო (ათ. ალაპ., გვ. 261—263).

მონასტერი შემომწირულების მარტო განსაზღვრულ ოდენობას-კი არ აქცევდა ყურადღებას, მარტო ფულად სახსარს-კი არ აფასებდა, არამედ იმსაც, თუ რა პირობებსა და გარემოებაში იყო გადმოცემული შემომწირულება. ამასთანავე სამწერლობო ძეგლების შესაწირავსაც ფულად შესაწირავზე ნაკლებ ფასს არ სდებდა ისევე, როგორც მონასტრისათვის გაწიულ ფულებრივსა და გაქონიანობით აღმოჩენილ დახმარებას ზოგჯერ დიდი შემომწირულების თანაბრად სთვლიდა ხოლმე. მაგ., იოანე მწიგნობართ უხუცესის მარტო ქონებრივ დახმარებას-კი არ იხსენებდნენ ალაპში, არამედ ისიც აქებდებრებს ხაზგასმით აღნიშნული, რომ „გამოვჩნდა შემწე კეთილი მოქირველთაობისა ჩვენისაჲ“ (გვ. 261—263). ირისე ფურთაფლად ყოფილის შესახებაც აღნიშნულია, რომ მას ალაპი გაეჩინა, „რამეთუ ჟამსა ქირისასა მოსცა მონასტერსა პერპერაჲ : მგ : (45) სტამენონი ახალი ლიტრაჲ : კ : (20 : გვ. 233, § 65).

კოსტანტი პროედროსისათვის იმითმე გაუჩენიათ ალაპი, რათგან „მისითა შუამდგომლობითა დიდნი წყალობანი მოგუფინნა... შეფეშანი“—ო (გვ. 235, § 74). ფარსმან თმოგველსაც თურმე ამავე გარემოებისათვის გასჩენია ალაპი „რამეთუ მრავალნი წყალობანი ქმნნა ჩუენზედა წინაშე ბაგრატ აფხაზთა მეფისა“—ო (გვ. 239, § 89).

ამგვარადვე იოანე რუს-ყოფილს ალაპი, „ვითარცა სხუათა შემომწირველთათვის“ ხუთი წიგნის შეწირვისათვის გასჩენია (გვ. 227, § 47). სუმეონ ბერკელსაც 5 წიგნის შეწირვისათვის (გვ. 218, § 5) და პეტრე ხუცესს კიდევ 8 წიგნის შეწირვისათვის (გვ. 223, § 32). დასასრულ, იოანე ბანტუასთვის პანაშვილის

გაჩენის საბუთად დასახელებულია, რომ მან მონასტერს თავისი ნამუშავენი 10 ძირი ზეთისხილი და 15 პერპერა შესწირა, მაგრამ „უფროდს-და მსახურებულობისთვის მონასტრისა“-ო (გვ. 219, § 14).

მცირერიცხოვანსა და უმადლეს ჯგუფს „მაშენებელნი“ შეადგენდენ, ე. ი. პირნი, რომელთა ავებულიც იყო ეკლესია, ან მონასტერი. მათი სახსენებელი და აღიარება, რასაკვირველია, უადრესი ბრწყინვალეობითა და შესაძლებელი სიმდიდრით იყო ხოლმე გადახდილი. ასე იყო, მაგ., ათონის ქართველთა მონასტრის დამაარსებლის იოანე მთაწმიდელის, „მაშენებელი საამის დიდებულის ლავრისაჲ“ დაწესებული (გვ. 217, § 1).

მონასტრისათვის განსაკუთრებული დახმარების გაწევისა და მეტად უბიწინოებისათვის სავანის ძმობას ეს ღვაწლი ზოგიერთ შემთხვევაში იმდენად დიდად მიუზღვევია, რომ თითქმის დაწესებულების აღმაშენებელთა თანასწორად დიდებულნი და სახსენებელი და აღაპიც ისეთივე დაუწყებელია, „ვიჲთა მაშენებელ-უცნია და სახსენებელი და აღაპიც ისეთივე დაუწყებელია, რომელმაც თათვს სწერია“. მაგ., ასეა დადგენილი იოანე ბუქაძის ძის შესახებ, რომელმაც დიდი ფულადი შეწირულების გარდა, „მონასტერსა შინა დადგა კოშკი ზღუდისაჲ კარგი და სხუანი მრავალნი კეთილნი, სულიერნი და კორციელნი, ქმნა, მრავალნი ნაშენებნი შინა და გარე აღაშენნა“-ო (გვ. 226, § 43).

ამგვარადვე გიორგი მავისტროსის შესახებ, რომელსაც ათონის მონასტრისათვის „ჯუმალა მ (40)-სა ლიტრისა განძისა საკმარი“ შეუწირავს, ნათქვამია, რომ „ყოველთა კათოლიკეთა ქუეჩეკსთა შინა იქსენებოდის გამის წირვისათა, მწუხრისათა და ცისკრისათა მაშენებელთა თანა“. ხოლო დიდ ხუთშაბათს „მისთვის აღესრულოს ყოველი წესი ლოცვისაჲ, ვითარცა მაშენებელთათვის სწერია“ და ამას გარდა, „აღაპი გარდაიკადონ ზემოწერილთა ლოცვისა განგებითა, ვითარცა მაშენებელთაჲ“-ო (გვ. 230—231, § 56).

შემომწირველის ღვაწლის ოდენობის მიხედვით აღაპის განგებაც განსხვავდებოდა ისე, რომ ამისდა გვარად შესაძლებელია განისაზღვროს, ჩვეულებრივი, დიდი, თუ მაშენებელთა სწორი შემწირველი იყო ის პირი, რომლისათვისაც აღაპია გაჩენილი. სავანის ძმობა სახსენებლის დროს დაწესებული იყო, რომ „სერობად სამ-სამი კრასოვული ხუდების ძმობა, რათა სუან“-ო (გვ. 217). ჩვეულებრივ შემწირველთათვის-კი 4 კრასოვული იყო დაწესებული (გვ. 219, § 12, —225, § 37, 38, —238, § 85, —239, § 94 და სხვაგანაც). შემდეგ მოსდევს 5 კრასოვული (გვ. 265, § 160), რომელიც იშვიათია, ხოლო დიდ შემომწირველთათვის 7 კრასოვული (ბევრგან) და მაშენებელთათვის 8 და მეტიც.

ამის გათვალისწინებით შემწირველის ღვაწლისა და ქონებრივი დახმარების თვისების დაახლოებით მაინც გათვალისწინება იმ შემთხვევებშიც შეიძლება, თუნდაც ცნობა შეწირულება-ღვაწლის შესახებ აღაპის ამონაკრებში გამოტოვებული იყოს.

რაკი აღაპების ცნობათა მეცნიერული მნიშვნელობის შესახებ უკვე ნათქვამი გვქონდა, ესა უნდა მხოლოდ მათი ნაკლიც აღვნიშნოთ. მათი მთავარი ნა-

კლი უთარობობაა. იშვიათი შემთხვევაა, რომ აღაპი დათარიღებული იყოს. ამ გარემოების გამო ზოგჯერ ძვირფასი ცნობის გამოყენება შეუძლებელი ხდება, რათან ქრონოლოგიური განუსაზღვრელობის გამო მსჯელობა სახიფათოა ხოლმე. ამავე მიზეზით აღაპების ცნობათა გამოყენებამდე მათი დროის დაახლოებით მაინც გამოკვლევა აუცილებელია, რაც ხშირად ბევრ შრომასა და დიდ დროს მოითხოვს ხოლმე. მაგრამ აღაპებში გაბნეული ძვირფასი ცნობების გამო სასურველია, რომ გამოუცემელი სათანადოდ გამოიცეს და მკვლევარმა დრო და ენერჯია არ დაიზოგოს მათ დასათარიღებლად.

თავი მეორე. ნაღვანისა და დანახარჯის ანგარიშები

წესიერი მეურნეობისა და ცხოვრების მიმდევარს ყოველ კერძო მფლობელსა, თუ დაწესებულებას თავისი ნაქმარისა და მოღვაწეობის, შენაძენისა, თუ ნასყიდობის, შემოსავლისა, თუ დანახარჯის წიგნები და საბუთები უნდა ჰქონოდა და ჰქონდა კიდევაც. გ. მთაწმიდელი, როგორც ცნობილია (იხ. ამის შესახებ ჩემი „ისტორიის მიზანი და მეთოდები“, მე-2 გამოცემა, გვ. 131—132), თავის საისტორიო ნაშრომის ერთ-ერთ წყაროდ იოანე და ელთჳმე მთაწმიდელისაგან საკუთარი ხელით დაწერილს, ასეთ „ნუსხებს“ ასახელებს. ანგარიშწარმოება სავალდებულო იყო ყველა სახელმწიფო დაწესებულებისათვის და წელიწადში ერთხელ ყველა საბუთისა და ქონების შემოწმება წესად იყო დადებული. ამის დამადასტურებელი ცნობები ამ „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ წიგნში თავ-თავის ადგილას იქმნება მოყვანილი. საქართველოს პოლიტიკური ბედის უკუღმართობისა და ქვეყნის მრავალგზისი აოხრების წყალობით ასეთი თვისების საბუთთაგან მხოლოდ მცირეოდენი-ლა არის გადაჩენილი.

§ 1. მელქიზედეკ კათალიკოზის დაწერილი

ამგვარ საბუთთა ჯგუფს ეკუთვნის შინაარსის მხრით მელქიზედეკ კათალიკოზის „დაწერილი“, რომლის ტექსტი პირველად დ. ჩუბინაშვილმა დაბეჭდა თავისი ქართული ქრესტომათიის პირველ გამოცემაში (გვ. 203—208) და მეორეჯერ მე-XII და მე-XVII სს-ის პირების მიხედვით სრულად თ. ეორდანიამ გამოაქვეყნა „ქრონიკების“-ს მეორე წიგნში (გვ. 31—36).

რაკი ამ საბუთის ზემოაღნიშნულ ორთავე გარდნაწერს თარიღად ქრონიკონი: სმ: (240) უზის, ანუ 1020 წ. ქ. შ., ამიტომ თ. ეორდანიამ თქვა, რომ დ. ჩუბინაშვილი, ბაქრაძე და ბროსე შესცდნენ, როდესაც „ეს სიგელი შიამწერეს 1040 წ.“ (გვ. 31). მაგრამ საკითხი ისე მარტივი არ არის, როგორც თ. ეორდანიას ჰქონდა წარმოდგენილი.

საქმე ის არის, რომ მელქიზედეკ კათალიკოზის ამ „დაწერილს“ ამტკიცებს ბაგრატ, ვითარცა „ათხაზთა მეფე და კურაპალატი“ (იხ. ქ. ები, II, 35). რომელი ბაგრატი უნდა იყოს ამ საბუთის დამამტკიცებელი. მე-III-ე, თუ მე-IV, ამ საკითხს მელქიზედეკ კათალიკოზის სამი ცნობა სწავლავს: ერთი ხატის შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ „მიბოძა კოსტანტინე ბერძენთა მეფეჲმან“, ლეთისმშობლის ხატი-კი „მიბოძა ბასილი ბერძენთა მეფეჲმან“-ო (ქ. ები,

გლახნი შემოწირულ არიან და რომელნი მე თვთ მიყიდიან რიცხვთ ოცდაათი“-ო. ხოლო შემდეგ ნათქვამია, რომ ყველა ზემოაღნიშნული შენაძენი ნიკოლოზ-წმინდის საყდარს სრულად ხელთ აქვს კიდევ: „ესე, რომელ აქა შინა დამიწერია, ყოველი დაუკლებლად წა ნიკოლოზს აქუს“-ო (ქეპი, II, 49). საფიქრებელია, რომ ანგარიშის ბოლოში ასეთი ცნობის დართვა მაშინ წესად უნდა ყოფილიყო მიღებული.

იმ მრავალმხრივ საყურადღებო ცნობების წყალობით, რომელიც ნიკორ-წმინდელის ამ საბუთში უხვად მოიპოვება, ამ ძეგლს დიდი მნიშვნელობა აქვს, როგორც ნიკორწმინდელის სამეურნეო მოღვაწეობის, ისევე საქართველოს ეკონომიური ისტორიისა და არა-ერთი სხვა საკითხის შესასწავლად და გამოსარკვევად.

სამწუბაროდ, ამ ძეგლის დედანი, რომლის მიხედვითაც ეს ძეგლი თ. გორდანიას გამოკემული ჰქონდა, არსად ჩანს და, როგორც ეტყობა, დაკარგული უნდა იყოს.

შემდეგ-დროინდელი ამგვარი ძეგლები ჯალალედინისა და მონღოლთა შემოსევისა და ბატონობის დროს უნდა იყოს დაღუპული და მე-XVIII ს-მდე ასეთი საყურადღებო საბუთები ჯერ არ ჩანან.

§ 3. ათანასე ტფილელის ნაღვაწის ანგარიში

მეტად საგულისხმოსა და მნიშვნელოვან ძეგლს წარმოადგენს ამილახვარის შეილის ათანასე ტფილელის მოღვაწეობის აღწერილობითი საბუთი, რომელიც დაბეჭდილია ს. კაკაბაძის მიერ „ისტორიული საბუთები“-ს მე-V წიგნში (ტფილისი, 1913 წ., გვ. 55—60).

გამომცემელს ამ საბუთის დაწერილობის თარიღად 1740 წ. აქვს მიჩნეული, რაკი თავში იქ მართლაც სწერია: „იქეს აქეთ: ჩ'ლმ“ (იხ. გვ. 55), ე. ი. 1740 წელი. მაგრამ საკმარისია ადამიანმა ეს ძეგლი გადაიკითხოს, რომ დაარწმუნდეს, თუ რამდენად სევეკო უნდა იყოს ეს თარიღი, ვითარცა ამ საბუთის დაწერილობის წელიწადი. იქ ნათქვამია, „საქართველოს პატრიარქმა... დომენტიმ (მე ამილახვარის შეილი ათანასე შროველი) შროვლობით ტფილელად მომცვალა ქ'ეს აქეთ ჩ'ლმ (1740 წ.) ივლისის ზ' (7-ს; გვ. 55). ცხადია, რომ ეს 1740 წ. ათანასე ტფილელის ტფილისის საეპისკოპოსოში მოღვაწეობის ნხოლოდ დასაწყისის თარიღია.

ტფილელად დანიშნვის ამბის შემდგომ, ათანასეს თავისი სამეურნეო მოღვაწეობა აქვს აღწერილი და გაწეული ხარჯებისა და შენაძენის ანგარიშიც დაწერილებით უწერია. ეს ანგარიში იმდენად დიდი და ვრცელია, რომ ოთხი დიდი დაბეჭდილი გვერდი უკავია. ცხადია, მართლ ამის გამოც შეუძლებელია, რომ ეს საბუთი ათანასე ტფილელის მართლ 1740 წ. ექვსი თვის ნაღვაწის ანგარიშს წარმოადგენდეს, არამედ იქ მოყვანილი უნდა იყოს წელთა მთელი რიგის ვანაველობაში გაწეული დანახარჯის ანგარიში.

ეს საბუთი რომ არას გზით არ შეიძლება 1740 წ. იყოს დაწერილი, ამას თვით მისი შინაარსიც ამკლავებს. იქ სხვათა შორის ნათქვამია: „მანამდო

სინ ყენი მოკუდებოდა, აბანოსი, თუ ქარეასლისა, თუ ამ გირაოვებისა ღუქნისათვის ბეგარა მიმიცემია ას და სამი თუმანი, ოთხი მილანთუნი და ერთი აბაზი“-ო (გვ. 56). მას შემდგომ, რაც 1732 წ. ნადირ-შაჰმა სპარსეთის უზენაესი ხელისუფლება შაჰ-თამაზს წაართვა და 1736 წ. სპარსეთის უცილობელ ბატონპატრონად იქცა, 1747 წლამდე, როდესაც თვით ნადირ-შაჰი მოკლულ იქმნა, სპარსეთის მბრძანებელთაგანი არავინ მომკედარა. ცხადია ამის გამო, რომ ათანასე ტფილელს თავის ზემომოყვანილ ცნობაში შეიძლება მხოლოდ ნადირ-შაჰის სიკვდილი ჰქონდეს ნაგულისხმევი. მართლ ამ გარემოებთაგანაც ცხადი ხდება, რომ ათანასე ტფილელის ეს ანგარიში შეუძლებელია 1747 წ-ზე ადრინდელი იყოს.

ამასვე შემდეგი გარემოებაც ადასტურებს. ათანასე ტფილელს ნათქვამი აქვს, რომ ტფილისის საყდრის შესვეურებმა „მითხრეს ოსმალთაგან და ავის დროსაგან განსაცდელეები აგვიტყდა, ამაში საქმე გავგიჟირდაო, ვალი ავიღეთო, სამოცდაათოთხმეტი თუმანიო, მოვალეს და თეთრის პატრონს ეს გირაოვები (sic) მივეცი თო... სამრეკლოს მალალი ოთახი“-ო (გვ. 56). შემდეგ-კი ირკვევა, რომ „დარჩიას ქონდა სამრეკლოს მალალი ოთახი გირაოდ ერთს თუმნად ი'გ (13) წელიწადს“ (იქვე, გვ. 57). ოსმალთაგან მიყენებული გაჭირვება და „ავის დროსაგან განსაცდელეები“ შექველია ჯერ ოსმალთაგან და შემდეგ სპარსეთის მბრძანებლის ნადირ-შაჰისაგან დაწესებულ აუტანელ გადასახად-ხარკს უნდა ჰგულისხმობდეს, ე. ი. 1734—1747 წ. ამბებს ეხება. თუნდაც რომ სამრეკლოს მალა მდებარე ოთახის დაგირაობა ოსმალთაგან მიყენებული გაჭირვების შედეგად ვიცნათ, მაშინაც ცხადია, რომ ამ ოთახის გამოსასყიდად მიცემული ფულის შესახები ცნობა შეუძლებელია 1747 წ-ზე ადრინდელი იყო, რათგან ოთახი 1734 წ. მერმე 13 წლის შემდგომ ყოფილა დახსნილი.

მაგრამ ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება. ათანასე ტფილელს ერთგან ნათქვამი აქვს კიდევ: „ამის სახსარი კახთ მეფის ეშოკალასბაშმან სულხან“-მა მომკაო, ხოლო მეორე დაგირაობებული ღუქნის გამოსახსნელად „სახსარი ძემან მეფის თეიმურაზისამან, ჩემმა მოწყალემ ირაკლიმ მიბოძა“-ო (გვ. 57). შემდეგ ირკვევა, რომ კახთა მეფის ეშოკალასბაშად მოხსენებული სულხანი „ნეფის (sic!) ირაკლის ეშოკალასბაში სულხანი“ ყოფილა (გვ. 59). აქ ამონაწერებთგან ჩანს, რომ ათანასე ტფილელის ანგარიში სხვა და სხვა დროის დანახარჯის ცნობებს შეიცავს: ზოგი ხარჯი იმ დროს ყოფილა გაწეული, როდესაც ჯერ კიდევ კახთა სამეფო ცალკე პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა, დანარჩენი კიდევ იმ ხანაში, როდესაც ერეკლე უკვე აღმ. საქართველოს ერთად-ერთი მეფე იყო, და თეიმურაზი უკვე აღარ იყო, მაშასადამე, 1762 წ. მერმინდელი ნაღვაწის აღწერილობას უნდა წარმოადგენდეს.

ყველა ზემომოყვანილი გარემოებისა და მოსაზრებათა გამო, ეგონებ, ცხადი უნდა იყოს, რომ ათანასე ტფილელის ნაღვაწის აღწერილობითი საბუთი თავში რომ თარიღად 1740 წ. უზის, ეს თარიღი მხოლოდ ათანასეს მოღვაწეობის დასაწყისის წელიწადია. თვით საბუთი-კი ათანასეს ხანგრძლივი მოღვაწეობის ანგარიშს წარმოადგენს, როგორც ეტყობა, მოხუცებულობაში უნდა იყოს დაწერი-

ლი, რათგან ერთგან ნათქვამი-კი აქეს: „რაცა შემქლო დაეიხსენ, სიკედი-
ლაშდის ცდაში ვარა“-ო (გვ. 56). მაინც-და-მაინც თავის საბუთში 1740
წ-ის შემდგომ დაბლოკებით ორათველ წელიწადზე მეტის ნაღვაწი უნდა ჰქონ-
დეს აღნუსხული.

რაკი გამოირკვა, რომ ძეგლი 1740 წელს არ ეკუთნის, და-
სხვადასხვა დროის დანახარჯისა და ნაღვაწის შესახებ ცნო-
ბებს შეიცავს, ცხადია, რომ იქ მრავლად მოყვანილი ფრიად საგულისხმო
და მნიშვნელოვანი ცნობების გამოყენებამდე წინასწარ თვითოეული მათგანის
ქრონოლოგიური განსაზღვრაა საჭირო.

§ 4. ბერბუკის ვალაენისა და რუების კეთების დანახარჯის 1749 წ.
ანგარიში

აღმ. საქართველოს, სახელდობრ მე-XVIII ს. შუა წლების, ეკონომიური
მდგომარეობის წარმოსადგენად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ერთს პატარა,
მაგრამ დაწერილებით შედგენილ ანგარიშს აქვს, როქელსაც თავში ასე აწე-
რიო: „ქ: ლთითა: ბერბუკის ვალაენის და რუების კეთებას ხელი მიცეყავით ბი-
სის ათს გასულს, ხარჯი ამის ქვეით წერია“-ო. ანგარიში 1749 წ. არის შე-
დგენილი გიორგობის თვის დამდეგს.

ამ ანგარიშში ჩამოთვლილია რამდენმა მუშამ, ხელოსანმა და ურემმა იმუ-
შაეა და რამდენ ხანს, დღეში რამდენი ეძლეოდა ხელფასად და სულ თვითოეულ
გასაკეთებელ საქმეზე რამდენი დაიხარჯა.

ამას გარდა აღნიშნულია თვითოეულ მათგანს ქამა-სმაზე რამდენი პური,
ღვინო და სხვა ეძლეოდა დღეში და საერთოდ თვითოეული სასმელ-საქმელი რა
დაჯდა.

ამნაირადვე ჩამოთვლილია, რა მასალა დასჭირდა ამ სამუშაოს და თვი-
თოეული მათგანის ფასიც არის დასახელებული ისევე, როგორც შეძენილი იარა-
ღის რაოდენობა და ღირებულებაც.

ამ ძეგლის შინაარსის უაღრესი მნიშვნელობის გასათვალისწინებლად, მაგა-
ლითადად, ორიოდ ამონაწერის მოყვანაც საკმარისი იქნება.

ვალაენის საძირკვლის მოთხრებდა და შენებაზედა მუშას უმუშაენია ას
სამოცდა თუთხმეტს. მუშა ერთ შაურად, რეა მინალთუნი და თუთხმეტი
შაური“.

ოცმა ვალატობმა საძირკველზედა ქვეით იმუშავა, დღეში ერთმა ორ შაუ-
რათ, — იქს (sic) ორ მინალთუნს“.

„ალიზი ვიყიდეთ ორმოცდაათოთხმეტი ათისი, ათასი ოთხ აბაზათ, — იქს
ოთხს თუმანს და ოთხ მინალთუნსა“.

„ალიზი შოზიდა სამოცდაცხრა ურემმა, ერთი ურემი ექვს შაურათ. ჯამი
იქსა ორი თუმანი ექვსი შაური (sic)“.

„მუშისა და ვალატობის ჯამი ცხრაას სამოცდა ათი. მათ უქამია: ერთ
კაცს ნახევარ ლიტრა პური, იქს ორმოცდა რეა კოდსა. და ნახევარსა: კოდი
ორ აბაზათ, იქს ცხრამეტ მინალთუნს ორ აბაზს“-ო და სხვაც ამგვარადვე.

ეს ანგარიში გაუმინჯია მთავარეკონომისტს ტიმოთეს და დაუდასტო-
რებია.

ზემომოყვანილი ამონაწერებითგან ცხადი გახდებოდა, რომ ამ ანგარიშში
აღამიანი მაშინდელი მუშაობის წესსაც განსჯერებს, მუშა-ხელოსანთა ხელფასისა
და მუშაობის პირობებისაც გაიგებს და ასაგები მასალისა და ოსმალ-სპარსთა ძა-
ლიდობისაგან უკიდურეს გაქირვებაში ჩაგარდნილ ქართლში საქმელ-სასმლის
იმდროინდელ ფასებსაც შეიტყობს. ვგონებ, ბევრი საუბარი საჭირო არ უნდა
იყოს, რომ ამ პატარა ძეგლის უაღრესი მნიშვნელობა საქართველოს ეკონო-
მიური ისტორიისათვის ცხადი შეიქმნეს.

§ 5. 1751 წ. დანახარჯის წიგნი

1751 წ. დანახარჯის წიგნის თავში საბუთის შესავლის მსგავსად შე-
მდეგი ცნობა მიუძღვის:

ქკს ულთ
ქ: ლთო. შენის: მოწყალე
ის: მინდობი (sic)!. ჩემის: ს
ახლები: შენებას:
კელვყავ: რაც: ამაზე
დაიხარჯვის: ქვემ
ორე. სწერია:
თებერვლის
| კ | კ | “

ამას უშუალოდ ახალი სტრიქონით მისდევს უკვე დანახარჯის შესახებ
ცნობები ამ სახით მაგ.:

| ო | ქ: თებერვლის: | კ | მუშა: | გ | ფასი: ხუთშაბათს.
ოლ | ქ: ნიჩაბი: ვიყიდე: | გ | ფასი
ქე | ქ: ბარის ტარი: ა |
ფე | ქ: მარტის: | ბ | შათათს (sic): მუშა: | ე | ფასი პარასკევს“ და სხვა
აქვე.

ამნაირად, თვითოეული დანახარჯი ცალკე სტრიქონად არის დაწერილი და
ყოველთვის დათარიღებულია თვისა და დღის რიცხვისა და სახელის აღნიშვნით
რე-კი; რომ ერთხელ დასახელებული თვისა და დღე-რიცხვის სახელი შემდეგში
არ აღინიშნება, თუ დანახარჯი იმავე თვის, ან იმავე რიცხვს ეკუთნის და დღის
სახელი სტრიქონის ბოლოშია მოთავსებული.

შემდეგ აღნიშნულია დანახარჯის საგანი, ანუ მიზანი, შენაძენის რაოდენ-
ობა, ან მუშა-ხელოსანის რიცხვი და მეორე სწერია სიტყვა „ფასი“, მაგრამ
ფაქტურა დანახარჯის რაოდენობა, მიცემული ფასი, არას დროს ამ სიტყვის შემდეგ
არ აღინიშნება, არამედ დანახარჯის აღმნიშვნელი რიცხვნიშანი ყოველთვის
თვითოეული დანახარჯის შესახებ ცნობასა და სტრიქონს წინ უძღვის ისე-კი,
რომ ამ რიცხვნიშანის ფასის აღმნიშვნელობის შესახებ არაფერია ნათქვამი.

უნდა იყოს „მიმდობი“.

წერილ-წერილი, ყოველდღიური დანახარჯის შესახები ცნობების გარდა ადგილ-ადგილ, გრაგნილის მარცხენა კიდეზე, ცალკე დანახარჯის ფასის რიცხვ-ნიშნისათვის განკუთვნილი ადგილის ოდნავ მარცხნივ, ამ ცალკეული დანახარ-ჯების ჯამის აღმნიშვნელი რიცხვნიშნებია მოთავსებული. მაგ., ამ სახით: „1-ად ლე“, ან ორ ხაზს შუა: „ლე ქვე“, „ებ ძსკე“. ამნაირი დანახარჯის ნაწილობრივ ჯამებს გარდა ამ საბუთში მთელი დანახარჯის საერთო ჯამიც არის გამოყვანილი, მაგ., ამნაირად:

„ამა ზემოთი: სულ ჯამი: ონბ წყე |“, ან მთელი დანახარჯის წიგნის პოლოს: „ერთათ: იქნა: ჯამი: ონე წფ“.

მას შემდგომ, რაც ბერბუკის 1749 წ. ანგარიშის წიგნის მნიშვნელობის შესახებ ნათქვამი გეჟონდა, 1751 წ. დანახარჯის ანგარიშის მნიშვნელობაზე სიტყვის გაგრძელება ზედმეტი იქმნებოდა.

თავი მესამე. ზითვის წიგნები

ყოველი მშობელი თავის გათხოვილ ქალს ზითვეს ატანდა ხოლმე. ზითვად გატანებული ქონება ქალის პირად საკუთრებას შეადგენდა და ჩვეუ-ლებრივ თვითოეული ცოტად მაინც შეგნებული სახლობა თავის გასათხოვარ ასულს მზითვეს წერილობით აღნუსხულს ატანდა ხოლმე. როგორც „ქართ. სა-მართლის ისტორია“-ში (იხ. I, 162) აღნიშნული გეჟეს, საქართველოში ქორ-წინების სავალდებულო წესადაც იყო, რომ ქორწილის პირველ დღესვე საჯა-როდ ყველა სტუმრის თანადანსწრებით ვინმე „წარიკითხის, რასაცა ქალს მას ვაატანდიან ზითვად“. მზითვად გატანებული ქონების აღმნუსხველ საბუთს „ზი-თვის წიგნი“ ეწოდებოდა.

ზემოაღნიშნული მიზეზის გამო ძველ საქართველოში მრავალი ზითვის წი-გნი იყო, მაგრამ ამათგან, დაუდევრობისა და შეუგნებლობის წყალობით, მხო-ლოდ მცირედმა ნაწილმა-ლა მოაღწია ჩვენამდე. ჯერჯერობით 4-5-ოდე ზი-თვის წიგნია გამოცემული.

ზითვის წიგნი გარკვეული წესით იწერებოდა ხოლმე. თავში ყოველთვის მშობლები თავიანთი ასულის გათხოვების გარემოებასა და თავიანთი სასიძოს ვინაობას იხსენიებდნენ ხოლმე და შემდეგ დაწვრილებით ჩამოთვლილი იყო ყვე-ლაფერი და ყველანი, რაც და ვინც ქალს მზითვად მიეცა და ვაჟევა.

ზითვის აღნუსხვილობას ჩვეულებრივ „ხაყდრის იარაღის“-ს შესახები ცნობა უძღოდა წინ (საქ. სიძე, III, 482), ე. ი. ჩამოთვლილი იყო ხოლმე რამდენი და რა ზატი და ჯვარი მიეცა ქალს.

შემდეგ თან-გატანებული წიგნისათვის იყო აღნუსხული, რომელიც ორ ნაწილად იყოფებოდა. პირველ ნაწილს სასულიერო შინაარსის წიგნები შეადგენ-დნენ. ამ ნაწილს, სადაც სათაური აქვს, აწერია: „ხალმთო წიგნებისაგან“ (სქს სძეწნი, III, 493), მეორე ნაწილს საერო შინაარსის წიგნები შეადგენენ. მას სა-თაურად აქვს, ან „გარეშეს წიგნი-

1 ეს წიგნი აღმანს მწიგნის.
2 თვამში შეცდობით სწერია: ქულ.

საგან“ (იქვე, III, 497). ზოგან საერო წიგნების წიგნისათვის სრულებით ცალკე და სხვა ალაგას არის აღნუსხული (იხ. იქვე).

მერმე ზოგადად „სათამაშოები“ არის ხოლმე ჩამოთვლილი, როგორც, მაგ., ქადრაკი, ნარდი, განჯაფა და სხვა (სქს სძეწნი, III, 483). ზოგან-კი ეს ბო-ლოშია მოთავსებული (იქვე, I, 408). ზოგს ზითვის წიგნში სათამაშოები სრუ-ლებით არ არის შეტანილი.

ამის შემდგომ ჩამოთვლილია ხოლმე „სამკაულნი და საუნჯენი“ (სქს სძეწნი, III, 482). ზითვის წიგნის ეს ნაწილი, რასაკვირველია, გამათხოვებე-ლი ოჯახის შეძლებისდა გვარად, ან ერცელი და მრავალფეროვანია, ან უფრო მოკლე. მაგრამ ჩვეულებრივ იგი შემდეგ სამკაულ-საუნჯეთა ჯგუფების შესახებ შეიცავს ხოლმე ცნობებს: ქულის, იაღქანის, პირის მარგალიტის, სა-ყურის, (sic), ჯიღის, ყელსაბამის, ყელის ჯაჭვის, ანუ ყელჯაჭვის, თმის სატა-ნების, გულისპირის ჩამოსავლების და ყოველგვარი ღილის, როგორც, მაგ., პერანგისა, კაბისა და სხვა.

მერმე ბეჭდები და საბეჭდავებია აღნუსხული. შემდეგ მისდევს „საპირის-ფარეშოსი“ (სქს სძეწნი, III, 485), ანდა სწერია „საპირისფარეშოს იარაღი-საგან“ (სქს სძეწნი, III, 495), ან მარტივად „საპირისფარეშოსაგან“ (იქვე, II, 432), რომელშიც ყველაფერია ჩამოთვლილი, რაც-კი პირის სისუფთაისა და სი-ლამაზის დასაცავად მაშინ აუცილებლად საჭიროდ იყო მიჩნეული.

ცალკე ჯგუფად არის გამოყოფილი „აბანოს იარაღი“ (იქვე, III, 485), რო-მელსაც სათაურად აქვს აგრეთვე „აბანოს იარაღისაგან“ (იქვე, III, 497). ზოგან ეს ჯგუფი ცალკე ნაწილად გამოყოფილი არ არის, არამედ საპირისფარეშოს იარაღთან ერთად არის დასახელებული (იქვე, II, 432). ამას გარდა, ზოგ ზი-თვის წიგნში ეს ნაწილი სხვა ალაგას არის მოთავსებული (იქვე, III, 497).

შემდეგ ქალის საცვალ-სამოსელის აღმნუსხველი ნაწილი მისდევს ხოლმე, რომელსაც რატომღაც ჯერეთ ცნობილ ზითვის წიგნებში, ერთს გარდა, თავისი სათაური არ უჩანს. ამ ერთში-კი სათაურად აქვს: „ტანისამოსისაგან“ (იქვე, II, 433). ეს ნაწილი, რასაკვირველია, ქალის ოჯახის შეძლებისდა მიხედვით მრავალ განსხვავებულ ჯგუფად არის დაყოფილი. ჯერ ჩამოთვლილია „პერანგი და მისი ტლი“ (იქვე, III, 485), რომელთაც „პერანგი და მისი ამხანაგი“-ც ეწოდება (იქვე, II, 434). აქვეა „შეიდიში“-ც დასახელებული. ამ ჯგუფს ერთ ზითვის წიგნში, რომელშიც იგი უალაგო ალაგას არის მოთავსებული, სათაურად აქვს „პერანგებისაგან“ (იქვე, II, 434).

შემდეგ მისდევს „ახალუხებისა და კაბების“ ჯგუფი, მერმე „ხაგულე“, „ქათიბი“, „ტყავი“, „ტყავ-კაბა“, „ტოლაშა“, „წელსარტყამი“, ანუ „წელსა-კილი“ (იქვე, III, 487—488 და 495—496), „სარტყლებისაგან“ (იქვე), „კელსა-ხოცი“ და დასასრულ ფეხსაცმელების აღმნუსხველი ჯგუფიც.

ცალკე ნაწილს შეადგენს შემდეგ „საწოლის მოფენილობა“ (იქვე, III, 497, რომელსაც ზოგან „საწოლის იარაღი“-ც ეწოდება (იქვე, III, 490).

უბეჭედიან, ამ ნაწილის კუთვნილებასვე შეადგენს, მაგრამ ზოგად ცალკე ჯგუფად არის გამოყოფილი „ქუეშსაგებელი“ და „ქუეშსაფენი“, რომელსაც სათაურის სახით წინ უძღვის „ქუეშაგებისაგან“ (იქვე, II, 433;— III, 498 და

499). ცალკე ჯგუფადვე გამოყოფილი „სუფრის იარაღი“ (იქვე, III, 490), რომელიც ზოგან იწყება სათაურით „სუფრის იარაღისაგან“ (იქვე, II, 433).

ზითვის წიგნის დანარჩენი ადგილი უკვე „საფარეშოს იარაღი“-სა, ან „ქარხნის იარაღი“-ს აღწერის ხელშეწყობას უკავშირდება დათმობილი (იქვე, III, 491 და 495), ე. ი. სამეურნეო დანიშნულების ქურქებს, ქსოვილებსა და იარაღს. აქვე ჩამოთვლილია „საშარეულოს იარაღი“, „სახაბაზოს იარაღი“ და „საზინდროს იარაღი“ (იქვე, III, 491). ზოგ ზითვის წიგნში უკანასკნელი ჯგუფის ნივთები ორ ცალკე ჯგუფად არის აღწერილი. ერთს სათაურად აქვს „საცხენოს იარაღისაგან“, მეორეს კიდეც „ცხენის იარაღი“ (იქვე, III, 499). ზოგ ზითვის წიგნში, რომელშიაც უფრო მდიდარი გვარიშვილის ასულისათვის გატანებული ქონებაა აღწერილი, დარგებად დამყოფელი ნაწილებიც უფრო მეტია.

ზითვის წიგნებში ქალისათვის გაყოლებული საქონლის რაოდენობაც არის ხოლმე აღნიშნული თავისი მოხელეებითურთ, მაგ.: „აგრეთვე ცხენის ჯოჯი — ცხრა მისის მეჯოჯით, — სამეხერო გამართულის მისის გუთნის — დედით, სადიასახლისო ფური ცხრა მის დიასახლისით, — ცხვარი ასი მისის მეცხვართა, — ღორი ოცდაათი მისის მელორითა“ (იქვე, III, 501).

შანავეზს თავისი ასულისათვის საქონელს გარდა მზითვეში ფულიც გაუტანებია „სათავნო“-დ და ზითვის წიგნში ნათქვამი აქვს: „სათავნო თეთრი მარჩილი ათასი, — აგრეთვე ჯოჯისაგან: ჯოჯის ცხენი ორმოცი, — ცხურისაგან: ცხვარი ხუთასი, — აგრეთვე სადიასახლისო საგან: სადიასახლისო ძროხა სამოცი“ (იხ. ხელთნაწერი გრავინილი).

დიდი საგვარეულოები თავიანთ გათხოვილ ასულებს თან ამაღასაც გააყოლებდნენ ხოლმე ზითვად და მათი თანამდებობაც, ვინაობაცა და თან-გატანებული ავლადიდებაც ზითვის წიგნებში დაწვრილებით არის ხოლმე აღნიშნული. მაგ., შანავეზს გაუყოლებია: „აზნაურის ასული პატრიოსანი გამდელი ერთი თავისის-თავის თვალისა და მარგალიტის სამეყოლითა, ორის ოქროს ჯაჭვითა, სამის მწვანის ფრანგულის ხარა-ზარბაბის და დიბის ხასას სიასამურის ტყავებითა, კიდევ სამის იეხდურის დიბის კუერნის და კურდღლის ტყავითა, ოქროსქსოვილის კურდღელზედ გადაკრულის ტყავებითა და თაგალითა და შისის ორის ცხრის კელის ოქროსქსოვილის კაბა-აგულითა, სარტყლითა და ყოვლისფერის ტანისამოსითა“. შემდეგ თან-გატანებული ქონების ასეთივე დაწვრილებითი აღწერილობითურთ ჩამოთვლილი არიან: „პირისფარეში მუახლე“, „მედოშაქე მოახლე“, „მოლარე მოახლე“, „მოახლე სარაჯილოსანი“, ხუთი სხვა მხლებელი, „გამდლის მოახლე ორი“ (იხ. ხელთნ.).

შანავეზს ამ მხლებელი ქალებისათვის თან შესაჯდომი ცხენებიც გაუტანებია და ზითვის წიგნში სწერია: „სამოახლოს ცხენებისაგან: გამდლის საჯდომი თხარაიცი ცხენი მისის დახატულის ოზბეგურის უნაგირითა, ვერცხლის რახტითა და ხალსად შვეკრისის ასლითა“. ამგვარადვე აღწერილი „პირისფარეშის თხარაიცი ცხენი“, „მედოშაქის ცხენი“ და „ამას გარეთად სამოახლო ცხენი თავითის იარაღით დაკაზმული თერთმეტი“ (იქვე).

მაშაქაც ამაღათაგან შანავეზს გაუყოლებია: „აზნაურის მეციღებისაგან ზედვენივე მერიქიფეთ-უზუცეხი იესე, მერიქიფე რჩეულიშვილი პაპუნა,

მერიქიფე აზნაურშვილი ზაალ, მერიქიფე აზნაურშვილი ბეგან, მოლარეთ-შიგამდელი აზნაურშვილი გიორგი, ამას გარდა მოლარე ერთი, მკერვალი ერთი, მეშარბათე ერთი, ფარეში ორი, ხაბაზი ერთი, მზარეული ერთი“ (იქვე).

რა თქმა უნდა, ყოველ გასათხოვარ ქალს ასეთ ამაღასა და მსახურთ ვერ გააყოლებდნენ მზითვად, მაგრამ დიდ საგვარეულოს ასულს გამდელი, პირისფარეში, მერიქიფე, მოლარე, მედოშაქე და რამდენიმე მხლებელ-მოახლე სამშობლოთ-გან ქმრის სახლში მისდევდა ხოლმე (სქს სძვლნი, II, 434 და III, 489-490, 500-501).

ზითვის წიგნებში შეტანილი ნივთების, საგნებისა და საერთო განაყოფების თვითოეული, ოდნავ მაინც მრავალრიცხოვანი, რაოდენობის ჩამოთვლის შემდგომ უმეტეს შემთხვევაში ბოლოში საერთო ჯუმალი, ანუ ჯამიც არის ხოლმე დართული. მაგ.: „იქნა კაბის ჯუმალი ექვსი ცხრა და სამი, ან იქნა ჯამი სარტყლების ცხრა“ (სქს სძვლნი, III, 487), — ან და ტყავ-კაბების ნაწილის ბოლოში „ესე ყოველი სამის ცხრის ნაკერისა ოქროსქსოვილის დარაის ბოხებითა“-ო (იქვე, III, 488), — ან არხალუხი „იქნა ჯუმალი შვიდი“ (იქვე, III, 495), კაბებისა „ჯუმალი იქნა თექვსმეტი“ (III, 496), — „ჯორბები... მისის წულებით ჯუმალი ცხრა“ (III, 497), „იქნა ყველას ვერხლის იარაღის ჯუმალი ოქროს თასით ჩვიდმეტი“ (III, 498), — „ჯუმალი სუფრისა ხუთი“ (იქვე), — სამზარეულოს იარაღის „იქნა ჯუმალი ნაჭერი სამოცდა თორმეტი“ (იქვე, III, 499) და სხვა.

ზითვის წიგნის ამა-თუ-იმ ჯგუფისა, თუ ნაწილის ყოველი ცნობა დაწვრილებით არის მოყვანილი, ყოველი საგანი თითონაც და თვითოეული, ოდნავ მაინც ლირებულების მქონებული, ნაწილიც დაწვრილებით არის აღწერილი-დახასიათებული. ეს გარემოება მკვლევარს მნიშვნელოვანი მასალების უხვად გამოყენების საშუალებას აძლევს.

რაკი ზითვის წიგნი მხოლოდ ქალის ზითვის ქონების აღწერის ხელშეწყობას წარმოადგენს, რასაკვირველია, ამგვარი ძეგლის ცნობების მიხედვით მაშინდელი ოჯახების მთელი ქონებრივი სახსრისა და მეურნეობის წარმოდგენა შეუძლებელია, მაგრამ ქალის მშობლების ავლადიდების, ნაწილობრივ მაინც, გათვალისწინების წინაშე საშუალება აქვს ადამიანს.

უხვი მასალის მოპოვება შეუძლია ზითვის წიგნებში საქართველოს და მახლობელი აღმოსავლეთის ეკონომიური ისტორიის მკვლევარსაც. ზითვის წიგნის ცნობათა დლაგების წესრიგი მაშინდელი მეურნეობის დანაწილებისა და წესრიგის განჭკრეტის საშუალებასაც გვაძლევს იქითგან საოჯახო, კერძო მეურნეობის დარგების გამოკვლევა და ამ მეურნეობის ორგანიზაციის, ნაწილობრივ მაინც, გათვალისწინებაც შეიძლება. ხშირად იქ გადაშლილი გვაქვს ქალის მშობლების ქონებრივი სახსრის შესაძლებლობის გამოსარკვევადაც არა ერთი ფრიად დამახასიათებელი ცნობა. ქვეყნის კეთილდღეობა ცვალებადი იყო და

¹ ძველ საქართველოში ვეროპიული 12-ობით თელს მაგიერ ცხრა-ცხრაობით სთვლიდნენ ხოლმე.

საგვარეულოთა ქონებრივი მდგომარეობაც ხშირად გამოცვლილა, სიმდიდრეს გაქარვება მოჰყოლია ისევე, როგორც წინაუქმოც დატრიალებულა საქმე. არა ერთხელ ჩავარდნილა საქართველო ისეთ მდგომარეობაში, როდესაც თვით ძველსა და დიდ საგვარეულოებსაც ცხოვრება გასჭირვებიათ. აი, მაგ., რას სწერს ჯავახიშვილი-გამყველი თავისი ასულის 1597 წ. ზითვის წიგნში: „მოგეცით ქალი ჩვენ ჯავახიშვილმა-გამყველმა... მივათხოვეთ ჩვენი პირშო შვილი და ასული ჩვენი შამანდუხ ბატონის მეფეთ-მეფისა (იგულისხმება სვიმონის) სახლის-უბუცესისა ზურაბის ძმასა, ბატონსა ივანესა, მივეცით და წარუმძღვანეთ ზითუდ ცხირეთი... რაცა ჩვენი კერძა მამული იყო... ასრე და ამა პირსა ზედა, რომე ღარიბი ვიყავით. ზითვისა და წესისა ალაგი [არა] გვექონდა“-ო (სქს სძვლნი, II, 49). ეს მოკლე, მაგრამ მრავალმეტყველო, ცნობა ატმ. საქართველოს მე-XVI ს. აზხრებისა და გალატაკების გასათვალისწინებლად დამახასიათებელია და სხვა წყაროების ცნობებსაც კარგად უდგება.

ამგვარადვე ატმ. საქართველოს განადგურება-გალარბებებს კარგად გვისჩვენებს იოანე დოლენჯოსშვილის ქალის ანას 1796 წ. ზითვის წიგნიც. წინანდებური სამკაულ-ტანისამოსის რამდენიმე ცხრა-ცხრაობით გადათელის მაგიერ აქ უველაფერი, თავსაკრავს გარდა, თითო-თითო, ან მაქსიმუმი ორ-ორ, სამ-სამი ცალია დასახელებული (სქს სძვლნი, I, 404—405). მის მშობლებს ისიც ვერ მოუხერხებიათ, რომ თავიანთი ასულისათვის ქადრაკი სრულად გაეტანებინათ და ზითვის წიგნშიც-ი ნათქვამია: „ქადრაკი ორი პილოს ძელისა, ერთი სრული, მეორეს ორიოთ აკლდა“-ო (იქვეა, 408).

წიგნების აღწერის დროს ზითვის წიგნში ხშირად აღნიშნულია ხოლმე მათი სადაურობა, ან იმ მასალისა, რომლითგანაც სამკაული, თუ ტანისამოსი, ან რომელიმე იარაღი არის გაკეთებული. ეს გარემოება, როგორც საქართველოს ეკონომიური ისტორიის სათანადოდ აღვიღას დაერწმუნდებით, მკვლევარს საშუალებას აძლევს, გამოარკვიოს, თუ რა და რა ნივთები, ან ქსოვილები, საითგან შემოჰქონდათ მაშინდელ საქართველოში, ე. ი., მაშინდელი საიმპორტო სავაჭრების სახელწოდებისა და სადაურობის საკითხის გადაწყვეტა შესაძლებელი. ამის წყალობით შესაძლებელი ხდება იმ სავაჭრო ცენტრების გათვალისწინებაც, რომელთანაც ჩვენ სამშობლოს ძველად ყველაზე უფრო გაცხოველებული სავაჭრო კავშირი ჰქონდა. აქაც დროთა განმავლობაში ეკონომიურსა, თუ პოლიტიკურ სფეროში მომხდარი ცვლილების ანარეკლი ზითვის წიგნების ცნობებშიც მკაფიოდ მოჩანს და თუ მე-XVII—XVIII სს-ის ამგვარ ძეგლებში მე-XVIII ს. უკანასკნელ მეოთხედამდე საქართველოს ურთიერთობა ეკონომიურად მხოლოდ სამხრეთთან და დასავლეთთან ჰქონდა, ამ საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის ზითვის წიგნში აღამიანი უკვე აქა-იქ ასეთ დამახასიათებელ ცნობებს ამოიკითხავს, როგორცაა „შლაპა ერთი“ (იხ. 1796 წ. ზითვის წიგნი, სქს სძვლნი, I, 406) და „ფადნოსი ორი“ (იქვეა, 407).

ზითვის წიგნებთან ირკვევა, თუ რამდენი ხელი საცვალი, ან ტანისამოსი უნდა ჰქონოდა ქალს, რამდენი და რანაირი თავსაბურავი, სამოსელი, თუ ფეხსაცმელი იყო წესად მიღე-

ბული, რა ავლადიდების პატრონი იყო ხოლმე ქალი, როდესაც ის მშობლების ოჯახითგან გამოსული ქმრის სახლში შედიოდა.

რამდენადაც ზითვის წიგნებში გათხოვილი ქალის მზღებელთა და შინაყმების ქონებრივი მდგომარეობის სურათიცაა გადაშლილი, იმდენად ამ ძეგლების ცნობების საქართველოს სოციალური ისტორიისათვის გამოყენებაც შეიძლება. მკვლევარს იქ არა ერთი ისეთი საგულისხმო გარემოების შემჩნევა შეუძლია, რომლის მსგავსს სხვაგან ვერსად იპოვის.

თუ ამასთანავე იმსაც გავითვალისწინებთ, რომ ყოველი ზითვის წიგნი საქმრო-საცოლოსა და მათი მშობლების ვინაობისა და სოციალური მდგომარეობის შესახებ დაწერილებით მოგვითხრობს ხოლმე და რომ თვით ეს საბუთიც, თუ მთლიანად და დაუზიანებლივ არის დაცული, ყოველთვის ზედმიწევნით არის ხოლმე დათარიღებული, მაშინ ზითვის წიგნების, ვითარცა საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის გამოსადეგი წყაროს, დიდი მნიშვნელობა, სრულებით ცხადი გახდება. სამწუხაროა, რომ თავის დროზე, საბუთების შეგროვების დროს, ზითვის წიგნებს სათანადოდ ყურადღება არ ჰქონდა მიპყრობილი და მომეტებული მათგანი დაიღუპა. ზითვის წიგნები რომ მრავლად, ყოველი წრის საგვარეულოთაგან, ხელთ გვექონოდა, საქართველოს კულტურული და სოციალ-ეკონომიური ისტორიისათვის ცნობათა ისეთი სიუხვე და სისრულე გვექმნებოდა, რომლის მსგავსის ეხლა წარმოდგენაც-ი ძნელია.

ზითვის წიგნების გამოყენების დამაბრკოლებელ სიძნელეს ამ ძეგლებში მრავლად გაბნეული სპეციალური, უმოავრესად ხელოვნებისა და ხელობის შესახები, ტერმინები შეადგენენ. მათი მნიშვნელობა აღამიანმა თუ არ იცის, მკითხველს ზითვის წიგნი თითქმის რომ უცხო ენაზე დაწერილ ძეგლად ეჩვენება: შინაარსი, თუ მეტად არა, სანახევროდ მაინც მისთვის გაუგებარი დარჩება. ამიტომ ზითვის წიგნების ცნობების სათანადოდ გამოყენება მხოლოდ იმას შეუძლია, ვისაც ქართული სპეციალური ტერმინოლოგია შესწავლილი აქვს.

ამ ძეგლების შინაარსის სათანადოდ გამოყენებას მათი მარტო დაწერილობის თავისებურება-ი არა, არამედ გამოცემის თვისებაც აძნელებს. ქალაქის მომჭირნეობის გამო ზითვის წიგნის ტექსტი გაბზულად არის დაწერილი ისე, რომ ნაწილი ნაწილს გაუწყვეტლევ მიხდევს: მკითხველის თვალსა და გონებას დასვენება არ შეუძლია. ამ გრძელი, მრავალი ცნობით აქრელებული, ძეგლების კითხვის დროს გამოუტყდელი მკითხველი დიდი გაკირვებით მოახერხებს მისი ნაწილების დასაწყისისა და დასასრულის პოვნას, რომ თვითთველი ნაწილის შესახებ მთლიანი შთაბეჭდილება დარჩეს.

ყველა ცნობილი ზითვის წიგნის ტექსტი ისევეა გამოქვეყნებული, როგორც ხელთნაწერებშია იგი დაცული. ამიტომ ამ ძეგლთა შინაარსი დაბეჭდისდა მიუხედავად მკითხველზე თავბრუდამსხმელ შთაბეჭდილებას ახდენს და ასეთი ძეგლებით სარგებლობა მარტო იმდენად არის გაადვილებული, რამდენადაც თვალწინ ხელით ნაწერი გრაგნილის მაგიერ დაბეჭდილი წიგნი უდევს. ზემოთყვანილითგან ცხადი უნდა იყოს, რომ ზითვის წიგნების შინაარსი ლოგიკური აღნაგობის მხრივ ცალკეულ ნაწილებად დაყოფილად არის ნაგულისხმევი. ამ გარემოებას სრული უეჭველობით ამ ნაწილების

სათაურებიც ცხადყოფენ. შაჰნავაზისაგან ბოძებული 1667 წ. ზითვის წიგნში ნაწილების დასაწყის-დასასრული გარეგნულადაც განსხვავებულია. ამიტომ უეჭველია, რომ ზითვის წიგნების ტექსტი განუწყვეტლივ, გაბმულად მხოლოდ ქალაქის გამოზოგვის, ეკონომიის გამო უნდა იყოს დაწერილი. რაკი ეს გარემოება ჩვენთვის ცხადი ხდება, გამომცემლისათვის ხელთაწერში ტექსტის დაწერილობის წესრიგის დაცვა არამცთუ საელღებულო არ არის, არამედ პირიქით ის მოეალეა ამ ძეგლთა ნაგულისხმევი და (ნაწილობრივ აღნიშნულიც) დანაწილება დაბეჭდვის დროს გარეგნულადაც ალაღინოს და მუხლებრივ გამოჰყოს. მომავალში ზითვის წიგნების ტექსტი უიჭველად ამ სახით უნდა გამოიცეს.

სასურველია, სანამ ჯერ კიდევ შესაძლებლობა და იმედი მთლად დაკარგული არ არის, ზითვის წიგნები საქართველოს ყველა კუთხეში მოიძებნოს და შეგროვდეს, რომ აუცილებელი განადგურებისაგან გადარჩენილ იქმნენ და შემდეგ მათი გამოცემა მოხერხდეს.

IV. აღწერილობითი წყაროები

ზემოგანხილული დემოგრაფიული, საფინანსო უწყებისა და საკორპორაციო და კერძო მეურნეობის წარმოების დამახასიათებელი ძეგლების შემდგომ, უნდა აღწერილობითი თვისების წყაროებსაც ზოგადად შევხვით. ქვეყნის აღწერილობითი წყაროები უნდა ორ მთავარ ჯგუფად დაიყოს: გეოგრაფიულად და მოგზაურ-ელჩების აღწერილობებად.

თავი პირველი. გეოგრაფიული ნაშრომები

გეოგრაფიულ წყაროთაგან ძირითადად უნდა, რასაკვირველია, ბატონიშვილი ვახუშტის განთქმული ნაშრომი „ლეონრაფიული აღწერა საქართველოსა“ იქმნეს მიჩნეული. არსად ჩვენი ქვეყნის ბუნება, თვისებები, მოსახლეობა და ეკონომიური მდგომარეობა ისეთი სიზრცე-სიღრმით არ არის განხილული და დახასიათებული, როგორადაც ამ ნაშრომშია. წერილობითი ძეგლების, რუკებისა და დემოგრაფიული წყაროების მიხედვით დაწერილ და ავტორისგან საქართველოს ადგილობრივს, ყოველმხრივს პირად შესწავლაზე დამყარებული, ვახუშტის თხზულება ყოველი მკვლევარისათვის, რა მხრივაც იგი საქართველოს წარსულსა და ნაწილობრივ აწმყოს გამოკვლევას არ აწარმოებდეს, ყოველთვის აუცილებლად საჭირო წყარო იქმნება. თავისი საპატიო ხნიერების, თითქმის ორასი წლის წინათ დაწერილობისა და მიუხედავად, იგი ჯერაც დაუშრეტელ წყაროს წარმოადგენს. ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება, ცნობათა სიუხვისა და განმარტებელი მრავალფეროვანობის წყალობით ვახუშტის გეოგრაფიას არას დროს მეცნიერებისათვის მნიშვნელობა არ დაეკარგება. რაკი ამ ნაშრომის შესახებ „ისტორიის მიზანსა და მეთოდებში“ საკმაო ცნობები მაქვს მოთავსებული, ამის გამო აქ მეტი აღარაფერია სათქმელი (იხ. „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა“, წიგნი I: „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“, ტფილისი, 1916 წ., გვ. 285—287, 299—306).

ვახუშტის გეოგრაფია პირველად აკად. მ. ბროსსემ გამოსცა 1842 წ. პეტერბურგში. ქართულ ტექსტს გარდა მას ფრანგული თარგმანიც აქვს დართული, წინასიტყვაობა და ფრანგული საძიებლებიც მოეპოვება ისევე, როგორც რუკების სქემატური ნახაზებითაც არის შემკული (იხ. Description Géographique de la Géorgie par le tsarévitch Wakhoucht publiée d'après l'original autographe, par M. Brosset, S.-P. 1842 წ.). მეორეჯერ გამოცემულია მ. ჯანაშვილის მიერ „ვახუშტი ბატონიშვილის საქართველოს გეოგრაფია“. არც

ერთი ამ გამოცემათაგანი აღარსად იშოვება და ამ ძეგლის ახალი კრიტიკული და სრული გამოცემა ფერადი რუკებითურთ და ქართული საძიებლებით აუცილებლად არის საჭირო.

მაგრამ ვახუშტის გეოგრაფიას უმთავრესად ავტორის დროინდელი საქართველოს შესასწავლად აქვს პირველხარისხოვანი წყაროს მნიშვნელობა. უძველესი და მე-XVII ს-ზე უწინარესი ხანისათვის, რასაკვირველია, უფრო აღრინდელი წყაროების გამოყენებაა საჭირო. ქართული ასეთი ძეგლები ჯერ ცნობილი არ არის, ამიტომაც და თავისდათავდაც საქართველოს მუხობელ ერთა გეოგრაფიულ შრომებს უნდა მივმართოთ.

უცხო-ქვეყნულ გეოგრაფთაგან ხნიერებითაცა და თავისი მაღალხარისხოვანი ღირსებითაც, რა თქმა უნდა, ბერძენთა გეოგრაფის სტრაბონის დიდებული გეოგრაფიული ნაშრომი უნდა იქმნეს უპირველესად დასახელებული. მას კოლხეთის, იბერიისა და ალბანეთის, ისევე როგორც სომხეთის ფრიად საგულისხმო და საყურადღებო აღწერილობა აქვს თავის *Γεωγραφικῆς*-ში, რომელშიაც ისედაც ბევრი მნიშვნელოვანი ცნობა მოიპოვება.

სტრაბონის ნაშრომის შესახებ საკმაოდ არის სპეციალურ ლიტერატურაში დაწერილი, რომ აქ ამაზე კიდევ საუბარი საჭირო იყოს. K. I. Neumann-ს მოუპოვება განსაკუთრებული გამოკვლევაც-კი, სადაც სტრაბონის ცნობები კავკასიაზე საჭანგებოდ არის განხილული (იხ. Strabos Landeskunde von Kaukasien: Jahrb. f. clas. Philologie. Suppl. 13, 1884 წ., გვ. 319 და მოდვენობი).

ხოლო სტრაბონის თხზულებისა და მისი წყაროების ზოგადი მარჯვე დახასიათება პროფ. მ. ივ. როსტოვცევის გამოკვლევაში მოიპოვება „Скифия и Восток. критическое обозрение памятников литературных и археологических“, 1925 წ. გამოც. Росс. академ. истории материальной культуры, გვ. 23—42).

სტრაბონის შემდგომ საყურადღებო გეოგრაფიული ცნობები არაბი და სპარსელი გეოგრაფების თხზულებებშია. ამათგან ყველაზე საყურადღებო ისტაპრის, ზაქარია ყაზვინისა და ჰამდალაჰ ყაზვინის ნაშრომებია.

აბუ ისხაკ ელ-ფარსი ელ-ისტაპრი არაბთა განთქმული გეოგრაფი იყო, რომელმაც 951 წ. ახლო ხანში (იხ. ბარტჰოლდი, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, გვ. 12) დასწერა თავისი ალ-ბალხის ნაშრომზე დამყარებული შესანიშნავი თხზულება *كتاب الابلان* „იყლიმთა წიგნი“. ამ ნაწარმოებს ისეთი სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი, რომ სპარსულადაც იქმნა ნათარგმნი *كتاب الابلان*-ის „მიმოსვლის გზები და სამეფოები“-ს სათაურით. არაბული ტექსტი გამოცემულია დე-გუეს ცნობილ კრებულში *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*-ის I-ში. სპარსული თარგმანის ტექსტი გერმანული თარგმანითურთ დაბეჭდა 1848 წ. აკად. დორნ-მა თავის შრომაში *Beiträge zur Geschichte der Kaukasischen Länder und Völker aus morgenländischen Quellen. V. Geographica* (იხ. *Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St-Petersbourg, sixième série, sciences politiques, histoire, philologie, t. VII, გვ. 471—486 და გვ. 510—532*). ისტაპრის H. Караулов-ის რუს. თარგმანი იხ. *СМОНПК, XXIX.*

ისტაპრის საგულისხმო ცნობები მოეპოვება აღმ. საქართველოს, არანის, დაღესტნისა და სომხეთის შესახებ. ამ წყაროს ავტორის პირობითი გეოგრაფიული ტერმინის წყალობით ეს ქვეყნები, როგორც ეს „ქართველი ერის ისტორიის“ შესავალ წიგნში იქმნება გამორკვეული, სომხეთად აქვს წოდებული. ამის გამო მკვლევარს უნდა ახსოვდეს, რომ ისტაპრის სომხეთი ორნაირი მნიშვნელობით აქვს ნახშიარი: ზოგან საკუთრივ სომხეთის მნიშვნელობით, ზოგან, ვითარცა პირობითი ტერმინი, მთელი აღმოსავლეთი კავკასიის აღსანიშნავად. ვინც ამ წყაროს ცნობებით სარგებლობას მოისურვებს, იმან ამ გარემოებას ჯეროვანი ყურადღება უნდა მიაქციოს და ყოველ კერძო შემთხვევაში ამა-თუ-იმ ცნობის ნამდვილი მიკუთვნილობა უნდა გამოარკვიოს.

შემდეგ უნდა დასახელებულ იქმნეს ზაქარია ბენ მუჰამმედ ელ-ყაზვინი (გარდ. 1283 წ.), რომელიც დაბადებითა და შთამომავლობით ადერბეიჯანელი იყო და არაბულად დაწერილი გეოგრაფიული შრომის ავტორია. ამ ნაშრომს ეწოდება *اخبار الابلان* „ქვეყნების ნიშან-ძეგლები და ადამიანთა ამბები“. ეს ძეგლი Wüstenfeld-ის მიერ არის გამოცემული.

ამ თხზულებითგან აკად. დორნს თავის ზემოაღნიშნულ ნაწარმოებში მოყვანილი აქვს კავკასიის შესახები ცნობები არაბულად და გერმანულად ნათარგმნი (გვ. 486—505 და 533—544). ზაქარია ყაზვინის თხზულების ნაწყვეტი, სიმოკლისდა მიუხედავად, ზოგიერთ ისეთ საყურადღებო ცნობას შეიცავს, რომლის მსგავსი სხვაგან არსად მოიპოვება.

1848 წ. პეტერბურგის სამეცნიერო აკადემიის შემუარებში დაბეჭდილ იქმნა აკ. ბ. დორნის 1843 წ. წაკითხული მოხსენება *Beiträge zur Geschichte der Kaukasischen Länder und Völker aus morgenländischen Quellen*, რომელშიც სხვათა შორის პირველად იყო გამოქვეყნებული ჰამდალაჰ ბენ აბუბექრ ელ-მუსტოფი ელ-ყაზვინის (გარდ. 1349 წ.) განთქმული 1340 წ. დაწერილი თხზულების *الابلان* „ნუჰაჰ ალ-ყულუბ“, „გულთა სიამოვნებას“ კავკასიის აღწერილობის შემცველი ნაწილი. გერმანელ მეცნიერს ორი ხელთნაწერის (რუმეიანეცისა და სამეცნიერო აკადემიის) მიხედვით დაბეჭდილი აქვს, როგორც სპარსული ტექსტი, ისევე მისი გერმანული თარგმანი (იხ. *Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St-Petersbourg, sixième série, t. VII, 465—569, მეტადრე 506—514 და 544—551*).

ჰამდალაჰ ყაზვინის თავის ამ ნაწარმოებში გეოგრაფიულ თხზულები-სათვის ჩვეულებრივ ცნობებს გარდა ფრიად საყურადღებო ცნობები აქვს მოყვანილი სხვადასხვა ქვეყნისა და მათ შორის საქართველოს სამეფოს შემოსავლის შესახებაც. ამ ძეგლის პირველხარისხოვანი მნიშვნელობისდა მიუხედავად აკად. დორნის ნაშრომი სრულებით შეუმჩნეველი დარჩა და იქ მოყვანილი ცნობებით არავის არ უსარგებლია. ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება, ამ გამოცემის არსებობაც-კი ყველას დაავიწყდა, თვით სპეციალისტებსა და ჰამდალაჰ ყაზვინის მერმინდელ გამოცემლებსა და შემსწავლელებსაც-კი.

1897 წ. ფრანგმა მეცნიერმა შარლ შეფერმა ნიზამ-ულ-მულკის თხზულების დამატებაში მოქცეულ სხვადასხვა ძეგლის ნაწყვეტთა შორის ამავე ჰამ-

დალაპ ყაზვინი-ს ზემოაღნიშნული თხზულების საკმაოდ დიდი, სახელდობრ ორთავე ფრაგმენტისა, სპარსეთისა, აზარბაიჯანისა, მულანისა და არანის, შირვანისა, საქართველოსი, მცირე აზიისა, სომხეთისა და სხვა ქვეყნების აღწერილობის შემცველი ნაწილი დაბეჭდა (იხ. Siasset Naméh traité de gouvernement composé... par le visir Nizam oul-Moulik texte persan édité par Charles Schefer. Supplément. Paris. 1897 წ.—მოთავსებულია Publications de l'école des langues orientales vivantes. III-e série, volume VII, 2-e partie). ურანგ შეცნიერს თავისი გამოცემისათვის მრავალი ხელნაწერი ჰქონია გამოყენებული, მათ შორის ულუგბევის წიგნთსაცავისეული ხელნაწერიც-ც. უსარგებელია მის მიერა მუჰამედ შირაზის 1894 წ. გამოცემით, ბომბეში რომ დაბეჭდა. არაფერს ამბობს შეფერი მხოლოდ აკად. დორნის ნაშრომზე (იხ. გვ. VI—VIII) და, როგორც ჩანს, მას ამგვარი გამოცემის არსებობა არც-ეი უნდა სკოდნოდეს. არ იხსენიებს აკად. დორნის გამოცემას აკად. ვ. ბარტაოლდიც, რომელსაც ჰამდალაპ ყაზვინის ცნობებისათვის მხოლოდ შარლ შეფერის გამოცემა აქვს დასახელებული, რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის გამოცემაში გამოქვეყნებული ტექსტის არსებობა-კი, როგორც ჩანს, მასაც გამოჰპარია (იხ. მისი Туркестан в эпоху монгольского нашествия, часть II, 50—51 და Персидская надпись на стене Анийской Мечети Мануше, СПб, 1911, გვ. 14—15).

1915 წ. გამოვიდა ჰამდალაპ ყაზვინის ამ გეოგრაფიული თხზულების სრული სპარსული ტექსტი G. Le Strange-ის მიერ გამოცემული „The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulub composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin in 740 (1340). edited by G. Le Strange (იხ. E. I. W. Gibb Memorial Series, vol. XXIII, London). 1919 წ. გამოქვეყნდა ამავე ნაშრომის ინგლისური თარგმანი, რომელიც იმავე მეცნიერს ეკუთვნის. ამ თარგმანს ისეთივე სათაური აქვს, მხოლოდ vol. XXIII, 2 ნაწილად ითვლება. დორნს იერც ამ შემთხვევაში ვაღიმა ბედმა: ლე-სტრენჯს ჰამდალაპ ყაზვინის ნაშრომის ყველა წინანდელი გამოცემა აქვს აღნიშნული, მათ შორის ამავე დორნის Muhammedanische Quellen-ის მე-IV წიგნში მოთავსებული ამ ავტორის მახანდრანისა, ყუმისა და გილანის შესახები ნაწილების გამოქვეყნებულობის შესახებაც, მაგრამ კავკასიის შესახები ნაწილის დორნისაგან გამოცემულობის გარეშობა ინგლისელ მეცნიერსაც არ სკოდნია: ეს გამოცემა არც G. Le Strange-ის წინასიტყვიობაში იხსენიება (იხ. სპარს. ტექსტის Preface-ის გვ. XIII—XIV).

ჰამდალაპ ყაზვინის საგვარეულო მუსტოფების საგვარეულო იყო. მის მხლობელ წინაპართაგან მის პაპის ემინ-ედ-დინ-ნასრსაც ერაცის შემოსავლის სამმართველოში მნიშვნელოვანი თანამდებობა ჰქონდა. შემდეგ მან სამსახურს თავი დაანება და თავისი დღეები სარწმუნოებას შესწირა. მონღოლთა შემოსევის დროს ის სხეუბთან ერთად დაიღუპა. თვით ჰამდალაპ ყაზვინი ყაზან ყაენის განთქმული ეპიროსისა და ისტორიკოსის რამიდ-ედ-დინისა და მისი შვილის ლიას ედ-დინის მფარველობით დაწინაურდა და მუსტოფიობა მიიღო. მუსტოფი ფინანსთა სამმართველოს სათავეში მდგომ მობეღეს ეწოდებოდა და ქართულ მაჰარაჯულთაგანს მიაგავდა.

ჰამდალაპ ყაზვინი ცნობილია როგორც ისტორიკოსიც თავისი დიდი „გამოკრებული ისტორი“-ით (ტარხი-ი გუზიდეჰ) და როგორც გეოგრაფი. მისი გეოგრაფიული ნაშრომის სათაური უკვე აღნიშნული გვექონდა. ეს თხზულება ჰამდალაპ ყაზვინის 1340 წ. დაუწერია და წყაროებად ჰქონია აბუ ზეად ბალხის „სივარ ულ-აყალიმ“, „იულიმთა ნაკვეთები“, აჰმედ ელ-ბალხის „თებიან“, „ახსნა“, აბულ ყასიმ ობეად ალაჰ ბენ ქურდადის „მესალიქ ულ მემალიქ“, „გზები და სახელმწიფოები“, „ჯეჰან ნუმა“, ქვეყნის სურათი და „რისალეჰი მელიქშაჰიჰ“-ი, მელიქშაჰის მოგზაურობათა დღიური (იხ. შარლ შეფერის ზემოდასახ. შრომა, VI—VII).

ჰამდალაპ ყაზვინის თავისი საგულისხმო ცნობები სახელმწიფოების მიხედვით აქვს აღწერილი და მოთხრობა კარებად აქვს დაყოფილი. უნდა ითქვას, რომ მის ცნობათაგან გეოგრაფიულ აღწერილობაში ახალი თითქმის არაფერია და აქ მისი ნაამბობი მეტად მკლე და ღარიბია. სამაგიეროდ და განსაკუთრებით ძვირფასი წვლილის შემომტანია სახელმწიფოთა შემოსავლის შესახებ, რაც მას, ვითარცა მუსტოფების საგვარეულოს ერთ ჩამომავალთაგანს და თვითაც მუსტოფის, საბუთებისა და დავთრებითგანაც კარგად უნდა სკოდნოდა.

აზარბაჯანს რომ თავი დავანებოთ და განსახილველად მხოლოდ ამიერკავკასია ავიღოთ, ჰამდალაპ ყაზვინის მთელი ეს ქვეყანა შემდეგ ოთხ ერთეულად აქვს დაყოფილი: მეოთხე თავში არანისა, ანუ რანის და მულანის აღწერილობა (დორნ 506—510, 544—547. შეფერ 223—227. ლე-სტრენჯ 89—93), მეხუთე თავში-კიდევ შირვან-გუშთასფისა (დორნ 510—511, 547—549. შეფერ 227—229. ლე-სტრენჯ 92—93). მეექვსე თავში სრულიადი საქართველოსი აფხაზეთითურთ (დორნ 511—514, 549—551. შეფერ 229—230. ლე-სტრენჯ 93—94) და მეშვიდე თავში სომხეთის ელაფეტის შესახები ცნობა მოთავსებული (დორნს ეს ნაწილი არ დაუბეჭდია, იხ. შეფერის 230—234. ლე-სტრენჯ 100—102).

ამ სპარსელი ისტორიკოს-გეოგრაფის ცნობების მნიშვნელობის სისწორით გასათვალისწინებლად და დასაფასებლად მათი ქრონოლოგიური და ტერიტორიული განსაზღვრა საჭირო: თუ რა ხანსა და რა მიწა-წყალს ჰგულისხმობს ჰამდალაპ ყაზვინი, როდესაც ამა-თუ-იმ სახელმწიფოს შემოსავალზე ლაპარაკობს.

ქრონოლოგიურად მას ორი ხანა აქვს დაპირდაპირებულ: ერთი მხრით მონღოლთა წინადროინდელი მდგომარეობა დასურათებული, მეორე მხრით მონღოლთა ბატონობის ხანის შესახები ცნობა აქვს ხოლმე მოყვანილი. რათგან ჰამდალაპ ყაზვინის თავისი შრომა, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, 1340 წ. აქვს დაწერილი და თითონაც ყაზან ყაენისა და აბუსადის დროს იყო საფინანსო სამმართველოს მობეღედ, ცხადი ხდება, რომ მისი ცნობები მონღოლთა-მმართველოს მობეღედ, ცხადი ხდება, რომ მისი ცნობები მონღოლთა-დროინდელი ბატონობის შემოსავლის შესახებ დაახლოვებით მე-XIV ს. პირველი მეოთხედისა და მეორე მეოთხედის

§ 2. დასავლეთ-ევროპელი მოგზაურ-დესპანების ცნობები.

მე-XIII და XIV ს.ს. მოგზაურთა და დესპანების აღწერილობებში საქართველოს შესახებ იმდენად ცოტაა ცნობები, რომ მათზე „საქ. ეკონომ. ისტორიის“ წყაროების შესახებ მსჯელობის დროს საუბარი ზედმეტი იქმნებოდა. მე-XV ს-ითგან მოყოლებული უკვე საკმაოდ უხვი ცნობები მოგვეპოვება იტალიელ მოგზაურთა და დესპანების იოსაფა ბარბარო-ს, ამბროზიო კონტარინი-სა და ანჯიოლელო მარია-ს ნაშრომებში.

პირველი ავტორის შრომას ეწოდება „Iosafa Barbaro, Il viaggio della Tana“ (იხ. Ramusio-ს Navigazioni e viaggi, v. II).

მეორისას—„Il viaggio del magnifico M. Ambrosio Contarini ambasciadore della illustrissima Signoria Di Venetia al gran Signore Ussun Cassan, Re di Persia“ (იხ. იმავე რამუზიოს კრებულის II წიგნში).

ხოლო მესამე ავტორის აღწერილობას სათაურად აქვს: „Breve narratione della vita et fatti Ussuncassano. Fatta per Giovan Maria Angiolello“ (იხ. რამუზიოს კრებულის II წიგნი).

პირველი ორის ნაშრომის ის ნაწილები, რომელნიც საქართველოს აღწერილობას შეიცავენ, ქართულადაც არის ნათარგმნი ალ. ჭყონიას მიერ: „იტალიელი მოგზაურები საქართველოში მე-XV საუკ. იოსაფა ბარბარო და ამბროზიო კონტარინი“ (იხ. „მოამბე“ 1894 წ., № XI).

სამივე ავტორი ვენეტიკის რესპუბლიკის დესპანები იყვნენ, თავიანთი მთავრობისაგან სპარსეთის მეფე უზუნ-პასანთან წარვლენილნი. სპარსეთში გამოემგზავრნენ ჩრდილოეთის გზით, რუსეთისა და შემდეგ საქართველოს გზით. სამივენი იმ დროისათვის კარგად განათლებული პოლიტიკური მოღვაწეები იყვნენ და თავიანთ აღწერილობაში იმდროინდელი საქართველოს სავალალო კულტურული მდგომარეობა აქვსთ დასურათებული (იხ. ამის შესახებ ჩემი „ქართველი ერის ისტორიის“ IV წიგნის სათანადო ადგილები).

1636—1663 წ. ფრანგი მოგზაური ტავერნაჟე ექვსჯერ იყო აღმოსავლეთში და თავისი მოგზაურობის აღწერილობა შემდეგი სათაურით გამოაქვეყნა: „Les six voyages de I. B. Tavernier, Baron d'Aubonne, en Turquie, en Perse et aux Indes“. ამ მოგზაურობის ქართველთათვის საინტერესო ნაწილი ალ. ჭყონიამ სთარგმნა და დაბეჭდა „მოამბე“-ში: „ტავერნიეს მოგზაურობიდან მე-XVII საუკუნეში“ (1898 წ. № VI).

შემდეგ ყველაზე მნიშვნელოვანია ფრანგი ვაჰრისა და მოგზაურის შარდენ-ის მოგზაურობის აღწერილობა პარიზითგან სპარსეთში, რომელსაც ეწოდება „Voyages de M-r le Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient“. შარდენი სპარსულის კარგი მცოდნე იყო და ამ გარემოებამ მას საშუალება მისცა სპარსეთის ვიზირება საუცხოოდ აეწერა.

სპარსეთში ის ორჯერ იყო: პირველად 1664—1670 წ., მეორედ 1671—1677 წ-მდე. სპარსეთში მიმავალ შარდენს საქართველოზე გამოვლა მოუბდა და ამის წყალობით მას იმდროინდელი საქართველოს საკმაოდ

ვრცელი და საყურადღებო აღწერილობა აქვს რამოდენიმე სურათითურთ, რომელშიც სხვათა შორის ეკონომიური ისტორიისათვისაც ძვირფასი ცნობები მოიპოვება. ფრანგი მოგზაურის ეს საქართველოს შესახები ნაწილი ქართულადაც არის ნათარგმნი ე. ბარნოვის მიერ და 1886 წ. იყო დაბეჭდილი „ივერია“-ში (იხ. №№ 125, 128, 129, 147, 155, 160, 166, 171, 177, 182, 205, 207, 218, 224, 234 და 272) ასეთი სათაურით „შარდენი საქართველოში (ფრანგულიდან)“.

შემდეგ საყურადღებო ცნობები საქართველოს კულტურულისა და ეკონომიური ისტორიისათვის ფრანგი მეცნიერის, ბოტანიკის პროფესორისა და აკადემიკოსის დე-ტურნეფორის მოგზაურობის აღწერილობაშია. 1700—1702 წ. ის საფრანგეთითგან წამოსული ოსმალეთსა და საქართველოზე გავლით სპარსეთში იყო და თავისი მეცნიერული დაკვირვება და შთაბეჭდილება წერილების სახით გამოაქვეყნა. სომხეთისა და საქართველოს აღწერილობა და სხვადასხვა საყურადღებო ცნობა მე-XVIII წერილში აქვს მოთავსებული. აქ მაშინდელი ტფილისის სურათიც არის მოყვანილი. პ. ტურნეფორის ნაშრომს ეწოდება „Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roy... par M. Pitton de Taurnefort“.

სრულებით განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს არქანჯელო ლამბერტის თხზულებას „Relatione dell Colchide“, რომელიც 1654 წელს ნეაპოლში დაიბეჭდა. სამეგრელოს ამ აღწერილობის იტალიელი ავტორი მისიონერად იყო სამეგრელოში 1633 წლითგან მოყოლებული 1649 წლამდე (იხ. მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, 1902 წ., ტფილისი, გვ. 170 და 196). საქართველოში ესოდენ ხანგრძლივი ყოფნისა და დაკვირვების წყალობით მან ენაც შეისწავლა და ქვეყნისა და ხალხის თვისებები და ზნე-ჩვეულებანიც, ლამბერტის ნაშრომი სამეგრელოს ყოველმხრივ ვრცელ აღწერილობას შეიცავს და საქართველოს, მეტადრე-კი სამეგრელოს, ეკონომიური ისტორიისათვისაც ძვირფას წყაროს წარმოადგენს.

არქანჯელო ლამბერტის თხზულება ალ. ჭყონიას მიერ ქართულადაც არის მთლიანად ნათარგმნი და დაბეჭდილია ტფილისში 1901 წელს: „არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, იტალიურით ნათარგმნი ალ. ექსანდრე ჭყონიასი (სამეგრელოს რუკით)“.

იმავე დროს, როდესაც სამეგრელოში არქ. ლამბერტი მოღვაწეობდა, იქვე იყო იტალიელი მისიონერივე ქრისტეფორო კასტელლი-ც. 1642 წ. 14 ნოემბერს ქრისტეფორე კასტელლის წერილია დაცული სამეგრელოთგან რომს გაგზავნილი, ხოლო მისი უკანასკნელი საქართველოთგან დაწერილი წერილი 1652 წ. არის დათარიღებული (იხ. მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა, გვ. 187—197).

კასტელლი საკმაოდ დახელოვნებული მხატვარი ყოფილა და თავისი ნიჭი და დრო საქართველოს იმდროინდელი ყოფაცხოვრებისა, მოსახლეობისა და პოლიტიკურ მოღვაწეთა დასახატავად არ დაუზოგავს. ამის წყალობით მკვლევარს ამჟამად იშ-

ვიათი თვისებები წყარო მოგვცემა ხელთ: მე-XVII ს. შუა წლების საქართველოს ბუნებისა და ხალხის, ქალაქებისა და სოფლის მოსახლეობის, თვით სასოფლო მეურნეობის სხვადასხვა სამუშაოს აღმბეჭდელი სურათები. ამის ტოლი ჩვენ სხვა არაფერი მოგვეპოვება.

ამ იშვიათი მხატვრული ალბომისა და კასტელის მოღვაწეობის შესახებ პირველად პროფ. V. Bellio-მ 1884 წელს დაბეჭდა პატარა მოხსენება „La Georgia e la Mingrelia secondo un missionario Italiano del secolo XVII“, რომელიც მოთავსებული იყო Bolletino della società Geographica Italiana-ში (იხ. 1884 წ. Ann. XVIII, Fasc. 9, II, vol. IX, settembre, გვ. 673—708). მოხსენებას ტექსტში კასტელის ზოგი სურათის ნიმუში და ერთი დიდი ტაბულაც აქვს ცალკე ბოლოს დართული.

მ. თამარაშვილმა კასტელის ნახატები ფოტოგრაფიულად გადმოაღებინა და ბევრი მათგანი ჩაურთო თავის ფრანგულ ნაშრომში.

ფოტოგრაფიულად გადაღებული კასტელის ალბომი განსვ. მ. თამარაშვილის წიგნსაკავთან ერთად მისი ნათესავებისაგან შემოწირულებად საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებამ მიიღო და მის წიგნსაკავში იყო დატული, ხოლო ამ ეამად ამ საზოგადოების მუზეუმთან ერთად საქართველოს მუზეუმში ინახება.

კასტელის ალბომის მნიშვნელობა ქართული საისტორიო მეცნიერებისათვის ყოველი განათლებული ადამიანისათვის თავისდა-თავად ცხადი უნდა იყოს. მაგრამ ისტორიკოს-ეკონომისტისათვის იქ მეტადრე სასოფლო მეურნეობის დამსურათებელი ნახატებია ძვირფასი.

1768 წელს რუსეთის სამეცნიერო აკადემიამ აკადემიკოსი გერმანელი გმელინის თაოსნობით ახალგაზრდა გერმანელი მეცნიერი Dr. Iohann Anton Guldenshtädt-დრ. იოჰან ანტონ გულდენშტედტი ასტრახანის გზით ჯერ ჩრდილოეთ კავკასიაში, ხოლო 1771 წ. საქართველოსა და ამიერკავკასიაშიც გამოავაგნა სამეცნიერო მიზნით. საქართველოში გულდენშტედტი კარგა ხანს დარჩა ისე, რომ 1772 წ. ნოემბრის დამლევაამდე აქ დაჰყო. ამის წყალობითა და ერეკლე და სოლომონ მეფეთა მფარველობითა და დახმარებით მას საშუალება ჰქონდა საქართველოს ბუნებისთვისება, ქვეყნისა და ხალხის ვითარება საკმაოდ კარგად შეესწავლა.

იმისდა მიუხედავად რომ განათლებით ექიმი და ბუნებისმეტყველი იყო, გულდენშტედტს ფართო და მრავალმხრივი სამეცნიერო ინტერესი ჰქონდა და ნანახი ქვეყნების ყოფა-ცხოვრება და ვითარება მარტო თავისი სპეციალობის თვალსაზრისით-კი არ აქვს აღწერილი, არამედ მას პოლიტიკური, სოციალური, კულტურული და სხვა მხრივ მდგომარეობის დახასიათებისათვისაც ჯეროვანი ყურადღება მიუქცევია. ყოველ მის ცნობაში განსუავლული, ქვიანი დამკვირვებელი მოჩანს.

საქართველოს მთავრობის მფარველობისა და დახმარების წყალობით, მას ჩვენი ქვეყნის იმდროინდელი მდგომარეობის გასათვალისწინებლად და დასახასიათებლად ისეთი ცნობების შეკრება შეეძლო, რომლის მსგავსს სხვა მოგზაური

ვერ გაიგებდა. ამიტომ გულდენშტედტის ნაშრომი, რომელსაც მხოლოდ ავტორის უდროო სიკვდილის შემდგომ 1787 და 1791 წ. ელირსა გამოცემა, იმდენად უხვსა და ძვირფას ცნობებს შეიცავს საქართველოს შესახებ, რომ მკვლევარისათვის აუცილებელ წყაროს წარმოადგენს.

ამ ნაშრომის სათაურია: D. Iohann Anton Guldenshtädt..., Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge. პირველი წიგნი 1787 წ. დაიბეჭდა პეტერბურგში, მეორე—იქვე 1791 წელს. ორივე წიგნი აკად. P. S. Pallas-ის ხელმძღვანელობით იყო გამოცემული. ორთავე წიგნს სურათები და ნახატები აქვს დართული. საქართველოს ეკონომიური ისტორიის მკვლევარი გულდენშტედტის ნაშრომში ბევრ საგულისხმო მასალას იპოვის.

შემდეგ დასახელებული უნდა იყოს დრ. იაკობ რაჩნეგგის წიგნი, Dr. Iacob Reineggs, Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus, Gotha u. St.-Petersburg, 1786 წ., რომელიც 1795 წ. დაიბეჭდა, მისი ავტორი კარგა ხანს ცხოვრობდა საქართველოში და ერეკლე მეფის პირადი ექიმი და დაახლოვებული პირი იყო. თუმცა, როგორც ირკვევა, იმავე დროს რუსეთის მთავრობის საიდუმლო ემისარიც ყოფილა.

განსაკუთრებით ხელსაყრელი პირობები მას საშუალებას აძლევდნ კავკასიისა და საქართველოს აღწერილობა სხვებზე უფრო ვრცელი და საყურადღებო შეედგინა. მაგრამ ამისთვის მას არც სათანადო ნიჭი და არც სიღინჯე ჰქონია. ამიტომ, თუმცა მკვლევარი მის ნაშრომშიც იპოვის საგულისხმო გამოსადეგ ცნობებს, მაგრამ მაინც რაჩნეგგის თხზულება გულდენშტედტისას ძალზე ჩამოუვარდება და ხშირად მცდარ ცნობებსაც შეიცავს, ამიტომ ამ წყაროთი მკვლევარმა სიფრთხილით უნდა ისარგებლოს.

რაჩნეგგის ნაშრომითგან ამოღებული საქართველოს შესახები ნაწილი ქართულადაც არის ნათარგმნი და 1879 წ. „ივერიის“ № 4-ში დაიბეჭდა შემდეგი სათაურით: „დოქტ. იაკობ რაჩნეგგის, საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიური მდგომარეობა მე-XVIII საუკ-ში“.

თუ გულდენშტედტის მოგზაურობაში უნდა აღბეჭდილი იყოს ერეკლე მეფის დაულალაეი აღმაშენებლობითი მოღვაწეობის ხანა და საქართველოს იმდროინდელი მდგომარეობა, ალა-მაჰმედ-ხანისაგან და ლეკთა თარეშით აოხრებული აღ. საქართველოს სურათს ადამიანი კლაპროთის ორ ტომიან წიგნში დაინახავს. ცნობილი ორიენტალისტი კლაპროთი აღმ. საქართველოში უკვე რუსთა ბატონობის დამყარების შემდგომ 1807—1808 წ. მოგზაურადა. ამ მოგზაურობის აღწერილობა 1812—14 წ. ჰალეში დაიბეჭდა შემდეგი სათაურით: I. Klaproth, Reise im Kaukasus und Georgien in den Jahren 1807 und 1808, Halle, 1812. ამავე ნაშრომის მეორე, შეესებული ფრანგული გამოცემაც არსებობს, რომელიც 1823 წ. პარიზში გამოვიდა და რომელსაც ეწოდება: „Voyage en mont Caucase et en Géorgie, par M. Jules Klaproth. თხზულება ორ წიგნად არის გამოცემული.

კლაპროთის აღწერილობა მრავალ საყურადღებო ცნობას შეიცავს და მე-XVIII ს. დამლევისა და მე-XIX ს. დამდეგის საქართველოს ეკონომ. ისტორიის შესასწავლადაც ერთ საუკეთესო და აუცილებელ წყაროთაგანს წარმოადგენს.

§ 3. რუს ელჩთა აღწერილობანი

მე-XVI საუკუნიდან მოყოლებული საქართველოსა და რუსეთს შორის დროგამოშვებით არსებული დიპლომატიური დამოკიდებულების გამო საქართველოს შესახებ ცნობები რუსულადაც ჩნდება. ეს ცნობები რუსი ელჩების მიერ საქართველოში ყოფნის დროს იყო შეკრებილი და მოხსენებისა და დღიურების სახით არის დაცული. ამას გარდა მოსკოვის მთავრობის საგარეო საქმეთა არსებით არის დაცული. ამას გარდა მოსკოვის მთავრობის საგარეო საქმეთა არსებით არის დაცული. ამას გარდა მოსკოვის მთავრობის საგარეო საქმეთა არსებით არის დაცული.

1778 წ. ნოვიკოვმა დაბეჭდა ნიკიფორე ტოლოჩანოვის ელჩობის აღწერილობა „Древняя Российская Вивлиотека“-ში (ნაწილი V, გვ. 135—255) შემდეგი სათაურით: „Стаейный список Посольства Никифора Михайловича Толочанова в Грузию 7150 (1650) года“.

ამის შემდგომ მხოლოდ 1861 წ. გამოქვეყნდა „Переписка, на иностранных языках, Грузинских царей с Российскими государями от 1619 г. по 1770 г. აკად. მ. ბროსსეს რუსულად და ფრანგულად დაბეჭდილი წინასიტყვაობით. წინ უძღვის ფრანკისკ პლოენის მიერ ფრანგულად დაწერილი და საგარეო საქმეთა არქივის მოხელეთაგან რუსულად გადმოთარგმნილი რუსეთისა და საქართველოს მეფე-მთავართა შორის არსებული დიპლომატიური ურთიერთობის ისტორიული მიმოხილვა (გვ. V—XCI) და შემდეგ თვით მიწერ-მოწერა დაბეჭდილი (გვ. 1—232).

ამ წიგნში დაბეჭდილ საბუთებში ბევრი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება სხვათა შორის საქ. ეკონომიური ისტორიისათვისაც, მაგრამ, როგორც უკვე 1889 წ. სერგი ბელოკუროვის ჰქონდა აღნიშნული, წიგნში, მეტადრე წინასიტყვაობა-შესავალში, და აკად. Brosset-ს თავის ფრანგულად დაწერილ მიმოხილვაში „Examen critique des annales georgiennes pour les temps modernes au moyen des documents russes“ (იხ. Bullet. hist.-phil. t. II, 1845 წ., გვ. 209—273 და 289—336) არა ერთი მსხვილი შეცდომა შეჰპარვიათ ცალკე რუსული ენის სუსტი ცოდნის წყალობით ტექსტების გაუგებრობის გამო, ცალკე კიდევ რუსეთის ისტორიის უკოდნარობითაც (იხ. ს. ბელოკუროვის Сношения России с Кавказом, გვ. CXIII—CXIX). მაგრამ ბროსსეს მიერ ამ წიგნში გამოქვეყნებულ მიწერ-მოწერას, რასაკვირველია, თავისთავად მნიშვნელობა აქვს და მათი მოძებნა-დაბეჭდვისათვის განსვენებულ დაუვიწყარი აკადემიკოსი უდიდესი შადლოვის ღირსია.

1888 და 1889 წლებში სერგი ბელოკუროვმა მოსკოვის საგარეო საქმეთა არქივში უკმაღ მდებარე საისტორიო მასალა, რომელიც რუსეთ-საქართველოს დიპლომატიური ურთიერთობის აღწერილობას შეიცავდა, გამოამზევა და გამოქვეყნებას შეუდგა. 1889 წ. მან მოსკოვში დაბეჭდა დიდტანიანი წიგნი

„Сношения России с Кавказом. Материалы, извлеченные из Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел, вып. 1-й, 1578—1613 г.г.“.

ამ წიგნს ვრცელი წინასიტყვაობა უძღვის, რომელშიც რუსეთ-კავკასიის დამოკიდებულების ისტორიაა მოთხრობილი (გვ. III—CXXIX). შემდეგ ელჩობათა აღწერილობა, ან მათ შესახებ ცნობებია დაბეჭდილი. ერთის მხრით საქართველოს, სახელდობრ კახთა სამეფოს, დესპანების შესახებ ცნობებია: 1. მლ. იოაკიმეს, ხუცეს-მონაზონის კირილესი და ბურშიტას (ალბად-ხოხიტას) 1586—87 წ. დესპანობა (გვ. 10—13), 2. თავად ყაფლანისა, ხუცეს კირილეს და ბურშიტას 1588—89 წ. (გვ. 53—62), 3. თავად სფლომონისა და ბურშიტასი 1590—91 წ. (გვ. 223—238), 4. თავად არამისა და არქიმ. კირილესი 1592—93 წ. (გვ. 252—259), 5. იმავე ელჩების 1594—95 წ. (გვ. 262—265), 6. თქ. სოლომონისა და ლევანის 1598—1599 წ. (გვ. 314—330), 7. არქიმ. კირილეს და საბა მდივან-მწიგნობრის 1603—04 წ. (გვ. 372—419) და 8. ბაგრატ ბატონიშვილის თავგადასავლისა და მოსკოვში ჩასვლის შესახებ ცნობა (გვ. 521—524).

მეორე მხრით კახეთში წარვლენილი რუსი დესპანების შესახებ ყველა საბუთი და მათი მოხსენებანია დაბეჭდილი: 1. როდიონ ბირკინის, პეტრე ივოვისა და სტეფანე პოლუხანოვის 1586—87 წ. დესპანობა (გვ. 13—45), 2. თქ. სიმონ ზენიგოროდსკის, ტორხი ანტონოვისა და ზაქხეს 1589—90 წ. დესპანობა (გვ. 84—222), 3. ვას. პლემკევისა და ტიმ. კუდრინის 1591—92 წ. დესპანობა (გვ. 238—251), 4. ივანე ვსევოლოდსკისა 1593—94 წ. (გვ. 259—262), 5. კუზ. სოვინისა და ანდ. პოლუხანოვის 1596—99 წ. დესპანობა (გვ. 265—314), 6. ივ. ნაშკოკინისა და ივ. ლონტიევის 1601—03 წ. დესპანობა (გვ. 330—364) და 7. მიხ. ტატიშჩევისა და ანდ. ივანოვის 1604—05 წ. დესპანობა კახეთსა და ქართლში (გვ. 420—517).

თუმცა ყველა ამ დესპანობაში საგულისხმო ცნობები მოიპოვება, მაგრამ ზენიგოროდსკისა და ტატიშჩევის მოხსენებანი უფრო ვრცელიცა და უფრო შინაარსიანიც არის.

ს. ბელოკუროვმა გამოსცა აგრეთვე „Поездка старца Арсения Суханова в Грузию“ (1637—40 წ.).

1639—40 წ. სამეგრელოში, ლევან დადიანთან მოსკოვითგან თევდოტე ელჩინი და მლ. პავლე ზახარაევი იქმნენ დესპანებად წარმოგზავნილი. ზათი დესპანობის შესახებ ყველა საბუთი ისევე, როგორც სამეგრელოს დაწვრილებითი აღწერილობის შემკველი მოხსენებანი 1888 წ. სერგი ბელოკუროვმა გამოსცა თავის კრებულში „Материалы для русской истории“ (იხ. გვ. 257—376). აქ ბევრი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება, მათ შორის ეკონომიური მდგომარეობის დამახასიათებელიც.

ს. ბელოკუროვის მიერ დაბეჭდილი ძეგლები სათანადოდ არის გამოცემული. მათი ცნობებით სარგებლობას მხოლოდ საძიებლების სრული უქონლობა აძნელებს: არამც თუ საგნობრივი, გეოგრაფიულია და საკუთარი სახელების

10. ივ. ჭავჭავაძის მიერ, თბულებანი, ტ. IV.

საძიებლებიც-კი დართული არა აქვს. ამ ძეგლებში გაფანტული საყურადღებო ცნობების პოვნა უსაძიებლოდ იმიტომაც არის გართულებული, რომ აღწერილობა და მოთხრობა რუს ელჩებს მხოლოდ ნანახისა და განაგონის ქრონოლოგიური რიგის მიხედვით აქვთ დალაგებული.

1641 წ. მოსკოვიდან რუსთა მეფემ კახეთში დესპანებად თქვი მიშეცკი და კლუჩარევი გამოგზავნა. მათი დესპანობა 1643 წ. დამთავრდა. ამასთან დაკავშირებული ყველა საბუთი და ძეგლები გამოაქვეყნა პროფ. მ. პოლივექტოვმა 1928 წელს ტფილისში შემდეგი სათაურით: „თავადი მიშეცკისა და დიაკი კლუჩარევის ელჩობა კახედში 1640—1643“ (იხ. ტფილ. უნივერსიტეტის გამოცემა: „საქართველოს საერთაშორისო ურთიერთობანი უცხო ქვეყნებთან“, II).

რუსული ტექსტი დედნების მიხედვით არის დაბეჭდილი და ბოლოში დართული აქვს: 1) ძველი რუსულისა და იშვიათი სიტყვების განმარტება; 2) პირად სახელთა საძიებელი და 3) გეოგრაფიულ სახელწოდებათა საძიებელი. ამ მხრივაც მ. პოლივექტოვის გამოცემა უზადოა, სასურველი იყო მხოლოდ კიდევ საგნობრივი საძიებლის დართვაც, რომ გამოცემა ყოველმხრივ სრული განხდარიყო.

მიშეცკის დესპანობის აღწერილობაში მრავალი საგულისხმოდ ცნობა მოიპოვება საზოგადოდ საქართველოსა და მეტადრე კახეთის იმდროინდელი მდგომარეობის გასათვალისწინებლად. ეკონომისტ-ისტორიკოსსაც უხვი საშუალება მოსაქვს ელის იქ.

თუ ზენიგორდსკისა და 1605 წ-მდე საქართველოში ნამყოფ სხვა რუს ელჩებს კახეთის შედარებითი კეთილდღეობა და აღორძინების სურათი ჰქონდათ ნანახი და აღწერილი, მიშეცკის მხოლოდ შაჰაბაზისაგან აობრებული და განადგურებული, ხალხ-მოწყვეტილი და გადატაკებული ქვეყნისა და ხალხის ნახვა-და შეეძლო. მიშეცკის აღწერილობას სწორედ იმ მხრივ აქვს საქართველოს ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა, რომ იქ უცხო, გარეშე კაცს, ვითარცა თვითშილველს, შაჰაბაზისაგან საქართველოში დატრიალებული ცოდვისა და ჩადენილი ველურობის უტყუარი სურათი აქვს აღბეჭდილი. ვისაც ასურს ვაითვალისწინოს, თუ გარეშე მტრისაგან როგორ ნიავდებოდა ქართველი ერის კულტურული მონაპოვარი და ეკონომიური კეთილდღეობა, მან ეს ძეგლი ზენიგორდსკის აღწერილობის შემდგომ უნდა გულდასმით გადაიკითხოს.

1649 წ. თეიმურაზ კახთა მეფემ, და აღექსანდრე იმერეთა მეფემ რუსთა მეფეს აღექსანდრე დესპანები გაუგზავნეს და 1650 წ. სამაგიეროდ აღექსანდრე, რუსთა მეფემ, იმერეთში თეიმურაზ მეფესა და აღექსანდრე მეფეს დესპანებად ნიკიფორე ტოლოჩანოვი და აღექსი იველცევი წარმოუვლინა. ამ ორივე ქართული და რუსული დესპანობის შესახები ყველა საბუთი და რუს ელჩთა მოხსენებანი პროფ. მ. პოლივექტოვმა გამოსცა შემდეგი სათაურით: „სტოლნიკი ტოლოჩანოვისა და დიაკი იველცევის ელჩობა იმერეთში 1650—1652“ (იხ. „საქართველოს საერთაშორისო ურთიერთობანი უცხო ქვეყნებთან“, ტფილისის უნივერსიტეტის გამოცემა, ტფილისი 1926 წ.).

საბუთები და აღწერილობა დედნების მიხედვით არის გამოცემული და რუსულ ტექსტს ბოლოში ორი საძიებელი აქვს დართული, საკუთარი სახელებისა და გეოგრაფიული, და ერთიც ძველ და უცხო სიტყვათა განმარტება. გამოცემა საუცხოოა და მხოლოდ სისრულისათვის სასურველი იყო, რომ საგნობრივი საძიებელიც ყოფილიყო, რომ ამ წიგნში მრავლად გაფანტული ცნობების მოძებნა გაადვილებულიყო.

ტოლოჩანოვის აღწერილობის ზოგან შემოკლებული ქართული თარგმანი დაბეჭდა დეკან. დ. ლამბაშიძემ ჟურნალ „მწყემსი“-ს 1889 წ. №№ 10, 11, 12, 17, 18, 19 და 20 და 1890 წ. № 2 და 3—4.

ამ რუს ელჩთა მოხსენებანი და აღწერილობა საქართველოს ისტორიისათვის საყურადღებო ცნობებს ბლომად შეიცავს, არის იქ მასალები იმდროინდელი ეკონომიური ვითარების გასათვალისწინებლადაც. ეს ძეგლები იმიტაც არის ძვირფასი, რომ აქ იმერეთის დაწერილებითი აღწერილობა მოგვეპოვება.

ერეკლე მეფესთან რუსთა ხელმწიფისაგან წარმოვლენილმა დესპანმა 1783—1787 წ. ბურნაშევმა 1786 წ. დასწერა პატარა წერილი „Картина Грузии или описание политического состояния Царств Карталинского и Кахетинского“ — „საქართველოს სურათი, ანუ ქართლისა და კახეთის სამეფოების პოლიტიკური მდგომარეობის აღწერილობა“. პირველად ეს ნაწარმოები 1798 წ. ყოფილა ქ. კურსკში დაბეჭდილი, ხოლო 1896 წ. კ. ბეგიჩევმა იქითგან ხელმეორედ გადმობეჭდა და გამოსცა ტფილისში.

ამ პატარა წერილში უმთავრესად ქართლ-კახეთის პოლიტიკური მდგომარეობაა დახასიათებული, მაგრამ რამდენიმე ცნობა ეკონომიური ვითარების შესახებაც მოიპოვება.

იმისდა მიუხედავად, რომ ზოგიერთი რუს ელჩთაგანი თავის თანამდებობისა და მინდობილობის იმდენად უღირსი აღმოჩნდა, რომ ცალკე საქართველოს მთავრობისა და ცალკე თვით მათივე თანამშრომლების საჩივრების გამო რუსეთის მთავრობისაგან სამართალში იქმნენ მიცემულნი, მაინც მათ შორის არაერთმა შესძლო დეალებული საქმის წესიერად და კარგად ასრულება. რუსი ელჩები, რა თქმა უნდა, ევროპელ მოგზაურებს ვერც განათლებითა და ცოდნით და ვერც მსოფლმხედველობის სივრცით ვერ შეედრებოდნენ, მაგრამ მოსკოვის მთავრობას მაინც ისინი დაკისრებული საქმისათვის ძალიან გაწვერთნილი და დაგეშილი ჰყავდა. თვითოეული საკითხის შესახებ, რომლისათვისაც მათ ადგილობრივ უნდა ყურადღება მიექციათ, პირადად დაჰკვირბოდნენ და სხვისათვისაც უნდა გამოეკითხათ, დაწვრილებითი, მრავალჯერ გამეორებული რჩევა-დარიგება სიტყვიერადაც მიუციათ და წერილობითაც გამოუტანებიათ.

ასეთი წინასწარი დაგეშილობის წყალობით რუსი ელჩების აღწერილობა ვრცელი, დაწვრილებითი და მრავალმხრივია და ბევრ ისეთ საყურადღებო ცნობას შეიცავს, რომლის მსგავსის შეკრება ჩვეულებრივ გზადმიმავალ ევროპელ მოგზაურთ და სპარსეთში წარვლენილ დესპანებს, საქართველოში ხანმოკლე დროს განმავლობაში ნამყოფთ, რასაკვირვე-

ლია, არც-კი შეეძლოთ. ვითარცა ერთმორწმუნე სამეფოსა და ერის წარმომადგენლებს, რომლისგანაც საქართველო დახმარებასაც ელოდდა, რუს ელჩებს საქართველოში სხევებზე მეტი ნდობაც ჰქონდათ, ვხაც მათთვის ყველგან გახსნილი იყო და ამის წყალობით მეტის ნახვაც შეეძლოთ. ამიტომ რუსი დესპანების მოხსენება-აღწერილობებში საქართველოს ისტორიის მკვლევარს უხვი მასალის ამოკრება შეუძლია.

მაგრამ ამასთანავე გათვალისწინებული უნდა იყოს ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება: რუსმა ელჩებმა ქართული არ იცოდნენ, ქართველებს კიდევ თავის მხრით რუსულის არა გაეგებოდათ რა. ამის გამო მათ ერთმანეთთან თარჯიმანის საშუალებით უხდებოდნენ საუბარი. რაკი რუსებმა სპარსული არ იცოდნენ და თურქულის მცოდნეს გარდა სხვა თარჯიმანები არ ჰყავდათ, საქართველოში-კი თურქულად მოლაპარაკენიც მთავრობის წრეებში ბევრი იყვნენ, ამიტომ საერთაშორისო დიპლომატიურ ენად უნებლად თურქული უნდა ქცეულიყო: ქართულად ნათქვამი შემდეგ თურქულად ვითარგმნათ, რომ მერმე რუსულად გაეგებინებინათ. ცხადია, რომ ისეთ რთულ პირობებში სახელებიცა და ფაქტებიც შეიძლება ადვილად დამახინჯებულიყო და გაუგებრობაც წარმოშობილიყო. მართლაც, სახელები ხშირად ისეა დამახინჯებული, რომ უცბად აღაშინი დამახინჯებულის ნამდვილ სახეს ვერც-კი მიჰხედება. თავისდათავად ცხადია, რომ ის რაც ზევით, თავის ადგილას, უცხო დამკვირვებელთა ცნობების ზოგიერთი ბუნებრივი ნაკლის შესახებ გვქონდა ნათქვამი, აქაც, რუსი დესპანების ცნობათა გამოყენების დროსაც, უნდა გათვალისწინებული იყოს, და მკვლევარს სათანადო კრიტიკული სიფხიზლის გამოჩენა არ დაევიწყდეს.

ქარი ხმორა

სასოფლო მეურნეობა

თავი პირველი. მიწა-წყლის ყოვლიანი დანაწილების პრინციპები და
ტიკონოლოგია

ქვეყანა მდებარეობისდა მიხედვით ორად იყოფებოდა: ერთს შეადგენდა „ბარი“, მეორეს „მთა“. წაწინის შატერდისეულ ცხოვრებაში ქელიშის ხელთნაწერის მიხედვით თითქოს თვით ქართველთა მოციქულთა-სწორს ეთქვას კიდევაც: „მე მოვლე სანახები ქართლიაჲ, ზოგადი ადგილი მთათა და ბართა“-ო (Опис., II, 730). ამგვარად მაშინდელ ქართველს თავისი სამშობლო ბარისა და მთებისაგან შემდგარ ქვეყანად ჰქონდა წარმოდგენილი.

მიწა-წყლის ასეთი დანაწილება საქართველოსათვის იმდენად ბუნებრივია, რომ ჩვეულებრივ ყველგან იხმარებოდა და საბუთებშიცაა აღბეჭდილი, გარკვეული ხანითგან მოყოლებული მაინც.

ეს დანაწილება ტერიტორიის ვითარების იმდენად ზედმიწევნით დაახასიათებელ გამონათქვამად მოუჩნევიათ, რომ ტერმინდაც-კი იქცა და იურიდიულ ძეგლებში, სიგლებშიც, აუცილებლად იხმარებოდა ხოლმე. შიო მღვიმისადმი ბოძებულ 1058 წ. სიგელში, მაგ. ბაგრატ IV-ის ნათქვამი აქვს: ამ ლაერას შეესწორე „მანგლისის კეეს ადგილი ბორცუის-ჯუარი ყოვლითა მზღვრითა მისითა, მთითა, ბართა“-ო (ნიომლე საბ. კ). დავით აღმაშენებელსაც თავის 1123 წ. ანდერძში აღნიშნული აქვს: შიომღვიმის ლაერას „ძუელითგან... სიგელი შეუვალობისაჲ აქუს ცხუართათს უსაბანჯრობისაჲ სამი ათასისა ცხურისაჲ მთასა და ბარს“-აო (შიომღ. საბ., 17, —ანდერძი დ-თ აღმ., 10).

მართა ცალკე სამეურნეო ერთეულები-კი არა, არამედ თვით სოფლებიც ამგვარადვე ორ ჯგუფად იყოფებოდენ: ერთ ჯგუფს „მთათა შინა“ მყოფი, ანუ მთის სოფლები შეადგენდენ, მეორეს „ბართა შინა“ მდებარე, ანუ ბარის სოფლები ეკუთვნოდენ. მე-XII ს. დამლევის, ან მე XIII ს. დამლევის შიომღვიმის ძმობის საბუთში სწერია: კვრიკე კახთა მეფეს შიომღვიმის ლაერისათვას თავისი მოძღვრის „რჩევით მთათა შინა დაოთი და ბართა შინა რუეთი“ შემოეწირაო (შიომღ. საბ., 24).

მთელი თემიც შეიძლებოდა, ან ბარი ყოფილიყო, ან მთა. გ. ხუცეს-მონაზონის სიტყვით, სამხრეთ-დასავლეთი სამეგრელო „არს ქუეყანა... ბარი“ (ც-გ-ი მთწმ-დლს, 320).

მიწა-წყლის მთად და ბარად დანაწილება და თვით ტერმინი „ბარი“ ახალი არ არის და დაბადების თარგმანშიც ამავე ცნებისათვის ეს სიტყვავე გამოყენებული. 2 შჯულის 11₁₁-ში, მაგ., აღთქმული ქვეყნის შესახებ ნათქვამია:

„ქვეყანა იგი, რომელსა თქვენ შეხვალთ დამკვდრებდა, იგი ქუეყანა მთაჲ და ბარი ცვარისიგან ზეცისასა ირწყვს იგი წყლითა“-ო. გამონათქვამი „ქუეყანაჲ მთაჲ და ბარი“ უღრის ბერძნულს ἡ γῆ πεδινή καὶ πεδινή, ლათინურს terra montosa et campestris, სომხურს երկիր լեռնային և դաշտակա՛ն-ს.

მთის საწინააღმდეგო ცნებას გამოხატავდა „ველი“: „ველთაგან შუამდეთ ნაყოფსა მისსა“ (ლევიტელია, 25, 2). ხეთთა ველისათა მოსცენ ნაყოფი მათი“-ო (იქვე, 26, იხ. აგრეთვე ივანე სოლომ., 27, 2). ბერძნული ტექსტი ველის შესატყვისად ἔσ' ἀμύμον, ხოლო სომხური *դաշտ*-ს შეიცავს. ორივე ტერმინი ვაკე ადგილს, მინდორსა პნიშნავს.

შსაჯულთა 9, 31-ში ქართული „ველი“ ნახმარია ბერძნული ἰ ἀμύμον-ის, ლათინური *ager*-ის, სომხური *անդաստան*-ის შესატყვისად.

ველს ვარდა არსებობდა ტერმინი „ველობი“-ც: „იყვნენ მკვდრ ქმნილნი მდინართა შინა მინდობით ვითარცა ველობსა ზედა“ (ესაიასი, 34, 39). მდინარი, როგორც თავის ადგილას დაფრწუნდებო, მუხის ხშირი ტყით შემოსილ მთასა პნიშნავდა, „ველი“ და „ველობი“-კი დაბლობის, ბარის, უტყეო მიწების ზოგადი ცნების გამოხატველი გამოდის.

ეს ტერმინი ზაქარიას 7, 7-შიც გვხვდება და საბას განმარტებით, თითქოს ტყეში მდებარე მინდორიანს აღნიშნული უნდა იყოს (ლექსიკ.). ბერძნულ ტექსტში-კი აქ ἡ πεδινή არის ნახმარი, ლათინურად *campester* და სომხურად *դაშთაკან*, რაც ვაკე ადგილს პნიშნავს.

ბარისა და ველის მნიშვნელობათა მსგავსებისდა მიუხედავად, ამ ორ ტერმინს შორის რეალურად, უეჭველია, განსხვავებაც უნდა ყოფილიყო. ამ გარემოების უკლებლობისათვის საკმარისია გვიხსენათ, რომ საბუთებში, მაგ., გიორგი მეფის სიგელში, ერთსადი-იმავე წინადადებაში ბარი ცალკეა დასახელებული, ველი კი-დეც ცალკე: ს. დიჩი შეწირულია „მისითა ...მითთა, ბარითა, ტყითა, ველითა“-ო (ქკბი, II, 50).

ველისაგან ნაწარმოები ზედსართავი სახელიც „ველური“-ც გვხვდება დაბადების თარგმანსა და შემდეგიც ლევიანდლინდგე, —მაგ.: „ველური კაცი“ (შესაქმე, 16, 2). ვირნი ველურნი“ (ესაიასი, 32, 4). ველური უღრის *წყობი*-ს, *ferus*-ს, *ქაყრაგ*-ს.

სავალისხმობა, რომ ისევე, როგორც ეხლაც იხმარება, „დედეა“, ს. ორბელიანსაც მცირე ხეის მნიშვნელობით აქვს განმარტებული (ლექსიკ.) მაგრამ დაბადების ქართულ თარგმანში ეს ტერმინიც ბერძნული ἔσ' ἀμύμονისა და სომხურ *դაშთ*-ის (იხუ ნავესი, 17, 2) შესატყვისად არის ნახმარი. მაგრამ ამ სიტყვის ძირითადი მნიშვნელობა ეტიმოლოგიურად ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუმცა ეხლანდამდე ზერჩენილი მნიშვნელობა თითქოს ძირითადს უნდა უღვავდობდეს.

დაბადების თარგმანში ნახმარია ტერმინი „ვეტე“-ც (ესაია, 40, 2), რომელიც საბას ბრტყელ ქვეყანად აქვს განმარტებული (ლექსიკ.). მართლაც ბერძნულად ἔσ' ἀμύμον არის, ლათინურად *pianum* და სომხურად *դაშთ*.

გამოთქმებულებისა. თუ გამოყენებადობის თვალსაზრისითაც ყოველი მამული, საკუთრება, თუ ქონება აგრეთვე ორ მთავარ

დარგად იყოფებოდა: ერთ ნაწილს „საკმარი“ შეადგენდა, მეორეს კიდევ „უკმარი“. რაც მეურნეობისათვის გამოყენებული იყო, ის „საკმარი“ ითვლებოდა, რაც გამოუყენებელი რჩებოდა, იმას „უკმარი“ ეწოდებოდა. მაგრამ როგორც „ქართული სამართლის ისტორია“-ში აქვს განმარტებული (იხ. IIხ, გვ. 386 შ.), „უკმარი“ მთლად უფარვისს არ პნიშნავდა, და შესაძლებელი იყო შრომითა და შედგარი ბრძოლით, მუშაობით, სახმარად ქცეულიყო. ზოგჯერ მიწა მხოლოდ იმიტომ ითვლებოდა უკმარად, რომ „კორდთა გაუტეხელი“ იყო და სოფლის მეურნეს შეეძლო სწორედ ასეთი „კორდთა გაუტეხელი, უკმარი საკმარად“ ექცია (1250—60 წ. საბ.: შიომღ. საბ., 60 და ქკბი, II, 150). იმიტომ ყოველი მესაკუთრე, თუ მფლობელი თავის საკუთრებისა, თუ ქონების, ამ ორივე დარგის იურიდიულად თავისი უფლების დაცვას ცდილობდა და ამ მიზნით სიგელში აღნიშნავდა ხოლმე, რომ ესა-თუის ნაკერი შეძენილი, ან განთვისებულია „ყოვლითა საკმარითა და უკმარითა“-ო (იხ. ბაგრატი IV, 1058 წ. სიგ.: შიომღ. საბ., 3;—რკონის 1259 წ. სიგ.: ქკბი, II, 135).

მიწას რომ ადამიანისათვის რაიმე მნიშვნელოვანი სარგებლობა მოეტანა, მას უნდა ამისთვის შრომა გაეწია, დაემუშავეთ. მაგრამ ზოგან და ზოგი ნიჟი-დაგი ადამიანს უშრომელადაც და დაუმუშავებლადაც თავის ველურ ნაყოფს აწყვდიდა და აწყვდის ეხლაც.

რაკი მიწის დამუშავენას, როგორც თავის ადგილას აღნიშნული გვაქვს, „საკმე“ და „მოქმედება“, „შრომას-კი აღუაწა“ ერქვა, იმიტომ იმ ადგილს, რომელიც დამუშავებული არ იყო, „უკმარი“ და „უღვაწი“ ეწოდებოდა (ცა სრპნ ზრზმლისა, 13).

ადგილი ყველგან ერთნაირი თვისებისა და ღირსებისა არ იყო: ზოგი „ყოვლითურთ უქმი და უღვაწი... ადგილი“ იყო (ცა სრპნ ზრზმლისა, 13), სრულებით დაუმუშავებელ კუთხეს წარმოადგენდა. მაგრამ იყო ხშირად აგრეთვე „ადგილნი“ მრავალნი „კეთილნი და ნაშენებითი ღონიერნი“ (იქვე, 15). გამონათქვამები „ადგალნი კეთილნი“ და „ადგალნი ღონიერნი“ მიწის ბუნებრივი ღირსების, ან დამუშავებით გაუმჯობესებულობის გამოხატველია.

მაშინაც კარგად ესმოდათ, რომ ადამიანის შრომის უქმი და დაუმუშავებელი, ველურად მყოფი, ადგილის სრულებით გარდაქმნა შეეძლო. სერაპიონ ზარხმელსა და მის პირველ თანამშრომელებს გ. ჩორჩანელისათვის ეს უაქვამსთ კადევაც. როდესაც ზარხმის დაბურჯლისა და უდაბური ტყის მაგიერ სამონასტროდ მის სერაპიონისათვის საუკეთესო და დასახლებული ადგილი შეუქმლეია, მათ თურმე გ. ჩორჩანელისათვის მიუგიათ: ეხლა თუ ეს ადგილი არაფრად მოგწონთ, „რა ქამს კელყონ კელოვანთა მუშაკთა, მაშინ იხილოს თუაღმან მხილველთამან შუენიერებაჲ ადგილისა ამისაჲ“ (ცა სრპნ ზრზმლისა, 14).

ქვეყნის დასახლებულობისა და კაცრიელობისა, თუ უქაცურობის მიხედვით, მიწა და თემი შეიძლება ან „შენი“ ყოფილ იყო, ან „უშენი“, „ოკერი“: „გიბოძეთ თქვენი სამკვდრო მამული... საკნავითა და უკნავითა... შენითა და ოკრითა“-ო (1627 წ. წყალობის წიგნი, სქს სძენლი, I, 115).

ქართული უშენი, ს. ორბელიანის ცნობით, იობის 18₄-ში უნდა ყოფილიყო ნახშიარი (ლექსიკ.), მაგრამ ბაქარის გამოცემაში ამ 9-ში „უსაყოფო“ სწერია. საბას, ცხილია, დაბადების სხვა რედაქცია ჰქონია ხელთ. ამგვარად „უშენი“ იგივე „უსაყოფო“ ყოფილა. „უშენი“ ბერძნულს *ἀσχητος*-ს, ლათინურს *derelicta terra*-სა და სომხურს *անդն*-ს უდრის, რაც უცხოვრებელს, დაუსაბულებელს, მიტოვებულსა და დაუშენებელს ნიშნავს.

თუმცა უშენს ქართულადაც შეიძლება ასეთი მნიშვნელობა ჰქონოდა, მაგრამ მიტოვებული, გაუცხოვრებელი ადგილის აღსანიშნავად განსაკუთრებული ტერმინი არსებობდა. ასეთ მიწასა, თუ ქვეყანას „ოკერი“ ეწოდებოდა. აქტივან ნაწარმოებია ზმნა „ოკრებაჲ“, „მოოკრებაჲ“ და ხაოკრად უოფნაჲ“ (ესაია 1₉, იერემია 51₃₃, —2 ნეშტ. 30₇, ესაია 34₁₁ და 5₉):

„ქუეყანა თქუენი ოკერ“... „სახლნი ბაბილონისანი, ვითარცა კალოჲ ოკერი, მოოკრდენ“. „მოოკრდეს... და დადებულ იქნეს... საზომელი ოკრებისაჲ“... „უკუეთუ იქმნენ სახლნი მრავალნი, საოკრად იყვნენ დიდნი და კარგნი და არა იყვნენ შორის მკვდრნი“-ო.

უყანასკნელ მაგალითში კარგად არის ცნება „ოკერი“-ს ძირითადი მნიშვნელობა გამოხატული: ოკერად ის იწოდებოდა, ვისაც და რომელსაც სახლის „მკვდრი“ არა ჰყავდა, შთამომავლობა აღარ მოეპოვებოდა, მოსახლეობა არ ვაიანდა. სწორედ ამიტომაც არის, რომ ბასილ ზარზმელს ნათქვამი აქვს: ჩთარჩანელი „გიორგი შვილთაგან ოკერ და უქმ იყო, რამეთუ ორნი შვილნი სიჩჩოებასავე შინა წარსრულ იყუნეს და შემდგომად მათისა დედაცა... მათი შიიცვალა“-ო (ც₂ ს₁ პ₁ ზ₁ რ₁ მ₁ ს₁, 39—40).

ამგვარად იყო „შენი“-ც, „უშენი“-ცა და „ოკერი“ ადგილიც. ოკერი ბერძნულს *ἀρητός*-ს, *ἀρητός*-ს, ლათინურს *desertus*-ს და სომხურს *ქակანასკ*-ს, *ახსრასკ*-ს უდრის.

დროთა განმავლობაში, უცხოელთა ბატონობის წყალობით აოხრებულისა და ნაოხარის აღსანიშნავად სხვა ტერმინიც შემოდის. ოხერის შესატყვისობა მიენიჭა შეთვისებულ სიტყვას, რომელიც „ბარტახტი“-სა და უფრო პირვანდელი და სწორე „ფარდახტი“-ს სახით გვევლინება.

ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში ნათქვამია: მტებხარას „დებორიანის ძისაგან ვიყიდე პარტახტი :ა: და მივეც ცხენი :ა: და ჩაბალახი გუდამაყრული :ა:“ (ქ₁ ბ₁ II, 45). ხოლო კორიდეთის სახარების ერთ მინაწერში ნახშირია „ფარდახტი“.

პროფ. ნ. მარტის გამოკვლეული აქვს, რომ ეს ტერმინი სპარსულ სიტყვას *فاردخت* „ფარდახტი“-ს ქართულ ფონეტიკურ შესატყვისობას წარმოადგენს (იხ. ნ. მარტი, *Груз. приписки греч. евангелия из Коридии, ИАН, გვ. 221*). სპარსულად ეს სიტყვა მიტოვებულს, დატოვებულს ნიშნავს.

მაგრამ ასეთი ცნების გამოხატველი ნამდვილი ქართული ტერმინი ძველ ქართულშიც არსებობდა და დაბადების თარგმანში „დატევებული“-ს სახით არის წარმოდგენილი: „სახლნი დატევებულნი“ (ესაიასი 32₁₄ შეად. 1₇-ს), რომელიც ბერძნულს *οἶκοι ἐγκαταλειμένοι*-ს, *ἐγκαταλειμένοι*-ს. უდრის, ლათინურს *domus demissa*-ს, *derelictus*-ს.

რასაკვირველია, დატოვებული და ოხერი ერთიდაიგივე არ არის: „დატევებული“ ყოველთვის ოკერის შესატყვისობას არ წარმოადგენდა, რათგან შესაძლებელია დატოვებული მხოლოდ დროებითი მდგომარეობის აღმნიშვნელი ყოფილიყო, „ოკერი“-ც მუდმივ ვითარებას გამოჰხატავდა. სპარსულ სიტყვას „ფარდახტი“-საც ქართულში მნიშვნელობა შეეცვალა და დატოვებულის მაგიერ აოხრებულ - ამოვარდნილის აღმნიშვნელად იქცა.

I. მიწისმოქმედება

თავი პირველი. მიწისმოქმედების დარგები

თანამდროვე სამეცნიერო მწერლობაში მიწისმოქმედება რამდენიმე დარგად იყოფება. თვითოეული დარგი სასოფლო მეურნეობის გარკვეულ ნაწილს ეხება, მაგ., არის მებაღეობა, მევენახეობა, მესაქონლეობა [მეცხოველეობა — პ. გ.] და სხვ. გამოსარკვევია, არსებობდა თუ არა საქართველოში ძველადაც რაიმე მსგავსი დანაწილება.

რაკი ძველ ქართულში მიწის „ქუეყანაჲ“ ერქვა, ამიტომ მიწის დამუშავებასა და მიწისმოქმედებას „ქუეყნის მოქმედებაჲ“ ეწოდებოდა. დაბადების ქართულმა თარგმანმა მხოლოდ ეს ტერმინი იცის: „ებრაელნი ქუეყნის მოქმედებასა შინა მოილაღებოდეს“-ო (2 მაცებელთაჲ, 12). ბერძნულ ტექსტში ამის შესატყვისად არის *γεωργία*, ლათ. *agricultura* (შეად. აგრეთვე 1 ნეშტთაჲ, 27).

ამგვარადვე მიწის დამუშავებელს „ქუეყნის მოქმედი“ ერქვა: „აკაცი ქუეყნის მოქმედი ვარ მე... სიჭაბუკით ჩემითგან“ (ხაქარიაძის, 13), რაც უდრის ბერძნულს *γεωργός* და ლათინურად *homo agricola* და სომხურს „*այր հողագործ*“-ს. მართა ადამიანს-კი არა, არამედ საქონლის შესახებაც ესევე ტერმინი იხმარებოდა „ქურონი... და ქარნი მოქმედნი ქუეყანისანი“ (ესაიაძის, 30).

ამისდა მიხედვით მიწის დამუშავებას მაშინ ეწოდებოდა „ხაქმც ქუეყანისაჲ“: „იწყო ნოე კაცმან საქმედ ქუეყანისა და დაასხა ვენაკი“ (შესაქმეთაჲ, 9, 10-11). ბერძნულად ამას უდრის *γεωργία* *Νοε* *ἀνθρώπου* *γεωργός* *Υψ*, ლათინურად *vir agricola exercere terram* და სომხურად „*այր հողագործ*“. ამავე მნიშვნელობით იხმარებოდა „შრომაჲ ქუეყანისაჲ“: „რაჲჲს შურებოდი ქუეყანისა და არა შესძინოს ძალი თვისი მოცემად შენდა“ (შესაქმეთაჲ, 4).

შესაქმეთა 9, 10-11-ითგან ჩანს, რომ „ქუეყნის მოქმედება“ ძველად ზოგადი ტერმინი იყო, რომელიც მართა საველე მუშაობას, ხენათესვის-კი არ ჰგულისხმობდა, არამედ მევენახეობასაც. იქ სახელდობრ ნათქვამია: „იწყო ნოე კაცმან საქმედ ქუეყანისა და დაასხა ვენაკი“-ო.

„ქუეყნისმოქმედების“ ძველ საქართველოში არსებული დარგების შესახებ პირდაპირი ცნობები ჩვენ ჯერ არსად მოგვეპოვება. მაგრამ ამ საკითხის გამოკვლევა „რიანობის“ შემცველი სიგელ-გუჯრების ნაწილის (იხ. ამის შესახებ ჩემი „ქართული სიგელთა-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა“, გვ. 100—102) დახმარებით შეიძლება. ამ ნაწილში ჩამოთვლილია ხოლმე საკუთრებისა, თუ ქონების

ყოველი თვისება და დარგი. მე-XV ს-მდე გადარჩენილ საბუთთა სიმკირის გამო ამ საკითხის ისე კარგად გამოკვლევა არ შეიძლება, როგორც მე-XV ს-ითგან მოყოლებული ძველთა საშუალებით. ამდროინდელ სიგელთაში რიანობაში სახელდობრ ნათქვამია ხოლმე: შემიწირავს, ან მიწყალობებია, ან მომიგია ესათუ ის ადგილი „მითია, ბარითა, წყლითა, წისქულითა, ველითა, ვენაკითა, ქალითა, სათიბითა, წყლისა სანადიროთა“-ო (იხ. ალექსანდრე მეფის 1412—13 წ. მცხეთის სიგ.: ისტ. საბ., III, 8), ანდა „მითია, ბარითა, წყლითა, წისქულითა, ველითა, ვენაკითა, ქალითა, სათიბითა, ტყითა, სანადიროთა“-ო (იქვე ალექსანდრე მეფის 1419—20 წ. სიგ.: III, 11). ამგვარი მაგალითების მრავლად მოყვანა შეიძლება, მაგრამ საქმის ვითარების გასათვალისწინებლად ესეც საკმარისია.

ამ ამონაწერებთან ჩანს, რომ „ვენაკი“ ცალკე ყოფილა გამოყოფილი, „ველი“ კიღვე ცალკე ისევე, როგორც ტყე, სათიბი, წყალ-წისქვილი და სხვა. როგორც „ვენაკი“ მევენახეობის დარგს ეკუთვნოდა, ისევე „ველი“-ც სასოფლო მეურნეობის ცალკე დარგს უნდა ჰგულისხმობდეს.

თუ სახელდობრ რომელი სამეურნეო დარგი იგულისხმებოდა, როდესაც საბუთებში ველი იხსენიებოდა, ამის გამოკვლევის საშუალებას სიგელთა „რიანობის“ ზემომოყვანილისაგან ოდნავ განსხვავებული რედაქცია გვაძლევს. ასეთ განსხვავებული რედაქციის რიანობაში ნათქვამია ხოლმე: „ყანითა, ვენაკითა, წყლითა, წისქულითა, ქალითა, სათიბითა, ტყითა, სანადიროთა“-ო (იხ. 1433-4 წ. მცხეთის № 332 სიგ. და ალექსანდრე მეფის 1438 წ. მცხეთის სიგ. № 438: ისტ. საბ., III, 17 და 19 და ბევრგან სხვაგანაც).

რიანობის ამ ორი რედაქციის შინაარსი ერთმანეთისაგან მხოლოდ იმით განსხვავდება, რომ, თუ ერთ რედაქციაში „ვენაკს“ წინ „ველი“ უძღვის, მეორე რედაქციაში ველის მაგიერ „ყანა“ სწერია. აქითგან ცხადი ხდება, რომ მაშინ ველად ყანა იგულისხმებოდა. ხოლო რაკი „ყანა“ ზოგადად სახნაე-სათესსა ჰნიშნავდა, უნდა დავასკვნათ, რომ „ველი“ ხენათესვისა და მარცვლეულის მეურნეობას ჰნიშნავდა, საველი მეურნეობის დარგს ჰგულისხმობდა.

თავი მეორე. მიწის ამა-თუ-იმ სამეურნეო დარგისათვის განკუთვნილობის აღმნიშვნელი ტერმინოლოგია

იმისდა მიხედვითაც, თუ მეურნეობის რომელი დარგისათვის იყო მიწა ბუნებითა, თუ მდებარეობით, ან დანიადარგის თვისებით შესაფერისი და განკუთვნილი, თვითიულს თავისი აღმნიშვნელი ტერმინი ჰქონდა.

იმ ადგილს, რომელიც მოსახნავად იყო გამოსადეგი და გამოყენებული „ხაქნავი“, ან „ხაზნავი“ ეწოდებოდა, ხოლო რომელიც საამისოდ გამოყენებული არ ყოფილა, იმას „უქნავი“, „უზნავი“ ერქვა. ეს სიტყვები უძრავის შესახებ ნაქმნარის აღმბეჭდელ მერმინდელ საბუთებში ჩვეულებრივი ტერმინებია.

საქველია, ასევე იქმნებოდა ამაზე უწინარესაც, მე-IX—XII სს-შიც, თუმცა არც ამ ხანის გადარჩენილ მცირერიცხოვან საბუთებში და არც უფრო აღზრდილი ხანის ძეგლებში, მაგ., დაბადების ქართულ თარგმანში, „საკნავი“ ტერმინად არ ჩანს: მაგრამ ეს, საფიქრებელია, შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს.

დაბადების თარგმანში სამაგიეროდ საბას ცნობით ნახმარი ყოფილა თითქმის ამავე ცნების გამოხატველი ტერმინი „საყანური“. ბაქარის გამოცემის ისრა ნაგის 2111-ში-კი ნათქვამია: „მისცეს მას... დედაქალაქი ენაკთა და საოქსეველი გარემოს მისას“-ო. მაშასადამე, აქ საყანურის მაგიერ „სათესველი“-ა. ცხადია, ს. ორბელიანს დაბადების სხვა რედაქცია ჰქონია ხელთ, რომელშიც ამ ადგილას „საყანური“ ყოფილა ნახმარი; ბერძნულად *παρεισθηριον* სურია, ლათინურად *suburbana* და სომხურად *სუბურბან*.

ორი ქართული რედაქციის შესატყვისობითგან ცხადი ხდება, რომ საყანური მნიშვნელობით სათესველს უდრიდა.

„საყანური“-ის შესატყვისად, როგორც ეტყობა, მარტივად „ყანა“-ც იხმარებოდა, რის დამადასტურებელი საბუთები შექმდეგ, თავის ადგილას საკმაოდ შეგვხდება. გ. მერჩულს-კი ასეთივე ცნების გამოსახატავად ნახმარი აქვს „სათესავი ყანა“. მისი ცნობით ხანძთას „სათესავი ყანა და სათიბელი ქუეყანაა რაჯთურით არა არს, არცა იქმნების ღირდლოვანთა მათ ფიცხელთა მჭურვალთა მათ ღადოთა დასა“-ო (ცე გლ ხნძთლსა, იზ).

მერმინდელის, მე-X—XVIII სს-ისა და ებლანდელის მსგავსად ძველდაც ბოსტან-ბაღი ეწინააღმდეგებოდა განკუთვნილი მიწის ნაჭრების აღსანიშნავად უნდა ყოფილიყო განსაკუთრებული ტერმინი. მაგრამ რაკი ბაღი და ბოსტანი, როგორც ცნობილია, ნასესხები სიტყვებია და სამწერლობო ენაში მე-X ს. დასრულებიდან ჩნდებიან, ვენახსაც მე-IX ს-მდე სხვა მნიშვნელობა ჰქონდა, ვიდრე შემდეგში მიენიჭა და ებლაცა აქვს (ამის შესახებ იხ. ქვევით სათანადო ადგილას), ამიტომ ცხადია, ამ ცნების გამოსახატავად სხვა ტერმინები უნდა ყოფილიყო. ასეთ ტერმინად უმოაფრესად „სამტიღე“-ა მოსალოდნელი, მაგრამ, თუ არ ვცდები, ჯერჯერობით ასეთი სიტყვა არც საბუთებში, არც საისტორიო ძეგლებში და არც დაბადების ქართულ თარგმანში ჩანს. ამასთანავე, ეს სიტყვა არც საბა ორბელიანს მოეპოვება თავის ლექსიკონში. ამისდა მიზეზდავად საფიქრებელია, რომ ეს გარეგნობა ძველი გადარჩენილი ძეგლების, მერტივრე საბუთების, სიმცირით უნდა აიხსნებოდეს. ამ აზრის სისწორეს ბოსტანის აღმნიშვნელი მეგრული „ორტილი“ ამტკიცებს, რომლის ეტიმოლოგია მებალღობა-მებოსტნეობის შესახებ ნაწილში გვექნება მოყვანილი.

საქონლის გამოსაკვებად განკუთვნილ მიწას „საძოვარი“ ერქვა: ქვეყანა „იუოს სიკორდისაგან და ეკლისა საძოვარ ცხოვართა და დასაორგუნველ ზროხისადა“ (ესაიაასი, 725). ეს ტერმინი ბერძნულ *παρυφια*-ს და სომხურს *պարուս*-ს უდრის, რომელთაც სწორედ იგივე მნიშვნელობა აქვსთ. როგორც ამ ადგილითგანაც ჩანს, საძოვრად ჩვეულებრივ მხოლოდ კორდ-გაუტმ-ხელი მიწა იხმარებოდა.

ეს ტერმინი იოველის 117-18-შიც არის, რომელშიც საკვებს-მოკლებული საქონლის ვასაქირი არის მხატვრულად გადმოცემული: „ჰკრთებოდეს

დიაკულნი ბაგათა ზედა მათთა“ და „ტიროდეს შრომეულნი ზროხითანი, რაამეთუ არა იყო საძოვარი მათი“-ო. ბერძნულად აქ ნახმარია *παρυφια*, სომხურად *պարուս*, ლათინურად *pascuum* (ესაიას, 725).

საძოვარს გარდა, ტერმინი „ხახაძოვრე“-ც არსებობდა და ესაიას 3211-ში ნახმარი ბერძნული *παρυφια*-ს, ლათინური *pascua*-სა და სომხური *պարուս*-ის შესატყვისად: „სახლნი დატყეულნი... და იყვნენ დაბნები... სასაძოვრე მწყემსთა“. ბერძნული და ლათინური ტერმინები საძოვარსა მნიშვნავენ. მაგრამ ქართულად მთარგმნელს „სასაძოვრე“ უხმარია, რომელიც მნიშვნელობით „საძოვრ“-ისაგან, რასაკვირველია, განსხვავდებდა. „საძოვარი“ ისეთ ადგილს ეწოდებოდა, რომელსაც საქონელი ჩვეულებრივ სძოვდა, „სასაძოვრე“-კი ისეთ ადგილს მნიშვნადა, რომელსაც საძოვრად გამოდგებოდა, ან საძოვრად ქცევა შეიძლებოდა. ეს ტერმინი ისევეა ნაწარმოები, როგორც საყანე, სახნავი, სავენახე და არა ერთი სხვაც, რომელთაც ქართულ სასოფლო მეურნეობის ტერმინოლოგიაში ამათუი-იმ მიწის ნაჭრის დანიშნულების გამოსახატავად ხმარობდნენ. ბოლმე-ქართულად მთარგმნელს დაბადების ამ ადგილის დედაზრის გადამოსაცემად ქართული ეკონომიური ცხოვრების შექმნილი ტერმინი გამოუყენებია.

საძოვარს გარდა, მიწა შეიძლება თივის მოსაგროვებლადაც ყოფილიყო განკუთვნილი. ასეთი ადგილის აღსანიშნავად გ. მერჩულს ტერმინად ნახმარი აქვს „ხათიბელი ქუეყანა“. მისი გარდმოცემით გრიგოლ ხანძთელს ხანძთის ბუნებისა და მიწა-წყლის დახასიათების დროს აღუნიშნავს, რომ ამ კუთხეს ყოველგვარ ღირსებასთან ერთად ის ნაკლი აქვს, რომ იქ „სათესავი ყანა და სათიბელი ქუეყანაა რაჯთურით არა არს, არცა იქმნების“ ამ ადგილის ბუნებრივი თვისებების გამო (ცე გლ ხნძთლსა, იზ).

ხემოროკვანილო რაული გამოათქვამის მაგიერ საბუთებში ტერმინად მარტივად „სათიბი“ გვხვდება. მიქელ კატარაის მიერ დაწერილს გიორგი მეფის სიგელში აღნიშნულია მაგ., რომ სოფ. დერჩი შეწირული იყო „მისითა... მითთა, ბაზითა, ტყითა, ველითა... სათიბითა“ (ქეზი, II, 50).

თავი მესამე. მიწისა და ნიადაგის საფუძვლო თვალსაზრისით შეფასება

ყოველი გონიერი მეურნე მიწათმოქმედებისათვის გამოსადეგი მიწის შეარჩევას ცდილობს, რათგან ხანგრძლივმა გამოცდილებამ აღამაინა: ასწავლა, რომ ამათუ-იმ სამეურნეო დარგისათვის სხვადასხვა თვისების ნიადაგი და პირობებია საჭირო. ეს ძველდაც კარგად ესმოდათ და სწორედ ამ შუკვნების საუკეთესოდ გამოხატველია ისეთი ძველი ქართული ტერმინები, როგორიცაა საკნავი, სათიბი, სავენაეე და სხვა ამის მსგავსი. ამათუ-იმ სამეურნეო დარგისათვის მიწის ვარგობის გადასაწყვეტად მისი ნიადაგისა და ბუნების თვისებათა ცოდნა და გათვალისწინება იყო საჭირო. მიწისმოქმედმა მაშინაც კარგად იცოდა, რომ ზოგი მკენარეულობისა, თუ ბოსტნეულისა, ან ხეხილის მოყვანა-გაშენებისათვის ნოყიერი ნიადაგი იყო აუცილებლად საჭირო, ზოგი კიდევ მქლე ნიადაგზეც

საუცხოვოდ ხარობდა ხოლმე ამის წყალბოთით ნიადაგის თვისებათა დასახასიათებლად განსაკუთრებული ტერმინოლოგია შეიქმნა, რომლის ცოდნა ისტორიკოს-ეკონომისტისათვისაც საჭიროა.

„ქუეყანა“, მიწა, თავისი ნიადაგის ღირსებისა და მიხედვით ორ გჯგუფად იყოფებოდა. როდესაც მიწის თვისების გაგება სურდათ, მაშინ კითხულობდნენ, „რაა არს ქუეყანა იგი: ანუ თუ პოხით არს, ანუ მქლე“-ო (რიცხუთაჲ, 13₂₁).

იმ მიწისა და ადგილს, რომელიც „პოხით“ იყო „პოხიერი“, ქუეყანა პოხიერი, ან და „ადგილი პოხიერი“ ერქვა: „ძოდენ საცხოვარნი შენი... ადგილსა პოხიერსა“ (ესაიასი, 36₂₂). უღონო მიწას „მქლე“ ეწოდებოდა.

მიწის ამ ორივე თვისების გამოსახატავად „ხიპოხე“ და „სიმქლე“ იხმარებოდა: „მოგეც შენ ღნ... სიპოხისაგან ქუეყნისა და საცხებაჲ იფქლისა და ღვინისა“-ო (შესაქმეთაჲ, 27₂₄). პოხისა და პოხიერის შესატყვისად ბერძნულად არის πᾶσι, ხოლო „სიპოხე“-ს ἢ πᾶσι, ლათინური pinguis, pinguis terrae უდრის. სომხურ თარგმანში *ყარარო* და *ყარაროიქან*-ია. სამივე სიტყვა ჰონს და სიმსუქნეს ჰნიშნავდა. ამგვარად „ქუეყანა პოხიერი“ მსუქან მიწას, ხოლო „მქლე“ სიმსუქნეს მოკლებულს, გამოფიტულ ნიადაგს უდრიდა. რათგან მქლე მიწას ნაკლები მოსავლის მოცემა შეეძლო, ამიტომ „მქლე“ ბერძნულს *παρὰπᾶσι*-ს და სომხურ *თქარ*-ს უდრის. სომხური ტერმინი უძლურსა ჰნიშნავს. ლათინურად-კი ნახმარია sterilis, ე. ი. უნაყოფო, გამოფიტული.

პოხიერი, ღონიერი მიწის აღსანიშნავად ტერმინად „ნაყოფიერი“-ც (ფსალ., 106₂₄) იხმარებოდა ხოლმე. ხოლო ამგვარადვე უნაყოფო ნიადაგსა და მიწას „აღდაჭი“ და „ბიცი“-ც ჰქმნიდა. პირველი სიტყვა ფსალ., 106₂₄, მეორე იერემ. 17₂ ში გვხვდება, მესამე კიდევ ფსალ., 106₂₄ შივე. საბაბს ორივე უკანასკნელი ტერმინი სინონიმებად შიანია და ბიციის განმარტების დროს ახსნილი აქვს, რომ ასეთი სახელი ისეთ ნიადაგს ეწოდებოდა, „სადა სიმლაშით ნაყოფი არ იქმნების“-ო (ლექსიკ.). „დასხნა... ქუეყანა ნაყოფიერი ბიცად (ფსალმ., 106₂₄). „იყოს ვითარცა ველური გრიკი უდაბნოს შინა... და დაეშნოს აღდაჭსა, ქუეყანასა უდაბნოსა შინა, მარილიანსა“ (იერ. 17₆).

„ნაყოფიერი“ უდრის ბერძნულს *καρποφόρος*, ლათინურს fructifer ს და სომხურს *ყოფარხო*-ს. ხოლო „ბიცი“ ბერძნულს *ἄσπετος*-ს, ლათინურს *sterilis*-ს და სომხურს *ყოფარხოიქ*-ს ეთანასწორება. ამგვარად საბაბს განმარტება ბიციის შესახებ მართლდება.

„აღდაჭი“ უდრის ბერძნულს *ἀστερ*-ს, ლათინურს *siccitas*-ს და სომხურს *ყოფარხოიქ*. ამათგან მხოლოდ სომხური ჰნიშნავს მარილოვან მიწას, ლათინური ხმელისა და მქლეს აღმნიშვნელია, ხოლო ბერძნული პირიქით უმქლეოსა ჰნიშნავს. ებრაული დედნიეთგან ჩანს, რომ ტექსტის აზრი უფრო ლათინურ თარგმანსა აქვს გადმოცემული, რათგან ამ ალაგას ცხელ, ხორშაკეულ მიწაზე საუბარია. მაგრამ შესაძლებელია ბერძნულ ხელთნაწერთა შორის ისეთებიც იყო, სადაც ამ ადგილას *მხო*-ი ეწერა, რაც მართლაც მარილოვანსა ჰნიშნავს

და სწორედ ამის შესატყვისობას წარმოადგენდეს ქართული „აღდაჭი“. თუ ეს მცდარი აზრი არ არის, მაშინ აღდაჭი და ბიცი მართლაც სინონიმები გამოვლენ.

სადაც სინონიმებს ნაკლებობა მიწისმოქმედს მიწის ხელოვნურად მორწყვას აიძულებდა, როგორც, მაგ., მეტადრე აღმოსავლეთ საქართველოში, იქ მეურნეობაში ნიადაგის შეფასების დროს გათვალისწინებული ჰქონდათ ხოლმე, ირწყვებოდა, თუ არა, ან და შესაძლებელი იყო, თუ არა მიწის მორწყვა. ამიტომ არის, რომ საბუთებში, რიანობის ნაწილში, ყოველთვის დასახელებულია ესა-და-ეს ადგილი თავისი „წყლითა“-ო. იმ მიწის ნაჭრს, რომელსაც თავისი მოსარწყავი წყალი ჰქონდა, „სარწყავი“ ეწოდებოდა (იხ. ამირჯანი რამინ გაბილაძის 1451 წ. სიგ.: ისტ. საბ.ქმ, 9 და სხვაგან) ისევე, როგორც მოსარწყავი წყლის არამქონეს „ურწყავი“.

ამას გარდა არსებობდა აგრეთვე „ქუეყანა ურწყული“ (ფსალ., 106₂₄) ისევე, როგორც ურწყული იქმნებოდა ყოველი იქ მდებარე მიწის ნაჭერი. „ქუეყანა ურწყული“ უდრის ბერძნულს *ἄρροια*-ს, ლათინურს *terra sine aqua*-ს და სომხურს *ხრქიქ ბარაილი*-ს.

„ურწყავსა“ და „ურწყულს“ შორის მნიშვნელობით ის განსხვავება იყო, რომ ურწყავი შესაძლებელი იყო ადამიანის ხელოვნებას სარწყავადც ექცია, მაგრამ ურწყული სრულებით უწყლო ადგილს ეწოდებოდა, რომლის სარწყავად ქცევა ამის გამო ბუნებრივი გზით შეუძლებელი იყო.

თავი მეთხუთხუთე. საქართველოს ბუნებისა და მიწა-წყლის თვისებათა

ზოგადი დახასიათება უმჯობესი წყაროების მიხედვით

ყოველი ქვეყანა თავისი ნიადაგის, ჰავისა, წყლისა და ნაყოფიერების თვისების მიხედვით ფასობდა: აქედნენ ხოლმე ამა-თუ-იმ კუთხეს „იეფობისათვის ნაყოფთა მისთასა და ჰაერისათვის კეთილისა და წყალთა ტკბილთა, კეთილად და მდიდრად მცენარეთა აღმოცენისათვის“ (არსენი, ცა იე ზედაზნ., საქ. სამ., 195).

შამსადადმე, ქართველი ისტორიკოსის შეხედულებით, ამა-თუ-იმ ქვეყნის თვისების დროს მთავარი ყურადღება იმას ჰქონდა მიქცეული, თუ რამდენად „კეთილად“, კარგად და „მდიდრად“, უხვად შეეძლო მას „მცენარეთა აღმოცენება“, ანუ, ერთი სიტყვით რომ გამოითქვას, მისი ნაყოფიერების ძალას.

ამას გარდა, ნაყოფიერი ქვეყანა იმდენადც ფასობდა, რამდენადც კარგი და სალი ჰავა ჰქონდა და საამო სასმელი წყალიც საკმარისად მოეპოვებოდა: „მაერი კეთილი“ და „წყალნი ტკბილნი“ გააჩნდა.

თუ ამ სამ თვისებას ზედ ამ ქვეყნის ეკონომიური კეთილდღეობაც ერთვოდა და „იეფობა ნაყოფთა“, ყოველგვარი სახმარის იაფობა ადამიანს ცხოვრებას უადვილებდა, მაშინ ის საუკეთესოდ ითვლებოდა.

საქართველოს ეკონომიური ისტორიის შესწავლის დროს, რასაკვირველია, უნდა ვიცოდეთ, თუ რა სახელი ჰქონდა ძველად ჩვენი ქვეყნის ბუნებრივი თვისებებს. ამ საკითხის გამოსარკვევად არა ერთი საყურადღებო ცნობა მოგვეპოვება.

11. ივ. ჯავახიშვილი, თბუღუბანი, ტ. IV.

უძველესი დროიდან დასავლეთი საქართველო, კოლხეთი, უაღრესად ნაყოფიერ და შიდაარ ქვეყანად ითვლებოდა. არგონაეტების შესახებ ბერძნული თქულებებიც ამ გარემოების მკაფიოდ გამომკვლევანებელია, ბერძენთა გეოგრაფები და ისტორიკოსებიც ერთხმად ამასვე ადასტურებენ.

მაგრამ კოლხეთის მიწაწეულის დიდ ღირსებასთან ერთად, საქართველოს ამ ნაწილის ბუნებას თავისი დიდი ნაკლიც ჰქონდა, რომელიც ბერძენთა მწერლებსაც არ გამოჰპარვიათ და მკვერამეტყველურად აღწერილიც აქვთ.

ჰიპოკრატეს (450—377 წ. ქ. წ.) ცნობით მდ. ფაზისის, ანუ რიონის შიდაპო მდებარე ქვეყანა ჰაობიანი, ცხელი, ნოტიო და ტყიანი იყო. იქ წლითი წლიდან წელიწადს ყოველთვის დიდი, ხშირი წვიმები სცოდნია. ამასთანავე ფაზისს წყარო მიმდინარეობა ჰქონდა და აორთქლებული წყალი ხშირი ბურუსით ჰუარადა ქვეყანას. ამის გამო ჰაერი აქ მძიმე და ნოტიო იყო. ჰევა ერთგვარი იყო და იშვიათად იცვლებოდა. ჩვეულებრივ თურმე უფრო სამხრეთის ქარი ქადა ხოლმე, ჩრდილოეთის გამაგრილებელი ქარი-კი იშვიათი ყოფილა და არც სიძლიერე ჰქონია. ამას ერთგვად ერთი, კენჭრონად წოდებული, ადგილობრივი ქარი, რომელიც თურმე ძლიერ ცხელ და უსიამოვნო ქარად ითვლებოდა (Hippocratis et aliorum medicorum veterum reliquiae, ed. Fr. Zach. Ermerins, vol. 1, 22—ლათინური, I, 58—59). ამგვარად, რაკი ძლიერი გამაგრილებელი ქარი იქ არ ქროდა, ცხელი, მძიმე და ნოტიო ჰაერი და ბურუსი ჰმზამადა ქვეყანას.

ბუნების ამგვარი პირობების გამო, ხალხს ჰაობიან ადგილებში უხდებოდა ცხოვრება. შათი ხის, ან ლერწმისაგან დაწნული სახლებიც ჰაობებში იდგამიტომ ამ ადგილებში იმდენად ფეხით არ უხდებოდათ სიარული, რამდენადაც მთლიანი ხისგან გაკეთებულ ნაეში ჯდომა და იქ ბლომად მყოფ არხებში ნაკით სიარულით.

ამავე მიზეზის გამო იძულებულნი იყვნენ თბილი, ღუბელა, მზისაგან აყროლუბული და წვიმით შეზავებული, დამპალი წყალი ესვათ. ამიტომ ხალხი აქ გარეგნობითაც განირჩეოდა თავისი შალაღი და მსუქანი აგებულობით, ისე რომ არც სახსრები და არც ძარღვები ემჩნეოდათ. ხმა სხეებზე უფრო ბოხი ჰქონდათ. კანსაც, უფროსათი დაავადებულების გამო, მოყვითანო ფერი ედო. ფიზიკური მუშაობის ატანაც უძნელდებოდათ.

ჰიპოკრატეს სიტყვით ასეთი ჰავის გავლენა სასოფლო მეურნეობასაც ეწონდა და კოლხელები ბილი, რაკი-კი იქ მოდიოდა, ბუნების ზემოაღწერილი პირობების გამო, ხეობიანი ვერ გამოდიოდა: თონთლო იყო და ჰავის სინოტიეს გამო, კარგად და წესიერად ვერ მწიფდებო (Hippocratis et aliorum medicorum veterum reliquiae, vol. 1, 22—ლათინური, I, 58—59).

ქართველ ისტორიკოსებსაც აღნიშნული აქვთ დასავლეთი საქართველოს ბუნების მავნე თვისებები. გ. მურჩულის სიტყვით, მაგ., აფხაზეთის „მიწასა ზედა... სულისაგან ხორშაკისა მკუჭდინებელისა“ ჰაერი მოწამლული იყო და ადამიანს იქ ცხოვრებას უძნელდებდა (ცა გვლ ხნძთლსა, კბ) საერთოდ ისე ითვლებოდა და ამბობდნენ ხოლმე, რომ „ქუეყანა ესე ხორშაკეული არს“-ო (ცა გი მწმდლსა, 23).

მცხოვრებთა ჯანმრთელობისათვის ღიხაიმერეთის ჰაის მავნე თვისებას დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსიც უჩივის. მისი სიტყვით საქართველოს სხვა ნაწილებთან შედარებით სხვადასხვა „სენთა მიერ განკლილთ და ხილვად საძნაურთა... ზრდის უმეტეს სხვათა ქუეყანათა ქუეყანაა ქუთათისა“ (ცა მწყსა დვთსი *555, გვ. 323).

მერმინდელ წყაროებშიც, მეტადრე იტალიელ მისიონერთა აღწერილობაში, დასავლეთი საქართველოს ზოგიერთი თემის ბუნების უარყოფითი თვისებები სასოფლო მეურნეობისათვის ხაზგასმით არის დადასტურებული. მაგ., არქ. ლამბერტიც ამბობდა: სამეგრელოში „სათესად მთელი ქუეყანა ვარგა, თუმცა მეტის-მეტი სინოტიეს გამო, რომელიც აღპობს თესლს, მიწა იმდენს მოსაეაღს არ იძლევა, რამდენსაც ასეთი მიწა სხვაგან მოიტანდა“-ო (სამეგრ. აღწ., 56).

ამავე იტალიელი ავტორის სიტყვით, მთელ სამეგრელოში „სინოტიეს გამო... ცუდი ბალახი სწრაფად იზრდება და ამისთვის დიდი ჰროშაა საჭირო მის მოსასპობად. თუ ბალახს რამდენიმე დღეს დასცალდა ზრდა, ისე იმატებს, რომ სულ გააქრობს ნათესს. ამიტომ მიწიდან თავს იჩენს თუ არა ღომი, მაშინვე გამოთონა სჭირდებაო (არქ. ლამბერტი, სამეგრ. აღწ., 57).

მაგრამ ყველა ამ უარყოფითი ცნობებს გადაკიბვის დროს უნდა ახსოვდეს ადამიანს, რომ ზემოთყვანილ წყაროებში მთელ დასავლეთ საქართველოზე არ არის საუბარი. ჰიპოკრატე რიონის მიდამოებისა და უქველია ზღვის სანაპიროებზე ლაპარაკობს, დანარჩენ აეზორებსაც უმთავრესად ღიხაიმერეთის, მეტადრე აფხაზეთისა და სამეგრელოს, დაბლობი და ჰაობიანი ადგილები აქვთ ნაგულისხმევი. ამგვარადვე „ქუთათისის ქუეყანა“-ც ზოგადი მნიშვნელობით უნდა იყოს ნახმარი, მაგრამ განსაზღვრულ მავნე ადგილებს უნდა ჰვლისხმობდეს. ამიტომ დიდი შეცდომა იქნებოდა, თუ რომ იქ დახატულ სურათს მთელი დასავლეთი საქართველოს მაშინდელი ბუნების დამახასიათებლად მივიჩნევდით.

თვით ამ ჯანმრთელობისათვის მავნე და მეურნეობისათვის ზოგიერთი უარყოფითი თვისების მქონებელ კუთხეებსაც ზამთარში, თბილი და საღი ჰაის წყალობით, ეტანებოდნენ ხოლმე და ვისაც შეეძლო, ზამთარს იქ ატარებდა ხოლმე. საქართველოს მეფეები, მაგ., ზამთარში აფხაზეთში გადადიოდნენ ხოლმე, იქვე გადაჰყავდათ საპატიო სტუმრებიც. ასეთივე კარგ საზამთრო ადგილად, სადაც ადამიანს „დაზამთრება“ და კარგად „განხვენება“, დაეყება შეეძლო, სამეგრელოს ბარც ითვლებოდა. გ. ხუცე-სამონა ზონს მოთხრობილი აქვს, რომ, როდესაც გ. მთაწმიდელი ბაგრატ მე-IV თხოვნით ბიზანტიიდან სამოღვაწეოდ საქართველოში მოვიდა, რაკი „მოწვევულ-ცა იყო ჟამი ზამთრისაჲ“, ამიტომ ბაგრატ მეფე „ჩუეულებისაებრ თვისისა წარვიდა აფხაზეთად“ და ამავე დროს სთხოვა, „აწჳა ბერსა (ე. ი. გ. მთაწმიდელს) წარსლვად, რათა მუნ დაიხამროს და განისუენოს“, რათგან „არს ქუეყანა იგი ბარი და ტფილი“-ო. ჰყონდიდამდის რომ მისულან, ჰყონდიდელ ეპისკოპოსს გ. მთაწმიდელი აღარ გაუშვია და დასაზამთრებლად და დასასუენებლად თავის-

თან დაუტოვებია და „ზამთარი მუნ დაყვავით“-ო, ხოლო ბაგრატ
„მეფე სრულიად აფხაზეთს შთასლვად წარემართა“-ო (ქა გი
მოწმდლსა, 320).

საუკეთესო სახაფხულო ადგილებად ძველად ქართლის მაღლობი თემები
და კლარჯეთში მდებარე სოფლები ითვლებოდნენ, სადაც სალი მთის ჰავა იცოდა
და თანაც უბო მწვანე მცენარეულობა იყო. გ. ხუცე ს-მონაზონს აღნიშნუ-
ლი აქვს, რომ „შემდგომად ზამთრისა“ აფხაზეთითგან, სადაც ბაგრატ
მე-IV დასაზამთრებლად ჩასული იყო, „აღმო-რა-ვიდა... მეფე ქართ-
ლადკე მოუწოდა ბერსა (გ. მთაწმიდელს, რომელიც ზამთარში ქუონდიდში
ამყოფებოდა) წინაშე მისსა, მისცა ადგილნი შუენიერნი, ლავრანი დი-
დებულნი, განსასუენებლად და საყოფელად მისად: პირველად
ნედქ ქართლსა შინა და შემდგომად მცირედისა შატბერდი,
დიდებული ლავრა კლარჯეთსა შინა“ (ქა გი მიწაღლსა, 320).

აფხაზეთსა და იმერეთში აჯამეთის ტყე საუკეთესო სახაფხულო და შემო-
დგ-მის საზაღირო ადგილებად იყო მიჩნეული და მონადირეობისათვის განსა-
კუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. გიორგი მე-III, მაგ., ჩუულებრივ „გამსა
ზამთრისასა... მონადირის... ქუეყანა... აფხაზეთი“-ო (ისტორი და
ახშინი, *610, გვ. 382).

ხოლო დავით აღმაშენებელზე მის ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს, რომ მეფე
„სთუელთა გარდავიდა გეგუთსი, ინადირა, გაისუენა“-ო (ქა მეწა
დქთსი, *643, გვ. 310). ასევე ყოველა თამარის მეფობაში, როდესაც წესად
ჰქონიათ, რომ „ეამ გარდვიდიან აფხაზეთს, განაგნიან საქმენი
მანდაურნი და მოინადიროიან კეთილი იგი სანადირო გეგუთი
და აჯამეთი“-ო (ისტორი და ახშინი, *706, გვ. 509).

საქართველო საზრეთ-დასავლეთი ნაწილი, მესხეთი, ბუნებრივი თვისე-
ბითა მიხედვით ორ ზოლად იყოფებოდა. არსიანის ქედის დასავლეთით ზღვის
სანაპირო ზოლი მდებარეობდა, რომელიც აქრას, შავშეთსა და კლარჯეთს შე-
იცავდა. არსიანის ქედის აღმოსავლეთი-ქი უკვე კონტინენტური თვისების
მქონებულა მეორე ზოლი იწყებოდა, რომელიც სამცხის, ჯავახეთისა, არტ-პა-
ნისა, კოლასი და ტაოს თემებს შეიცავდა.

ამ ორ ზოლთაგან დაწვრილებითი აღწერილობა ზღვის სანაპირო ზოლის
მიწა-წყლისა და ჰავისა მოკვეპოება ქართულ ძველ წყაროებში ამ ზოლის ნი-
დაგი სასაფლო მეურნეობის თვალსაზრისითაც კარგად არის დაბასი-
თებული.

გ. მერჩულის სიტყვით, გრ ხანძელს აფხაზეთა მიფესთან და ადგი-
ლობრივ ხელისუფლებთან საუბრის დროს შავშეთ-კლარჯეთის მიწა-წყლის თვი-
სებები ასე აუწერია: „ყოვლით კერძო მოზღუდვილ არიან მთათა
მიერ და კევენებისა და წყალთა მათგან საშინლად ძნელო-
ვანთა ადგილთა“.. (ქა გვლ ხნძელსა, კდ). კლარჯეთში „მორტყმულ
არს ერთ კერძო მთაჲ იგი და ერთ კერძო შავშეთისა დიდთა
წყალთა შეკრებისა გარემოსლვაჲ გარემოადგს ზღუდის სა-
ხიდ უძრავისა“-ო (იქვე).

ამ მთებიო და წყლებით მოზღუდვილი ქვეყნის ნიადაგის ზედა ფენა ქვი-
შიანი იყო, უბო მცენარეულობით მოსილი: მას „შეშაჲ... უნაკლულოდ
აქუს აღმოცენებული ქვითა მათ შინა, ურიცხვ მალნარნი“
ამკობდნ მისი მთების ფერდობ-მწვერვალებს (იქვე, გვ. კდ). სწორედ ეს
„მალნართა სიმრავლჲ ურიცხვ“ (იქვე, გვ. იზ) ამშვენებდა ამ კუთხეს.

უბო დაჯილდოვებული იყო ეს მხარე საუცხოვო სასმელი წყლითაც:
„აქუს მას წყაროჲ მდიდრად გამომდინარჲ, შუენიერო, გრთ-
ლი და ჰამოჲ“ (იქვე, გვ. იზ). მაგრამ ერთი წყარო-ც არა, არამედ მას
„უნაკლულოდ აქუს... სიმრავლჲ წყალთა ჰამოთაჲ“ (იქვე,
გვ. კდ).

ბუნების მშენიერებისთან ერთად ამ კუთხეს შავშეთ-საუცხოვო ჰქონდა:
„მზისა მცხინვარებითა და ქერის შეზავებითა“ ყოველმხრივ შემკობილი
ქვეყანა იყო. რაკი იგი იყო „კეთილად შეზავებულ მზისაგან და
ქაერისა“ ისე, რომ „არცა ფრიადი სიციჲ შესწუავს მათ და არცა გარდარე-
ულ“ სიცივეჲ შეაურებს“ იქაურ მცხოვრებლებს. მზისა, სითბოსი და სიცივის
ზომიერი განაწილება საქართველოს ამ კუთხეს „ბუნებით ერთგუაჲ“-ად მხდოდა
და მისი ჰაერი, გრ. ხანძელის მოწმობით, ყოველთვის „განწესებით დგას
თვსსა საზღვარსა“ და იქაურობა „უნოტიოჲ, უხორშაკოჲ,
უმიწოჲ, მზუარჲ“ იყო იმდენად, რომ „ქაცთა ნახქნი ფერხთანი
არაოდეს თიკიან იქმნებიან სლვასა მათსა“-ო (იქვე, გვ. კდ).

ასეთ მდიდრად დაჯილდოვებულსა და მოზიბლავ ქვეყანასაც ჰქონდა თა-
ვისი ნაკლი. მეტისმეტად მაღალი და უაღრესად დაქანებულ-ფერდობებიანი მთე-
ბის სიმრავლის გამო, სასაფლო მეურნეობისათვის გამოსადეგი ადგილები იმდე-
ნად ცოტა იყო, რომ გრ. ხანძელს თუ-მე ამბობდა კიდევ: „შავშეთ-კლარჯეთ-
ში „არა არს სათიბელი ქუეყანაჲ, არცა ყანაჲ საკნავი“-ო
(იქვე, გვ. კდ), „სათესავი ყანაჲ და სათიბელი ქუეყანაჲ რამთურო-
თით არა არს, არცა იქმნების დირღლოვანითა მათ ფიცხელთა
მწუერქალთა მათ ღადოთაჲსა“-ო (იქვე, გვ. იზ). ამგვარად, გრ. ხან-
ძელი ამტკიცებდა, რომ ბუნებრივი პირობების გამო საქართველოს ამ ორი თე-
მის მაღლობებზე საზრავ-სათიბები არც შეიძლება ყოფილიყო.

მწვერვალებზე მდებარე ადგილებში სხვაგნითგან მოზიდული სურსათის ატა-
ნა უნდებოდათ ხოლმე. ხოლო რაკი ამასთანავე ამავე გეოგრაფიული თვისებე-
ბის წყალობით ეს კუთხე საერთოდ, მეტადრეკი მაღლობი ადგილები, ძნელა
მისადგომი იყო, რათგან „არს იგი უჯზო და მიუვალ“ (იქვე, გვ. კდ), ამიტომ
სურსათის მიტანა ძნელი იყო ისე, რომ „დიდითა შრომითა როქიქისა“
მისლვაჲ აქუს კარაულისა“ ზურგითა“-ო (იქვე).

შავშეთ-კლარჯეთში მხოლოდ მებაღეობა-მევენახეობა იყო შესაძლებელი,
მაგრამ ესეც მცირე ოდენობითა და დიდი გაჭირვებით. გრ. ხანძელს აღნიშ-

1. ე. ი. ნიკარბეზული.
2. განმარტება იხ. აქვე საძიებლის დაზნარებით.

ნული აქვს კიდევაც, რომ ამ თემის მცხოვრებთ „მცირედ ვენაკანი ქირით და ურევით დაუნერგვიან და ეგრეთვე მტილები“-ო (იქვე, გვ. 11).

მხოლოდ მწვანელულობა მოიპოვებოდა უხვად და მრავალფეროვანებით ამ ორსავე თემში: „მხალთა ველისათაჲ არს სიმრავლეს ურიცხვ“-ო (იქვე, გვ. 11).

გ. მეჩხეჯიანის შემომოუყვანილ საუცხოო ალწერილობას ბიზანტიელი ისტორიკოსის პროკოპი კესარიელის შესხეთის უფრო აღრინდელა მოკლე დახასიათებაც უნდა დაერთოს, რომელიც მეორე ზოლს უფრო კარგად უდგება. მისი სიტყვითაც შესხეთი უაღრესად მალალი და დიდი, მეტად გაუყალი მთებით იყო სავსე, რომელნიც არც მკაცრი თვისებისანი იყვნენ და არც უნაყოფო, არამედ ყოველგვარი სიკეთათ იყვნენ აღსავსე. თვით მცხოვრებნიც თავიანთი შრომითა და დახელოვნებულნი მეურნეობით ბუნების თვისების საუკეთესოდ გამოყენებას ახერხებდნენ (de belli Gothico, IV, 2, § 25-26).

მაგრამ შესხეთის ამ აღმოსავლეთ ნაწილს ზამთარში მეტად ცივი და მკაცრი ჰავა ჰქონდა. მალაობი მდებარეობის წყალობით აქ ზაფხულში, მეტადრე ჯაგახეთს და კოლა-არტანში საუცხოო ბალახი იცოდა და მშვენიერი საძოვრები იყო, რომლითაც საქართველოს სხვა თემების მესაქონლეებიც სარგებლობდნენ.

აღმ. საქართველოს შუაგული, ქართლი და მოსაზღვრე თემი კახეთ-კუხეთი, ანუ ჰერეთი თუმცა აგრეთვე მთებით მოხლუდვილს, უხვი მცენარეულობით მოსილ ქვეყანას წარმოადგენდა, რომელსაც ორი დიდი მდინარე, მტკვარი და ალაზანი, პრწყავდა (სტრაბონი, Geographica Lib. XI, Cap. II, 2). მაგრამ ლიხთ-იშერეთისაგან თავისი შედარებით მშრალი ჰავითა და საერთოდ უნაყოფო ნიადაგით განირჩეოდნენ.

მტკვრის გასწვრივ იბერიის შუაგულში მდინარის მი-და-მო გადაქიმული ველი (πεδύνη) იყო (იქვე) და არის ეხლაც ისევე, როგორც ალაზნის გასწვრივაც ალაზნის ველი მდებარეობს.

კახეთისა და მეტადრე ქართლის ჰავის შედარებითი სიმშრალისა და მიუხედავად, ზოგან აქაც სინოტივ საგრძნობი იყო. სახელობრ, მეტადრე ჰერეთის ერთი კუთხე ყოფილა მოკარბებული ნოტიობითა და მანვე ჰავით განთქმული. იაკობ ხუცესს ამ ადგილზე ნათქვამი აქვს: „ეამსა ზაფხულისასა ციცილებრ შემწუელი იგი მეურვალემაჲ შიისაჲ, ქარნი ხორშაკნი და წყალნი მანენებლნი“ საქართველოს ამ კუთხეს აუტანელად ჰხდინდა. ჰავისა და წყლის ასეთი მანვე თვისებების გამო „მკვდრნიცა მის ადგილისანი სავსენი“ იყვნენ „სენითა“, „ჩარადოვანი, პირ-მსივანი და დღემოკლედ ცხოვრებულნი“. ასეთ საშინელ დამცდელ ადგილას მოსახლეობას, უცქველია, დიდი ზიანი უნდა მოსვლოდა და იაკობ ხუცესსაც აღნიშნული აქვს, რომ „მოხუცებულნი არაჲინ არს მათ ქვეყანათა“-ო (წმბე შუშანიისი, ს. ვორობის გამ., გვ. 17, -საქ. სამოთხე, გვ. 189).

ძველი დროითგან მოყოლებული იბერია, ანუ ქართლ-კახეთი თავისი ნაყოფიერებითა და საუცხოო ბუნებით იყო განთქმული. აღსანიშნავია, რომ ალბა-

1 ამ სიტყვის განმარტება იხ. ქვემოთ სახიგბლის დახმარებით.

ნეთთან ერთად იბერიასაც სტრაბონი კურთხეულ ქვეყანად სთვლიდა, რომელიც ბუნებისაგან ყოველივე ღირსებითა და სიკეთით უხვად იყო დაჯილდოვებული.

მცენარეულობითაც კარგად შემოსილი იბერია და ხშირი და კარგად დაჯული ტყეების წყალობით ძველად ქართლში ჰავაც უკეთესი უნდა ყოფილიყო და მდინარეების დონეც წელიწადის დროთა განმავლობაში ისეთი ცვალებადი არ უნდა ყოფილიყო, როგორც ეხლა, როდესაც უტყევობის გამო მდინარეთა სათავეებში თოვლის სწრაფი დნობა, ან ხშირი ავდრები, ხანმოკლე, მაგრამ სასიფათო წყალდიდობას იწვევს, რომლის შემდეგად მდინარე მალე პატავდება და სარწყავი წყლის ნაკლებობა მეტად საგრძნობი ხდება.

რამდენად შეცვლილია წინანდელთან შედარებით ქართლის ბუნება იქითანაც შეიძლება აღამიანმა წარმოიდგინოს, რომ ძველად ტფილისის მიდამოები და მახლობელი მთები ხშირი ტყით იყო მოუყენილი და მტკვარსა და ალაზანზე ნაოსნობა იყო გაჩაღებული.

კახეთიც, ჯ უან შერის სიტყვით, „ტყე იყო შეუვალი მტრისა მიერ“, მაგრამ უმთავრესად იქ, სადაც სანაპიროები და მთები იყო, რათგან საერთოდ ეს თემი კარგად იყო დასახლებული და „სავსე იყო... სიმრავლითა კაცთათა ვიდრე ნოსორამდე“-ო (ცა ებტნგ გრგსლსა * 394, გვ. 181).

მაგრამ ჯერ კიდევ სტრაბონსაც ჰქონდა აღნიშნული, რომ აღმ. საქართველო, იბერია, სასოფლო მეურნეობის თვალთსაზრისით ორ ზოლად იყო დაიხლოდა: ბარად (τε πεδινω), რომელიც მიწისმოქმედებასა და საქალაქო კულტურას მისდევდა, და მთად (ἡ ὄρεινῃ), რომლის მოსახლეობას, რასაკვირველია, არც ისეთი ნაყოფიერი ადგილები ეკავა და სახნავი მიწების სიმცირეც აწუხებდა, ამიტომ მიწისმოქმედებასაც უფრო ნაკლებ მისდევდა და ვაჟაკურ ზანე-ჩვიულებასა და ლაშქრობასაც ეტანებოდა (Geographica, Lib. XI, cap. III, 3 და cap. II, 19).

საქართველოს სხვა თემებსავით, ქართლსაც ჰქონდა თავისი განთქმული სანადირო ადგილები. ამათგან სხვებზე უფრო ცნობილი „ქართლისა ქალაქნი“ და საქარმაგვეი ყოფილა, რომელიც დავით აღმაშენებლის ტახტზე ასვლისას თურმე „აღსავსე იყო ირმითა და ეშუთა მიერ“ (ცა მფსა დვთისი * 521, გვ. 288). როგორც ისტორიკოსის სიტყვებითგან ჩანს, ქართლის შუაგულში ეშუთა სიმრავლე ქვეყნის სელჩუკიანთაგან აოხრების სამწუხარო შედეგი იყო და მერმე, როდესაც საქართველო გაძლიერდა და მოშენდა, იქ, რა თქმა უნდა, ასეთი ნადიროის სიუხვე უკვე შეუძლებელი იქმნებოდა. მაგრამ რამდენადაც ნადირობას მაშინ შარტო კერძო ვასალობის თვისება არ ჰქონდა, არამედ სამხედრო ვარჯიშობის მაგიერი იყო და ბევარასავით სახელმწიფო ვალდებულებას წარმოადგენდა, სანადირო ადგილებსაც მზრუნველობა რა აკლდათ და სათანადოდ იყვნენ დატულნი.

შემდეგ აღსანიშნავია, რომ მთელი სივრცე გადაქიმული „ტფილისისიგან ბარდავადმდე და იერის პირთა“ საუცხოო საზამთრო საძოვარს წარმოადგენდა: „ამათ შეუნიერთა ადგილთა საზამთროთა... შინა ზამთარსა, ვითარცა არესა ნაჭიფხულისასა, ითიბების თივა და აქუს შეშა და წყალი უხუებით და მუნ

არს სიმრავლე ნადირთა თვითსახეთა და სახუბელი ყოველი“-ო (დავით აღმაშენებ. ისტორიკოსი, ცა მეფე საღო სი * 529, გვ. 296). ამის წყალობით იქ ყოფილა „შუქნიერნი აღგაღნი საზაშთრონი“ საქონლისათვისაც, საუცხოვო სათიბებიც არსებობდა და შესანიშნავი უხვი სანადიროც.

მაგრამ საფხულში იქ ყოფნა მეტისმეტი სიცხისა და მავნე ჰაერის გამო ძნელი იყო.

გაცილებით უფრო მძიმე პირობები ყოფილა გარეჯის უდაბნოში, სადაც გახადებულზე „მდღეონი“ და სხვადასხვანაირი „მწიანილნი“ უხვად იყო ხოლმე (ცა დთ გრჯლსა: საქ. სამ., 271). მაგრამ საფხულში ყველა მცენარეები მზისაგან „დამქნარნი და მწიარნი“ იყვნენ (იქვე, 271) და ცხოველების აღარაფრითა-რც სისხარი ადგილობრივ აღარ მოიძებნებოდა. ამას ზედ სრული უწყალობა ერთეოდა, მძიმე, შეიძლება ითქვას, ადამიანის პტანჯველ ტვირთად, ისე რომ წვიმის წყლის გარდა იქ სხვა არაფრითარი სისხელი წყალი არ მოიპოვებოდა. ზამთარიც გარეჯაში ზშირად სუსხიანი იყოდა და იქის ებლაც, რაც ამ კუბეს მართლაც ნამდვილ უდაბნოდ ხდიდა.

მაგრამ საქართველოს მიწა-წყალი უაღრესად მრავალფეროვანი და მეურნეობის სხვადასხვა დარგისათვის გამოსადეგი იყო. ნოტიობის სტეპების გამო სარწყავი მიწები დისავლეთ საქართველოში არ იყო, ან ცოტა მოიპოვებოდა. პირიქით, აღმ. საქართველოს ნიადაგისა და ჰაერის შედარებითი სიმშრალის გამოისობით ბევრჯან მიწის მოწყვე აუცილებელი იყო და სასოფლო მეურნეობაშიც სარწყავ-ურწყავ მიწებსა და სარწყავ რუებს აქ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა მნიშვნელოვანი.

რაც, როგორც ზემოთხსენილი ამონაწერებითგან ჩანს, ძველ საქართველოშიც სასოფლო მეურნეობა რამდენიმე დარგად იყო დაყოფილი და თანამედროვე აგრონომიასა და სასოფლო მეურნეობაშიც დარგებად დანაწილება ძირითად დებულებას წარმოადგენს, ამიტომ საქართველოს სასოფლო მეურნეობა ზენც დარგებისა მრავალფეროვან გეგმება განხილული.

დარგი პირველი. საველე მეურნეობა, მიმიდგომება

თავი პირველი. ხანა და ხელი

მესაქონლეობის შემდგომ და მესაქონლეობისთან ერთად საველე მეურნეობა [მეჩინდერეობა — პ. გ.] სასოფლო მეურნეობის უძველეს დარგს წარმოადგენს. თავდაპირველად, რასაკვირველია, მესაქონლეობას უფრო მისდევდა ადამიანი, მაგრამ ბინადრობის მოკიდებამთან ერთად თანდათანობით საველე მეურნეობა ადამიანის სასოფლო მეურნეობის მთავარ დარგად იქცა, რომელზედაც მისი კეთილდღეობა უმჭიდროესად იყო დამოკიდებული. ამიტომ სასოფლო მეურნეობის ისტორიის განხილვა საქართველოში ზენებრივად საველე მეურნეობის განხილვით უნდა დაიწყო.

„ქვეყანა“, მიწა, ზოგჯერ და ზოგან დაუმუშავებლობაც იძლეოდა მცენარეობასა და ნაყოფს, ზველლებრივ-ც მხოლოდ საგანგებოდ დამუშავების შემდეგ. დაუმუშავებელი მცენარე თვისებით ველური იყო და ამას გარდა „შეხით აღმოსრული“ ეწოდებოდა, რაც — აღსანიშნავი — ბერძნულად, ლათინურად *sponte in agris nascuntur*-ს, სომხურად კი *ჩինას*-ს უდრიდა (ლევიტელთა, 25₁₁) და ავტონატურად, თავისით აღმოცენებულს ზნიშავდა. ბიწის დამუშავება, „ქვეყნის მოქმედება“ ნიადაგის გადარჩენით და გადარჩენით იწყებოდა. ამა „კნვა“ და „მოკნვა“ ერქვა პირველი მიმდინა-ე, გუ დაუმუშავებელი, მოქმედების გამოხატველი იყო, მეორე უკვე დამო-ეობულს აღნიშნავდა: „სრულსა დღესა ჰგულავს... კნვა“ (ესაიასი, 28₁₁), აქველი შთა მოკნვით მოიკნას“ (იქვე, 7₁). ბერძნულში *αγρονομία*-ა ამ იდვილას და სომხურში *ჩინას*-ია.

მიწის დამუშავებულს „მკნველი“ ერქვა: „ჰგულავს მკნველსა კნვა“ (ესაიასი, 28₁₁₋₁₂), ბერძნულში *αγρονομία* და ლათინური *ageris*-ის შესატყვი-სობა.

ზენის შედეგს, მოხმულ მიწას „კნული“ ერქვა (2 მეფ. 23₁₁). ასე იქცა ს. ორბელიანს აღნიშნული, ბაქარის გამოცემაში-ც აქ სწერია: „კერძო აგროკონია“, რაც უდრის ბერძნულს *αγρονομία* და *αγρονομία*, ლათინურად *ager*, სომხურში-ც ნათარგმნია *ჩინას* *ანოქ*-ველი მთარგმნელს აგროკონია, ველი აქცს დასახელებული. მაგრამ ცხადია, რომ საბას ხელი კარგი დამბედობის სხვა რედაქცია ჰქონია, რომელშიც ამ აღავას აგროკონია და ველის მავიერ „კნული“ წერებოდა. ქართველ მთარგმნელს ამ შემთხვევაში დედანი სიტყვა-სიტყვით-ც არ გადმოუთარგმნია, არამედ ტერმინი ტექსტის აზრის მიხედვით შეურჩევია.

სახეწელი იარაღისაგან ზენის დროს გავლენებულ კვალს ძველ ქართულში „ონვა“ ეწოდებოდა. მარტუარის მოთბობილი

აქვს, რომ შიოს სამოღვაწეოდ ვასტუმრების წინ იოანე ზედაზნელმა უთხრა: „დასდევ ხელი ერქვანსა და უკანა არ მხედველობდი, არამედ კეთილად წარმართე ორნატი შენი“-ო (საქ. სამ. 223).

ამ ტერმინის მნიშვნელობის ზედმიწევნით გამოკვლევა ნათარგმნი თხზულებების საშუალებით შეიძლება. ეს ტერმინი დაბადების ქართულ თარგმანშიც არა ერთგან გვხვდება. ფსალმუნთა 64¹⁰-ში, მაგ., ნათქვამია: „ორნატი მისნი (ე. ი. მოხნული მიწის) დაათურვენ“-ო.

ამას გარდა „ორნატი“ ნახშირია იობის 39¹⁰-შიც, სადაც სწერია: „შეკრა თუ აპეურითა უღელი მისი და განგზიდნოს შენ ორნატმან ველთა ზედა“-ო. ორნატი ბერძნულ რ. *αἰχμή*-ს უდრის, სომხურს *սկու*-ს, რომელიც კვალს, ხნულს კვალსა ჰნიშნავს. ლათინურად *rivus*-ია პირველ შემთხვევაში. რაც რუს ჰნიშნავს, და *rieka* (მეორე შემთხვევაში), რომელიც ნამდვილად ბელტს უდრის.

ამგვარად ნათარგმნი თხზულებების მიხედვითაც ირკვევა, რომ საბა ორბელიანი მართალი იყო, როდესაც ორნატის განსამარტავად თავის ლექსიკონში სწერდა: „საკენელთა მიერ გაკუთალული“ არისო.

ეს ტერმინი მე-XI ს. ისტორიკოსს, გ. ხუცეს-მონაზონსაც აქვს ნახშიარი. მისი სიტყვით გიორგი მთაწმიდელის თვით სახელიც-კი მის „სულიერსა მუშაობასა... წინასწარ აღუწყებდა, რამეთუ ორნატთა ეკლესიისათა მის-მიერ მუშაკობად მოასწავებდა, რამეთუ ბერძულითა ენითა გიორგი მუშაკად გადმოითარგმნების“-ო (გვ. 286). ან კიდევ: ბავშობისას გიორგიმ, „ვი-თარცა ქუეყანამან, კეთილი თესლი სწავლულებისა შეიწყნარა ორნატთა შინა სულისა თვისისა“-ო (გვ. 291).

შემდეგში ეს ტერმინი, ან სრულებით ჰქრება, ან მნიშვნელობა იცვლება. მაგრამ ჯერ კიდევ მე XIII ს. დამდეგს ეს სიტყვა ისევ წინანდელი მნიშვნელობით იხმარებოდა. თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს: „ყრმანი მეშროწლენი განაპებასა შინა ორნატთასა თამარის ქებასა მღვ-ქსობდიან“-ო (ბასილი ეზოს-მოდღარი). ე. ი. მიწის მხენელნი სახნავის ცვლების გაპობის დროს, საყანე ადგილს ხენის დროს შემოძახილ სამღერაში თამარის ქებას ურთავდნო.

მოსახნავად განკუთვნილსა, თუ ნახნავ-ნათეს მიწას ეწოდებოდა „ყანა“-ო: „უკუეთუ განუტოს ცხოვარი და მოაძოოს ყანა... უმჯობესი ვენაკი მისცეს მას“ (გამოსულთაჲ, 22). აქითვან ცხადია, რომ ყანად ნათესი იგულისხმებოდა.

მაგრამ „ყანა“ ისეთ სახნავ ადგილსაც ჰნიშნავდა, რომელიც დათესილი არ იყო: „ექუს წელ სთესო ყანა შენი“ (ლევიტელთაჲ, 25). მაშასადამე, სახნავსაც უდრის. ბერძნულად აქ *ἀγρός*-ია, ლათინურად *ager*, სომხურად *սահ*-ია. ბერძნულად სახნავ მიწას, ხნულსა და მამულსა ჰნიშნავდა, ლათინურად მიწორს, ველს და სომხურადაც ველს.

სწორედ ამგვარი სახნავის მნიშვნელობა აქვს ამ სიტყვას შემდეგ გეოგრაფიულ სახელეწიფშიც: დოლის ყანა (სოფელი, იხ. ც. გვ. 87 ნძთლსა, ლა). ლამისყანა (სოფელია ქსნის ხეობაში) და სხვა.

ვითარცა სახნავი მიწა. „ყანა“ შეიძლება სხვადასხვა ზომისა ყოფილიყო. ამიტომ მისი სიდიდის აღსანიშნავად საზომს ასახელებდნენ ხოლმე, მაგ., ათონის ქართველთა მონასტრის ალაპებში სწერია: „ხუთასისა მოდისა ყანაჲ შექმატა სყიდით“ მონასტერსაო (ათ. აღ., 244, § 112). რაკი ეს ცნობა უცხოეთში მდებარე სავანეს ეხება, სწორედ ამიტომ უნდა იყოს აქ საზომად „მოდის“ დასახელებული. ცნობებში საქართველოს შესახებ, ამავე მიზნით, რასაკვირველია, ქართველთა შორის ჩვეულებრივ გავრცელებული საზომები იხსენიება.

სახნავი მიწისავე მნიშვნელობით ძველ ქართულ მწერლობაში, ნათარგმნ-შიცა და ორიგინალურშიც, ტერმინად „ყანობირი“-ც გვხვდება. მაგ., რიცხუ-თა 20¹⁷ ნათქვამია: „არა განვიდეთ ყანობირსა შენსა და ვენაკსა შენსა“-ო. ხოლო სახარების ქართულ თარგმანში სწერია: „წარვიდოდა იესუ დღესა შაბათსა ყანობირსა მათსა“ (მათე 12¹). „თანა წარვიდოდა იგი ყანობირსა შაუათსა შინა“ (მარკოზ 2²³). ეს ამბავი ასეც არის მოთხრობილი: „განვი-დოდა თავადი თესულისაგან ყანისა. ხ- მოწაფენი მისნი მოჰკრიდეს თავსა კუილისასა“-ო (ლუკა 6). ამგვარად ყანობირი „თესული ყანა“, იყო.

ეს ტერმინი შემდეგშიც იხმარებოდა. სერაპიონ ზარზმელის თანამგზავრს, მაკ., ნათქვამი აქვს: „მივიწინით კეესა რასმე ღრმასა და უღალსა, რომელსა გოდერძისა ეწოდების და... აღვედით რაჲ თავსა მის კევისასა... ეცილნით მკირენი რამე ყანოშირნი და მკირე დაბაჲ“ (ც. სრ. ზრ. ზმლსა, 16 - 17).

სტეფანე მტბევეარის სიტყვითაც „ზღუარსა არტანისასა... პოე-ნიან თივისა მკრებელნი და მსხუერტელნი ყანობირისა მათისანი“-ო (წმ. ზა. გობრონისი: საქ. სამ., 396). მაშასადამე, მე-X ს-შიც ყანობირი ჩვეულებრივი ცოცხალი სიტყვა და ტერმინი ყო-ფილა.

„ყანობირი“ უდრის ბერძნულ *ἀγρός*-ს, ლათინურს *sata*-ს, სომხურ *სათ*-ს. ბერძნული და ლათინური ტერმინი ნათესსა ჰნიშნავს. რიცხვთა 20¹⁷-ში ეს სიტყვა ბერძნულს *ἀγρός*-ს, ლათინურ *ager*-ს ეთანასწორება, რაც ყანასა და საყანეს ჰნიშნავდა.

მე-XII და შემდეგ საუკუნეებში „ყანობირი“, ვითარცა ტერმინი, თანდა-თან ქრება და მარტო ყანა-ლა იხმარება. მერმინდელსა და თანამედროვე ქარ-ელს შენარჩუნებული აქვს მხოლოდ გეოგრაფიული სახელის სახით, როგორც ზოგიერთი ადგილის სახელწოდება, მაგ., ყანობირი (ქართლში, საჯავახიანოს რაიონში) ნასოფლარის სახელია და ყანობი ყ. დუშეთის მაზრაში (5 ვერსიან რუ-კაზე იხ. 46, 62-00, 42-45). მეგრულად ყანის შესატყვისად „ყონა“ და „ყვანა“ გვაქვს, ქანურში „ყონა“, „ყონა“ და „ონა“ იხმარება. ჭანური „ყონა“ ფორმა გვაფიქრებინებს, რომ მეგრულისათვისაც უწინდელი ფორმა უნ-და „ყონა“ ყოფილიყო.

რაკი „ყანობირი“ დათესილ ნახნავსა და ნათესს, ყანას ჰნიშნავდა, საუბრებელია, რომ ამ სიტყვაში უნდა მოხნული მიწის ნათესიანობისა და განაყოფიერების დედა-აზრი ყოფილიყო ჩაქოვილი. გამოსარკვევია, თუ რა და-

მოკლებულია უნდა ყოფილიყო ყანასა და ყანობირს შორის? ამ ორი სიტყვის შინაარსის შესახებ და შეიძლება ითქვას, თითქმის სრული იგივეობის გამო, მათ შორის მჭიდრო კავშირია სავსისმართული.

სახნავე მიწის ნიადაგის განსაკუთრებით კარგი თვისების გამო ზოგი ნაკლები საუკეთესოდ ითვლებოდა და ამის გამო „თავ-მიწა“-დ იწოდებოდა (იხ. თავ-შვილი, Arch. XCK. I, 85). ეინჰე ითანე ლავს-შვილს ნათქვამი აქვს: „შედიადი მკვირა, რამეთუ ... კიდევ (20) თავნი მიწანი“ მკონდაო-ცხ. სა-ფარის მონ. წარწერა, იქვე I, 84-85).

ნიკორწმინდის სიველში ნახმარია ტერმინად „სახეფონი ყანანი“: იქ სხვა-თა შორის ნათქვამია: „შემერს ვიყიდე შეკლომხგან გლები: ა: (1) და სა-სუფონი ყანანი და ფასად მივეც ჯორი: ა: , ცხენი: ა: , დრაჰანი კოსტან-ტინატი: ა: (2), კარი: ბ: (2), ფური: ა: “ -ო (ქები, II, 48). სასტეფო ყანა საკუთარ ყანას პნიშნავდა და ისეთ სახნავს ეწოდებოდა, რომელიც აღდამიანს თავისთვის, ვითარცა საუკეთესო, განსაკუთრებით არჩეული ჰქონდა. ამიტომ „სახეფო ყანა“ იმავე დროს უმჯობეს სახნავს წარმოადგენდა და ჰეულისხმობდა.

ამავე ცნების აღსანიშნავად „სეფე-ყანა“-ც იხმარებოდა (იხ. საფარის მონასტრის წარწერა: ეთაფილი, Arch. XCK. I, 85).

თავ-მიწის სახელად აგრეთვე ტერმინი „ხუდაბუნი“ ანუ „ხოდაბუნი“-ც იყო. დავით აღმაშენებელს 1123 წ. ანდერში ნათქვამი აქვს: „შე ხუდაბუნი შემოწირავს მუხრანს წმიდისა მკვამს საკვირველთაჲსა და, რომელმან სამი-სა დღისა მკვდარი აღმადგინაო“-ო (შით მღ. საბ., 17 და ანდერძი დოთ აღმა-შენებ., 12).

კმა შეტრბლეთ უკუყვის რკონის სავსე ლშიც სწერია: რკონის მონასტრი-სათვის ამოგუტყენებია სოფელი ზოვლე ზურითა, ხოდ აბუნებითა, ტყითა, ველითა, წყლითა, წისქვილითა“-ო (ქები, II, 135) და „პატრონისა მწირველსა თხოთქტი გრეთი ხუარბალი ხოდ აბუნთაგან მიეცემოდეს“-ო (იქვე, II, 136).

„ხოდაბუნი“ სპარსულითგან შემოხიზნული ტერმინი უნდა იყოს, რომლის პირველი ნაწილი „ხუდა“ სპარსული ხადა-ის შეკვიცილი ფორმაა და „ბუდა“ უნდა იყოს, რაც უფალს, მფლობელს და მეფეს, ბატონს პნიშნავდა, — ხოლო მეორე ნაწილი „ბუნი“ — საფუძველს და ნიადაგსა პნიშნავს. ამგვარად: ხოდ აბუნი საუფლო, საბატონო მიწას პნიშნავდა.

ს. ორბელიანსაც ეს ტერმინი ასევე ესმის და განმარტებული აქვს: „ხოდაბუნი საბატონო დიდი ყანა“ არისო (ლექსიკ.).

მიწის მოხვნის მიზანი, რასაკვირველია, მართო ნიადაგის გათხრა-გადმო-ბრუნება არ იყო, არამედ მისი გაფხვიერება და გასწორება, რომ თესვას ადვილად ეხარა. ამიტომ, როდესაც „ჰეულავს მკვებელსა კნავა“, ის „პირველ ქუე-ყნის მოქმენისა“ თესვას არ შეუდგებოდა (ესაიასი, 2824-25). მართალია ბერ-ძნელსა და სომხურ თარგმანებში ამ ადგილს მიწის დამუშავებაზევე საუბარია და ამის შესაყურისი ტერმინიც არის ნახმარი. ლათინურ თარგმანში ნათქვა-

1 ნაფორების დროს ცხენითაჲ წამოყარების გამო მ დღის განმავლობაში უგრობოდად ყოფა იგულისხმება.

მა sarriet humum გააფხვიერებს მაწას. მაგრამ ქართული ტერმინი „ქუეყნის მოქმენა“, უკველია, მიწის მოხვნისავე აღნიშნული არ უნდა ყოფილიყო, არამედ მოხვნის შემდგომ ნახნავის ბელტების გაფხვიერება-გასწორებისა. ამგვარად, ქართული თარგმანი უფრო ლათინურ თარგმანს უდგება და „ქუეყნის მოქმენა“ ლათინურ sarrio-ს, გაფხვიერებას უფრო უდრის. თვით ესაიას ტექსტშიც საქმის ვითარება ასეა ნაგულისხმევი და იქ ნათქვამია: როცა „ჰეულავს მკვებელსა კნავა“ განა ჯერ თესვს არ დაამხადებს უწინარეს, „პირ-ველ ქუეყნის მოქმენისა, არა ოდეს მოაწრფელის პირი მისი, მაშინ და-სთესის“-ო (2824-25).

მიწის ზედაპირის გასწორება „მოწრფელებაჲ პირისაჲ“ სწორედ იმ „ქუე-ყნის მოქმენის“ შედეგი იყო, რომელიც თავის მზრით მოხვნას მოსდევდა. პირის მოწრფელება ძველ ქართულში მიწის ზედაპირის გასწორებას პნიშნავდა და ბერძნული ტექსტის „δαდას“-ს, ლათინურის adaequo-ს უდრის, რაც აგრეთვე მოსწორების აღნიშნული იყო. სომხურად „დასკიხ“-ი სწერია, რომელ-ც გაფხვიერებას პნიშნავდა.

მიწა, რომელსაც ზედაპირი მაგარი ჰქონდა და რომელიც არას დროს არ მოხვნულა, ან რომელსაც მიტოვებისა გამო ნიადაგი კვლავ გაუმავრა და უხნავს დაემსგავსა, „კორდი“ ქუეყანის, ანუ მიწის სახელს ატარებდა: „ათასნი ვენაენი ათასთა სიკილათანი კორდად იყუნენ და ეკლად.. რ კორდ და ეკლად იყოს ყოველი ქუეყანა“ (ესაიასი, 72-74). ს. ორბელიანს ესაიას ნ. მიხედვით „კორდი უნაშუაგრო მიწა“-დ აქვს განმარტებული. მიწის ამგვარი თვისებების აღსანიშნავად „სიკორდეა“ იხმარებოდა: „იყოს სი-კორდისაგან და ეკლისა სიძოვარ ცხოვოთა და დასათრგუნველ ზო-ხისაჲ“ (იქვე 72).

ქართული „კორდი“ ბერძნული ტექსტის „კორდა“-ს უდრის და სომ-ხურს „კორდა“-ს, „კორდას“-ს. ბერძნულად „ქარხოს“ მტკიცეს, ხამს, უნა-ყოფოს, ცარიელს, მწირსა და მყარ მიწას, ხმელსაც პნიშნავდა, სომხური „ხო-პანი“ კიდევ უხნავსა და ცარიელს ეწოდებოდა.

ქართულ ტერმინს „სიკორდე“-ს ამგვარადვე შესატყვისი გან-ყენებული ტერმინი ბერძნულსა, ლათინურსა და სომხურს ტექსტში არ მოეპოვება.

აღსანიშნავია, რომ ქართული კორდისა და სიკორდის სრული შესატყვი-სობა არც ებრაულ ტექსტშია, ისე რომ ქართველ მთარგმნელს ამ შე-მთხვევაში დაბადების ამ ადგილის დედა-აზრის სისწორით გადმოსაცემად ქარ-თული სასოფლო მეურნეობის ხელოვნებით შექმნილი წმინდა ქართული ტერმი-ნი უხმარია.

თუ მოსახნავად განკუთვნილი ნაქერი ტყით, ან ბუჩქ-ჯაგებით იყო ჯერ დაუარული და იმ ადგილს კორდის გატეხამდე ნიადაგის ხეებისა და ბუჩქები-საგან გაწმენდა და ჯირკვების ამოგდება სჭირდება, ასე შემზადებულ სახნავსა და ნახნავს „ახო“-ს იძახდენ (იხ. ეფრემ მცირის წერილი ბერძენ კურიაკე-სადმი: იერუს. № 34, ხელთ. ნ. მარკის გადმონაწერითგან).

ს. ორბელიანსაც ეს სიტყვა ასევე ესმის და ნათქვამი აქვს: „ახო საყანური გაკაფული“-ო (ლექსიკ.).

ქართლში ეხლა „ერთი წლის ნასვენ მიწას «ნარბილი» ჰქვიან. თუ ის მეორე წელიწადსაც მოუხნავი დარჩა: «რცხალი» იქნება. სამი-ოთხი წლის შემდეგ რცხალი კორდად გარდაიქცევა“¹.

ტერმინები „ნარბილი“ და „რცხალი“ დაბადების თარგმანში და ქართულ ორიგინალურ ძველ ძეგლებში არსად შეხვედრია, მაგრამ „ნარბილი“ ს. ორბელიანის ლექსიკონშია შეტანილი და საბაას სიტყვით „ნარბილი კორდი ნახნავი“ არის (ლექსიკონ.). „რცხალი“-კი არც ქართ. ლექსიკონგრაფს მოეპოვება.

კორდის ახლად გატეხისა და სახნავად გაკეთების აღწერილობა ძველ ქართულ საისტორიო ძეგლებში ჯერ არა ჩანს, მაგრამ სამავიეროდ ეფერე მ მ ც ი რ კ ეს ერთ წერილში „ბერსა კვრიაკეს ეფრემ მცირემ“ თავისი სამწერლობო მუშაობა ამ სასოფლო მეურნეობის სამუშაოსთან აქვს შედარებული და ეს ადგილი სწორედ კორდის ახლად გატეხას გვისურათებს. მე ისევე ვმუშაობ, როგორც ჩენი დიდებული ქართველი წინამორბედნი: „მათითა კელითა ვ შ უ რ ე ბ ი და უკუეთუ მათთავე ჩემდა დატყვებულითა კეტებითა და უროგებითა, მათსა ახოდ გაკაფულსა და ლოდოვნობისაგან ყანობირ-ქმნილსა შინა ადგილ-ადგილ სიმაშურალითა და შთომილი მათდა ძირი და ანუ კლდე, აღმოვკაფო. ამას მათსა მათთაგან მათდავე შეესწირავთ“-ო (იერუს. № 34, ხელთნ. ნ. შარრის გარდმონაწერიდან).

შაშასადაძე, ახალ ადგილას სახნავის მოსაწყობად ჯერ „ახო“-ები უნდა გაეკეთებიათ. ამისთვის-კი ტყე-ბუჩქები უნდა გაეკათათ, სადაც მიწა „ლოდოვანი“ იყო, კლდე ამოეკეთათ. ნიადაგი „ლოდოვნობისაგან“ გაესუფთავებინათ „კეტებითა და უროებითა“. ყველგან, სადაც-კი ბუჩქ-ხეების „დაშთობილი ძირი“ აღმოჩნდებოდა, ამოეგდოთ და „ამოეკაფათ“. მხოლოდ ასეთი მძიმე და ხანგრძლივი მუშაობით შესაძლებელი იყო „ახოდ გაკაფული“-სა და „ლოდოვნობისაგან“ მოსუფთავებულ ნაქერს კორდი გასტეხოდა და „ყანობირ-ქმნილი“ საყანურად შეეკეთა.

¹ 1929 წ. ნ. იანაშვილის ჩაწერილი ეს ცნობა დაფუძნებულია ლევან ტიტინის მიერ დასტურებულ ცნობებზე.

თავი მორე. სახნავი იარაღები

სასოფლო სამეურნეო იარაღთაგან უმთავრესი მნიშვნელობა სახნავ იარაღსა ჰქონდა. რომელსაც უძველესი დროითგან მოყოლებული მიწისმოქმედობა მრავალი თაობის დიდი დროც, ენერჯიაცა და შემოქმედებაც შეეღობა. ამიტომ სრულებით ბუნებრივია, თუ ეკონომიურ ისტორიაშიც მის თანდათან განვითარება-გაუმჯობესებას მთავარი ყურადღება მიუქცევა.

§ 1. ძეგლებში დაცული ცნობები სახნავი იარაღის სახელების შესახებ

ძველი ქართული ტერმინოლოგიური საუნჯე სახნავი იარაღის აღმნიშვნელი სახელებით განსაჯუტრებით მდიდარი არის. ძეგლებსა, ლექსიკონებსა და თანამედროვე ეთნოგრაფიულ დაკვირვებას მკვლევარისათვის უხვი მასალის მოწოდება შეუძლია.

მაგრამ, რაკი ხენის შესახებ ცნობები დაბადებაშიც ბევრი არ არის და საისტორიო თხზულებებში სახნავი იარაღი მხოლოდ შემთხვევით, შედარებებისათვის შეიძლება რომ მოხსენებული იყოს, ამიტომ უძველესი ხანისათვის იძულებული ვართ გაბნეული ცნობითაც დაეკმაყოფილდეთ და მხოლოდ შემდეგში ცნობები მრავლდება და მრავალფეროვანი ხდება.

სახნაკი იარაღის ზოგად აღმნიშვნელ სახელად უძველეს ხანაში, როგორც იტყობა, „საკვენელი“ ყოფილა.

ტერმინი „საკვენელი“ გვხვდება ლეკს 9^ა ში, სადაც ნათქვამია: „არავინ დასდვის კელი საკვენელსა და ხედავს გარე უკუნ“-ო. „საკვენელი“ უდრის ბერძნულს *αράτρων*-ს, ლათინურს *aratrum*-ს, ე. ი. სახნავ იარაღს აღნიშნავდა. მხოლოდ სომხურს აქვს *այ იკ არჩანს, მხან ყმანაი* არა ვინ დასდებს ხელს ხელნასაო.

საბა ორბელიანსაც ეს ტერმინი თავის ლექსიკონში განმარტებული აქვს. ვითარცა სახნავი იარაღის ზოგადი სახელი და ნათქვამი აქვს: „ერქვანა, ჯოღდა, ოქოქა და მისთანა“-ს აღმნიშვნელიაო (ლექსიკ.). ამ თავისი განმარტების სისწორის დასამტკიცებლად, საბას ლეკს 9^ა აქვს დამოწმებული. იხმარებოდა, თუ არა მე-XVIII ს. დამდეგს ეს ტერმინი ქართლში ამავე მნიშვნელობით სადმე, მისი ლექსიკონითაგან არა ჩანს, მაგრამ „სახენელი“ ს. ორბელიანს თავისი იგავარაქების „სიბრძნე სიცრუის“ წიგნებშიც უხმარია. რომელიც მდამიო, ხალხისათვის გასაგები ენით არი დაწერილი. ნა-ე იგავში, რომელსაც „მხენელი, ფეიქარი, მკერვალი“ ეწოდება, ნათქვამია „უხუცესი (ძმა) სახენელითა ხენიდა“ და მას „უთხრა შეაკლემემ: „ჯილღას გამარჯვებო“ (გ. ლეონიძის 1928 წ. გამ., გვ. 73). შაშასადაძე, მე-XVIII ს. დამდეგს ეს ტერმინი კვლავ ცოცხალი სიტყვა ყოფილა.

ხეცურები გ. ჩიტაიას მოწმობით „საკენელი“ ეზოც ჩვეულებრივ ტერმინია სახნავი იარაღის აღსანიშნავად და სტულ. ნიკოლოზ რეხვიას შვილის პირადად გადმოცემული ცნობით „სახენელი“ რაქაშიც გაეცულებული ყოფილა წინანდებულ სახნავი იარაღის აღსანიშნავად.

შავრამ ეს ტერმინი, როგორც ეტყობა, უძველეს ხანაში უნდა იყოს წარმოშობილი, როდესაც სახნავი იარაღი ჯერ კიდევ უპარტივეს აგებულების უნდა ყოფილიყო. შემდეგში, ამ იარაღის აგებულების გაუმჯობესების გარკვეული ხანითგან მოყოლებული, სახნავი იარაღის ზოგად სახელად უკვე „ერქუანი“ ქაჟულა.

ეს მარტკრის შემდეგი ცნობითგანაც ჩანს. ამ ავტორის სიტყვით, იოანე ხედახნელმა შიოს ასე მიხმართა: „ნეტარ ხარ შენ, რამეთუ დასდევ კელი ერქუანსა და უკანა არ მხედველობდი, არამედ კეთილად წარმართე ორნატი შენი“ (უა. შიოსი: საქ. სამთხე, 223). ცხადია, რომ აქ მიწის ხენის მუშაობა: აღწერილი თავისი იარაღითა და შედეგითურთ.

იოანე ხედახნელი რომ აქ ერქუანს სახნავი იარაღის აღმნიშვნელ სიტყვად გულისხმობდა, ამას ის გარუმოებაც ცხად-ყოფს, რომ მისი მთელი მიმართვა წიოსადი ლუკას სპარსკის 9-ე მუხლზეა მთლიანად დამყარებული. რომელშიც ნათქვამია, რომ იესო ქრისტემ აღიარა: „არავინ დასდევს კელი საკვენელსა და ხედაუნ გარე ექუნა“ო. სწორედ ამ დებულების აღმსრულებლად გამოუყვანია იოანე ხედახნელს შიო მღვიმელი, რომელმაც მისივე სიტყვით ხელი ერქუანს დაადგა და უკან კი არა, არამედ წესიერად წინ იხედებოდა და სახნავი იარაღისაგან გაეყვანილი კვლებიც სწორედ გამოუფიქრა კიდევაც. ამგვარად, უკველი ხდება, რომ იოანე ხედახნელისა და მარტკრის მიერ ნახმარი „ერქუანი“ ნიშნელობით სახარების „საკენელ“-ს უდრის, რომელიც, როგორც დავერწმუნდით, სახნავი იარაღის ზოგადი სახელი იყო.

შავრამ „ერქუანი“ ქართულ ძველ მწერლობაში ამაზე ვაქილებით აღუყ იხმარებოდა. საბო ორბელ იანს „ერქუანის“ განმარტებაში დამოწმებული აქვს ესაოთას 25, (იხ. ლექსიკ.), შავრამ იქ ამ სიტყვის ხსენებაც-კი არ მოპოვებდა და ლედნის ტექსტის მიხედვით არც შეიძლება, რომ იქ ასეთი ტერმინი იყოს. სამაგვროდ სახნავი იარაღის ქართული ძველი ტერმინების შესასწავლად საუფრადლებო ცნობა მსაჯულთა 3-ში მოიპოვება. იქ ნათქვამია, რომ სამეგრ ჭემ ანათობისამ დახლვა „უცხო თესლნი ექესასი კაცი საკვეთელითა ერქუნის[სა]თა საკვენელისა კართათა“ო. ხსავსაშული სიტყვები უდრის თა: „საკვენელი...“-ის შესახებ ლათინურად ნათარგმნია: „per-cussit... sexcentis viros vomere“. სომხურად-კი ეს ადგილი უთარგმნათ: „არ კაკოცესთ მხე არქარ აქე მანაიქ სპირიკა“. ამგვარად ბერძნულად ბოლოდ ეთოი ტერმინია „ვიმერ“. ლათინურად-კი vomer, სახნისი, — სომხურად-კი მან სპირიკ, ე. ი. სახნავი იარაღის ხელნა. ანუ სახე-ღლია.

მსაჯულთა 3-ის ებრაულ ტექსტში სახნავი იარაღის განუყოფელი ნაწი-ლი, საკვეთელი, ან სახნისი-კი არ იგულისხმება, არამედ გრძელი ჯოხი, რო-მელსაც ბოლოში რკინის წვეტი ჰქონდა ვაკეთებული. ეს ჯოხი მხენელს ხელში

ეჭირა ხოლმე და ამ ჯოხის წვეტით ბელტებს უმხენიდა (იხ. პროფ. Sacin-ის „Pflug“, Prof. H. Guthé, Bibelwörterbuch-ში).

რაკი შიწის მოხენის დროს არც ბერძნებს არც რომაელებს, არც ქართველებსა და სომხებს იმ ხანაში, როდესაც დაბადებას სთარგმნიდნენ, ასეთი წვეტი-ანი ცალკეული ჯოხი, როგორც ჩანს, არ ჰქონიათ. ამიტომ ყოველ ამ თარგმნელ-თაგანს დაბადების ეს ადგილი თავისებურად გაუგია და ვადმოუთარგმნია. ბერ-ძებს უხმარია „ვიმერისა“, რაც სახნისსა (Pflugschar) ჰნიშნავდა, რომელსაც vomer-ი დაუწერია და ბერძენსავეთ სახნისად მიუჩნევია. სომხებს-კი მან-ად ვად-მოუთარგმნია. ვენეტიკის სომხურ დიდ ლექსიკონში (Paukyk ლაკსიკონი კიციქი) „მაქი“-ი განმარტებულია ერთი მხრით ლათინური stiva-ს, ე. ი. ხელ-ნას შესატყვისად (die Pflugsterze) მეორეს მხრით ბერძნული „ვიმერისა“-სა და ლათინური aratrum-ის, ე. ი. სახნავი იარაღის შესატყვისად და მესამე მხრით ბერძნული „ვიმერისა“-სა და ლათინური vomer-ის, ანუ სახნისის შესა-ტყვისად. ამ მან სიტყვის ჩვეულებრივი მნიშვნელობას-კი ხელნას ან და რთუ-ლი აგებულების სახნავ იარაღში, მაგ., გუთანში, ქართულ მანქნუს უდრის (იხ., მაგ., დიდი დაღეთის შესახები ცნობები ვუთინის ნაწილების სომხური სახე-ლებითურთ გ. ჩიტაიას „ეთნოგრაფიული მოგზაურობიდან აღბუღილის რაი-ონში: საქ. მუხეუმის მოამბე IV, 209). ასევე უნდა ჰქონოდა სომებ მთარგმნელსა-ც ნაგულისხმევი.

თუ ადამიანი ჩაუკვირდება უქველია, შეამჩნევს, რომ ამ მუხლის ზემო-მოყვანილ ქართულ თარგმანს ბაქარის ვამოცემაში უცნაური მრავალსიტყვაობა ეტყობა: „საკვეთლითა ერქუნითა საკენელისა კართათა“. ოთხი სიტყვაა დანა-რჩენი თარგმანების ორი-სამი სიტყვის მაგიერ. ძნელი დასაჯერებელი იყო, რომ ასეთი მრავალსიტყვაობა ქართულ თარგმანში თავითგანვე ყოფილიყო. აქ თით-ქოს თარგმანის ორი რედაქციაა შეერთებული. ხელთნაწერების გაშინჯვამ¹ გამოარკვია, რომ სამწუხაროდ ყველა უძველეს ხელთნაწერებში, როგორც, მაგ., ათონურში (იხ. მისი პირი ყოფ. წ. კ. ს. № 422), 1460 წ. ეტრატიე ნაწერში (უ. სიძვ. მუხ. № 570) და მე-XVI ს-ისაში (უ. სიძვ. მუხ. № 646) სწორედ ამ ადგილის ტექსტს აკლია და ამის გამო შემოწმება შეუძლებელი ხდება. მე-XVII—XVIII ს. ხელთნაწერებში-კი, როგორც, მაგ., ყოფ. საქ. საის. საზოგ. ხ. №885 და უ. სიძვ. მუხ. № 51-ში ასე სწერია „მოსრნა... ექესასი კაცი ერქუნითა საკენელისა კართათა“.

ამგვარად, გამოდის, რომ 600 კაცი „საკენელის ერქუნით“ იყვნენ და-ხოცილნი. ბაქარის ვამოცემის ტექსტის მიხედვით-კი ეს 600-ნი „ერქუნის სა-კვეთლით“ ყოფილან. მოკლულნი. „საკენელისა კართათა“ აქ ზედმეტი ვამოდის, თუ მას ერქუნის განმარტებად არ მივიჩნიეთ. ბაქარის ვამოცემის ტექსტის მრავალ-სიტყვაობა, ვგონებ, ორი განსხვავებული თარგმნის შეერთების წყალობით უნდა იყოს წარმომდგარი, რომელთაგან ერთში ყოფილა „საკვეთლითა ერქუნისათა“, რაც ბერძნულ-ლათინური თარგმანების მარტო დედა აზრს უახლოვდება, რათ-გან იქაც სახნელის მკვეთრი ნაწილი, მხოლოდ საკენისი არის დასახელებული.

¹ ამ ადგილის ხელთნაწერებში გადაშინჯვისათვის უტის საისტ. განიეტის ასისტენტს ნ. ბერძენიშვილს დიდად ვმადლობ.

ქართულ მთარგმნელს სახნისის მაგიერ საკვეთელი გამოუყენებია, ვითარცა ამ ცნობის დედაზრის უფრო ზედმიწევნით გადმოცემაში. ამ ქართული რედაქციის მიხედვით 600 კაცი საკვეთლით იყო დახორცილები. და „ერქუანი“ მხოლოდ იმ სახნაჲი იარაღის ზოგადი სახელია, რომლის ნაწილსაც საკვეთელი შეადგენდა.

მეორე რედაქციით-კი პირიქით „ერქუანი“ მხოლოდ „საკნველის“ ნაწილი გამოდის. ამ თარგმანში სახნაჲი იარაღის ზოგად სახელად „საკნველი“ ნახმარი და 600 კაციც საკვეთლით-კი არა, არამედ „ერქუნი“ მოკლული გამოდის. რაკი „ერქუანი“ ამ რედაქციით ზოგადი სახელი არ არის და „საკნველი“ მხოლოდ ნაწილის აღმნიშვნელია, ამიტომ „ერქუანი“-ს აქ ისეთივე მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს, რაც ბერძნულს „აროტროპუსა“ და ლათინურ „გოპიო“-ს აქვს, ესე იგი სახნისის შესატყვისობად არის ნახმარი. ამგვარად, აქ ქართულს ამ მუხლის შინაარსი ბერძნულითგან სიტყვა-სიტყვით უთარგმნია.

ყველა ზემოთქმულითგან ირკვევა, რომ „ერქუანი“ სახნაჲი იარაღის ზოგად სახელად უკვე იმ დროსვე ყოფილა, როდესაც საღმრთო წერილი, დაბადება. ქართულად ითარგმნებოდა, ამგვარად, მე-V საუკუნეშივე მას ასეთი ზოგადი მნიშვნელობა განმტკიცებული ჰქონია.

ასეთი ზოგადი მნიშვნელობა „ერქუანს“ მარტო მე-V და შემდეგ საუკუნეებში-ც არ ჰქონდა, როდესაც მარტო რი თაჲის ზემომოყვანილ ცნობას სწერდა (იხ. გვ. 156), არამედ ამაზე გაცილებით უფრო გვიანაც. მაგ.,

შავთელიც-კი სახნაჲი იარაღის აღმნიშვნელ ტერმინად წინანდებურად „ერქუანსა“ ხმარობდა. მას ნათქვამი აქვს:

„ჰყოფს ანეულსა,
მყოფს ან ეულსა,
არ ოდეს ბიცად
ერქენისა ძალი“-ო

იხ. ნ. მარბის გამ. T. P. IV. გვ. ლზ. § 55, ა). ამ ტაგში შავთელი ამბობდა, რომ ერქუნის ძალა ანეულს, ანუ გახაფხულის ნახნავს, არას დროს ბიცად, ანუ სიმლიშის გამო უნაყოფოდ არ ჰხდისო. ცხადია, აქ „ერქუნისა ძალი“ ზოგადი მნიშვნელობით და სახნაჲი იარაღის მაგიერ არის ნახმარი. მაშასადამე, შეიძლება ითქვას, რომ მე-XII ს-მდე და მე-XII ს-შიც სახნაჲი იარაღს წინანდებურად ერქუანი ეწოდებოდა.

მერმე „ერქუანს“ პირველობაც და ზოგადი მნიშვნელობაც „გუთან“-მა ჩამოართვა. მაგრამ აღსანიშნავია, რომ მას შემდგომაც, რაც ტერმინად „გუთანი“ შემოვიდა, „ერქუანი“ სახნაჲი იარაღის სახელის მნიშვნელობით საქართველოს ზოგიერთ თემში კვლავ მაინც იხმარებოდა.

ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ დ. გურამი შვილიც სახნაჲი იარაღის სახელად თავის მხატვრულ ნაწარმოებში „ერქუანი“-ს ხმარობდა: „ერთი კაცი უკუღმართად ვნაბე ერქუანთ ასხაშს ფრთებსა... მკვნელსა ვკითხე. რად ვერეთ იქ? თქვა, ძალა კნავს აღმართებსა“-ო (1911 წ. გამ., გვ. 30).

1 ამ ადგილს ერქუნის ხსენებაზე ალ. ბარამიძემ მიმოიხილა, რისთვისაც დიდად მადლობ.

რაკი მგოსანი ფრთიან სახნაჲ იარაღზე ლაპარაკობს და ფრთა პატარა მანკუაზე და ხმალაზეა დამაგრებული, ცხადი ხდება, რომ ამ ადგილას დ. გურამი შვილს ერქუანი ურთულესი სახეობის სახნაჲი იარაღის სახელად აქვს ნათქვამი.

თანამედროვე ქართულ სასაუბრო ენაში ერქუანი ზოგადი მნიშვნელობით ითქოს აღარსად უნდა იხმარებოდეს, მაგრამ შერჩენილია ზოგან, ვითარცა გუთნის ერთი ნაწილის სახელი. მაგ., იმერულ თქმაში და მგერულში „ერქუანი“ ეხლა მხოლოდ გუთნის სახელურს, ხელნასა ჰქვია (იხ. პროფ. იოს. ყიფშიძე, წგ. გრ., 232).

აღმოს. საქართველოში მთიულთა შორისაც „ერქუანი“ ეხლა კლნას პნიშნავს. ასე ეძახიან, მაგ., ს. ქსოვრეთში დასახლებული მთიულნიც (იხ. გ. ჩიჯოიას „ეთნოგრ. მოგზ. აღბულაღის რაიონში“, გვ. 214).

პირველად როდის შემოდის „გუთანი“ ქართულ მწერლობასა და ცხოველბაში, ვერ კიდევ გამოსარკვევია, მაგრამ მე-XIII ს. შუა წლებში ეს ტერმინი იმდენად ჩვეულებრივი სიტყვაა, რომ შიშის ერთეულის საზომდაც-კი არის ქცეული (იხ. ჩემი „ქართული საფას-საზომთა-მკვლევება, ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია“). ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ „გუთანი“ ამაზე კარგა ხნით უწინარეს უნდა იყოს შემოსული. მე-XII ს-ში მაინც.

ის გარემოება, რომ ტერმინი გუთანი დაბადების ქართულ თარგმანში არსად გვხვდება, ამ ტერმინის შემდეგში შემოსულობას ამჟღავნებს. მე-IV-VI სს-ში, მაშასადამე, სახენელი იარაღის ერთადერთ ზოგად სახელად „ერქუანი“ ყოფილა და ასევე იყო დიდხანს შემდეგ საუკუნეებშიც.

სახნაჲი იარაღის ქართული სხვადასხვა სახელის შესაბამის თაჲის ლექსონში ს. ორბელიანს შემდეგი ფრიად საყურადღებო ცნობები მოვბოვება: „ერქუანი არს, რომელსა სოპეხნი გუთანს უწოდებენ საკნველსა კნულთასა. ორის კარისასა ეწოდების ოქოქა და აჩაჩა, ყვეერის კარისასა-არონა, ოთხსა და ხუთს უღელ-ბძულსა-ჯიღლა და კარ-მრავალსა ბძულსა ერქუანი და ყოველთაჲე სახელი ერქუანი არს ზოგადი“-ო (ლექსიკ.: ერქუანი).

ამგვარად ს. ორბელიანსაც სახნაჲი იარაღის ზოგად ქართულ სახელად „ერქუანი“ აქვს აღიარებული და ამავე დროს „ერქუანს“ ამ იარაღის ვარკვეული ნიშნის მქონებლადაც სთვლიდა, სახელდობრ, მისი სიტყვით, ერქუანი მხოლოდ 6 და მეტი უღელ-შებმულს ეწოდებოდა.

დამახასიათებელია, რომ სახელოვან ქართ. ლექსიკოგრაფს გუთანი სომხურ სიტყვად მიიჩნევია. ასეთივე აზრი გერმანელ მეცნიერ ერკერტსაც (Erkert) ჰქონდა შემდეგ გამოთქმული. მაგრამ ამ დებულების სრული მკლარობა ცხადი ვახდება, თუ ვაიხსენიებთ, რომ სიტყვა ყაქსან („გუთანი“) გუთანი სიტყვი და არც საშუალო საუკუნეების სომხურ მწერლობაში არსად გვხვდება. ეს სიტყვა ვენეტიკის დიდ სომხურ ლექსიკონში (Рассказы Лаврентьевского) შეტანილი არც-კია. ქართულში-კი იგი, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდ-

ბით, საკმაოდ ძველი ტერმინია. პროფ. ჰ. ვ. შ. შ. მან იც გუთანს სრულებით სომხურ სიტყვად არ სთვლის, მისი სომხურში ნაკვიანველად გაჩენილობის გარემოებას გათვალისწინებული აქვს და კავკასიური ენებითგან ნასესხებ სიტყვად მიაჩნია კიდეც (Armenische Grammatik, I, 398).

ს. ორბელიანის აზრი გუთანის სომხურობის შესახებ იქნებ იმ დაკვირვებაზე იყოს დამყარებული, რომ ეს სიტყვა საღმრთო წერილის ქართულ თარგმანში არ გვხვდება. ხოლო, რაკი გუთანი ქართულის მსგავსად შემდეგში სომხურშიც გაჩნდა და ამ ტერმინის სომხურში მერმინდვლობის გარემოება საბამ არ იცოდა, ამიტომ ეს სიტყვა მას სომხურიდან ნასესხებად მოეჩვენა.

ამ ტერმინის სადაურობის საკითხთან დაკავშირებით უნდა ითქვას, რომ პროფ. ნ. მარტი ლ. მსერიაწყის ერთი ნაშრომის გარჩევის დროს აღნიშნული აქვს, რომ გუთანი, რომელიც ახალ სომხურსა და დიალექტებში იხმარება, მარტი ოსურისა, ქურთულსა და ქართულში კი არ არის, როგორც მსერიაწყი ამბობს, არამედ სემურ ენებშიც. ნ. მარტი დასახელებული აქვს ურმიის ადრეული დიალექტი, რომელშიც „კუტან“ პატარა სახნავ იარაღსა მნიშნავს (der kleinere Pflug: Dr. A. Socin, Die neu-aramäische Dialekte von Mosul, გვ. 74). მაგრამ იმაც ეს ტერმინი ნასესხებ სიტყვად ითვლება.

პირიდად ნ. მარტი „გუთან“-ს ქართულ-სომხურ ფორმად სთვლიდა, თუნდაც რომ ამ ენებშიც ეს სიტყვა ნასესხები იყოს. მისი აზრით ქართული ფორმაც უფლებას გვაძლევს ამ ტერმინის თავდაპირველ ფორმად „ვედან“-ი წამოვაყენოთ. ხოლო „ვედან“-ი სემური „ფადან“-ის ქართულ შესატყვისობას წარმოადგენს (იხ. ნ. მარტი, Критика и мелкия статьи; ТР, წიგნი V, გვ. 2-3). თუმცა ნ. მარტი იქვე აღნიშნული აქვს, რომ სემურშიც სიტყვა „ფადან“-ის წარმოშობილობა სათუთა (იხ. გვ. 3, შენ. 1), მაგრამ, როგორც ჩანს, იგი ამ აზრს არ იზიარებდა და ამ ტერმინს იმ სიტყვათა საუნჯის კუთვნილებად სთვლიდა, რომლითაც მისი მაშინდელი თეორიის თანახმად ქართულის სემურობა მტკიცდებოდა.

„გუთანი“ თუნდაც იმიტომ არ შეიძლება ქართულ-სომხურ ფორმად იქნეს მიჩნეული, რომ სომხურში იგი ძალიან გვიან ჩნდება, ძველ სომხურში საუკუნეთა განმავლობაში ეს სიტყვა სრულებით უცნობი სიტყვაა და მხოლოდ ახალ სომხურში გვევლინება პირველად. ქართულში-კი იგი, როგორც აღნიშნული გვქონდა, მე. XIII ს-ითგან და საფიქრებელია ნაწილობრივ ამაზე უწინარესადაც ჩვეულებრივი სიტყვა და ტერმინი იყო და არის.

თუმცა დაბადების ქართულ თარგმანში არც ერთი ორბელიანის მიერ დასახელებული სახნავი იარაღის სხვა სახელი, ერქუანს გარდა, არ გვხვდება, მაგრამ საბა ორბელიანის მიერ დასახელებული სხვადასხვა სახის აღმნიშვნელი ტერმინები მაინც ან წერილობითი წყაროებითგან უნდა იყოს ამოღებული. ან და მაშინდელი ცხოვრების ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს. შესაძლებელია ორივე, წერილობითი და ზეპირი, წყარო-კი ჰქონდეს საბას გამოყენებული. მაინცდამაინც მისი ცნობები რომ მის საკუთარ ნასიბრძნს არ წარმოადგენს, ეს მისი „სიბრძნე სიკრუის“ არაკებობიდანაც ჩანს, სადაც „ჯილა“-ს სახნავი იარაღის სახელად „მხელი, თეიქრისა და მკერვალის“ შესახებ იგაგვია

დასახელებული (გვ. 73). როგორც ცნობილია, ეს ნაწარმოები მაშინდელი მკითხველისათვის ადვილად გასაგები ენით არის დაწერილი და „თუ საბა აქ „ჯილა“-ს ხმარობდა, ეს იმის მაუწყებელია, რომ ჯილა მაშინაც ჩვეულებრივი სიტყვა ყოფილა.“

ეს გარემოებავე საუცხოოდ მტკიცდება გ. ჩიტაიას შინაარსიანი, საუცხოოდ დაწერილი ნაშრომით „ეთნოგრაფიული მოგზაურობითგან აღზულალის რაიონში“ (იხ. საქართველოს მუზეუმის მოამბე 1928 წ., გვ. 205-234). ამ ნაშრომითგან ირკვევა, რომ გუთანს გარდა ტერმინები „აჩაჩი“ და „ჯილა“ ეხლაც ცოცხალი სიტყვებია და ხალხი მათ ამ ეამადაც ჰხმარობს (იქვე, გვ. 208).

აჩაჩი ბევრგან არის შერჩენილი, ქართულშიც მთიულესა-ც აქვთ დაცული, ს. ქსოვრეთში გადმოსახლებულესა-ც (იხ. იქვე, გვ. 214 და 207), მესხეთშიც იხმარება (იხ. იქვე, გვ. 218).

ქართველთაგან შეთვისებული აქვთ ეს ტერმინი ს. ლიგურეთში (=ეხლანდელ ალქალათას) მცხოვრებ ოსებსაც (იქვე, 207 და 215). ხოლო ჯილა მესხეთში (იქვე, 218, შენ. 1) და ს. ლიგურეთის ოსებმა (იქვე, 212) იციან.

„ოქოქა“-ც, როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდებით ქართულში ზოგან ეხლაც იციან, ხოლო მისი არსებობის კვალი მეგრულსა აქვს დაცული: მეგრულად „აგაფა“, ან „ოგაფა“ ეხლაც გუთანსა მნიშნავს და ეს სიტყვა „ოგაფა“-ს (Огафа) სახით უკვე აკად. გვლდენშტედტ-ს აქვს ჩაწერილი (Reisen, II, 501). „ოგაფა“, უმკველია, ოქოქას მეგრული ფონეტიკური შესატყვისობაა.

დასასრულ, არც „არონა“ გამქრალა საქართველოთგან უკვალოდ: ეს ტერმინი ეხლაც დაცული ყოფილა მესხეთში, სადაც მას ამ ეამადაც „არონა“ ჰქვია (იხ. იქვე, გვ. 226, შენ. 4).

§ 2. ძველ ნათარგმნ ძეგლებში სახნავი იარაღის ნაწილების დაცული ტერმინები

ნათარგმნ ძეგლებში სახნავი იარაღის ზოგიერთი ნაწილის აღმნიშვნელი ტერმინებიც გვხვდება. ამის წყალობით მათი მნიშვნელობის ზედმიწევნით გამოკვლევა შეგვიძლია და ქრონოლოგიურადაც განსაზღვრა.

ერქუანი რთული აგებულების სახნავი იარაღი იყო: მას ჰქონდა „საკნისი“, რომელიც მიწას ჰხნავს, და „საკვეთელი“, რომელიც ბელტსა ჰკვეთს. „დაშკრიდეს მახვლებსა მათსა საკნისად (ესაიასი 2, იხ. აგრეთვე მიქიას 4), „მოსრნა უცხო თესლნი ერქუსასი კაცი საკვეთლითა ერქუნისასი და საკვენელისა კართათა“ (მსაჯულთა 3, 1).

ს. ორბელიანის სიტყვით „საკნისი სახვნელის სათხრელი რკინა“-ა და საბუთად ესაიას სწორედ ეს ადგილივე აქვს მოყვანილი, ხოლო „საკვეთელი ერქვნის მახვილი“ ყოფილა.

„საქნისი“ აქ უდრის ბერძნულ ზე ἄροισι-ს (ესაია 2, მიქია 4), ე. ი. საბუნელს, ლათინურს vomer-ს. ბერძნულად საქნის ზე ἀροισίαι-ი ჰქვია. სომხურში-კი ქოჩი სწერია, რაც შართლაც სახნისა ჰნიშნავდა და თანამედროვე ქოჩი-ს ეთანასწორება.

„საკვეთელი“, რომელიც თანამედროვე ქართულშიც ასევე არის დაცული და შეკვეცილი, „საკვეთი“-ს ფორმითაც იხმარება, ნ. ორბელიანის სამართლიანი განმარტებით „ერქუნის მახვლი“ არის (ლექსიკ.). საკვეთი მიწას ზვეითგან ვერტიკალურად სჭრის იმ დროს, როდესაც სახნისი მიწას გასწვრივ სიბრის.

თუმცა ყველა სახნელს არ გააჩნდა, მაგრამ ერქუნისა და გუთნის აუცილებელ ნაწილს აგრეთვე „ფრთა“-ც შეადგენდა, რომელიც „ფრთე“-სა და „ფთა“-ს სახითაც არის ს. ორბელიანის ლექსიკონში შეტანილი და იქ მოყვანილი სამართლიანი განმარტებით „ეწოდება გუთნით ხენის დროს ბელტის გადასაბრუნებელს ფიცარსა“ (ლექსიკ.).

დასასრულად, კარგად განმარტებული მანძი, „ფამფალაკი“ და „გოგორები“-ც ჰქონდა. ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს: „ფამფალაკი ერქუანის იარაღია“-ო (ლექსიკ.). მაშასადამე, ფამფალაკი სახნავი იარაღის კუთვნილ ნაწილს შეადგენდა. ეს ტერმინი ეხლაც არსებობს და გუთნის იმ წინა, დასამაგრებელ ნაწილს ეწოდება, რომელიც ორ-თელიან ღერძს წარმოადგენს და სახნავი იარაღის მოძრაობას აადვილებს. სწორედ მის თვლებს ეძახიან გოგორებს.

როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, გარკვეული ხანითგან ამ გუთნის წინა ნაწილს, ფამფალაკს, გოგორები სხვადასხვა ზომისა უკეთდებოდა: ერთი მეორეზე უფრო პატარა, დაბალი უნდა ყოფილიყო. ამასთანავე პატარა გოგორა მათლიანი ხისა კეთდებოდა, დიდი-კი მორგე-სოლებ-ფერსოიანი უნდა ყოფილიყო. პატარა გოგორას ეხლა „ველის გოგორა“ ეწოდება, დიდს-კი „კვალის გოგორა“ ჰქვიათ. გოგორათა ტოლმეტობის მიზეზი და მიზანი ის არის, რომ გუთნის მდებარეობა წესიერად იყოს. რაკ გუთნის ის მხარე, რომელიც მიწას ხნავს და კვალს ავლებს, ნიადაგში ჩაღრმავების გამო დახრილია, ამიტომ ამ მხარეზე გოგორა მაღალი და სწორედ ამიტომაც მას კვალის გოგორა ეწოდება. ღერძის მეორე მხარეზე წამოკმული პატარა გოგორა-კი, რაკი სახნავი ველის გასწვრივ მიგორავს, „ველის გოგორა“-დ იწოდება.

ს. ორბელიანის განმარტებითგან ჩანს, რომ ასეთივე სახელები უნდა ჰქონოდათ ამ ფამფალაკის თვლებს ძველადაც. მისი სიტყვით, „გოგორა ერქუანთ თვალის საბრუნავი“ იყო. ხოლო მაშინაც რომ ერთი თვალი პატარა, მეორე დიდი სცოდნიათ, ამას საბას სიტყვებიც ცხად-ჰყოფენ. თუმცა თავის ლექსიკონში მას ტერმინი „მცირე გოგორა“ ცალკე შეტანილი არა აქვს, მაგრამ ერთი სხვა სიტყვის განმარტებაში მოეპოვება. სახელდობრ ტერმინი „ღირღიტა“-ს განმარტებაში ნათქვამი აქვს: „ღირღიტა მცირე გოგორა“ არისო (ლექსიკ.). ეხლაც ფამფალაკის გოგორას ქართლ-კახეთში „ღირღიტა“ ეწოდება. ცნობილია, რომ ეს სიტყვა ხალხურ გუთნურ ლექსშიც მოიპოვება: „აიდი-გამოდი გოთანო. თირთირაჯ. ბანი უთხარო“.

§ 3. სახნავი იარაღის დაცული აღწერილობა, ძველი ხურათები და ეთნოგრაფიული წყაროები

იმისდა მიუხედავად, რომ ქართული ხელთნაწერები ჯერ კიდევ ნაკლებ არის შესწავლილი, მაინც ქართულსა და მეტადრე უცხო ძეგლებში გარკვეული ხანითგან ქართული სახნელის სურათები და აღწერილობაც მოგვეპოვება. არც ერთი ამათგანი ჯერჯერობით უძველეს ხანას არ ეკუთვნის, მაგრამ მაინც სანამ ამაზე უწინდელი ხანისა აღმოჩნდებოდეს, არც მე-XVII—XVIII სს-ისაა დასაწინი.

სამეგრელოს აღწერილობაში არქ. ლამბერტის ნათქვამი აქვს: სამეგრელოში მიწას ხნავენ „იმავე ზომის გუთნით, როგორც ჩვენი გუთანია, მაგრამ მათ გუთანს მხოლოდ წვერში აქვს სულ პატარა რკინა, ოთხი თითის დადება და დანარჩენი ნაწილი სულ ხისაა“-ო (იხ. „სამეგრელოს აღწერა“, ილ. ჭყონიას თარგ., გვ. 56). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ სამეგრელოში სახნავი იარაღი ხისა ყოფილა და მხოლოდ სახნისს ჰქონია თავზე წვეტიანი რკინა წამოკმული. ამ აღწერილობის სიმოკლის გამო, არა ჩანს, სამეგრელოში გავრცელებულ სახნავ იარაღს სახნისის გარდა სხვა ნაწილები, მაგ., საკვეთი მანძი, ჰქონდა თუ არა?

ამის გამოკვების საშუალებას მკვლევარს მეორე იმდროინდელივე იტალიელი მისიონერის ნახატები აძლევენ. ამ ნაშრომითგან ჩანს, რომ არქ. ლამბერტის შემოყვანილი ცნობა სრული არ ყოფილა, რათგან კასტელის ერთის მაგიერ ორი სახეობის სახნავი იარაღის სურათი აქვს თავის ალბომში შეტანილი.

კასტელის ორი სახნავი იარაღი აქვს მუშაობის დროს დახატული. ორივე სურათი დაბეჭდილია პროფ. ვ. ბელიო-ს (V. Bellio) მოხსენებაში „La Georgia e la Mingrelia secondo un missionario italiano del secolo XVII“ (იხ. Bolletino della Societa Geographica Italiana, Ser. II, vol. IX, Settembre 1884 Anno XVIII, Fasc. 9, გვ. 686, სურ. 6 და გვ. 687, სურ. 7).

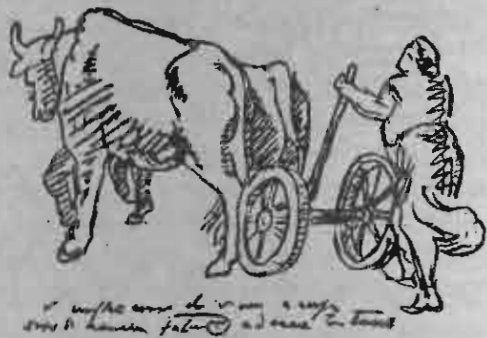
*Atta... le... alle...
che... alle... nelle... alle...*

სურ. 1.

ერთი ამ სახნავ იარაღთაგანი (იხ. აქვე, სურ. 1) მარტივი აგებულებისაა, მხოლოდ სახნისი აქვს, რომელიც ქუსლ-კბილაზე ჩანს დამაგრებული. თავის მხრივ ქუსლი ხელნასთან არის შეკავშირებული, რომელსაც თითქმის შუაში რვილი აქვს გაყრილი. არც ხმალა და არც საკვეთელი ამ სახნავ იარაღს არ უჩანს.

შეორე სახნავი სრულებით არაჩვეულებრივი აგებულებისა და საფიქრებელია, რომ კასტელის ნახატი მთლად სწორე არ უნდა იყოს. (იხ. სურ. 2). ეს სახნავი იარაღი იმითაც განსხვავდება, რომ მას ღერძ-გოგორები აქვს. მაგრამ ეს ღერძ-გოგორები ფამფალაკის მსგავსად დიდი და მკირე გოგორის მქონებული კი არ არის, არამედ ორივე თვალი ერთი-და-იმავე ზომისაა. ამ სახნავი იარაღის ყველაზე უფრო საყურადღებო და ამასთანავე არაჩვეულებრივს, თითქმის დაუკრებელს, თავისებურებას პერპენდიკულად დაყენებული, მხოლოდ ოდნავ უკანისაკენ გადახრილი გრძელი ხელნაწარმოადგენს, რომელიც უცნაურად ღერძ-გოგორების წინ არის მოთავსებული: რით და როგორ თავდებოდა ეს ხელნაწერი სურათზე არა ჩანს. ამას გარდა ხელნაწერში იარაღსაც გაყრილი რვილის საშუალებით უნდა ყოფილიყო უღელზე დამაგრებული.

სურ. 2.

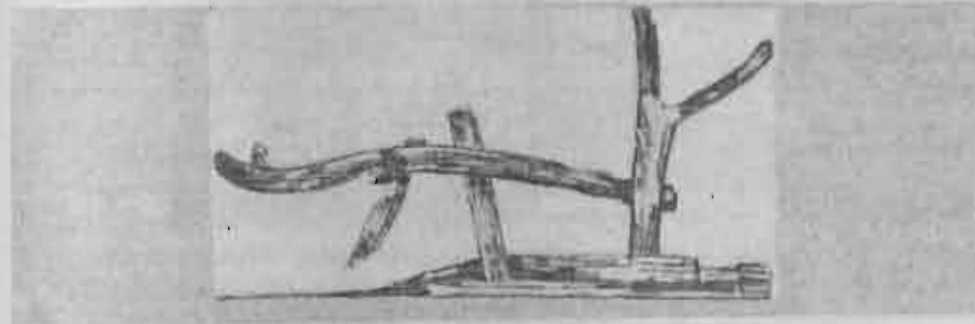
ამ სახნავი იარაღის მთელ უცნაურობას ის გარემოება წარმოადგენს, რომ კასტელის ნახატის მიხედვით მისი ხელნაწერი და სახნავი თითქოს ღერძ-გოგორების წინ უნდა ყოფილიყო მოთავსებული. ფამფალაკისა და ღერძ-გოგორების სახნავი იარაღთან დაკავშირების ერთად-ერთი მიზეზი ის იყო, რომ წინათ სათრევი იარაღი უფრო ადვილად და მწყობრად წარსაზიდი გამხდარიყო. ამ მიზნის მისაღწევად ფამფალაკი, ან ღერძ-გოგორები სახნავი იარაღის წინა ნაწილად აქციეს და სახნავი იარაღი მას უკანითგან მიამაგრეს. კასტელის ნახატზე-კი სახნავი იარაღი უკუღმა მოთავსებული და ღერძ-გოგორები სწორედ ხელნაწერის-სახნავის-კი არ მიუძღვის, უკან მისდევს. რაკი ასეთ მდებარეობაში ღერძ-გოგორებს მიწისმოქმედისათვის ხუნის მძიმე ტვირთის შესუბუქება არ შეეძლო და მის არსებობას ყოველგვარი აზრი ეკარგებოდა, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ იტალიელ მისიონერ-მხატვარს აქ შეცდომა უნდა მოსვლიდეს, და სურათი ამ სახნავი იარაღის ნამდვილ აგებულებასა და მისი ნაწილების ადგილმდებარეობას სისწორით არ უნდა გვიხატავდეს. როგორც კვებით, მესხეთის „ჯიღლის“ იგებულებისა და სურათის განხილვის დროს დაერწმუნდებით, ამის მაგვარი ღერძ-გოგორებიანი სახნავი იარაღი საქართველოში მართლაც უნდა ყოფილიყო, მაგრამ მისი ნაწილების მდებარეობა კასტელის მიერ წარმოდგენილისაგან სრულებით განსხვავდებოდა (იხ. ნახ. 8).

რუსი დესპანების მოხსენებაში საქართველოს შესახებ სახნავ იარაღზე მხოლოდ მოკლე ცნობები მოიპოვება, თვით იარაღის აღწერილობა-კი მით არა აქვთ. მაგ., თევდოტე ელჩინს, რუსთა მეფის სამეგრელოში 1639-40 წ. წარგზავნილ დესპანს, თავის მოხსენებაში ნათქვამი აქვს: „პურს (sic) თობებით ხნავენ მთებზე და ბორცვებზე ისე, რომ წინასწარ ტუისაგან და ქვებისაგან სახნავს ასუფთავებენ“-ოქ.

ხოლო რუსეთის ელჩებს ნიკიფ. ტოლოჩანოვსა და იევლემს აღნიშნული აქვთ, რომ დასავლეთ საქართველოში, იმერეთსა და სამეგრელოში მე-XVII ს.-ში სახნავს გუთნითა და თოხით ხნაედენ („пашню пашут пугами и копырялами“. სტოლნიკი ტოლოჩანოვისა და დიაკი ივლემის ელჩობა იმერეთში 1650-1652. მ. პოლიექტოვის მიერ გამოც., გვ. 187).

დასასრულ, თავად მი შეცკვისა და დიაკი კლუჩარევის 1640-1643 წ. კახეთში მოგზაურობის აღწერილობაში აღნიშნულია მხოლოდ, რომ საქართველოში (უმთავრესად ივულისხმება კახეთი) მიწას ხარბ-შებმული გუთნით ხნაედენ (იხ. მისი მოხსენების გვ. 160: „а Прух... пашут плугом на быках“).

ქართლში გავრცელებული დიდი გუთნის აღწერილობა და სურათი და იმერული გუთნის, უფრო-კი კავის აღწერილობა აკად. გვლდენ შტედტს შეუტანია თავის, საქართველოში 1773 წ. მოგზაურობის ამბავში. მაგრამ ქართლში დიდი გუთნის აღწერილობა, ეტყობა, დაკარგულა: მისი ნაშრომის გამომცემელს აღნიშნული აქვს, რომ განსვენებულ აკადემიკოსის ქაღალდებში ეს აღწერილობა არ აღმოჩნდა. ამიტომ მართო ქართ. დიდი გუთნის სურათი-და დაბეჭდილი და იმერული სახნავი იარაღის აღწერილობა მოიპოვება ტექსტში (იხ. Reisen, I, 283 და დართული სურათების Fig. 54 და 55).

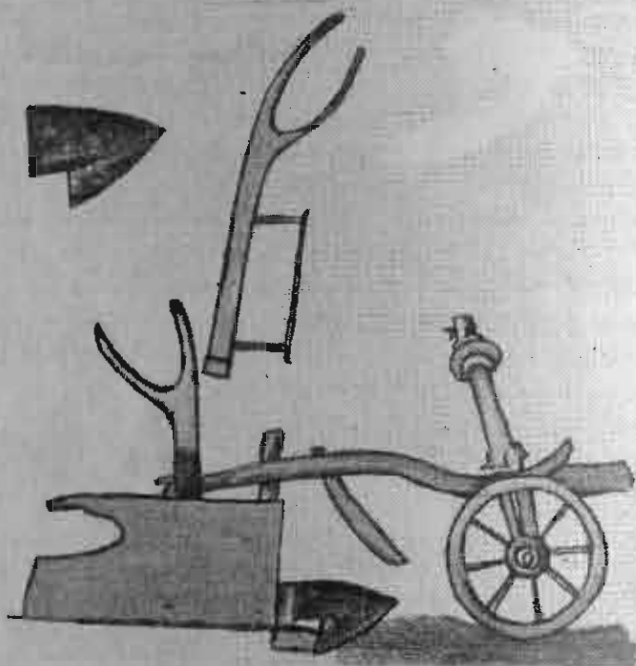
სურ. 3.

აღმ. საქართველოში გავრცელებულ სახნავ იარაღთაგან აკად. გვლდენ შტედტს მხოლოდ ორი სახეობის იარაღის სურათი აქვს თავის ნაშრომში მოყვანილი. ერთი (იხ. სურ. 3) სახნის-ხმალა-საკვეთიანი უფრო

„Хлеб пашут капанидами по горам и по холмам равнинности лес и камениа, а севят бор; а пшеница есть даст чети. А боронье наши сворят в мотге прохода“ (იხ. Пособиство Ф. Ельчина в Дагестанскую войну (1839-1840 г.г.) сур. 3. გვლდენ შტედტს, Материалы для русской истории., მოსკოვი, 1888 წ., გვ. 337).

სახნავე იარაღია. სახნის-საკვეთი რკინისა ჩანს. რვილი, ხელნაშია გაყრი-
ლი, ბოლო თვით ორტოტიანი ხელნა ქუსლშია ჩასმული. რვილი შუაში მოხრი-
ლია, თავისაგან-კი პირიქით ჯერ ჩახრილია, მერე-კი კიდური ზევითკენ აქვს
აზნექილი.

გვლდენშტედტ-ის მეორე ნახატი (იხ. სურ. 4) იმდროინდელი ქარ-
თული სრული გუთნის სურათს წარმოადგენს. ამ ნახატზე სახნავე ია-
რადი არამცთუ სახნის-საკვეთ-ხმალა-ფრთიანია, არამედ წინა ნაწი-
ლიც. ფამფალაკ-გოგორებიც აბადია. ფამფალაკს ერთი პატარა, ანუ
მცირე გოგორა აქვს, მეორე კიდევ ურმის თელის მსგავსი დიდი თვალია. ამგეა-
რად ფამფალაკს აქ ველის გოგორაც აქვს და კვალისაც.

სურ. 4.

ამ ნახატზე, გუთნის საერთო სურათს გარდა, სახნისის რკინა და ხელნა-
შანქუა ცალკეც არის წარმოდგენილი. ორივე სახნავე იარაღის ნახატები ზედმი-
წევნით არის გამოყვანილი და სამწუხაროა, რომ მათი განმარტება და ნაწილე-
ბის ქართული სახელები, რომლებიც გერმანელ მეცნიერს, უეჭველია, ჩვეულები-
სამებრ ჩაწერილი ექმნებოდა, დაიკარგა.

რაკის აღწერილობაში გვლდენშტედტ-ის „იმერული“ სახნავე იარაღი
აქვს აღწერილი. იმერული გუთანი აკად. გვლდენშტედტის სიტყვით გერ-
მანულ კავს ძალიან მიემსგავსებოდა. მას სამკუთხოვანი რკინის სახნისი ჰქონდა
ქუსლ-კბილაზე ნიჩაბივით გეზად ჩამოცმული. სახნის-კბილას უკან ხელნაა მო-

თავებულო, წინ-კი ამ სახნავ იარაღს მრუდე რვილი აქვს, რომელსაც ერთი
ულელი ხარი მიეზიდებაო¹.

გერმანელი მეცნიერის სიტყვით ოსებიც სწორედ ასეთსავე სახნავ იარაღს
ხმარობდნენ თურმე.

ბონისა და სანავარდოს სანახებშიც, გვლდენშტედტ-ის ცნობით, ისეთ-
სავე სახნავ იარაღს ხმარობდნენ, როგორც მას იმერული გუთნის სახელით რა-
ქის აღწერილობაში აქვს დახასიათებული. ამ სახნავ იარაღს, ნიჩბის გუთანს,
გერმანულად Schaufelpflug-ს, უწოდებს (Reisen, I, 310).

ზემოყვანილი აღწერილობითგან ირკვევა, რომ „იმერული გუთანი“
ნამდვილად უმარტივესი აგებულების სახნისიან სახნავ ია-
რაღს წარმოადგენდა: მას არამცთუ ფრთა და საკვეთელი
არ ჰქონია, ხმალაც-კი, როგორც ჩანს, არ მოეპოვებოდა.

გვლდენშტედტის აღწერილობის დაკარგულობის დანაკლისი კლაპროთ-ს
აქვს შევსებული თავის ნაშრომში Voyage au Caucase et en Géorgie (II, 25-29),
რომელშიც გუთნის მთელი აგებულებაა მოთხრობილი, განმარტებულია მისი
მობზარების წესები და ღირსება-ნაკლი და თანაც თვითოველი შემადგენელი
ნაწილის ქართული სახელიც არის მოყვანილი.

კლაპროთის სიტყვით ღუშეთის მახლობლად ნანახი ქართული გუთანი
შედგებოდა მოხრილი ხისაგან, რომელსაც „კბილი“ (kbili) ეწოდებოდა. იგი
გერმანულს Pflug-schar-ს და ფრანგულ le soc-ს უდრისო. ბოლოში რკინის „სახ-
ნისი“ (saknissi) ჰქონდა წამოცმული. მრუდე ხეს, ანუ რვილს ორი პერპენდიკუ-
ლარად გაყრილი ფიკარი ჰქონდა: წინა, რომელსაც „კმალი (Kmal) ეწოდება,
ქუსლ-კბილასა და რვილს ამაგრებს, და მომდევნო „კელ-კავი“ (Khelkawi), რო-
მელიც გუთნის სახელურია. „მრუდე-ხესა“, ანუ რვილშივეა გაყრილი „საკვეთე-
ლი“, ანუ „საკვეთი“ (sak[w]et[h]eli ou sakwethi). ამ გუთანს ჰქონდა „კაკაბი“
(Kakabi) და „მანჭა“ (mancha), რომელნიც კლაპროთის აღწერილობით პა-
რალელად ჰორიზონტულად მდებარეობდნენ ისე-კი, რომ „კაკაბი“ ჰქედა იყო
და მისგან ორი ტერფით ზევით „მანჭა“ იყო მოთავსებული.

დასასრულ, ამ სახნავ იარაღს „ფთე“-ც (pté) ჰქონდა, რომელიც 45°-იანი
კუთხის მსგავსად არის დამაგრებულიო (II, 25-26).

კლაპროთის აღწერილობაში მოყვანილი სახენელის ნაწილების აღმნიშვნელი
ტერმინები თითქმის ყველა იგივეა, რაც ეხლაც იხმარება, „კელკავი“-ს გარდა,
რომელიც თანამედროვე „კელკულ“-ს, ან „კელნა“-ს უდრის (იხ. გ. ჩი-
ტაიას მონოგრაფიის სურ. 4, 5 და 6 და აქვე სურ. გვ. 197, ნახ. 5).

ამას გარდა თუ კლაპროთის აღწერილობის ეს ნაწილი სწორეა და გუთ-
ნის იმდროინდელ აგებულებას ამ შემთხვევაშიც შეუმუდარად მოგვითხრობს,
სრულებით სხვა მნიშვნელობა ჰქონია „მანჭა“-ს, რომელიც ბგერითად თანა-
მედროვე „მანჭუა“-ს უდრის.

¹ „Der hiesige Pflug ist dem deutschen Hacken sehr ähnlich, ein dreieckig Pflugeisen
ist sähmlich vor einem dicken länglichen Brettchen, als eine Schaufel, schräge gestellt. Hinter
demselben ist die Handhabe und vorne eine krumme Deichsel an der 2 Ochsen ziehen;
Eben dieser Pflug ist auch bey den Osseten im Gebrauch“ (Reisen, II, 288).

ზემომოყვანილითგან ცხადი ხდება, რომ კლასროთს თუმცა სახნის-საკვეთ-ფრთიანი სრული ქართული სახნავი იარაღი აქვს აღწერილი, მაგრამ მას „ფამფალაკი“, როგორც ჩანს, არა ჰქონია.

საკმარისია კლასროთის ეს აღწერილობა ადამიანმა ქართული სახნავი იარაღების გვლდენშტედტისაგან დახატულ სურათებს შეადაროს, რომ ცხადი შეიქმნეს, თუ მსგავსებასთან ერთად რამდენად განსხვავდება ამ ორი წყაროს ცნობები ერთმანეთისაგან. გვლდენშტედტს ერთი სრული, ფამფალაკიანი გუთნის ნახატი აქვს და ერთი უფრო მარტივი, სახნის-ხმალა-საკვეთლიანი, მაგრამ უფრო სახნავი იარაღი აქვს წარმოდგენილი. კლასროთისაგან დაწერილებით აღწერილი სახნავი იარაღი-ქი თუმცა სახნის-ხმალა-საკვეთ-ფრთიანი და ამიტომ გვიღწენშტედტისაგან დახატულ მარტივ იარაღზე უფრო გაუმჯობესებულ სახეობას წარმოადგენს, მაგრამ მაინც სრული სახეობის სახნავი იარაღისაგან, გუთნისაგან, იმით განსხვავდება, რომ მას ფამფალაკ-როგორები არ ჰქონია.

ამგვარად მე-XVII—XVIII-სს. უცხოელ დამკვირვებელთა აღწერილობა საშუალებას გვაძლევს დავრწმუნდეთ, რომ საქართველოს ერთსა-და-იმზე და სხვადასხვა თემსა და კუთხეში სხვადასხვა სახეობის სახნავი იარაღი ყოფილა დაიწყო: 1. უმარტივესი აგებულების მხოლოდ სახნისიანი სახენელი, —2. წინანდელზე უფრო გაუმჯობესებული სახნის-ხმალა-საკვეთლიანი სახენელი, —3. რთული აგებულების სახნის-ხმალა-საკვეთ-ფრთიანი სახენელი და 4. სრული სახენელი, სახნის-ხმალა-საკვეთ-ფრთა-ფამფალაკიანი.

თუ კასტელის მიერ დახატულ უმარტივეს სახნისიანს, მაგრამ ღერ-გოგორიან სახენელსაც ცალკე სახეობად მივიჩნევთ, მაშინ საისტორიო წყაროებში მე-XVII—XVIII სს-ში გავრცელებული სულ 5 სახეობის სახენელი გვექმნება აღბეჭდილი.

კლასროთისაგან ჩაწერილი ერთი მათგანის ნაწილების ქართულ სახელებს ვარდა, სამწუხაროდ არც ერთი ამ სახეობათაგანის მაშინ მიღებული სახელი აღნიშნული არ არის. თვით კლასროთსაც კი მისგან აღწერილი სახენელის ნიშანდობლივი საერთო სახელის ჩაწერა დაპიწიყებია იმისდა მიუხედავად, რომ ამ სახენელის ყოველი ნაწილის ქართული სახელი სათითაოდ აღნიშნული აქვს. ეს ვარაუდობა ალბათ ამით უნდა აიხსნებოდეს, რომ სახენელის ყველა სახეობისათვის გავრცელებული ზოგადი სახელი „გუთანი“, რომელიც გვლდენშტედტს თავის პატარა ლექსიკონში (Wörterammlung) შეტანილი აქვს კიდევაც გერმანული Pflug-ის ქართულ შესატყვისობად (იხ. Reisen, II, 501), მათ ერთად-ერთ აღმნიშვნელ ტერმინად ექმნებოდათ მიჩნეული.

როგორც ქვემოთ, თავის ადგილას დავრწმუნდებით, ყველა ზემოჩამოთვლილი სახეობის სახენელები საქართველოს სხვადასხვა თემში ეხლაც არის დაცული. უბრალოა, ასევე უნდა ყოფილიყო საუკუნეთა განმავლობაში მე-XVII ს-ზე უწინარესაც. მაგრამ, რა თქმა უნდა, ასევე არ იქმნებოდა თავითგანვე და ყოველი სახეობა გარკვეული ხანისა და განვითარების საფეხურის ნაყოფი უნდა იყოს. საქართველოს ნიადაგის თავისებური პირობების წყალობით სახნა-

ვი იარაღის ყოველმა ახალმა სახეობამ წინანდელი ვერ მოსპო და ამგვარიდ ჩვენი ქვეყანა სახენელის ისტორიული განვითარების ნამდვილ მუხეუმად იქცია. ქართულ წყაროებში შეტანილი სახენელისა და ნაწილებისა და სხვადასხვა სახეობის ზოგადი სახელებისა, უცხოელ მოგზაურთა და ავტორების აღწერილობათა და თანამედროვე ეთნოგრაფიული მასალების შედარებითი შესწავლა მკვლევარს, როგორც ქვემოთ ჩვენი თვლით დაეინახავთ, სრულ საშუალებას აძლევს სახენელის ყველა სახეობის ნიშანდობლივი თვისებისა და სახელების გამოკვლევაც შესძლოს და სახნავი იარაღის გაუმჯობესების ისტორიის შთავარი საფეხურებიც ქრონოლოგიურად დაახლოვებით განსაზღვროს.

სამწუხაროდ, თანამედროვე ეთნოგრაფიული მასალები ამ თვალთსაზრისით ჯერ სათანადო სისრულით შესწავლილი არ არის. შეიძლება ითქვას, რომ ამ ეამად მხოლოდ ერთად-ერთი ასეთი ნაშრომი მოგვეპოვება. სახელდობრ, აღმოს. საქართველოში აწინდელი სახნავი იარაღები გ. ჩიტაიას აქვს დაწერილებით აღწერილი ერთ პატარა, მაგრამ მშვენიერ მონოგრაფიაში, რომელსაც სათაურად ეწოდება „ეთნოგრაფიული მოგზაურობიდან აღბუღალის რაიონში“ („საქართველომუხეუმის მოამბე“ IV, 1928 წ., გვ. 208—222). ამ ნაშრომში სახენელის სხვადასხვა სახის სურათ-ნახაზებთან ერთად მათი აგებულება და სახელებია ზედმიწევნით განმარტებული, კლასიფიკაციის ცდაც მოიპოვება და გენეზისის პრობლემაცაა განხილული. სამწუხაროა, რომ საქართველოს დანარჩენ თემებში გავრცელებული სახნავი იარაღების ასეთივე დაწერილებითი აღწერილობა ჯერ არავის შეუდგენია. საქართველოსა და კავკასიაში გავრცელებული სახენელების შესახებ ცნობები მოიპოვება 7-წიგნიან კრებულში: „Материалы по изучению экономики ныхта госуд. крестьян Закавказского края“. მაგრამ იქ მოთავსებული ცნობები სხვადასხვა ღრსებისაა და სისრულის მხრითაც მათ ერთგვარობა აკლია.

§ 4. სახენელთა აწ არსებული კლასიფიკაცია

დღემიწის ზურგზე მრავალნაირი სახენელი მოიპოვება და მოიპოვებოდა ძველადაც. თვალსაჩინო განსხვავებასთან ერთად მათ შორის მსგავსებაც ბევრი არსებობს, ხშირად იმდენად დიდი, რომ სრული იგივეობის შთაბეჭდილებას ახდენს. საგულისხმოა ამასთანავე, რომ მსგავსება ერთმანეთისაგან გეოგრაფიულად სრულებით დაშორებული ქვეყნების სახენელებსაც ემჩნევა ისევე, როგორც არა ერთხელ ამა-თუ-იმ ადგილას აქამდე არსებული სახენელის სახეობა ზოგჯერ თვით შორეულ წარსულში გეოგრაფიულადაც დაშორებულ ამა-თუ-იმ ქვეყნის სახენელის სახეობას გასაოცრად მიაგავს ხოლმე.

ბუნებრივია, რომ სასოფლო მეურნეობის ამ უმნიშვნელოვანესი იარაღის კლასიფიკაციის აუცილებლობის აზრი დაბადებულიყოს და შეცნირებას სახენელის გაუმჯობესების ისტორიული საფეხურების დათარიღება მოეწადინა. ამიტომაც არის, რომ სახენელთა არა-ერთი კლასიფიკაცია არსებობს. მკვლევართა შორის ამ საკითხის გამო სრული თანხმობა არ სუფევს არც კლასიფიკაციისა და არც დათარიღების დროის შესახებ.

უთანხმოება იმ გარემოებით არის გამოწვეული, რომ სახენელთა სხვადა-
 იხევა სახეობა ყველგან არ არის სათანადო სისრულეთა და საფუძვლიანობით.
 შესწავლილი. ყველაზე ნაკლებ, რასაკვირველია, ამ მხრივ აღმოსავლეთისა და
 სამხრეთის ქვეყნებია გამოკვლეული, რომელთა შესახებ სამეცნიერო მწერლობაში
 უმეტესად მოგზაურთა ხანმოკლე და შემთხვევითი დაკვირვებით მოპოვებული
 ცნობები არსებობს. ამნაირად შეძენილი ცნობა ხშირად სრულ და სანდო წყა-
 როდ არის ბოლომდე მიჩნეული და ამდენად მიხედვით წყდება ამა-თუ-იმ ქვეყანაში.
 მხოლოდ ამა-თუ-იმ სახეობის სახენელის არსებობის საკითხიც. ასეთ შემთხვევებში
 სახენელის სახეობათა იქ დაცული მთელი ეთნოგრაფიული მასალაც-კი გამოყე-
 ნებული არ არის. მით უმეტეს სახენელის შესახებ ადგილდებრივი ისტორიული
 ცნობები სრულებით გათვალისწინებული და გამოყენებული არ ყოფილა. ამ
 მხრივ მხოლოდ ძველი საბერძნეთი, რომი და დასავლეთი ევროპის სხვა ქვეყნე-
 ბი არიან შესწავლილი, და კვლევა-ძიება იქ უკეთეს პირობებშიც წარმოებს.

თუმცა საქართველოსა და კავკასიის სახენელთა აგებულებით უკვე აკად.
 გვლდენ შტეტე იყო დაინტერესებული და მას ამის შესახებ ცნობებიც
 შეუგროვებია და სურათებიც გადაუღია, მაგრამ მის და კლ ა პ რ ო თ ი ს შე-
 მდგომ ჩვენებური სახენელის ისტორია და კლასიფიკაცია ყველა არსებული მა-
 სალის გამოყენებით არაყის განსაკუთრებული კვლევის საგნად არ უქცევია.
 ეთნოგრაფიული ფაქტებიც, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, გ. ჩ ი ტ ა ი ა ს
 გარდა, საქართველოში და საქართველოს შესახებ ოდნავად მაინც ფართოდ არა-
 ვის შეუტრებია და შეუსწავლია. ამისდა მიუხედავად ყველგან, სადაც სახენელის
 კლასიფიკაციასა და ისტორიაზე საუბარი, კავკასიის შესახებ შემთხვევითი
 ცნობებიც არის გამოყენებული.

Ed. Hahn-ის ძირითადი ნაშრომი ამ დარგში „Entstehung der Pflug-
 kultur“, სამწუხაროდ, ჩვენ¹ წიგნთსაცავებში არ არის. ამიტომ სახენელის კლასი-
 ფიკაციის შესახებ ჩვენ პირობებში იმაზე მეტის მოყვანა, რაც გ. ჩ ი ტ ა ი ა ს
 თავის ნაშრომში აქვს აღნიშნული, შეუძლებელია.

1925 წ. სახენელის კლასიფიკაციისა და დათარიღების გამო R. Mielke-სა
 და P. Leser-ს შორის ატეხილი კამათი ამ პრობლემის სირთულეს კვლავ ნა-
 თლად ცხად ჰყოფს.

R. Mielke-ს აზრით სახენელთა სხვადასხვა სახეობა სამ მთავარ ჯგუფად
 უნდა დაიყოს: 1. საბერძნული სახენელად (Grabstockpflug), 2. კბილა-ჩუთიან
 სახენელად (Sohlbalkenpflug) და 3. მარბუნებელ სახენელად (Wendepflug; იხ.
 მისი „Der Pflug von Dabergotz“: Zeitschrift für Ethnologie 1924 წ., Heft 1/2,
 გვ. 121—124 და „Bemerkungen zu P. Lesers Abhandlung über den Pflug
 von Dabergotz“ იმავე ორგანოში, 1925 წ., Heft 1/2, გვ. 53).

P. Leser-იც თავის მხრივაც სახენელებს სამ ჯგუფადვე ჰყოფს, მაგრამ
 კლასიფიკაციის საფუძვლად რვილის მოყვანილობა აქვს მიღებული². ერთ ჯგუ-

¹ იხ. სს.ს.ს. სამეცნიერო აკადემიის წიგნთსაცავში.

² „...Durch den Krümmel wird er einer ganz bestimmten Gruppe von Pflügen zugeor-
 dnet. Man kann die sämtliche Pflugformen in drei grosse, geschichtlich gesonderte Grup-
 pen einteilen“.

ფად მას სწორე რელიანი სახენელი („Pflüge mit geradem Grindel“) მიაჩნია,
 მეორედ—რვილა-ხელნა-ქუსლკბილიანი სახენელი (Pflüge mit Grindel, Hinter-
 baum, Sohle und Griessäule) და მესამე ჯგუფად მრულე-ხიანი სახენელები
 (Pflüge mit Krümel). თავისი დებულება პ. ლეზერს უცვლელად მიაჩნია (იხ.
 მისი „Der Pflug von Dabergotz“: Zeitschrift für Ethnologie 1925 წ., Heft 1/2,
 გვ. 56—57).

ზემოდასახელებული ორი ავტორი თუ კლასიფიკაციის საკითხს სხვათა შო-
 რის ეხება, ბარონ Fr. Nopcsa-მ ამ პრობლემას წინასწარი მოხსენების სახით
 სპეციალური ნაშრომი უძღვნა.

ბარონ Fr. Nopcsa თავის კლასიფიკაციის სახნავი იარაღის მთავარი
 და მეორე-ხარისხიანი ნაწილების გარჩევაზე ამყარებს. მთავარ ნაწილებად მას
 მხოლოდ მხარი, ანუ რვილი, კბილა და ხელნა მიაჩნია, დანარჩენ ყველა ნაწი-
 ლებს-კი მეორე-ხარისხიანად სთვლის. ამ თავისი დებულების თანახმად სახენე-
 ლები Fr. Nopcsa-ს ორ ჯგუფად აქვს დაყოფილი. პირველ ჯგუფად მას სწორე
 რელიანი (mit gerader Grindel) სახენელი მიაჩნია, რომელთაც ის ჯობსახენე-
 ლებს (Stabpflüge) უწოდებს (იხ. მისი „Zur Genese der primitiven Pflugtypen“:
 Zeitschrift für Ethnologie, 1919 წ. Heft 4—6, გვ. 234—235). მეორე ჯგუფად
 ის ისეთ სახენელებსა სთვლის, რომელნიც მოხრილი თოხისაგან წარმოშობილად
 მიაჩნია. მას ჰგონია, რომ ამ ჯგუფისათვის საუკეთესო ნიშანდობლივ სახელად
 თოხ-სახენელი (Hackenpflüge) იქნებოდა, ეს ტერმინი რომ სხვა მიზნით უკვე
 სხვათაგან გამოყენებული არ იყოსო (იქვე, გვ. 236).

K. H. Rau თავის ნაშრომში Geschichte des Pfluges (Heidelberg, 1845 წ.)
 მრავალნაირი აგებულების არსებულ სახენელებს შეიძინა სახეობის ჯგუფად
 ჰყოფს. ამ კლასიფიკაციაში მას წარსულისა და თანამედროვე ფორმებიცა აქვს
 გათვალისწინებული (იხ. პროფ. K. A. Крыль, Сельскохозяйственные маши-
 новедение, ч. 1, 1927 წ., მოსკოვი, გვ. 80).

გ. ჩ ი ტ ა ი ა ს Nopcsa-ს პრინციპებს ეთანხმება და ამ პრინციპების მიხედვით
 ქართული სახნავი იარაღების ორ ჯგუფად დაყოფა მიაჩნია საჭიროდ. მისი სი-
 ტყვიით „ერთის მხრით გვაქვს ისეთი ერქვენის ტიპი (აჩაი, ჩუთი...),
 რომლის მხარი ბოლოში მოხრილია 90°—45° მდე და პირდაპირ კბილაშია ჩა-
 მჯდარი, ან კიდევ—მხარი კბილასთან ერთად მთლიანი ხისაა“. გ. ჩ ი ტ ა ი ა ს
 მოწმობით „ერქვენის ეს ტიპი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიან ნაწილში «ხე-
 ვურული გუთნის» სახელწოდებითაა ცნობილი“ (იხ. ეთნოგრ. მოგზ., გვ. 217).

„მეორე ტიპის ერქვანიც გვხვდება“. ამ ჯგუფის დამახასიათებელ თავი-
 სებურებად გ. ჩ ი ტ ა ი ა ს ის მიაჩნია, რომ მათი „მხარი პირდაპირ ხელნაშია გა-
 ყრილი“. ამავე ავტორის სიტყვით „ამ ტიპისაა“ აჩაი, „აჯილა“ და ვუთანი.
 „ერქვენის ამ ტიპს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელებში «ფშაური გუთანი»
 ეწოდება (იქვე, გვ. 218).

თავისი დებულება მოკლედ ასე აქვს გამოთქმული, —„არსებობს: 1. ერქვანი
 მოკაცული და კბილაში ჩამჯდარი მხარით, 2. ერქვანი სწორი და ხელნაში გა-
 ყრილი მხარით“ (იქვე, 218). ამ დებულებათა თვალსაჩინოდ დასამტკიცებლად
 იქვე დართულია ამ ორი ტიპის სქემა (გვ. 218).

არა მგონია Fr. Nopcsa-ს მიერ წამოყენებული დებულება სახნავი იარაღის მთავარ ნაწილებად მხოლოდ მხარის, ანუ რვილის, კბილასი და ხელნას მიჩნევისა, ყველა დანარჩენი ნაწილის-კი მეორე-ხარისხოვნად ჩათვლის შესახებ სწორე, ან და თუნდაც მარტო მიზანშეწონილი იყოს. რა ღირებულება აქვს კლასიფიკაციის საფუძვლად მიღებულ ისეთ დებულებას, რომელიც საკვებულსა და ფრთას სახნავი იარაღისათვის მეორე-ხარისხოვან ნაწილებად სცნობს?

რვილი ქუსლსახნისთან ერთად მთლიანი ხისაა და მოხრილია. თუ ცალკეა გაკეთებული და სწორედ გამოყვანილი რვილი ხელნაშია გაყრილი, რომელიც თითონ ქუსლ-კბილაშია ჩასმული, ეს არსებითად მხოლოდ ტეხნიკური საკითხია, ან, უკეთ რომ ითქვას, მხოლოდ ტეხნიკურ გაუმჯობესებას წარმოადგენს, რათგან ორსავე შემთხვევაში არსებითად დინამიკის ერთი-და-იმევე პრინციპის და ერთი-და-იმევე კანონის განსახიერებასთან გვაქვს საქმე.

პრაქტიკულად ამ პრინციპის კლასიფიკაციის საფუძვლად დადების მიზანშეუწონლობა თვით გ. ჩიტაიასგან შედგენილი სახენელთა ორ ტიპად დაყოფილობის სქემითაც მტკიცდება. დებულების თანხმად მეორე ტიპს, ანუ სახეობას მხარი სწორე აქვს, ნამდვილად-კი, როგორც ამ სქემაში წარმოდგენილი ნახატებითგან ცხადი ხდება, IIa სახეობის მხარი, ანუ რვილი არც თითონ არის სწორე და ხელნაშიც ძალზე გეზად არის გაყრილი. IIb სახეობის წარმომადგენელ გუთანს-კი თვით რვილიც საგრძნობლად მოხრილი მოყვანილობისა აქვს და პირველ ჯგუფისაზე უფრო მეტი გეზადობითაც არის ხელნასთან დაკავშირებული.

ამგვარიად არც წამოყენებული პრინციპია სწორე და მიზანშეწონილი, არც კლასიფიკაცია შეფერება სინამდვილეს.

§ 5. სახნავი იარაღების კლასიფიკაციისათვის საჭირო წინასწარი მუშაობისა და გარემოებათა შესახებ

რაკი სახნავი იარაღის აგებულების მთავარ დამახასიათებელ თვისებათა მიხედვით კლასიფიკაციის ზემომოყვანილი პრინციპებიცა და დებულებანი დამაკმაყოფილებელი და მიზანშეწონილი ვერ აღმოჩნდა, ამ საკითხის გასარკვევად სხვა გზაზე დადგომა ემჯობინება.

სანამ კლასიფიკაციისათვის დასაფუძნებელი დებულების წამოყენებას შეუდგებოდეს ადამიანი, ჯერ თვით სახნავი იარაღის თანდათანო განვითარების საფეხურები უნდა ჰქონდეს გამორკვეული და ქრონოლოგიურად განსაზღვრული, შემდეგ უნდა შეფასებული იქმნეს სახენელის ყოველი ახალი სახეობის მიერ მის აგებულებაში შეტანილი ცვლილების ღირებულება და ახლად მოპოვებული გაუმჯობესების მნიშვნელობა, რომ, ამნაირად იარაღის აგებულებისათვის მათი არსებითობა, თუ მეორე ხარის-

ხოვნობა სრულებით ცხადი შეიქმნეს. ამ გზით საკითხის განხილვის დროს კლასიფიკაციის ძირითადი დებულებაც გამოირკვევა და თვით ჯგუფებად დაყოფაც ადვილი შეიქმნება.

ამასთანავე, სახენელის გაუმჯობესების ისტორიისა და მის სახეობათა კლასიფიკაციის საკითხის განხილვის დროს უნდა, როგორც ძველ წყაროებში და ცხელი და გადაარჩენილი ცნობები გამოვიყენოთ, ისევე თანამედროვე ეთნოგრაფიულ მასალებსაც დავეყაროთ: უნდა ანგარიში გაუწიოთ საქართველოს სხვადასხვა თემში დღემდე დაცულ სახენელის სხვადასხვა სახეობას, მათი აგებულების ნიშანდობლივ თვისებებს, მათ აღსანიშნავად ამ ემად ხალხში მიღებულ სახელებსა და მათი ნაწილებისათვის არსებულ ტერმინოლოგიას.

ზევით უკვე აღნიშნული გვეჩნდა, რომ სახენელის საუკუნეთა განმავლობაში თანდათანმა გაუმჯობესებამ და ახალ-ახალმა სახეობამ წინამორბედი სახეობა ვერ მოსპო. ამ ერთის შეხედვით უცნაური გარემოების მიზეზის გაგება ადამიანს არ გაუძნელდება, თუ საქართველოს ნიადაგის გასაოცარ სხვადასხვაობასა და ბუნებისა და თვისებათა მრავალფეროვანობას გაიხსენებს. მთა და ბარი, მაღლობი, ზეგანი და დაბლობი, ფერდობი და ვაკე ადგილი, მარად-თოვლიანი, ალბური, ტყიანი და სხვა ყველა არსებული ზოლები სუბტროპიკულამდე საქართველოში შედარებით მცირე მანძილის ფარგლებშიც კი შეუძლია ადამიანმა მონახოს. ნიადაგის თვისებების მხრივაც დიდი მრავალნაირობაა: სოფლის მეურნე ჩვენ სამშობლოში მაგარს, ძნელ მოსახნავსაც, უალერსად ფხვიერსაც, ხმელსა და მშრალსაც, ურწყულსა და ურწყავს, ნოტიოსს, სარწყავს, შავს, ღონიერ მიწასაც და მკლე, მწირ მიწასაც შეხვდება.

ცხადია, რომ ყოველ სახნავ მიწას ნიადაგის თვისებისა და მიხედვით სჭირდება დამუშავება. ამიტომ საყანური ზოგან ღრმად უნდა მოიხნას, ზოგან პირიქით ზედაპირულად, ზოგ ადგილას ნიადაგის სიმკვრივის გამო მძიმე და ღონიერი სახენელი სჭირდება, ზოგან-კი სუბუქი და მარტივი აგებულების იარაღიც თავის დანიშნულებას კარგად და ადვილად ასრულებს. სასოფლო მეურნეობის თვალსაზრისით არამცთუ მიზანშეწონილი არ იქმნებოდა, ხშირად შესაძლებელია სწორედ საზიანოც-კი გამხდარიყო ფხვიერი და ადვილად მოსახნავი მიწა რომ მიწისმოქმედს მძიმე გუთნით მოჭარბებულ სიღრმეზე მოეხნა, იმგვარიდევ როგორც ეკონომიური თვალსაზრისით საზარალო იქმნებოდა, რომ სოფლის მეურნეს ნახნავზე ტყუილ-უბრალოდ მეტი შრომა და ენერჯია დაეხარჯა.

ეს გარემოება უკვე ძველადვე ჰქონიათ საქართველოში ვათვალისწინებულნი. არქ. ლამბერტის მოწმობით, მაგ., სამეგრელოში რკინის სახნისიან ხის მარტივ სახენელს ამიტომ ხმარობდნენ, რომ იქაურ მიწისმოქმედთა აზრით რკინის გუთნის გაკეთებას მეტი ხარჯი სჭირდებოდა: ზოგან ხარებასაც დაამძიმებდა და უამისოდაც იმ პატარა რკინითაც იოლად მიდიოდა -ო (სამეგრ. აღწ., 56).

ამავე ავტორის ცნობით, რაკი სამეგრელოში ნიადაგი იმდენად რბილია, რომ მეტისმეტი ფხვიერება აქვს, - ამის გამო ოდიშის ერთ ადგილას, რო-

13. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. IV.

ცხადია, რომ ეს განმარტება ჩვენთვის საგულისხმო საკითხს სრულებით გარეგნული ნიშნების მიხედვით ახასიათებს და დამაკმაყოფილებლად მისი სახელია თუნდაც ამიტომაც არ შეიძლება, რათგან სახნავი იარაღის ამა-თუ-იმ სახეობისათვის უღელ ხართა სხვადასხვა რაოდენობის შესაბამელად გამოყენებასაც, უმჯობესია, თავისი საფუძველი უნდა ჰქონოდა, რომლის განმარტება ამ ახსნაში სრულებით არა ჩანს.

ს. ორბელიანის განმარტება ერქუნისა და კერძოდ ჯილდის სახელების ერთადერთი შესაძლებელი განმარტება არ არის. თვით სახელოვან ლექსიკოგრაფსაც რომ ზემოაღნიშნულზე უფრო საფუძვლიანი და არსებითი თვქსების დამახასიათებელი განმარტების მოყვანა შეეძლო, ეს იმითაც მტკიცდება, რაც მას საკუთრად თვით ჯილდის შესახებ აქვს ნათქვამი. მისი სიტყვით, „ჯილდა უფროთ ერქვანი“ იყო (ლექსიკ.). ამ საგულისხმო განმარტების წყალობით სამი ფრიად მნიშვნელოვანი გარემოება ირკვევა. პირველი გარემოება ზოგადი თვისებისაა, რათგან ცხადი ხდება, რომ ჯილდა და ერქუანი ერთმანერთისაგანცა და დანარჩენი სახნავი იარაღებისაგანაც მარტო შემზღული საქონლის რიცხვით-კი არ განსხვავდებოდენ, არამედ თავიანთი აგებულებითაც.

ორი დანარჩენი გარემოება კერძოდ ჯილდასა და ერქუნს ახასიათებს: მაშასადამე, ჯილდა უფროთ სახნავი იარაღი ყოფილა, ერქუანი-კი ფრთით შემკულე. ისინი თურმე სწორედ ამ თვისებით განირჩეოდნენ ერთიმეორისაგან.

საფიქრებელია და, როგორც შემდეგ დაგრწმუნდებით, უეჭველიც, რომ სახენელთა სახელების სხვაობა დანარჩენ შემთხვევაშიც იარაღის აგებულების განსხვავებით იყო გამოწვეული და განსხვავების გამომდინარეობელია. მაგრამ ამ გარემოების დანარჩენ შემთხვევებში არც ს. ორბელიანის ლექსიკონის დახმარებით, არც სხვა ძველი ძეგლების საშუალებით, ჯერ-ჯერობით მაინც, არ შეიძლება, რათგან სხვადასხვა სახელის მატარებელი სახენელის ჯერ არც ერთი გამოხატულება არ მოგვეპოვება, რომ დანამდვილებით ვიცოდეთ, თუ რომელი იყო ოქოქა, ან აჩაჩა, ან ჯილდა, არონა, თუ ერქუან-გუთანნი.

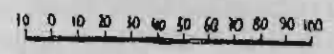
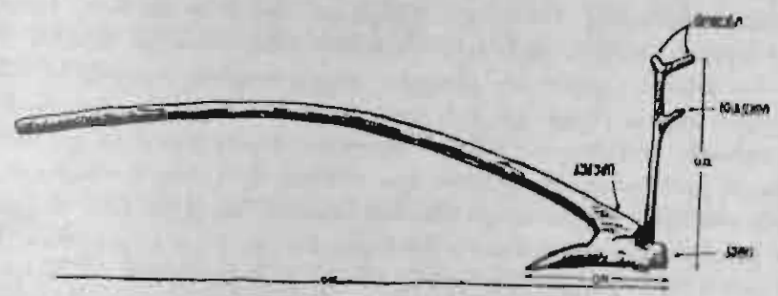
საბედნიეროდ ამ საკითხის გამორკვევის საშუალებას თანამედროვე ეთნოგრაფიული მასალებისა და აღწერილობის ისტორიულ წყაროთა ცნობების ერთად შესწავლა გვაძლევს. ამიტომ სახნავი იარაღის საქართველოში თანდათან გაუმჯობესების საკითხის გამოარკვევად, თანამედროვე ეთნოგრაფიული ფაქტების ცოდნა და გათვალისწინებაცაა აუცილებელი.

§ 7. ხალხში დაცული სახნავი იარაღები და მათი თანამედროვე სახელები

თანამედროვე სახნავ იარაღზე დაბეჭდილი ცნობები უმთავრესად აღმოს. საქართველოს შესახებ მოგვეპოვება გ. ჩიტაიას ზემოხსენებული ნაშრომის წყალობით. ამიტომ ჩვენი დაკვირვება და მსჯელობაც უნებლიეთ უმთავრესად ამ მასალაზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული, მაგრამ სისრულისათვის ვეცადე დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულ სახენელთა შესახებაც ცნობები შეგეკრიბა.

1. ჩ უ თ - კ ა ვ ი

აღსანიშნავია, რომ ქვემო ქართლის ს. ჩხიკვთას მცხოვრებთ სახნავ იარაღად აქეთ „ძველებური ჩუთი“ (იხ. გ. ჩიტაია, ეთნოგრ. მოგზ., 213), რომელიც დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული „კავი“-ს მსგავსია. ს. ჩხიკვთას „კავი“ მხოლოდ „ჩუთის“ ერთი ნაწილის აღსანიშნავად-და იხმარება (იხ. გ. ჩიტაია, ეთნოგრ. მოგზ., 213-214). დამახასიათებელია და საგულისხმო, რომ საბას თავის ლექსიკონში არც ერქუნის ქვეშ, არც ცალკე „ჩუთი“ და „კავი“ შეტანილი არა აქვს. „ჩუთი“ სრულებით არ იხსენიება, კავის შესახებ-კი ნათქვამია მხოლოდ: „კავი მოკლეული რკინა, თუ ხე“, — „კავი რომ სახნავ იარაღსაც ეწოდებოდა, ამის აღნიშვნა-კი ქართვ. ლექსიკოგრაფს სრულებით დაჰვიწყებია.

ნა. ნ.

მაგრამ ეს ტერმინი რომ მარტივი სახნავი იარაღის აღსანიშნავად ს. ორბელიანის დროსაც აღმოს. საქართველოშიც უნდა ყოფილიყო, ამას ტერ-

მინი „აქელკავი“ გვაფიქრებინებს, რომელიც კლავპროთის მოწმობით მთიელთა შორის გუთნის „კელნას“ ეწოდებოდა. „კავის“ საბაას-გან ლექსი-კონში შეუტანელობა მარტო იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ აღმოს. საქართველოში იქ, სადაც საბა ბინადრობდა, ასეთი მარტივი სახნავი იარაღი იშვიათი უნდა ყოფილიყო.

ხოლო „ჩუთი“, როგორც ქვევით აღნიშნული გვექმნება, საფიქრებელია, თავდაპირველად, იმდენად მთლიანად სახნავი იარაღის სახელი არ უნდა ყოფილიყო, რამდენადაც მისი გარკვეული ქვედა ნაწილისა.

ს. ჩიტივაში „ჩუთად“, დასავ. საქართველოში „კავად“ წოდებული სახნავი იარაღი უმარტივესი აგებულებისაა (იხ. ნახ. 5). ლიხთ-იმერეთში თუ იგი მიწის მოსახნავადაა განკუთვნილი, ამერეთში, ქვემო ქართლში, იგი თურმე „ანულის“ „ასაჩუთავად“ (თესვის წინ განმეორებით მოსახნავად) და სიმინდის ყანისათვის იხმარება“ (გ. ჩიტაია, ეთნოგრ. მოგზ., 213).

„ჩუთი“, ჩიტაიას სიტყვით, „წარმოადგენს მთლიანს მოკაულს ხეს, რომლის მსხვილ თავზე წამოცმულია თითქმის სწორგვერდებიანი სამკუთხედის ფორმის სახნისი. მისი ნაწილები სახელებია: „კავი“, „კუქუქი“, „კუდი“, „ხელნა“, და „ტოტები“ (ეთნოგრ. მოგზ., 213—214 და ნახ. № 5).

მაგრამ დართულ სურათზე (იხ. ნახ. 5) არა ჩანს, რომ ამ „ჩუთს“ სახნისი „მოკაულ ხეს“ მსხვილ თავზე ჰქონდეს „წამოცმული“. ამასთანავე ამ ნახატზე ჩუთის ნაწილების სახელთა შორის „სახნისი“ არც არის აღნიშნული. ამგვარად აღწერილობა სურათს მთლად არ უდგება და ამის გამო საფიქრებელი ხდება, რომ ან ნახატი სწორე არ უნდა იყოს, ან ეს აღწერილობა ამ ჩუთისა-კი არა, არამედ ოდნავ უფრო რთული აგებულების ჩუთს უნდა ახასიათებდეს, რომელსაც სახნისი მართლაც ჩამოცმული ექმნებოდა. აღწერილობა რომ ჩუთის დართულ სურათს არ უნდა ეხებოდეს, იქითგანაც ჩანს, რომ ამ ნახატზე ჩუთის არც ერთ ნაწილს „კავი“ არ ეწოდება, ისევე როგორც „ხელნა“-ს მაგიერ „ხელკული“ სწერია (შეად. გვ. 213, სურ. 4, გვ. 214-ს და აქვე ნახ. № 5).

სურათზე დახატული „ჩუთი“ მთლიანი, შუაზე მოხრილი და მარჯვენა კიდისაკენ კუთხოვანად მოკავებული ხეა, რომლის მარცხნივ წარზიდული კავის ნაწილი სოლივით წვეტიანია და სახნისის ჩანასახს, ან, უკეთ რომ ითქვას, სახნისის წინამორბედსა და წინაპარს წარმოადგენს. ეს ჩუთი თავისი სიმარტივეთა და მთლიანი ხისაგან გაკეთებულობით სტრატონისაგან აღწერილს ალბანურს, მთლიანი ხის სახენელ იარაღს გვაგონებს (იხ. აქვე) და, უეჭველია, ამ იარაღის უძველეს და უმარტივეს სახეობად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

„ჩუთს“ დართულ სურათზე მხოლოდ ხელნა უჩანს კავის კუდში ჩასმული (იხ. ნახ. 5). დანარჩენი ყველაფერი მთლიანი ხისაა. ამგვარად „ჩუთად“ ბუნებრივად კუთხოვანად მოკავებული ხე არის გამოყენებული, რომელსაც მარცხნივ წარზიდული მოკავებული წაწვეტილი ნაწილი სახნისად აქვს.

ჩუთის ნიშანდობლივ დამახასიათებელ თვისებას ის შეადგენს, რომ ამ იარაღს მიწის მოსახნავად წაწვეტილ კავს გარდა არაფერი გააჩნია: არც საგანგებოდ წამოცმული სახ-

ნისი, არც „კმალა“ და მით უმეტეს ისეთი დანარჩენი ნაწილები, როგორც საკვეთელი და „ფრთა“-ა, მის არ მოეპოვება. სწორედ ეს გარემოება „კავსა“ და „ჩუთს“ სახნავი იარაღის უმარტივეს და უძველეს სახეობად ქდის.

გ. ჩიტაიას მიერ მოყვანილი „ჩუთის“ აგებულების აღწერილობა უდგება ს. ლიგურეთის „აჩაჩ“-ს, რომლის სურათიც მის ნაშრომს დართული აქვს კიდეც (იხ. აქვე ნახ. 6) იმ ერთი არსებითი განსხვავებით, რომ ამ სახენელს სახნისს გარდა საკვეთელიც აქვს, რომელიც, უეჭველია, მერმინდელ დანართ ნაწილს წარმოადგენს. აქ სახნავი იარაღი უკვე ერთ მთლიან მოკავებულ ხეს აღარ წარმოადგენს, არამედ მოკავებული ხე ჩასმულია მარცხნივ თანდათანობით დავიწროვებულსა და ბოლოში ძალზე წაწვეტილ ხეში, რომელსაც ამ აჩაჩის დართულ სურათზე „კბილა“ ეწოდება, მაგრამ ს. ქსოვრეთის აჩაჩის ნახატზე ამ სახნავი იარაღის ნაწილების აღნიშნული სახელების მიხედვით (იხ. აქვე გვ. 203, ნახ. 8) საფიქრებელი ხდება, რომ ნამდვილად „ქუსლი“ უნდა ეწოდებოდეს.

„კბილა“ უნდა ამ ქუსლის იმ წინამდებარე წაწვეტილ ნაწილს ერქვას, რომელზედაც „საკნისი“-ა წამოცმული. არსებითადაც სწორედ ამ ნაწილს შეჰქვენიის „კბილა“-ს სახელი. თვით გ. ჩიტაიასაც აღწერილობაში იარაღის ამ ნაწილის სახელად „კბილა-ქუსლი“ აქვს ნახმარი (რაც სურათზე არაა აღნიშნული) და ნათქვამი აქვს: „ამ აჩაჩის მხარი... ჩუთის კავივით მოხრილია და კბილა-ქუსლშია¹ ჩამჯდარი“-ო (გვ. 215).

აზრი კავ-ჩუთის მთლიანი ხისაგან გაკეთების მაგიერ ცალკე ნაწილებისაგან შედგენის შესახებ სახნავი იარაღის შემოღების დასაწყის ხანაშივე თავისდა-თავად უნდა გაჩენილიყო, რათგან ჩუთისათვის გამოსადეგი, ბუნებრივად მოკავებული, ხის შოვნა ყოველთვის ვერ მოხერხდებოდა. ორი ნაწილისაგან მისი შემზადება და ქუსლ-კბილაში რვილ-ჩასმული სახნავი იარაღის გაკეთება-კი უფრო ადვილი იყო.

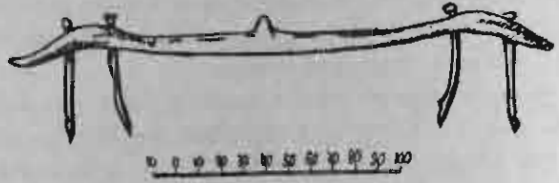
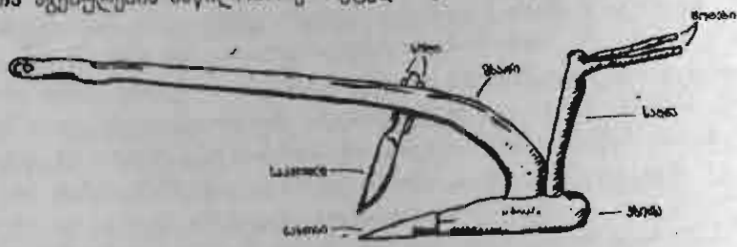
II. ა ჩ ა რ ი

გ. ჩიტაიას ცნობით ალბულადის თემში ორი სახეობის „აჩაჩი“ არსებობს:

ერთი მათგანი ს. ლიგურეთში უნახავს, მეორე ს. ქსოვრეთში. პირველი ამ აჩაჩთაგანი ჩუთ-კავისაგან მხოლოდ იმით განსხვავდება, რომ, როგორც უკვე ნათქვამი გვექონდა, მთლიანი ხისაგან-კი არ არის გაკეთებული, არამედ მოკავებული მხარი, ანუ რვილი ცალკეა გაკეთებული, ქუსლ-კბილა კიდეც ცალკე და რვილი ამ ქუსლ-კბილაშია ჩადგმული, ისე როგორც მასთან ერთად და მის უკანვე ხელნაც (იხ. გ. ჩიტაიას ნაშრომის გვ. 215, სურ. 6—აქ ნახ. 6). ამ აჩაჩის მთავარ განმასხვავებელ თვისებას თითქოს რვილში გაყრილი და სოლებით დამაგრებული „საკვეთელი“ შეადგენს. როგორც დავრწმუნდით, ჩუთ-კავს საკვეთელი არ აბადია.

¹ ეს ორი სიტყვა ჩვენგანაა ხაზგასმული.

მაგრამ, როგორც ზევით (იხ. გვ. 194 - 195) აღნიშნული გვექონდა, მკვლევარს უნდა გათვალისწინებული ჰქონდეს სახენელის ძველ და წინამორბედ სახეობათა აგებულების ნაწილობრივი შეცვლა მერმინდელი, გაუმჯობესებული სა-

ნახ. 6.

ხეობის ზეგავლენით. სწორედ აქ, ლიგურეთის აჩაჩის ნიშანდობლივი თვისების გამორკვევის დროს, უნდა გავიხსენოთ ასეთი მერმინდელი ცვლილების შესაძლებლობა. უმკველია, აჩაჩას თავდაპირველად საკვეთელი არ ჰქონია და მხოლოდ შემდგომი დართულ გაუმჯობესებას წარმოადგენს.

ეს მოსაზრება მით უფრო გასაგები გახდება და ბუნებრივად გვეჩვენება, თუ იმასაც მხედველობაში მივიღებთ, რომ, როგორც ჰვემით დაერწმუნდებით, უფრო რთულს, ორ-ულღიან სახენელსა-ც-კი საკვეთელი არ აბადია (იხ. გვ. 182, ნახ. 7). ამასთანავე ლიგურეთის აჩაჩს ხმალა-ც-კი არა აქვს, ე. ი. ის ნაწილი, რომელიც სახენელს სიმტკიცეს ანიჭებდა. ასეთი მარტივი და სუბუქი აგებულების სახენელის რვილს ზემოთგან ჰვემოთკენ დაშლილველი რკინის საკვეთელი, რა თქმა უნდა, დაამძიმებდა და სიმტკიცეს დაუკარგავდა. ამიტომ უხმალო სახენელი მუშაობისათვის შესაფერისად გამოსადეგი ვერ იქმნებოდა. ყველა ზემომოყვანილ მოსაზრებათა გამო საფიქრებელია, რომ ს. ლიგურეთის აჩაჩის საკვეთელი ამ სახეობის სახენელის თავდაპირველი კუთვნილება არ უნდა იყოს.

ამავე აზრის სისწორეს, როგორც შემდგომი თავის ადგილას (იხ. აქვე, ნახ. 12 და 13) დაერწმუნდებით, სამეგრელოში გავრცელებული სახენელი „ავაფა“-ს, ან „ოგაფა“-ს, ზოგადი ქართული ოქოქას შესატყვისობისა, და რაჭული „ოჩოჩა“-ს აგებულებაც ადასტურებს.

მაინც შეცდომის უოველგვარი შესაძლებლობის თავითგან ასაცილებლად ხალხის მსჯავრო იყო საჭირო: თვით ქართველ მიწისმოქმედს, რომელმაც სახენელთა აგებულება ავლაზე უკეთესად უნდა იცოდეს, უნდა გადაეწყვიტა ეს მნიშვნელოვანი საკითხი და მეც ამ სამჯავროს მიემართე. ი რო დ ი ო ნ ს ო ნ-დ უ ლ ა მ ვ ი ლ მ ა, რომელმაც დიდად დაამეილა და ამის შემოწმება და გამო-

რკვევა იკისრა, ს. დილომითგან ჩამოიტანა ცნობა¹, რომ იქაურები გადაჭრით ამტკიცებენ, რომ აჩაჩს, ან აჩეჩას, როგორც თურმე დილომში ხმარობენ, საკვეთელი არა აქვს. მათივე სიტყვით, აჩაჩი იგივე ჩუთია და, როგორც უკვე დაერწმუნდით, ჩუთსაც მართლაც არც საკვეთელი და არც ხმალა არა აქვს.

მაშასადამე, აჩაჩი ისეთივე აგებულება-მოყვანილობის სახენელი იყო, როგორისაც ჩუთ-კავია. მათ შორის მხოლოდ ის განსხვავება ჩანს, რომ ჩუთ-კავი მთლიანი ხისაგან გაკეთებული იარაღი იყო, აჩაჩი-კი ცალკეული ნაწილები-საგან არის შემდგარი.

III. ა რ ო ნ ა ა ნ უ ა რ უ ნ ა ა

გ. ჩ ი ტ ა ი ა ს „მესხური არონაა“, ანუ „არუნაა“-ს არც აგებულება აქვს აწერილი თავის მრავალჯერ დასახელებულ ნაშრომში, არც სურათი დაურთავს (იხ. გვ. 226, შენ. 4). მაგრამ მისი ნებართვით 1923 წ. მისგან შესხეთში ეთნოგრაფიული ექსკურსიის დროს „არუნა“-ს გადაღებული ნახატი (იხ. საქართ. მუზეუმის კოლექცია № $\frac{42-24}{17}$) ვსარგებლობ და ამის წყალობით ამ სახენელის აგებულების გამოკვლევა შემძლიან².

„არუნაა“ მთლიანი ხისაგან გაკეთებული არ არის, არამედ აჩაჩას მსგავსად ცალკეული ნაწილებისაგან არის აწყობილ-გამართული (იხ. ნახ. 7). მაგრამ მისი „რვილაა“, ლიგურეთის აჩაჩის მსგავსად, ქუსლ-კბილაში-კი არ არის ჩასმული, არამედ მანქუაშია გაყრილი.

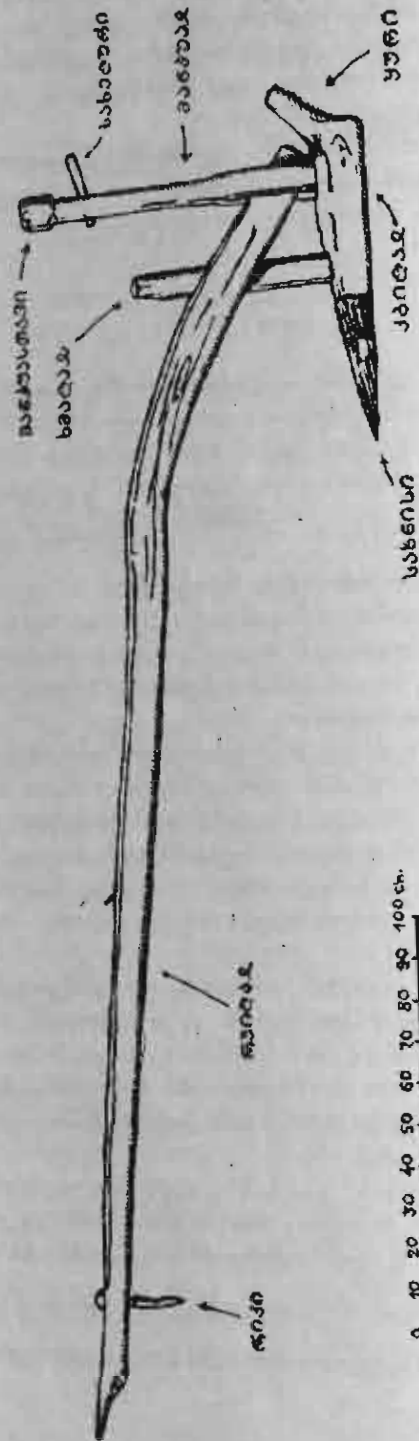
თვით არონაას „მანქუაა“-ც ქუსლ-კბილაშია ჩასმულ-ჩაქედილი და თავისი დანიშნულებით აჩაჩის ხელნას უდრის. მოყვანილობით მანქუაა ხელნაზე უფრო მსხვილია და ბოლოსაკენ, სადაც მას რვილას გასაყრელად გეზად ნახერტი აქვს ამოჭრილი, გაგანიერებულია. ზევით მანქუას თავი აქვს მომრგვალებით გაკეთებული, რომელსაც „მანქუას თავი“ ეწოდება, ხოლო ოდნავ ამის ქვემოთ პატარა ჯოხი აქვს გაყრილი ხელის მოსაკიდებლად, რომელსაც „ხახელური“ ჰქვია.

რვილაა თავში, თითქმის სახნისის წვეტის გასწვრივამდე სწორეა და მხოლოდ ოდნავ არის დახრილი, მაგრამ ამ ადგილითგან მოყოლებული რვილაა იმდენად ძლიერად იხრება, რომ მანქუაში გაყრილი ბოლო ქუსლ-კბილაზე აქვს დაყრდნობილი. „კბილაა“-ს მოყვანილობა ჩვეულებრივისგან ოდნავ განსხვავდება: ქუსლ-კბილას თავში რკინის სახნისი აქვს წამოცმული, ბოლოს-კი ზევითკენ აწეული „ყური“ აბია.

არუნაას მთავარ განმასხვავებელ თავისებურებას „ხმალაა“ შეადგენს, რომელიც ხის ნაქერს წარმოადგენს, მანქუას წინ და რკინის სახნისის ოდნავ უკან მდებარეობს და, კბილაში ჩასმულ-ჩაქედილი, შუაზე

¹ ამ დახმარებისათვის ი რო დ. ს ო ნ დ უ ლ ა შ ე ი ლ ს გულითად მადლობას მოვხსენებ.

² გ. ჩ ი ტ ა ი ა ს ამისათვის გულითად მადლობას მოვხსენებ.

ნახ. 7.

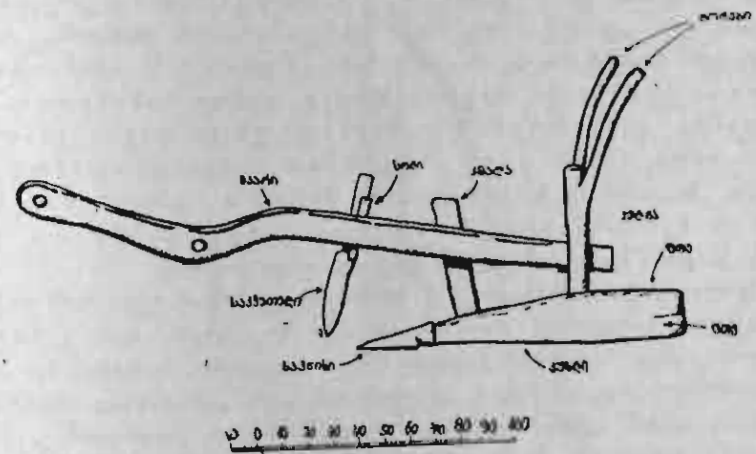
რეილაშია გაყრილი. ხმალა ერთის მხრით სახენელის ნაწილების მეტი სიმტკიცით დასამაგრებლად უნდა იყოს შემოღებული, მეორეს მხრით რეილასა და ქუსლ-კბილას შესაყარისაგან წარმოდგარი კუთხის ოდენობის საჭიროებისამებრ შესა-ცვლელად. არონას თავისი აგებულების სწორედ ეს ახალი, ხმალად წოდებუ-ლი, ნაწილი და „ყური“ შეადგენს სახენელის გაუმჯობესებას.

აღსანიშნავია, რომ არონას საკეთილი არ აბადია. მაშასადა-მე, იგი, მოკლედ რომ შეინდომოთ მისი აგებულების ნიშანდობლივი თვისე-ბის დახასიათება, სახნის-ხმალა-ყურიანი სახნაეი იარაღია.

ს. ორბელიანის განმარტებით, არონა „ყვერის კარის“ სა-ხენელი ყოფილა და ეს გარემოება მას ოქოქასა და აჩაჩას მომდევნო საფეხუ-რად გვაგულისხმებინებს. თავის წინამორბედებთან შედარებით მის ზედმეტ ნა-წილს ხმალა და ყური შეადგენს და სწორედ ეს უნდა იქმნეს სახენელის აგებუ-ლების განვითარების მომდევნო საფეხურად მიჩნეული.

IV. ჯ ი ლ ლ ა

ს. ქსოვრეთის „აჩაჩი“ თავისი აგებულებით (იხ. ნახ. 8) ს. ლიგურე-თის აჩაჩისაგან იმით განსხვავდა, რომ მისი რეილი, ანუ მხარი ბოლოში მოხრი-ლი და ქუსლ-კბილაში ჩამჯდარი არ არის. ამის მაგიერ რეილი, ანუ მხარი ხელნაშია გაყრილი, რომელიც თითონ ქუსლ კბილაში ჩასმული გამაგრებული არის. ამასთანავე მას ს. ლიგურეთის აჩაჩთან შედარებით ის თავისებურებაც

ნახ. 8.

აქვს, რომ „ეშალა“-ც გააჩნია, ლიგურეთისას-კი „ეშალა“ არ მოეპოვება. ეს ორი თვისება, როგორც დაერწმუნდით, მარტო ამ სახნაეი იარაღის ტექნიკურ თავისებურებასა და გაუმჯობესებას არ წარმოადგენს. არამედ უკვე არონასაც მოეპოვება. ამიტომ ეს ორი თვისება ქსოვრეთის აჩაჩის განსა-კუთრებულ თავისებურებად ვერ ჩაითვლება.

„ჯილა“ გ. ჩიტაიას ცნობით მესხეთშიც ყოფილა „დღევანდლამდე დაკული. რაკი ამ „მესხური ჯილა“-ს აღწერილობა და ჩანახატი მას თავის ნაშრომში მოყვანილი არა აქვს, ამიტომ მისი ნებართვით ვსარგებლობ საქართველოს მუზეუმში დაცული ჯილის ნახატი, რომელიც გ. ჩიტაიას 1923 წ. მესხეთში ეთნოგრაფიული მიზნით მოგზაურობის დროს ახალციხის ყოფ. მაზრის ს. არალში გადაუღია (იხ. საქ. მუზეუმის კოლექცია № 42-24 / 17); რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ.

მესხეთში ამ იარაღს ძველებურად „ჯილა“ ჰქვამდნენ. ეს სახენელი ორი ერთმანერთზე გადაბმული ცალკეული ნაწილისაგან შედგება (იხ. ნახ. 9). ერთ ნაწილს „საკუთრიე სახენელი“ შეადგენს, მეორე ნაწილს-კი ლერძ-თვლიანი სახიდევი უპირველესად, რასაკვირველია, თვით სახენელი უნდა იქმნეს განხილული.

ს. არალის „ჯილა“ სახნის-ხმალიან სახენელ იარაღს წარმოადგენს, რომლის რვილა მანქანაშია ბოლო ნაწილით ქუსლ-კბილას დონეზე გაყრილი. მანქანა ქუსლ-კბილაშია ჩასმულ-ჩაჭედვით. ხმალის ბოლოც ქუსლ-კბილაშივეა ჩასმული რკინის სახნისის ოდნავ მოშორებით, ხმალას შუა ნაწილი-კი რვილშია გატარებულ-გაჭედვით.

ამგვარად, ამ სახენელს არც საკვეთელი აბადია და არც ფრთა. ფრთა რომ მას არ გააჩნია, სრულებით ბუნებრივია და სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო, რათგან საბას ზემომოყვანილი განმარტებით, ჯილა მართლაც უფრო სახენელი იყო. მაგრამ სრულებით მოულოდნელი და განმაცვიფრებელი გარემოებაა, რომ ს. არალის „ჯილას“ საკვეთელიც არა აქვს. ბუნებრივად იბადება საკითხი, აქ ხომ რაიმე გაუგებრობა არ არის?

საკმარისია ადამიანმა სახენელის ზემოგანხილული სახეობის „არონაჟს“ აგებულების აღწერილობა გადაიკითხოს და ამავე სოფლის არალის „არუნაჟს“ (იხ. აქვე, გვ. 101 - 103) მოყვანილ ნახატს გულდასმით თვალი გადაავლოს, რომ უმაღლესი ნამდვილი ერთარება მისთვის ცხადი შეიქმნეს: „ჯილა“-ს სახელით წარმოადგენილი ს. არალის სახენელი ნამდვილად მხოლოდ „არუნა“ არის. ეს ერთი-ჯილად მიჩნეული სახეობა აგებულებით „არუნისა“-გან არაფრით არ განსხვავდება. ამგვარად შექვევლია, რომ აქ ცხადი შეცდომა და გაუგებრობაა: ერთი-და-იმევე სახეობის სახნავ იარაღს ორი სხვადასხვა სახელი ეწოდება. ცხადია, რომ ს. არალის „ჯილა“-დ მიჩნეული სახენელი ნამდვილი ჯილის აგებულების ნიშანდობლივი თვისების გამოსარკვევად სრულებით გამოსადეგი არ არის.

„ჯილა“-ს შესახებ ცნობები მე XIX ს. ოთხმოციან წლებში იყო გამოქვეყნებული (იხ. Материалы ИВГКЗК, т. III, ч. 2, გვ. 141). ამ ცნობების მიხედვით „ჯილა“ სამცხისა და ჯავახეთის ძველი მოსახლეობის მკვიდრთა შორის ყოფილა გავრცელებული. საქართველოს გარეშე მხოლოდ ერევნის მაზრის მცხოვრებთა შორის ყოფილა ცნობილი (Материалы, III, ч. 1, გვ. 89 და Свод Материалов, IV, გვ. 263). მესხეთ-ჯავახეთში გადმოსახლებულ სომხებს შორის ჯილა მხოლოდ მე-XIX ს. ოთხმოციან წლებითგან გავრცელებულა აქა-იქ (Свод

Матер., IV, 263). ერევნის მაზრაში გავრცელებული ჯილა სამცხე-ჯავახეთის ჯილისაგან აგებულებით თვალსაჩინოდ განსხვავდებოდა.

მესხეთ-ჯავახეთში ჯილაში თურმე 4-5 უღელ ბარს, ან 3 უღელ კამბეჩს აბამდენ.

თავისი აგებულებით ჯილა ხისგან გაკეთებულ სახენელს წარმოადგენდა, რომელსაც მხოლოდ სახნისი ჰქონდა რკინისა ქუსლ-კბილაზედ წამოკმული. ამ სახენელის განმასხვავებელ თვისებას ქუსლ-კბილას უკანა ნაწილზე აქეთ-იქით დამაგრებული ყურები შეადგენდნენ, რომელნიც სახნისისაგან გათხრილ მიწას კვალის ორთავე გვერდზე, აქეთ-იქით ჰყრიდნენ. ამგვარად ჯილა უფრო სახენელი იყო, მაგრამ ყურები იანი.

აღსანიშნავია, რომ ერევნის მაზრაში გავრცელებული ჯილა იგივე გუთან ყოფილა, მხოლოდ უგოგორ-ფაფალაკოდ. მაშასადამე, სახნის-საკვეთელსა და ხმალას გარდა, მას ფრთაც ჰქონია, მესხურ ჯილას-კი ფრთის მაგიერ ყურები ჰქონდა (Материалы, III, ч. 1, გვ. 89 და Свод Мат., IV, 263-264).

რაკი საბა ორბელიანს მკაფიოდ აქვს ნათქვამი, რომ „ჯილა უფრო ერქუანი“ იყო (ლექსიკ.), ცხადი ხდება, რომ ერევნის მაზრაში ჯილად წოდებული სახენელი ნამდვილად ჯილა არ ყოფილა. როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, ასეთი სახეობის იარაღს ერქუანი ეწოდებოდა. მაშასადამე, ერევნის მაზრაში ჯილას ძირითად აგებულებას ფრთა მერმე უნდა ჰქონდეს ერქუანის, ან გუთნის მიმბაძველობით დართული.

მაგრამ ამავე საბას ზემომოყვანილი განმარტებითგან ჩანს, რომ, რაკი ჯილა ერქუნისაგან მხოლოდ თავისი უფროობით განსხვავდებოდა, ამიტომ ჯილას მის დროს ხმალა და საკვეთელიც ჰქონია. არსებულ აღწერილობათა მიხედვით-კი მესხურ ჯილას საკვეთელი არ უნანს. ამის გამო საფიქრებელი ხდება, რომ ჯილის პირვანდელი აგებულება სრულად არც მესხეთში ჰქონიათ დაკული. საბასი და თანამედროვე (ერევ. მაზრ.) ცნობების მიხედვით ჯილა თავდაპირველად უნდა სახნის-ხმალა-საკვეთლიანი და ყურებიანი სახენელი ყოფილიყო. თუ ადამიანი გვლდენ შტედტისაგან დახატულ ქართლში გავრცელებული სახენელის სურათს გაშინჯავს (იხ. აქვე, გვ. 165, სურ. 3), დარწმუნდება, რომ მას სწორედ იმდროინდელი ჯილის სურათი აქვს დაკული.

ფრიად საყურადღებო და საგულისხმოა ამ მესხეთის სახენელის წინა ნაწილი, ამ არუნას სახიდავი. იგი შოლტაის ლერძ-გოგორებს წარმოადგენს, სახელდობრ, ლერძის შუა ნაწილზე დამაგრებული აქვს „შოლტაჟ“. ამ შოლტას წინ უღელი აქვს დამაგრებული გამწვევი პირუტყვის შესაბმელად და ლერძ-გოგორებისა და მათზე გადაბმული სახენელის წარსახიდავად.

ცხადია, რომ შოლტა-ლერძ-გოგორა ხვნის დროს უღლეული საქონლისათვის სახენელის წარზიდვის მძიმე; ტვირთის შესასმუშებლად გამოყენებული საშუალებაა. აღსანიშნავია, რომ ამ შოლტა-ლერძ-გოგორებს ორივე თვალი ერთი-და-იმევე ზომისა აქვს. ამ მხრივ იგი გუთნის წინა ნაწილის, ფამფალაკისაგან, არსებითად განსხვავდება, რათგან ფამფალაკს, როგორც დავრწმუნდებით (იხ. აქვე, გვ. 182 და 186), სხვადასხვა ზომის თვლები ჰქონდა: ველისა და

კვლის გოგორები ტოლ-მეტნი იყვნენ იმდენად, რომ ერთ მათგანს სახელად „მცირე გოგორა“-ს ეწოდებოდა და ეხლაც ეწოდება.

ფამფალაკთან შედარებით შოლტა-ლერძ-გოგორები, რასაკვირველია, უფრო მარტივი და უხეშია, რათგან იქ ის განსხვავება, რომელიც ორნატის, ანუ ხნულის კვლის დონის სიღრმესა და მეორე გვერდზე მდებარე ჯერ მოუხნავი ველის დონეს შორის სახენელის მუშაობის დროს არსებობდა, სრულებით გათვალისწინებული არ არის.

მაგრამ ს. არალის სახენელის შოლტა-ლერძ-გოგორები სწორედ ამ თავისი უხეშობითა და პირველყოფილობით არიან საყურადღებო, რათგან სწორედ ეს თვისებებია, რომ მის დიდ ხნობებს ამჟღავნებენ. ეს მოწყობილება რომ მაინცდამაინც ახალი, მე-XIX ს-ში, შემოღებული არ არის, ამას თუნდაც ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ „შოლტა“-ს არსებობა ს. ორბელიან-მაც იცოდა: მას თავის ლექსიკონში განმარტებული აქვს კიდევაც: „შოლტა ერქვის იარაღი“-ო, ე. ი., რომ შოლტა სახენელისათვის გამოყენებული მონაწყობი იყო.

მაგრამ ამაზე უფრო საგულისხმო გარემოებაა, რომ საქართველოში, თვით ლიხთ-იმერეთშიც-კი, ასეთი შოლტა-ლერძ-გოგორების წინათაც არსებობა იტალიელი მისიონერის მხატვარი კასტელის ზემომოყვანილი სურათითაც (იხ. აქვე, გვ. 184, სურ. 2) უცილობლად მტკიცდება. მას, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, მხოლოდ დაბატვის დროს შეცდომა მოსვლია.

უეჭველია, „შოლტა“, ვითარცა სახენელის იარაღი, მე-XVII ს-ზე გაცილებით უფრო ძველია. არსებითად-კი იგი იმ ლერძ-გოგორებს წარმოადგენს, რომლის შესახებაც პლინიუსს სეკუნდუსს, ანუ მცირეს ნათქვამი აქვს: „დიდი ხანი არ არის, რაც ვალდიის რეტიკაში გამოიგონეს და სახენელს ორი გოგორა დაურთეს, რასაც იტაურნი „პლაუმორატია“-ს (plaumorati) უწოდებენ“-ო (Naturalis Historia, Car. Mayholl-ის გამ. XVIII, 18)¹. ამიტომაც შესაძლებელია და საფიქრებელი, რომ შოლტა-ლერძ-გოგორები ძველის-ძველი დროითგან იყოს საქართველოშიც შემოსული და შერჩენილი.

V. უაჭუანი და გუთანი

ჯილღას შემდგომ ეთნოგრაფიულ დაკვირვებას კვლევის საგნად მხოლოდ „გუთანი“-ს აქვს. ეს გარემოება იმით აიხსნება, რომ თანამედროვე საქართველოში „ერქუანი“ სახენელი იარაღის მხოლოდ ერთი ნაწილის აღმნიშვნელი-დაა, ზოგადი მნიშვნელობა ამ ტერმინს თითქოს უკვე დაკარგული აქვს.

გ. ჩიტაიას მოწმობით „ამჟამად მთიულნი და ხევსურნი ერქვანს, ვერქვანს აჩაჩა-სახენელის სახელურს უწოდებენ“ (ეთნოგრ. მოვზ., გვ. 204, შენ.1).

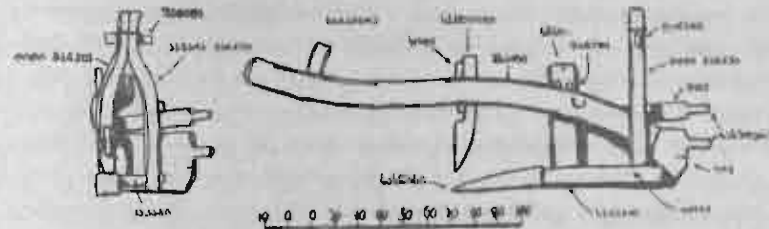
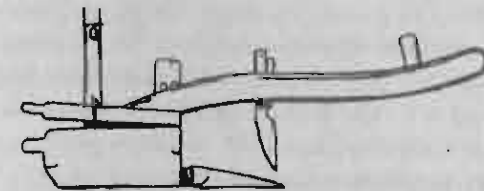
„გუთანი“ კვლავ დანარჩენი სახნავე იარაღებისაგან თვალსაჩინოდ განირჩევა: მას (იხ. აქვე, გვ. 184, ნახ. 4 და ნახ. 10) აქვს „ფამფალაკი და გოგორები, რომლითაც გუთანი ჩუთ-აჩაჩის სახის ერქვანისგან განსხვავდება“-ო, ნათქვამი

¹ „Non pridem inventum in Raetia Galliae duas addere tali rotulas, quod genus vocant plaumorati“.

აქვს გ. ჩიტაიას (ეთნოგრ. მოვზ., 212). მაგრამ განსხვავების ასეთი დახასიათება ხედმიწვევითი არ არის და არც მთლად სწორია.

ჯერჯერობით რომ ფამფალაკ-გოგორებს, რომელნიც თვით გ. ჩიტაიასვე სამართლიანი სიტყვით „ხარის ტვირთის შესაძლებლებლად და მუშაობის ვასა-ადგილებლად არის მოწყობილი“ (ეთნოგრ. მოვზ., 212), გვერდი ავუქციოთ, შეიძლება ითქვას, რომ ჯილღასა და გუთანს შორის არსებითად განსხვავებას „ფრთა“ შეადგენს: ჯილღას, როგორც დაერწმუნდით, ფრთა არა აქვს, გუთანი-კი ფრთით არის შემკული (იხ. ს. ჩხიკვას გუთნის სურ. № 2 გ. ჩიტაიას ნაშრომის 211 გვ-ზე და აქვე გვ. 185 - 186).

ჩუთ-კაეისაგან გუთანი ბევრი თვისებითა და ნაწილებით განსხვავდება, აჩაჩისაგანაც გუთანს სხვადასხვა ისეთი გარემოება და ნაწილიც ისხვავებს, რომელიც არც აჩაჩს და არც ჯილღას არ აბაღია.

ნახ. 10.

ბელტის გადასაბრუნებელი მოწყობილობის, „ფრთა“-ს ან ფრთეს, სახნავე იარაღის შემდგენელობაში ჩართვას უაჭუელიად ამ იარაღის ბოლო ნაწილის აგებულობა უნდა შეეცვალოს. „ფრთე“, ანუ „ფთე“, რომელიც „უმეტესად მთლიანი ფიცრისა“ კეთდება (გ. ჩიტაია, ეთნოგრ. მოვზ., 210), ისე უნდა უაჭუელიყო დამაგრებული, რომ თავისი დანიშნულება საუკეთესოდ აესრულებინა. კელნაზე მისი დამაგრება მიზანშეწონილი არ იქნებოდა და ამიტომაც გუთანს კელნა არცა აქვს. ამის მაგიერ იქ პატარა და დიდი მანქუებიცაა.

„მანქუებიც“ ხისაა. ორივე მანქუა ისეა გვერდებზე გახრილი, რომ ერთად შეერთებულთ ბოთლის მოყვანილობა აქვსთ. ორთავეს, დიდსაცა და პატარა მანქუებს, თავები წნელითა და ჩხირით, რომელსაც „ფარეში“-ც ეწოდება,

14. იხ. კავშირული, თხულებანი, ტ. IV.

ერთმანერთზე მაკრად აქვს მიკრული. მანქუების ბოლოები-კი ერთმანერთზე ბოთლის გვერდების მსგავსად განზე დაშორებული და დასწვრივად ჩამოშვებული აქვს.

რეილი, ანუ მხარი გუთანში, ჯილის მსგავსად, ხელნაში-კი არ არის გაყრილი, არამედ იმ მარცხნივ მდებარე მანქუაში, რომელსაც „დიდი მანქუა“ ეწოდება. ამ დიდ მანქუას ბოლო ქუსლ-კბილაშია დამაგრებული. მორგნივ მდებარე მანქუას „პატარა მანქუა“ ეწოდება. სწორედ ამ პატარა მანქუაზეა „ფრთე“-ს, ანუ „ფთა“-ს უკანა ნაწილი დამაგრებული, წინა-კი ხმალაზეა მიმაგრებული. პატარა მანქუას ქვედა ნაწილში გაყრილი აქვს „კაბაბი“, რომელიც თავის მხრივ, ქუსლ-კბილაშია ჩაკედილი.

რაკი გუთნის ნაწილები სოლებით არის გაქედილ-დამაგრებული, ამის წყალობით ამ ნაწილების სურვილისა, ან საქაროებისამებრ დაგრძელება, ან დაშოკლება შეიძლება (იხ. გ. ჩიტაია, ეთნოგრ. მოგზ., 210—211 და აქვე, გვ. 189 სურათი 4 და გვ. 189, ნახ. 10).

ამგვარად, თუ გავითვალისწინებთ, რომ მანქუები ფრთეს დასამაგრებლად არის ხელნას მსგავსი გუთანში გაშოკუნებული, მაშინ ცხადი გახდება, რომ გუთანს, ფამფალას გარდა, რომლის შესახებ შემდეგ ვეიქმნება განსაკუთრებით საუბარი, ჯილდასაგან მხოლოდ „ფრთე“ ასხვავებს: სხვა დანარჩენი ნაწილები, როგორც, მაგ., სახნისი, საკეთელი და ხმალა, გუთანსავეთ ჯილდასაც ჰქონდა.

ამ გარემოების გათვალისწინებას დიდი მნიშვნელობა აქვს. რაკი გამოირკვა, რომ ჯილდა უფრო სახნავე იარაღი იყო და არის ებლაც, გუთანი-კი ფრთიანი, საკმარისია ს. ორბელიანის შემოშოკუნული ერთი განმარტება გავიხსენოთ, რომ ძველი ერქუნის აგებულების დამახასიათებელი თვისების გამოკვეთვა შესაძლებელი შეიქმნეს.

როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, საბას სიტყვითგან ცხადად ჩანს, რომ „ერქუანი“ ფრთით შემკული სახნავე იარაღი იყო და სწორედ ამ თავისი თვისებით ჯილდასგან განსხვავდებოდა. ს. ორბელიანის ეს ცნობა ცხადყოფს, რომ ერქუანი სახნავე იარაღის, ჯილდის, გაუმჯობესების მომდევნოსა და ამავე დროს არსებითი გაუმჯობესების უკანასკნელ საფეხურს წარმოადგენდა.

როგორც უკვე დაგრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 187 — 188) სრული, სახნის-ხმალა-საკვეთ-ფრთიანი, მაგრამ უფამფალაკო სახვნელის ცალკე სახეობის არსებობა კლავროთის აღწერილობით არის დამოწმებული. ებლა ცხადი ხდება, რომ მას სწორედ ერქუანი აქვს აღწერილი.

შემონათქვამითგან ისე გ. ჩიტაის, თითქოს ერქუანსა და გუთანს შორის აგებულების მხრივ არავითარი განსხვავება არ ყოფილიყოს: ორივე ფრთიანი სახნის-საკვეთ-ხმლიანი სახნავე იარაღი იყო. საბა ორბელიანსაც, როგორც ეტყობა, ასევე ეგონა. ამ გარემოებას მისი განცხადება გვაფიქრებინებს, რომ „გუთანი სომხურია, ქართულად ერქუანი ჰქვია“-ო (ლექსიკ.) მაშასადამე, ამ ორ

ტერმინს შორის თითქოს მხოლოდ ის სხვაობა ყოფილიყოს, რომ გუთანი ვითომც სომხური სიტყვა უნდა იყოს, ერქუანი-კი ქართული. მაგრამ საბას განმარტება როგორც ფილოლოგიურად მტკიცია, ისევე არსებითადაც სწორედ არ არის.

VI. ერქუნისა და გუთნის განმარტებითი ნაწილი

მე-XII ს-მდე ქ. შ., როგორც აღნიშნული გვექონდა (იხ. აქვე, გვ. 179 — 179), ერქუანი სახნავე იარაღის ერთადერთი ზოგადი, საყოველთაოდ გავრცელებული ქართული ტერმინი იყო. ძველი დასაჯერებელია, რომ ამის შემდგომ შემოსულ ტერმინს, „გუთანს“, ისეთ ხანაში, როდესაც ქართული სახელმწიფოებრივობაც, ეროვნული თვითშეგნებაც და კულტურაც სულ უფრო-და-უფრო ძლიერდებოდა, ისე განედევნა საუკუნეთა განმავლობაში გაბატონებული ტერმინი „ერქუანი“, რომ სახნავე იარაღის აგებულების რაიმე ახალი, თვალსაზრისით გაუმჯობესება არ შემოეყვანა.

საფიქრებელია, რომ ცხოვრებასა და ენაში „გუთანმა“ სწორედ იმიტომაც გაიმარჯვა „ერქუანზე“ და სასაბურო ენის საღაროთგან იმის წყალობით განდევნა, რომ სახნავე იარაღის ისეთი გაუმჯობესების გამოხატველი იყო, რომელიც ამ იარაღის განვითარების უკანასკნელ საფეხურს წარმოადგენდა. რაკი „ერქუანი“ ფრთის დართვის წყალობით ტეხნიკურად სრულებით დამთავრებული სახნავე იარაღი იყო, იმიტომ იმ გაუმჯობესებად, რომელმაც გუთანს ერქუანზე გამარჯვება მოუპოვა, შეიძლება მხოლოდ ფამფალაკ-გოგორები იქმნეს მიჩნეული.

მართალია საბას ნათქვამი აქვს, რომ „ფამფალაკი ერქუანის იარაღია“ (ლექსიკ.), მაგრამ საფიქრებელია, რომ ამ განმარტებაში ჩვენ ლექსიკოგრაფს „ერქუანი“ ზოგადი მნიშვნელობით აქვს ნახმარი, ვითარცა, მისგან უცხოოდ მიჩნეული, გუთნის შესატყვისი ძველი ქართული ტერმინი. ასეთი მნიშვნელობით უნდა იყოს ნახმარი ერქუანი „გოგორა“-ს განმარტებაშიც, რომლის შესახებაც აგრეთვე ნათქვამია: „ერქუანთ თვალი საბრუნავე“-ო (ლექსიკ.).

რასაკვირველია, არა ერთი შემთხვევაა, როდესაც ახალ-შემოსული, უმეტესად უცხო ენითგან ნასესხები, ან შეთვისებული სიტყვა, ისეთ გარემოებაშიც გაბატონებულია, როდესაც ენას ამ ცნებისათვის ძველი, საუთარი ტერმინი ჰქონებია, ისე რომ ახალ სიტყვას ენისათვის ახალი ცნება არ შეუძენია. მაგრამ ასეთი მოვლენა ყოველთვის გარკვეული პირობის, უცხო პოლიტიკური ბატონობის, შედეგია ხოლმე. „გუთანი“-კი ერქუნის მაგიერ ქართულში ისეთ ხანასა და პირობებში არ შემოსულა.

შემოაღნიშნულს გარდა, კიდევ შემდეგი გარემოებაა გასათვალისწინებელი. თანამედროვე საქართველოს სხვადასხვა თემში დაცული კავ-ჩუთი, ოქოქა, აჩაჩი და ჯილდა ყველა უფამფალაკო და არც ერთს მათგანს გოგორები წინ არა აქვს. მაშასადამე, ამ საკითხის გამოკვეთის დროს შესაძლებელია ეგვი მხოლოდ საკუთრად „ერქუნის“ შესახებ-და არსებობდეს, სახნავე იარაღი ერქუნის სახეობის შემოღებისთანავე ამ ახალ სახეობას ფრთას გარდა ხომ ფამფალაკ-გოგორებიც არ ჰქონდა?

რა თქმა უნდა, სრული უმკველობით ამ საკითხის გადაწყვეტა შესაძლებელი იყო, საქართველოს რომელსავე თემს რომ ეჩქუანი სახნავი იარაღის გარკვეული სახეობის ტერმინად ეხლაც ჰქონდეს დაცული და მისი აგებულების დაწვრილებითი აღწერილობა მოგვეპოვებოდეს, ან რომ ეჩქუანის ძველი სურათი რომელსავე ძველში აღმოჩენილიყო. მაგრამ რაკი ამ უამად მკვლევარს არც ერთი ზემოხსენებულ შესაძლებლობათაგანი არ გააჩნია, ამიტომ, ლოლიკურ მოსათი დაარჩენია. ერთი რამე მინც ცხადია: კლავროთის აღწერილობით სრული დასტურება, ერთი რამე მინც ცხადია: კლავროთის აღწერილობით სრული დასტურება, ერთი რამე მინც ცხადია: კლავროთის აღწერილობით სრული დასტურება.

ის არაჩვეულებრივი გავრცელებულობა, რომელმაც ტერმინი გუთანი მახლობელი აღმოსავლეთის ბევრი ერის ენაში გააბატონა და მანამდე იქ არსებული ტერმინები, ან სრულებით განდევნა, ან კერძო მნიშვნელობისა და სახეობის სახელებად აქცია, გვაფიქრებინებს, რომ „გუთანს“ სამეურნეო ცხოვრებაში და სახნავი იარაღის აგებულებისათვის რაღაც თელსაჩინო გაუმჯობესება უნდა შეეძინა. საქართველოში გავრცელებულ სახნავ იარაღთა აგებულების განვითარების თანდათან საფეხურების ზემომოქცვანაში განხილვამ დაგვარწმუნა, რომ ერთადერთი ნაწილი, რომელიც წინანდელებთან შედარებით გუთნის გავრცელებასთანავე შესაძლებელია ახლად შემოსულად მიჩნეულ იქმნას, გოგორ-ფამფალაკია.

მაგრამ ფამფალაკ-გოგორებსაც, როგორც ს. არაღის ე. წ. ჯილის, ნამდვილად-კი არუნაას აგებულების განხილვის დროს დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 205 და 207—208), თავისი ისტორია ჰქონდა და წინამორბედიც ჰყავდა. სახელდობრ, „შოლტა-ღერძ-გოგორები“, ეტყობა, გუთანზე გაცილებით უწინარეს ყოფილა სახენელის მოძრაობის გასაადვილებლად გამოყენებული. უკვე არუნასთან არის შოლტა-ღერძ-გოგორები დაკავშირებული. ასეა იგი ეხლაც ხალხში დაცული და ასევე მარტივი აგებულების სახენელთან გადაბმული ჩანს მე-XVII ს. იტალიელ მხატვრის კასტელის ზემომოყვანილ ნახატზეც (იხ. აქვე, გვ. 184, ნახ. 2).

მაგრამ, როგორც ეტყობა, შოლტა-ღერძ-გოგორებს საქართველოს სავლემ მურნეობაში გზა ფართოდ ვერ გაუკვლივია და საკმაოდ ვრცელი ასპარეზიც ვერ მოუპოვებია. ეს გარემოება, უეჭველია, შოლტა-ღერძ-გოგორების უზეშობით უნდა აიხსნებოდეს, რათგან ორნატის, ანუ ხნულის კვალის სიღრმისა და მოუხნავი ველის დონეთა განსხვავება იქ ნაფარაუდღევი არ არის და ამის გამო სახენელს მარჯვედ ვერ მოუდგება.

ეს ცხადი ნაკლი ფამფალაკ-გოგორების აგებულებაში თავითგან აცილებული და გამოსწორებული იყო. ამიტომაც არის, რომ ფამფალაკ-გოგორებს მურნეთა წრეში გამარჯვება მოუპოვა და შოლტა-ღერძ-გოგორები წარსულის ისტორიულ ნათად-ლა აქცია.

VII. ოქოქა, ოგაფა და ჩუთი

ზემომოყვანილი მიმოხილვითგან გამოიჩქევა, რომ სახნავი იარაღის თვითოეული სახელი ამ იარაღის გარკვეული აგებულების აღმნიშვნელია. გამოჩქლის მხოლოდ „ოქოქა“ შეადგენს, რომელიც ს. ირბელიანის განმარტებით, აჩივიტ ორი ხარის, ანუ ერთი ულლის შესამგელი სახნავი იარაღის აღმნიშვნელი იყო. ისე გამოდის, რომ „ოქოქა“ და „აჩიჩა“ ერთი-და-იმავე მნიშვნელობის მქონებელი, პარალელური ფორმები უნდა ყოფილიყო.

წარსული საუკუნის ოთხმოკვიან წლებში „ოქოქა“-ს არსებობის შესახებ ცნობა მიწებგკზ-ში და მის «Свод»-ის მე-IV წიგნში მოიპოვება. ამას გარდა მიმოხილვის (Свод) იტორს, ქრ. ვერში შევს, მისი აგებულების შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ ოქოქა და ოსურა ძიბირ (რუსულ აღწერილობაში დაბეჭდილია ძინირი-ღიბიბირი) იგივე ორბელი იყო, მაგრამ უფრო მომცრო კეთდებოდა და „ყოკომა“-ც არ ჰქონდა (იხ. Свод Материалов, IV, 262). ხოლო ორბელ-ზე, რომელსაც ქართლში გახაყბულის მეორეხისისი გადახენისათვის სომინდის შემდგომ ნიადაგის გასაფეიერებლად ხმარობდენ, ნათქვამია, რომ იგივე აჩეჩა, ე. ი. აჩაჩა არის, მხოლოდ ორბელს „ყოკომა“-ც აქვს ხნულის გასაღრმავებლად, თუ მისი სიღრმის შესამცირებლად (იქვე, VI, 261—262). აჩეჩაზე თავის მხრივ სწერია, რომ „აჩეჩა“ იგივე „არორ“-ია, რომელსაც გუმბრის (აღუქსანდროპოლის) მახრამი ხმარობენ, მხოლოდ „არორ“-ი „აჩეჩა“-ზე უფრო მოზრდილია (იქვე, IV, 260).

სომხური „არორ“-ი-კი ჩვეულებრივ ორი ხის ნაწილისგან შედგებოდა: წინეტილ ქუსლ-ქბილისაგან, რომელზედაც რკინის სახნისი იყო წამოცმული, და მობრილი რვილისა, ანუ „ზრუდე ხისა“-გან, რომელიც ქბილა-ქუსლში იყო ჩასმულ-ჩაჭედილი. მარჯვ-დარაღაგაობისა და უახანის მახრებში „არორ“-ი მობრის) ანეთი სახენელი მთლიანი ხისაც კეთდებოდა თურმე (იქვე, IV, 256).

სახენელთა სხვადასხვა სახეობის აგებულების ზემომოყვანილი ზოგადი დახასიათება, რომელიც ქრისტ. ვერში შევს შეუდგენია, თავისი ანირებული შედარება-დახასიათების წესით უკნაურ მოამბედილებსაც ახდენს და არსებითადაც მცდარია, რათგან იტორს სახენელის ძირითადი და მეორე-ხარისბოყანი ნაწილები ერთმანეთისაგან ვერ გაღრმევი ამის გამო სახენელთა მისი დახასიათება უფრო არუეს აღამიანს, ვიდრე იარაღის აგებულებას გაავებინებდეს. მაგ, მისი სიტყვით, „აჩეჩა“ იგივე „არორ“-ი იყო. არორი-კი, ამავე იტორის დახასიათებით, უმარტივესი აგებულების მხოლოდ სახნისაანი იარაღი იყო. თვით ქ. ვერში შევს იქვე აჩეჩაზე ამბობს: თიანეთის მახრამი გავრცელებული აჩეჩა ორ-ნაირი არის. ერთი დიდია, რომელსაც ფშე-ხევესურეთის ზოგიერთ სოფლებში ხმარობდენ და სახნისს გარდა საყვეთლითაც არის შეიარაღებული. საკვე-

თელი რეილშია გაყრილ-დამაგრებულიო. მეორე გვარი აჩეჩა პირველზე უფრო ზომკროაო (Свод Материалов, IV, 260-261).

მასასადამე, „აჩეჩა“ თიანეთის მახრაში ორგვარი-კი არა ყოფილა, არა-მოდ მხოლოდ ერთნაირი, რათვან ორივეს თითქოს ერთი-და-იგივე აგებულება უნდა ჰქონოდა: იარაღის ზომა, სიღრმე, თუ სიპატარავე, რა თქმა უნდა, განსაკუთრებულ სახეობას და, მით უმეტეს, გვირობას არ ჰქმნიდა. მაგრამ თა-ვი-და-თავი ის არის, რომ „აჩეჩა“ თვით ვერმი შეეცა სახნის-საკვეთლიან ია-რალად აქვს აღწერილი და „არორ“-ი-კი მხოლოდ სახნისიანი მარტივი სახენე-ლი იყო. ამის შემდგომ სწორედ გასაოცარია, თუ როგორ შეეძლო ადამიანს, რომელსაც სახენელთა აგებულების დახასიათება ჰსურდა, ეთქვა, რომ „აჩეჩა“ იგივე „არორ“-იაო. ცხადია, რომ ასეთ აღწერილობა-დახასიათებაზე დამყა-რება არ შეიძლება.

მიმოხილველის ქრ. ვერმი შეეცა წყაროს გადაკითხვა ადამიანს ადვი-ლად დაარწმუნებს, რამდენად სახიფათოა. ზოგჯერ მაინც, სხვათა ნაშრომების მიმოხილველთა ცნობებზე დამყარება ოქოქა ს. მაჩაბელს ჰქონდა აღწე-რილი და ამ ავტორის სიტყვით, ქართლის მთა-ადგილებში, მაგ., ლიანების სეო-ბაში, მიწას ოქოქით ხნავდენ. ოსები ამ სახენელს „ძიბირ“-ს ეძახდენ. ს. მაჩა-ბელს „ოქოქა“ და „ძიბირი“ ერთ-და-იმევე აგებულების სახენელად აქვს აღ-ნიშნული. ს. მაჩაბელის ნაშრომში, უტყველია, შეცდომით ქართულადაც „ოქოქა“ არის დაბეჭდილი. „ძიბირი“-ს აგებულების აღწერილობაში-კი ავტორს ნათქვამი აქვს, რომ მას არც საკვეთელი ჰქონდა, არც „კოკოშა“ და სახნისიც პატარა ზომისა უკეთობდა: „Обрабатывается с помощью дзибиря (дзибирь sic!) или ококи“ (ოქოქა sic! იხ. МИЭВГКЗК, VI, 209*). „Дзибирь или окока тоже, что и орхели, только значительно мень-ше ея и без кокоша... Дзибирь отличается от орхели еще и тем, что в пер-вом отсутствует резец и лемех его значительно меньше лемеха в орхели“. ოქოქაში, ანუ ძიბირში ერთ უღელ ხარს აბამდენ. ამ სახენელს მიწის მოხევა მხოლოდ ორი გოჯის სიღრმეზე შეეძლო (იხ. ს. მაჩაბელი, „Экономи-ческий быт госуда крестьян Горняского уезда, Тифлисской губ., МИЭВГКЗК VI, გვ. 209)

მასასადამე, ოქოქა უმარტივესი აგებულების მხოლოდ სა-ხნისიანი სახენელი ყოფილა. ეს ფრიად საყურადღებო ფაქტია.

მაგრამ ს. მაჩაბელს ისიც აქვს ნათქვამი, რომ „ოქოქა“ იგივე „აჩეჩა“ არისო, როგორც თიანეთის თემშია გაერცელებულიო. მხოლოდ მას ზედმეტი ნა-წილიც ჰქონია, რომელსაც „კოკოშა“ ჰქმნებია (ამ „კოკოშა“-ს აღწერილობა საქმაოდ ბუნდოვანია და, როგორც ეტყობა, ხმალას უნდა უდრიდეს¹, რომ ორ-

* „Кокоса—небольшая прямоугольная толстая доска, вколачиваемая в ниж-нюю, основную часть орхели между рукояткой и изогнутым дышлом сохи. Когда кокоша вшита в доску, тогда последняя вполноты по земле и укрепленный в ней лемех падает глубоко; когда же нужно пахать не глубоко, то вколачивают кокошу в доску, который с лемехом поднимается над уровнем земли и кокоша, высовываясь наружу, вполноты по земле“ (МИЭВГКЗК, VI, 208).

ხელს სახნისა და კოკოშას გარდა საკვეთელიც ჰქონია (იხ. МИЭВГКЗК, VI, 207—208 და 209). უცნაურია ცნობათა ამგვარი აღრეულობა. ცხადია, რომ, ამ ეს სახნის-ხმალა (კოკოშა)-საკვეთლიანი ორხელი ჩვეულებრივი ორხელი არ იყო და ჩვეულებრივ მას არც კოკოშა და არც, მით უმეტეს, საკვეთელი არ ჰქონდა და მხოლოდ სახნისიანი სახენელი იყო, ანდა, თუ ორხელს ევლგან და ჩვეუ-ლებრივ სახნისს გარდა კოკოშა და საკვეთელიც გაიხდა, მაშინ ის ოქოქისაგან არსებითად განსხვავებულ იარაღად უნდა ვიცნათ. გასაოცარია, რომ ორხელის აგებულების თავისი შემოთავაზებული განმარტების შემდგომ, ს. მაჩაბელი ამბობდა, ორხელი იგივე ოქოქა და ძიბირიაო და ამასევე იმეორებდა და თავისი დამატებით უფრო რედა ზოგადი მიმოხილველის დამწერი ქრ. ვერმი შეეცა Свод МИЭВГКЗК, მე-IV წიგნი (იხ. გვ. 262—263). საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ამ კოლექტიურ ნაშრომებში МИЭВГКЗК და მის მიმოხილვაში (Свод-ში) ავტორებს საკითხის სათანადო ცოდნა არ ეტყობათ, ამის-გამო მათ დაკვირვებ-მისაც საქირო საფუძვლიანობა აკლია და ხშირად შეორეხარისხიანი გარემო-ებაა აღნიშნული, მთავარი-კი დასახლებული არ არის ხოლმე.

მასასადამე, ირკვევა, რომ ოქოქა მე-XIX ს. დამლევამდე აღმ. საქართვე-ლოში კვლავ არსებობდა და მარტივ, მხოლოდ სახნისიან სახენელს წარმოა-დგენდა: არც ხმალა და არც საკვეთელი ჩვეულებრივ მას არ ებადა. გამოსარ-კვევი იყო, არსებობს თუ არა ეს სახენელი ენაიც და რა აგებულება აქვს მას დანიმდვილებით.

რაკი სხვაგან ცნობები „ოქოქა“-ს შესახებ არსად მოიპოვება და გ. ჩი-ტაიაც მას არ იხსენიებს, ამიტომ შესაძლებელია გვეფიქროს, რომ მე-XIX ს. დამლევითან ამ სახეობის სახენელი აღმ. საქართველოში გამჭარალი იყო კიდევ¹. მაგრამ ამ სახენელმაც ჩვენამდის მოაღწია და ამ ეამადაც არსებობს, იგი ქართლის სხვადასხვა კუთხეშიც არის დაცული და მთიულებსაც აქვთ, უითარცა ჩვეუ-ლებრივი პატარა სახენელი.

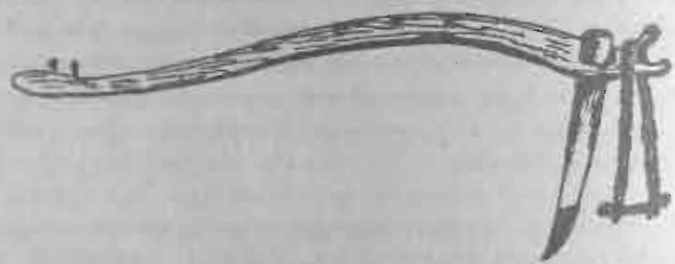
¹ ამ გარემოების გამოსარკვევად სხვადასხვა პირთა გამოკითხვის პირადად შედეგები, ვისაც არ მივმართე, ყველანი ოქოქას არსებობას თანამედროვე საქართველოში უარყოფდნენ: ასეთი საბელიც არ ჰქონიათ გაგონილი. მაგრამ ოქოქას შესტუვისობის „ოჯღა“-ს სამწერლო-ში არსებობა მაჟორებიდებდა, რომ აღმოს. საქართველოშიც, მთა-ადგილებში მაინც, ეს სახენე-ლი და მისი სახელი დაცული უნდა ყოფილიყო. რაკ ყოველივე ჩემი ცდა კვლის მო-საგნებად ამაო აღმოჩნდა და მოკდა აღარ შეეძლო, რათვან ამის გულისათვის წიგნის ბეჭდ-ვის შესრუება აღარ შეიძლებოდა, ამიტომ უკვე დაწერილი ჰქონდა, „ოქოქა აღმ. საქართვე-ლოში, რამდენადაც არსებული ცნობებითგან ჩანს, ამ ეამად თითქოს აღარსად უნდა იქონ-დაცული“ და შემდეგ მსჯელობა ოქოქას აგებულების შესახებ მეგრულ „ოჯღა“-ზე მქონდა და-წყარებული. მაგრამ უნივერსიტეტის მეგობრე მთხუე მიხვა ბერბიკა შეკლთან აჩანას აგებულებაზე საუბრის დროს სრულებით შემთხვევით ოქოქას ენაიც არსებობის საკითხიც გა-მოიჩვენა. აჩანას აგებულების დახასიათების დროს სრულებით მოულოდნელად მან მიითხრა: აჩანა პატარა გუთანია, მთიულები რომ ოქოქას უძიბირთა გამოკითხვის შედეგში მისგან გაევიც, რომ ოქოქას მთიულები ენაიც ხმარობენ. მაშინვე ამ ცნობის სისწორის შესამოწმებლად უნივერსი-ტეტის დარჯ-ქალს მთიულს მართა გაბატონს შევეკოთხე და მანაც ეს გარემოება დადა-სტურა ისევე, როგორც მართა მუღლატ. იხილ. ს. ონდულა შეიღმა ს. დილოში შე-მოწმა ეს ეამავე და მასაც ოქოქას არსებობა დაუდასტურეს. ამასთანავე, საუბროს დროს მან გამარცხდა, რომ ოქოქა მარტო მთიულთა შორის-კი არ ყოფილა დაცული, არამედ ქართლის

„ოქოქა“ პატარა ხის სახენელია, რომელშიც მხოლოდ ერთულელა ჭარს აბამენ; იგი სრულებით მარტივი აგებულებისაა, მაგრამ მთლიანი ხისაგან-კი არ კეთდება, არამედ ცალკეული ნაწილებისაგან შედგება. ს. ტყვიავში ოქოქას რვილს „შოღლა“-ს უწოდებენ.

ამ მარტივ სახენელს სახნისის გარდა არაფერი გააჩნია: არც ხმალი და არც, მით უმეტეს, საკვეთელი მას არა აქვს. სახნისიც პატარა ზომისა უკეთდება. ამის გამო ოქოქას მიწის მხოლოდ ზედაპირად შეუძლიან მოხნვა.

ოქოქას თავისი განსაკუთრებული აგებულება აქვს, რომლითაც იგი ყველა აქამდე ცნობილი სახენელებისაგან განსხვავდება, მათ შორის ისეთი მარტივი აგებულების იარაღებისაგანაც, როგორიც ანაბა და ჩუთ-კავი არიან.

ასისტ. ნ. კუცხოველის ბიძის ჩანახატის¹ თანახმად, ოქოქა ორი ნაწილისაგან შედგება: გრძელი, თავში ოდნავ ახრილი, შემდეგ-კი თანდათან ბოლოსაკენ მოხრილი, ხისაგან, რომელიც ორი ყურით, თავდება და რომელსაც ბოლო ნაწილში, ოდნავ ყურებ-წინ, გრძელი სახნისი აქვს წვრტკვის მსგავსად გაყრილ-ჩაქედილი. ხის სახნისს ქვევით წვეტიანი რკინა აქვს წამოცმული. სახნისის ზვეთა კიდური ოდნავ რვილს ზემოთ მოჭანს. სახნისი რკინის წვეტიანად იმდენად დიდია, რომ რვილთან ერთად გრძელტარბინ დიდ წვრტკვს მიავაფს. სახნისს უკან და ყურებ წინ რვილზე, საქანელას მსგავსად, წნელის ჯაჭვია ჩამოკიდებული, რომ მხენელმა ამ ჯაჭვზე ფეხის დაქირებით სახნისს მიწაში უფრო ღრმად ჩაჭრა გაუადვილოს (იხ. ნახ. 11).

ნახ. 11.

ამგვარად, ოქოქა მთელი თავისი აგებულებით არსებითად განსხვავდება სხვა სახენელებისაგან: მას არამცთუ ბელნა, ხმალი და საკვეთელი არ გააჩნია, სახ-

სხვადანაც კუთხეშიც, ამის შემდგომ უნივერსიტეტის დარაჯს იოს. მუჩაიძეს ვკითხე, რომელიც პართულია, ს. ტყვიავითგან და მან ოქოქას აგებულება დაწვრილებით ამიწერა. ბოლოს ბოტანიკის კათედრის ასისტენტ ნ. კუცხოველთან საუბრის დროს გამოირკვა, რომ ოქოქა პართლის ზეგულშიც კიდევაც დაცული და მან ამ სახენელის ნახატი და აღწერილობა ჩამოაბრტანა. ყველა ამ პირობ, მტკადრე ირობ. სონღულაშვილისა და ნ. კუცხოველის დახმარებისათვის დიდ მადლობას ვუძღვნი. მთელი ეს გარემოება საუკუნოდ ამტკიცებს ჩემთვის წაკლებად არის თანამედროვე საქართველო შესწავლილი და ჩამდგნად უნდა ფრთხილად აღამანი კატეგორიული მსჯელობის დროს.

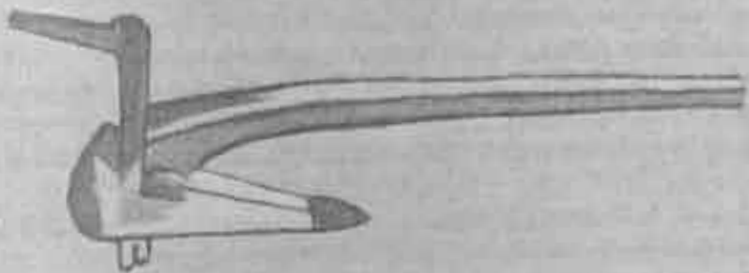
¹ ოქოქა დახატულია ნ. კუცხოველის ბიძის ვანო კუცხოველის მიერ (ს. ტყვიავში), რომლის სიტყვით, ასეთი ოქოქით ხნადენ წინათ, მისი ბავშობის დროს, მისი მამაც ასეთ ოქოქას ხნაობდა. მეორეჯერ გამოკითხვის დროსაც მან ოქოქა ასეთივე დახატი-

ნისიც-კი სულ სხვა მოყვანილობისა აქვს. ვიდრე ყველა დანარჩენ სახენელებსა აქვს: ამ სახნისის ძირითად განსხვავებას ის შეადგენს, რომ ვერტიკალურად, დასწერივ არის დაყენებული და ამიტომ მიწის მხოლოდ ჩაჭრა შეუძლიან ზემოთგან. დანარჩენ ყველა პართულ სახენელებს-კი, როგორც დაერწმუნდით, სახნისი პორიზონტულად მდებარე ქუსლ-კბილაზე აქვს წამოცმული და ამის გამო იმ იარაღებით მიწაც ხენის დროს პორიზონტურად იჭრება. ოქოქასა და დანარჩენ პართულ სახენელთა შორის იმდენად დიდი განსხვავებაა, რომ შეიძლება ითქვას, ოქოქას სახნისი არ-კი აქვს. ეს, გარემოება არსებითად, ოქოქას სახენელის უძველეს სახეობად, და განსაკუთრებულ გვარად-ც-კი მხდის, რომლის მსგავსი ძველ ეგვიპტეში მოიპოვებოდა.

უტყობა, შემდეგში ოქოქას აგებულება არსებითად შეუცვლიათ. ამ გარემოებას ოქოქას ის ფონეტიკური სახენაცვლები და სახენელები ამჟღავნებენ და გვაღიქრებინებენ, რომელნიც დასავლეთ საქართველოში არიან დღემდე დაცული.

სინწერლობა პართული ოქოქას შესატყვისად მეგრულში „ოჯაფა“ და „აჯაფა“ გვაქვს. ეს სიტყვა „ოჯაფა“-ს სახით მე-XVIII ს. სამოცდაათიან წლებში აკად. გვლდენ შტედტ საც ქონდა ჩაწერილი. თანამედროვე სამეგრელოშიც არის ეს ტერმინი და თვით სახენელიც დაცული. მაგრამ, სამწუხაროდ, მეგრული „ოჯაფა“-ს ან „აჯაფა“-ს აგებულების, არც დაწერილებითი აღწერილობა და არც თანამედროვე სურათი, ან ნახატი არსად მოიპოვება.

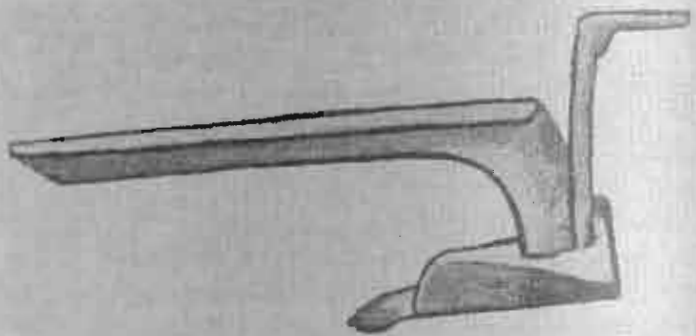
რაკი ამ სახენელის ნაწილების შესახებ ზედმიწევნითი ცნობები აუცილებლად საჭიროა, რომ ოქოქასთან მისი შედარება და პართული სახნაეი იარაღის თანდათან განვითარებისა და გაუმჯობესების ისტორიის აღდგენაც შესაძლებელი იყოს, ამიტომ სამეგრელოში ცნობების შეგროვება იყო საჭირო. მკოისანი კ. ვამსახურდიას წყალობით ბელთა მაქვს მისგან მკოდნე პირთა შორის

სურ. 12.

შეკრებილი ცნობებიცა და თვით აგაფის სქემატური ჩანახატი ყველა ნაწილის სახელის აღნიშვნითურთ. სასიამოვნო მოვალეობად ვრაცხ, კ. ვამსახურდიას ამ დახმარებისათვის გულითადი მადლობა მოუახსნრო. შემდეგ ნ. კუცხოველის ხელით ასისტ. შაყაშვილისაგან ვადალებულ ოჯაფის ორი სახეობის, მარტივი და ოდნავ გაუმჯობესებულის, ფოტოგრაფიული სურათიც მივიღე, რისთვისაც ორთავეს დიდ მადლობას მოვახსენებ.

„ოგაფა“¹ ც. გაღრმავებული ნახტის შიხედებით (იხ. სურ. 12 და 13), სრულებით მარტივი აგებულების ხისაგან გაკეთებულ სახენელს წარმოადგენს. მას აქვს „ჩაფულა“ (სუფიდი. მახრაში) ანუ „ქუჭრი“ (სენაკის მახრაში), რომელსაც წვეტიან კიდზე სახნისი, „კინა ხონა“, აქვს წამოცმული. ამავე ჩაფულაში ანუ ქუჭრში ჩასმულია „ერქვანი“, რომელშიც შუა ადგილას, ჩაფულას პარალელურად, ჩაჭედებულია რეილი, რომელსაც „დედო“ ეწოდება. დედოს წინა კიდურზე ამოგრებენ ხოლმე ულეს.

სურ. 13.

როგორც ამ აღწერილობითგან ირკვევა, ოგაფის სახნისის გარდა სხვა არც ერთი არსებული ნაწილი არ გააჩნია. საკმაოხისია იდამიანმა ოგაფას აგებულების აღწერა გადაკითხვის შემდგომ მე-XVII ს. იტალიელი მხატვარ-მისიონერისაგან დახატულს, იმდროინდელ სამეგრელოში არსებული სახენელის სურათს გადააეღოს თვალი (იხ. გვ. 163, სურ. 1), რომ ცხადი შეიქმნეს, რომ კასტელის სწორეა ოგაფის, ანუ ოქოქას სურათი უნდა ჰქონდეს აღბეჭდილი.

მეგრული „ოგაფა“ და „აგაფა“ ზოგადი ქართული „ოქოქა“-ს ფონეტიკურ შესატყვისობას წარმოადგენს იშვარადვე, როგორც „აჩაჩა“-ც¹. აღსანიშნავია, რომ რაჭაში, ნიკო გოგლიძის სიტყვით (ს. წესითგან), აჩაჩას მაგიერ სახენელს თურმე „ოჩოჩა“-ს ეწოდებენ. ამგვარად აქ ოქოქას ახმოვნება უცვლელად არის დატოვებული და მარტო თანხმოვანი არის შენაცვლებული.

რაჭული ოჩოჩა ც, ოქოქასა და აჩაჩას მსგავსად, მარტივი აგებულების ხის სახენელია, რომელსაც პატარა სახნისის გარდა არაფერი გააჩნია. სახენელს ქვედა ნაწილს, რომელზედაც სახნისია წამოცმული, რაჭაში თურმე „ორნადა“ ეწოდება, რაც უმკვილეა ძველი ქართული ორნატის შესატყვისობაა. მაგრამ ძველ ქართულში ორნატი, როგორც დაერწმუნდით, სახენელისაგან გათბრილ

¹ „აჩაჩა“ და „აჩაჩა“ შენაცვლების მიჯნულად შეიძლება დასახელებულ იქნეს „ქუჭრილი“ ცენის ქვედა ტური, სისუსტისაგან, ან საბურისაგან დაშვებული (იმერეთში) — ჩიხორის ქართლში (იხ. დ. ლეონიძის შესატყვისობის ლექსიკონი). შუალ. აგრეთვე „ჩიჩაჩა“-ს, რომელიც აქის ინდოურის ქათმის ცხვირი დასახელებული და მსგავსნი მისნი“ (საბა).
² ეს ცნობა სტრუ. ნ. რიხვიას შვილმა ზაფხომეზ, რისთვისაც დიდად ვამადლობ.

კელსა და ხნულსა ჰნიშნაულა, აქ-ქი, რაჭაში „ორნადა“ „ქუსლ-კბილა“-ს უდრის. (რაჭული სახენელის სურათი იხ. ს. მ. კ. ა. ლ. ა. თ. ა. „მთის რაჭა“, გვ. 30-ზე).

რაჭულ „ოჩოჩა“-ს რეილს „საგარე“, ხელნას-ქი „კაკაბი“ ჰქვია. სატარეს უღელზე გადასამხელად თავში გარდივარდმო გაყოლილი ჯოხის ნაჭერი აქვს, რომელსაც „აკაჭუჭა“-ს ეძახიან. ჯამბარას ვრძლად, თუ მოკლედ კაჭუჭაზე დამკრებთ მხენელს სატარესა და ოვით სახენელის აწვე-დაწვეა შეუძლია.

ოჩოჩას აგებულების ზემომოყვანილი აღწერილობითგან საფიქრებელი ხდება, რომ აკად. გვლდენ შტედტს რაჭის სახენელის შესახებ მოყვანილ ცნობაში სწორედ ეს იარაღი, „ოჩოჩა“ უნდა ჰქონოდა ნაგულისხმევი.

იმერეთში გავრცელებული მარტივი სახენელი, ჩვეულებრივ „კავი“-ად წოდებული, შახტაძესა აქვს აღწერილი მისი სიტყვით, ამ სახენელს ჰქონდა: 1. გრძელი, ოთხწახნაგოვანი მოყვანილობის, სწორკუთხოვნად მოზრილი, სხვილი ხე, რომელსაც საკუთრად „კავი“ ეწოდებოდა და რომელიც ამ მოზრილი ბოლოკიდურით ჩასმულ-ჩაჭედილი იყო სახენელში. 2. „სახენელი“ სხვილს, სამკუთხოვანი მოყვანილობის, წინ წაწვეტილს, უკან კი სწორკუთხოვნად გამოთლილს მაგარი ხის ნაყვეთს ეწოდებოდა, რომელსაც წვეტიან თავზე რკინის სახნისი ჰქონდა წამოცმული. ამგვარად, აქ „სახენელი“ ქუსლ-კბილას უდრის. 3. სახენელ-„შივეა ჩასმულ-ჩაჭედილი „ხელა“-ც, რომელიც შედიარებით წერილ სახელურიან ჯოხს წარმოადგენს და კავის ოდნავ უკან არის მოთავსებული. იმნაირად, „ხელა“ იგივე ხელნაა. კავს წინ „სახნავის უღელი“ უკეთდება (იხ. Материалы, т. II, в. I, გვ. 50 და Свод Материалов, IV, გვ. 256), ამ უკანასკნელი ტერმინითგან ჩანს, რომ იმერეთში სახენელის მაგიერ იარაღის ზოგად სახელი „სახნავი“-ა ნაგულისხმევი.

ზემომოყვანილი აღწერილობა ცხად-ჰყოფს, რომ იმერული „კავი“ მხოლოდ სახნისიანი მარტივი აგებულების, მაგრამ ქუსლ-კბილაზე დამკრებელი იარაღი.

ამგვარად, აგებულების ნიშანდობლივი თვისებებით, სიმარტივეთა და მხოლოდ-საანისიანობითაც და ფონეტიკურადაც „ოგაფა“, „ოჩოჩა“, „აგაფა“ და „აჩაჩა“ ერთი-და-იმავე სახეობის სახენელების სახელებად უნდა ვიცნათ, რომელთა ბგერითი სახენაცვლობა, ან დიალექტურ ნიადაგზე, ან დროთა განმავლობაში უნდა იყოს „ოქოქა“ საგან წარმოშობილი. მაგრამ თავდაპირველად „ოქოქა“, როგორც დაერწმუნდით, სულ სხვა სახეობის და გვირის სახენელი იყო, ვიდრე „ოგაფა“, „ოჩოჩა“, „აჩაჩა“, „კავი“ და „აჩუთ-კავი“-ა. ამ სახენელის თავდაპირველი აგებულება რ სახეობა ამჟამად მხოლოდ ქართლს დაუკავს. მაგრამ დამახასიათებელია, რომ უკვე საბა ორბელიანსაც ოქოქა და აჩაჩი პარალელურად აქვს დასახელებული და ერთნაირ სახენელებად მიიჩნია.

როგორც მეგრული „ოგაფა“-სა და „აგაფა“-ს ზოგადი სახელი საერთო ქართული ოქოქას ფონეტიკურ სახენაცვალს წარმოადგენს, ისევე ამ იარაღის შემადგენელი ნაწილების აღნიშვნელი ტერმინებიც, გარეგნული განსხვავებისდა მიუხედავად, ზოგადი ქართულის სახენაცვალსვე წარმოადგენენ.

„ოგაფა“-ს ერქვანი სახენელის ხის ქვედა ნაწილშია ჩასმულ-ჩაჭედილი, რომელსაც თანამედროვე სამეგრელოში „ქუჭრი“-ს, ანდა „ჩაფულა“-ს ეძახიან.

ამ ხის ქვედა ნაწილს წინ რკინის სახნისი აქვს გაკეთებული, რომელსაც „კინა-
ხონა“ ეწოდება (იხ. პროფ. იოს. ყიფშიძე, მეგრ. გრამ., ლექსიკონის
გვ. 192).

ცხადია, რომ „ქუჩი“ და „ჩაფულა“ სახნავი იარაღის იმ ნაწილს
უდრის, რომელსაც აღმ. საქართველოში „ქუხლი“ და „კბილა“ ჰქვია,
„კინახონა“ კი რკინის სახნისს ეთანასწორება. ამ გარემოების გამო, ვგო-
ნებ, მკლარი ახრი არ უნდა იყოს, რომ „ქუჩი“ ფონეტიკურადაც „ქუ-
ხლი“-ს მეგობრულ ბგერით შესატყვისობად მივიჩნიოთ. გემოსა-
რკვევია მხოლოდ, „ჩაფულა“ რის შესატყვისობა-ღა?

„ჩაფულა“ რეალურად ხომ „ქუხლ-ქბილა“-ს უდრის, მნიშვნელო-
ბით-კი, საფიქრებელია, უნდა საცემელის აღმნიშვნელი იყოს. ეს ტერმინი „კელ-
შიფის კარის გარეგნება“-შია ნაბმარი „ჩაფულა“-ს სახით: „სარმუზა აცვია,
ანუ ჩაფულა მოგვსა შედა“-ო (შ. 224) რიკი „მოგვი“-ს. ორბელიანის
განმარტებით ჩემის ქართული სახელი უნდა იყოს (იხ. ლექსიკ. ჩემმა“), ამი-
ტომ „კელ. კარ. გარეგნების“ შემომოყვანილი იდგილის მიხედვით „ჩაფულა“ ჩემმა-
ზე ჩასაცემელი მაშისს, ანუ გალოშის მკვავსი ფეხთსაცემელი გამოდის. საბა-
საც ნათქვამი აქვს: „ჩაფულა ფურკის საცემელი“ არისო (ლექსიკ.).
ამგვარად ირკვევა, რომ სამეგრელოში სახნავი იარაღის ქვედა-
ნაწილის, „ქუხლ-ქბილა“-სათვის მიღებული ტერმინი „ჩაფულა“
ფეხსაცემლის აღმნიშვნელი ძველი ქართული სიტყვა არის.

ამასთან დაკავშირებით უნდა გაიხსენოთ, რომ აღმოს. საქართველოში,
ს. ჩხიკთაში შერჩენილ ღმარტივესსა და ამის გამო უძველესი სახეობის სახნავ
იარაღს, რომელსაც კავს წარმოადგენს, „ჩუთი“ ეწოდება (იხ. აქვე, გვ. 157 — 158).
როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა (იხ. იქვე), საფიქრებელია, რომ თავდა-
პირველად „ჩუთი“ ამ მარტივი სახნავი იარაღის მთლიანად
აღმნიშვნელი სახელი-კი არ უნდა ყოფილიყო, ზრამედ ამ
კავის ქვედა ნაწილის აღმნიშვნელი ტერმინი იქმნებოდა
იმ ხანითგან მოყოლებული, როდესაც, მთლიანი ხისაგან გაკეთებულ კავის მა-
გიურ, ნაწილებსაგან შემდგარი სახნავი იარაღის კეთება დაიწყო.

თვით ტერმინი „ჩუთი“-ც უნდა „ჩუხტი“-საგან იყოს წარ-
მოშდგარი, რომელიც ეხლაც ფეხსაცემელს პნიშნავს და
მე-XVII—XVIII სს-შიც ასეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა (იხ. საბას ლექსიკ.) და,
რისაკვირებელია, უფრო უწინარესადაც, ამ ღებულების სისწორის დამაჯერებელ
შავალთადა შეიძლება თუხური „ჩუთი“, ან „ჩუთი“ იყოს დასახელებული, რო-
მელიც ეხლაც იხმარება და მიტელისაგან მოქსოვილ ფეხსაცემელს ეწოდება.
უძველესია, ეს ტერმინიც „ჩუხტი“-ს ფონეტიკურ სახენაცვალს წარმოადგენს.

ამგვარად, როგორც აღმოს. საქართველოში სახნავი იარა-
ღის ქვედა, სახნისის მქონებული, ნაწილის სახელიად ფეხსა-
ცემლის აღმნიშვნელი, „ჩუხტი“-საგან წარმომდგარი „ჩუთი“ („საცემა“-საც
ეწოდებენ) არის გამოყენებული, ისევე სამეგრელოშიც სახნავი
იარაღის ამავე ნაწილის ტერმინად ფეხსაცემლის ძველივე ქართული სახელი
„ჩაფულა“ არის ნაბმარი.

**§ 8. სახნავი იარაღის. სხვადასხვა სახეობის შემოღება-გაბატონების
ქრონოლოგიური განსაზღვრა**

სახნავი იარაღის სხვადასხვა სახეობის აგებულების ნიშანდობლივი თვი-
სებებისა და სახელების გამოკვეთის შემდგომ, შესაძლებელია ზოგიერთი ამ სა-
ხეობათაგანის გაჩენისა და გაბატონების ხანის, დაახლოებით შაინც, განსა-
ზღვრა.

„ერქუანი“-ს გარდა, სახნავი იარაღის ს. ორბელიანისაგან
ჩამოთვლილი დანარჩენი სახელები დაბადების ქართულ
თარგმანში, თუ არ ვცდებით, არა ჩანან. თუ „გუთნის“ იქ არყოფნი
სრულებით ბუნებრივია, რათგან, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ეს ტერმინი
ცხოვრებასა და მწერლობაში შედარებით გვიან შემოდის, ოქოქასი, აჩი-
ჩისა, არონასი და ჯილღას უძველეს ქართულ მწერლობაში მოუხსენე-
ბლობის ასეთივე მიზეზით ახსნა, რა თქმა უნდა, შეუძლებელია. ამიტომ ამ ტერ-
მინების მოუხსენებლობა სულ სხვა გარემოებით უნდა აიხსნებოდეს.

საფიქრებელია, რომ იმ დროისათვის, როდესაც დაბადება ქართულად
უთარგმნიათ, საქართველოში დიდი ხანია უკვე გაუზგობნებული, რთული აგე-
ბულების, სახენელი „ერქუანი“ იხმარებოდა. ამ გარემოებას ქართველ მთარ-
გმნელთაგან ამ ტერმინის ზოგადი მნიშვნელობით ხმარებაც ამტკიცებს. რასა-
კვირებელია, ურქუნის წინაპართა სახელებს ამ დროს სახენელის მხოლოდ გარ-
კვეული, სრული იარაღის განვითარების ერთ-ერთი წინაპორბედი, საფეხურის
აღმნიშვნელობა შეიძლება ჰქონოდათ შერჩენილი ისევე, როგორც ოქოქის, აჩი-
ჩის, არონასა და ჯილღას გუთნის გვერდით ეხლაც ასეთივე კერძო მნიშვნელო-
ბა აქვსთ შენარჩუნებული.

ცხადია, რომ საღმრთო წერილის ქართულ მთარგმნელებს უცხო ენიიდან
გადმოთარგმნის დროს ისეთი ტერმინების ხმარება, რომელთაც უკვე ზოგადი
მნიშვნელობა დაკარგული ჰქონდათ და მხოლოდ განსაკუთრებულ პირობებში
გამოსაყენებელ იარაღებად-ღა იყვნენ ქტიულნი, არ შეეძლოთ.

თუ ეს მოსაზრება მკლარი არ არის, მაშინ უფლებ-
გვაქვს ვიფიქროთ, რომ სახნავი იარაღის განვითარება-გაუზ-
გობტესების წინა საფეხურები ერქუანის შემოღებასდე ქარ-
თველ ერს ჯერ კიდევ იმ ხანაში უნდა ჰქონდეს განვლილი,
რომლის შესწავლა საისტორიო წყაროების საშუალებით, ამ
ჯამად შაინც, შეუძლებელია. ყოველ შემთხვევაში უფლება გვაქვს და-
ვასკვნათ, რომ ეს მე-V ს. გაცილებით უწინარეს უნდა მომხდარიყო, რათგან
დაბადების ქართულ თარგმანში „ერქუანი“ სახენელის უკვე სრულებით გან-
მტკიცებული და ერთად-ერთი ზოგადი ტერმინი ჩანს. ერქუანი-კი, როგორც
დავრწმუნდით, სახნის-ხმალა-საკვეთ-ურთიანი სრული სახეობის იარაღი იყო.

ამგვარადვე, როდის შემოიღეს საქართველოში „ძელიხ სახნისის“ მაგიერ
რკინის სახნისი, დანამდვილებით ამის თქმა შეუძლებელია, რათგან ასეთი ცვლი-

ლება, როგორც ეტყობა, ისტორიის წინა ხანაში უნდა მომხდარიყო. მაგრამ ამის შესახებ მკაფიო ცნობები, რასაკვირველია, არც არსებობს და არც შეიძლება იყოს.

ნიკორწმინდის მე-XI ს. სიგელი გვაფიქრებინებს, რომ ამ დროს დასავლეთი საქართველოს ისეთ ადგილასაც-კი, როგორც ნიკორწმინდის მიდამოების სოფლები იყო, ზველებზე რკინის სახნისი ყოფილა გავრცელებული, აღსანიშნავია, რომ ამ საბუთში არსად რკინის სახნისი დასახელებული არ არის. იქ მარტოვად ნათქვამია, „საენისი“-ო მაგრამ დამახასიათებელია, რომ იმ ნასყიდობის შესახებ ცნობაში არსად გუთნისა, თუ ერქუნის არც ერთი ნაწილი ნასყიდობისა; თუ მინასყიდობის საგნად არ იხსენიება და მხოლოდ „საკნის“-ს ჰყოლია ბევრი მყიდველი. მარტო ამ საბუთშია აღნიშნული, რომ 5 სოფლის მცხოვრებს განაყიდის საფასურად 12 სახნისი აულიათ (იხ. ქვები, II, 45-48). დაუგერებელია, რომ საფასურად მიცემულ-აღებული ამოდენა სახნისი „ძელის საენისი“ ყოფილიყო: თუ სახენელის დანარჩენი ყველა ხის ნაწილების შინ დაშლდება შეეძლოთ, „ძელის საენის“-ს როგორ-ღა ვერ გააკეთებდენ? ყველა ამ მოსაზრებათა გამო საფიქრებელია, რომ ნიკორწმინდელს ვაჭრობის გაცხოველებულ საგნად სახნისის ქვეყა იმიტომ შეეძლო, რომ მას რკინის სახნისები უნდა ჰქონოდა და სწორედ რკინის სახნისივე აქვს მას ყველა ამ 12 შემთხვევაში ნაგულისხმევი.

დასასრულ, კიდევ ერთი ცნობა მოიპოვება, რომელიც ქ. წ. I ს.-ისაა და, თუმცა საქართველოს არ ებება, არამედ მის აღმოსავლეთით მდებარე მეზობელ ქვეყანა ალბანეთს, მაგრამ ამ ცნობის გამოყენება ქართული იმდროინდელი სახნავი იარაღის ამ ეპოქაზე ზეგნითი მნიშვნელოვანი ნაწილის თვისების გასათვალისწინებლად მაინც შეიძლება.

ეს ცნობა ბერძენთა განთქმულ გეოგრაფს სტრაბონს მოეპოვება და ალბანეთის კულტურული მდგომარეობის ზოგად დახასიათებაშია ჩართული. იქ მოთხრობებული სტრაბონის სიტყვებითავე ისე გამოდის, რომ საქართველოს აღმოსავლეთით მოსაზღვრე ალბანეთში რკინის გუთნის, ან, უფრო სწორედ რომ ითქვას, რკინის სახნისის მაგიერ ხის სახენელ-სახნისს ხმარობდენ (G. lib. XI, c. IV, § 9)¹.

სტრაბონისაგან ნახმარი გამონათქვამი *ἀσπίλησ ἀράριον*, საფიქრებელია, უნდა უდრიდეს ტერმინს *ἀσπίλησ ἀράριον*-ს, რომელიც უკვე ჰეზიოდესაც მოეპოვება. ასე ეწოდება მთლიან ხისაგან გაკეთებულ მოხრილ სახენელს (V. Hehn, Krf. u. Ht. 60). *ἀσπίλησ*-ის მსგავსად, რომელიც მთლიან რკინისას მნიშნავდა, სტრაბონისაგან ნახმარი ტერმინი *ἀσπίλησ* უნდა მთლიან ხისას მნიშნავდეს. ამგვარად, ბერძენთა გამოჩენილ გეოგრაფს თავის ზემომოყვანილ ცნობაში უნდა მკითხველისათვის ემცნო, რომ ალბანელები სახნავად უმარტივეს იარაღსა ჰმარობდენ. მაშასადამე, ალბანელებს არამტოუ ჯერ არაფერი სცოდნიათ იმ რთული, მრავალ-ნაწილიანი სახენელის შესახებ, რომელსაც ჰომეროსი და ჰესოდე *ἀσπίλησ ἀράριον*-ს, შეწუმულ გუთანს, უწოდებდენ (Hehn, ib. გვ. 60).

¹ „ἀσπίλησ ἀράριον, πῆλ' ἀσπίλησ ἀράριον“.

არამედ არსებითად მაშინდელი ალბანური სახნავი იარაღი „*ἀσπίλησ*“, ანუ მთლიანის ხის ოქოჭა, ან ამათა ყოფილა.

ალბანელთა შესახები სტრაბონის ამ ცნობის ქართული იმდროინდელი სახნავი იარაღის თვისების გასათვალისწინებლად გამოყენება იმ მხრივ შეიძლება, რომ ასეთი კავისა და ხის-სახნისოვანი იარაღის ხმარება ალბანეთში ბერძენთა გეოგრაფს ამ ქვეყნისა და ერის დაბალხარისხოვანი კულტურული დონესი და იქაური ნიადაგის უაღრესი ნაყოფიერების დასასურათებლად აქვს მოყვანილი. დასავლეთ-აღმოსავლეთი საქართველო-კი, კოლხეთი და იბერია, სტრაბონისავე ცნობით, ამ დროს მაღალი სამოქალაქო კულტურის მქონებული ქვეყნები ყოფილან და, რაკი ამასთანავე მაშინდელ საქართველოში ასეთი მთლიანი ხის სახენელის არსებობის შესახებაც სტრაბონი არას ამბობს, იმიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ იბერიასა და კოლხეთში იმ დროს გავრცელებული იარაღი და მიწის დამუშავების წესი ბერძენულისაგან არსებითად განსხვავებული არ უნდა ყოფილიყო: რთული შედგენილობისა და აგებულების, რკინის სახნისიანი სახენელი, მაშასადამე, უნდა სცოდნოდით.

რასაკვირველია, მას შემდეგაც, რაც რკინის სახნისი შემოვიდა, „ძელის სახნისი“, ანუ ხის სახნისი არ მოსპობილა და სათანადო პირობებში ისევე იხმარებოდა. „საენისი ძელისა“ ვეფხვისტყაოსანშიც იხსენიება (კარიკ. 1024, აბულ. 975, კაკაბ. 998).

მაგრამ ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება. ჰინდარის თხზულების ქვემო-მოყვანილი ამონაწერიდან (იხ. აქვე. გვ. 283) ჩანს, რომ ბერძენული გარდმოცემითა და წარმოდგენით უკვე მე-V ს-ში ქ. წ. დარწმუნებული ყოფილან, რომ ლითონის სახენელი საქართველოში პრეისტორიულ ხანაშივე არსებობდა.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ დაბადების ქართულის თარგმანში და ქართული მწერლობის უძველეს ძეგლებში მე-XII ს-მდე სახნავი იარაღის ზოგად ტერმინად მხოლოდ „ერქუანი“ არის ნახმარი. სხვა სიტყვა ამ ცნების გამოსახატავად ამ ხანაში არა ჩანს. ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ მე-V—XI სს. საქართველოში ერქუანის სახეობის უკიდობელი ბატონობის ხანაა. თარიღის ამ ორ საზღვართაგან დასასრულის რიცხვი სისწორით არის განსაზღვრული და ეს სისწორე შესაძლებელია ამ დროის ძეგლების ენით დადასტურდეს. თარიღის დაწყისი რიცხვი-კი დროებითა და მხოლოდ პირობითი მნიშვნელობა აქვს, რაკი ჯერჯერობით ქართული მწერლობითი ძეგლები მე-V ს-ზე უწინარესი ხნისა ხელთ არა გვაქვს. იმიტომ, რა ეწოდებოდა მანამდე ქართულად სახნავ იარაღს, ამის თქმა ამ ეპოქაზე არავის შეუძლია. ამ შემთხვევითი გარემოების გამო „ერქუნის“ თავდაპირველი გაჩენის თარიღი გამოურკვევადლი რჩება. მაგრამ მაინც მე-V—VI სს-ების თარგმანებში ამ ტერმინის მტკიცე და უმეტოქეო არსებობა სრულ უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ „ერქუნი“ უნდა მე-V ს-ზე ბევრად უწინარეს ხანაში იყოს შემოღებული.

ტერმინი „ერქუნა“-ის მე-V ს-ზე კარგა ხნით უწინარესი არსებობის შესაძლებლობა უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ქართული სახენელი უკვე იმ დროითგან მოყოლებული სახნის-ხმალა-საკვეთ-ფრთიანი სახეობისა უნდა ყოფილიყო.

რაკი ჯილღა ერქუნის წინამორბედ საფეხურს წარმოადგენს, ამიტომ, როდის შემოვიდა საქართველოში ჯილღა, ჯერ ამის გამორკვევისათვის არავითარი წყარო არ მოგვეპოვება. ამის გამო საკვეთლის შემოღების ქრონოლოგიური განსაზღვრა ამ ეამად შეუძლებელია. მხოლოდ შედარებითი შესწავლა საშუალებას გვაძლევს ამის შესახებ და ქართული სახენელის ზოგიერთი გაუმჯობესების დროის შესახებ რამოდენიმე მოსაზრება გამოვთქვათ. მაგრამ, რაკი ამ პრობლემაზე მსჯელობისათვის სხვა ქვეყნების, მეტადრეკი საბერძნეთისა და რომის, ამავე საკითხის შესახებ ფაქტების გათვალისწინებაა საჭირო, ამ წ-ში განსაზღვრულ საგანზე საუბრის შეწყვეტა-კი სასურველი არ არის, ამიტომ შედარებითი შესწავლის წყალობით მოპოებული შედეგების განხილვას განსაკუთრებულ, ჰემომოპეანილ თავში შევუძღვებით.

ქრონოლოგიურად ყველაზედ უფრო ადვილი ქართულ მწერლობაში „გუთნის“ გაჩენის ხანის განსაზღვრაა და ჩვენ უკვე გვქონდა აღნიშნული, რომ ეს ტერმინი მე-XIII ს-ზე უწინარეს არა ჩანს და მხოლოდ ამ დროითგან მოყოლებული სწრაფად ვრცელდება და თანდათან ერქუნის მაგიერ სახნავე იარალის ზოგად სახელდაც ხდება, ამიტომ შეუძლებელია მე-XII-ს-ზე უწინარეს იყოს შემოსული.

თუ ჩვენი მოსაზრება იმის შესახებ, რომ გუთანმა იმ დროისათვის დიდი ხანია უკვე კარგად გაუმჯობესებულ სახნავე იარალს, ერქუნს, ფამფალა-გოგორა დაურთო წინ, მცდარი არ არის, ძნელი წარმოსადგენელი არ უნდა იყოს, თუ რამდენად დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამ ახალ მონაპოვარს სასოფლო მეურნეობაში. ამ გაუმჯობესებამ მომღუშავე საქონელს მძიმე ტვირთი შეუმსუბუქა და აქამდე თრევით საზილი შედარებით ადვილ ასამოძრავებელ იარალად აქცია იმისდა მიუხედავად, რომ ერქუნთან შედარებით გუთანი, რა თქმა უნდა, უფრო მძიმე იყო. ეს, რასაკვირველია, მხენელისათვისაც ენერჯიის ეკონომიის მომარაგებას მოასწავებდა იმის გარდა, რომ გუთანი მიწისმოქმედს გაცილებით უფრო მაგარი ნიადაგის სათანადო სიღრმეზე მოხენის საშუალებას აძლევდა, ვიდრე ერქუნანი.

§ 9. სახნავე იარალის ნაწილების დანიშნულება, არსებითობა-მეორეხარისხოვნობის საკითხი და კლასიფიკაციის პრობლემა.

სახნავე იარალის სხვადასხვა სახელების მნიშვნელობისა და აგებულების დამახასიათებელი თავისებურება—თვისებების განხილვის დროს, გაცივით უკვე გვქონდა საუბარი სხვადასხვა ნაწილებისა და იმ მნიშვნელობის შესახებ, რომელიც თვითველ მათგანს ამ იარალისათვის დაკისრებული მიზნის საუკეთესოდ განსახორციელებლად მიუთვნილი აქვს. ეხლა უნდა ამ ნაწილთაგან იარალისათვის არსებითი მნიშვნელობის მქონელები და მეორეხარისხოვანი გამოვყოთ.

თავისდა-თავად ცხადია, რომ სახნავე იარალისათვის ძირითადი მნიშვნელობა სახნისა ჰქონდა და აქვს ეხლაც. მთლიანი ხის მხოლოდ მოკავებულ წაწვეტილ ნაწილს წარმოადგენდა „საკნისი“, თუ ქუსლ-კბილაზე წამოკმულს, „ძელის საკნისი“ იყო, თუ რკინისა, მისი მნიშვნელობა ყოველთვის უცვლელი რჩებოდა.

ს. ორბელიანს ამ ნაწილის დანიშნულება საკმაოდ კარგად აქვს ლექსიკონში განმარტებული, სადაც ნათქვამია, რომ „საკნისი საკნელის სათხროლი“-ა. მართლაც ის ჰორიზონტულად ნიადაგს სჭრის, გასწვრივი მიმართულებით მიწას სთხრის და ჩაღრმავებულ კვალს აყლებს. ამ ნაწილის სახნავე იარალისათვის ძირითადი მნიშვნელობაცა და დანიშნულებაც ქართველმა ხალხმა მისთვის მიუთვინებელი სახელით საუბრით გამოხატა და მას „საკნისი“ უწოდა.

არონას აგებულების განხილვამ ცხად-ყო, რომ მარტივი სახეობის სახენელის მომდევნო გაუმჯობესებად ხმალა ყოფილა. ხმალას შემოღებამ ცალკეული ნაწილებისაგან შედგენილ სახენელს სიმტკიცე შესძინა, თანაც მხენელს ხმალას აწვე-დაწვეით რვილ-ქუსლ-კბილას შორის მანძილის სურვილისამებრ შეცვლა შეეძლო. ყველა ზემოაღნიშნულითგან ჩანს, რომ ხმალას შემოღება სახენელის არსებით გაუმჯობესებად არ შეიძლება მიჩნეულ იქმნეს, არამედ ხმალამ იარალს მხოლოდ ტენიკური ცვლილება შესძინა.

„ჯილღას“ შესახებ საუბრის დროს დავრწმუნდით (იხ. გვ. 184), რომ სახნავე იარალის შემდგემა ქრონოლოგიურმა გაუმჯობესებამ სახენელს „საკვეთელი“ შეჰმატა.

იმ დანიშნულებას, რომელიც საკვეთელს სახნავე იარალში აქვს მიუთვინებელი, გ. ჩიტაია არ ეხება. მას მხოლოდ მისი მდებარეობა და მოყვანილობა აქვს აღნიშნული: „რვილშივე, მის შუა-წელთან, რკინის საკვეთელია, პირისაკენ ოდნავ მოხრილი, ხმლის ფორმის, ტარიანი. საკვეთელის პირის სისქე უუას სისქესთანაა შეფარდებული. რვილაზე იგი სოლითაა დამაგრებული“-ო (ეთნოგრ. მოგზ., 210).

ამ განმარტებაში მცდარია „საკვეთელის“ მოყვანილობის დაბასითება, თითქოს ის „ხმლის ფორმის“ იყოს. საქართველოში მაინც, ასეთი მოყვანილობის ხმალი არ იხმარებოდა, არამედ ხმალი სწორე იყო ხოლმე. როცა

შემდეგში, საკმაოდ გვიან, უკვე სხვა მოყვანილობის ხმალიც შემოვიდა, მაშინაც ჩვეულებრივ ის მოხრილი-კი არა, არამედ, პირიქით, გახრილი იყო ხოლმე. ამასთანავე, როგორც ცნობილია, ქართულად „ქშალა“ სახნავე იარაღის სულ სხვა ნაწილს ეწოდება, რომელიც მართლაც სწორე დასწრივი მოყვანილობისაა. „საკუეთელი“ რომ მაშინ ხმლის მოყვანილობისა ეყოფილყო, რატომ არის, რომ ქართველმა ხალხმა ამ ნაწილს-კი არა, არამედ სულ სხვას უწოდა ეს სახელი?

ამ მხრივ უფრო მართებული შედარება უხმარია ს. ორბელიანს, რომლის სიტყვითაც „საკუეთელი ერქუნის მახვლი“ არის (ლექსიკ.), თუმცა დიდ დანას უფრო შიდავს. მაგრამ მახვილთან შედარება იმ მხრივ უფროა სწორე, რომ მისი დანიშნულება ისეთივეა, როგორაც მახვილის.

„საკუეთელი“ დანიშნულება კარგად გაუგია თავის დროზე კლაპროტს. მას აღნიშნული აქვს, რომ რვილის თითქმის შუა ადგილას ოთხკუთხი ნახერცია, რომელშიც ჩასმულია „საკუეთელი“, ანუ „საკუეთი“ (le coutre). მისი სიგრძე რვილის ქვედა პირითგან მოყოლებული ზოლომდე ორი ტერკის ოდენაა; მაგრამ საკუეთელს მჭრელი პირი მხოლოდ ტერფ-ნახერცის სიგრძეზე აქვს. ამასთანავე საკუეთელი სახნისისაგან სამ გოჯზეა დაშორებული. კლაპროტის სიტყვით, რაკი საკუეთელი მიწას ვერტიკალად ჰკვეთს, ამის წყალობით საკუეთელზეა ორნატის ანუ კვალის სიგანე დამოკიდებული (Voyage au Caucase et en Géorgie, II, 26).

მართლაც, ვერ საკუეთელი მიწას ვერტიკალურად, ზვეითგან ქვეითკენ ჰკვეთს, შემდეგ-კი უმაღლ სახნისი პირიზონტულად სჭრის და იღებს მიწას. რამდენადაც „ბელტი კორდის მონაკუთით“-ა (საბაას ლექსიკ.), იმდენად ცხადია, რომ სახენელს, მიწის გასწერივ გათხრას გარდა, მიწის ნაქერ-ნაქერ ამოკეთა მხოლოდ იმდროითგან შეეძლო, როდესაც მანამდე ნიადაგის მხოლოდ პირიზონტულად გამჭრულ სახნისს ვერტიკალურად განმკვეთელი საკუეთელიც მიემატა. ბელტი-ბელტიად სახნავე მიწის ამოღება ამ იარაღს სწორედ საკუეთელმა შეაძლებინა. ამ გარემოების გათვალისწინება ადვილად გააგებინებს ადამიანს იმ უაღრეს მნიშვნელობას, რომელიც საკუეთელის სახნავე იარაღის ნაწილად შემოღებას მიწისმოქმედებისა და სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკისათვის უნდა თავის დროზე ჰქონოდა.

სახნავე იარაღის სახეობის გაუმჯობესების შემდეგი საფეხურის, წინანდელი ჯილღისაგან ერქუნის ახალ, განმასხვავებელ კუთვნილებას ფრთა, ანუ „ფრთე“ შეადგენს, რომელიც მანამდე არც ერთ სხვა სახეობას არ გააჩნდა. როგორც არონას აგებულების განხილვის დროს დავრწმუნდით, ამ იარაღს კბილა-ქუსლთან დამატარებული ყურები ჰქონდა, რომელთა წყალობით სახენელს სახნისისაგან გათხრილი მიწის კვლის ორთავე მხარეზე პატარა მანძილზე გადაშლა შეეძლო. უკვე იქნა, ასეთი ყურების მოწყობაც სახენელის მეშაობას აუმაჯობესებდა და ყურების მოქმედების დაკვირვებაზე უნდა იყოს სახენელისათვის ფრთის დართვის აუცილებლობის დედაზრიც, მაგრამ ფრთა მაინც სხვა პრინციპზეა დამატარებული და განათხარი მიწის გადაყრის გარდა ბელტების

გადაწვევა-გადაბრუნების მიზნით იყო იგი შემოღებული. ორმხრივი ყურების შავიერ გამომოხონებელმა ერთ მხარეზე მდებარე ფრთა ამჯობინა.

უკვე საბაას ჰქონდა აღნიშნული, რომ „ფთა ერქუნთ საგვერდული ფიცარი“ არის (ლექსიკ.). ხოლო ამავე ძველის ჩანამატ სიტყვა-განმარტებათა შორის სახნავე იარაღის ამ ნაწილის დანიშნულებაზე სამართლიანად არის ნათქვამი, რომ „ფრთე... ეწოდება გუფით ხენის დროს ბელტის გადასაბრუნებელს ფიცარს“ (ლექსიკ.). ეხლაც მისი დანიშნულება ასევე ესმით: „ის ბელტებს აბრუნებს, აწუბს კვლის პირზე და თანაც შლის“-ო (გ. ჩიტაია, ეთნოგ. მოგზ., 210). ცხადია, რომ ასეთი დანიშნულების გამო სახნავე იარაღის შედგენილობაში ფრთის მიმატება ამ იარაღის დიდ გაუმჯობესებას წარმოადგენდა.

„ერქუნის“ გამატონების ხანა საქართველოში ტიხნიკურად გაუმჯობესებული, სახნის-საკეთიანი, ფრთიანი სახნავე იარაღის ხანასა მნიშნავედა. ჯილღისთან შედარებით ერქუნს ფრთეს წყალობით ის დიდი უპირატესობა ჰქონდა, რომ მოხრული მიწის ბელტს აბრუნებდა და ფშვნიდა. ამიტომ სახნავე იარაღის ამ სახეობის შემოღებასთან ერთად მიწის დამშუშავებაც წინანდელთან შედარებით უნდა გაუმჯობესებულიყო და გაწეულ შრომასაც სოფლის მეურნისათვის გაცილებით უფრო ნაყოფიერი შედეგი ჰქეძინა. ამის გამო სასოფლო ეკონომიკის თვალსაზრისით ამ ხანას ქართული მიწისმოქმედების წარმატებისა და კეთილდღეობისათვის ფრთად დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ამ გარემოებით აიხსნება, რომ „ერქუნ“-მა უკვე უძველეს ხანაში სახნავე იარაღის ყველა სხვა სახელები სამწერლობო ენითგან განდევნა და მე-XII ს-მდე იგი ერთადერთ ქართულ ზოგად ტერმინად იქცა.

შემომოყვანილ მოსაზრებათა გამო ფრთე სახნავე იარაღის არსებით ნაწილად უნდა იქმნეს მიჩნეული, რომელმაც სახნავე იარაღს თავისი დანიშნულების შესრულება საუკეთესოდ შეაძლებინა და სრულებით დამთავრებულ იარაღად აქცია.

თუ ს. ორბელიანის ცნობა ჯილღისა და ერქუნის განმასხვავებელი თვისების შესახებ მცდარი არ არის, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ფრთა ქართულ სახენელს პირველად ერქუნის სახეობამ შესძინა და რომ მე-V ს-ზე უწინარეს ქართულ სახენელს უკვე ფრთა უნდა ჰქონოდა.

არონას აგებულობის განხილვის დროს (იხ. გვ. 181) უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ კბილა-ქუსლში ჩაქედით ხეს, რომელშიც რვილი იყო გაყრილ-გამაგრებული, „მანჭუა“, ან „მანჭო“ ეწოდებოდა. ხოლო ერქუნის აგებულების აღწერილობაში (იხ. გვ. 189 - 190) მოხსენებული გვქონდა, რომ ახლად შემოღებული ფრთის სახენელზე გეზად დასამაგრებლად იარაღის უკანა ნაწილის აგებულება უძველესად უნდა შეეცვლილიყო, რომ ამ გარემოებამ ხელნი ხელმეტ ბარგად აქცია და დიდი და პატარა მანჭუა წარმოშვა თავისი კუთვნილი ნაწილებითურთ. ტერმინი „მანჭუა“, ანუ „მანჭო“ ნაწარმოებია „ქულა“-საგან, რომელიც ჩველტასა და შერქობას ჰნიშნავდა. ამის ნაშთს წარმოადგენს ეხლაც არსებული ტერმინი „ქულა“, ხოლო ძველ მწერლობაში ამავე ძირისაგან იყო

ნაწარმოები სიტყვა „სახეჭვალე“ (ესაია, 41), რომელიც ლურსმინის შესატყვისი ერთად-ერთი მაშინდელი ქართული ტერმინი იყო. „მანკუა“ და „მანკო“ სრული ფორმის, „მანკუალი“-ს პოლოშეკეცილი ფორმაა. საბაჲს სამართლიანი განმარტებით, „მანკუალი ჩასაყარი ლურსმანი“ იყო (ლექსიკა), უფრო სწორედ კი რომ ითქვას, ყოველნაირი ჩასარკობის მნიშვნელობა ჰქონდა. რაჭაში „მანკო“ იმ ჯობსა, ანუ პალოსა პნიშნავს, რომელსაც ცხენის დასაბმელად მინდორში, ან სხვაგან სადმე ჩაარკობენ ხოლმე. ასეთივე მნიშვნელობა აქვს „მანკუა“-ს სახენელშიც, რათგან ეს ნაწილი კბილა-ქუსლშია მართლაც დიდი სამკვალის მსგავსად ჩაქედლილი.

რაკი სახელწმინა „ქულა“-ა, ამიტომ კანონიერად ნაწარმოები მიმღობა უნდა „მაქული“ ყოფილიყო, ან ბოლოშეკეცილი სახით, მაქუა და მაქო. სწორედ ამ უბედესი, კანონიერი ფორმით აქვს ეს ტერმინი ძველ სომხურს შეთვისებული, რომელშიც ხელნას, როგორც უკვე დავრწმუნდით (იხ. აქემ. გვ. 17), ეწოდება მან—„მაქ“. აღსანიშნავია, რომ ნათესაობით ბრუნვაში მანდი „მაქო“-ა. რაკი ამ სიტყვას სომხურში თვისტომნი არ მოეპოვება და იქ მისი არც რაიმე ეტიმოლოგია ჩანს, ქართულში-კი მას ძირიც აქვს და არა-ერთი მონათესავე სიტყვა, ამიტომ სომხური ტერმინი „მაქ“ ქართულითგან შეთვისებულ სიტყვად უნდა ვიცნათ. მისი ფორმა ცხად-ჰყოფს, რომ ეს ტერმინი სომხურში ძველისძველი, მე-V ს-ზე უწინარესი, შენათვისები უნდა იყოს.

ცხადია, რომ მანკუების სახნავე იარაღის არსებით ნაწილად მიჩნევა არ შეიძლება, არამედ ისინი მეორეხარისხოვან ნაწილად და ტენიკური გაუმჯობესებად უნდა ჩავთვალოთ.

ამგვარადვე, თუმცა ფამფალაკ-გოგორების სახნავ იარაღთან დაკავშირებამ მიწისმოქმედს ამ იარაღით მუშაობა საგრძობლად გაუადვილა, რათგან წინათ სათრევი შემდეგ უკვე თვლებით მოძრავად აქცია, მაგრამ, რაკი სახნავე იარაღი თავის პირდაპირ დაწინაურებას უფამფალაკ-გოგორებოდაც კარგად ასრულებდა, ამიტომ სახნავე იარაღის არსებით ნაწილად არც ფამფალაკ-გოგორების მიჩნევა შეიძლება: ესეც მხოლოდ ტენიკური გაუმჯობესება იყო და არის.

რამდენადაც გოგორ-ფამფალაკი ქართული სახენელის ტერმინი „გუთნ“-ის გაჩენა-გავრცელებასთან არის დაკავშირებული, იმდენად ამ საზიდის გაჩენის თარიღის განსაზღვრა ადვილია. სამწუხაროდ, მე-XIII—XVI სს. ქართული გუთნის სურათი ჯერ არსადა ჩანს, რომ ამ საზიდის გოგორების ერთჰომიანობის, თუ ტოლმეტობის საკითხის გადაწყვეტა დანამდვილებით შეგვეძლოს. ქართული ისტორიული ლექსიკონი რომ გვქონოდა და ტერმინების ველის-გოგორა, კვალის-გოგორა და ღირღიტას მწერლობაში გაჩენის ხანა მაინც გვცოდნოდა, მაშინაც ზემოდასახელებული საკითხის გამორკვევა ადვილი იქმნებოდა. მაგრამ, რაკი არც ერთი ამ საშუალებათაგანი ამ ეამად არ გავაჩინა, ამიტომ ისევ თავით ტერმინების შენაარსის ანალიზს უნდა დავეყაროთ. „ველის გოგორა“ ისევე, როგორც „ღირღიტა“, ძველი ტერმინები უნდა იყოს, მეტადრე უკანასკნელი; რომელიც შემდეგში იშვიათს, დაბადების თარგმანში-კი ჩვეულებრივს სიტყვასთან, ღირღოვანთან, უნდა იყოს დაკავშირებული. ხოლო, რაკი ეს

ტერმინებიც ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში, ვითარცა ჩვეულებრივი ქართული სიტყვები, აქვს შეტანილი, ამიტომ მე-XVII ს. შათ ახალ სიტყვებად ვერ ვიგულისხმებთ, არამედ გაცილებით ადრე, ალბათ მე-XIII ს-ზევე, უნდა იყვნენ შემოღებული.

სახენელისათვის საზიდის წინ მიბმაც, ეტყობა, მე-XIII ს-ზე გაცილებით უწინარეს ხანას უნდა ეკუთვნოდეს. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ მესხეთში, როგორც დავრწმუნდით, ებლაცაა დაცული სახენელი, რომელსაც წინ ორთელიანი საზიდი აქვს. იქ არონა, მხოლო-სახნის-ხმლიანი, უსაკვეთლო იარაღი გოგორ-შოლტაზეა გადაბმული. ორივე გოგორა ერთი ზომისა არის. როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, სახენელის ეს სახეობა დასავლეთი ევროპის და რომის plover-ის იხე გასაოკრად გვაგონებს, რომ უბიძველია, იმისთანვე უნდა იყოს დაკავშირებული. ამ გარემოებას სახენელის სახეობის აღმნიშვნელი ტერმინი არონაც გვაფიქრებინებს, რომელიც ქართული არ ჩანს.

ამგვარად, სახენელის, „გუთნის“ თვლიან საზიდსაც თავისი წინამორბედი ჰყოლია და წარსული, ჰქონია.

სახნავე იარაღის არსებითი და მეორე-ხარისხოვანი ნაწილების გამორკვევა მკლუვარს მის სხვადასხვა სახეობათა კლასიფიკაციასაც უფრო ადვილად შეადგენინებს. რამდენადაც იგი სახნავე იარაღის სახეობათა ნაწილების მიხედვით უნდა იყოს შედგენილი, იმდენად უცილობელი ბდება, რომ სახნავე იარაღები უნდა სამ ჯგუფად დაიყოს: პირველ ჯგუფს მხოლოდ სახნისიანი სახენელები ეკუთვნიან, მეორეს—სახნის-საკვეთლიანნი და მესამეს—სახნის-საკვეთ-ფრთიანნი.

ქართულ სახენელთაგან პირველ ჯგუფს ოქუა, კავი, ჩუთ-კავი, რიზა, მიაზა და არონა, მეორე ჯგუფს ჯილა და მესამე ჯგუფს ერქვანი და გუთანი ეკუთვნიან.

მაგრამ კლასიფიკაციასთან დაკავშირებით კიდევ ერთი ფრიად-მნიშვნელოვანი გარემოებაა აღსანიშნავი. Fr. Nopcea-ს სახენელთა ტიპოლოგიურ კლასიფიკაციაში ნათქვამი აქვს, რომ ღედამიწის ზურგზე ცნობილი ყველა სახენელები აგებულობის ძირითადი თვისების მიხედვით ორ მთავარ ჯგუფად უნდა დაიყოს. სახენელთა ერთ ჯგუფს ის der Stabflügtypus-ს ჯობიან-სახენელებს, ან ჯობიან-სახენელთა გვარს უწოდებს, რათგან ამნაირ სახენელთა სახნისი დისწერივ მდებარე წვეტიან ჯობსა ჰგავს. ასეთი მოყვანილობის სახენელები ძველსა და თანამედროვე ეგვიპტის, ლიგურიაში, შვეიცრისა, სლავურ ტყეებში და ნაწილობრივ საბერძნეთ-რომშიც იყო და არის ებლაც გავრცელებული (იხ. „Zur Genese der primitiven Flügtypen“: Zeitschrift für Ethnologie, 1917 წ., Heft 4—6, გვ. 238). უფრო სწორე იქმნებოდა, რომ სახენელთა ამ გვარობისათვის წერაქვნიარი სახენელები გვეწოდებინა.

სახენელთა მეორე გვარობა თობისაგან არის წარმომდგარი (aus einem Haken hervorgegangener Flügtypus) და ამიტომ შესაძლებელია თობიარი ეწოდოს. ამ სახეობის სახენელი ძველ ეტრუსკებსა ჰქონდათ, მათგან შეთვისებული რომაელებსაც მოეპოვებოდათ, საბერძნეთშიც იყო გავრცელებული, კავი-

სიაშიც ჩვეულებრივი სახენელია; ასურეთსა, არაბეთსა და ბევრგან სხვაგანაცაო (იხ. იქვე, გვ. 238—239). სახენელთა ამ გვირობის სამშობლოდ ნოპქსა ს მე-სოპოტამია, ანუ შუამდინარეთი შიანია, კაქკასიისა, ასურულსა და არაბულ სახეობას მის უშუალო შთამომავლად სთვლის და ფიქრობს, რომ იტალიაში ეტრუსკების შიტანილი უნდა იყოს (იქვე, გვ. 239).

თუ ნოპქსა სგან გათეალისწინებული მასალა სხვა ქვეყნების შესახებ სრულია და ტიპოლოგიურად სახენელთა ორ ჯგუფად დანაწილება მიზანშეწონილად შეიძლება იქმნეს შიჩნული, ქართული სახენელის განვითარებისა და გაუმჯობესების შემოკვეანილი ისტორიითგან (იხ. აქვე, გვ. 195—224). მეტადრეც 8) მკითხველი დარწმუნდება, რომ ნოპქსა ს ტიპოლოგიური დანაწილება საქართველოსათვის მთლად შაინც ვამოსადეგი არ არის. „ოქოქა“-ს აგებულების განხილვამ უკვე ცხადჰყო, რომ ქართული სახენელის უძველესი სახეობა თოხნაირი-კი არ ყოფილა, როგორც შემდეგში იყო და ეხლაც ჩვეულებრივ იხმარება. არამედ სწორედ წერაქენაირი სახეობისა ყოფილა. მაშასადამე, მცდარად უნდა იქმნეს საქართველოსათვის მიჩნეული ისეთი კლასიფიკაცია, რომელიც ქართულ სახენელს თოხნაირ სახეობისად აღიარებს, ისევე, როგორც წინაუქმოც. მხოლოდ წერაქენაირი სახეობისად მიჩნევაც სრული სინამდვილის გამოშატველი ვერ გამოდგებოდა. ამიტომ ქართული სახენელის ტიპოლოგიური დახასიათება თუ მოსურვა ადამიანმა, მისი ნამდვილი რაობა შეიძლება მხოლოდ ასე იქმნეს დახასიათებული: ქართული სახენელი თავდაპირველად წერაქენაირი გვარობის სახენელი ყოფილა; მაგრამ შემდეგში მისი აგებულება თოხნაირად უქცევიათ და სწორედ ეს ორი სახეობა დასდებია საფუძვლად ქართული სახენელის ისტორიულ განვითარებასა და მისი აგებულების თანდათანს გაუმჯობესებასაც, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით კიდევაც.

თავი მესამე. მიწის დასამუშავებელი სხვა იარაღები

ცნობილია, რომ სახენელი მიწის დასამუშავებელი უძველესი იარაღი არ ყოფილა, არამედ თავდაპირველად, როდესაც ადამიანი მკვიდრ მოსახლობას ჯერ კიდევ მთლად მიჩვეული არ იყო, ამისთვის უფრო მარტივსა და სუბუქ იარაღს, თოხსა ჰხმარობდა (იხ. Orth, Landwirtschaft: Paulys R.E. 23. Halbband, 625).

საქართველოსა და ქართული მიწისმოქმედების ისეთი ხანის შესახებ, როდესაც ხალხს მიწაზე ფეხი მტკიცედ მოკიდებული არ ჰქონდა და სასოფლო მეურნეობის პირველ საფეხურზე იდგა, ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ ისტორიულ ხანაშიც საკლებ მეურნეობა [შემინდვრეობა — პ. გ.] და მიწის დამუშავება მარტო სახენელით არ წარმოებდა, არამედ თოხითაც.

ამ საკითხის გასაშუქებლად გიორგი მთაწმიდელს თავის საისტორიო თხზულებაში შემდეგი საყურადღებო ცნობა მოეპოვება. მისი სიტყვით, ათონის მთაზე, ივერიის ლავრაში ქართველი ბერები რომ სასოფლო მეურნეობას

ეწოდენ, რათგან „ბურღალთაგან (sic) ყოველი სოფელნი ჰირსა შინა იყვენეს და ქინლა უკაცრულ და ჰირისა მაგიერ, უფროასი სათესაჲი მთასა შინა იქნებოდა თოკითა, საწუნე და დიკა და სელი და თივისა თიბაჲ, და ამას ყოველსა მანი შურებოდინ და კინათგან ყოველნი იქმოდეს, არა უმძიმდა, არამედ უდრტვიველად და სიხარულით იქმოდეს“ (ქ. ი. ე. და ეფ. თსი, 47—48).

ამგეარად, მიწა მე-X—XI სს-შიც სახენელის მაგიერ თოხით უნდა დამუშავებინათ საყანედ. მაშასადამე, „თოკი“ მარტო საბოსტნე და საბაღე მეურნეობისა და გამარგვლისათვის განკუთვნილი იარაღი-კი არ ყოფილა, არამედ გარკვეულ პირობებში ხორბლსულისა და მარცვლეულის მოსაყვანადაც აუცილებელ იარაღად დარჩენილა.

მართალია, გ. მთაწმიდელის შემოკვეანილი მოთხრობითგან ცხადი ხდება, რომ სახნავი მიწის თოხით დამუშავებისათვის ათონელ ქართველ ბერებს განსაკუთრებული გარემოების გამო მიუყვიათ ხელი. მაგრამ თოხი და „ოართოხი“ რომ ისედაც ჩვეულებრივი იარაღი იყო მაშინაც და წინათაც, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ როდესაც სერაპიონ ზარზმელი ახალი სამონასტრო ადგილის ასარჩევად გამოგზავრებულა, პირველად მას სწორედ ორთოხი აუღია. მისი ბიოგრაფის ბ. ზარზმელის სიტყვით, სერაპიონმა „აღილო კელითა თვისითა ორთოხი რკინისა და გამოქანდაქნა ჯუარნი ლოდთა რათმე ზედა დიდთა“-ო (ქ. სრპ. ზრზ. შლისა, 17—18).

შემდეგშიც ნიდაგის თვისების გამო საქართველოს ზოგ თემში საყანურს სახენელით არ ხნავდენ, არამედ მიწას დასათესად თოხით აფხვიერებდენ ხოლმეც არქ. ლამბერტის სამეგრელოს აღწერილობითგანაც ჩანს (გვ. 58 და 55) და იმაზე უფრო გარკვევით ეს გარემოება მე-XVII ს. რუს დენსანებსაც აქვს აღნიშნული (იხ. აქვე, გვ. 185), რომ დასავლეთ საქართველოში მიწას სახენელის გარდა капаницами და капырялами ამუშავებდენ ხოლმე.

Даль-ის თავის „რუსული ცოცხალი ენის თარგმანებითს ლექსიკონ“-ში („Толковый словарь живого великорусского языка“) капанца განმარტებული აქვს, როგორც „кирочка, одноручная кирка печников“ (იხ. Копать-ის ქვეშე); ე. ი. ქაფჩას უნდა ჰნიშნავდეს ასე იხმარება თურმე კურსკის თემში.

ხოლო капырялка ნიეგეოროდის თემში ეხლაც მიღებული ყოფილა და Даль-ის განმარტებული აქვს, როგორც огородная тяпка или кирка (იხ. Толк. словарь: копать-ის ქვეშე). თვით тяпка-ს შესახებ-კი ნათქვამი აქვს: „широкая и короткая огородная мотыга, на долгом древко“, ე. ი. ქართული თოხი ყოფილა.

ამგეარად ორი ცნობის მიხედვით ლიხთ-იშერეთში საყანე მიწის დასამუშავებლად მე-XVII ს-შიც სახენელის გარდა თოხიც უხმარიათ.

მიწის საყანედ მოსამზადებლად დასავლეთი საქართველოს ზოგი თემისათვის თოხით მუშაობის განსაკუთრებული მნიშვნელობა მეგრულს საუცხოოდ აქვს ერთ თავის ტერმინში გამოხატული. მიწისმოქმედსა და სოფლის მეურნეს მეგრულად „მახარქალი“ ეწოდება (მ. გ., 399), რომელიც არსებითად მთოხენელსა ჰნიშნავს.

რაკი უცილობლად მტკიცდება, რომ თობი საყანური მიწის დასამუშავებელი ერთი, ამასთანავე უძველესი, იარაღთაგანი აყო, ამიტომ ამ იარაღის აღმნიშვნელ ტერმინოლოგიას განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს.

„თოკი“, საბას სიტყვით, „სათბროლი“-ა (ლექსიკ.) ისევე, როგორც „საენისი საკნეველის სათბროლი“ არის (იქვე).

ეს ტერმინი ჭანურშიც მოიპოვება სწორედ ამავე სახით: „თოხი“ იქაც იმავე სამეურნეო იარაღს ჰნიშნავს (ქ. გ., 148).

ამ სიტყვისაგან ქართულში ნასახელარი ზმნაც არსებობს „თოქა“.

ნ. მარჩის გამოთქმული აქვს აზრი, რომ „თოკი“ წარმომდგარია „თოკან“-ისაგან, რომელიც თავის მხრით „ენვა“ და მეგრ. „ხონუა“-სთან არის დაკავშირებული. ამასთანავე ეს ტერმინი მას „სალ-იონურ“ შეერთებულ სიტყვად მიაჩნია და სკვირთურად სთელის (იხ. Скифский яз.: По этапам развития, 351—352).

საფიქრებელია, რომ თობნი, „თოქა“ და „ცოხნა“, რომელიც ს. ორბელიანის განმარტებით „კბილით დაწველი ლეხას“ (ლექსიკ.), გაფხვიერებას და ლეხვას ჰნიშნავს, მონათესავე სიტყვები უნდა იყვნენ. თობნიც ხომ მიწის „დაწველილებას“, გაფხვიერებას ჰნიშნავს. „ცოხნა“, უძველესია, „თოქა“-ს ფონეტიკური სახედაცვლია ისევე, როგორც „ციკანი“ „თიკანი“-ისაგან არის „თ“-ს „ც“-დ შენაცვლებით წარმომდგარი.

თვით „თოკი“-კი, საფიქრებელია, რომ მართლაც „თოკანი“-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი. მაგრამ „თო“ მიწარმოებელი თავსართი „დო“ უნდა იყოს, მხოლოდ ფონეტიკურად ოდნავ შეცვლილი. ამგვარად „თოკი“ ჰნიშნავს ხენისათვის განკუთვნილ იარაღს და აგებულებით „სკნის“-ს უდრის.

საბას განმარტებით, „თოკი“, ჩვეულებრივი მნიშვნელობის გარდა, „წისკვილის არქის“-ს აღმნიშვნელიც იყო. თავის მხრივ „არქი“-ს შესახებ ნათქვამი აქვს, „წისკვილის თოკი“ არისო (ლექსიკ.), ამგვარად, „არქი“ და „თოკი“ სინონიმები უოფილან.

მეგრულად-კი თობს „ბერგი“ ეწოდება (მ. გ., 203). თობი იქ თითქოს არ უნდა იყოს. ეს ტერმინი ჭანურშიც არსებობს და „ბერგი“-სავე (არქაბ., ვიწ. ხოფ.) და „ბერგი“-ს საბითაა დაკული. იქ ეს სიტყვა ვიწრო, წვეტიან რკინის თობსაც ჰნიშნავს, რომელიც მიწას ღრმად არ სთობნის, და ცლსაც (ქ. გ., 130).

„ბერგი“-საგან ნაწარმოები ნასახელარი ზმნაც არსებობს, „ბარგუა“ (მ. გ., 201), რომელიც თობით მარგვლას ჰნიშნავს. „მაბარგალი“ მოთხნელს ეწოდება (იქვე).

ჭანურად ნასახელარი ზმნა „ობერგუ“ არის (ქ. გ., 130). ნ. მარჩი ამ ზმნას სამართლიანად აღარებდა „მარგვლა“-ს (იქვე, 130).

ჭანურში „ობერგუ“-ს გარდა გამარგვის აღსანიშნავ ტერმინად „ოკონუ“-ც იხმარება: „ბკონუ“-გამარგლავ, „ბკონი“-გავმარგლავ, „ბკონარუ“

1 „კონი“ თავდაპირველი მნიშვნელობა „ქართული ვრის ისტორიის“ შესავალ წიგნში გვეხვება განმარტებული, ამიტომ აქ მხოლოდ საუბარი საკითხ არ არის.

—გავმარგლავ (ქ. გ., 157). ობერგუ-ს მსგავსად „ოკონუ“-ც ნასახელარი ზმნა ზანს, რომლის წარმოშობებლად „კონ“ უნდა ვიგულისხმოთ.

თობს სეანურადაც ჰქვიან „ბერგ ლაღენი“ (ი. ნიგარაძე, გ. -ც., სი. 205). მარგვლას-კი „ლიფგენს“-ს ეძახიან (იქვე, 220).

როგორც „თოქა“ თოქისაგან არის ნაწარმოები, ისევე მეგრული „ბარგუა“ უნდა „ბერგ“-ისაგან იყოს ნაწარმოები. „ბარგუა“ თავისი „ბა“ მარცხლით უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თობს უნდა „ბარგი“-ც ჰქმნილია ოდესლაც¹.

საფიქრებელია, რომ „ბარგი“-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი თავიკიდური ბგერის ჩამოცილებით „წისკვილის თობის“ აღმნიშვნელი ტერმინი არქმც. შესაძლებელია, „ბარგი“-საგანვე იყოს წარმომდგარი მიწის სათბრელი იარაღის სახელი „ბარი“-ც².

როგორც უკვე ნ. მარჩმა აღნიშნა, ჭანურ „ობერგუ“-სთან უნდა იყოს ისევე, როგორც მეგრულ „ბარგუა“-სთან, ქართული „მარგვლა“-ც დაკავშირებული, იმისდა მიუხედავად, რომ პირველი ორი თობნის ჰნიშნავს. „მარგლა“-კი „ბალახთ ამოგლეჯა“-ს ეწოდებოდა და ეწოდება ეხლაც. ცხადია, ამ შემთხვევაშიც ნასახელარი ზმნისთან უნდა გვეკონდეს საქმე, რომელიც უნდა „მარგი“-საგან წარმომდგარად ვიგულისხმოთ. „მარგი“-კი საბას განმარტებით „ბოსტნის დაკვალული“-სა და „ბუფა“-ს აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. რაკი „ბუფა“ ამავე ავტორის განმარტებით „ბოსტნის კუალკდი ყვერბი“ არის (ლექსიკ.), ისე გამოდის, რომ „მარგი“ ბოსტნის კვალი უნდა ყოფილიყო. ამისდა მიხედვით „მარგლა“ კვების გაკეთებას უნდა ჰნიშნავდეს. მაგრამ ასეთი განმარტება არც ზედმიწევნითია და არსებითადაც სწორე არ არის, რადგან ს. ორბელიანს თავის განმარტებაში მხოლოდ ბოსტანში გაწეული გამარგვლა აქვს გათვალისწინებული, საყანურში მარგვლის გაწეობა-კი, როდესაც მისივე სიტყვით მარგვლა ბალახთა გლეჯას გულისხმობდა, დაკვირვებია. ამიტომ ამ ნასახელარი ზმნის მიწარმოებელი „მარგი“ თავდაპირველად ბოსტნის კვალისა-კი არა, არამედ მეგრული „ბერგუა“-სა და ჭანური „ობერგუ“-ს მსგავსად იმ იარაღის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, რომლის მოხმარებითაც ეს სასოფლო-სამეურნეო მუშაობა წარმოებდა ხოლმე. ამასთანავე, „მარგი“, უძველესია, „ბერგი“-ს, ანუ „ბარგი“-ს ფონეტიკური სახედაცვლი უნდა იყოს და თავდაპირველად თობის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

„ბარგუკი“ რაქაში ძელბარს, ანუ ქურის მოსაბდელ ხის ბარსა ჰნიშნავს (გ. ბერიძე, სიტყვის-კონი, 3).

1 აღსანიშნავია, რომ როგორც ჭანურში „ბერგის“ პარალელური ფორმა „ბერჯი“ არსებობს, ისევე ძველ ქართულშიც დაცულია ტერმინი „ბარჯი, რომელიც „კაპიანი ჯობი“-ს სახელი იყო, ან და „სათეფ ზობი“, ე. ი. რკინის კაპიანი ჯობი. ამისა, თავისა, უფროსა ასახელებულ კაპიან ზე“-საც ჰნიშნავდა თურმე (საბას ლექსიკ.), ე. ი. ორთითის, ან ფიწლის მავარი იარაღი ყოფილა. გამოსარკვევად, „ბარჯი“ ძველი „ბარგი“-ს პარალელური ფორმა ზომ არ არის „ბერგ“-„ბერჯ“-ის მსგავსად?

2 „ბ“-ს გაქრობით, როგორც „მორტი“-საგან წარმოიშვა „მორი“, კარგისაგან—„კარი“ და სხვა.

თოხს გარდა, ამავე მიზნით ბარსაც ხმარობდნენ ხოლმე. „ბარი“, ვითარცა სათბურელი ხარაღი, „ვეფხვის ტყაოსან“-შია ნახვარი. აეთანდღისიდან ჭანჭანგის რის მოყვლის მოთბობის შემდგომ ნათქვამია:

„ზღვისაგენ სარკმლით გასტყორცა, ზღვისა ქვიშათა გარია, და მისთვის არცა სად ხამარე, არცა სათხარად ბარია“.

(აბულ., § 1047).

თოხის აღმნიშვნელი ტერმინი „ბერგი“ იმავე ძირისაგან არის ნაწარმოები, რომლისაგანაც „ნერგი“-ა, სახელდობრ „რგვა“ სახელზმნისაგან. რგვა ძველ ქართულში მცენარეულობის მოყვანას ჰნიშნავდა. ნათარგვნ ძეგლებში იგი ბერძნულ *φαινα-სა* და ლათინურ *germinis*-ს უდრის (ესაიას § 5.). „ნერგი“-ც ძველ ქართულში მარტო ხეხე-კი არ ითქმოდა, არამედ მცენარეულობაზეც. მის ფონეტიკურ სახენაცვალს, „ნერგ“-ს, დასავლეთ საქართველოში ებღაც შენარჩუნებული აქვს ასეთი მნიშვნელობა და იქ „ხა-ნერგე“ არის „სათესლედ მიჩნეული მხალი, ხელმოარედ გადანერგული შემდეგ წლისთვის თესლის გამოსალებად“ (გ. ბერიძე, სიტყვის-კონა, 32). ამნაირად, სანერგე სათესლეს უდრის.

ეს ზმნა, „რგვა“, მეგრულშიც და ქანურშიც არსებობს. მეგრულად „რგვაფა“ და „დო-რგვაფა“, რგვა და დარგვაა. ხოლო „ო-რგვაშე“ ნორჩს, გადასარგავ მცენარეს, სანერგეს ჰნიშნავს (მ. გ., 304), ქანურად-კი „ვორგამ“ (ათინურად) ან „ბორგამ“ (ხოფურად), „დო-ვორგამ“ და „დო-ბორგამ“ რგვას, მცენარეულობის დარგვას ჰნიშნავს (ქ. გ., 181).

ამგვარად „ბერგი“ თავდაპირველად მცენარეულობის მოსაყვანად სახმარებელი იადლის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

თოხნასა და მარგლას, თესვისას-კი მეგრულად „ხაჩქა“-ც ეწოდება. აქითგანვე ნაწარმოები „ნა-ხაჩქა“ დამუშავებული, ნათესი, რომელიც არსებითად ნათოხნს ჰნიშნავს. მიწისმოქმედის სახელიც-კი „მახაჩქალი“ ამავე ზმნისაგან არის ნაწარმოები (მ. გ., 399).

უძველია, „ხაჩქა“-ც ნასახელარი ზმნა და „ხაჩქ“-ისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი. თვით „ხაჩქ“-კი იმ იარაღის სახელად უნდა ვიგულისხმოდ, რომლითაც თოხნა წარმოებდა. მეგრულად, არსებული წყაროების მიხედვით, ასეთი ტერმინი თითქოს დაცული არ უნდა იყოს. მაგრამ სამაგიეროდ ქანურში გვაქვს „ხოჩკა“ (ვიწყში), რომელიც სარს, მარგილსა და ბარჯგს ჰნიშნავს (ქ. გ., 234).

„ხოჩკა“-ს გარდა სხვა ფორმებიც არსებობს ქანურში: „ხოშკა“ (ათინ.), „ხოჩა“, „ხაშარი“ (ხოფურად) და „ხაჩ-კეტი“ (ვიწურად: ქ. გ., 234).

აღსანიშნავია, რომ, საბა-ს სიტყვით, არსებობს ტერმინი „ხოჭი“, რომელიც არის „რკინის ბარჯი სათევზე“-ო (ლექსიკ.). უძველია, ეს ქართული ტერმინიც იმავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს, რომლისაც ზემომოყვანილი ქანური ტერმინია. ამ ქანური სიტყვის პირვანდელი აგებულება, როგორც ჩანს, ვიწურს უნდა ჰქონდეს დაცული, სადაც „ხაჩ-კეტი“ არის. მისი შესატყვისი პარალელური ფორმა ვიწურადვე, სადაც „ხოჩკა“-ც გვაქვს, „ხოჩ-კეტი“ იქმნებოდა.

რაკი „ხაჩქა“ თოხნასა ჰნიშნავს, ცხადია, „ხაჩი“ და „ხაჩ-კეტი“ თოხის მაგვარი იარაღის აღმნიშვნელი უნდა იყოს. თუ ამ ტერმინის აგებულება „ხაჩ-კეტს“ უნდა ჰქონდეს დაცული, მისი პირველი ნაწილის ფონეტიკური სახე ქართულ „ხოჭ“-ს შეუნახავს, რომელსაც „ხოჭა“ და „ხვეჭა“ ჰმნასთან უნდა ჰქონდეს კავშირი. „ხოჭა“ იგივე ხოჭაა და გლეჯას, მოგლეჯას ჰნიშნავდა (ს. ორბელიანის ლექსიკ.).

თუმცა „ხვეჭა“-ს შესახებ საბა-ს ნათქვამი აქვს, „უსამართლოდ შეკრება“-ს ჰნიშნავსო (ლექსიკ.), მაგრამ სამართლიანადაც შეკრებილსაც ჰნიშნავდა, ე. ი. ამ ზმნის დედააზრს კრეფა, მოკრეფა შეადგენდა მოქმედების ზნობრივი შეფასების მიუხედავად. ამ ზმნისაც ძველად შოგლეჯის, მოკრის და კრეკის მნიშვნელობაც უნდა ჰქონოდა. ქანურად „ხოჭორუ“ და „ხოჭორუ“ არსებობს და „ვუხოჭორაფ“ (ხოფურად), „თომა უხოჭორამ“ (ათინ.) ჰნიშნავს „თმას, ან მატყლს ვუკრეკავ“. ფონეტიკურად-კი რომ გადმოგვეცა, შესაძლებელია გვეთქვა: თმას, ან მატყლს ვუხვეკავო.

როგორც ქანურში „ხოჭორაფ“-ის პარალელური ფორმა „ხოჭორუ“ არის, ისევე „ხვეჭ“-ის ფონეტიკური სახენაცვალია „ხვეჭა“, რომელიც იკლას, აფხეკას და მოშორებას ჰნიშნავს. მეგრულად „ხვატუა“-ს და ქანურად „მე-ხვატუნე“ მტერების, ლეკასა და ფშვნას ჰნიშნავს (მ. გ., 402 და ქ. გ., 232).

ხვეჭისავე ფონეტიკური სახენაცვალია „ხვეწა“, რომელიც თლას, მოთლას, დაფხეკას (საბა, ლექსიკ.) და ჩამოთლასა და ჩამოკლას ჰნიშნავდა. ამ ზმნისაგან არის ნაწარმოები იარაღის სახელი „ხვეწი“, რომელიც ს. ორბელიანის განმარტებით, „მოკაკული სათლელი“ იარაღს ყოფილა (ლექსიკ.). ეს ტერმინი ქანურშიც არის დაცული და ციციხის ხის კოვხის ღრუს ამოფხეკისათვის განკუთვნილ რკინის იარაღსა ჰნიშნავს (ქ. გ., 232).

ზემომოყვანილითგან ცხადი ხდება, რომ „ხაჩქა“ ზმნის წარმომშობელი „ხაჩქი“ და მისი წინამორბედნი თავდაპირველად ბალახის მოსაგლეჯი და გამოსახვეტი, თანაც ნიადაგის გასაფხვიერებელი თოხის მაგვარი იარაღის სახელი უნდა ყოფილიყო.

აღსანიშნავია, რომ პატარა თოხს იმერეთში „კეკა“ ეწოდება (გ. ბერიძე, სიტყვის-კონა, 20). ეს ტერმინი უნდა „ქეკა“ ჰმნასთან, სახელდობრ მის მეგრულ სახეობა „კეკა“-სთან იყოს დაკავშირებული.

უნებლიეთ ყურადღებას იპყრობს ნიადაგის დასამუშავებლად და გასაფხვიერებლად, ისევე როგორც ნათესის გასაწმენდად, განკუთვნილი იარაღების სახელების სიუხვე. უძველია, თუ ყვილას არა, ბევრს მათგანს თავისი სპეციალური დანიშნულება ექმნებოდა, განსხვავებული მოყვანილობისაც იქმნებოდა. ეგების ამის გამოკრეფვა ნაწილობრივ ებღაც იყოს შესაძლებელი, მაგრამ ამას განსაკუთრებული კვლევა-ძიება სჭირდება.

მიწის დასამუშავებელი იარაღებისა და მათი აღმნიშვნელი ტერმინების სიუხვე იმ ინტენსიური მუშაობის გამო მხატვრული და მათემატიკური, რომელიც ამ დარგში საქართველოში უძველესი დროითგან ყოფილა.

თავი მეოთხე. სახელწოდებების სახეობათა ეტიმოლოგია

ისევე, როგორც თობის აღმნიშვნელი ტერმინების ეტიმოლოგია უკვე გათვალისწინებული გვაქვს, სხვადასხვა სახეობის სახელები ეტიმოლოგიის ცოდნადაა საჭირო. მაგრამ, საწინააღმდეგოდ, სახელებების სხვადასხვა სახეობის სახელების ეტიმოლოგია ჯერჯერობით არაეცნო შეუსწავლია. ამიტომ აქ მხოლოდ ზოგიერთი მოსახრების წამოყენება შეიძლება.

რაკი „ოგაფა“, „ოროზა“ და „აჩაჩა“, საფიქრებელია, „ოქოქა“-ს ფონეტიკური სახეობა უნდა იყენებ, ამიტომ მართლ ოქოქას, არონას, ჯილას, ერქუანისა და გუთანის ეტიმოლოგიაა გამოსარკვევი. სამი პირველი სახელის აგებულების გავებას ის გარემოება აწინააღმდეგობს, რომ უძველესი ძეგლები, სადაც მათი ჩვენება უნდა ყოფილიყო, დაკარგული არ არის და არც დაბადების ქართულ თარგმანში გვხვდება. ამის გამო ამ ტერმინების უძველესი სახეობა გამოურკვეველია.

შესაძლებელია, რომ „ოქოქა“-ში თავიდან „ო“ თავსართი იყოს და ძირად „ქოქ“-ი იყოს მისაჩვენებელი.

შესაძლებელია, „ოქოქა“ დაკავშირებული იყოს სახელწოდება „ქექა“-სთან, რომლის თავდაპირველი მნიშვნელობა მეგრულ „ქექუა“-ს და მის ფონეტიკურ სახეობას „ქექუა“-ს უნდა ჰქონდეს დაცული, სადაც ეს სიტყვა კრასა და მოქრას მნიშვნავს. საბაბს ქექაზე ნათქვამი აქვს „ცუდ ფხანა“-ს მნიშვნავსო (ლექსიკ.), მაგრამ ამაზე უფრო ხშირად, შესაძლებელია ითქვას კიდევაც რომ ჩვეულებრივ, მიწის, ან სხვა რისამე აქეთ-იქით გაწევის, გაშლას და ჩხრე-

1) ს. ორბელიანს ლექსიკონში შეტანილი აქვს სიტყვა „ქოქი“, რომლის შესახებ ნათქვამი აქვს, ჩიბრევიან ვაქალს და „ფესვით“ მოყვანილს მნიშვნავსო. ამ განმარტების სისწორის საბუთად „მლოანოსის“ მეტაფორითგან ასეთი აღნიშვნა აქვს მოყვანილი: „უბრძანა ქოქითა ცემა“, „უთარცა ქოქითა იგვემებოდა გონება ავაზაისა და ვითარცა იხვეტებოდა ზრახვა მისი“ (ლექსიკ.). საფიქრებელია, რომ აქ „ქოქი“ სადაც ისეთ საგანს ჰგულისხმობს, რომლითაც ცემა და ზეპირ შეიძლება, ე. ი. წვეტიანი მხედველი ნივთი უნდა ყოფილიყო.

საბაბს ზემოაღნიშნული წყაროს თარიღი რომ გვეცოდნოდა, მსჯელობა ამ სიტყვების სადაურთობის შესახებ უფრო გაადვილებოდა, მაგრამ არ ჩანს, რა ხანის ძეგლი უნდა იყოს. ამავე დროს „ქოქ“ თურქულად ძირს და ფესვსა მნიშვნავს და, თუ ძეგლები მე-IX-X ს-ზე უწინარესი არ არის, შესაძლებელია აქ თურქულითგან შემოსულ სიტყვასთან გვეკონფუსო საჭე, რომელსაც ოქოქასთან, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება რამე საერთო ჰქონდეს, ამიტომ, ვითარცა სათუთზე, დაბრუნება არ შეიძლება.

საბაბს მოეხილება სიტყვა „აქოქ“-ი, რომელიც 2 ნეშტთა 12₁₈-ის დამოწმებით, ეკადრად არის განმარტებული (ლექსიკ.). ნაქარის გამოცემაში ამ ადგილას „ეკალი“ სწერია, მაგრამ საბაბს ხელთნაწერში ამის მაგიერ, ცხადია, „აქოქ“-ი ყოფილა. ბერძნულ თარგმანშიც არის აქ „αχαια“ აქემ, ლათინურში-ი carduus-ია, ე. ი. ეკალია. ებრაულ ტექსტშიც ამ ადგილას „ქოქ“-ი სწერია (იხ. Guthe-ის Bibelwörterbuch: Dörnen).

ქის მნიშვნავს (მაგ., „ქათაში ქექა, ქექა და... დანა გამოქვეყნა“, „ნაცარ ქექია“). ამავე ხანის ფონეტიკურ სახეობას წარმოადგენს „ჩეჩა“, რომელიც მაგარი ან შემტკიცებული საგნის წერილ-წერილად დაშლას მნიშვნავს (მაგ., მატყლის ჩეჩა და სხვა).

„ოქოქა“, ამგვარად, განკუთვნილობის თავსართ „ო“-სა და ქექისაგან იქნებოდა წარმომდგარი და თავდაპირველად მიწის საქექი და საკვეთი იარაღის აღმნიშვნელი იქნებოდა. ოქოქის აგებულების უძველესი სახეობას ამ ტერმინის ასეთი გააზრანება კარგად უდგება. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ პატარა თბის, ე. ი. იმავე მიწის გასაფხვიერებელ იარაღსაც, „ქექა“ ეწოდება, რომელიც, როგორც აღნიშნული გვეყონდა (აქვე, გვ. 2-), ქექვა ხმანსთანავე დაკავშირებული.

ზემონათქვამს უნდა ისიც დაერთოს, რომ აჩაჩა-ს ქართლის მოსახლეობა ბევრგან „აჩჩას“-ს ეძახის და ამით სახელების ამ მარტივი სახეობის მოქმედებას ჩეჩას აღარებს და თვით იარაღიც საჩეჩად აქვს ნაგულისხმევი.

მაგრამ სამეგრელოში დაცული ტერმინი „ოგაფა“, რომელიც გვლდენ-შტედტ-ს „ოგაფა“-ს სახით აქვს ჩაწერილი, ამ სიტყვის უძველესი სახეობის ოქოქა-ზე უკეთესად დამკველად რომ წარმოგვედგინა, მაშინ შესაძლებელია, ოქოქა კაპ-თან იყოს დაკავშირებული. „კაპი“, ს. ორბელიანის სიტყვით, „ამონაკვეთი რტო“-ს, ამასთანავე „მოგრძედ მოკვეთილ“ რტოსა მნიშვნავს (ლექსიკ.). მაგრამ ეს განმარტება სრული არ არის: კაპი ხის ისეთ მონაქერს ეწოდება, რომელსაც ბოლოში კავის მაგარი მოყვანილობა აქვს. ეს სიტყვა ქანურ-შიც მოიპოვება, მაგრამ „ქაპა“-ს სახით, და ჯირკს, კუნძსა მნიშვნავს. ამ შემთხვევაში, იარაღის ტერმინი იმ მასალისა და მოყვანილობის სახელი გამოვი, რომლისგან და რა სახითაც პირანდელი სახელები კეთდებოდა¹.

ტერმინი „არონა“, ანუ „არონა“ ნასესხები უნდა იყოს ბერძნულითგან. მართალია, სომხურში სახელებს „არაერ“, „არორ“-ი ეწოდება, რომელიც არონას მიაგავს, მაგრამ ეს სომხური ტერმინი ქართულად ან „არავლ“-ად, ან „აროლ“-ად უნდა ქცეულიყო, ამიტომ არონას არონისაგან წარმოშობილობა ან „აროლ“-ად უნდა ქცეულიყო, ამიტომ არონას არონისაგან წარმოშობილობა სათუთაა. უფრო საფიქრებელია, არა მხოლოდ არონისაგან, არა მხოლოდ არონისაგან წარმოშობილობა მამდგარი. მიაგავს არონა აგრეთვე გუთურ arjan-ს (იხ. Emile Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, 1916 წ., გვ. 80).

¹ დასასრულ, შესაძლებელია, ადამიანი წარმოადგენოს, რომ ოქოქა თავსართ „ო“-სა და ხმანა „ქექუნ“-საგან იყოს ნაწარმოები.

ქექუნ (ეხეკელ, 23₁₈) უდრის ბერძნულ ეხეკელ-ს, ლათინურს fluxus-ს. ბერძნული ტერმინი სარტხიველს მნიშვნავს, ლათინური მდინარეობას. ს. ორბელიანს განმარტებული აქვს: „ესე არის ცხოველთა მამალ-დედლოვისა აღრევათა შინა ძრევა, რომელსა გლეხნი ქაქუნს უწოდენ“-ო (ლექსიკ.). მაშასადამე, ქექუნ, ანუ ქექუნ, განყოფილების გლეხნი ქაქუნს უწოდენ“-ო (ლექსიკ.). მაშასადამე, ქექუნ, ანუ ქექუნ, განყოფილების გლეხნი ქაქუნს უწოდენ“-ო (ლექსიკ.). ეს სახელწოდებები, „ხაბუნ“-სა და „ბოხე“-ის მონათესავე უნდა იყვნენ. ამ ხანის მრავალქოქა, „ქექა“ უნდა ვიგულისხმოთ. „ოქოქა“, ამგვარად, მიწის განყოფილებისათვის განკუთვნილი იარაღის აღმნიშვნელი გამოვი.

„ჯილა“-ს, ჯერჯერობით მაინც არაერთი გზა-კვალი და თვისტომი არ უჩანს. ერთი რამე მაინც ცხადია, რომ საქართველოს გარეშე, ერევნის მაზრის, შირაქისა და კოტაიქის სოფლებს გარდა, სხვაგან არსად ასეთი ტერმინი სახენელის აღსანიშნავად არ იხმარება. ეს გარემოება ამ სახელს უფრო ადვილობრივად აგულისხმებინებს ადამიანს, მაგრამ თვით სიტყვის ეტიმოლოგია მაინც გამოურკვეველი რჩება. ზოგიერთი მოსაზრება შესაძლებელია გამოითქვას, მაგრამ ამაზე ჭეშმობი გვექნება საუბარი, როდესაც ჩვენი მეზობლების სახენელთა შესახები ცნობები უკვე განხილული გვექნება.

„ერქუანი“-ს ეტიმოლოგიის გამოკვლევას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს, რათგან ეს სიტყვა მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში სახენელის ზოგად ტერმინად იყო, ხოლო, სანამ ის ასეთ მნიშვნელობას შეიძენდა, მანამდისაც, უეჭველია, მრავალი ხნის განმავლობაში სახენელის გარკვეული სახეობის სახელი უნდა ყოფილიყო.

ნ. მარსს ერთგან ნათქვამი აქვს, რომ სომხური *հերկ* „ჰერკელ“ ხენა, რომელიც მას „ჰერკელ“-ისაგან შემდგარად მიაჩნია, ნაწარმოებია *հրկ* „ჰერკ“-ისაგან, რომელსაც იგი სახენელის აღმნიშვნელ ქართულ „ერქუან“-ს უკავშირებს. მისი აზრით, როგორც ერქუნისაგან ხენის აღმნიშვნელი ნასახელარი ზნა „ერქენა“ არის ნაწარმოები, ისევე სომხური „ჰერკელ“ ხენა „ჰერკ“-ისაგანვე წარმომდგარი (იხ. Скифский язык: По этапам развития афетической теории, сборник статей Н. Я. Марра, Москва—Ленинград, 1926 წ., გვ. 352). ამავე დროს ნ. მარსი ერქუნს და ჰერკელ-ს ქართულ რკინა-სა და სომხურ „ერკინ“-ს, (ეს, უკავშირებს (იქვე, გვ. 353), რომელთაც თავისი თეორიის უახლოესი დებულების თანახმად, ორი-სამი ტომობრივი სახელის შენაერთებად სთვლის.

ნ. მარსს მთელი ეს დებულება დაუსაბუთებლივ აქვს წარმოთქმული. ამის გამო არა ჩანს, თუ საითგან აქვს ამოღებული სახელზნა „ერქენა“, რომელიც, მისივე სიტყვით, ხენას უნდა ჰნიშნავდეს და ერქენისაგან ნაწარმოები ნასახელარი ზნა არის. არც საბაბს თავის ლექსიკონში, არც სხვას ვისმე, ძველებში ასეთი ზნა არ მოეპოვება, ამიტომ რაიმე საბუთი უნდა იყოს დასახელებული, რომ მკითხველს გარკვევის საშუალება ჰქონდეს, არსებობდა, თუ არა, მართლაც ასეთი სახელზნა, თუ იგი ნ. მარსის თეორიულ შენათხზს წარმოადგენს?

სომხურის არ-მყოფი აღბათ იფიქრებს, რომ როგორც ერქუანი სახენელ-სა ჰნიშნავს და მისგანვე დასახელებულ „ერქენა“-ც ამისგან წარმომდგარი ნასახელარი ზნა უნდა იყოს, ისევე სომხური *հրկ* „ჰერკ“-იც სწორედ სახენელსავე ჰნიშნავდა. მაგრამ არაფერი ამის მსგავსი ნამდვილად არ ყოფილა. თავის ადგილას მოყვანილ შესატყვისობათგან ვიცი, რომ სომხური *հրկ* „ჰერკ“ მხოლოდ ნახნავსა და ხნულსა ჰნიშნავს და არა სახენელს. სპეციალურ მწერლობაში ამ სომხურ სიტყვას ადარებენ გერმანულ Furche-ს, რომელიც ხნულსა და კვლსა ჰნიშნავს. ლათ. porca-ს, კიმერულ rhych და სხვას (იხ. Hübschmann, Arm. Grammatik, V, 467). ეგების ასეთი შედარება მცდარი იყოს და „ჰერკ“-ს ინდოევროპულ ენათა საუნჯესთან საერთო არა ჰქონ-

დეს რა, მაგრამ ნ. მარსს ამ ეტიმოლოგიის საწინააღმდეგოდ არაერთი მოსაზრება არ წამოუყენებია. თვით ნ. მარსის დებულებასაც საეჭვოდ ის გარემოება ხდის, რომ სომხური „ჰერკ“, რომელსაც იგი ქართული „ერქენა“-ის შეკვეცილ სახეობად სთვლის, სახენელს-კი არა, არამედ ნახნავსა ჰნიშნავდა. სახენელის „გაერქენილი“-ს მსგავსი წარმოება, რასაკვირველია, შესაძლებელია კიდევ ნახნავე აღმნიშვნელ ტერმინად ქცულიყო, მაგრამ „ერქენა“-ის ბოლო-შეკვეცილი სახეობა ნახნავის აღმნიშვნელ სიტყვად როგორ იქცა, ნ. მარსს განმარტებული არა აქვს.

„ჰერკ“-ის ერქუან-თან დაკავშირებულად მიჩნევა მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება, თუ წარმოვიდგინოთ, რომ იგი ნასახელარი ზნისგან ნაწარმოები მიწოდების შეკვეცილი ფორმაა, რაც თავისდა-თავად შეუძლებელს არაფერს წარმოადგენს.

ამნაირად, ეგების სომხური „ჰერკ“ და „ჰერკელ“ ქართულ ერქუანთან ზემოაღნიშნული გზით მართლაც დაკავშირებულიც იყოს, მაგრამ ამ შემთხვევაშიც, ცხადია, ქართული ერქუან-ის ეტიმოლოგიას არა ეშველებოდა რა, რათგან თვით სომხური „ჰერკ“-ის თავდაპირველი მნიშვნელობა გამოურკვეველია.

ერქუნის თვისტომთა და ეტიმოლოგიის ძიების დროს ეგების უმნიშვნელო გარემოება არ იყოს, რომ სუმერულად „ენგარ“ მხენელსა და მიწის მომქმედსა ჰნიშნავდა (engar Akerbauer: Fr. Delitzsch, Sumerische Sprachlehre, 1914 წ., Leipzig, გვ. 113). შემთხვევითი მსგავსებაა, თუ არსებითია და სუმერული ტერმინი შეერქვნეს ან და „ერქუნის“-ს დიდის მსგავსი წარმოების თავკვეთილი ფორმა, ან შეკვეცილი სახეობაა, ძნელი სათქმელია, რათგან სიტყვის ეტიმოლოგია და თავდაპირველი მნიშვნელობა არც ამ შემთხვევაშია ნათელი.

რაკი ამ შედარებითი გზით არა გამოდის რა, და სხვა ენებში „ერქუანი“-ის მსგავსი არაფერი ჩანს, ბოლოსდა-ბოლოს უნდა შევეცადოთ ამ ტერმინის პირ-უანდელი აგებულების ანალიზის საშუალებით მაინც მივებნოთ. „ერქუანი“-ს ეტიმოლოგიის გასარკვევად უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს, რომ „უანი“ შესაძლებელია ბოლოსართი იყოს. „ოანი“-სა და „ოვანი“-ს შესატყვისად თანამედროვე მეგრულში სწორედ ეს „უანი“ არის (იხ. შ. გ. 0126, ა). მაგ., „სახელუანი“—სახელოვანი, „ღირსუანი“—ღირსეული. ეს ბოლოსართი მქონებლობის აღმნიშვნელია.

„ერქუანი“-ს რომ ეს სუფიქსი ჩამოეცალათ, დაგვრჩება „ერქ“, რომელიც არსებითი სახელი უნდა იყოს. თუ გაეხსენებთ, რომ მიწის დამუშავება სახენელი იარაღის შემოღებამდე თოხით წარმოებდა და სახენელსაც თავიანთი აგებულებით ორ ჯგუფად განიყოფებინა და, ან წერაქენაირნი, ან თოხნაირნი იყვნენ, მაშინ ბუნებრივად გვეჩვენება აზრი, რომ ერქუან-ის წარმოშობი სიტყვა „ერქ“ შესაძლებელია თოხის აღმნიშვნელ ტერმინ „ერკ“-თან იყოს დაკავშირებული და თავკიდური ბგერის ჩამოცილებით მისგანვე იყოს წარმომდგარი.

1 Наличие непочто у одних грузин в древней литературе их языке... с-ყvan (ერქუან-ს) იაღრ (* her-kon), отсюда и существовавший у армян в усеченном виде her-k. основа арм. глагола her+k+el nahaty (По этапам разв. афет. теории, 352)

ისევე, როგორც წისკილის თობის აღმნიშვნელი ტერმინი „არქი“ ამავე პროცესით თობისავე საგულეებელი სახელი „ბარგი“-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ მთიულნი და ხევსურები ერქუანს „ვერკვან“-ს უწოდებდნენ (გ. ჩიტაია, ეთნოგრ. მოგზ., გვ. 203, შენ. 1). საფიქრებელია, რომ იგი „ბერქუანი“-ს მთებში შერჩენილი ფონეტიკური სახენაცვალი უნდა იყოს. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ სახენელის ტერმინი „ბერქუანი“ თობიანი, ე. ი. თობის მოყვანილობის სახნისის მქონებელი იარაღის აღმნიშვნელი გამოდის. ასეთი მნიშვნელობა ამ ტერმინს, რასაკვირველია, მხოლოდ თავდაპირველად უნდა ჰქონოდა.

საგულისხმოა, რომ იმ ხანაშიც, როდესაც ერქუანს სახენელის ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონდა, ეს ტერმინი სახნისსაც ჰნიშნავდა ხელნითურთ და ბერძნულ „აროტროპუს“-ის შესატყვისად იხმარებოდა. (იხ. აქვე, გვ. 157 და გ. მონაზონის ხრონოგრაფი, გვ. 67=de Boor, I, 146).

ჯერჯერობით მაინც, გადაულახავ სიძნელეს წარმოადგენს ტერმინი „გუთანნი“-ს ეტიმოლოგია. როგორც აღნიშნული გვექონდა, აკად. ნ. მარჩს ეს სიტყვა ქართულ-სომხური აგებულებისად მიიჩნდა (იხ. გვ. 160).

თავისივე წინანდელი დებულების საწინააღმდეგოდ, რომ „გუთანნი“ ქართულ-სომხური წარმოებაა, ნ. მარჩი ეხლა უკვე ამტკიცებს, რომ „გუთანნი“ სახენელის სკვითური სახელია და წარმომდგარია თვით სკვითების სრული სახელისაგანვე. ამიტომ მისი აზრით „გუთანნი“ ნაწარმოებია თითქოს „სქუთან“-ისაგან, რომელიც შემდეგ „ჰქუთან“-ად და გუთან-ად იქცა. ვის მიუჩნევია სკვითების ტომობრივი სახელი სახენელის ტერმინად, თვით სკვითებსვე, თუ ქართველებსა და დანარჩენ კავკასიელებს, ნათქვამი არ არის (იხ. По этапам развития яфетической теории, 374—375.). ნ. მარჩს ამ ახალი ჰიპოთეზისა, თუ დებულების წამოყენების დროს დაჰეიწყებია, რომ სკვითები თავიანთ თავს, როგორც ჰეროდოტეს აქვს აღნიშნული, არას დროს სკვითებს არ უწოდებდნენ, არამედ სკოლოტებს, რომ ამ ხალხს სკვითებს მხოლოდ ბერძნები ეძახდნენ. მაშასადამე, გუთანნი რომ სკვითების სახელისაგან ყოფილიყო ნაწარმოები თვით მათგანვე, სკოლოტან-ის მსგავსი რამე უნდა ყოფილიყო და კავკასიელნიც ამ იარაღს, ცხადია, ბერძნულში სკოლოტებისათვის არსებულ სახელს არ დაარქმევდნენ. მაგრამ თავი-და-თავი ის გახლავს, რომ „გუთანნი“ მე-XIII ს-ზე უწინარეს ქ. შ. ძეგლებში არა ჩანს. ამ დროს-კი სკვითები დიდი ხანია უკვე აღარსად იყვნენ. ამიტომ სკვითების სახელის დარქმევაც ვერავის ფიქრად ვერ მოუვიდოდა. ისევე თუ რომელიმე ტომის სახელი შესაძლებელია გუთან-ში ვინმემ ეძიოს, ისევე გუთებისა, მაგრამ ამ დროს აღარც გუთების მოსახლეობა იყო საქართველოს ჩრდილოეთით, რომ ასეთ ეტიმოლოგიას რეალური საფუძველი ჰქონოდა.

ამნიარად, „გუთანნი“-ს ეტიმოლოგია ჯერ კიდევ გამოსარკვევია.

თავი მისუთი. ძართულ სახენელთა უხარ ძვენების სახენელთათა შემდარებითი შესწავლა

მიწის დამუშავებისათვის საქართველოში განკუთვნილი იარაღებისა და სახენელთა გაუმჯობესების ისტორიის განხილვისა და ტერმინების მნიშვნელობისა და სადაურობის გამორკვევის შემდგომ, სახენელის გაუმჯობესების მთავარ საკითხებს უნდა შევეხოთ. ყოველნაირი ცდისდა მიუხედავად, სახენელის აგებულების ქართული და საქართველოს შესახები ძეგლების ცნობათა შესწავლის შემდგომაც, არა ერთი პირველხარისხოვანი მნიშვნელობის პრობლემა მაინც გადაუწყვეტელი და გამორკვეველიც დარჩა. ამის მთავარი მიზეზი ის გარემოება გახლავს, რომ ამ პრობლემების გამორკვევა ამ ჟამად მხოლოდ შედარებითი შესწავლის საშუალებით თუ შეიძლება. ამიტომ ქართული სახენელის ისტორიის გასაშუქებლადც ბერძნული, რომაული და დასავლეთი ევროპის ისევე როგორც ქართველთა მეზობლების სახენელთა აგებულებისა და მათი გაუმჯობესების ისტორიისათვისაც თვალის გადავლება და შედარებითი შესწავლა აუცილებლად საჭირო არის.

სახენელის გაუმჯობესების შედარებითი შესწავლის დროს მიზნად სამი მთავარი საკითხის გამორკვევა უნდა გვექონდეს დასახული: 1. საკვეთლის სადაურობის, 2. სახნის-საკვეთ-ფრთიანი სახენელის გაჩენის ხანისა და სადაურობის და 3. ფამფალაკიანი სახენელის შემოღების ხანისა და სადაურობის გამორკვევა.

§ 1. ბერძნული სახენელი

ბერძნული სახენელი ორნაირი კეთდებოდა: ან მთლიანი ხისაგან შემზადებული იყო, რომელსაც ἀνάγυον ἀροτριον-ი ეწოდებოდა,—ან ცალკეული ნაწილებისაგან შემდგარი იყო. ასეთ სახენელს ἀγροτριον-ს ეძახდნენ. რთული შედგენილობის ასეთ სახენელის თვითეულ ნაწილს თავისი სახელი ჰქონდა. მის ნაწილებად იყო რვილი, ἰσθμια-ად წოდებული, რომელშიც დამაგრებული იყო მოკავებული მანქუა, ἴγυ-ად სახელდებული, თავისი ქვედა კიდურის ქუსლ-კბილაში, ἔλαμα-დ წოდებულში, ჩაქედილი. ამ გასწვრივად მდებარე ნაწილს წინ რკინის სახნისი, ἄγυ, ან ἄγυ-ი, ჰქონდა წამოკმული. სახენელს აგრეთვე იარაღისათვის გარკვეული მიმართულების მიმცემი ხელნაც გააჩნდა, რომელსაც ἐχέτης ეწოდებოდა და რომელთაც ხელმოსაკიდი ჰქონდა χερισια-მც-ად სახელდებული. რვილს თავში შუაზე ულელი ἄγυ-ი უმაგრდებოდა გასაყრელი თავიანი ჯოხით, ἄγροτριον-ით, და აპურებითურთ ἄγροτριον, ან ἄγροτριον, ან და ἄγροτριον).

მთლიანი ხისაგან შემზადებულ სახენელს რვილი, ან შოლტა, კავი და ქუსლ-კბილა ჰქონდა (იხ. Prof. Max Exler, Friedrich Lübkers Reallexikon des klassischen Alterthums: aratrum და A. Baumelster, Denkmäler des klassischen Altertums: Ackerbau).

16. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. IV.

ხელოსან ნიკორთენისაგან შემზადებული, მოხატული ძველი ბერძნული მე-VI ს. ქ. წ. სასმისის ნახატთან ირკვევა (იხ. სურ. 14), რომ ჯერ კიდევ ამ დროს საბერძნეთში თოხნაირი სახეობის მხოლოდ სახნისიანი, მარტივი აგებულების იარაღი უხმარიათ.

სურ. 14.

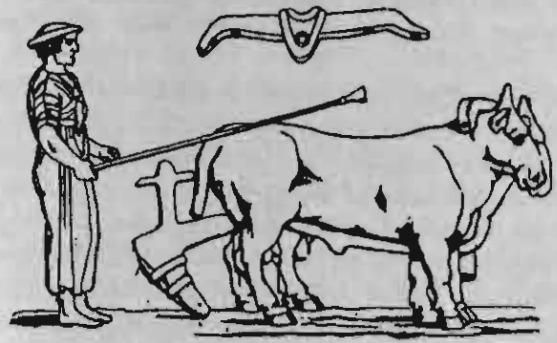
§ 2. რომაული სახენელები.

ბერძნულზე გაცილებით მეტი და ვრცელი ცნობები რომაულ სახენელებზე მოგვეპოვება, ნახატებიც მეტია დაკული.

რომაული უძველესი სახენელი *aratrum* ისეთივე მოყვანილობისა და აგებულებისა უნდა ყოფილიყო, როგორც ეტრუსკებსა ჰქონდათ. ეტრუსკული უძველესი გამართულ-მოქმედი სახენელი-კი არეცოს ერთ ბრინჯაოსზეა გამოყვანილი და *Micali*-ის ნაშრომიდან, *L'Italia avanti il dominio Romano*—„რომაელთა ბატონობის წინა დროის იტალია“ (Fir. 1810, tav. 50)—A. Baumeister-ის „Denkmäler des Klassischen Altertums“-ში არის გადმოხედილი (იხ. Ackerbau).

ამ სურათის მიხედვით (იხ. სურ. 15) ეტრუსკული სახენელი მთლიანი ხისაგან კუთხოვნად მოხრილ იარაღს წარმოადგენს, რომლის ქვემოთკენ მოხრილ ნაწილს *dentale*, ე. ი. კბილა ეწოდებოდა. ამ კბილაზე მეორე მხრიდან საღებობით სახნისი (*vomer*) ყოფილა დამაგრებული. სახენელის გასწვრივ წარზიდულ ოდნავ მოხრილ ნაწილს „ბრუდგ ხეს“, ან რვილს (*bura*, ან *buris*) კბილას (*dentale*, *dens*) ხაზზე შემოთქვენ ამართული ხელნა აქვს, რომელსაც *stivā* ეწოდებოდა (A. Baumeister, Denkmäler des klassischen Altertums: Ackerbau და სურ. 15).

შემდეგში უკვე ცალკეული ნაწილებისაგან შემზადებული სახენელი გავრცელდა. მისი გამოხატულება ერთ რომაულ რელიეფზე არის წარმოდგენილი, რომლის სურათი *Prat*-ის ნაშრომიდან „*Histoire de la ville, du comté et du*

სურ. 15.

marquisat d'Arlon“ (Atl. pl. 64) ამოღებული A. Baumeister-ს აქვს გადმოხედილი (იხ. Denkmäler des gr. Altertums: Ackerbau— იხ. აქვე, სურ. 16).

ამ სურათზე სახენელი სამი მთავარი ცალკეული ნაწილისაგან შედგება (იხ. სურ. 16): ბოლოსაკენ ძალზე მოხრილი რვილისაგან, რომელიც უკან გადახრილ მანქუა-ხელნაზეა დამაგრებული და კბილასაგან, რომელიც ძირში თი-

სურ. 16.

თქოს ორ-ფესვიანი მოყვანილობისაა. რვილის ქვედა მოხრილი ნაწილი კბილას ორ ფესვს შუა ჩასმული და სოლით ჩაქედილი არის. აღსანიშნავია, რომ კბილაზე წამოკმულ სახნისს გარდა, ამ სახენელს სხვა არათუერი გააჩნია (A. Baumeister, Denkmäler d. klas. Altertums: Ackerbau).

შედარებით უფრო ვრცელი ცნობები იტალიაში გავრცელებულ სახენელთა შესახებ რომაელ მეცნიერებსა და აგრონომებს მოეპოვება.

პლინიუს მცირეს (24-79 წ. ქ. შ.) თავის Naturalis Historia-ში სახენელთა და სახნისების შესახებ შემდეგი აქვს ნათქვამი: „Vomerum plura genera: culter vocatur inflexus praedensam, priusque proscinditur, terram secans futurisque sulcis vestigia praescribens incisuris, quas resupinus in arando mordeat vomer“ (იხ. Carolus Maynhoff-ის გამოცემა: Bibliotheca Teubneriana-ში).

თავისდა-თავადაც პლინიუსის მთელი მონათხრობი სახენელთა შესახებ ლოდიკურად წესიერად არ არის დალაგებული და თანაც გადამწერთაგან დამახინჯებულია და ამის გამო გასაგებად და გადმოსათარგმნელად ერთგვარ სიძნელეს წარმოადგენს. ამიტომ სანამ ამ ნაწყვეტის გადმოთარგმნას შევეუდგებოდეთ, წინასწარ ზოგიერთი სათულო, ან ბუნდოვანი ადგილის განმარტებაა საჭირო.

პირველივე სიტყვის, vomer-ის, მნიშვნელობაა გამოსარკვევი. ჩვეულებრივ vomer სახნისსა ჰნიშნავს. მაგრამ პირველსავე ამის მომდევნო წინადადებაში მარტო სახნისზე-კი არ არის საუბარი, არამედ საკვეთელზეც, რომელსაც მთავარი ყურადღება-კი აქვს მიპყრობილი. ამასთანავე ამ წინადადებაში საკვეთლისა და სახნისის დანიშნულებაა განმარტებული მიწის ხენის დროს. ცხადია, რომ აქ სახნისზე-კი არაა, არამედ სახენელის განსაკუთრებულ სახეობაზე აქვს პლინიუსს საუბარი.

მაგრამ, თუ ამ შემთხვევაში შესაძლებელია ვინმემ იფიქროს, რომ რომელიც ავტორს culter, დანაც, ანუ საკვეთელი, იმავე სახნისად, მხოლოდ სხვა სახეობისად, მიაჩნდა ისე, რომ ამ culter-საც vomer-ად სთვლიდა, ასეთი განმარტების მოშეუღებია იმ ადგილის მნიშვნელობის გასაგებად მაინც არ შეიძლება, სადაც ზემომოყვანილი, პირველი სახეობის აღწერილობის შემკველი, ნაწყვეტის შემდგომ მეხუთე სახეობაზე აქვს პლინიუსს საუბარი. იქ ნათქვამია: „დიდი ხანი არ არის, რაც გალიის რეტი-ში აზრად მოუვიდათ (ნამდვილად: გამოიგონეს) ორი თვალი დაერთვათ, რასაც იქაურნი ძლაუმორატია-ს უწოდებენო¹. თუმცა ავტორს ამ წინადადებაში დასახელებული არა აქვს, თუ რას დაურთვეს თვლები, მაგრამ, ცხადია, რომ სახნისი არ შეიძლება იგულისხმებოდეს, არამედ სახენელი მთლიანად. უპიკელია, რომ ამ უკანასკნელ ცნობაში მაინცდამაინც პლინიუსი მხოლოდ სახენელის განსხვავებულ, ახლად გამოგონებულ, სახეობაზე ლაპარაკობს.

ამის შემდგომ უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ზემომოყვანილ ნაწყვეტშიც საერთოდ სახენელზეა საუბარი. ყველა დასახელებულ მოსაზრებათა გამო ცხადია, რომ, თუმცა vomer ჩვეულებრივ სახნისსა ჰნიშნავს და აკად. M. E. Littré-ც შესავალ წინადადებაში ამ სიტყვას სახნისად სთარგმნის („Ilya plusieurs espèces de socs“: Histoire naturelle de Plin avec la traduction en français par M. E. Littré, Paris, 1860 წ., I, 678), მაგრამ თვით პლინიუსს vomer pars pro toto, ე. ი. ნაწილის სახელი, მთელი საგნის მნიშვნელობით უნდა ჰქონდეს ნახმარი და სახნისად-კი არაა, არამედ სახენელად გადმოითარგმნოს.

¹ „Non pridem inventum in Raetia Galliae duas addere tali ratulas, quod genus vocant plaurorati“.

შემდეგ, პირველი სახეობის სახენელის აღწერილობაში ტექსტის შინაარსისა და თვით იარაღის აგებულების სისწორით გასაგებად ორი გარემოება უნდა იქმნეს ვათვალისწინებელი. პლინიუსს მკითხველისათვის სახნისის მდებარეობის განსამარტავად ერთის მხრით ნათქვამი აქვს resupinus vomer, მეორეს მხრით ამბობს culter vocatur inflexus.

ორსავე შემთხვევაში ავტორს სახენელის ამ ნაწილების მოყვანილობა-მდებარეობის დახასიათება უნდოდა. სახნისი, მისი სიტყვით, განრთხმული იყო, ე. ი. გასწვრივ მდებარეობდა, ხოლო culter-ის, დანის, ანუ საკვეთელის შესახებ განმარტებული აქვს მხოლოდ, რომ მოხრილი ყოფილა, მაგრამ მისი მდებარეობა განსაზღვრული არ არის. მარტო ამ იარაღის მოქმედების აღწერილობითავე შესაძლებელია ადამიანი მიხედვს, რომ ეს „დანა“ სახნისის წინ უნდა ყოფილიყო მოთავსებული და დასწვრივ იქმნებოდა მიმართული. დამახასიათებელია, რომ პლინიუსის საკვეთლის განმარტებაში მაინც ნათქვამი არ არის, თუ რა ნივთიერებისაგან იყო გაკეთებული ეს „დანა“. აკად. Littré-ს ფრანგულ თარგმანში თითონ დაურთავს რკინაო („on nomme coutre le fer“), „დანას რკინას უწოდებენო“-ო. ეგების თვით ავტორიც ასევე ჰგულისხმობდა, მაგრამ პლინიუსის ტექსტში, საკვეთელი რომ რკინისა ყოფილიყო, ნათქვამი არ არის და იმ მოვალეობისათვის, რომელიც რომელიც ავტორის აზრით მას დაკისრებული აქვს, სახნისისაგან გასავლენი ორნატის, ანუ კვალის მიმართულების წინასწარ წარსახავად, არც იყო საჭირო, რომ საკვეთელი უეპველად რკინისაგან ყოფილიყო გაკეთებული.

ზემომოყვანილ მოსაზრებათა შემდგომ, პლინიუსის ტექსტი შეიძლება ასე გადმოითარგმნოს: „სახენელები მრავალგვარი (არსებობს: ერთია, რომლის) დანად იწოდება (სახენელის) მოხრილი (იარაღი) მაგარი, ჯერ მოუხნავი. მიწის მკვეთელი, თანაც (თავისი ამ) ჩანაკვეთებით შენდეგ გასავლენი ორნატების იმ წირეების წინასწარ წარმომხაზველი, რომელთაც გასწვრივ მდებარე სახნისი მერმე, ხენის დროს, შთანთქამს ხოლმე“-ო.

მეორე-გვარი ჩვეულებრივი სახენელი იყო (alterum genus est volgare) ცხვირიანი ძალაყინის მქონებული (rostrati vectis).

მესამე-გვარი სახენელი ადვილ-მოსახნავი მიწისათვის იხმარებოდა და მას სახნისი მთელ კბილაზე კი არ ჰქონდა წამოცმული (nec toto porrectum dentali), არამედ მხოლოდ ცხვირზე პატარა წვეტი ჰქონდა.

მეოთხე-გვარ სახენელს სახნისი უფრო ფართო და უფრო მკრელი ჰქონდა მახვილები წაწვეტილი, რომელიც ამავე მახვილით არამც თუ მიწასა ჰკვეთდა, არამედ თავისი გვერდებით ბალახების ძირებსაც სჭრიდა.

დასასრულ, პლინიუსს მეხუთე-გვარი იმ სახენელის აგებულება აქვს დახასიათებული, რომელიც იმ ხანებში გალიის რეტი-ში მოუგონიათ. ამ სახეობის სახენელს ორი თავისებურება ჰქონია: მისი სახნისის კიდურს ნიჩბის მგავისი მოყვანილობა ჰქონია (cusps effigiem palae habet) და მთელ ამ იარაღს თურმე ორი თვალი ჰქონდა დართული, უეპველია, სახენელის წინ. ასეთი იარაღით მხოლოდ უკვე დამუშავებულ მიწასა ხნადენ ხოლმე. მისი განიერი სახნისი მიწითგან ბალახის ძირებს ავდებდა. ამ სახეობის ადგილობრივი გალიური სა-

ხელი ხელთნაწერებში დამახინჯებულია და ზოგი plaurorati-ს, ზოგი plana-rati-ს, ზოგი ploum Raeti-ს კითხულობს (XVIII, 171—174; Maynthoff-ის გამ., vol. III, გვ. 190).

პლინიუსს მცირეს მეორე სახეობის სახენელის შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ ამგვარი სახნისიანი იარაღი ჩვეულებრივი ყოფილა, მესამე სახეობისა სუბუქ და სუსტ სახენელად ითვლებოდა, მეოთხე სახეობის სახენელის განმასხვავებელ თვისებას ფართო და შტრელი სახნისი შეადგენდა.

ალსანიშნავია, რომ თვით ახალ-მოგონილ რეტიულ ორთველიან სახენელსაც კი დანარჩენებისაგან მხოლოდ სახნისის ნიჩბის მაგვარი მოყვანილობა ასხვავებდა. ცხადი ხდება, მაშასადამე, რომ რომაული სახენელის გაუმჯობესება განსაკუთრებით სახნისის მოყვანილობას შეეხებოდა. საყურადღა აგრეთვე, რომ არც ერთს მათგანს¹, სახნისს გარდა, სხვა არავითარი არსებობითი ნაწილი არ ჰქონდა, არც ერთს საკვეთელიც კი არ გააჩნდა.

ამ მხრივ გამოჩნდა მარტო პირველი სახეობის სახენელი შეადგენდა, რომელიც, როგორც თვით პლინიუსს მცირის სიტყვებითგანაც ჩანს, ჩვეულებრივი რომაული სახენელი არც უნდა ყოფილიყო. მხოლოდ მას ჰქონდა სახნისს გარდა ქართული საკვეთლის შესატყვისი ვერტიკალურად დაშვებული დანა, culter-ი.

პლინიუსის მონათხრობითგან ირკვევა, რომ ორთველიანი რეტიული სახენელი მისგან ჩამოთვლილ ხუთ სახეობათაგან ყველაზე ახალი შემოღებული ყოფილა. როგორც ეტყობა, სწორედ I ს. დამდეგს, ან შუა წლებში უნდა იყოს იტალიაში შემოღებული. ამას ამტკიცებს რომაელი ავტორისაგან ნახმარი გამოთქვაში non pridem „დიდი ხანი არ არის“, რაც გამოგონილიაო.

მაგრამ დანარჩენ ოთხი სახეობის სახენელთაგან სახნის-საკვეთლიანი იარაღი, უძველესია, ყველაზე მერმინდელი, ახალი სახეობის სახენელი უნდა იყოს.

პლინიუსის სიტყვებითგან ჩანს, რომ I ს-ში ქ. შ. სახნის-საკვეთლიანი სახენელი უკვე არსებობდა და ამ სახეობის იარაღის აგებულება რომაელმა ავტორებმა იცოდნენ. მართალია, პლინიუსის აღწერილობითგან თითქოს ისე გამოდის, რომ საკვეთლის დანიშნულება საკმაოდ ბუნდოვანად ჰქონია წარმოდგენილი და მისი აზრით სახენელის ეს ნაწილი თითქოს სახნისისაგან გასავლები ხეულის მხოლოდ გეზის მიმცემი ყოფილიყოს. მაგრამ ამ სახეობის სახენელს რომ რომაელი მწერლის განსაკუთრებული ყურადღება მიუპყრია, ეს იქითგანაც ჩანს, რომ პირველად სწორედ ამ სახეობაზე ჩამოუგდია საუბარი და იარაღის აგებულებაც უფრო დაწვრილებით აქვს აღწერილი.

ყველა ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ სახნის-საკვეთლიანი იარაღი რომაელთათვის არაჩვეულებრივი სახენელი იყო. ის გარემოება, რომ ამ სახეობის შემოღების დროს შესახებ პლინიუსი რეტიულ ორთველიან სახენელზე ნახმარის მსგავს გამონათქვამსაც კი არ იმეორებს, ცხად-პყოფს, რომ მისი შემოღების დროის შესახებ დანამდვილებით შე-

¹ რეტიული სახენელის ორთველიანი სახისის გარდა, რომელიც იარაღის არსებით ნაწილს არც შეადგენდა და მხოლოდ დანართს წარმოადგენდა.

სადღებელია არც პლინიუსს სკოდნოდა. ამიტომ ამ სახეობის სახენელი ქ. შ. I ს-ზე უწინარეს უნდა იყოს რომში შესული. მაგრამ, მეორეს მხრით, რაკი საკვეთლიანი სახენელი პლინიუსს მცირის დროსაც უკვე კიდევ არაჩვეულებრივი იარაღი ყოფილა და მისი აგებულება განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობდა, ეს სახეობაც ძველი მაინც-და; მაინც არ შეიძლება ყოფილიყო.

როგორც ეტყობა, საკვეთლიანი სახენელი რომსა და იტალიაში შემდეგშიც იშვიათი იარაღი უნდა ყოფილიყო. დამახასიათებელია ამ მხრივ, რომ Palladius პალადიუს-ს თავის 371—395 წ. ქ. შ. დაწერილ ნაშრომში De re rustica („სასოფლო მეურნეობაზე“) მიწის-მოქმედებისათვის საჭირო იარაღთა შორის საკვეთლიან სახენელს არ ასახელებს. I წიგნის 43-ე მუხლში მას სახელდობრ ნათქვამი აქვს: „Instrumenta vero haec, quae ruri necessaria sunt, paremus: Aratra simplicia, vel, si plana regio permittit, aurata, quibus possint contra stationes humoris hiberni sata celsiore sulco attolli“ (იხ. „Les agronomes latins Caton, Varron, Columelle, Palladius avec la traduction en français publiés sous la direction de M. Nisard, Paris, 1864 წ., გვ. 545—546). „ხოლო იარაღებს, რომელნიც სოფლის (მეურნეობის)ათვის საჭირონი არიან, შემდეგს წარმოვაჩინო: მარტივი სახენელები, ანდა, თუ სანახები ვაკეა და მოემარჯება, ყურებიანი სახენელები, რომელთა საშუალებითაც მომალეებული ორნატის (კვალის) წყალობით შესადღებელია ნათესები ზამთრის ნოტიობის ჩანაღვებისაგან ააცილო“-ო¹.

ამგვარად, პალადიუსი მხოლოდ ორი სახეობის სახენელს ასახელებს: მარტივსა და ყურებიანს. მარტო ასეთი სახენელები მიიჩნია მას სოფლის მეურნეობისათვის აუცილებლად საჭირო იარაღებად. ცხადია, რომ იტალიაში ჩვეულებრივ სწორედ ამ ორი სახეობის სახენელები ყოფილა მიღებული.

მარტივი სახენელები (aratra simplicia) მხოლოდ სახნისიანი იარაღი იქმნებოდა, რომლის გამოხატულება ზემოაღნიშნულ ქანდაკებაში გვხვდება. მეორე სახეობის, ყურებიანი სახენელები (aratra aurata), რასაკვირველია, უფრო რთული აგებულებისანი იყვნენ. მაინცდამაინც მარტო ის გარემოებაც, რომ პალადიუსს ყურებიანი სახენელები არამცთუ მარტივ სახენელთა ჯგუფში არ ჩათვლია, არამედ დაუპირისპირებია კიდევ, ცხად-პყოფს, რომ მათი აგებულება მარტივად არ ყოფილა მიჩნეული.

ალსანიშნავია, რომ პლინიუსს მცირეს სახენელთა სხვადასხვა სახეობის თავის, ზემომოყვანილსა და განხილულ, აღწერილობაში არც ყურებიანი სახენელები აქვს დასახელებული და არც თვით ასეთი მოწყობილობა, სახენელის ყურებით შემკობილობა, აქვს მოხსენებული. ამ სახეობის იარაღს ისეთი ღირსება ჰქონია, რომ მისი მოუხსენებლობა ძნელი დასაჯერებელია. ამიტომ,

¹ M. Nisard-ს ფრანგულად ასე აქვს ნათარგმნი: „On se pourvoira de tout l'attirail nécessaire à la campagne. Voici en quoi il consiste: des charrues simples, ou, si l'on cultive un pays plat, qu' on permette l'usage, des charrues à oreilles, par le moyen desquelles on fasse les raies du labour plus élevées, afin que les semences pendent l'hiver sous-trent moins du séjour des l'eaux“. თავისუფალი თარგმანია.

იმისდა მიუხედავად, რომ სახენელის ყურები *biniae aures* უკვე ვერ გილიუსს (Georg., I, 172) აქვს მოხსენებული, კლინიუსის დუმილი მაინც იმის მომსწავებელი უნდა იყოს, რომ მის დროს ყურებიანი სახენელები ჩვეულებრივი სახენელები არ უნდა ყოფილიყვნენ¹. სამაგიეროდ პალლადიუსის თხზულებითგან ცხადი ხდება, რომ მე-IV ს-ში ყურებიანი სახენელი ვაკე ადგილისათვის უკვე ჩვეულებრივ და აუცილებელ იარაღად ყოფილა მიჩნეული და ქცეული.

ყურებიანი სახენელის აგებულების ნიშანდობლივ თვისებას ის „ყურები“ შეადგენდნენ, რომელნიც კბილას თავისებურ მოწყობილობასთან იყვნენ დაკავშირებული. ასეთ სახენელს თავში წვეტიანობიანად გამართული კბილა ჰქონდა გაკეთებული ორი ფიცრისაგან, რომელნიც უკანისაკენ სამკუთხედის ფერდების მსგავსად განზე განზიდული იყვნენ. სწორედ ასეთი ორნაწილელი შედგენილობის გამო კბილას აღსანიშნავად მხ. რიცხვის, *dentale*-ს, მაგიერ უფრო ხშირად მრავლობითად *dentalia*-ს ხმარობდნენ ხოლმე (H. Blümner, *Die römischen Privataltertümer*, გვ. 559).

თავისი ირიბად განზიდული კბილათი და ყურებით ასეთი სახენელი სახნისისაგან განათხარ მიწას კვალის აქეთ-იქით ჰყრიდა. მაშასადამე, ნაწილობრივ ყურები ქართული სახენელის ფრთის მოვალეობას ასრულებდნენ. მაგრამ ერთა ერქუანსა და გუთანს ერთ მხარეზე აქვს, იგი დიდია და ამის წყალობით დაფშვნილ ბელტსაც უფრო დიდ მანძილზე, თანაც ერთ გვერდზე აბრუნებს და აწვენს ხოლმე.

რომაული სახენელის ყურები ორთავე მხარეზე შლიდნენ მიწას და შუაში კვალსა სტოვებდნენ. მათ ღირსებად სწორედ ის ითვლებოდა, რომ ასეთი სახენელი უფრო ღრმა ორნატს, ანუ კვალს აკეთებდა („*quibus latior sulcus efficitur*“: H. Blümner, *Die römischen Privataltertümer*, 560 და შენ. 5).

აღსანიშნავია, რომ პალლადიუსი არც ღერძგოგორიანსა და არც საკვეთლიან სახენელებს არ იხსენიებს. ეტყობა, რომ ამ სახეობის იარაღები მის დროსაც ჯერ ჩვეულებრივ სახენელებად არ უნდა ყოფილიყვნენ ქცეულნი.

§ 3. სახენელის გაუმჯობესების საფეხურები დასავლეთ ევროპაში მე-V—XVI ს.ს. განმავლობაში

ოტტო შრადერს აღნიშნული აქვს, რომ გაუმჯობესებული თვლებიანი სახენელის შემდეგში ჩვეულებრივი სახელი *plovum* „პლოუმ“, რომლისგანაც წარმოდგარია გერმანული *Pflug* „პფლუგ“ და გერმანელთაგან ნასესხები რუსული *пflug* „პლუგ“, ხმელეთითგან მე-V ს-ში ბრიტანიაში გადასახლებულ ანგლოსაქსებს ჯერ არ სცოდნიათ. ეს ტერმინი იქ ევროპის კონტინენტითგან გადადის და მათ შორის მხოლოდ მე-XI ს. ვრცელდება (იხ.

¹ შეად. H. Blümner-ის *Die römischen Privataltertümer*-ის (München, 1911 წ. გამ.) გვ. 560-ს, სადაც ის ყურებიან სახენელს ჩვეულებრივად სთვლის.

V. Hehn-ის Kpf. u. Ht.-ს Anmerkungen, გვ. 567). ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თვლებიანი სახენელი მე-V ს-ში ჯერ კიდევ გალლიითგან ყველა გერმანელ ტომთა შორისაც-კი არ ყოფილა გავრცელებული.

მაგრამ უკვე მე-VII ს. შუა წლებში ტერმინი *plovum* ლანგობარდების სამართლის წიგნშია შეტანილი, ვითარცა *aratrum*-ისაგან განსხვავებული სახეობის სახენელი. იქ § 288-ში ნათქვამია: „*De plovum. Si quis plovum aut aratrum alienum iniquo animo capellaverit, conponat solidos tres*“ (Edictus Langobardorum Rothari: Monumenta Germaniae historica, IV, Leges, გვ. 69).

არუ ვინმე პლოუმს, ანდა სახენელს (არატრუმს) ბოროტი განსრახებით ჩაიგდებს ხელში, სამი სოლიდი (ფულის სახელია) გამოიღოს“ საზღაურადაო.

მაშასადამე, მე-VII ს-ისათვის *plovum* „პლოუმ“-ი უკვე ჩამოყალიბებული და *aratrum* „არატრუმ“-თან ერთად ხალხში გავრცელებული განსხვავებული აგებულების სახენელი ყოფილა. რამდენადაც „არატრუმ“-ი უფრო ძველი და მარტივი აგებულების სახენელის სახელი იყო, იმდენად მისგან განსხვავებული „პლოუმ“-ი უნდა გაუმჯობესებულად და უფრო რთულად ვიგულისხმობთ.

ამ „პლოუმ“-ის განმასხვავებელი თვისება რომ ორთელიანი საზიდი უნდა ყოფილიყო, თავისდა-თავად ცხადია. მაგრამ ჰქონდა, თუ არა, ამასთანავე საკვეთელიც, ეს საყურადღებო საკითხია, რომლის გამოსარკვევად კარლოს დიდის განკარგულებებში (Verordnung) დაცული ცნობების გამოყენება შეიძლება. დამახასიათებელია, რომ იქ ორთელიანი სახენელი და სახენელის საკვეთელი ცალ-ცალკეა დასახელებული¹.

ამგეარად საფიქრებელია, რომ ჯერ კიდევ მე-VIII ს. დამლევსა და მე-IX საუკ. დამდეგს ორთელიანი სახენელი და საკვეთლიანი სახენელი ერთმანერთ-

სურ. 17.

¹ ცნობა ამის შესახებ Michelsen und Nedderich-ის *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*-შია, სადაც ნათქვამია: „Wir lesen in jener Verordnung ferner von Karls Verbesserungen... in Ackergeräten, die den Räderpflug, das Pflugsegg (Pflugeisen), Egge und Walze aufweisen“ (იხ. Fünfte Auflage, 1911 წ., 22). გულდასმით ძიებისდა მიუხედავად, კარლოს დიდის კაპიტულაროებში ასეთი ადგილი ვერ ვიპოვე, ამატომ ამ ცნობის სისწორის შემოწმება ვერ მოახერხე.

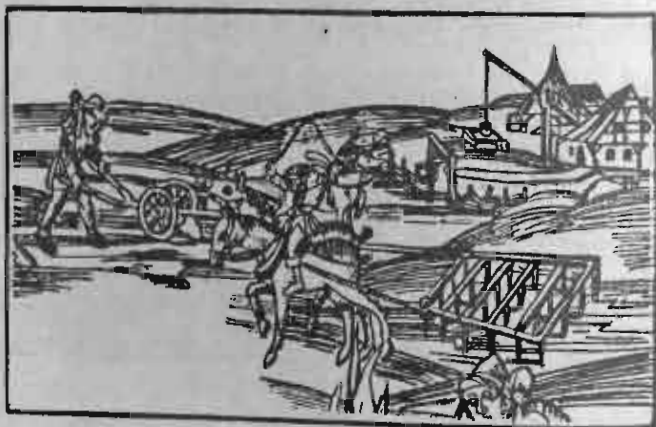
საგან განსხვავებული სახეობის იარაღები ყოფილან. ეს გარემოება გასაკვირველი არც არის, რათგან, როგორც დავრწმუნდებით, ამაზე გაცილებით უფრო გვიანაც ამ ორი სახეობის სახენელები წინანდებურად განცალკევებულადაც არსებობდნენ.

მე-XI ს-ში-კი ორთვლიანი სახენელი უკვე სახნის-ხმალა-საკვეთლიან იარაღს წარმოადგენდა. მას მხოლოდ ფრთა არ ჰქონია. ეს გარემოება მე-XI-ს. ერთ ანგლოსაქსურ კალენდარში დაცუ-

სურ. 18.

ლი ამ სახენელის ნახატი მტკიცდება, რომლის ფოტოგრაფიული სურათი Valtyr Gudmundsson-ის წერილს „Ackerbau“-ს აქვს დართული (იხ. I. Hoops-ის Reallexikon der germanischen Altertumskunde I, Tafel 1, ტ. იხ. აქვე, გვ. 17, სურ. 17).

სურ. 19

მაგრამ მე-XV და მე-XVI ს.ს. სურათებიტგან ჩანს, რომ მაშინაც ორთვლიანი სახენელი ყოველთვის საკვეთლიანი იარაღი არ ყოფილა, არამედ წინანდებურად მხოლო-სახნი-

სიანი სახენელებიც უხმარიათ ორთვლიანი სახენითურთ. ამ მხრივ, განსაკუთრებით საყურადღებოა „შვაბური მართიანი“-თგან ამოღებული 1486 წ. სურათი, რომელშიაც ერთ-უღელა ხარშებმული სახნის-საკვეთლიანი ორთვლიანი სახენელია დახატული გუთნის დედისა და მეხრითურთ (იხ. აქვე, გვ. 18, სურ. 18). მეორე, მე-XV ს-ისავე სურათზე, სხვათა შორის, ასეთივე აგებულების ორცხენშებმული სახენელია ფერდობის ბენის დროს დახატული (იხ. Adolf Bartels-ის Der Bauer in der deutschen Vergangenheit: Monographien zur deutschen Kulturgeschichte, herausgegeben von Georg Steinhausen VI Band, Leipzig, 1900 წ., გვ. 13, სურ. 13 და გვ. 62, სურ. 72).

ამავე საუკუნის, 1470 წ., სურათზე-კი ორთვლიანი სახენელი მხოლო-სახნისიან იარაღად არის დახატული (იხ. აქვე, გვ. 19, სურ. 19) ისევე, როგორადაც 1502 წ. სურათზედაც (იხ. ად. ბარტელს-ის ნაშრომის გვ. 11, ნახ. 6, გვ. 20, ნახ. 18 და გვ. 21, ნახ. 20 და აქვე, გვ. 261), სურ. 20).

სურ. 20.

ყველა ზემოაღნიშნულის შემდგომ უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ პლინიუს მცირის დროს გამოგონილი და მისგან მოხსენებული ორთვლიანი რეტიული სახენელი უსაკვეთლო იარაღი უნდა ყოფილიყო ისევე, როგორც მისგანვე აღწერილი სახნის-საკვეთლიანი სახენელიც თავის მხრივ უღერძგოგორო იარაღად არის საგულისხმებელი.

დასასრულ, საყურადღებო გარემოებაა, რომ ანგლოსაქსურს მე-XI ს-სა და გერმანულ მე-XV-XVI ს.ს. ორთვლიან სახენელებსაც ორივე თვალი ერთი-დამავე ზომისა ჰქონდათ. ტოლმეტ-თვლიანი საზიდი, როგორც ჩანს, შემდეგ საუკუნეებში უნდა იყოს შემოღებული ისევე, როგორც სახენელის ცალ მხარეზე გაკეთებული ფრთაც.

§ 4. ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრებ ტომთა სახენელები

ბერძნული, რომაულ-იტალიური და დასავლეთ ევროპის სახენელის ისტორიის განხილვის შემდგომ, უნდა საქართველოს ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყნების სახენელთა ვითარება გავიცნოთ. უმთავრესი ყურადღება ჩრდილოეთ კავკასიაში მოხინდრე ტომთა სახენელისადმი იქმნება მიპყრობილი, მაგრამ ამ ზოლზე უფრო ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყნის სახენელთა ისტორიის მოკლედ მიმოხილვა მაინც დაგვიკირდება. ამ განხილვის დროს ორი ძირითადი პრობლემა იქმნება გაშუქებული: ტიპოლოგიური, სახენელის სახეობის ზოგადი დამახასიათებელი თვისებები და ტერმინოლოგიური, ამა-თუ-იმ ტერმინის გავრცელების არეები, რათგან ტერმინოლოგიური არეების საზღვრების გათვალისწინებასაც, რა თქმა უნდა, მნიშვნელობა აქვს იმგვარადვე, როგორც სახენელის თვითოველი სახეობის გავრცელებულობის არეების საზღვრებსაც. ამ ორივე საკითხისათვის, სამწუხაროდ, ძველი დროითგანვე არ მოგვეპოვება ცნობები.

აკად. გვლდენშტედტ-ის სიტყვით სახნის-საკვეთ-ფრთა-გოგორ-ფაფულაკიანი სახენელი, რომელსაც ქართულად გუთანი ეწოდება, უკრაინაშიც და მოლდაველთა, თათართა, ჩერქეზთა და თითქოს სპარსთა შორისაც ყოფილიყოს გავრცელებული (Reisen II, 482). რაკი ამ ცნობის ავტორი სპარსეთში პირადად არ ყოფილა, სპარსეთში გუთნის სახეობის სახენელის გავრცელებულობის ამბავი სანდო ცნობად ვერ ჩაითვლება. ამ ეტყს ცნობილი ფრანგი მოგზაურის შარდენ-ის შემდეგი სრულებით გარკვეული ცნობაც ამართლებს. მისი სიტყვით, მე-XVII ს-ში სპარსეთში მიწას მარტივი სახენელით ხნავენ. თვით სახენელი ძალიან პატარა ყოფილა. მისი საკვეთელი მიწას, ასე თუ შეიძლება ითქვას, მხოლოდ გადაატყავებს ხოლმეო. იმისდა გვარად, რამდენადაც სახენელისაგან ორნატები გავლებულია, მიწისმოკმენდი ბელტებს ჩეკათი და ფოცხით ამსხვრევენ და აფხვიერებენო¹ (Voyages de M-r Le Chevalier Chardin en Perse etc. Amsterdam, 1711 წ. გამოცემის tome quatrième, გვ. 221). შარდენის მონათხრობითგან ჩანს, რომ იმდროინდელი სპარსული სახენელი პატარა და მარტივი აგებულების იარაღი ყოფილა უფრო და უფამფალაკო. ამგვარად, სპარსეთში გავრცელებულ სახენელს გუთანთან საერთო არა ჰქონია რა.

საგულისხმოა, რომ უკრაინელები გუთანს „პლუგ“-ს უწოდებდენ (გვლდენშტედტ Reisen, II, 482), ე. ი. გერმანულითგან შეთვისებულ ტერმინს. მაშასადამე, „გუთანს“, ვითარცა სახენელის ტერმინს, უკრაინამდე ვერ მიულწევიან.

¹ „Le labour se fait avec un soc tiré par des boeufs maigres... Ce soc est fort petit, et le coutre qui ne fait qu'écortcher la terre, pour ainsi dire: à mesure que les sillons sont tirez, les laboureurs rompent les mottes, avec des grosses maillottes de bois, et avec la herse, qui est petite, et a de petites dents"... Soc ებო ჩვეულებრივ სახნისა ჰნიშნავს, მაგრამ ტექსტიტგან ჩანს, რომ შარდენი თავის ამ ცნობაში ამ ტერმინს სახენელის მნიშვნელობით ხმარობს. ამას გარდა, ფრანგი მოგზაურის აღწერილობითგან ისე გამოდის, რომ ამ სახენელს ხნელის გასაღებად და ბელტის ამოსაღებად საკვეთლის გარდა სხვა არაფერი გააჩნდა ამისდა მიხედვით, იმდროინდელი სპარსული სახენელი უკრაინაში სახეობის იარაღად უნდა ვიგულისხმოთ.

ამას გარდა, იქვე გავრცელებულია „საბან“, რომელიც ოსმალურში მიღებული სახენელის აღმნიშვნელი ტერმინია.

აბზაზურად-კი სახენელს მე-XVIII ს. დამლევეს „კოთენ“ და „კოთენ-მაჰა“ (Koten-madsa) სწოდებია (გვლდენშტედტ, Reisen, II, 532).

უსლარ-ის ჩანაწერის თანახმად გუთანს. (=пуг, თუ სახენელს?) აბზაზურად სხვა სახელსაც უწოდებენ, სახელდობრ „აცვახუ“ (იხ. მისი „Этнография Кавказа. Языкознание. Абхазский язык, ლითოგრ. გამ., გვ. 272). თვით უსლარი ამ ტერმინს ხარის აბზაზურ სახელს „აცვ“-ს უკავშირებდა (იქვე), მაგრამ საიქეოა, რომ ამ ორ სიტყვას, გარეგნულ მსგავსებას გარდა, წარმოშობილობით რაიმე საერთო ჰქონდეს.

„აცვახუ“-ში „ა“ ჩვეულებრივი აბზაზური ართრონი უნდა იყოს. მისი ჩამოცილების შემდგომ, გვრჩება „ცვახუ“, რომელიც „ცოხუ“-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი. თავის მხრივ ეს „ცოხუ“ უფრო პირველადი „თოხუ“-ს ფონეტიკური სახენაცვალი უნდა იყოს. როგორც „თოკი“-ს ეტიმოლოგიის განხილვის დროს დაერწმუნდით, ქართულშიც ასეთი შენაცვლების მაგალითი მოგვეპოვება და „თოხნას“ გარდა „ცოხნა“-ცა გვაქვს.

ამგვარად, სახენელის აბზაზური, უქვეელია, უძველესი სახელი „აცვახუ“ თავისი თავდაპირველი მნიშვნელობით თოხთან უნდა იყოს დაკავშირებული და ამ იარაღის თავდაპირველი თოხნაირი აგებულობის გამომჟღავნებელი უნდა იყოს.

ხოლო „კოთენ“ და „კოთენ-მაჰა“, რა თქმა უნდა, მერმინდელი შენაძენი უნდა იყოს და ქართულ გუთანთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ამ გარემოებას ორნაწილელი ტერმინის მეორე ნახევარი, „მაჯა“, თუ „მაჰა“ ამჟღავნებს. რათგან საფიქრებელია, რომ იგი ქართული მანქუას ძველი ფორმა უნდა იყოს (იხ. აქვე, გვ. 227 — 228).

ყაბარდოელები, გუთანს, ანუ, უკეთ რომ ითქვას, საერთოდ სახენელს გვლდენშტედტ-ის ცნობით, „პჩააშა“-ს, ან „ფჩააშა“-ს (Pchaascha) უწოდებდენ (Reisen, II, 532). ეს ყაბარდოული ტერმინი ეხლაც თითქმის ისევე დაცული, როგორც მე-XVIII ს. დამლევეს ყოფილა: გუთანს ამჟამადაც „პკაასხე“ ეწოდება (იხ. Лопатинский-ის Русско-кабардинский словарь: СМОНПК вып. XX, 114). ეს ერთად-ერთი სიტყვაა ყაბარდოულში საერთოდ სახენელის აღსანიშნავად ისე, რომ მარტივი აგებულებისასაც ასევე ეძახდენ. „პკაასხე“ ორნაწილელი სიტყვაა, რომელთაგან პირველი „პკა“ შეშას, ძელსა ჰნიშნავს, ხოლო „ასხე“ - იარაღს. ამგვარად, მთელი ტერმინი თავდაპირველად ხის იარაღსა ჰნიშნავდა. ცხადია, რომ ეს სახელი უმარტივესი აგებულების სახენელის აღმნიშვნელი ტერმინი უნდა იყოს, შემდეგში გუთნის აღსანიშნავადაც გამოყენებული. სახნისისათვის ყაბარდოელები „ვაბძე“-ს ჰხმარობენ (იხ. ლოპატინსკის რ.-ყ. ლექსიკონი: сошник). საკვეთლისათვის ტერმინი არ ჩანს, ხენას-კი ეწოდება „ვეენ“ (იქვე, 108 : пахать).

ჩაჩნურად და წოვა-თუ შურად გუთანს „გოთან“ და „გუთან“-ი ჰქმევიან (გვლდენშტედტ-ის Reisen, II, 509), ინგუშურად-კი „გოთანგერ-ზერშ“ (იქვე). ეს უკანასკნელი ტერმინი ორი სიტყვისაგან შედგება: პირველი იგივე გუთანია, მეორე-კი თანამედროვე „გიერზ“-ს უნდა უდრიდეს, რომელიც

იარაღსაჲ ჰნიშნავს (იხ. უსლარის ჩ. ე., 166). ამ სიტყვის მრ. რ. ფორმა სწორედ „გიერზაშ“ იქმნება (იქვე). ამგვარად, ჩაჩურ-წოვა-თუშურისაგან ჩინგუშური, ანუ ლელილური მხოლოდ იმით განიხილება, რომ იქ გუთნის მაგიერ ტერმინად „გუთან-იარაღი“-ს აღმნიშვნელი სიტყვა იხმარება. არსებობს, თუ არა, მარტივი სახენელისათვის რაიმე ტერმინი, წყაროებიდან არა ჩანს. ამგვარად, ჩაჩურ-ღვლილური და, რასაკვირველია, წოვა-თუშურიც ტერმინი „გუთნის“ გავრცელების არეს ეკუთვნის.

ღუნძურად სახენელს, გვლდენშტედტ-ის ცნობით, თითქოს „ბურეც“-ი ჰქმევიან, ანწუბურად „ბურუს“ და ჭარულად „ბურუც“, დიდოურად კი „ბურუს“ (Reisen, II, 516).

უსლარის ჩანაწერით, ღუნძურად სახენელს „პურუც“ ჰქვია, სახნისს-კი „პურცილ მაკ“ (ა. ე., 148). შესაძლებელია „პურუც“ დაკავშირებული იყოს „პურცი“-სთან, რომელიც ცხოველთა ბარძაყსა ჰნიშნავს (იქვე). თუ ეს მტდარი აზრი არ არის, მაშინ საფიქრებელი ხდება, რომ ეს ტერმინი თავდაპირველად ფეხის, სახელდობრ, სახენელის ფეხის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, ბერძნული ἀποφύσσις-ის მსგავსად.

რაკი „მაკ“ ღუნძურად რკინასა ჰნიშნავს, ამიტომ სახნისის ტერმინი არსებითად სახენელის რკინის აღმნიშვნელი გამოდის.

კვრულ-ლეკურად მარტივ სახენელს „ტკრეზ“-ი ეწოდება, სახნისს-„ტკრეზლი მალ“ (უსლარ. კ. ე., 558). გუთანს-კი „კუთენ“-ს ეძახიან, ხოლო მის სახნისს „კუთენდი მალ“-ს (იქვე, 470). უკანასკნელი, რასაკვირველია, იგივე გუთანია. სახნისის აღმნიშვნელი ტერმინის მეორე ნაწილი ორსავე შემთხვევაში ერთი-და-იგივე „მალ“-ი არის, რომელიც, უეჭველია, ღუნძური „მაკ“-ის ფონეტიკური შესატყვისობა უნდა იყოს და, მაშასადამე, მის მსგავსად რკინასვე უნდა ჰნიშნავდეს. ამგვარად, სახნისს გუთნის, ან სახენელის რკინა ეწოდება.

მარტივი სახენელის ტერმინი „ტკრეზ“-ის პირველი ნაწილი „ტკრ“ შესაძლებელია „ტურ“-თან იყოს დაკავშირებული, რომელიც მახვილსა და ხმალსა ჰნიშნავს (კ. ე., 556).

ანდოურად სახნისს, ან მარტივ სახენელს „რებცუ“ ეწოდება, რომლის მრ. რ. „რებცოდულ“-ი არის (Дирр. Крат. грам. андийскаго яз., 148).

ტაბასარანულად გუთანს „ჭუთან“-ი და „ტურუც“-ი ჰქვია (Дирр. Грам. Таб. яз., 238), ხოლო მარტივ სახენელს, „მუჭურ“-ი ეწოდება (იქვე, 243).

რუტულურად მარტივ სახენელს „დვლან“, ხოლო სახნისს „მალ“-ი ჰქვია (Дирр, Рут. яз., 200).

„ჭუთან“-სა და „მალ“-ს გარდა, რომელთაგან პირველი იგივე გუთანია, მეორე-კი, როგორც დავრწმუნდით რკინასა ჰნიშნავს, ტაბასარანული „ტურუც“ უნდა კვრულ-ლეკურ „ტკრეზ“-თან იყოს დაკავშირებული. დანარჩენი ტერმინების ეტიმოლოგია გამოურკვეველია.

ამგვარად, დაღესტანში უმეტეს ნაწილად მარტივი, მარტო სახნისიანი იარაღია გავრცელებული და მხოლოდ ზოგან გუთანიც მოიპოვება.

კავკასიის მკვიდრთა სახენელების შემდგომ რომ ოსთა შორის გავრცელებულ სახენელებს შეეხებოთ, უნდა გათვალისწინებული გვექნდეს, რომ საქარ-

თველოში მობინადრე ოსები თუმცა იმიერკავკასიითგან არიან გვდმოსული, მაგრამ ქართველთა შორის და მეზობლად ცხოვრებამ მათ ბევრი რამ შეათვისებინა, რაც მათ წინანდელ სამშობლოში არ ჰქონიათ და მათ ჩრდილოელ თანამეტომეებს ეხლაც არ მოეპოვებათ. სამწუხაროდ ოსური სახენელების შესახებ მეტად მცირე და შემთხვევითი ცნობები მოგვეპოვება.

დიგორულად, ისევე როგორც ოსურად, სახენელს გვლდენშტედტ-ის ჩანაწერით „გოტუნ“ (Reisen II, 541), ხოლო კლაპროთ-ის თანხმად „გუტონ“, ან „გუტოან“, დიგორულად „კოტან“-ი (Voyage II, 475) ჰქმევიან. თუმცა არც ერთს ამ მოგზაურთაგანს მარტივი სახენელის ოსური სახელი „ძებგრ“ დასახელებული არა აქვთ, მაგრამ, საფიქრებელია, რომ მაშინაც იქმნებოდა.

საქართველოში ს. დმანისში დასახლებულ ოსთა შორის გავრცელებული სახენელისა და მისი ნაწილების სახელთაგან აღსანიშნავია „ძებგრ“, რომელიც მარტივი აგებულების იარაღის ზოგადი სახელია, გაუმჯობესებულსა და ფამფალაკიანს-კი აქაც „გუთონ“-ს ეძახიან.

„ძებგრ“, ან „ძვეგრ“ და „ძებურ“ ოსურად მართლაც მარტივი აგებულების მხოლოდსახნისიანი სახენელს ჰნიშნავს ეხლაც (იხ. W. Miller, Ossetisch-russisch-deutsches Wörterbuch. Herausgegeben und ergänzt von t. Freiman. Leningrad 1927 წ., I, 539). ხოლო „ძვეგრეანაგ“ ძებგრის, ანუ სახენელის ფიცარს, ანუ სახნის-კბილას ჰნიშნავს (იქვე, 539 და 616).

გუთნის ნაწილების სახელები ოსურში მომეტებულად ქართულითგან არის ნასესხები: მაგ. ხმალა, კბილა, მანჭი, სახელური, ფრთა, კაკაბი, ღერძი, ღირღიტი (ჰნიშნავს ფამფალაკს), ცაალხ(-ჩარხს, რომელიც ქართული არ არის), შოლტყავა (იმავე შოლტას ქართული პარალ. ფორმა) და სხვა (იხ. გ. ჩიტაიას ეთნოგრ. მოგზ., 209).

ნამდვილი ოსურია მხოლოდ რეილის, ან ბრუდე-ხის სახელი „გინონ“ და სახნისის აღმნიშვნელი „ვსენ“ (იქვე, 209), რომელთაგან პირველი ჩვეულებრივი ოსური ტერმინია (იხ. მილერის ოსურ-რუს.-გერმანული ლექსიკ., 395).

ყველაზე საინტერესოა საკვეთლის აღმნიშვნელი ტერმინ „ძრლა“ (იხ. გ. ჩიტაიას ეთნოგრ. მოგზ., 209) რომელიც წინათ თურმე სხვა მნიშვნელობის და ოდნავ განსხვავებული სახითაც იხმარებოდა.

სახელდობრ, კლაპროთ-ის თავის ოსურ ლექსიკონში შეტანილი აქვს „ძირლა“ (Zirgha) სახენელის მნიშვნელობით (Soc: Voyage II, 503).

ეს ტერმინი ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრებ ოსთა შორის ეხლაც იხმარება. ეპისკ. იოსებ კავკაველს თავის რუსულ-ოსურ ლექსიკონში საკვეთლის (резак) ოსურ სახელად „ცვრლაგ“ აქვს აღნიშნული (Рус.-осет. словарь, сост. Иосиф епис. Владикавказскй, კეკაეი, 1884 წ., გვ. 472).

ამ ტერმინს ოსურში ძირი არ უჩანს. ხოლო თუ გავიხსენებთ, რომ ქართული „ჯ“ ოსურში „ძ“ იქცევა ხოლმე, შესაძლებელია აზრი დაიბადოს, რომ „ძირლა“ შესაძლებელია სახენელის ქართული სახელის „ჯილღა“-ს ფონეტიკური სახენაცვალი იყოს.

ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ ოსურს მხოლოდ მარტივი აგებულების მხოლოდ-სახნისიანი იარაღისათვის გააჩნია საკუთარი ტერმინები. საკვეთლისა და გაუქმდებელი სახენელისა და მისი ნაწილების სახელები მას მთლად ნასესხები აქვს.

§ 5. ამიერ-კავკასიაში და ოსმალეთში მცხოვრებ სომეხთა სახენელები

ძველად სომეხებს სახენელის ერთად-ერთ სახელად *აჟაღ*, *აჟიღ* „არორ“-ი ჰქონდათ. დაბადების თარგმანშიც და სხვა ძეგლებშიც მხოლოდ ეს ტერმინია ნახმარი. ეს სახენელი მარტივი აგებულების იარაღი ყოფილა, რომელსაც მარტო სახნისი და მანჭუა ჰქონდა.

საკვეთლის ტერმინი დაბადების სომხურ თარგმანში არ მოიპოვება და სხვა ძველ ძეგლებშიც, სადაც შემდეგში საკვეთლის ტერმინად გამოყენებული და ქვეული სიტყვა გვხვდება, იქაც მას ჯერ საკვეთლის მნიშვნელობა არა აქვს (იხ. აქვე, გვ. 271-277).

პოლიტიკური ბედის უკუღმართობისა და მოსახლეობის დაქსაქსულობის გამო რომ სომეხთა მიწაწყალში შემდეგში უცხო, თურქთა, ტომები შეიჭრენ და დასახლდნენ, თვით სომეხთა დიდი ნაწილი-კი მეზობელთა და შორეულ ქვეყნებში შეიხიზნა და დაბინავდა, მოსახლეობის შერეულობის გამო, სომხური ტერმინოლოგია მეზობელთაგან შეთვისებული სიტყვებით მეტის-მეტად აქრელდა. რამდენადაც ვიცი, ზოგადი ხასიათის გამოკვლევა, რომელშიც სომეხთა შორის გავრცელებული სახენელის ისტორია იყოს განხილული, არ არსებობს. ამიტომ მკვლევარი იძულებულია იმ ცალკეულ ნაშრომებს დაემყაროს, რომლებშიც სხვადასხვა თემის სომეხთა მიწისმოქმედებას გვისურათებენ. სამწუხაროდ შეიდ-ტომიან კრებულსა და დიდ-ტანიან გამოკვლევებში, რომლებშიც სასოფლო მეურნეობის ვითარებაა გადამოწმებული ამიერ-კავკასიაში და რომელსაც ეწოდება „Материалы по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края“, სახენელის საკითხი ზერელად არის შესწავლილი, ბევრს არაფერს იძლევა და სწორედ იმაზე, რასაც ყველაზე უფრო მეტი მნიშვნელობა აქვს, იქ ან სრულებით არაფერია ნათქვამი, ან ბუნდოვანი ცნობები მოიპოვება. საქმის ვითარება უფრო დაწვრილებით არის აღწერილი ჰოვჰანეს მალხასიანის *„Հայ գեղուկի აქრომը“* (იხ. *„Ազգագրական ჯანღა պատկերაგარე“* 1898 წ. № 1, გვ. 359-392), რომელშიც ჯავახეთის სომეხთა შესახებაა საუბარი. ამ ნაშრომს იარაღთა სურათებიც აქვს დართული, რაც ასეთი ნაწარმოებისათვის აუცილებლად საჭირო.

ამ ნაშრომის ნაკლს ის შეადგენს, რომ იქ მთელი აღწერილობა ისეა შედგენილი, თითქოს მანამდე ჯავახეთში მცხოვრებ სომეხთა სასოფლო მეურნეობაზე არაფერი ყოფილიყოს დაწერილი. მალხასიანს გამოჰპარვია ზემოდასახელებულ კრებულში МИЭБГКЗК მოთავსებული ცნობები.

1 ამ ნაშრომზე მითითებისათვის დოც. ლ. მელიქსეთ-ბეგს დიდ მადლობას მოვანხნებ.

სხვადასხვა თემის სომეხები სახენელს სხვადასხვა სახელს უწოდებენ. მარტივი აგებულების სახენელისათვის ძველი სომხური სახელი „არორ“-ი გუმბრის შახრის შარორში იყო შერჩენილი (იხ. ს. ზელინსკი, МИЭБГКЗК, I, 36).

ერევნის ყ. გუბერნიის შარურსა და დარალაგიოზში მარტივ სახენელს „ვესკი“-ს უწოდებენ (Парвицкий, МИЭБГКЗК IV, 136).

ხოლო ერევნის მაზრაში გუთანს გარდა, რომლის შესახებაც კვეთთ გვექნება საუბარი, „ჯაღლა“-სა და „ჯვბ“-ს უწოდებენ. „ჯვბ“-ი ქართული „ჩუთი“-ს მსგავსი უმარტივესი აგებულების იარაღია.

ყაზახში მთა-აღვლებშიც სომეხები „ჩუთ“-ს ხმარობდნენ, რომელიც თუმცა მხოლოდ-სახნისიანი იარაღი იყო, მაგრამ მთლიანი ხისაგან-კი არ კეთდებოდა, არამედ ცალკეული ნაწილებისაგან (А. Д. Ерицов: МИЭБГКЗК III, 155-157). „ჯიღლი“-კი (джилги), ფ. მარკოვის სიტყვით, გუთნისაგან მხოლოდ იმით განიჩვეოდა, რომ მას წინ სახიდი, ფამფალაკი არ ჰქონდა და მისი საკვეთელიც გუთნისაზე უფრო მომკრო და სუბუქი იყო. „ჯიღლი“ უმთავრესად მთაში იხმარებოდა და ჩვეულებრივ 4 უღელა ხარით ხნავდნენ ბოლზე (МИЭБГКЗК III 88-89).

ჯავახეთში და სამცხეში გადმოსახლებულ სომეხებს შორის გავრცელებული ტერმინი „ჯიღლა“-ც (Свод. матер. IV, 263).

ჰოვჰანეს მალხასიანის ნაწარმოებთაგან *„Հայ գեղուկი აქრომը“* ჩანს, რომ ჯავახეთის სომეხთა ამ იარაღს „ჯღლა“-ს (ჯღა) უძახის (იხ. *„Ազგագრական ჯანღა“*, 1898 წ. № 1, გვ. 365, 379-380). ამავე ავტორის ზემოდასახელებული ნაშუშევარი ცხად-ყოფს, რომ ჯავახეთის სომეხთა შორის „არონა“-ს გავრცელებულია. ამ სახენელს იქაური სომეხები თურმე *აჟინაჟ* „არონა“-ს, ან *არონაჟ* (*არინაჟ*), ან და *ანსქიქი აჟიღ*-ს უწოდებენ (იქვე, გვ. 370 და 380). ქრ. ვერმიშევს არონაჟს ხსენებაც-კი არ მოეპოვება (იხ. Свод. матер., IV, 253-264).

სამაქ ამატუნის-ს თავის ლექსიკონში *„Հայոց բառ ու բան“* ტერმინი *ჯიღი* „ჯღლა“-ს ტერმინი აქვს. მისი განმარტებით, ეს სიტყვა ოთხ-უღლიან სუბუქ გუთანს აღნიშნავს, რომლითაც ფხვიერ მიწის ჰნავენ. ეს ტერმინი ამავე ავტორის ცნობით სოფ. გოლთ-სა, ბაშ-გარნი-ში, ართიქ-ში და კოტაქის სანახებში ყოფილა გავრცელებული (იხ. გვ. 574).

განჯის მაზრის ბარად მცხოვრებნი-კი მარტივ სახენელს „ვერ“-ს უწოდებენ (ნ. აბელოვი, МИЭБГКЗК, VII, 80). აჭარაიანის ლექსიკონის მიხედვითაც სახენელს ყარაბაღელი სომეხები „ვერ“-ს (*ვერ*) უწოდებენ (*პრ. Առաւելան Հայերէն Գասաական Բառարան: նմանսն ազգագրական ძուიւթանու. հրատարակուქხամარ Լազარხան Ֆեմարանի արხեսխան լիւուդ, հատոր Բ, ლაზარანთ აღმოს. ენების ინსტიტუტის გამოკვება, ტფილისი, 1913 წ., გვ. 564).*

ყარაბაღითგან მე-XIX ს-ში დიდ დაღვთში გადმოსახლებულ სომეხებს ეს ტერმინი მარტივი სახენელის აღსანიშნავად დღევანდლამდისაც ჰქონიათ დაცული (იხ. გ. ჩიტაია, „ეთნოგრ. მოგზ.“, გვ. 207 და 214).

დისასრულ, ტერმინი „ქერა“ ნუხელ სომხებსაც ჰქონდათ მარტივი სახენელის აღმნიშვნელ ტერმინად (ა. არასხანიანი, МИЭБГКЗК VI, 68).

ხანგეზურის მაზრაში მარტივი აგებულების მხოლოდ-სახნისიანსა და ხმალიანს სახენელს სომხები ჟიჟიჟი „გორწენ“-ს (მეგრის მცხოვრებნი), ან ასაქაჯ „სარგაზ“-ს (ორჩის-ხეველნი), ან და აქაქ „აღათ“-ს (ყველა დანარჩენნი) უწოდებენ (ს. ზელინსკი, МИЭБГКЗК, IV, 80).

მარტივი აგებულების სახენელს გარდა, სომეხთა შორის გაუმჯობესებულ სახენელსაც ხმარობდენ, რომელსაც ჟიჟიჟი „გუთან“-ს უწოდებენ. ეს იარაღი და ტერმინი გავრცელებული იყო შარურში, დარალაგიოზში, განჯის მაზრის მთა-ადგილებში, ხანგეზურის მაზრაში (იხ. ს. ზელინსკი, МИЭБГКЗК, I, 35.—პარეციკია, იქვე, IV, 136.—ნ. აბელოვი, იქვე, VII, 82).

საპაკ ამატუნის-ს ცნობით, ეს ტერმინი მუშში, ბახიანში და ხოაშიც უფოლა გავრცელებული (ჯაიფ რაი ილ რან, გვ. 151).

ხანგეზურის მაზრაში სომხები და „თათრები“ ორნაირ გუთანს ხმარობდენ: ერთს უფამფალაკო გუთანს, „თათრები“ კირე კოტან („гера-кетан“) „გერა ქაოთან“, სომხებიც კიჟი ჟიჟიჟი „კრე გუთან“-ს უწოდებენ,—მეორეს-კი, ფამფალაკიანს, სომხებიც კიჟი ჟიჟიჟი „კრე გუთან“-ს, თათრები-კი კოტან კირე ჟიჟიჟი-ქაოთან“-ს ეძახიან. მას აქვს „ხამსა“ მანქუა, რომელიც ქვევით კბილაშია ჩაქვდილი, ზევით-კი რვილში, „მასენა“-ად წოდებულში (ს. ზელინსკი, МИЭБГКЗК, IV, 79).

§ 6. ამიერკავკასიაში მცხოვრებ თურქთა შორის გავრცელებული სახენელები.

ამიერ-კავკასიაში თურქთა შორის გავრცელებული სახენელების შესახებ ცნობები მხოლოდ მე-XVIII ს. დამლევითგან მოყოლებული მოგვებოვება. ამაზე უწინარეს რა ვითარება იყო, ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. მაგრამ წყაროების სიმცირის გამო, საიმედო მაინც არაფერი ჩანს.

მე-XVIII ს. დამლევს ამიერ-კავკასიაში, გვლდენ შტედტის ჩანაწერის მიხედვით, ყაზახში და ქურთთა შორის სახენელს „ჩუთ“-ს (Tschut) ეძახდენ (Reisen, II, 549).

კლაპროთ-ს საქმის ვითარება სხვანაირად აქვს წარმოდგენილი. მისი სიტყვით სახენელს, გუთანს „ჩიფი“-ს (تشيفي tchiff) თითქოს სტამბოლელი თურქები, ანუ ოსმალები ეძახდენ. ყაზახში-კი „ქოთან“-ს (Kotan) უწოდებენ ისევე, როგორც ყიზილბაშნიც (Qizylbach), ე. ი. ზრდილოეთ სპარსეთის ადერბეჯანის თურქები „კოტან“-ს ხმარობდნო. ხოლო ნოლაელნი და კუმუხელები „ხაზან“-ს ეძახდენ, ციმბირის ტობოლსკელი თურქები-კი (Turc de Tobolsk en Sibirie) „ხულა“-ს და „კური“-ს (صوغا sougha, قوري qouri) ხმარობდენ ამავე იარაღის აღსანიშნავად (იხ. Voyage, II, 550—551, იხ. Charrue).

მაგრამ თვით კლაპროთ-ისავე ჩანაწერთან ჩანს, რომ ოსმალებსაც გუთანისთვის ტერმინად „სიბან“-ი უნდა ჰქონოდათ, რათგან, ამავე ავტორის ცნობით, სახნის ოსმალურად „საჟან-დემირი“ (sapan-demiri سپان ديمري) პრქმევია სახელად, ნოლაელნი და კუმუხელები-კი „კილაჩ“-ს და ყიზილბაშნი „გავაიან“ ეძახოდენ (Voyage, II, 570—571; იხ. Soc).

გვლდენ შტედტის ზემომოყვანილი ცნობა ყაზახის „თათრთა“ შორის სახენელის აღსანიშნავ ტერმინად „ჩუთ“-ის არსებობის შესახებ რომ სრული კვშიარტება გახლავთ, ამის დამტკიცება მე-XIX ს. მკვლევართა ცნობითაც შეიძლება. ამათი ნაშრომითგან სახენელების სხვა სახელებიც ირკვევა.

„ბაკოს ყ. გუბერნიის ყუბის მაზრაში ბარად ფამფალაკიან სახნის-საკვეთიან გუთანსა ხმარობდენ („ქოთან“), შოაში-კი „ჯუთ“-ით ხნავდენ, რომელიც მხოლოდ-სახნისიან იარაღს წარმოადგენდა (Ягодинский, Мат. ИЭБГКЗК, II, 195).

ყაზახის მაზრის „თათრების“ „ჩუთ“-ს, რომელსაც მთლიანი ხისას აკეთებენ, სახნისის მეტი სხვა არა აბადია რა (იხ. А. Д. Ерицов-ის Эконом. ниб. госуд. крест. Казах. у.; МИЭБГКЗК III, 155—157).

გუმბრის მაზრის შარურში მცხოვრები „თათრები“-ც მარტივი სახენელის აღსანიშნავად „ჯუტ“-ს ხმარობდენ (ს. ზელინსკი: МИЭБГКЗК I, 36) ისევე, როგორც ერევნის მაზრელნიც (მარკოვი: იქვე, III, 88—89).

ხანგეზურის მაზრაში მარტივი აგებულების მხოლოდ-სახნისიან სახენელს მეგრის „თათრები“ ხაჯი „ხეშ“-ს ეძახიან, დანარჩენნი-კი „ქაქა“-ს (ს. ზელინსკი, МИЭБГКЗК IV, 80).

ამგვარადვე განჯის მაზრის ბარში მცხოვრები „თათრები“ მარტივ სახენელს ხეშ“-ს უწოდებდენ (ნ. აბელოვი, МИЭБГКЗК VII, 80), ისევე როგორც ნუხელი „თათრები“-ც (ა. არასხანიანი, МИЭБГКЗК, VI, 68).

ერევნის გუბ. შარურისა და დარალაგიოზის „თათრები“ მარტივ სახენელს „ფეხი“-ს ეძახდენ (პარეციკია: იქვე, IV, 136).

ერევნის მაზრაში მობინადრე „თათრებს“ ჩუთს გარდა სომხებსავეთ-ჯიჟიჟი-ც ჰქონდათ, რომელიც უმთავრესად მთაში იხმარებოდა და უგოგორ-ფამფალაკო იარაღი იყო, პატარა, სუბუქი სახნისიანი. სწორედ ამით განსხვავდებოდა ის გუთანისგან (მარკოვი: МИЭБГКЗК, III, 88—89).

თუმცა სომხებზე გაცილებით ნაკლებ, მაგრამ მაინც, სხვადასხვა თეში აღმ. და სამხრეთ ამიერ-კავკასიაში მცხოვრები, „თათრებად“ წოდებული, თურქებიც ხმარობდენ და ხმარობენ გუთანს. მაგ. განჯის მაზრის მალლობ ხმარობდენ (ნ. აბელოვი, МИЭБГКЗК, VII, 82), გუმბრის მაზრის შადგილებში (ნ. აბელოვი, МИЭБГКЗК, VII, 82), ერევნის მაზრაში (მარკოვი, რორში (ს. ზელინსკი, იქვე, I, 35), ერევნის მაზრაში (მარკოვი, იქვე, III, 88—89), შარურსა და დარალაგიოზში (პარეციკია, იქვე, IV, 136). ხანგეზურის მაზრაში ორნაირი გუთანი იყო გავრცელებული: ერთს წინ საზიდი, ანუ ფამფალაკი არა აქვს და კოტან კირე „გერა ქაოთან“-ი ეწოდება. მეორეს წინ საზიდი აქვს, ფამფალაკიანია და „ღირჩაქ-ქაოთან“-ი კირე კოტან ქვეია (ს. ზელინსკი, იქვე, IV, 79).

დასასრულ, გუთნით ბაქოს გუბ. მხოლოდ გოქჩისა, შემახიის, ლენ-
ქორანისა და ყუბის მაზრებში და უმთავრესად ვაკე ადგილებში
ხნავდენ (იქვე, II, ნაწ. I, გვ. 195, 347, 351 და Свод. МИЭБГКЗК, IV, 229).
გუთანს „თათრები“ ჩვეულებრივ „ქაოთან“-ს უწოდებენ. მისი აგებულება
ქართული გუთნისაგან არ განიხილება.

§ 7. სომეხთა და „თათართა“ სახენელთა ტერმინების ანალიზი.

სახენელის აღმნიშვნელი სომხური და თურქული ტერმინები უნდა რამდენიმე მთავარ ჯგუფად დაიყოს. ჯგუფებად დაყოფის საფუძვლად ერთის მხრით თვით სახენელთა სახეობა უნდა იყოს მიღებული, მეორეს მხრით მათი ტერმინების სადაურობა. §5 და 6—ითგან ჩანს, რომ სომეხთა:

1. მარტივი სახეობის, მხოლოდ-სახნისიანი სახენელის აღსანიშნავად სხვადასხვა თემში სულ 7 სხვადასხვა სახელი აქვთ: არორ, ვესკი, ჯვთ, ან ჩუთ, კერრ, გორწენ, სარეაზ და ალათ.

2. სახნის-ხმალიანი სახენელი ერთია, რომელსაც „არონაჲ“ ეწოდება.

3. სახნის-ხმალა-საკვეთლიანი და თითქოს ფრთიანიც ერთია, რომელსაც ერეენის მაზრაში „ჯილი“-ს, ჯავახეთის სომეხთა შორის-კი „ჯლა“-ს ეძახიან.

4. სრული, გაუმჯობესებულ-დამთავრებული სახენელი „გუთან“-ი, რომელიც ზანგეზურში ორნაირი აქვთ: უფამფალაკო „კრე გუთან“ და გოგორა—ფამფალაკიანი „აქნე გუთან“.

ამიერ-კავკასიელ თურქთა შორის გავრცელებულია:

1. მარტივი აგებულების მხოლოდ-სახნისიანი სახენელები, რომელთაც სხვადასხვა თემებსა და კუთხეში სხვადასხვა სულ 4 სახელი ეწოდება: ხეშ, ალათ, ვესკი და ჯუთ, ან ჩუთ.

2. სახნის-ხმალა-საკვეთლიანი და თითქოს ფრთიანიც „ჯილი“, რომელიც მხოლოდ ერეენის მაზრაში მოიპოვება.

3. სრული სახენელი „ქაოთან“, რომლის ორი სახეობა უფამფალაკო, „გერა-ქაოთან“ და ფამფალაკიანი, „დიჩჩ-ქაოთან“ მხოლოდ ზანგეზურში არსებობდა. სხვაგან ყველგან, სადაც ხმარობენ, ფამფალაკიანი გუთნებია.

სახენელთა ზემომოყვანილი სომეხ-თურქთა ტერმინები კუთვნილების თვალსაზრისით სამ ჯგუფად უნდა დაიყოს, რომელთაგან პირველ ჯგუფს სახენელის ხომეხთა და თურქთა საკუთარი, მარტო მათ შორის გავრცელებული, ტერმინები შეადგენდენ. მეორე ჯგუფად კიდევ სომეხთა და თურქთა შორის გავრცელებული საერთო, ან უკეთ რომ ითქვას, ერთი-და-იგივე ტერმინი უნდა იქმნეს გამოყოფილი.

დასასრულ, მესამე ჯგუფად სომეხთა, თურქთა და ქართველთა საერთო ტერმინები იქნება დასახელებული.

მხოლოდ-სახნისიანი სახენელის ტერმინად საკუთრივ სომეხთა შორის გავრცელებულია ოთხი: არორ, რომელიც უძველესი დროითგან იხმარება, გორწენ, კერრ და სარეაზ.

საკუთრივ თურქთა შორის გავრცელებულია მარტივი სახენელის მხოლოდ ერთი ტერმინი: ხეშ.

მარტივ სახენელთა ტერმინებითგან სომეხებსა და თურქებს საერთო 2 ტერმინი აქვთ: ვესკი და ალათ.

დასასრულ, ერთი ტერმინი საერთო აქვთ თურქებს, სომეხებსა და ქართველებს, რომელსაც ჯუთ, ჩუთ, ან ჩუთი ეწოდება.

მარტივი აგებულების სახენელის სომხურ სახელთაგან „არორ“-ი უძველესი დროითგან ცნობილი ტერმინია და ზოგადი მნიშვნელობა აქვს: სახენელსა მნიშნავს.

შარბტს „გორწენ“ არც ძველი სომხურისა და არც ახალ დიალექტოლოგიურ ლექსიკონებში არ მოიპოვება: არც ამიტუნის და არც აქარიანის ასეთი ტერმინი თავიანთ ნაშრომებში შეტანილი არა აქვთ. ამის მიზეზი იქ არის ფიქსირებული „გორწენი“, რომელიც ყარაბაღსა და ახალ-ზაიბაზეთში იხმარება, სახენელის, „არორ“-ის უკიდურესი წინა ნაწილის აღსანიშნავად, რომელზედაც უღელს ამავრებენ ხოლმე (იხ. ლ. შაჰსახანის ლ. შაჰსაჲ. რაიბაჲს, 251). ასეთი მნიშვნელობა ზემომოყვანილ ტერმინს არ უღებდა. „გორწენ“ ნაწარმოებია ზმნისაგან „გორწენლ“. რომელიც წმას, მუშაობის, საქმის გაკეთებასა და უძველეს სომხურში მიწის დამუშავებასაც მნიშნავდა. ამნაირად, „გორწენ“ მიწის დასამუშავებელი, იარაღის აღმნიშვნელი გამოდის. თავისი შინაარსის მიხედვით უფრო ზოგადი ტერმინია, ვიდრე რომელიმე გარკვეული სახეობის აღმნიშვნელი.

შხა „კერრ“ საშუალო საუკუნეების სომხურ ძეგლებში ჩნდება. ენციკლის დიდ სომხურ ლექსიკონში განმარტებულია კბილად და კლანკად, ჩანგლად. ვარდანიის ივანე-არაკებში ეს სიტყვა თევზის დასაჭერი კაცის მნიშვნელობით არის ნახმარი (იხ. შ. შ. შაჰსახანის ლექსიკონი, გვ. 337). ა. აქარიანის ცნობით, ეს ტერმინი სახენელის აღსანიშნავად მართლაც ყარაბაღში იხმარება, მაგრამ იმავე დროს ჩამოსაკიდებელ კეჭსაც და დუგმასაც მნიშნავს (იხ. ლ. შ. შაჰსახან, ლექსიკონი ყარაბაღის რაიბაჲს, გვ. 564 და 565). უძველესია, ამ ტერმინის ძირითადი და თავდაპირველი მნიშვნელობა სწორედ კაციანობა უნდა ეოფილიყო და სახენელსაც ასეთი სახელი მისი ამგვარივე მოყვანილობის გამო უნდა დაერქმეოდა. მართლაც „კერრ“-ი თავისი აგებულებით უბრალო კაცს წარმოადგენს კიდევაც. ამგვარიად, „კერრ“ მნიშვნელობათაც და აგებულებითაც ქართულ კაცს უდრის.

„ხარგაზ“-ი არც ძველ სომხურში და არც ახალი სომხურის დიალექტოლოგიურ ლექსიკონებში არ მოიპოვება. ეს გარემოება და მისი მხოლოდ ერთ პატარა კუთხეში, ზანგეზურის მაზრის არჩის-ხეველ სომეხთა შორის, არსებობა ამ ტერმინს უცხო სიტყვად ჰდის და, შესაძლებელია, იმავე მაზრაში გავრცელებულ „ალათ“-ივით, ნასესხები სიტყვა იყოს. მაგრამ მისი სადაურობა ჯერ კიდევ გამოსარკვევია.

მარტივი აგებულების სახენელის საკუთრივ ამიერ-კავკასიელ თურქთა სახელი ხეშ „ხეშ“ არც ერთ თურქულ ლექსიკონში, თვით რედლოვისაშიც-კი, არ მოიპოვება. ამ სიტყვის ასეთი მნიშვნელობა არსადა ჩანს. მაგრამ

ამ ტერმინის ფართოდ გავრცელებულობა და ზანგეზურისა, განჯისა და ნუხის მაზრებში მისი არსებობის სხვადასხვა მკვლევართაგან დამოწმება ცხად-ყოფს, რომ აქ არაერთარ გავრცელებასთან არ უნდა გვეჭონდეს საქმე და სახენელისა-თვის ასეთი სახელი მართლაც არსებობს. საფიქრებელია, რომ მისი ეტიმოლოგია, ან ზმნა, *ليشع* „*ლშეა*“, ან „*ხეშ-მახ*“-თან უნდა იყოს დაკავშირებული, რომელიც, რადლოგ-ის ცნობით, ოსმალურში მოხარას, დაბრას ჰნიშნავს (*sich krummen, sich neigen: Versuch etc: II, 835*), ან ზმნა *كضم* „*კაშმიმაზ*“, *krummen, sich neigen*: Versuch etc: II, 835), ან ზმნა *كضم* „*კაშმიმაზ*“-თან, რომელიც ფხაქნას, ფხანას ჰნიშნავს. ამნაირად „*ხეშ*“ ტერ-მინის ძირითადი და თავდაპირველი მნიშვნელობა, ან მოხრილი, ანუ კავი უნდა ყოფილიყო, ანდა ფხაქნა. საფიქრებელია, რომ პირველი ეტიმოლოგია და კავის აღმნიშვნელობა უნდა უფრო სწორედ იყოს, მით უმეტეს, რომ თვით იმ სახენელის აგებულება-მოყვანილობას, რომელსაც ეს ტერმინი ეწოდება, ასეთი მნიშვნელობა შედმიწვევით უდგება კიდევაც (იხ. აქვე გვ. 257).

სომეხთა და ამიერ-კავკასიელ თურქთა მარტივი სახენელის საერთო სახელი სულ ორია: ვეხე და ალა-ი. პირველი პარ-ვიციკისა და ამიერ-კავკასიის გლეხთა ეკონომიური ყოფა-ცხოვრების შემ-სწავლელ მკვლევართა ცნობით (იხ. აქვე გვ. 257 და ქრ. ვერმიშევის *Свод МИЭБГКЗК, IV, 225*) თითქოს მხოლოდ ერევნის გუბ. შარურსა და დარალა-გაოხშია მიღებული, მეორე კიდევ მარტო ზანგეზურში.

მაგრამ ჰ. აჭარიანის ლექსიკონითგან ჩანს, რომ „ვესკი“, თუ „ვესქი“ არც ისეთი იშვიათი სიტყვა ყოფილა. აჭარიანს ამ ტერმინის მართებულ ფორმად *վեցի* „ვეცკი“ მიაჩნია. მისი ცნობით, ასე ეძახიან ბაბერდ-ში. ერევანში-კი *վեցի* „ვეცკი“ ეწოდება. ხოლო ხო-ში და ყარაბაღში *վեսკი* „ვესკი“-ს ეძახიან.

დასასრულ, სალმასტ-სა და ვან-ში *վեցի* „ვეცკი“ ეწოდება (იხ. *Հայեր. գასար. բասაყანს*, გვ. 1000). ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ ეს ტერმინი მარტო ამიერ-კავკასიაში მცხოვრებ სომეხთა შორის-კი არა, არამედ სპარსეთისა და ოსმალეთის ზოგიერთი თემის სომეხთა შორისაც ყოფილა გავრცელებული.

ჰ. აჭარიანის განმარტებით ეს ტერმინი „*վեց լուծ լուսահ գուխան*“ „ექვს-ულლიან გუთანს“ ჰნიშნავს (იქვე). მაგრამ ეს, უძველია, ხალხურ ეტიმო-ლოგიას უნდა წარმოადგენდეს, რომელსაც სომეხთა დამსახურებული ენათმეცნი-ერიც შეუცდენია. სომურად „ვეც“ მართლაც ექვსსა ჰნიშნავს და სწორედ ამ უკვე გაუგებარი ტერმინის გასააზრინებლად უნდა იყოს „ვესკი“, ან ვესქი“ ხალხის მიერ „ვეცკი“-დ ქვეული. სახენელის ამ სახელთან „ვეც“-ს, ექვსს და საერთოდ ექვს უღელს რომ არავითარი კავშირი არ შეიძლება ჰქონდეს, სრულებით ცხადია იმ გარემოებითგანაც, რომ „ვესკი“ გუთნისა-კი არა, არამედ სწორედ მარტივი, ერთ-ულლიანი სახენელის სახელი იყო (იხ. აქვე გვ. 257 და ქრ. ვერმი-შევის *Свод МИЭБГКЗК, IV, 255*).

ასეთივე ხალხური გააზრანების წყალობით უნდა იყოს წარმოშობილი ამ სიტყვის ყარაბაღული სახეობა „ვოსკი“, რომელიც სომურად ოქროსა ჰნიშნავს.

ამიტომ ამ ტერმინის პირველად სახეობად უნდა ერევნის სანახებში მიღებუ-ლი „ვესკი“ იქმნეს მიჩნეული, რომელსაც იქაურ თურქთა გამოთქმაც შხარს უჭერს და ამავრებს.

რაკი სახენელის ეს ტერმინი სომეხთა შორის, როგორც დაგროვებით ფართოდ არის გავრცელებული, თურქთაგან-კი მხოლოდ ერთი, სომეხთა მეზობ-ლად მოსახლე, თემის მიწისმოქმედთ აქეთ, ამიტომ უფრო ბუნებრივია, და-გვესკვნა, რომ „ვესკი“ მათ სომეხთაგან უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული. მაგრამ სომხური ხალხური ეტიმოლოგიისა და გააზრანების ზემომოყვანილი მივალი-თებითგანაც ცხადი ხდება, რომ ამ ტერმინს სომხურში ძირით არა იქვს და ხალხი ამ უცხო სიტყვის ზინაარსის გაგებას ხალხური ეტიმოლოგიებისათვის ჩვეულებრივი გულუბრყვილო საშუალებით ცდილობდა.

ასეთი გულმოდგინე მცდელობა იმ გარემოებით უნდა იყოს გამოწვეული, რომ „ვესკი“ სომხური ხალხური ყოფა-ცხოვრების და მიწისმოქმედების შემ-თხვევითი, განმარტოებულად მდგომი, სტუმარი არ არის, არამედ ამ სიტყვისთან ტერმინთა მთელი რიგია დაკავშირებული. მაგ. *վեցի* „ვეცკი“ ვანურ დიალექტში მხენელსა და მიწისმოქმედსა ჰნიშნავს, ერევნის სანახებში-კი *վեցի* (თუ *վեսკი*) ვეცს სახენელით-მუშაობას ეწოდება, ხოლო ყარაბაღში *վեսკი* „ვესკი“ გუთნის მესამე უღელსა ჰქვია (იხ. აჭარიანის *Հայեր. գასარ. բասაყანს*, გვ. 1000). ზემომოყვანილობით ცხადი გახდება, რომ „ვესკი“ სომხურ ლექსიკაში ფეხადგმულობით ნამდვილ სომხურ ტერმინს „არორ“-ს თუ არ სჯობნის, არაფრით ჩამოუვარდება მაინც. მათ შორის მხოლოდ ის არსებითი განსხვავებაა, რომ „არორ“-ი ყველა სომხური დიალექტებისათვის საერთო სიტყვაა, „ვესკი“-კი ამიერ-კავკასიის მხოლოდ ოდნავ სცილდება სამხრეთის მი-მართულებით და დიალექტთა მთელ წყებაში, როგორც მაგ. მუშისაში და სხვა-განაც, არა ჩანს.

რაკი „ვესკი“-ს სომხურში ეტიმოლოგია არ უჩანს, მისი თვისტომნი უნდა სხვა ენებში ვეძიოთ. არც არაბულში, არც სპარსულში და არც თურქულში სახენელის აღმნიშვნელი ოდნავ მაინც შესავსო სახელი არ მოიპოვება. ამიტომ ამ საკითხის გამოსარკვევად გულისყური ბუნებრივად სომეხთა მეზობელ საქარ-თველოსაკენაც უნდა იყოს მიპყრობილი. ამას ის გარემოებაც გვიკარანახებს, რომ „ვესკი“ უმთავრესად ამიერ-კავკასიაში და მის მახლობლად მცხოვრებ სომეხთა შორის არის გავრცელებული, შორეულ სომეხთათვის-კი ეს ტერმინი უცნობია. როგორც უკვე ვიცით, საქართველოში გავრცელებულ სახენელთა სახელებს შორის გარკვეული ხანითგან ყველაზე უფრო გავრცელებული იყო ერქვანი, რომლის პარალელურ, ხეცურეთში დაცულ, ფორმას „ვერქვანი“ წარმოადგენს. თუ გავიხსენებთ, რომ ქართულში „რ“-სა და „ს“-ს შენაცვლება ჩვეულებრივი მო-ვლენაა, მაშინ „ვესკი“ შესაძლებელია ვერქვანის მოლომოყვანილ და სახენაცვალ ფორმად გვეგულისხმება. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ ეს ტერმინი სომხურს უძველეს ხანაში უნდა ჰქონდეს შეთვისებული, როდესაც ერქვანი ჯერ კიდევ მხოლოდ მარტივი აგებულების სახენელის აღმნიშვნელი იყო.

სომეხთა და თათართა შორის სახენელის აღსანიშნავად გავრცელებული ტერმინი „ალაჰ“-კი არაბული სიტყვაა *آل*; „ალა“-ისგან ნაწარმოები მრ. რ. ფორმად და იარალს, მანქანას, და სხეულის ნაწილს, ისოსა, ჰნიშნავს. ამი-ტომ ეს სიტყვა სახენელის განსაკუთრებული ტერმინი არ არის, არამედ მხო-ლოდ ზოგადად იარალისა.

ჯილდა, რასაკვირველია, უპირველესად ოსმალეთში მცხოვრებ სომეხთა შორის უნდა ყოფილიყო და ამიერ-კავკასიელ თურქთა შორისაც ფართოდ იქმნებოდა გავრცელებული. მაგრამ, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ოსმალეთის სომხურ დიალექტებში ეს ტერმინი სრულებით არა ჩანს და ამიერ-კავკასიელ თურქთა შორისაც, ერთ თემს გარდა, გავრცელებული არ არის. ეს ორი გარემოება „ჯილდის“ ოსმალურიდან შემოსულობას მეტად სათუოდ და დაუჯერებლად ხდის.

საქართველოში ამ სახენელს ქართულ სახენელთა განვითარებაში გარკვეული, სრულიად გაუმჯობესებელი ერქუანის წინამორბედის, ადგილი უკავია და, როგორც აღნიშნული გვქონდა (აქვე, გვ. 221), მე-V ს-ზე ვაცილებით უწინარეს უნდა იყოს შემოღებული. ეს ტერმინი ზოგადად სახენელის მნიშვნელობით მე-XVIII ს. დამლეგს დაწერილ ძველშიც გვხვდება. რათგან არავითარი, ოდნავ მაინც მსგავსი ისტორიული წარსული ჯილდას არც სომხურში და არც თურქულში არ უჩანს, ამიტომ ცხადია, თუ სად უნდა ვეძიოთ ჩვენ ის ქვეყანა, რომლითგანაც ეს სახენელი სომეხთა და ამიერ-კავკასიელ თურქთა შორის უნდა გავრცელებულიყო.

„არონაჲ“ სახენელის სახელად არც ერთ სომხურ დიალექტში არ მოიპოვება. არც ამატუნის და არც აჭარიანს ეს სიტყვა თავიანთ სომხურ დიალექტოლოგიურ ლექსიკონებში შეტანილი არა აქვთ. მხოლოდ უკავებთში გადმოსახლებული სომეხები ხმარობენ ამ იარაღსა და ტერმინს. რაკი, როგორც დაერწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 221-223), არონას საქართველოში გავრცელებულ სახენელთა სისტემაში გარკვეული ადგილი უკავია და სრულებით გარკვეული აგებულების სახენელის ტერმინად არის ქცეული, სომეხთა შორის-კი მას ფესვა არსად სხვაგან, საქართველოს ზე თემში ჩასახლებულ სომეხთა გარდა, გამდგარი არა აქვს, ცხადია, რომ უკავებელ სომეხებს არონაჲ ქართულითგან აქვთ მე-XIX ს-ში შეთვისებული. მაგრამ, როგორც თავის ადგილას ნათქვამი გვაქვს (იხ. აქვე, გვ. 227), თვით ქართველებსაც არონაჲ უნდა ძველ ხანაშივე ჰქონდეთ დასავლეთისაგან შეთვისებული.

დასასრულ, გაუმჯობესებული, სრული სახენელის შესახებ, რომელსაც სომხურად ფიქსან „გუთან“-ი ეწოდება, ამიერ-კავკასიის თურქთა შორის-კი كوسو „ქაოთან“-ს ეძახიან.

ჩვეულებრივ გუთანად უფლებან საზიდიანი დიდი, სრული სახენელი იგულისხმება. მხოლოდ ზანგეზურის თურქთა და სომეხთა შორის არის, არსებული ცნობების მიხედვით, ორნაირი სახენელის სახენელი მიღებული: საზიდიანი, ფამფალაკიანი, რომელსაც თურქები „დირჩაჲ-ქაოთან“-ს უწოდებენ, სომეხები კი დივ „აქრე გუთან“-ს უძახიან, და უფამფალაკო, რომელსაც თურქები „გერა-ქაოთან“-ად და სომეხები „კრე გუთან“-ად სახელსდებენ.

ქართულად, როგორც ვიცით, უფამფალაკო სრულ სახენელს თავისი განსაკუთრებული ტერმინი ჰქონდა და ერქუანი ეწოდებოდა. თურქებსა და სომეხებს ასეთი სპეციალური სახელი არ ჰქონიათ, და ამ ორ სახეობას ერთმანეთისაგან „გუთნის“ სახელის წინ მიმატებული სიტყვით არჩევენ.

„თათართა“ და სომეხთა შორის გავრცელებული უფამფალაკო გუთნისათვის „გერა-ქაოთან“- და „კრე-გუთან“- თურქული სიტყვა كره „გერი“, ანუ كره „გირე“ უნდა იყოს, რომელიც უკანასკნისაგან ჩნდის. ეს სიტყვა „გერი ქაოთან“- „უქანა გუთანი“- ფამფალაკიანი სახენელის გაჩენის შემდგომ უნდა იყოს შემოღებული და ტერმინად ქცეული. გუთანი, როგორც დაერწმუნდით, ორი ნაწილისაგან შედგება: უქანა ნაწილს სახენელი წარმოადგენს, ქართულად ძველად ერქუანად წოდებული, — წინა ნაწილად-კი ორთავალა საზიდი აქვს, რომელსაც ქართულად ფამფალაკი ჰქვიათ. რაკი არც სომხურსა და არც თურქულს ამ ნაწილებისათვის განსაკუთრებული სახელები არ მოეპოვებოდათ, საფიქრებელია, ამიტომ ხალხს გუთნის წინა და უქანა ნაწილების გარჩევა მდებარეობისა და ნიშანდობლივი თვისების მიხედვით დაუწყია და ამნაირად ერქუანს, ანუ უფამფალაკო გუთანს თურქულად „უქანა გუთანი“, „გერა ქაოთან“ ეწოდა. ეს ტერმინი შემდეგში სომეხებსაც შეუთვისებიათ, რათგან كوسو ფიქსან „კრე გუთან“- იგივე თურქული გამონათქვამი უნდა იყოს.

ფამფალაკიანი სახენელის სომხური ტერმინი. ასქან ფიქსან „აქრე გუთან“- სიტყვა-სიტყვით: „თვლიან გუთან“-ს ჩნდის. თურქული შესიტყვისი ტერმინი „დირჩაჲ-ქაოთან“, რომელიც ს. ზელინსკის ს. კოსო კრეჩა-ად აქვს არაბული ასოებით ჩაწერილი, საფიქრებელია ნამდვილად كره „დეერჩაჲ-ქაოთან“-ად უნდა იყოს დაწერილი. „დეერჩაჲ“ არაბულ-თურქული წარმოება, ანუ, უკეთ უნდა იყოს დაწერილი. „დეერჩაჲ“-ისაგან ნაწარმოები ტინობითი ფორმა უნდა რომ ითქვას, არაბული რა „დაერ“-ისაგან ნაწარმოები ტინობითი ფორმა უნდა იყოს. არაბული სიტყვა რკალსა ჩნდის, და ამგვარად „დირჩაჲ-ქაოთან“-იც. სომხური შემოგახილული ტერმინით, თვლიან გუთანს ჩნდის.

სომეხთა შორის გუთანი, მე-XIX და მე-XX სს. ცნობების მიხედვით, ფართოდ არის გავრცელებული. ამიერ-კავკასიის გლეხთა ეკონომიური ყოფა-ცხოვრობის შემსწავლელ მკვლევართა საჰაკ ამატუნის და მალხასიანის მიერ არაბულის გავრცელებულობის ასპარეზად დასახელებულია შარური და დალა-ამ იარაღის გავრცელებულობის ასპარეზად დასახელებულია შარური და დალა-რაგაოზი, განჯის მთა ადგილები, ზანგეზური, ძველი სომხური გეოგრაფიული ნომენკლატურით არარატის, ვანანდის, შირაკისა, შუშისა და ბასიანის სანახები, ზოგ და უკავებთის სომეხნი.

მაგრამ, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა (იხ. აქვე, გვ. 180), ტერმინი „გუთან“- ძველ სომხურში არ იყო და ეს სიტყვა იქ შედარებით ძალიან გვიან არის შეხიზნული.

ამიერ-კავკასიის თურქთა შორის გუთანი, თუმცა უფრო ნაკლებად არის გავრცელებული, მაინც დიდი მანძილის ასპარეზი უკავია. ლენკორანის, უტბის ბარი, შემახის, გოქის, განჯის მთა-ადგილების, გუშორის შარურის, ერევნის შარურ-დარალაგაოზისა, ზანგეზურისა და ზოგი სხვა სანახების მცხოვრებნი ნიადაგის სათანადო პირობებში ამ იარაღს ხმარობენ.

მაგრამ უკვე ის გარემოება, რომ „გუთანი“, ამიერ-კავკასიის თურქთა და ნაწილობრივ ოსმალეთის აღმოსავლეთის თემების თურქთა გარდა, სხვა თურქთა ტომთა შორის სრულებით უცნობი ტერმინია, ცხად-ჰყოფს, რომ „გუთანი“-ს სახენელის თურქ ტომთა სახელი არ უნდა იყოს მართალია, James W. Re-

house-ს თავის თურქულ-ინგლისურ ლექსიკონში قوتان „კუთან“ თურქულ სიტყვად აქვს აღნიშნული (იხ. გვ. 1480), მაგრამ ეს აზრი სრულებით მცდარი უნდა იყოს. სახენელის ნამდვილი თურქული ტერმინი „საბან“, იხ. „საბან“-ი უნდა იყოს. უკვე კლავროთ-ის სათანადო აღვლას (იხ. აქვე, გვ. 250) მოკვანილი ცნობითგან ჩანს, რომ ყარანოღაელთ სახენელის აღსანიშნავად მხოლოდ ეს ტერმინი ჰქონდათ. აღმოსავლეთ-თურქულშიც სახენელს سبان „საბან“-ი ეწოდება (იხ. Pavet de Courteille-ის Dictionnaire Turk-Oriental, 333. charrue, fronde) سبان ხელნი (manche de la charrue). აკად. რადლოვის ცნობით ეს ტერმინი კლამნურში, ყაზანურში, ყირგიზულში და ოსმალურში მოიპოვება (იხ. Versuch IV, 414).

თვით ოსმალეთშიც, სადაც ტერმინი გუთანაც არსებობს, ვაუმჯობესებული სახენელის ნაწილების ყველა სახელი სწორედ „საბან“-თან არიან დაკავშირებული, მაგ.: სახნისს ჰქვიაں سبان تيسرى „საბან-თემირი“, ე. ი. სახნისს რკინა, კბილა-ქუსლს سبان او ساجى ეს „საბან-ჩქჩეი“, კბილას سبان بوزى „საბან-ბურუნუ“, ე. ი. საბანის ცხვირი, —ხელნას سبان آغاجى „საბან-აღაჯი“, ე. ი. საბანის ხე და სხვა (იხ. Radlow-ის, Zenker-ისა და James W. Redhouse-ის ლექსიკონები).

ამ შრიც ყველა თურქ ტომთაგან ერთად-ერთ გამოთქლისს ამიერ-კავკასიელი თურქები შეადგენენ, რომელთაც ტერმინი „საბანი“ არა აქვთ. თუ ვაფიქვალისწინებთ, რომ ყაზანიტგან დაწყებული სტამბოლამდე მობინადრე თურქ ტომთა შორის სახენელის აღმნიშნულ ტერმინად სწორედ „საბან“-ია, ცხადი ვაბდება, რომ თურქ ტომთა მოსახლეობის ზოლის შუაში მოქცეულ წევრსაც, ამიერ-კავკასიელ თურქებს, ოდესღაც ასეთივე ტერმინი უნდა ჰქონოდათ, მაგრამ დროთა განმავლობაში, ამიერ-კავკასიაში ბინადრობის დროს, სახენელის აღვლილობრივ სახელს, გუთანს, „საბან“-ი სრულებით დაურღილაღეს და დაუიწყებინებია. ამიერ-კავკასიის მოსახლერე ოსმალეობსაც აჭითგანვე უნდა ჰქონდეთ გუთანი შეთვისებული, მაგრამ, რაკი, მათზე ამ ქვეყანას დაშორებულობისა და პოლიტიკურად გამიჯნულობის გამო, ისეთი ძლიერი ვავლენის მოხდენა არ შეეძლო, ამიტომ ოსმალურმა საერთო თურქული ტერმინი „საბან“-იც შეინარჩუნა და გუთანიც, უმთავრესად აღმოსავლეთ ვილაეთებში, შეითვისა.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ძველი და საშუალო საუკუნეების სომხურში ტერმინი „გუთან“-ი არ ჩანს, რომელიც სომხურში შედარებით გვიან ჩნდება. ეს ვარემოება თავის-და-თავად საკმაოდ სწვევებს საკითხს და ამ სიტყვის შეთვისებულობის აზრს უნებლიეთ ვაბდებს. თუ ვაფიქსენებთ, რომ ქართულში „გუთანი“ მე-XIII ს-ში უკვე სრულებით ვაბატონებული ტერმინია, ცხადი ვაბდება, რომ იგი ერთი საუკუნით მაინც უწინარეს უნდა ყოფილიყო ვაჩენილი. რაკი ამიერ-კავკასიელ თურქებს გუთანი თითონაც მეზობლებისაგან შეთვისებული უნდა ჰქონდეთ და გუთანი მათ შორის უფრო ნაკლებადაცაა ვაგვრკელბული, ვიდრე თვით სომხებთა შორის, უმკველი უნდა იყოს, რომ შეუძლებელია ეს

1 საკვთლის ტერმინად I. W. Redhouse-ს سبان ساجى აქვს აღნიშნული. ქარველი „საბანის დანას“, მეორე „საბანის ხელს“ პნიშავს. მაგრამ კლავროთ-ის ცნობით „ხელის“-ს ნოღაღლი სახნისს აღსანიშნავად ბმარობდენ.

სახენელის სომხებს ამიერ-კავკასიელ თურქთაგან ჰქონოდათ შეთვისებული. რათ-სვან სომხებთა მეზობლებს შორის, ქართველებსაც ამიერ-კავკასიელ თურქთ ვარდა. გუთანი სახენელის ვაუმჯობესებული ჩვეულებრივ სახელად არავის ჰქონდა, და ქართველები „გუთანს“ უკვე XIII ს. ჰმარობდენ. ამიტომ ლოლიკური აუცილებლობით უნდა დავასკვნათ, რომ გუთანის შეთვისება სომხებს მხოლოდ ქართველებსაგან შეეძლოთ.

ამ საკითხის ვადაწყვეტა სხვა საბუთებითა და მოსაზრებებითაც შეიძლება და შემომოკვანილი დასკვნის შეურყველობისათვის ამაზე საუბარიც აუცილმ ბელი არის.

რამდენადაც ვილას, არონასა და გუთანს „არორ“-ისაგან ვანსხვაებული აგებულება ჰქონდა, ცხადია, რომ ამ ვანსხვაებული ნაწილებისათვის ვანკუთენილი აბალი ტერმინები იყო საჭირო. მათი სადაურობაც თვით ამ იარაღთა სახეობის სადაურობის მიგენბასაც ვაუდღვილებს მკლეეარს. ამ ნაწილების სახელები აღ-ნუსხულია პ. მალხასიანის და ვ. ჩიტაიას ნაშრომში, პირველს ვავახეთში მცხოვრებ სომხებთა შორის შეკრებილი მასალის მიხედვით, მეორეს ს. დიდი დალეთის სომხებთა შორის ჩანაწერისამებრ.

ვაეახეთში მობინადრე სომხები მე-XIX ს. ოცდაათიან-ორმოციან წლებში არიან ოსმალეთითგან, ბასიანის სანახებითგან ვადმოსულნი და დასახლებულნი (იხ. ჩემი „საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით ვანხილული“, ტფილისი, 1919 წ., გვ. 39—40 და ლ. შაქსაისანს ჯაყ ვახეშისკი აკოიმე, მკყაყრ. ჯანყს, 1898 წ. № 1, გვ. 362), ხოლო დიდ-დალეთელი სომხები ვარაბალიტგან არიან ვადმოსახლებულები (იხ. ვ. ჩიტაიას „ეთნოგრ. მოგზაურობიდან“, გვ. 207). ამნაირად, ჩვენ ვანკარგულებში ორი ერთმანერთისაგან დაშორებული სომხებთა ტომის ტერმინოლოგია არის, რაც საკითხის უფრო მრავალმხრივ ვანხილვას ხელს შეუწყობს.

უკვე ძველადვე სომხურს, როგორც ვადრწმუნდით, ხელნას ძველი ქართული ტერმინი მან „მაკ“-ი ჰქონდა შეთვისებული (იხ. აქვე, გვ. 228) რომელიც თანამედროვე ქართულს „მანჭუა“-სა და „მანჭო“-ს სახით აქვს დაცული.

მას შემდგომ, რაც ერქუანსა და გუთანს, ფრთის ვაკეთების გამო, ორი. დიდი და პატარა, მანჭუები“ ვაუმარტეს, სომხურშიც ასეთივე ტერმინები ვანდა და მაგ. ს. დიდი დალეთის მცხოვრებნიც ქართველების მსგავსად მანჭ-მან-ს და ყიღანიღ მან-ს, ე. ი. დიდსა და პატარა მანჭუს ვანხიან (იხ. ვ. ჩიტაიას ეთნოგრაფ. მოგზაურ., 209).

ვაეახეთის სომხები ამის მაგიერ ჯე მან „ეგ მაკ“-ს, ე. ი. დედალ მანჭუს და ირმ მან ვეორმ მაკ“-ს, ე. ი. მამალ მანჭუს უწოდებენ (იხ. მალხასიანის ნაშრომის გვ. 377).

ვაეახეთის სომხები „ფრთას“ ვამყარან-ს უწოდებენ (ლ. შაქსაისანს, გვ. 376 და სურ. II, 11—12). ვამ „ჩიმ“ თურქული ლე ვალიბიან ბელტს პნიშ-ნავს, ვაარან დავრან-კი არაბული سراج სიტყვაა და მობრუნებას, ვადამრუნებას პნიშნავს. ამგვარად მთლიანად თურქული ტერმინი ბელტის საბრუნავს ნიშნავს. ამას ვარდა აკლავ-ქასქასი „ალავ-თახთასი“-ც იხმარება (იქვე, გვ. 376). აქვთ, თუ არა, ამ თურქთაგან შეთვისებულ სიტყვის ვარდა, სახენელის

ამ ნაწილისათვის სხვა რაიმე ტერმინი, **პ. მალხასიანის** აღნიშნული არა აქვს. ს. დიდი დაღეთის სომხები კი ზემომოყვანილი სიტყვის მაგიერ ტერმინად **ქსი** „თევ“-სა და **აქანჯ**-ს „იანქ“-ს ხმარობენ (გ. ჩიტაია, ეთნოგრ. მოგზაურ., 209). აქარიანის სომხური დიალექტოლოგიური ლექსიკონითგან ჩანს, რომ „თევ“ გუთნის ფრთის მნიშვნელობით კიდევ მხოლოდ **ლორეს**, **ყარაბადისა** და **ახალ-ბაიაზეთის** სომხებთა შორის იხმარება (იხ. **ჯაყ. ფასაყ. რაიარან**, გვ. 568). „თევ“ ფრთასა ჰნიშნავს და, უმკველია, ქართული ტერმინის სომხურ თარგმანს წარმოადგენს.

დაღეთელ სომხებს ქართული „კაკაბჭი“-ც შეუთვისებიათ **კაკაყ** „კაკაყ“-ის სახით (იქვე), რომელიც არსებული სომხური დიალექტოლოგიური ლექსიკონების მიხედვით არსად სხვაგან არ იხმარება. ამაზე უფრო მეტი გაელენა ჯილიისა და გუთნის წინა ნაწილს, საზიდს, მოუხდენია: ამ საზიდის ზოგი ნაწილის სახელი სომხურში ქართულითგან არის ნასესხები. ასეთ ქართულითგან ნასესხებ ტერმინებად უნდა იქმნენ მიჩნეულნი: **ჯიყაყ**, „შოლტაჟ“, ან **ჯიქტ** „შოლტე“, **ქხრიაქ** „ფერსოვ“, **სარკაჟ** „სარკაჟ“ და სხვა (ეს ტერმინები იხ. **პ. მალხასიანის** ნაშრომში, გვ. 377, 380, 373, 374, სხვაგანაც და სურ. I, 17, 13, 14,—II, 16,—1, 3. 6).

„შოლტაჟ“ და „შოლტე“ უდრის ქართულ „შოლტა“-ს და სომხურადაც იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც ქართულად.

„ფერსოვ“ უდრის მნიშვნელობითაც და წარმოშობითაც ქართულ „ფერხო“-ს, რომელიც, ს. ორბელიანის სამართლიანი განმარტებით, არის ურმის თვალის გარე შემო (ლექსიკ.).

„სარკაჟ“ ოდნავ უფრო შეცვლილია: თავში მას „ა“ აქვს ჩამოცლილი და „რკ“-ც ადგილშენაცვლებულია. ამგვარად „სარკაჟ“ წარმომდგარია ქართული „ასაკრავი“-საგან, რომელიც ს. ორბელიანის სამართლიანი განმარტებით, ურქუანთ და ურემთ ასაბმელი“ არის (ლექსიკ.). სომხურშიც „სარკაჟ“-ს იგივე დანიშნულება აქვს.

არც ერთი ამ ტერმინთაგანი, ჯავახეთის სომეხთა გარეშე, არსად, სხვა რომელსამე სომხურ დიალექტში არ იხმარება და არც გრიგოლ ვარუაშვიტის, არც საჰაკ ამატუნისა და აქარიანის ლექსიკონებში მოიპოვება.

ზემომოყვანილს უნდა დაერთოს ხენასთან დაკავშირებული კიდევ ერთი ტერმინი „**მოიყამ**“ „**მოღვამ**“ (იხ. **პ. მალხასიანის** ნაშრომი, გვ. 365 და 373, 378). ჯავახეთში გადმოსახლებულ სომხებს გარად, ეს ტერმინი **მოიყამ**-ის სახით საკუთარ სომხეთის შირაკის თემშიც იხმარება სწორედ ასევე გუთნით ერთად, ამხანაგობით მხენელის მნიშვნელობით (იხ. **პ. მალხასიანის** **ჯაყიყ რაი ილ რან** გვ. 496).

პ. მალხასიანის განმარტებით, **მოიყამ** „**მოღვამ**“-ი შეერთებული ძალითა და საქონლით ერთად მხენელს 2, ან 3, ან და 4 სახლობას ეწოდება და, ამავე ავტორის აზრით, თვით ეს ტერმინიც ვითომც ორი სომხური სიტყვისაგან (**მოი** და **ყამ**) არის წარმომდგარი (იხ. იქვე, გვ. 373, შენ.*).

მოი „**მოტ**“ სომხურად ახლოს ჰნიშნავს, **ყამ** „**გამ**“—„**მოვდივარ**“-ს. ასეთი „**ახლომოვდივარ**“ წარმოებისაგან არსებითი სახელი ვერ გაჩნდებოდა და მო-

დგამ-საც ამ ორ სიტყვისთან, ცხადია, სიერთოთ არაფერი აქვს, რათგან ეს ტერმინი სომხური არც-კია, არამედ ნასესხები ქართული „**მოღვამი**“ არის, რომელიც ეხლაც ცოცხალი სიტყვაა და უძველესი დროითგანვე ქართულ მწერლობასა და ცხოვრებაში მიღებული ტერმინი იყო, სადა ორბელიანის სამართლიანი განმარტებით, მოღვამი „**უარით მოღვამი**“, ე. ი. მშველელი და „**ჯილის მოზიარე**“, ანუ სახენელით ხვნის დროს მონაწილე იყო (იხ. ლექსიკ.: მოღვამი და მეკომე).

ამ ტერმინს სომხურში თვისტომნი არ გააჩნია, ქართულში-კი ბევრი მონათესავე სიტყვა მოეპოვება, როგორცაა მაგ. მიმდგომი, მიდგომა, თანამდგომი, თანადგომა, შედგომა, შენადგომი, წარდგომა, ან და საწინააღმდეგო-ცნების გამომხატველი გადადგომა და სხვა (ბევრი).

ზემომოთხრობითგან ცხადი ხდება, რომ სახენელი იარაღისა და მისი ნაწილების ისევე, როგორც ხენის შესახები ტერმინოლოგიითგან სომხურში 9-10 სიტყვაა ქართულითგან ნასესხები, ან ნათარგმნი. ეს შეთვისებული ტერმინები უმთავრესად გაუმჯობესებულ სახენელებსა და მათ ნაწილებს ეხებათ, მეტადრე ფრთიანს და საზიდთან სახენელებსა და მათ ნაწილებს. მარტივი აგებულების სახენელის „**არორ**“-ისა და მისი ნაწილების ტერმინები კი ნამდვილი სომხურია, მან „**შაკ**“-ის გარდა, რომელიც უძველეს დროსვეა ქართულითგან ძველ სომხურში შეთვისებული. აქეთგან უფლება გვაქვს დავისკვნათ, რომ გაუმჯობესებული სახენელი სომხებს ქართველებისგან უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული.

სომხური „**არორ**“-ი ეხლაც მხოლოდ-სახენისათვის იარაღისა და მას ქართულ ოქოქასა და აჩაჩასავით საკვეთელი არ გააჩნია.

თანამედროვე სომხურში საკვეთლის აღსანიშნავად საყოველთაოდ ტერმინად **ბხქჩ** „**ძევიჩ**“-ი იხმარება (იხ. **პ. მალხასიანის** ნაშრომი, გვ. 376) და ყველა სხვა დიალექტშიც (იხ. საჰაკ ამატუნის-ს **ჯაყიყ რაი ილ რან**, **ჯაყიყ-რან**, 1912 წ., 415). ს. დიდი დაღეთის სომხებიც ამავე სიტყვას ხმარობენ (იხ. **გ. ჩიტაიას** ეთნოგრ. მოგზ. 209, სადაც **ბხქჩ**-ია დაბეჭდილი, მაგრამ რომელიც „**ძევიჩ**“-ადვე წაიკითხება).

ტერმინი „**ძევიჩ**“ ნაწარმოებია **ბხქჩ** „**ძეველ**“ ზნისაგან, რომელიც თავის მხრივ **ბხქ** „**ძე**“-ისაგან წარმომდგარი ნასახელარი ზნიაა. „**ძე**“ ძველ სომხურში სახეს, სახეობას, მოყვანილობას, ჩვეულებას, წესსა და ნაკვეთსაც ჰნიშნავდა. „**ვე**“ კიდევ მოგვარებას, ჩამონაკეთას, ჩამოყალიბებას და გამოჭრასაც ჰნიშნავს.

ამგვარად, „**ძევიჩ**“ არსებითად მოწყობს, ჩამონაკეთებს და გამოჭრებს ჰნიშნავს. ყურადღების ღირსია, რომ ეს ტერმინი დაბადების სომხურ თარგმანში ნახმარი არ არის. ენციკლის დიდ სომხურ ლექსიკონში **ჯაყიყიანს რაიარან**-ში მის შესატყვისად ბერძნულად **φάξ**, **τοπίς** და ლათინურად **forxex** და **forceps** არის დასახელებული, ე. ი. ნათარგმნი ძველების მიხედვით დანის, სამართებლის, მარწუხისა და მაკრატლის შესატყვისად გამოდის.

ამავე ლექსიკონის ავტორთაგან მოყვანილ ამონაწერებში არ ჩანს, რომ „**ძევიჩ**“-ი საკვეთლის მნიშვნელობით იყოს ნახმარი, რათგან თვით ყველაზე

უფრო ასეთად საგულისხმოდელი „*ბასქი სარმათი*“ ბალახის ძირის მჭრელს ჰნამ-
ნავს და შესაძლებელია აქ თოხი, ან ბალახის მჭრელი სხვა იარაღი იგულის-
ხმებოდეს. ამის გამო ვენეტიკის დიდ ლექსიკონში მოყვანილი ამონაწერე-
ბითგან არა ჩანს, ჰქონდა თუ არა იმ ხანაში, რომელსაც ძეგლები ეკუთვნის,
„ძევიჩ“-ს სახენელის საკვეთლის მნიშვნელობა? თუ ამასთანავე გავიხსენებთ,
რომ ეს ტერმინი დაბადების თარგმანშიც არ გვხვდება, ცხადი გახდება, რომ
ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ რა ხანითგან ენიჭება „ძევიჩ“-ს საკვეთლის
მნიშვნელობა. აქამდე არსებული მასალების მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ ეს
ტერმინი სომხეთში ძალიან ძველი არ უნდა იყოს და შემდეგში შემოღებულად
ჩანს. ამ მოსაზრებას ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ ნამდვილ სომხურ
სახენელებს „არორ“-ს და „ვერ“-ს, სახნისს გარდა, სხვა მჭრელი ნაწილი არა
აქვს და საკვეთელი არ აბადია. გაუმჯობესებული სახენელები-კი მერმინდელ შე-
ნაძენს წარმოადგენენ და მეზობელთაგან შეთვისებულობის კვალი ამ გაუმჯობე-
სებული სახენელებისა და მათი ნაწილების სახელებსაც ცხადად ემჩნევა.

**თავი მეთხუთხე. სახენელის ზოგირით არსებით გაუმჯობესებათა საღა-
ურების პრობლემა**

ქართველთა ოდინდელ და მერმინდელ მეზობელთა სახენელების მიმოხილ-
ვის შემდგომ, ამ იარაღის ზოგიერთი არსებითი გაუმჯობესების საღაურების
პრობლემასაც უნდა შევხვით. არონაას შესახებ უკვე ნათქვამი გვქონდა, რომ
სახენელის ეს სახეობა ქართველებს დასავლეთითგან უნდა ჰქონდეთ შეთვისე-
ბული, ამიტომ დანარჩენ სახეობათა საღაურების საკითხიც ბუნებრივად იბა-
დება. თავისდა-თავად ცხადია, რომ აქ მხოლოდ ძირითად გაუმჯობესებათა სა-
ღაურების პრობლემა შეიძლება განხილული იყოს.

წერატეხნირი სახეობის თოხნაირ სახეობად შეცვლის შემდგომ, რააც უხსო-
ვარ დროსვე მომხდარი და ისტორიული წყაროების საშუალებით დათარიღება
შეუძლებელია, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 216-217 და 221), სახენელის
აგებულების ძირითად გაუმჯობესებად უნდა 1. სახენისთან ერთად საკვე-
თლის შემოღება და 2. ფრთიანი სახენელის გაჩენა მივიჩნიოთ.
ხენის პროცესისა და მომუშავე საქონლისათვის ტვირთის შემსუბუქებისა და ძა-
ლის ეკონომიის თვალსაზრისით უამფალაკის შემოღებაც, რა თქმა უნდა,
აგრეთვე მნიშვნელოვან გაუმჯობესებას წარმოადგენდა. სწო-
რედ ეს საკითხებივე უნდა იყოს ამ თავში განხილული. უნდა ხაზგასმით ილ-
ენიშნო, რომ ამ პრობლემის დანამდვილებით გადაწყვეტა, რა
თქმა უნდა, ჯერ ნაადრევია: ამჟამად მხოლოდ ზოგიერთი მო-
საზრების წამოყენება შეიძლება. მთავარ დამაბრკოლებელ გარე-
მოებას ის შეადგენს, რომ ქართული წერილობითი ძეგლები ქ. შ. მე-V-ზე
უწინარესი ჯერ-ჯერობით არ მოგვეპოვება და ქართულ სახენელთა უძველესი
ნახატებიც, მე-XIV ს. ერთის გარდა (იხ. ქვევით აქვე), ჯერ არსადა ჩანს.

§ 1. საკვეთლის საღაურების პრობლემა

კაცობრიობა მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში მხოლოდ სახნისიანი
სახენელითაც იოლად მიდიოდა და თავისი მოთხოვნილების დაკმაყოფილებას
უსაკვეთლო იარაღითაც იხერხებდა. სახნის-საკვეთლიანი სახენელი შედარებით
გვიან ჩნდება.

ფრ. ნოპკსა-საგან შედგენილი სახენელთა საკლასიფიკაციო
ტაბულა ცხად-მყოფს, რომ საკვეთლიანი სახენელი კავ-
კასიასა, კერძოდ საქართველოსა და ნაწილობრივ სომხეთს,
და საბერძნეთ-იტალიას გარდა დედამიწის ზურგზე სხვა-
გან არსადა ჩანს (იხ. მისი Zur Genese der primitiven Pflugtypen: Zeitschrift
für Ethnologie, 1917 წ., Heft 4-6, გვ. 237).

თუ ნოპკსა-ს ტაბულა სწორია და არსებითადაც სრული, მაშინ
უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ სახნის-საკვეთლიანი სა-
ხენელი პირველად, ან საბერძნეთ-იტალიაში უნდა იყოს შე-
მოღებული და კავკასიას იქითგან შეუთვისებია, ან პირიქით,
წინაუქმოდ პირველად კავკასიაში უნდა იყოს შემოღებული
და საბერძნეთ-იტალიაში აქითგან უნდა ვიგულისხმოთ შე-
ტანილად.

ამ საკითხის გამოსარკვევად უნდა ვათვალისწინებელი გვქონდეს, თუ
რომელ ამ ქვეყანათაგანში სახნის-საკვეთლიანი სახენელი
უფრო გავრცელებული იყო და სახენელთა გაუმჯობესება-გან-
ვითარების სისტემაში ორგანული კავშირი უკავია და თანაც
რომელ ერს იარაღის ამ ნაწილებისათვის თავისი განსა-
კუთრებული სპეციალური ტერმინებიც მოეპოვება.

ბერძნულს საკვეთლისათვის განკუთვნილი სპეციალური ტერმინი არ გაიჩ-
ნია, ლათინური ამ ნაწილის აღსანიშნავად culter-ს ხმარობდა, რომელიც დანის
ჩვეულებრივი სახელია. რაკა პლინიუს მცირე სახნის-საკვეთლიანი იარა-
ღის აღწერის დროს საკვეთლისათვის სწორედ ამ დანის აღმნიშვნელ სიტყვას,
culter-სვე ხმარობს, საუბრებელია, რომ სხვა ტერმინი ლათინურსაც არ ჰქონია.
ეს გარემოება ვასაკვირველი არც არის და იდეალი ვასაგები იქნება, თუ გა-
ვიხსენებთ, რომ რომაული სახენელის გამოუმჯობესებელი ურადლებას უმთავ-
რესად სახნისის მოყვანილობას აქცევდნენ. (იხ. აქვე, გვ. 216-217 და 219-221).

საკვეთლის ხმარება სახენელში რომში შედარებით გვიან უნდა იყოს გაჩენილი.
ამასთანავე საკვეთლიანი სახენელი, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე,
გვ. 216-217, 220-221), დიდ ხანს რომში და დასავლეთ ევროპაში ჩვეულებრივი
სახენელი არ ყოფილა და საკვეთლიანი და უსაკვეთლო, მაგრამ საზიდიანი
სახენელები საუკუნეთა განმავლობაში ცალ-ცალკე არსებობდნენ.

ამგვარად ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ საკვეთლიანი სახენელი დიდ-
ხანს, მე-X-XI ს-მდე იქ სახენელის განვითარების ორგანულ ნაწილს არ
შეადგენდა.

18. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. IV.

დასავლეთის შემდგომ რომ კავკასიის სახენებებს გადაეცალოთ თვალი. ჩრდილოეთ-კავკასიის ტომებს, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 252-256), ჩვეულებრივ სახენებლად მხოლოდ-სახნისიანი იარაღი აქვთ და მარტო ამ სახენობისათვის მოეპოვებათ იარაღის ნაწილების საკუთარი ტერმინოლოგია. ამის გამო, ცხადია, რომ სახნის-საკვეთლიანი სახენელის სამშობლოს ძებნა ჩრდილოეთ-კავკასიაში მაინც-და-მაინც არ შეიძლება.

ამიერ-კავკასიაში ვადმოსვლისთანავე რომ მის აღმოსავლეთ ნაწილს მივაპყროთ ყურადღება, უნდა აგრეთვე აღინიშნოს, რომ საკვეთლიანი სახენელის სადაურობის ძიების დროს ძველი აღბანეთიც სათვალავში ჩასაგდები არ არის, რათგან ამ ქვეყნის შესახებ, როგორც უკვე დავრწმუნდით, ს ტ რ ა ბ ო ნ ს ხ ა ზ -გასმით ნათქვამი აქვს, რომ იქ მთლიანი ხისაგან გაკეთებული უმარტივესი აგებულების ხის სახნისიან სახენელს, კავსა, ხმარობდენ (იხ. აქვე, გვ. 222-223).

შემდეგშიც, როდესაც აღბანეთი გაქრა და, თურქთ ტომთა ჩასახლებისა და აღბანელთა ვათურების პროცესის წყალობით, ამიერ-კავკასიის თურქთა მოსახლეობა გაიზარდა, მათაც საკუთარი ტერმინოლოგია მარტივი სახეობის სახენელისათვისა ჰქონდათ და საკვეთლიანი იარაღი მხოლოდ გუთანმა გააცნო, რომელიც, როგორც დავრწმუნდით, თურქული სახენელი არ არის (იხ. აქვე, გვ. 257, 268). მაშასადამე, საკვეთლიანი სახენელი თვით მათ სხვებისგან ჰქონიათ შეთვისებული.

წინათ-განხილულითგან უკვე ვიცით, რომ სახენელის ნამდვილი სომხური სახელი „არორ“-ია, რომელიც მხოლოდ-სახნისიან იარაღს წარმოადგენს, და რომ გაუმჯობესებული სახეობის სახენელთა და მათი ნაწილების ტერმინთაგან ბევრი მემორელთაგანაა შეთვისებული. თვით საკვეთლისათვისაც სომხურს განსაკუთრებული სიტყვა არ გააჩნია, არამედ სხვა დანიშნულებისათვის არსებული ტერმინი აქვს გამოყენებული. ამასთანავე ამ სიტყვას საკვეთლის მნიშვნელობაც შედარებით გვიან მიენიჭა და დაბადების სომხურად თარგმნის დროს ასეთი ტერმინი უკვე არ ყოფილა (იხ. აქვე, გვ. 269-272). ცხადია, რომ საკვეთლის წარმომშობელ ქვეყანად ვერც სომხეთს მივიჩნევთ.

საქართველოში-კი სახენელის ამ ნაწილისათვის სპეციალური ტერმინი, საკვეთელი, არსებობს, რომელიც მხოლოდ ამისთვის იყო განკუთვნილი და სხვა არაფრის აღსანიშნავად არ იხმარებოდა და არ იხმარება. ამასთანავე ლათინური culter-ის (დანის), სომხური խելի-ის (სამართების, მაკრატლის) და თურქული „ბიჩალი“-სა, თუ „ყელი“-ის (დანის, ხმლის) მაგიერ, ქართულში, სახნისის მსგავსად, თვით ამ ტერმინის („საკვეთელი“) აგებულებაშივეა მისი დანიშნულება ზედმიწევნით გამოხატული.

უკვე ეს ვარაუდები ცხად-ჰყოფს, რომ შეუძლებელია საკვეთელი საქართველოში საბერძნეთ-რომითგან ყოფილიყო შემოღებული. საკვეთელი რომ რომითგან შეთვისებული, შენაძენი იყოს, მაშინ ქართულ ტერმინადაც „საკვეთელი“-კი არა, culter-ის მსგავსად „მახელი“, ან „კრმალი“ გვექმნებოდა.

არც ერთ ენას სახენელის ამ მნიშვნელოვანი ნაწილისათვის ასეთი ნიშანდობლივი ტერმინი, როგორც ქართულსა აქვს, არ გააჩნია და მისი დანიშნულების სრული შეგნებაც არსად ისე კარგად არა ჩანს, როგორადაც იგი ტერმინ „საკვეთელი“-შია აღბეჭდილი.

ამასთანავე, საქართველოში ჯილდითგან მოყოლებული ერქუანსა და გუთანსაც, ე. ი. სახენელთა სამ სახეობას, ჰქონდა საკვეთელი. საკვეთლის მნიშვნელობა საქართველოში იმდენად ჰქონიათ შეგნებული, რომ შემდეგში, დროთა განმავლობაში, ისეთს უმარტივესი აგებულების სახენებებსაც-კი, როგორც კავი, ან ჩუთი და ოქოქა, თუ აჩაია, ზოგან საკვეთლები გაუცეთეს (იხ. აქვე, გვ. 200-201 ნახ. 6). ამგვარად, ქართული სახენელის განვითარებისა და სისტემაში საკვეთელს მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია და, იარაღის გაუმჯობესების გარკვეული საფეხურიდან მოყოლებული, სახენელის აუცილებელ კუთვნილებად იყო მიჩნეული. მართალია, უკვე ვამოსარკვევია, თუ როდის უნდა იყოს საქართველოში საკვეთელი შემოღებული, მაგრამ ის მაინც ცხადია, რომ ერქუნის ზოგად სახელად და ფრთიან სახენელის ტერმინად ქცევამდე კარგა ხნით უწინარეს.

უკველა ზემომოყვანილ მოსაზრებათა აწონ-დაწონის შემდგომ, ბუნებრივად იბადება აზრი, რომ საკვეთლის პირველ სამშობლოდ მიჩნევის უფლება თითქოს სხვა ქვეყნებზე უფრო მეტი საქართველოს უნდა ჰქონდეს.

§ 2. სახნის-საკვეთლიანი სახენელის გაჩენის მიზეზი და შესაძლებელი საფუძველთაგანი

ზოგიერთი მოსაზრების გამოთქმა შეიძლება იმაზეც, თუ რა ვარაუდებს უნდა გამოეწვია სახენელისათვის საკვეთლის აუცილებლობის აზრი. როგორც თავის ალაგას ნათქვამია (იხ. აქვე, გვ. 206), საფიქრებელია, რომ უძველესი ქართული სახენელი წერაქნაირი სახეობისა უნდა ყოფილიყო.

წერაქნაირი სახეობის სახენელი, რასაკვირველია, სუსტი იარაღი იყო და არის. მის მთავარ ნაკლს ის გარემოება შეადგენს, რომ მიწის განმკვეთელ ნაწილს საყრდნობ წერტილად თვით ამ მჭრელი ნაწილის წვეტი ჰქონდა. ამის გამო ასეთი აგებულების იარაღს, რა თქმა უნდა, სიმყარე არ შეიძლება ჰქონოდა და მუშაობის დროს მისი მყარადობის დაცვაზე მხენელს მუდამ უნდა ეზრუნა.

ასეთ დიდ ნაკლს სახენელის ამ სახეობის გაუმჯობესების წადილი და აზრი ბუნებრივად უნდა წარმოეშვა. რაც უფრო-და-უფრო საჭირო ხდებოდა მიწის ღრმა მოხვნა, ოქოქას წერაქნაირი აგებულების უარყოფითი თვისება უფრო-და-უფრო საგრძნობი უნდა გამბარაიყო და მიწის მკვეთელი ნაწილისათვის მყარადი საფუძველისა და საყრდნობის რაიმე საშუალებით მოპოვება აუცილებელ საჭიროებად უნდა ქცეულიყო. ცხადია, რომ სახენელის მიწის მკვეთელ ნაწილს მყარადობა მხოლოდ იმ შემთხვევაში მიენიჭებოდა, თუ, ვერტიკალურად დაშვებულს, მაგრამ პირიზონტული მიმართულებით წარზიდულს, მის მჭრელ წვეტს ვერტიკალურის მაგიერ პირიზონტალური მდებარეობა ექნებოდა. ამისათვის სახენელის უკანა ნაწილის შესაფერისად მოხრა იყო საჭირო, რომ ის ხე, რომელსაც მიწის მკვეთელი წვეტი ჰქონდა, მიწაზე ყოფილიყო დაყრდნობილი. სწორედ ამ პირობას აკმაყოფილებდა „კავი“ და „ჩუთალი“, რომლითაც სახნისი პირიზონტულად მოხრილ ქუსლ-კბილაზე ჰქონდა, ან ვითარცა მისი ბუნებრივი, მხოლოდ წაწვეტილი, დასასრული, ან ვითარცა

საგანგებოდ წამოკმული ნაწილი. ამავე პრინციპის მიხედვით გამართულ სახენელს წარმოადგენენ მერმინდელი ოქოქა, ოგაფა, ოჩოჩა და აჩაჩაც.

მაგრამ ნიადაგის მარტო ჰორიზონტულად გათხრა არ კმაროდა, ვერტიკალურად მდებარე მიწის მკრელის მუშაობასაც თავისი კარგი თვისება ჰქონდა. ამისთანავე ფხვიერი ნიადაგისათვის წერაქენიერი სახენელი სიმსუბუქის გამო შინც გამოსადეგი იყო და მას შემდეგშიც ხმარობდნენ. ნიადაგის უფრო სწრაფად მოსახნაველ და უკეთესად გასაფხვიერებლად ერთმანერთის მიმდევნო ორ-სამი სახენელითაც ერთსა-და-იმავე დროს მუშაობდნენ ხოლმე. მიწის მოხვნის ასეთი წესი ჰომეროსსაც აქვს აღწერილი იქ, სადაც აქილევსის ფარზე გამოყვანილი სურათის შინაარსი აქვს მოთხრობილი, და ნიკოსთენეს მიერ გაკეთებულ მე-VI ს. ძველ ბერძნულ ერთ სასმისზეც არის დახატული (იხ. A. Baumeister-ის Denkmäler des klassischen Altertums: Ackerbau, გვ. იხ. აქვე, გვ. 2412, სურ. 14).

რამდენიმე სახენელით ასეთი ერთდროული ხვნის გარდა, საყანე მიწის ორჯერ-სამჯერ მოხვნაც იცოდნენ. ეს ჩვეულებრივი წესი იყო. საქართველოს სხვადასხვა თემში ეს მე-XIX-ს-შიც იყო დაცული ისევე, როგორც სხვაგანაც. ჯავახეთში ეხლაც წესად აქვთ გაპოზირებული მიწის ორჯონის შემოდგომისა და სამგზის გაზაფხულის ნათესებისათვის გადახვნა. პირველ ხვნას ქართულად იქ „გათერძვა“ (гатордыва სწერია რუსულად) ეწოდება და „ერკ“ სომხურად და ყოველთვის გაზაფხულზე იციან (Свод материалов IV, 282, და Шахнасан-ის ლაყ ეხვილქი აქოიძე, გვ. 361, შენ. 1.) თუმცა საბაბას ასეთი ტერმინი არ მოეპოება, მაგრამ სამაგიეროდ თავის ლექსიკონში შეტანილი აქვს ტერმინი „თერძული“, რომელიც მისივე სიტყვით „ნათესი კნული“-ა. რაკი ეს ტერმინი „თერძ“-ისაგან უნდა იყოს ნაწარმოები, რომელიც მკერვალს ჰნიშნავს, არაბულ-სპარსულ ჯა „დერზ“-ი კი ნაქერს, ხოლო სპარსული სიტყვა ٤٣٦ „თერზი“ გამომკრელს და მკერვალს ჰნიშნავს, ამიტომ ცხადია, ეს მერმინდელი შენაძენი ტერმინი უნდა იყოს და ძველად, ან ჩვეულებრივი ქართული ზნა „კნევა“ უნდა ჰქმედოდა, ან რაიმე „კორდ“-ის გატეხის მსგავსი ტერმინი.

მეორეგზისი ხვნა, ანუ გადახვნა იენისში იციან და მას „გაოშა“ ჰქვია და „იკლამა“-ო (Свод материалов IV, 282). ამ ცნობის ავტორს აღნიშნული არა აქვს, თუ რომელი ამ ტერმინთაგანი როგორ ეროვნებას ეკუთვნის. მაგრამ „გაოშვა“, ცხადია, ქართულია და ოდნავ განსხვავებით ძველადაც იხმარებოდა. საბედლობა, „გაოშა“ იყო მიღებული, რომელიც საბაბას განმარტებით „კნულის მეორედ გარდაკნევა“-ს (ლექსიკ.) ჰნიშნავდა. „იკლამა“-ი თურქული ტერმინია და სომხებსა და თურქებს შორის იქმნება გაურკველებლი. იგი ნაწარმოებია كلك ekmek ზმნისაგან, რომელიც ხვნასა და თესვას ჰნიშნავს. მისგან ნაწარმოებ III كلك ekilmek-ს წარმოადგენს „იკლამა“, რომელსაც თურქულში ვნებითი მნიშვნელობა აქვს.

როდესაც საყანურს შესამგზისი გადახვნაც სჭირდება, ამას ქართველში „გახარვა“-ს ეძახიან (Свод материалов IV, 282).

ამგვარად საყანურის ორჯონის, ან მეტჯერ მოხვნა. ან ერთსა-და-იმავე დროს ორი და სამი ერთმანერთის მიმდევნო სახენელის ამუშავებით იცოდნენ, ან და პირველი მოხვნის შემდგომ რამდენიმე დროის მერმე. როდესაც მიწის დამუშავება პირველი წესით, 2—3 სახენელის ერთობლივი ამოქმედებით წარმოებდა, მაშინ ერთი სახენელი, რასაკვირველია, უფრო სუბუქი და მარტივი აგებულებისა იქმნებოდა, რათგან ერთ-ერთ მათგანს მუშაობა უკვე ნაწილობრივ გადადილებული ჰქონდა. ორი განსხვავებული იარაღი იმპროვიაცი არის ასეთ შემთხვევაში მოსალოდნელი, რაკი, ორი ერთნაირი სახენელი მიწისმოქმედს რომ ჰქონოდა, უფრო ძნელი დასაჯერებელია, ვიდრე სხვადასხვა აგებულებისა, რომელოდაგანს თვითოველს თავისი განსაკუთრებული დანიშნულება ჰქონდა. ეხლაც იშვიათი არ არის, რომ ერთს მკომურს ორი სხვადასხვა სახენელი, მაგ. აჩაჩა და გუთანი, ან ჯილა და გუთანი, ჰქონდეს. მით უმეტეს ძველად ასეთი მოვლენა ჩვეულებრივი უნდა ყოფილიყო.

ორი განსხვავებული სახენელით ერთად მუშაობის დროს უძველეს ხანაში ასეთ სახენელებად საქართველოში შესაძლებელია მხოლოდ ნიადაგის ვერტიკალურად გამკვეთელი წერაქენიერი აგებულების მჭანებელი ოქოქა და მიწის ჰორიზონტულად მკრელო მხოლოდ სახნისაში, თოხნაში მოყვანილობის „კავი“, „ჩრთ-კავი“, ან „აჩაჩა“ ყოფილიყო.

რაკი გამოცდილებამ მიწისმოქმედი დაარწმუნა, რომ ხშირად არც ოქოქა და არც აჩაჩა ცალ-ცალკე და მარტოდ ნიადაგის სათანადოდ დამუშავებისათვის საკმარისი არ იყო და საჭირო იყო, ან სჯობდა სახნავის ნიადაგი ზემოთგანაც, დასწერივაც ნაჭრილიყო და ქვემოთგანაც გასწეროდა ვათხრილიყო, რომ სახენელს მიწა უფრო ადვილად და უკეთესად ამოვლო, ამიტომ ამ ორი სახეობის წერაქენიერი და თოხნაირი სახენელების ცალ-ცალკე ხმარების მაგიერ ერთი, ამ ორივე იარაღის თვისებათა შემცველი და გამაერთიანებელი, იარაღის შემოღების დედააზრი ზუნებრივად უნდა დაბადებულიყო.

ორი სახეობის თვისებათა შემაერთებელი ვიღუბობისებელი სახენელის შესაქმნელად საფუძვლად, რასაკვირველია, თოხნაირი აგებულების იარაღი უნდა გამოეყენებინათ, რათგან, კბილა-ქსლის წყალობით, მას სიმყარე ჰქონდა. ამ აჩაჩას მხოლოდ ვერტიკალურად მკვეთელი ნაწილი უნდა დაბრუნებოდა. სახენელის ამ მნიშვნელოვანი გაუმჯობესების გამოგონებელი სწორედ ასეც მოქცეული და რეილში, სახნისის წვეტის გეზის პირდაპირ, დასწერივი მიმართულებით, მაგრამ ოდნავ ირიბად, საკვეთელი გაუყრია და დაუნაგრებია. ამის წყალობით ეს გაუმჯობესებული იარაღი ერთსა-და-იმავე დროს წერაქენიერ და თოხნაირ სახეობათა შემაერთებელ სახენელად იქცა.

* გ. უერშიშვესს. რომელსაც სახვნის ხვნის შესახებ ზემოთაღნიშნული ცნობა მოეპოება, ნათქვამი აქვს: ამავე წესს ჯავახეთის კახოვლებში ზისდავანო (იხილ.) ნაშთადაც-იქ წინააღობა უნდა ითქვას, რათგან ზემოთაღნიშნული ტერმინები სწორედ ქართულია.

§ 3. ფრთიანი სახენელის სადაურობა

ჯილდას, როგორც აღნიშნული ვეკონდა, ფრთა არ გააჩნდა და მხოლოდ ერქუანი უნდა იყოს სახნის-საკვეთ-ფრთიანი სახეობის პირველი სახენელი საქართველოში. რომაულ სახენელებს ფრთა არ ჰქონიათ. ამის მაგიერ მათ ყურები ჰქონდათ კბილა-ქუსლის ორივე მხრით. ამ ორი აქეთ-იქითი ყურით რომაული სახენელი სახნისისაგან გათხრილ მიწას ევლის ორთავე მხარეზე აწვევდა. რა თქმა უნდა, ამ ყურების მოქმედება ფრთის მუშაობისაგან განსხვავდებოდა. ძველი რომის იმპერიამ ისე დალია დღენი, რომ ფრთიანი სახენელი არ ჰქონია.

დასავლეთ ევროპის სხვა ქვეყნებშიც შემდეგშიც ფრთიანი სახენელი არ ყოფილა. ანგლო-საქსურს მე-XI ს. სახნის-საკვეთელიანსა და საზიდონ სახენელსაც ფრთა არ გააჩნდა (იხ. აქვე, გვ. 24^ე, სურ. 17). შემდეგ მომდევნო სავაჭურეობებშიც დასავლეთ ევროპის სახენელს ამ მხრივ გაუმჯობესება არ ემჩნევა (იხ. გვ. 250-251^ე, სურ. 18-20).

თუ ადამიანი გერმანიის მე-XV-XVI-სს-ის სახენელების სურათებს თვალს გადაავლებს, ადვილად დარწმუნდება, რომ მაშინაც გერმანულ სახენელებს ჯერ ფრთა არ ჰქონიათ და ორივე თელეტიც ჯერ კიდევ ერთი-და-იმავე სიდიდისა ჰქანათ. თუ უკანასკნელი გარეგნობა შესაძლებელია მხატვართა სათანადოდ გაუწრთუნელობით აიხსნებოდეს და ეგების იმ დროს უკვე სხვადასხვა სიდიდის გოგორებსა ბმარობდენ, დამხატველმა-კი ამის მკაფიოდ გამოიყვანა ვერ მოახერხა. გერმანულ სახენელებს რომ იმდროინდელ სურათებზე ფრთა არ უჩანთ, ამის შემოპოყვანილი გარემოებით ვერას ვხვით ვერ ახსნის ადამიანი. ამიტომ, უეჭველია, ეს იმის საბუთად შეიძლება მიიჩნეულ იქნეს, რომ მე-XV და მე-XVI სს-ში გერმანულ სახენელებს ფრთა ჯერ არ ჰქონიათ, უფროთო სახენელები ყოფილან. სამაგიეროდ ეგების ყურები ჰქონოდათ. ამგვარად საფიქრებელია, გერმანული სახენელის უკანასკნელი არსებითი გაუმჯობესება, როდესაც მისთვის ფრთა დაურთავთ და ეგების გოგორებიც დაუტოლმეტებით, ევროპულთან ერთად მე-XVII-XVIII სს-ში უნდა მომხდარიყო.

საქართველოში სახენელის ამ გაუმჯობესებისათვის მუშაობა გაცილებით უფრო ადრე დაწყებულა. რაკი ერქუანი ფრთიანი სახენელი იყო და ერქუანი მე-V ს-ზე უწინარეს უნდა იყოს საქართველოში შემოღებული, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ფრთაც ქართული სახენელისათვის მე-V ს-ზე უწინარეს უნდა გაეკეთებინათ. საფიქრებელია, რომ ფრთის მიმატების დედა-აზრი საქართველოში შემოიხიზნული რომაული ორ-ყურა სახენელის ზეგავლენით იყოს წარმოშობილი, რომელსაც ქართულად „არონა“ ეწოდა და ეწოდება ეხლაც. შემთხვევითი მსგავსების შედეგი არ უნდა იყოს, რა თქმა უნდა, ის გარემოება, რომ ამ სახენელს, რომელი სახენელის მაგვარად, გათხრილი კვლის მიწის აქეთ-იქით გადასახნეველ ორი, ორივე გვერდისაკენ წარზიდული, მოწყობილება აქვს და რომაული Binæ aures-ის მსგავსად მათ ქართულადაც ყურები ეწოდებათ. ამის

გამო საფიქრებელია, რომ ყურებიანი სახენელი არონაა უნდა რომაელების პოლიტიკური ჰეგემონიის საქართველოში ვანტიციების შემდეგ, ე. ი. I ს. ქ. წ. იყოს შეთვისებული. თუ ფრთის გაჩენის იდეა მართლაც არონას შემოქმედებითი ზეგავლენით იყო წარმოშობილი, მაშინ ფრთა საქართველოში უნდა I ს. შემდეგ მე-IV ს-მდე იყოს სახენელის ნაწილად ქცეული.

ამგვარად, საუკუნეებით უწინარეს, ვიდრე დასავლეთ ევროპაში ფრთიანი სახენელს შემოიღებდენ, საქართველოში უკვე არსებობდა ჯერ ერქუანი, ხოლო მე-XII-XIII ს-ითგან მოყოლებული ვუსანიც, რომელნიც ფრთით იყვნენ შეწყულნი.

§ 4. ფამფალაკიანი სახენელის სადაურობა

უკვე აღნიშნული ვეკონდა, რომ ორ-თვალი საზიდონი სახენელი „პლომ“-ი ვალლის რეტივთან იყო რომში შეტანილი. ამ საზიდს ორივე თვალი ტოლები ჰქონდა. რეტიული იარაღი მარტივი აგებულების სახენელს წარმოადგენდა, შოლტა-ლერდ-გოგორებიან საზიდზე მიმაგრებულს. ასეთი სახენელი საქართველოშიც ყოფილა დასავლეთითგან შეთვისებული არონას სახელწოდებით (იხ. აქვე, გვ. 213-215, ნახ. 9), მაგრამ საქართველოში კარგა ხანს მას ისეთი ვასივლი არ ჰქონდა, როგორც დასავლეთ ევროპაში. მის ნაკლს ის გარემოება ჰქმნიდა, რომ საზიდს ორივე თვალი ტოლი ჰქონდა, თვით სახენელი-კი იმ მხარისაკენ იყო დახრილი, საითკენაც იარაღს ხნული, კვალი გაჰყავდა. ამის გამო საზიდისა და სახენელის დონე ერთმანერთს არ უდგებოდა.

დაახლოებით მე-XII ს-ში საქართველოში ჩნდება სახენელი, რომელსაც სახელად ვუსანი ეწოდება. იგი ორი ნაწილისაგან შედგებოდა: უკან ერქუანს წარმოადგენდა, წინა-საზიდს, რომელსაც ფამფალაკი ჰქვინ. ამ საზიდს ორი თვალი აქვს, მაგრამ ტოლმეტი, რომელთაგანს ერთს, პატარას, ევლის გოგორა ეწოდებოდა, მეორეს, დიდს, კვალის გოგორა. ამ ორი ტერმინით ქართველ ხალხს საზიდის თელეების ტოლმეტობის დანიშნულება საუცხოვოდ, ზედმიწევნით აქვს გამოხატული.

ბუნებრივად აქაც სახენელის ამ თვალსაჩინო გაუმჯობესების სადაურობის საკითხი იზადება. ცხადია, რომ ფამფალაკიანი სახენელი რეტიული იარაღის გაუმჯობესებას წარმოადგენს. მაგრამ, რაკი დასავლეთ ევროპაში მე-XII-XIII ს. საზიდის თელეები ერთი-და-იგივე ზომისა ყოფილა, ფამფალაკის თელეების ტოლმეტობის დედააზრი იქითგან არ უნდა მომდინარეობდეს. სხვა ცნობების უქონლობის გამო, ამ საკითხის გამორკვევა იმ ტერმინის „ვუსანი“-ს ვაფრცელებს საზღვრებისა და მისი სადაურობის ვათვალისწინებითაც შეიძლება.

ჩრდილოეთ და ამიერ-კავკასიის სახენელთა შემოპოყვანილი მიმობილვით-გან-კი ირკვევა, რომ ტერმინი „ვუსანი“ ჩრდილო-დასავლეთით აზბახეთს არ სცილდება, ჩრდილოეთით დიგორ-ოსეთსა და საჩაჩეთს იქით არ მიდის, ჩრდილო-აღმოსავლეთით მხოლოდ კარულ-ლეკურშია საქართველოს საზღვრით სომ-

ხურშია, რომელშიც მერმინდელ შენათვისებს წარმოადგენს, რათგან ძველ სომხურში ასეთი ტერმინი არ არის და მხოლოდ „არორა“-ი (arora) იხმარებოდა. ოსმალეთში „ქაოტენ“ მართო აღმოსავლეთის მოსაზღვრე და კავკასიის მეზობლად მდებარე ნაწილშია, სხვაგან „საბან“-ი იხმარება; რომელიც სახენელის ნამდვილ თურქულ ტერმინად უნდა იქნეს მიჩნეული, რათგან ეს ტერმინი მიღებულია ერთმანერთისაგან ისეთ დაშორებულ ერთა შორის, როგორც უახანელი „თათრები“, ნოღაელნი და ოსმალონი არიან აღმოსავლეთითა და სამხრეთ-აღმოსავლეთით მხოლოდ ადრბეიჯანულ თურქ თათრებს შორის გვხვდება. მაშასადამე, ტერმინი „გუთანი“ დ ყველა მისი ფონეტიკური სახენე-ნაცვალის საქართველოს ირგვლივ ტრიალებს და მისი ვაფრ-ეულები რადიუსები შორს არ მიდის. თუ ამასთანავე გავი-ხსენებთ, რომ ზემოხსენებულ ერთგან არც ერთს ამ ტერმინის არსებობის შესახებ ძველი საბუთების წარმოდგენი არ შეუძლიან, როგორც ქართულს, მაშინ თავისთავად წარმო-იშვება აზრი, რომ „გუთანი“ პირველად საქართველოსში, სახელდობრ ლიხთ-ამერეთში, უნდა იყოს გაჩენილი და აქით-გან გავრცელებულა მუშობელ ერთა შორისაც. ამ საკითხის საბოლოოდ გადაჭრას მხოლოდ ის გარემოება ამტკიცებს, რომ გუთნის ეტი-მოლოგია გამოურკვეველია.

უკრაინული სახენელი თავისი სახელით „პლუგ“-ით, უმჯველია, გერმანუ-ლი ანტიკური გაგონის გამოშვებულა, მაგრამ ვინც უკრაინული გუ-თნის გვლდენ შტედტ-ისაგან დატოვებულ ნახატს გერმანული და ქართული გუთნების ნახატებს ერთმანერთის შედარებს, ის დარწმუნდება, რომ აგებულე-ბით უკრაინული ქართულს უფრო მიაგავს, ვიდრე გერმანულს.

ილსანიშნავია, რომ „რამანული გუთანი“ (der Rheinländische Pflug), რომელსაც პოლონეთში მცხოვრებნი გერმანული კოლონიისტები ხმარობდნ (იხ. გვლდენ შტედტ-ის Reisen, II, 490 და Fig. 33 და 38), თავისი აგებულები-თაც და გარეგნობითაც ქართულ გუთანს გასაოცრად მიაგავდა. ამიტომ ასეთი მსგავსების მიზეზი, თავის-და-თავად ცხადია, გამოსარკვევია.

გვლდენ შტედტ-ის ნახატებითგან და აღწერილობითგანაც ჩანს, რომ მე-XVIII ს. უკანასკნელ შუათხედისათვის ქართული გუთანი არსებითად გერმა-ნიაში გავრცელებული, სახელდობრ დანციგური, დიდი გუთანისაგან (der gross-er danziger Pflug) არაფრით განსხვავდებოდა. გერმანული სახენელი მხოლოდ ტექნიკურად უკეთესად იყო აგებულ-გამართული (იხ. Reisen, II, 486—489 და Fig. 20). ორივენი სახნის-ხმელა-საკვეთ-ფრთა-გოგორ-ფამფალაკიანი იარაღები იყვნენ. ორივეს გოგორები სხვადასხვა სიდიდისა ჰქონდათ, მხოლოდ ქართული გუთნის ღირღიტა, ანუ ველის გოგორა გერმანულისაზე უფრო მომკროც ყოფი-ლა და მთლიანი ხისგანაც კეთდებოდა.

მაზგასმით კვლავ უნდა აღვნიშნო, რომ სახენელის გაუმჯობესების სადაუ-რობის პრობლემა მეტად რთული და პასუხსაგებია, რომ მისი საბოლოოდ გადაჭრა შეიძლებადგნ. საქმეს ბევრნაირი გარემოება ამწელებს, უპირველესად-კი ის, რომ

ქართული სახენელების აგებულების ზედმიწევნით გამოსარკვევად უძველესი ხანის არც მათი აღწერილობა და არც სურათები არ მოგვეპოვება და შეკვლევარი უნებლიეთ იძულებულია სახენელის აღმნიშვნელ ტერმინების ანალიზზე დაამყა-როს თავისი მსჯელობა.

ამ სტრიქონების ბეჭდვის დროს ხელთა მამკეს მე-XIV ს. სურათოვად დასუ-რათებული ცნობილი ე. წ. ქართულ-ბერძნული ხელთნაწერის ნახატი, რომელიც ნოემბრის თვის სიმბოლურ განსახიერებას წარმოადგენს და მწიფდლოსნისა და მიწის მოხენის სურათს შეიცავს. ეს ხელნაწერი ერთი ქართველი სოფლა-გრისაგან ამოცი წლის წინათ პეტერბურგის (აწ ლენინგრადის) საჯარო წიგნთ-საცავმა შეიძინა და იქ ინახება. იქითგან სურათები ჩემი თხოვნით ლ. ლეონი-ძემ გადააღებინა ფოტოგრაფიულად ფოტ. დანაბეჭდები საქ. სამ. გალერეამ შეიძინა და ამ გამად იქ არის დაკული. ეს ხელი ნაწერი ათონის მთაზე დაბატული ქართველია მონასტრისათვის სურათიც, რომელშიც მიწის მოხენა წარმოდგენილი, მე-XIV ს. გუთნის, ამგვარად, აქ უძველესი, ჯერეთ ცნობილი, ქართული სურათია, რომელშიც სახენელი და ხენია გამოხატული. მაგრამ, რაკი იგი ბიზანტიაში, ათონის მთაზე დაბატული, სახენელიც, საფიქრბელია, იქა-ური უნდა იყოს ათონის მთაზე-კი, როგორც უკვე აღნიშნული ვაქონდა, მიწის მოსახნავად მართე სამეურნეო იარაღებს ხმარობდნ (იხ. აქვი, გვ. 281-281).

სურ. 21.

1 ლ. ლეონიძეს ამ სურათების გადაღებისათვის და საქ. სამ. გალერეის ფოტო-ტროის დ. შავარდნაძეს ფოტ. დანაბეჭდით სარგებლობის ნებაართვისათვის ვაღ მადლო-ბას მოვადებებ.

ამ მოსახრებათა გამო, ძნელი სათქმელია, ამ ხელთნაწერში ქართული სახენელის სურათია, თუ ბიზანტიურისა. თავისი აგებულებით-კი (იხ. აქვე, გვ. 281, სურ. 21) ეს სახენელი „არონა“-ს უდგება (შეად. აქვე, გვ. 202, ნახ. 7-ეს) იმ განსხვავებით, რომ ხმალა ზევითკენ აქვს ისე ძალზე წაგრძელებული, რომ გუთნის დედის ხელა-მდე აღწევს და მას ხელნას მაგიერ ხმალაზე უდევს ბელი.

Ed. Hahn-ის ნაშრომის „Entstehung der Flugkultur“-ის ხელთ უქონ-ლობის გამოც, ამ პრობლემის შესახებ არსებული ყველა ფაქტისა და თეორიის გათვალისწინება არ შეუძლო. ყველა ზემოაღნიშნულსაც რომ თავი დაეანებოთ, მთელი ეთნოგრაფიული მასალის, რომელსაც ამ საკითხის განხილვის დროს არაეგროპელ ერთა სახენელებზე მსჯელობის დროს ჩვეულებრივ ემყარებიან ხოლმე, ხელახლად, სისტემური დაკვირვების შემდგომ და არა შემთხვევითი მოგზაურობის დროს, შეგროვება და ისტორიულ ცნობებთან ერთად შესწავლა სჭირდება. უამისოდ შედარებითი მასალა ღირსებითაც მეტად აჭრელებული გამოდის და ქრონოლოგიურადაც ერთმანეთისაგან ძალზე დაშორებულია. ამის გამო უაღრუსად სანდო და ძეგლებით დამოწმებული ფაქტების გვერდით შემთხვევითი შეკრებილი, სათუო ღირსებისა და სრულებით ახალი დროის ხშირად შეუმოწმებელი ცნობებია ხოლმე გამოყენებული.

ასეთ პირობებში ჩემი მთავარი მიზანი იყო ის ნაკლი შემგესო, რომელიც, ქართული და კავკასიის სახენელების ისტორიის შეუსწავლებლობის გამო, ასე საგრძნობაა. დანარჩენი მხოლოდ ჰიპოთეზად მიმაჩნია, რომელსაც მრავალ მკვლევართათვის ერთგვარი სამსახურის გაწევა შეუძლიან. არა ერთი და ორი ფაქტი და ვარემოება მოამბოვება, რომელიც სახენელის ზოგადი ისტორიის გან-ხილვის დროს ქართული მასალების გათვალისწინების აუცილებლობას გვიკარ-ნახებს და სწორედ ამისთვის, ამ ზოგადი პრობლემის გადაწყვეტისათვის, ხელის შესაწყობად, ქართული სახენელების ისტორიაც ასე ვრცლად მაქვს განხილული.

უძველესი დროითგან მოყოლებული ქართული სახენელი მეზობელთა ყურად-ღებისა და ცნობისმოყვარეობას იპყრობდა და სახენელის წარმოშობისა, თუ მაღალი ღირსების შესახებ ჩვენი შორეული და ახლობელი მეზობლების თქმუ-ლებებში ქართველთა სახელიც გვხვდება. ამიტომ საჭიროდ მიმაჩნია, ორიოდვე სიტყვით ამ თქმულებებსაც შევხვით.

§ 5. მეზობელთა თქმულებები სახენელის სადაურობის შესახებ.

სახენელის გაუმჯობესებული, დამთავრებული სახეობის, გუ-თნის, გამოგონებას ჩვენი ერთ თვით ქართველთა წარმართო-ბის ხანის უზენაესი ღვთაების მონაცვალეს, თეთრ გიორგის, მი-წერს. წინანდელი მარტივი სახენელის, „ჩუთის“ მაგიერ, რომლითაც ხალხი

ტანჯვითა და წვალბით ხნადა მიწას, მან გაუმჯობესებული იარაღი, გუთანი, გამოიგონა, თავისი დახატული სურათი სოლომონ ბრძენს უჩვენა, რომ მას ასეთი სახენელის გაკეთება ხალხისათვის ესწავლებინა. შირაალაც, სოლომონ ბრძენის მაერ გაკეთებული ხის გუთნის მიხედვით, ხალხმაც გუთნის ხმარება დაიწყო (იხ. გ. ჩიტაია, ეთნოგრ. მოგზ., 222).

რომელმა ხალხმა ისწავლა პირველად ამ უზენაესი ღვთაებისაგან გამოგო-ნილი გაუმჯობესებული სახენელის კეთება, ამის პასუხს პიტარეთელ ოსებში გავრცელებული თქმულება და რწმენა იძლევა. მათი გარდმოცემით, გაუმჯობე-სებული იარაღი ხალხს უშუალოდ ღვთაებისაგან აქვს მიღებული: „კიდინ გუთ-ნის სურათი ჩამოვარდა, ის ქართველმა ნახა, გააკეთა იმგეა-რი გუთანი და მისგან სხვებმაც ისწავლეს“-ო. (გ. ჩიტაია, ეთ-ნოგრ. მოგზ., 222). ამ თქმულებაში საგულისხმოა, რომ ოსური გარდმოცემა გაუმჯობესებული სახენელის პირველ გამკეთებლად ქართველს ასახელებს, და დანარჩენ მეზობელ ტომებს შორის ასეთი იარაღის შემზადების ტენიკა ქართველისაგან შეთვისებულად შიანია. ცხადია, აქ საკმის ნამდვილი ეთიოპების ანარეკლი უნდა იყოს აღმგებლი, გუთნის შესახებ შინც.

ქართულ სახენელს გულისყური მარტო ოსურსა და მხოლოდ თანამედროვე თქმულებაში არა აქვს მიპყრობილი. ჯერ კიდევ ძველთგანვე, მრავალი საუ-კუნით უწინარეს, მეზობელთა ზეპირსიტყვიანობა ამ საკითხს დასტრიალებდა. ამ მხრივ დამახასიათებელია და ყურადღების ღირსი ელლინთა თქმულებები.

სწორედ ძველ ბერძნულ გარდმოცემას ეტყობა, რომ ქართულ სახენელს ბერძენთა განსაკუთრებული ყურადღება დაუმსახურებია. ეს გარემოება გან-თქმული ლირიკოსი პინდარის (დაახ. 522—442 წ. ქ. წ.) თხზულებითგანაც ჩანს. თავის Πυθαγορειων ἄ-ში არგონაუტების ლაშქრობის აღწერილობაში ნათ-ჩანს. თავის Πυθαγορειων ἄ-ში არგონაუტების ლაშქრობის აღწერილობაში ნათ-ქვამი აქვს, რომ ადერ-მა შუაში ანდამატის სახენელი (ἀνδραμύτιον... ἀνδραμύτιον) ხა-რები დააყენა, რომელნიც რკინის ყბის ძეგლებითგან ცეცხლის ალსა ბყროდენ და სპილენძის ჩლიქებით რიგრიგად მიწას ბღღენილენ. მოიყვანა ისინი და უღელში შეაბა, სწორე ორნატები გაავლო. შემდეგ ვარევა და კორდიანი მიწის ზურგი ერთ წყრთაზე განკვეთაო (Vv 224—239: SC I, 324).

ადეტ-ის სახენელის გასაიყარ თვისებებს აპოლონიოს როდოსე-ლიც იხსენიებს თავის ნაწარმოებში Ἀργοναυτικᾶ-ში. მისი სიტ-ყვითაც, თვით ღვთაებმა ჰეფესტოსმა გაუკეთა კოლხთა მეფეს მთლიანი ანდამანტისაგან შემზადებული სახენელი (ἀνδραμύτιον ἀνδραμύτιον ἀνδραμύτιον) ხარებიტურთ, რომელნიც თავიანთი სპილენძის პირითგან საწინელ ცეცხლის ალს აფრქვევდნო (იხ. III, 228—234: SC I, 419).

ამ ზღაპრული სამოსლით შეფერადებულ თქმულებას ჩვენიც მხოლოდ იმდენად აქვს მნიშვნელობა, რამდენადაც იგი ძველი საქართველოს მი-წისმოქმედების მაღალხარისხოვანი კულტურის ანარეკლი უნდა იყოს და სახენელის ღვთაების ნაწილის სიმკვეთრის შესახებ თვისების მომასწავებელია, ასეთი თქმულება ცხად-საუკეთესო თვისების მომასწავებელია, ასეთი თქმულება ცხად-საუკეთესო თვისების მომასწავებელია, ასეთი თქმულება ცხად-საუკეთესო თვისების მომასწავებელია, ასეთი თქმულება ცხად-საუკეთესო თვისების მომასწავებელია.

ითქვას, უცნაური სახელი ეწოდებოდა და ეწოდება ეხლაც? რატომ „გუთნის დედა“ და არა „გუთნის მამა“, როდესაც მხენელი სწორედ მამაკაცია?

ეს ტერმინი ამ თავისი თვისებით მით უფროა საყურადღებო, რომ სხვა ამისთანა შემთხვევა, სადაც მამაკაცის აღმნიშვნელ სახელწოდებაში შემადგენელ ნაწილად „დედა“ შედიოდეს, ქართულში არ მოგვეპოვება. ამას გარდა, ზოგიერთ შემთხვევაში, რთულ, ორნაწილად ტერმინებში „დედა“ წარმოშობელს პნიშნავს, როგორც მაგ. „მაწვნის-დედა“-ში. მაგრამ „გუთნის-დედა“-ში ამ სიტყვას, რა თქმა უნდა, ასეთი მნიშვნელობა არ შეიძლება ჰქონოდა, რათგან გუთნის-დედა გუთნის გაშქვთებელი, მეტუნე არ არის.

აღსანიშნავია ამასთანავე, რომ „გუთნის-დედის“ მსგავსი გამონათქვამი არც სხვა ენებში არსებობს. მაშასადამე, აქ ვერც უცხო ენის გავლენის შედეგს, ვერც ნასესხობას ვიგულისხმებთ. ამიტომ უნდა დავსაყენოთ, რომ ტერმინი „გუთნის-დედა“, რომელიც თავისი პირველი ნაწილის, „გუთნის“, გამო შე-XII-XIII ს-ზე უწინარესი არ შეიძლება იყოს, წინანდელი, უძველესი ტერმინის განახლებულ სახეობას უნდა წარმოადგენდეს. აქ შეიძლება მხოლოდ სიტყვის პირველი ნაწილი იყოს განახლებული, რათგან შე-XIII ს-ზე უწინარეს გუთნის მაგიერ „ერქუანი“ იხმარებოდა. ამიტომ თავდაპირველად, ან ერქუანის-დედა უნდა ყოფილიყო, ან ეგების სახენელის ამ ტერმინის პირველ შემადგენელ ნაწილად, ერქუანზე უწინარესი ერთ-ერთი სახეობის აღმნიშვნელი სახელი ყოფილიყო.

რაკი ტერმინი „გუთნის-დედა“ და მისი წინამორბედი შეუძლებელია ნასესხი გამონათქვამი იყოს და ამავე დროს იგი ისტორიულად ცნობილი ხანის საქმის ვითარებასა და ხენა-თესვის სინამდვილეს ასე არ უდგება, ბუნებრივად იზადება საკითხი, ეს ტერმინი ისტორიის წინაპროის მდგომარეობისა და ცხოვრების პირობების გამოხატველი ტერმინი ხომ არ არის, საუკუნეთა განმავლობაში ოდნავ შეცვლილ შენარჩუნებულზე? მაკრამ მართო ერთი სიტყვის მიხედვით ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხის გადაწყვეტა, როგორც ისტორიის წინა ხანის საქართველოში ხენა-თესვის მესვეურობის საკითხია, ძნელიც არის და სახიფათოც. უშეძელია, უნდა კიდევ სხვა რაიმე საბუთიც გვექონდეს, რომ „გუთნის-დედის“ შინაარსის ანალიზზე უშიშრად დამყარება შეგვეძლოს და შეუძღარა ლოგიკური დასკვნის რწმენა გვექონდეს. უნდა რაიმე სხვა ფაქტიც გვექონდეს იმ გარემოების გამომხატველებელი, რომ ხენა-თესვის მესვეურად უუძველესი ხანის საქართველოში მამაკაცის მაგიერ დედაცაი მივიჩნიოთ.

საბედნიეროდ, ამ საყურადღებო საკითხის გამოსარკვევად და ვადასაწყვეტად ერთ ტერმინს გარდა სხვა, უფრო თვალსაჩინო და დამაჯერებელი ფაქტიც მოგვეპოვება იმ სფეროში, რომელიც ძველის-ძველ ვითარებას ყველაზე უკეთესად იცავს ხოლმე.

დედაცაი რომ უუძველეს ხანაში ქართველ ტომთა შორის ხენა-თესვის მთავარი მოქმედი ძალა და ამ საქმის გამძლოლი უნდა ყოფილიყო, ეს ქართული წარმართული რწმენისა და ზნე-ჩვეულებათაგანაც მკაფიოდ მოჩანს. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია, რომ, როდესაც მიწადმოქმედებას თავს განსაცდელი დაატყდება გვალვისა, თუ მოქარბებული ავდრიანობის გამო, ამ უბედურების თავი თავგან ასაცილებლად განკუთვნის სა-

რწმუნობრივ წესებსა და ლოცვა-ვედრებაში თითქმის განსაკუთრებით ქალები იღებენ მონაწილეობას. ტაროსის ლეთაების ვედრება, ლახარეობა, ხომ ქალების, ვოგოების, მოვალეობას წარმოადგენდა (იხ. ჩემი „ქართული ერის ისტორია“ I^ა. 71-72).

მაგრამ ამაზე გაცილებით უფრო საგულისხმოდ მნიშვნელოვანი გარემოებაა, რომ გვალვის მოსასპობად და ტაროსის ლეთაებისაგან წვიმის გამოსათხოვად წყლის პირას, ან რიყის, ანდა თვით წყლის კალაპოტის აჩაჩით მოხენა იციან ხოლმე. ამ წარმართული რწმენისა და სარწმუნოებრივი ზნე-ჩვეულებისაგან ამ გამად ჩვენთვის ყველაზე უფრო საყურადღებო ის არის, რომ სახენელი რიყებ და წყალზე მამაკაცებს-კი არა, არამედ დედაცაიებს შიაქვთ, სახენელს ისინი მიეზიდებიან, ისინი ხნავენ და გუთნის-დედაც მამაკაცის მაგიერ დედაცაიყვია.

მაგ. სოფ. ყვარელში 8-12 უღლიან გუთანს გვალვის დროს დედაცაიები იღებდნ და უღლეულის სათანადო რიცხვი დედაცაიებისა მიეზიდებოდა მდ. დურუჯისაკენ. გვალვის თავითგან ასაცილებლად გუთანში შებმული დედაცაიები გუთნისდელითურთ წყლის კალაპოტს ორჯერ ხნავენ ხოლმე. საგულისხმოდ და საყურადღებო გარემოებაა ამასთანავე, რომ ამ სოფლის მამაკაცები დურუჯის პირას მხოლოდ შემდეგში მიდიოდნ ხოლმე, როდესაც ხენა უკვე გათავებული იყო (იხ. M. Машурко. Из области народной фантазии и быта СМОМПК XVIII, 126).

ასეთი სარწმუნოებრივი ჩვეულება საქართველოში ყველგან იკოდნ და იციან ეხლაც. ამის შესახებ ცნობა თავის დროზე რ. ერისთავსაცაი ქონდა შეტანილი თავის წერილში „О Тушино-пшаво-хевсурском округе“ (იხ. Зап. Кавк. Геогр. Общ. III, 142) და თანამედროვე საქართველოშიც წყლის კალაპოტის ქალებისაგან გუთნით მოხენის წესის არსებობა გ. ჩიტაიასაცაი აქვს დადასტურებული (ეთნოგრ. მოგზ., გვ. 224-225).

ამგვარად, გვალვის ასაცილებლად დაწესებულს ამ სარწმუნოებრივ ძველის-ძველ ჩვეულებაში „გუთნის დედის“ სახელწოდება მართლაც სრულ სინამდვილეს გამოჰხატავს, რათგან სახენელს მართლაც დედაცაი ჰმართავს. ეს წარმართული ჩვეულება საუცხოოდ გვიხსნის ქართული ტერმინის „გუთნის დედა“-ს რეალურ შინაარსს და მას, ან უფრო სწორად რომ ითქვას, მის საგულეებელ წინამორბედს, ერქუნის დედას, თუ უფრო ადრინდელ წინაპარს, ცხოვრების სრული სინამდვილის გამომხატველად ჰხდის. მაგრამ ზემონათქვამითგან ცხადი ხდება, რომ თვით ეს წარმართული სარწმუნოებრივი ჩვეუ-

¹ აღსანიშნავია, რომ განჯის ვ. ბუბერის ხატვების მხარის ს. ტათეშიც გვალვის დროს ასეთივე ჩვეულება ჰქონილ და იქაც თუ რამე ქალები ხნავენ, იქაც ხოლონის დედა ქალი იყო, მაგრამ მამაკაცურად ჩაცმული (А. Н. Гринева, СМОМПК XIII, 115). ცხადია, რომ ტათეში ეს ძველის-ძველი ჩვეულება უკვე დამახინჯებული ყოფილა. რაკი იქ სხვაგან ასეთი ჩვეულების არსებობა არანა ადრინდელი არ არის, ამიტომ საფიქრებელია, რომ იგი საქართველოთგან უნდა იყოს შეზიზნული.

ლება იმ უხსოვარი დროის ნაშთია, როდესაც მიწის ჯერ კიდევ დედაკაცები ხნავდნ და სახენელითაც ისინივე მუშაობდნ.

მიწისმოქმედება დედაკაცის ხელობად ძველ დროს მართო ქართველთა შორის არ ითვლებოდა, არამედ ბევრგან სხვაგანაც; სხვადასხვა ქვეყნებში და სხვადასხვა მოდგმის ტომთა შორის იყო წესად მიღებული. ამის შესახებ წერილობითი ცნობებიც ბლომად მოიპოვება. სტრაბონს აქვს აღნიშნული, რომ ესპანიის იბერიც მიწისმოქმედებას დედაკაცის მოვალეობად სთვლიდნ: ხენათესკას ქალები მისდევდნო. პოსედონიოსის ცნობით, ლიგურიელი ქალებიც მიწისმოქმედებაში მონაწილეობას იღებდნ. ტაციტუსს კიდევ აღნიშნული აქვს, რომ მის-დროინდელი გერმანელი მამაკაცები თითონ მესაქონლეობას და ნადირობა-სიჭველეს მისდევდნ, მიწისმოქმედება-კი ქალებისა და მოხუცებულებისა, ან უძლურთათვის ჰქონდათ მიტოვებულ-მინებებული. ჰერაკლიდეს-საც მოთხრობილი აქვს, რომ ეპირის სამხრეთ-აღმოსავლეთის თემში მობინადრე ათამანებს შორისაც მიწის დედაკაცები ამუშავებდნ, მამაკაცებს-კი თავიანთ მოვალეობად მესაქონლეობა ჰქონდათ მიჩნეული.

ასეთი მაგალითების დასახელება კიდევაც შეიძლება (იხ. Herman Hirt-ის Die Judogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur, 1. Band, Strassburg 1905 წ., გვ. 253 და Orth, Landwirtschaft: Paulys R-E, 23. Halbband, გვ. 624). მაგრამ ზემოთხსენილიც სრულებით საკმარისია, რომ ადამიანი დარწმუნდეს, თუ დედაკაცისაგან მიწის დამუშავება კაცობრიობის კულტურის უშუველესი საფეხურისათვის რამდენად ფართოდ გავრცელებული და შესაძლებელია ითქვას კიდევაც, საყოველთაო წესი იყო. ზემოდასახელებულ ქართულ საბუთებს მხოლოდ იმ მხრივ აქვთ განსაკუთრებული მნიშვნელობა, რომ ქართულ ტერმინოლოგიას, საუკუნეთა განმავლობაში მომხდარი ყოფა-ცხოვრების ძირითადი ცვლილებებისა მიუხედავად, მხენელისათვის დღევანდლამდის შერჩენილი სახელწოდებით დედაკაცისაგან მიწისმოქმედების ოდინდელი მესვეურობის უტყუარი მოწმე დაუცავს, ხოლო ქართულ წარმართულ ზნე-ჩვეულებასაც დაუწყსებია, რომ მიწისმოქმედების განსაცდელის ფაშს ტაროსის ღვთაების შესავედრებლად ამ ხელობის მესვერება მამაკაცისათვის დედაკაცს უნდა ჩამოეროფა და გუთნის-დედად წინანდებურათ ისევ ქალი უნდა დამდგარიყო.

თუ სტრაბონისა და ტაციტუსის მიერ დასახელებული, ზემოაღნიშნული მაგალითების მიხედვით სხვა ერებს მიწისმოქმედების ქალთაგან მესვეურობის ხანა ჯ. შემდგომს დროსაც შეუნარჩუნებიათ, იმავე სტრაბონის მდუმარება ასეთი წესწყობილების მის-დროინდელ კოლხეთ-იბერიამში არსებობის შესახებ, გვაფიქრებინებს, რომ ქართველ ერს ეს ხანა ისტორიის წინა-ხანაში უნდა ჰქონდეს განვლილი. ამგვარად, ქალებისაგან გვალვის დროს სახენელით მოხვნის ჩვეულება და „გუთნის დედა“-ს გამონათქვამი ქართულ ხალხურ წარმართულ გადმოცემასა და ენას უხსოვარი დროითგან ოდნავ განახლებული დაუცავს.

თაში მთავრ. მამან-ხუთან-ნასაფთხი შარბის ოღენოზა

ს. ორბელიანის განმარტებითგან ჩანს, რომ ერქუანი და გუთანი „ქარმრავალ-ბმული“ სახნავი იარაღი იყო და, თუმცა შესაბამელი საქონლის რაოდენობს ქართველ ლექსიკოგრაფს განსაზღვრული არა აქვს, მაგრამ მაინც-დამაინც ცხადია, რომ მისი შემსულობე ჯილღაში შესაბამელ რაოდენობას სჭარბობდა. ჯილღაში ოთხს, ან ხუთ უღელს აბამდნ (ლექსიკ. „ერქუანი“). მაშასადამე, ერქუან-გუთანში სულ ცოტა უნდა ექვსი უღელი ბმულიყო, მაგრამ, მოსახნავი მიწის თვისებისდა მიხედვით, ხშირად ამაზე მეტსაც აბამდნ ხოლმე-მართლაც, კლავაროთის მოწმობით, დუშეთის მიდამოებში გუთანში თურმე ექვსს, ან შვიდ უღელს აბამდნ (Voyage II, 27, და 28).

მაგრამ ჯერ კიდევ ებრაელებსვე უღელ-მრავალი სახენელი სკოდნიათ. ეს-იას მაგ. ნათქვამი აქვს: „სადა იქმოდის ათი უღელი კართა, კმნის ლავინი ერთი“-ო (55). საქართველოშიც ასეთი უღელმრავალი გუთანი ყოფილა და ვახტანგ მე-VI-ეს „დასტურლამალ“-ში (გვ. 35) აღნიშნული აქვს, რომ „ერთი გუთანი არის კარის უღელი ი (10)“-ით. ათ-უღლიანი გუთანი შესაბამელი საქონლის maximum-ს წარმოადგენდა და მას, ვითარცა უმაღლეს ნორმას, „გუთნე-ული“ ეწოდება. ვახტანგ VI-ის „დასტურლამალი“-თგან ჩანს, რომ ათ-უღლიანი გუთნეულს „ლაღის გუთანი“ (გვ. 35), ან გუთნეული რქმევია.

ერქუანი, ან გუთანი, 6-7, ან 10 უღელი ხარის შემსულობას გარდა, ხენის დროს ხუთი კაცი უნდა თანყოლოდა (კლავაროთი, Voyage II, 27-28), რომელთაგან ერთი ხარებს მიერეკებოდა, მეორე სახენელს მისდევდა და სკიპრო გვს აძლევდა, თანაც დრო-გამოშვებით, როდესაც ხნული საკმაოდ ღრმა არ ვამოდიოდა, სახნისის დასაღრმავებლად. დასაკავებლად ჩუთ-კბილას ფებს აქვრდა.

თაში მთავრ. მამან-ხუთან-ნასაფთხი შარბის ოღენოზა

ხნული დასათესად მოშალდებოდა თუ არა, მიწისმოქმედი თესვას შეუღებოდა ხოლმე. სოფლის მეურნეს რომ დასახული მიზნისათვის სასურველად მიეღწია და მისი ნამუშავარი რზვად ყოფილიყო დაჯილდოვებული, მას უნდა ბერი რამე სკოდნოდა და ყოველგვარი გარემოებისათვის გაეწია ანგარიში.

საუკუნეთა განმავლობაში წარმოებულმა მუშაობამ და თაობითი თაობამდე შექენილმა გამოცდილებამ მიწისმოქმედს საშუალება მისცა ბუნებისშეტყულების ზოგიერთი, მისთვის აუცილებლად საჭირო, მოვლენის თვისება ისე შეესწავლა, რომ მისი საშეურნო მიზნისათვის გამოყენება შესაძლებელია. ამ გამად ჩვენთვის მცნარეთამცოდნეობაა საინტერესო.

სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკის შემსწავლელსაც უნდა მაშინ მოპოვებული და მიწისმოქმედთა შორის გავრცელებული ზოგადი ცოდნის დონე და ავლა-დიდება ვათვალისწინებული ჰქონდეს. მცნარეთამცოდნეობის მაშინდელი დონე-კი ერთის მხრით იმდროინდელ ტერმინოლოგიაში არის აღბეჭდილი-

19. ივ. ქავთიშვილი, მბზულებანი, ტ. IV.

მეორეს მხრით ძველებში გაცივრით მოხსენებული ღებულებისა, თუ შედარების დროს ნახმარი გამონათქვამების მიხედვით შეიძლება იქმნეს ალდგენილი. ზოგადი თეორია შემთხვევით აქა-იქ საისტორიო ძეგლებშიც გვხვდება, ხოლო სრულად გეოგრაფიულ ნაშრომებში უნდა ვეძიოთ.

§ 1. სასოფლო-სამეურნეო მცენარეების გვარობათა შესახებო ტერმინოლოგია

ყველაფერს, რასაც დედამიწა თავის წიაღითგან გამოიღებდა და გამო-ჰყოფდა, „მცენარე“ ეწოდებოდა, თვით მოქმედებას-კი „აღმოცენება“. თავდა-პირველად ტერმინი მცენარეს ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა და მარტო იმას-კი არ ჰნიშნავდა, რასაც ეხლა მცენარეს ვეძახით, არამედ თვით სითხის გამოღებისა და გამოყოფისთვისაც, წყარო და მდინარისთვისაც, იხმარებოდა.

უკვე ებრაელთა მწერლობა მცენარეულობას ჯგუფებად ჰყოფდა. მაგ. შე-საქმეთა 1₁₁₋₁₂-ში ნათქვამია: „თქუა ღ'ნ, «აღმოცენენ ქუეყანაჲან მწვა-ნილი თივისაჲ, მთესველი თესლისაჲ... და ხე ნაყოფიერი, მყოფელი ნაყოფისაჲ...» და გამოიღო ქუეყანაჲან მწვანილი თივისაჲ, მთესველი თესლისაჲ... და ხე ნაყოფიერი, მყოფელი ნაყოფისაჲ“. ამგვარად, თესლის გამოღები „მწვანილი თივისაჲ“ ცალკეა დასახელებული, „ხე ნაყოფიერი“, თესლის მაგიერ ნაყოფის გამოღები, კიდევ ცალკეა: თივა და ხე დაპირისპირე-ბულია.

ამავე შესაქმეთა 2₆-ში-კი „ყოველი მწუანილი ველისაჲ“ და „ყოველი თივაჲ ველისაჲ“ ცალ-ცალკეა დასახელებული. უკვე აქეთგან ისე გამოდის, რომ „მწუანილი“ და „თივაჲ“ სხვადასხვა ცნების გამომხატველად ყოფილა ნა-გულისხმევი.

ზემომოყვანილ ტერმინებს გარდა, დაბადების თარგმანში ნახმარია „ნერ-გი“-ც: „მიადლო ყრმა ქუეშე ნერგისა ერთისა“-ო (შესაქმეთა, 21₁).

დასასრულ, იობის 30 და 31-ში ნათქვამია: „გარემოვლიდეს მდელიონი მალნართა შინა, რ'ლთა საკმელ იყო მდელიონი, ხოლო უპატიონი... ძირთა ხე-თასა ქამდეს... ქარკუეტი თა ქუეშე ველურთა იზრდებოდეს“-ო. ამგვარად წინანდელთან შედარებით ემატება „მდელიოჲ“ და „ქარკუეტი“.

გამოსარკვევია ყველა ამ ტერმინის (თივაჲ, მწუანილი, მდელიოჲ, მხალი მწუ-ნილოვანი, ხეჲ) მნიშვნელობა. უპირველესად ეს ნათარგმნი ძეგლების დედნებ-თან შედარებით უნდა ვცადოთ, მაგრამ ზოგი მათგანის თვით ავებულება-შინა-არსიც მათი თავდაპირველი მნიშვნელობის მიგნების საშუალებას გვაძლევს.

უფრო ზოგადი მნიშვნელობა აქვს ტერმინს „თივაჲ“-ს. შესაქმეთა 1₁₁₋₁₂ და 2₆-ში ეს სიტყვა ბერძნული ἄχραις-ის, ლათინ. herba-ს და სომხური խոտ-ის თარგმანს წარმოადგენს.

ეს სიტყვა მათეს 14₁₁-შიც არის ნახმარი, სადაც ნათქვამია: „უბრძანა ერსა მას დასხდომამ თივისა ზედა“. საბას თავის ლექსიკონში ეს ადგილი დამოწმებული და განმარტებული აქვს: „თივა მოთიბული ხმელი ბალახი“ არისო. მაგრამ ამას არც ბერძნული, არც ლათინური და არც სომხური პა-რა

ლელური ადგილი არ ადასტურებენ. აქაც ბერძნულად, და სომხურად იგივე ტერმინებია, რომელიც ზემომოყვანილ მავალითებშია. ასეთი შესატყვისობაც რომ არ ვეჭვონოდა, საქმარისთა ადამიანს ესაიის 32₁₁-ის მსგავსი ცნობა წაე-კითხა, სადაც ნათქვამია: „ქუეყანასა ზედა ერისა ჩემისა ეკალნი და თივი აღმოსცენდეს“-ო, რომ ცხადი გამხდარიყო, რომ ძველ ქართულში „თივაჲ“ გათიბულ, გამხმარ ბალახს-კი არ ჰნიშნავდა, არამედ ახლად ამოსულსა და საზოგადოდ ნედლ, მოუთიბავე ბალახს. ამასვე ადასტურებს ამ შემთხვევაშიც ბერძნულ-ლათინურ-სომხური შესატყვისობა ი χῆραις, vepres, χυμα.

ს. ორბელიანის ზემომოყვანილი განმარტება მხოლოდ იმ მხრივ არის საეულისხმო, რომ აქ თივას უკვე ისეთი მნიშვნელობა აქვს მიუთვინებელი, რო-გორც თანამედროვე ქართულშია. ცხადია, რომ თივას გათიბული, გამხმარი ბალახის მნიშვნელობა მე-XVII ს-ზე უწინარეს უნდა ჰქონდეს მინიჭებული. გა-მოსარკვევია, სახელდობრ, რა დროითგან შეიცვალა ამ სიტყვის თავდაპირველი მნიშვნელობა.

თივა“ მარტო ძველ სამწერლობო ქართულში არ ჰნიშნავს ნედლ ბალახს: ოდნავ ფონეტიკურად შეცვლილი, „თივა“-ს სახით, ეს ტერმინი მეგრულსა და ქანურშიც მოიპოვება. მაგრამ, თუ მეგრულად იგი იმასვე ნიშ-ნავს, რასაც ახალ ქართულში თივად ვგულისხმობთ, ე. ი. მოთიბულ, გამხმარ ბა-ლახს, ქანურს ამ ტერმინის ძველი მნიშვნელობა დაუკავს და ისევე, როგორც ძველ სამწერლობო ქართულში იყო, იქაც, ქანურშიც, „თიფი“ ბალახს, სწორედ ნედლ ბალახსა ჰნიშნავს. თივის თანამედროვე მნიშვნელობით გამოსაბატავად ქანურში ტერმინად „ხომულა თიფი“ ან „ხომულა თიფი“ (ქ. გ., 147), ე. ი. ხმელი ბალახი იხმარება. ბალახს ვთიბავ ქანურად იქმნება, „თიფი ბკაირუჲ“ ე. ი. თივას (ბალახს) ვკრი. ცხადია, რომ „თიფი“-ს ასეთი, ნედლი ბა-ლახის, მნიშვნელობა ქანურს იმ უძველესი დროითგან უნდა ჰქონდეს დაკული, როდესაც ქანური ჯერ კიდევ საზოგადო ქართულს ჩამოშორებული არ იყო.

ზემოჩამოთვლილ ტერმინთაგან ყველაზე ადვილ გამოსარკვევად ადამიანს „მწუანილი“ ეჩვენება, რათგან ამ ტერმინის შინაარსი ცხად-ყოფს, რომ აქ მცენარის ფერსა ჰქონდა უმთავრესად ურადლება მიტყუელი. ამიტომ საფიქრე-ბელი იყო, რომ „მწუანილი“ უნდა ყოველგვარი მწვანე-მცენარის აღმნიშვნელი ყოფილიყო. მაგრამ უკვე ს. ორბელიანს აქვს განმარტებული, რომ „მწუანი-ვილი ყოველივე ბალახი“-ს სახელს წარმოადგენდა (ლექსიკ.). მაშასადამე, არამცთუ მერქნიანი მცენარეები, ხეები, ბუჩქები და ყვავილებიც-კი მწუანილთა ჯგუფად არ იგულისხმებოდნ. თანამედროვე ქართულში, როგორც ცნობილია, მწვანილად ყოველივე ბალახიც კი არ იგულისხმება, არამედ მხოლოდ ადამი-ანის საქმელი ბალახი. რა მნიშვნელობა ჰქონდა ამ ტერმინს ძველად? ნათარგმნი ძეგლების მიხედვით „მწუანილი თივისაჲ“ უდრის ბერძნულს ἄχραις χῆραις, ლათინურს herba virens-ს და სომხურს բանჯარ խոտայ (შესაქ. 1₁₁₋₁₂)-ს. მაგრამ „მწუანილი ველისაჲ“ უკვე ბერძნული χῆραις ἄχραις-ს, ლათინ. virgultum agrī-ს, სომხური բանჯარ վայրի-ის შესატყვისობას წარმოადგენს.

ბერძნული პირველ შემთხვევაში საძოვარ ბალახს, მეორე შემთხვევაში მწვანილსა ჰნიშნავს, ლათინური-კი პირველ შემთხვევაში—ნედლ, მწვინე ბალახს, მეორეში-კი virgultum-ი უკვე ბუჩქს ჰნიშნავს. ქართველ მთარგმნელს ბერძნული თარგმანის მიხედვით გაუგია და მწვანილი მის თარგმანში, რასაკვირველია, ბუჩქად არ იგულისხმება.

არსენ იყალთოელს „მწუანილი“ („ესეოდენ ფრიადსა აღწენებენ... მოთმინებასა, ვიდრეა მწუანილისა რაჲსამე ჰამასა კმაიყოფენ“-ო: ხრონიკ-ლრაფი, 16მ.,-16) ბერძნული ἡ ποιη-ს შესატყვისად აქვს ნახმარი (ποιηματιν: 1, 331), რომელიც მცენარეს, ბალახს, საძოვარსა ჰნიშნავს.

გ. მერჩულის სიტყვით, ოპიზის პირველი მეუღაბნოენი „იზრდებოდეს მძოვართა სახედ მწუანილითა და ხილითა, ხოლო რომელიმე მცირედითა პურიითა“-ო (ქა გვლ ხნძთლისა, გვ. 6-ზ). ამ ადგილითგან მხოლოდ იმის დასკვნა შეიძლება, რომ მწუანილი ისევე იქმეოდა, როგორადაც მძოვნელი საქონელი სჭამს, ე. ი. საკეებად მცენარის ნიადაგზედ ათი ნაწილი ნედლი, მოუხარ შავი უხმარიათ.

მწუანილის გარდა, იხმარებოდა „მწუანილოვანი“-ც (ივანე სოლომ., 27₂) ბერძნული χλωρον-ისა, ლათინ. pratum-ისა და სომხური բանջար-ის შესატყვისად.

„მდელოა“ ესაიას 19₂-ში გვხვდება ეს χλωρον-ის, მწვანილის მნიშვნელობით. სომხურად լուսմարդ-ია, ე. ი. წყალმცენარეებით მოყენილ ადგილად არის მიჩნეული. ეს ტერმინი არსენი იყალთოელს გ. მონახონის ქართულ თარგმანში მოვბოვება. ერთგან სწერია: „კოსტანტი, რომელსა იგი ეწოდებოდა მწვინე მდელოსა ფერობისათვის ფერისა პირისა მისისა“-ო (გვ. 253₂), მეორეგან: „ქუეყანაჲ აღმოაცენებს მდელოსა თივისასა“-ო (გვ. 58₂). პირველ შემთხვევაში „მდელოჲს ფერობისათვის“ უდრის ბერძნულს ἡ ἐν τῷ ἄχλωρον-ს II), 484, ე. ი. მეტისმეტი ფერმკრთალობისათვის. მეორე შემთხვევაში „აღმოაცენებს... მდელოსა თივისასა“ უდრის დედნის βλαταται... βλαταται χλωρον (I, 128). მაშასადამე „მდელოა“ ἡ βλαταται-ს შესატყვისობად არის ნახმარი.

ეს ტერმინი ქართ. ძეგლებშიც გვხვდება. მარტვირის ცნობით ასურელი მამანი საზრდოს ადვილად შოულობდენ, რათგან „იყო მათდა საზრდელად მდელოთაგან ქუეყანისათაჲ“-ო (მარტვირი, ცა შიოსი, საქ. საზ., 227). დავით გარეჯელის ცხობაშიც ნათქვამია, რომ დავითი და ლუკიანე „საზრდელი მოირეწდინ... მდელოთა ძირთანი და მწუანილთანი მუნ აღმოცენებულთანი“-ო (საქ. სამ. 271). ეს მთაღმწერელსაც მოთხრობილი აქვს: „მოიწია თუე მისი და აღმოსცენდა მდელო“-ო (*830, გვ. 675).

სამწერლობო ქართულის „მდელო“-ს შესატყვისად მეგრულში „ნდოლო“-ა, რომელიც მწვინეულობას, ბალახს და მცენარეს ჰნიშნავს. გვირილას მეგრულ სახელ „ლმჯიშ მდელოში“-ც დაუკლია ეს ტერმინი, რომელიც ლორის მდელოსა ჰნიშნავს (იხ. იოს. ყიფშიძის მ. გ., 228). ს. ორბელიანის განმარტებით „მდელო არს ყოველივე მწვანილი ველისა“ და თავის სიტყვა-

ბას საბუღად მალაქიას 3, აქვს აღნიშნული (ლექსიკ.). ბერძნული შესატყვისობაჲ ამას აღსტურებს, რათგან იქ ἡ ποιη არის ნახმარი, რომელიც ბალახსა და საძოვარს ჰნიშნავს.

მაგრამ ეს ქართული ძეგლებით არ მართლდება. დავით გარეჯელის ცხობის ავტორს „მდელოა“ და „მწუანილი“ ცალკეაღვე აქვს დასახელებული: დავითი და მისი მოწილე ლუკიანე გარეჯის უღაბნოში „საზრდელი მოირეწდინ რომელთამე მდელოთა ძირთანი და მწუანილთანი მუნ აღმოცენებულთანი“-ო (საქ. სამოთხე, 271). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ „მდელოა“ და „მწუანილი“ ერთი-და-იგივე არ ყოფილა. ზემომოყვანილი წინადადების მიხედვით საფიქრებელი ზდება, რომ აღამოთანი მდელოთა მხოლოდ ძირსა სჭამდა, რომელიც, რა თქმა უნდა, მწვინე არ იყო და ამის გამო მას მწვანილის სახელი არ შეეყენიდა. მწუანილად-კი აქაც ისეთი მცენარე იგულისხმება, რომლის ძირს-კი არა, არამედ ნიადაგს ზევით ამართულ ფოთოლ-ღეროებს სჭამდენ.

საკვებ ბალახთა აღსანიშნავად ძველ ქართულ მწერლობაში ზოგად ტერმინად მიღებული იყო „მხალი“-ც.

„მხალი“ მათეს 13₂₁-შია ნახმარი. იქ სწერია: მარცვლი მძოვისაჲ მიიღო კაცმან და დასთესა თვისა მტოლისა და თუმცა იგი „უმცირის არს ყოველთა თესლთა“, მაგრამ „რას ემს აღობნდის, უფროჲს ყოველთა მხალთა არს იგი“-ო. ამ ადგილას „მხალი“-ს შესატყვისად ბერძნულად ეს სჯავთ. ლათინურად cibus-ია და სომხურად აქაც բանջար-ია ნახმარი.

გ. მონახონის ხრონოლოგიის არს. იყალთოელის თარგმანშიც გვხვდება გამონათქვამი „მხალი მწუანილსაჲ“ (73), რომელიც ქართველ მთარგმნელს ბერძნული დედნის სჯავთ χλωρον-ის გადმოსაცემად გამოუყენებია. ამგვარად „მხალი“ ეს სჯავთ-ს შესატყვისად არის მიჩნეული. ბერძნულად-კი „ლახანა“-მოსტყვეულობას, მწვანილეულობას ჰნიშნავდა.

მეფეთა-კლარჯეთის უღაბნოთა აღწერილობაში გრიგოლ ხანძთელს აღნიშნული ჰქონია, რომ იქ სახნავ-სათიბი. ვენახები და მტოლები ცოტა ჰქონდათ, მაგრამ სამაგებროდ საკვები „მხალითა ველისათაჲ არს სიმრაველე ურცხვ“-ო (ქა გვლ ხნძთლისა, გვ. 22).

ს. ორბელიანს მათეს 13₂₁ დამოწმებით განმარტებული აქვს, რომ „მხალი... არს რაჲც მწუანილი, კაცთაგან საკმელად დათვისებინს“-ო (ლექსიკ.). გამოდის, რომ მხალი მხოლოდ კულტურულ საქმელი მცენარის სახელი იყო. ნამდვილად-კი მხალს ამაზე გაკილებით უფრო ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა და, დათვისილ მხალს გარდა, მრავალი დაუთვისებელი, ველური მხალიც არსებობდა და საკმელად იხმარებოდა.

ეახუ შტის ამ ტერმინის მნიშვნელობა სხვათაგან აქვს განმარტებული. მისი სიტყვით, „ტყეათა და ველთა არიან მრავალნი სურნელნი, საზამთროდ სახმარნი, ბაღახნი, მხალიდ მოდებულნი“-ო (გვრჯე, 56-58). აქეთგან ჩანს, რომ მხალი ტყის და ველისა ე. ი. როგორც უკვე ნათქვამი ვეჭვობდი, აღამიანის საკმელად განკუთვნილი ველური ბალახი ყოფილა. მაგრამ, ეახუ შტის განმარტებით, მხალი თითქოს „საზამთროდ სახმარი“ საკვები უნდა-

ყოფილიყო. მაშასადამე, მხალისაგან დამზადებული საკმელი გამხმარი მცენარეულობისაგან უკეთებიათ. საკმლის გასაქეთებლად, მხალი, რა თქმა უნდა, ხშირად ზამთრისათვისაც გახმობილი და დაუნჯებული ჰქონდათ, მაგრამ ნელსა და ახალ-მოსულსაც ხმარობდნენ. მწვანისა და მხალს შორის ის მსგავსება იყო, რომ ორთავეს უმთავრესად ზედა ნაწილი, ფოთლები, იყო საკმელიდ განკუთვნილი, მაგრამ ის განსხვავება არსებობდა, რომ მწვანელი უმადაც, მოუხარშავიც, იჭმეოდა, მხალს-კი მოხარშულსა და საგანგებოდ საკმელად მომზადებულს აკეთებდენ ხოლმე.

§ 2. მცენარეთა უძველესი კლასიფიკაცია

„ნერგი“ ბერძნული ἡ ἀράνη-ს, ლათინური arbors-ისა და სომხური *ხიხან ბაიოკ*-ს შესატყვისად არის ნახმარი (შესაქ., 21₁₂). არც ერთი ამათგანი ქართული ტერმინის ნამდვილ შესატყვისობას არ წარმოადგენს და ამიტომ ნერგის ძირითადი მნიშვნელობის ამ საშუალებით გამოჩვენება შეუძლებელია.

არც დაბადებისა და არც სხვა ნათარგმნი ძეგლების მიხედვით მცენარეულობის ძველი ქართული კლასიფიკაციის გამორკვევა, ან გინდ მარტო ზოგადად გათვალისწინება, არ შეიძლება. ტერმინებითა და ორიგინალური ქართული ძეგლებით ამ საკითხის შესწავლა, რასაკვირველია, შედარებით უფრო ადვილია. მაგ. ტერმინები „ნერგი“ და „მცენარე“ საშუალებას გვაძლევენ უძველესი ქართული ბოტანიკური კლასიფიკაციის ერთი საუფუძველთაგანი გამოვარკვეოთ. ხოლო, ამავე პრობლემის შესასწავლად, ნიკოლოზ გულაბერიძეს თავის თხუზულებაში ერთი საგულისხმო ადგილი მოეპოვება, სადაც ნათქვამი აქვს: „ჩუუყენიერნი... იგი ფერად-ფერადნი მცენარენი ყუავილთა და ნერგთანი, შინაურთა და ველურთანი, რომელიმე საგემებლად, დამატკბობელად სასათა, ხოლო რომელიმე სასურნებელად და სურნელმყოფელად საყნოსელთა“-ო (ნიკოლოზ კუზი, საკითხავე სუეტისა ცხოველისაჲ, 38).

ამ დებულების მიხედვით „მცენარენი“ ორ მთავარ ჯგუფად არიან დაყოფილნი: ერთ ჯგუფს „ყუავილნი“, ანუ ყვავილოვანნი შეადგენენ, მეორეს კი „ნერგნი“, ანუ ნერგოვანნი. თავის მხრივ ყვავილნიცა და ნერგნიც, მაშასადამე, საზოგადოდ მცენარენი, სადაურობისა და მიხედვით შესაძლებელია ყოფილიყვნენ, ან „შინაურნი“, ან „ველურნი“.

საფიქრებელია, რომ რაკი ნ. გულაბერიძეს ყველა მცენარენი, ყვავილოვანნი იქმნებოდნენ, თუ ნერგოვანნი, შინაურნი, თუ ველურნი, მათი, ან საგემებლად, ან სასურნებლად გამოყენებადობის თვალსაზრისით შეფასებულნი ჰყავს და მიჩნეულნი არიან ან „საგემებლად“, „დამატკბობელად სასათა“, ე. ი. საკმელად, ან და „სასურნებლად“, „სურნელმყოფელად საყნოსელთა“. ამიტომ დაპიწყებია, რომ ამ ორ კატეგორიას გარდა ხეთა მრავალრიცხოვანი ჯგუფიც არსებობდა, რომელიც ადამიანს არც საგემებლად და არც სასურნებ-

ლად ჰქონდა გამოყენებული, არამედ სამეურნეო მიზნით, ვითარცა ასაგებს, საწვავსა და იარაღ-პურველ-ავეჯიულობისათვის აუცილებლად საჭირო მასალას ხმარობდა.

თუმცა ნ. გულაბერიძეს მცენარე ზოგად ცნების გამოშატველად მიიჩნდა და მხოლოდ ყუავილსა და ნერგს სთვლიდა განსხვავებულ კატეგორიებად, მაგრამ ქარ თულში თავდაპირველად ეგონებ, მცენარე და ნერგიც უნდა დაპირისპირებულყოფილიყო.

თუ ადამიანი ტერმინებს, „მცენარე“ და „ნერგი“, აგებულობის მხრივ ჩუუკირდებდა, ამ სიტყვების ძირითად, თავდაპირველ, მნიშვნელობას და მათ შორის არსებულ განსხვავებასაც ადვილად მიაგნებს. „ნერგი“, უპიკელია, რგვა ზნისაგან ნაწარმოები მიმღობაა და თავდაპირველად დარგვით მოყვანილი ყოველნაირი მცენარის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

ბოტანიკითგან ცნობილია, რომ მცენარეთა მთელი რიგი არსებობს, რომელთა გამრავლება, ან მოყვანა მხოლოდ დარგვით შეიძლება: უნდა მოჭრილი ტოტი, თუ კვირტი მიწაში ჩაირგას და მარტო ამის შემდგომ და ამ გზით შესაძლებელია, რომ ამ მცენარემ ნიადაგში ძირი გაიდგას და „აღმორჩება“, ამოსვლა დაიწყოს. ასეთ მცენარეთა ჯგუფს მაგ. ტირიფი, წნორი, ვერხვი, ვაზი, კარტოფილი და ბევრი სხვა ეკუთვნის (იხ. ზ. ყანჩაველის ბოტანიკა I, 1927 წ.გამ., გვ. 243—245).

ამ ტერმინის ასეთი მნიშვნელობა ს. ორბელიანსაც არ გამოჰპარვია და ლექსიკონში განმარტებული აქვს: „ნერგნი: ხე და ბალახი დარგული“-ო.

„მცენარე“ თავდაპირველად თესლოვან მცენარეთა აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, რომელიც რგვით-კი არა, არამედ თესლითგან აღმოცენებით ჩნდებოდა ხოლმე.

მხოლოდ მერმე უნდა იყოს ეს სიტყვა ზოგად ტერმინად ქცეული. ამა-რადვე „დანერგვა“ შემდეგში მარტო ნერგიან მცენარეთა ზრდა-გამრავლების პროცესის გამოსახატავად-კი არ იხმარებოდა, არამედ თესლოვანთათვისაც, ასეთ შემთხვევაში „დანერგვა“ იმ პროცესს აღნიშნავდა, როდესაც თესლისაგან მიწაში ფესვები გამოჩნდებოდა, მცენარე ძირს გაიდგამდა და ამოჯგუილებას დაიწყებდა.

ეს გარემოება იოანე საბანისძის შემდეგი სიტყვებით შტკიცდება: „მარცულ მლოგვს ეწოდება, რამეთუ დაიქინებს თავსა თუსსა... რათა ურნატსა... დაენერგოს და ღრმად ძირნი დაიბნეს და რტოთა მათზედა... შეგკრიბნენ... და აღმალდეს“-ო (წმმა ჰაბოასი 13).

ამგვარად, მცენარე რომ ამოვიდეს, „მარცვალი“ უნდა ხნულის კვალში „დაენერგოს“. დანერგვა „ძირთა დაბზა“-ს, ფესვების ნიადაგში გაბზასა და გადგმას წარმოადგენდა.

§ 3. მცენარეთა ორგანოებისა და მათი მომშენებლობის ტერმინოლოგია

მცენარე ორი მთავარი ნაწილისაგან შედგება, რომელთაგან ერთი მიწაშია, მეორე ნიადაგს ზევით არის ამართული. ჰედა, ნიადაგში ჩამდგარ, ნაწილს მაშინაც „ძირი“ ეწოდებოდა.

პრკმეცია. დ. გურამი შეილსაც „აღერება“ ბოსტნეულზე გამოუთქვამს: „ვით-
ბოლოკი მქნა აერეზი, ამაჩოყა, ამაღერა“-ო (დავითიანი, გამოც. 1911 წ., გვ. 97).

საბაას განმარტებით, „აჩოყება“ უყამოდ მხალთ აღერება“
ყოფილა (ლექსიკ.), ე. ი. უდროოდ, ასწრაფებით მალალი ღერის გაკეთებას.
პნიშნავდა და „აღერება“-ც, რასაკვირველია, ამავე მოვლენის დასახასიათე-
ბლად იხმარებოდა.

სხვადასხვა გვარობის მცენარის მიწის-ზეთით ნაწილის აღსანიშნავად
სხვადასხვა ტერმინი ყოფილა. ასეთ ტერმინთაგან დაბადების თარგმანში
„წუელი“ და „ღერწამი“ გვხვდება. პირველი ამათგანი მათეს 7, და „შია
ნახმარი და უდრის ბერძნულს. თს *αράφαις*-ს, ლათინ. *festuca*-ს და სომხ. *ჭჩ*-ს.
ს. ორბელიანსაც ამ ადგილის დამოწმებით ნათქვამი აქვს: „წუელი
არს ყანის წირი (ე. ი. ხაზი) ვიდრე კუვილამდე“-ო (ლექსიკ.).
მაშასადამე, წუელი ყანის მთელი ტანის აღმნიშვნელი ყოფილა ნიადაგის ზედა-
პირითგან მოყოლებული თავამდე.

დაბადების თარგმანშივეა ტერმინი „ღერწამი“-ც. იობის 24²²-ში ნათქვა-
მია: მეტისმეტი გვალვისაგან „კუვილი ღერწმისაგან მყის განეარდა“-ო,
თავთავი მოსცვივდაო. ბერძნულად აქ ნახმარია *ή αλάμυ*, ლათინ. *summitates*
და სომხ. *ჭაჭ*. საფიქრებელი იყო, რომ აქ ქართველ მთარგმნელს ღერწამი იმი-
ტომ აქვს ნახმარი, რომ ბერძნულად სწორედ ღერწმის აღმნიშვნელი სიტყვა,
„ჭეკალამე“-ა.

ს. ორბელიანის განმარტების მიხედვით, ღერი მარტო უმეტესო მცე-
ნარეთა სხეულის აღმნიშვნელი იყო. მაშასადამე, მერქნიანი მცენარეებისათვის,
მაგ. ხისათვის, სხვა ტერმინი იქმნებოდა. გამოქვეყნებულ ძეგლებში არსად, რამ-
დენადაც გადაკითხვით გამოკვლევა შეიძლება, ისეთი მკაფიო ადგილი, რომლის
მიხედვითაც ხის ტანის, ასწვრივი მთავარი ნაწილის, აღმნიშვნელი ტერმინის
გამორკვევა შეიძლებოდეს, არა ჩანს. ჩახრუხადის შესხმის ერთი ტიპის მი-
ხედვით, საფიქრებელია, რომ ასეთ ტერმინად უნდა „ზრო“ ყოფილიყო. მგო-
სანს ნათქვამი აქვს:

„ი ცის კარებით
იცისკარებით

შენთა ბროლ-ვარდთა ზრო ნაფუნჩევად“¹.

„ზრო“ აქ ადამიანის სხეულის, აღნაგობის, მნიშვნელობით არის ნა-
ხმარი. ს. ორბელიანის განმარტებით-ქი „ზრო ისრის ტანი“-ა, მაგრამ
„კაცთაც ითქმის“-ო (ლექსიკონ.). რაკი ისარსა და ადამიანის სხე-
ულს შორის მსგავსება მხოლოდ სისწორის მხრივ შესაძლებელია იყოს, ამიტომ
საფიქრებელია, რომ ისრის ტარსაც ზრო უნდა, ვითარცა ხის აღერებულ ნა-
წილს, ეწოდებოდეს.

„ზრო“ ზმნად ქცეულა და ვეფხისტყაოსანშიც არის ნახმარი. იქ ნათქვა-
მია: „საბრალოა ოდეს ვარდი დაეთრთვილოს, და-ცა-ეზროს ვის ბალახში არა“

¹ იხ. ნ. მარჩის გამ. TP, წიგნი IV, გვ. 98, სადაც პირველი ორი სტრიქონის ტექსტი
სხვანაირად არის დაყოფილი.

გვანდეს და ღერწამი ტანად ეზროს“ (აბულ. წ. 137). ვარდის ტანს „ღერწამი“-
ეწოდებოდა, მაგრამ რაკი ზედარება ადამიანის ეხება, ამიტომ მისი ტანის შესა-
დარებლად ხის ტანის სახელად „ზრო“-ა აქ გამოყენებული.

ხის ზროს აქვს რტობი. „რტოა“ შემდეგში ფონეტიკურად შეიცვალა
და „შტო“-დ იქცა. რტო მერქნიან და ზუტკოვან მცენარეებსა აქვთ. მათეს
13²²-ში მოთხრობილია იგავად, რომ დათესილი მღოგვის მარცვალი, იმისდა
მიუხედავად რომ მხალია, მტელში, ბოსტანში დასათესეს თუ არა, სიმალით
ყველა მხალს გადააქარბა „და იქმნის იგი ხეა დიდ“ და „მოვიდიან მფრინველნი
ცისანი და დაადგრიან რტოთა მისთა“-ო, შტოებზე, ტოტებზე ფრინველები
სხდებოდნო. ესაიას 18²-შიც ნათქვამია: ხეებს „რტონი მიუხენეს და აღმო-
ქრნეს“-ო. „რტოა“ უდრის ბერძნულს *ή αλαμυ*-ს, ლათინ. *ramus*-სა და *ra-
musculus*-ს, სომ. *რამ*-სა და *რამ*-ს.

თუ ხეს ბევრი რტო ჰქონდა, „რტომრავალი“ ეწოდებოდა. წა ნინოს
ცხორებაში ნათქვამია: მცხეთასა და არმაზში „ღდა ხეა შტენიერი ზრინჯისაჲ,
მალალი და რტომრავალი“-ო (Omn. II, 755).

მცენარის ღეროსა და ხის რტოს ფოთლები ჰქონია, ასხია ხოლმე.
ძველ ქართულში იმ ცნების აღსანიშნავად მხოლოდ „ფურცელი“ იყო მიღებუ-
ლი. აყოველნი ხენი მალნარისანი შეიმოსნეს ფურცლითა“-ო (წა ნინოს
ცა Omn. II, 788). ესაიას 34²-ში, ნათქვამია: „მოცკვენ ვითარცა ფურცელ-
ნი ვენაქისაგან (ე. ი. ვახისაგან) და ვითარცა... ფურცელი ლეღვისაგან“-ო.
ფურცელი ბერძნული თს *φύλλον*-ის, ლათინ. *folium*-ისა და სომხ. *ახფი*-ის
შესატყვისობას წარმოადგენს.

ხის „შემოსვა ფურცლითა“ რომ დაიწყებოდა, მისი „ფურცლიანობა“ და
„ფურცელ-დაფურცვებელობა“ გარკვეული დროის განმავლობაში გრძელდებო-
და, რომლის შემდგომ ფურცლების „დაცვლა“ იწყებოდა ხოლმე. წა ნინოს
ცხორებაში მოთხრობილია, რომ გაოცებული ერი შესცქეროდა ხის „მწუანის-
ფერობასა მას და ფურცლიანობასა დღეთა გაზაფხულის პირისათა, ოდეს
სხუაჲ ხეა კმელ იყო, ხოლო იგი ყოვლადე ფურცელ-დაფურცვებელ“ იყო
(Omn. II, 788).

ს. ორბელიანიც ფურცელსა და ფოთოლს, ანუ ფოთელს სინონიმებად
არ სთვლიდა, არამედ ერთმანერთისაგან არჩევდა. მას ნათქვამი აქვს: „ფურცე-
ლი ეწოდების ხეთო და მოლთა მწუანეთა, ხოლო ფოთელი ყვავილ-
თაგანისა ერთსა ფურცელსა“-ო (ლექსიკ.: ფოთელი). მაშასადამე, ფოთო-
ლი ყვავილის ფურცლის აღმნიშვნელი ყოფილა. მაგრამ ზმნა ყვავილის „გა-
ფურჩქნა“ უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თავდაპირველად ფურცელი ყვა-
ვილის ფურცლის აღსანიშნავადაც უნდა ყოფილიყო მიღებული და მნიშვნელო-
ბით ფურცელსა და ფოთოლს შორის რაღაც სხვა განსხვავება უნდა ყოფილიყო.
ამ ორივე ტერმინის ძირითადი მნიშვნელობის გამორკვევა გაგვიადვილდებოდა,
მათი ეტიმოლოგია რომ გამორკვეული გვქონოდა.

გარკვეულ დროს მცენარეს ყვავილი გამოაქვს ხოლმე. ამ ხანას „აღყვავე-
ბა“ ეწოდებოდა (ესაიას 18²: *ἀνθίστα, effloresco, ათიჭჩი*). აქვავებას თავისი
დასაწყისი და დასასრული ჰქონდა. დასაწყისში ჯერ მხოლოდ თავშეკრული კო-

კორი იყო. ასეთ შეკრულს, გაუშლელ ყვავილს „კოკობი“ ეწოდებოდა (ვეფხისტყაოსანი, აბულ. § 95). ასევე აქვს ეს ტერმინი განმარტებული ს. ორბელიანსაც (ლექსიკ.).

მცენარე-ბილნართა კოკობის ვაშლას „ყუავილი“ და „ყუავილის აღყუავთბა“ ეწოდებოდა აღყუავნეს ყუავილი მკაწიბობი“ (ესაიასი 18₂). ბერძნულად ამის თ. ძაწი; და ძაწიჲ უდრის,—სომხურად ბაყისქ, ბაყისქ, —ლათინურად eifloresco და flos.

ყვავილის დასრულებას, ანუ დაყვავილებას მცენარეთა საშეფოში მოსდევდა „აუხლობა“. დაყვავილებას „ყუავილის დასრულება“ ეწოდებოდა: „ოდეს დასრულდეს ყუავილი“-ო (იქვე). „თესლობა“ ძველ ქართულში ზმნის სახითაც ყოფილა გაერთელებული. გამოსლვათა 9₃₁32-ში ნათქვამია: „სელი თესლორდა“-ო. ბერძნულში ამის შესატყვისად ნახმარია თ ძ ძაწი თაჲყაჲსი, სომხურში ასხანსაყხაყ ზო, და ლათინ. linum jam falliculos germinaret. დასრულებას ყუავილის „დაცვენა“ სდევდა თან (იობ., 15₃₃).

თესლგამომღებ მცენარეებს თესლობის შედეგად თავში „კუწვილი“ უწოდებოდა: „დაქნა... სიციხესა შინა... ვითარცა კუწვილი ლერწმისაგან, შუის განვიარდა“ (იობნისი, 24₃₄). სამხსონმა „მოწვა კუწვილი ზუნთავან“ (მსაჯულთა 2, 15₃). გვხვდება ეს ტერმინი მათეს 12₃-შიც, სადაც ნათქვამია: „წარვიდოდა იესუ დღესა შაბათსა ყანობი ჩსა შათსა, ხოლო მოწაფეთა მისთა შეგმშია და იწყეს მუსსრვად თავსა კუწვილისასა და ქამად“.

კუწვილი საბა ორბელიანის სამართლიანი განმარტებით „ყანის თავთაჲი“-ო (ლექსიკ.). იგი ბერძნულ ნ ძაყაჲ-ს, ლათინურს spica-ს და სომხურს ნააჭ-ს უდრის.

ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს, რომ „ჭა ყანის თავთაჲის მკაწლი“-ს აღსანიშნავადაც იხმარებოდა (ლექსიკ.).

თესლოვანი მცენარეულობის მარცვალს ჰეფარავს ყოველმხრივ შემცველი გარსი, რომელსაც „კალი“ ეწოდება. ს. ორბელიანს განმარტებული აქვს, რომ „კალი“ ზეარბლის ბუდესა ჰნიშნავს, მაგრამ, უფრო სწორედ რომ ითქვას, მარცვლის ბუდეს წარმოადგენს.

„კილის“ ეტიმოლოგიისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გასიგებად საუბრადღებოა, რომ „კილი“, „კელი“ და „კილი“ შევრულად ერთ შეკვრას და მნას ჰნიშნავს (მ. გ., 264). ხოლო „კილუა“ და „კელუა“ შეგ. დაკეტას ჰნიშნავს, „კელერი—დაკეტის, „კელარი“—საკეტს, ზოქლომს (იქვე, 264).

ეს ძირი და სიტყვა ქანურშიც არსებობს. იქ „კილა“ და „კოლა“ კლიტე-გასალუმს ჰნიშნავს და „კილერი“—დაკეტის (მ. გ., 156 და 155). საუბრადღებოა, რომ ლილის შესაკრავს და გადასაცემელსაც „კიკილი“ ჰქვიანს ვანურადაც „კელ“ კლიტე-გასალუმსა ჰნიშნავს (იგ. ნივარაძე P.-c. ცი., 152).

ამ ტერმინს რომ ასეთივე მნიშვნელობა ძველ ქართულშიც ჰქონდა, ამის გამოამტკიცებელი ტერმინი „კალი“-ა, რომელიც ეხლაც ცოცხალი სიტყვაა და ჩობა-ხალონის შესაკრავს ჰნიშნავს. ძველად-კი ეს ტერმინი ფართოდ იყო გავრცელებული და დაბადების თარგმანშიც არის ნახმარია. ს. ორბელიანსაც შეტანილი აქვს თავის ლექსიკონში და გამოსლვათა 26₃-ის დამოწმებით გან-

მარტებული აქვს: „კილი ლილის გარდასაცვამი“-ო. აღნიშნულ ძეგლში სწერია: „უქმნე მას კილოები იაკინთისა გრძელსა ეზოსა ერთისისა ერთ-კერპო შესაკინქველად“-ო. როგორც თვით შინაარსითგანაც ჩანს, კილოები შესაკინქველად, შესაკვრელად განკუთვნილი იყო და ბერძნულ თარგმანშიც ამის შესატყვისად უ ძაყსჲ არის ნახმარია.

გ. მთაწმინდელს თავის საისტორიო ნაშრომში მოხსენებული აქვს „ლილ-კალი“. მისი ცნობით ათონის ქართ. მონასტრის დამაარსებელთ სხვათა შორის შეუწირავთ „ოთხთაჲი, სტაფრამა შემოსილი და ვეცხლისა დილკილოთა“ (ცაჲ ივნი და ეფთხი, 17). ამ წიგნს ჰქონია ვერცხლის ლილისა და კილოებისაგან გაკეთებული შესაკრავები. ს. ორბელიანს განმარტებული აქვს თვითოველი ამ სიტყვათაგანის მნიშვნელობა: „ლილი არს მრგვალი და კილო გარდასაცმელი შესაკინქველი“-ო (ლექს.) ამგვარად „კილო“ წარმოადგენს ყოველმხრივ, ირგვლივ მომხვევ შესაკრავს, ან საკეტს. უქველია, ამავე სიტყვისთან არის დაკავშირებული თვალის „კილოები“, რომელნიც თვალის ქდეთოვების მორგვალბულ კიდებს წარმოადგენენ.

საფიქრებელია, ამავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს „კლიტი“-ც და „კლიტა“, „კიტი“-აც, რომელიც ასე გასაოკრად შეიკავს ბერძნულს უ ძაწი; „კლიტას“-ს, შეტადოვ მის იონურს ნათ. ბრ-ის ძაყსი; „კლიტილ“-ს, „კლიტილ“-ს ამიტომ ამ ქართული და ბერძნული, ისევე როგორც ლათინური clavus-ის, ურთიერთი დამოკიდებულების საკითხი ცალკე და განსაკუთრებით უნდა იყოს განიხილული.

მაგრამ ამგვარად ჩვენთვის ისიც საკმარისია, რაც შემოიშლენილი ფიქტებისა და მოსახრებათა წყალობით გამოირკვა. სასწერლობო ქართულისა და მისი დიალექტებითგან ამოღებული მასალები, ვგონებ, უნდა სრული უსპველობით ცხად-ჰყოფდენ, რომ „კილი“-ს ძირითად მნიშვნელობას შემკრელობის, მოცვის ცნება შეადგენდა.

მარცვლეულის ბუდესაც „კილი“ სწორედ იმითავე უნდა ჰქონდეს ქართულად დარქმეული, რომ ხაოზს იგი მარცვლის ირგვლივ შემკველ და შემკრულ გარსად ჰქონია წარმოადგენილი.

აღსანიშნავია, რომ მათეს 12₃-ში ნახმარი გამონათქვამი „თავი კუწვილისა“ (—ნ ძაყაჲ, ლათინურ spica-ს) ტერმინი „კუწვილი“-ის შინაარსს თავთაჲის სრულ შესიტყვისობად თითქოს არ ჰხდის. ის სიტყვა არსებითად მარცვლების შემკველი მცენარის ხედა ნაწილის სახელია. იმასვე გვაფიქრებინებს დაეით აღმაშენებელის ისტორიკოსის გამონათქვამი „კუწვილი აღსაყვ ნაყოფითა“-ო (ცა მფსა დვთსი, *564, გვ. 332). მაშასადამე, „კუწვილი“ ნაყოფს, ანუ მარცვლებს შეიცავდა.

„მარცვალი“ უდრის ბერძნულს ο ძაწიჲ, ლათინ. granum-ს, სომხ. ასრმ-სა და ნაა-ს (მათე 13₃, ლუკა 17, და სხვაგანაც).

მაგრამ ძველ ქართულშიც მარცვალს მარტო მცენარეულობისთვის-კი არა, არამედ ხეხილისთვისაც ხმარობდენ. მაგ. ლევიტ. 19₃-ში სწერია: „არცა მარცვალი გენაკსა შენსა აღკრიბო“-ო. აქ, რასაკვირველია, ურბნის მარცვალი იგულისხმება და „მარცვალი“ ამ შემთხვევაში racemus-ს უდრის კიდევაც.

ტყვისობის გამორკვევა შეუძლებელი ხდება. მაგრამ საბაბს რომ ბუტკოს მნიშვნელობა სწორედ აქვს განმარტებული, ამას „ტყვენი გამობუტკოვის“ გამოწვევამაც ცხად-ყოფს. ბუტკო მართლაც ნაყოფის, ანუ უფრო სწორედ რომ ითქვას, ხილის ჩანასახს უნდა წინაშეგდეს.

ბუტკოსგან ნაწარმოებია ზენა „გამომბუტკვა“ და მიმღობა „გამომბუტკვარი“, რომელიც შეავთელსაც მოეპოვება: „მაშინვე ნახი თვით ეს ვენახი კეთილგანსხლული სოფრეტ მომრთმელი... ნამისა ცვართა გამობუტკვართა ნორჩთ ქანდაკებით მსთვად სასთვლებელი“ (ნ. მარჩის გამოც., 87, და 9).

მცენარე დაყვავილებიასა ჰქმნის სხვადასხვა მოყვანილობის, შედგენილობისა და თვისების სხეულებს. ამ შექმნის პროცესის აღსანიშნავად ძველ ქართულში სხვადასხვა ტერმინი იხმარებოდა: გამოცემა, გამოღება, ყოფა, ანუ სრულად გამოყოფა და გამოკვამა. მაგ.: „მოგცე თქვენ წვემა გამსა თვისსა და ქუყანამან გამოცეცის ნაყოფი თვისი და ხეთა ველისათა მოსცენ ხილი მათი“-ო (ლუციტ., 26, 3).

„აღმოსცენდა ჯიჯლი იგი და ნაყოფი გაპოილო“ (მათე: 13, 2).

„მე დავერგე შენ ვენაკი ნაყოფის გამოღებულა... ვითარ გარდაიქცე სიმწარედ“ (იერემ., 2, 11), „ნუ მოკვეთთ თქვენ ხესა ხილისა გამოღებულსა“-ო (2 შუაღლისა, 20, 10). ძველი იგი მოჰკათო, რომელ უწყოდნი ვითარ არა ხილისა გამოღებულნი იყოს“-ო (იქვე 20, 10).

„ნაყოფის გამოღებულნი“ უდრის ბერძნულს τὸ ξύλον ἀποποιῶν (ლათინურად სხეანირი თარგმანია) და სომხურს պսղարի-ს. ხოლო „ხე ხილისა გამოღებულნი“ τὸ ξύλον ἀποποιῶν-ს, ლათინ. lignum pomiferum-სა და სომხ. փայտ պսղարի-ს ეთანასწორება.

„აღმოაცენენ ქუყანამან... ხე ნაყოფიერი, მყოფელი ნაყოფისა და გამოილო ქუყანამან... ხე ნაყოფიერი, მყოფელი ნაყოფისა და“ (შესაქმეთა, 1, 11-12). „დავერგე ვენაკი... და აღვაშენე... წინ სასაწნებლე... და ველოდე ყოფად ყურძნისა“-ო (ესაიასი, 5, 2). „ყოფა“ და „მყოფელი“ უდრის ბერძნულს ποιῶ-ს და ποιῶν-ს, ლათინ. facere და faciens-ს და სომხურს ասինք-სა და պսղարի-ს.

იოანე საბანის ძეს ნათქვამი აქვს: „შუენიერი ჯიჯლი აღმოსცენდა ქუყანით და ნაყოფად გამოიკუნა... და ქუყანა ნაყოფითა აღაღეს“-ო (წმბ. 3, 3).

მცენარის მიერ დაყვავილების შემდგომ გამოღებულსა და მოსხმულს ნაყოფი და ხილი ეწოდებოდა. „ნაყოფი“ ზოგადი მნიშვნელობის ტერმინი იყო და, როგორც მარკელისათვის იხმარებოდა, ისევე ხეხილის ნაყოფისთვისაც. „ნაყოფი“ წარმოადგენს „ყოფა“, ან, უკეთ რომ ითქვას, „გამოყოფა“ ზმნისაგან ნაწარმოებ მიმღობას. ამ ტერმინის ზოგადი მნიშვნელობაც სწორედ ამ გარემოებით აიხსნება. ფსალ. 106, 7-ში ნათქვამია: „და თესეს ყანები და დაიხსნეს ვენაკები და ყუეს ნაყოფი იფქლისა“-ო. ამგვარად, ნაყოფად აქ ხორბლეულის მარცვლი იგულისხმება. მეორეს მხრით მარტვირის უწერია: „ვითარცა ფინიკი მსხმო ტკბილთა... ნაყოფთაგან“-ო (ც. 1 შიოსი: საქ. სამოთხე 223). გ. მერჩულსაც დასახელებული აქვს „ხეთისხილნი ნაყოფხავხენი“ (ც. 1 გგ. ზნ. თლსა, გვ. თ, სტრ. 75).

მაგრამ უკვე უძველეს ხანაშივე ტერმინს „ნაყოფ“-ს, ზოგადი მნიშვნელობის გარდა, თავისი სპეციალური მნიშვნელობაც ჰქონდა. „ნაყოფი“ და „ხილი“ იმით განირჩეოდნენ ერთი მეორისაგან, რომ ნაყოფს ველის უმერქნო მცენარე იძლეოდა, ხილს-კი ხე.

დაბადების ქართულ თარგმანში მაგ. ნათქვამია: „ველთაგან შეამღეთ ნაყოფსა მისა“ (ლუციტელთა, 25, 12), „ხეთა ველისათა მისცენ ხილი მათი“ (იქვე, 26, 4), „უკუეთუ ბრძანებთა ჩემთა ხვლოდეთ... ქუყანამან გამოცეცის ნაყოფი და ხეთა ველისათა მისცენ ხილი მათი“ (იქვე, 26, 4).

ხის თვით ცხიმოვან მარცვლეულთაც-კი ხილი ეწოდებოდა, ვ. მთაწმინდელი მაგ. ამბობდა: „კელარისა განსაგებელნი იყვნეს: გინა თუ ხეთისხილი იყვის, გინათუ ნიგოზი, გინათუ სხვა ხილი... ხოლო ოდეს მოიწიფის, კელარნი ზედას-ზედა გამოვიდოდინ მერტოქთა და მოქანხვიდინ ხილნართა“ (ც. 1 იე. ღ. ეფ. თსი, 50).

ნათარგმნ ძეგლებში ქართული „ნაყოფი“ უდრის ბერძნულ τὸ ξύλον-ს, ლათინ. german-ს და სომხ. պսղარի-ს, —ხოლო „ხილი“ ἡ καρπός-ს, ლათინ. pomum-ს და სომხ. պտուղ-ს.

ნაყოფთა უფრო სრული კლასიფიკაცია და ტერმინოლოგია ვახუშტისა და ს. ორბელიანის მოეპოვება.

§ 4. ხეებისა და ნაყოფ-ხილის კლასიფიკაცია

ხეები ორ მთავარ ჯგუფად იყვნენ დაყოფილი. ერთ ჯგუფს შეადგენდნენ „ხენი ნაყოფიერი“, მეორეს კილევ „ხენი მალნარისანი“. წა ნინოს ცხარებაში ნათქვამია: „ყოველნი ხენი მალნარისანი შეიმოსნეს ფურცლითა და ხენი ნაყოფიერი შეიმკვნეს ყვავილითა“-ო (ძინც. II, 788).

როგორც ქვევით, მეტყვეობის დარგში, განმარტებული იქნება, მალნარი ძველად ჯერ მუხის ტყეს და შემდეგ ზოგადად ხშირ ტყესა წინაშეადა. ამიტომ, უპიკველია, „ხენი მალნარისანი“ ტყის ხეებს, ხე-ტყესა წინაშეადა, ხოლო „ხენი ნაყოფიერი“ ხეხილს. მართლაც, არსენ იყალთოელს „ნაყოფიერი ხენი“ (იხ. ხრონოლოგი გ. მონაზონისა, გვ. 130, 3) ნახმარი აქვს დედნის ბერძნულ ἀποποιῶν-ს, ე. ი. ხილის გამოღები ხეების შესატყვისად (ს. 265). შესაქმეთა 1, 11-12-ში „ხე ნაყოფიერი“ ბერძნულს τὸ ξύλον ἀποποιῶν-ს, ლათინ. lignum pomiferum-ს უდრის.

ვახუშტის საქართველოში გავრცელებული ხილეულობა უფრო დეტალურად და ზედმიწევნით რანდენსაზე ჯგუფად აქვს დაყოფილი.

კლასიფიკაციის პირველ ჯგუფად დასახელებული აქვს „ხილნი წაქოტთა“, მეორე ჯგუფად „ხილნი ტყისანი“, მესამე ჯგუფად „ხილნი მთისანი“ (გვ. 56) და მეოთხედ „ხართა ხილი“ (იქვე, 62). არსებითად-კი ასე უნდა დალაგდეს და დაპირისპირდეს: „ხილნი მთისანი“ და ხილნი ხართანი გეოგრაფიულ-ზონადობის პრინციპზე არიან ერთმანეთისაგან განსხვავებულნი და დაპირისპირებულნი. კლასიფიკაციის მეორე წველის საფუძველად უკვე

20. ივ. ჯავახიშვილი. თბულებანი, ტ. IV.

კულტურულობისა, თუ ველურობის ცნებაა დადებული და კულტურული ხილე-
ულობის აღსანიშნავად ტერმინად მიღებულია „ხილნი წალკოტანი“, ვტლური-
სათვის-კი -- „ხილნი ტყიხანი“.

საბას ლექსიკონითგან ცხადი ხდება, რომ საქართველოში ხილეულობის
ვახუშტის თხზულებაში მოყვანილზე გაცილებით უფრო დაწვრილებითი
კლასიფიკაციაც არსებულა. ს. ორბელიანის განმარტებით: „ხილი ეწოდების
წალკოტთა მყოფთა ხილთა, ხეზედ სხმულთა ქერქრბილთა, ეი-
თარკა ვაშლთა, ბროწეულთა, ყურძენთა, ღვინთა და მისთანანთა.—ხოლო
ხული ქერქმაგართა, ვითარცა ნუშთა, ნიგოზთა, წაბლთა, ნაყუთა და მის-
თანათა.—ხოლო ხილი ბალახთა ზედა ბმულთა, ვითარცა ნესვთა, მელ-
საპეპონთა, კიტრთა, მარწყუთა და მისთანანთა.—ხოლო ხიჩატელი ველურთა,
ტყეთა შიგან უმუშაკოდ მოსრულთა, ხის ნაყოფთა-ო (ლექსიკ. „ხიჩატელი“).

თუ „ხიჩატელი“-ს ქვეშე საბას „ხული“ ქერქმაგარი ხილეულობის ტერმი-
ნად აქვს განმარტებული, საკუთრივ ხულის განმარტებაში ნათქვამი აქვს: „ხული—
ნაქუქმაგარი ხილი, ნუში, ნიგოზი, თხილი, წაბლი, ბუსტული და ეგვი-
თარნი“-აო (ლექსიკ.). ამავე მეცნიერის „ქერქი“-ს ქვეშე მოყვანილი განმარტე-
ბითგან ირკვევა, რომ „წაბლთა, წიფელთა და მისთანანთა“ ქერქს, ნაქუქის მაგიერ,
„ხეჭმა“ პრეპევი. რაკი წაბლისა და წიფელის, ისევე როგორც ფუსტულის ნა-
ქუქი, ანუ ქერქი, ნიგოზისა და ნუშის ნაქუქის მსგავსად, მაგარი არ არის, ამი-
ტომ „ხეჭმა“, როგორც ვტყობა, ნაქუქ-რბილი ხილეულის ჯგუფის ნაქუქის
სახელს წარმოადგენდა.

ამგვარად, საბას მიერ მოყვანილი კლასიფიკაცია ნაყოფს ორ შთავარ
ჯგუფად ჰყოფდა: ხის ნაყოფთა ჯგუფად, რომელთაც „ხილი“
ეწოდებოდა, და „ბალახთა“, ანუ უმერქნო მცენარეთა ნაყო-
ფთა ჯგუფად, რომელსაც „ხმილი“ პრეპევი.

ნაყოფთა მეორე დანაწილება დამყარებულია მათ თვისებების გარჩე-
ვის პრინციპზე. ამ თვალთსაზრისით ყველა ნაყოფი კლავ ორ
შთავარ ჯგუფად არის დაყოფილი: ერთ ჯგუფს „ქერქრბილნი“
შეადგენენ და ამ ჯგუფისად ვაშლი, ბროწეული, ყურძენი, ღვინი და სხვანი
არიან მითვლილნი. მეორე ჯგუფს „ქერქმაგანი“ შეადგენდენ. ამ ჯგუფის-
ად ნუში, ნიგოზი, წაბლი და სხვანი იყენენ მიჩნეულნი. ადვილი მისახვედრია,
რომ ქერქრბილთა სახელით ხორცრბილი, ანუ წვეწოვანი ნაყოფებია ნაგულის-
ხმევი და ქერქმაგართა ჯგუფად მშრალი ნაყოფებია მიჩნეული. მშრალ ნა-
ყოფთა ჯგუფი თავის მხრივ ნაქუქმაგარ და ნაქუქრბილ, ანუ ნა-
ქუქიან და ხეჭიან ჯგუფებად იყოფებოდა.

ტყის ველური ხის ნაყოფები ცალკე ჯგუფად ყოფილა
გამოყოფილი და „ხიჩატელი“-ად იწოდებოდა, მაგრამ სამწუხაროდ
ს. ორბელიანს არც ერთი ხიჩატელთაგანი არ დაუახებლებია, რომ გამოგვერ-
კვია, არსებობდა, თუ არა, ზემოდასახელებულს გარდა, ამ ჯგუფის კიდევ სხვა
რაიმე ნიშანდობლივი თვისება.

წერილობითი ძეგლებითგან აქვს ამოღებული ს. ორბელიანს ხული, ხმი-
ლი და ხიჩატელი, თუ ხალხში გავრცელებული სიტყვები იყო, არა ჩანს, მაგრამ

„ხმილი“ მაინც ძველი ტერმინი უნდა იყოს. როგორც „ნაყოფი“ გამოყოფის-
გან ნაწარმოები მიმღობაა, ისევე „ხმილი“, ანუ უფრო სწორედ რომ დაიწე-
როს, „კმილი“ მიმღობაა გამოკუმა ზმნისაგან ნაწარმოები, რომელიც, როგორც
უკვე დაერწმუნდით, ნაყოფის გამოღების აღნიშვნელი სახელზნა იყო, საფი-
ქრებელია, რომ კმილი ან ხმილი, ხილი, ხული და თვით თავთავის აღნიშვნელი
„კუვილი“-ც-კი იმავე კუმა, ანუ გამოკუმა ზმნისაგან ნაწარმოები, მაგრამ დროთა
განმავლობაში ფონეტიკურად განსხვავებული ერთი-და-იმევე მიმღობის ფორმებია
ნაყოფის კლასიფიკაციის გაჩენასთან ერთად მნიშვნელობითაც განსხვავებული.

**თავი მათი. მცენარეთა მცოდნეობის ზოგადი მოძღვრება კვილ საძა-
თველოში**

მცენარეთამცოდნეობის დონისა, დებულებათა და კლასიფიკაციის განხილ-
ვის შემდგომ, საშუალება გვაქვს მაშინდელი ბოტანიკური და ბოტანიკურ-გეო-
გრაფიული და აგრონომიული მოძღვრების ზოგიერთი საგულისხმო დებულებაც
გამოვარკვიოთ.

ძეგლებში გაბნეული ორიოდვე ცნობა და ვახუშტის ნაშრომის შინაარსი
ცხად-ჰყოფს, რომ, მცენარეთა შესახებ საქმაოდ ვრცელ ტერმინოლოგიასა და
კლასიფიკაციას გარდა, მცენარეთამცოდნეობის ზოგადი მოძღვრების ჩანასახიც
ყოფილა საქართველოში უძველეს ხანაშივე, ხოლო შემდგომ ბოტანიკურ-გეოგ-
რაფიული ზონების არსებობის მოძღვრებაც ჩამოყალიბებულა ისევე, როგორც ამ
მნიშვნელოვანი გარემოების საგულისხმო განმარტებაც მოუქებნიათ.

**§ 1. მოძღვრება მცენარეთა აღმოცენების ფიზიოლოგიური
პროცესის შესახებ**

ცოდნის იმ დონის გასათვალისწინებლად, რომელიც ძველ საქართველოში
აღმოცენების ფიზიოლოგიური პრინციპის შესახებ ქუნიათ, მარტვრის ნა-
წარმოებში ერთი მეტად საგულისხმო ცნობა მოგვეპოვება: იქ ერთგან ნათქვამია:
„იფქლი... მიწად შთათესილი და სიმშალესა მიმთხუიული, გა-
მოაღებს ნაყოფსა კეთილსა, არა შემთობილი ეკალთაგან, არამედ
ლრმად შთამტევებელი ძირთა“, რომ დათესილმა მარცხალმა
„სიმშალესა ხორცთასა მიცემთა აღმოაგეჯლოს ხუვილი
წმინდა“-ო (მარტვრი ცა შიოსი: საქ. სამ. 249).

ზემომოყვანილი ამონაწერი დაარწმუნებს ადამიანს, რომ მაშინდელ მეურ-
ნის სკოლანია, რომ „მიწად შთათესულ“ თესლს, სანამ აღმოცენდებოდა, უნდა
მიწაში გარკვეული ცვლილება გამოეცლო: ჯერ თითქოს „სიმშალესა მიმთხუიუ-
ლი“ ყოფილიყო, რომ, თავისი წინანდელი არსების შეცვლით, შემდეგ ახალი
წარმოშობილ-აღმოცენებულყო. მაშინდელ დამკვირვებელს ეს ფიზიოლო-
გიური პროცესი ისე მოსჩვენებია, თითქოს თესლს თავის საკუთარ „ხორცთა“
მხოლოდ „სიმშალესა მიცემითა“ შეეძლო ახალი მცენარის „აღმოგეჯლება“.
ასეთი დასკვნა თესლის აღმოცენება-ზრდის პროცესის, რასაკვირველია, გარე-
გნულ დაკვირვებას წარმოადგენს.

თანამედროვე ბოტანიკური მოძღვრების მიხედვით, ყოველ თესლში მცენარის სამი მთავარი ორგანოს, ფესვისა, ღეროს და ფოთოლის, ჩანასახი უკვე არსებობს და თესლისაგან მცენარის განვითარება სწორედ ამ ჩანასახი ორგანოების ზრდით იწყება ხოლმე. მაგრამ ყოველ თესლს, ამ ჩანასახ სამ ორგანოს გარდა, ნივთიერების საკმაო მარაგიც აბადია, რომელიც, თესლის გაღვივების-თანავე და შემდგომ, ჩანასახის განვითარების პირველ ხანაში მის ნაწილების ასაგებად ჰხმარდება ხოლმე (იხ. ზ. ყანჩაველი, ბოტანიკა I, 1927 წ. გამოც. გვ. 91—92). თესლის გაღვივების პროცესი ზოგი თვისებებით გარეგნულად „სიმპალის“ პროცესს მიაგავს და სწორედ აქეთვან უნდა იყოს წარმომდგარი აზრი, თითქოს მარცვლის აღმოგეგლება თესლის „ბორცთა“, ე. ი. ნივთიერების „სიმპალესა მიცემითა“ სწარმოებდეს.

გაღვივებული თესლის ზრდა ორმხრივად მიმდინარეობს: ერთის მხრით იგი არის „ღრმად შთაშვებელი ძირთა“, მეორეს მხრით ზევითკენ „აღმორჩებასა“ და „აღმოგეგლებას“ იწყებს ხოლმე.

აღსანიშნავია, რომ ძველ ქართულ მწერლობაში მცენარეულობის აღმორჩება-ამოგეგლების პროცესის გამომწვევი ფაქტორების შესახებაც მოგვეპოვება ერთი საგულისხმო ცნობა.

ჯერ კიდევ დავით გარეჯელის ცხორების ავტორს ჰქონდა აღნიშნული, რომ მცენარენი, მდელიონი, მწვანელი და ნერგნი „მზისა მიერ და მჭურვალებობისა აღმოიზიდვიან მიწით“-გან (საქ. სამოთხე, 271). მაშასადამე, მაშინაც იცოდნენ, რომ მცენარეულობის აღმოცენების პროცესი მზის სხივებისა და სითბოს ზეგავლენით წარმოებდა. ამიტომაცაა, რომ ზემოდასახელებულ ავტორს მზისთვის მცენარეთა „აღმომცენებელისა და აღმზრდელის“ სახელი უწოდებია (იქვე 271). მზისა და მზურვლების გავლენა იწყებდა აღმორჩებას, რომელიც, მაშასადამე, მორჩის „მიწითგან ამოზიდვა“-ს წარმოადგენდა.

ისიც იცოდნენ, რომ სიცივე მიწითგან „არ უტევებს აღმოცენებად მწუანითა და ნერგთა“. ამიტომაც იყო, რომ გარეჯის უდაბნოში შემოიდგომისას, იმ დროს, როდესაც „უამი ზამთრისა მოწვენად იყო“, უკვე მცენარეულობა მკირდებოდა, შემოილეოდა, „მწუანითა მოკნიება“ იწყებოდა და შემდეგ სრულდებოდაც ქრებოდა. ეს გარემოება, დავით გარეჯელის ბიოგრაფის განმარტებით, იმ მიზეზით აიხსნებოდა, რომ წელიწადის ამ ხანაში „ყინელისა მიმდენელი ჰაერი მიწასა ზედა არლა მერმეცა უტევებს აღმოცენებად მწუანითა და ნერგთა“ (იქვე: საქ. სამ., 271).

მაგრამ, როგორც ცივი ჰაერი აღმოცენებისათვის შემაფერხებელი და შესაძლებელია სრულდებით მავნებელი და დამზობელი ყოფილიყო, ისევე მზის მცხინარება და სითბოც, თუ გადაჭარბებული იქმნებოდა, მცენარეულობას ენებდა და აფუჭებდა. ამის მიზეზად დავით გარეჯელის ცხორების ავტორს ის მოსაზრება აქვს დასახელებული, რომ „ყოველი დამეტება, ვითარ მბრძოლი რაჟმე, გამზრწნელ თავისა თვასა იქმნების“-ო, ამიტომაც იყო, რომ გარეჯის უდაბნოში გაზაფხულზე მზისა და სითბოსგან აღმოცენებული მცენარეულობა, მდელიონი და მწვანელიულობა, ზაფხულის დადგომისთანავე, ან „გან-

ხმნეს“-ო სწორედ ამავე „უწინარეს აღმომცენებელისა და აღმზრდელისა მათისა მზისა მიერ“, ანდა „აწ დამზარნი და დამწვარნი“ აყვნენ ხოლმე (იქვე).

ამგვარი, ცხორების დაკვირვებას და მწარე გამოკდილებას დაუნახებია, რომ მცენარეულობის აღმოცენება-განვითარებისათვის სითბ-მცხინარების განსაზღვრული ოდენობაა საჭირო (მცნიერებაში ებლა ამას „ოპტიუმ“-ი ეწოდება) და რომ „ყოველი დამეტება“, გადაჭარბებულობა მცენარისათვის მკინებელი და „განმზრწნელი“ იყო.

მდელი-ბალახის აღმოცენება და ყვავილ-ხეების აყვავება და შეფურცლა, რასაკვირველია, გაზაფხულის ადრე თუ გვიან დადგომაზე არის დამოკიდებული. ერთნაირი რყევა-ცვალებადობისა მიუხედავად, ყოველი ქვეყნის მეურნეს მაინც კარგად უნდა სცოდნოდა ის დრო, როდესაც მის თემსა, თუ სამშობლოში მთა და ბარი ამწვანებას იწყებდა ხოლმე.

როდის იწყებოდა ბალახის აღმოცენება, ამის შესახებ ჯერ ცნობები არ ჩანს, ხეების ფურცლით შემოსვისა და ყვავილთა აყვავების ხანის განსაზღვრა-კი შეგვიძლიან. ამ საკითხის გამოსარკვევად წა ნინოს ცხორების უძველეს რედაქციაშივე ორი საგულისხმო ადგილი მოგვეპოვება.

წლისთავს, „თთლესა პირველსა ოცდაათსა დღესა“, წა ნინოს შატბერდისეული ცხორების ავტორის სიტყვით, სომხეთში „ვარდი და ნუში ყვაოდა მას ჟამსა“ (Опис. II, 747).

ამ ცნობის შინაარსის სისწორით, გასაგებად უნდა ვიცოდეთ, რომ ამ ძეგლის მიხედვით მაშინდელ საქართველოში წელიწადი მარტში იწყებოდა. მაშასადამე, 30 მარტს სამხრეთ სომხეთში ჩვეულებრივ ეარდი და ნუში უკვე ყვაოდა ხოლმე. ნუში, როგორც ცნობილია, ყველაზე ადრე ყვავის, ამიტომ მარტის დამლევი უნდა გაზაფხულის დასაწყისად ვიგულისხმოთ.

სომხეთზე უფრო ჩრდილოეთით მდებარე აღმოსავლეთ საქართველოში გაზაფხულის დასაწყისი ცოტა მოგვიანებით ეცოდინებოდა. მართლაც, ამავე ძეგლში აღნიშნულია, რომ „ყოველნი ხენი მალნარისანი შეიმოსნეს ფურცლითა და ხენი ნაყოფიერი შეიმკენეს ყუავილითა, მაშინ თთლესა მაისსა ერთსა“-ო (წა ნინოსი, Опис. II, 788). მაშასადამე, აღმოს. საქართველოში გაზაფხულის დასაწყისი აპრილში უნდა ვიგულისხმოთ, დაახლოებით შუა აპრილითგან მაინც, თუ 1 მაისისათვის ტყისა ყოველნაირი ხეებიცა და ხეხილიც უკვე ყვავილ-ფურცლით შემოსილი იყვნენ ხოლმე.

მაგრამ ნორმალურს გარდა, ადრეულიცა და გვიანი გაზაფხულიც არსებობს. აქად. გვლდენ შტედტ-ს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ 1772 წ. საქართველოში თებერვლის დამდეგს უკვე ნუში ყვაოდა (Reisen I, 254). მასვე ამავე 1772 წ. ტფილისის მიდამოებში მაისის დამლეგს Hordeum hexastychon, ე. ი. ექვს-მწკრივა ქერი აყვავებული უნახავს (Reisen I, 254).

იმ დროის გამოსარკვევად, თუ როდის იყო ხოლმე საქართველოში მარცვლელი კულტურის მთავარ წარმომადგენელთა იექლისა და ქერ-ქრთილის მარცვლოობა იმდენად დამთავრებული, რომ მიწისმოქმედს მისი მოკრეფა და დაუნჯება შესძლებოდა, მკვლევარს წერილობითი წყაროები არც-კი სჭირდება. საუკუნეთა განმავლობაში ხალხის დაკვირვებამ და გამოკდილებამ იმ თვეებს.

როდესაც იფქლი და ქერ-ქრთილი შემოდოდა, შესაფერისი სახელები მიაკუთნებინა კიდევაც. ქართველი იელის თიბათვეს უწოდებს, აგვისტოს—მკათათვეს (იხ. საბას ლექსიკ.) პირველი ამათვანი ქერ-ქრთილის, მეორე იფქლის მომკის დრო არის. ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ საერთოდ საქართველოში ამ პურეულის თესლობის დასასრულის ვადად სწორედ ეს დრო ყოფილა. რაკი იფქლი ქერ-ქრთილზე უპირატესი და ადამიანისათვის უსაკუთრესი საკვები იყო, ამიტომ ქართველ ხალხს აგვისტოსთვის მეორე სახელიც, ქველთობისა (ე. ი. ქველი თევობის) ჰქონდა.

ამგვარადვე, ყურძნის დამწიფება-სთელის ვადის გამოსარკვევადაც საკმარისია ადამიანმა გაიხსენოს, რომ ქართველს წელიწადის თვეთა შორის ღვინობისთვის მოეპოვება, რომელსაც იგი ოქტომბრის აღსანიშნავად ჰხმარობდა და ხმარობს ეხლაც.

მაშასადამე, წერილობითი ძეგლების ცნობითა და წელიწადის სათანადო თვეთა სახელების დაკვირვების წყალობით საშუალება გვაქვს მცენარეთა აღმოცენება-აყვავების ხანაც გამოვარკვიოთ და პურეულისა და ყურძნის მკისა და სთელის დროც განვსაზღვროთ. ამგვარად, სამეურნეო მცენარეთა ვეგეტაციის პერიოდის ხანგრძლივობაც ადვილი გამოსარკვევია.

§ 2. ვახუშტის მოძღვრება ბოტანიკურ-გეოგრაფიული არეების შესახებ საქართველოში

ბუნების დაკვირვებისა და მის მოვლენათა კანონების განჭვრეტა-გამოძიების ასპარეზი ძველ საქართველოში მართო მცენარეთა ვეგეტაციის პროცესით არ განისაზღვრებოდა, იმ დროინდელ ქართველ მეცნიერთა მონაპოვარიც ამ დარგში წინა §-ში დასახელებულსა და განხილულ საკითხებზე გაცილებით უფრო ღრმა და მნიშვნელოვან პრობლემას ეხება. ეს გარემოება, საფიქრებელია, აქამდე მხოლოდ იმითმ იყო შეუმჩნეველი, რომ ძველი ქართული მწერლობის გაღრმავებულ შესწავლას ბუნებისმეტყველები და აგრონომები იმ შემთხვევაშიც არ მისდევენ, როდესაც საქართველოზე-კი სწერდენ ხოლმე.

ვინც, სახელოვანი ქართველი მეცნიერი ვახუშტის ცნობილ გეოგრაფიულ თხზულებას ყურადღებით გადაიკითხავს და შეისწავლის, ის იმედია შეამჩნევს, რომ მის ავტორს საქართველოს სხვადასხვა თემისა და ადგილის მართო სასოფლო მეურნეობის ვითარება-კი არა აქვს წარმოდგენილი, არამედ აღნიშნულია თვითთული მათგანის შესაძლებლობაც: დასახელებულია, სად რა ხარობს და სად რა არც არის და არც შეიძლება რომ იყოს. მაგალითად, მას ნათქვამი აქვს: „კეობა დბანისა არს ვენახოვანი, კილიანი, მარცვლითა ყოვლითა ნაყოფიერი“-ო (გგრფა, 262). ჩხერიმელას, ჩრდილისა და ნუნის „კვენი... არიან ვენაკოვანი, ხილიანი“-ო (იქვე, 270). ჯუმათის მთაზეც ნათქვამია: „ტყიანი, ვენახ-ხილ-მოსავლიანი“ იყოო (გგრფა, 414). ხინოს ხეობაც „ვენახ-ხილიანი და მოსავლიანი“ არისო (იქვე, 416). ამნაირი მაგალითების მოყვანა მრავლად შეიძლება, მაგრამ ესეც კმარა, რომ

დავრწმუნდეთ, რომ ვახუშტს ადგილის ნაყოფიერების თვისების დასახასიათებლად ვენახ-ხილიანობა აქვს გამოყენებული.

ვახუშტი ისეთ არეებსაც ასახელებს, სადაც ვენახიანობა უკვე აღნიშნული არა აქვს და მხოლოდ ხილიანობა და მოსავლიანობა იხსენიება. მაგ., „არს კეობა... კუფინის-კევი მოსავლიანი, ხილიანი“-ო (გგრფა, 272). ასეთივე ყოფილან ქვიშეთის დასავლეთით მდებარე მასლობელი ხეობები (იქვე, 272). „სადგერის კეობა არს უვენაკო და მოსავლით, ვითარცა... გუჯარეთის კეობა“-ო (გგრფა, 274). იქ ვენახები ანუ ვახი არ იყო, ხეილი-კი, როგორც ჩანს, ყოფილა. მაშასადამე, ესეთ შემთხვევებში სახელოვან გეოგრაფს ნაყოფიერების თვისების დასახასიათებლად უკვე უვენახობა და ხილიანობა აქვს გამოყენებული.

მაგრამ იმ დროს, როდესაც საქართველოს ბევრი კუთხის შესახებ ვახუშტს ნათქვამი აქვს „ვენაკიანი, კილიანი“, ან და „უვენაკო“ არისო, არა ერთი ისეთი ადგილიც აქვს დახასიათებული და აღწერილი, სადაც არც ხილი-და ყოფილა. მაგ. ვახუშტი ამბობს: „არა არს გრემისკეცს ვენახნი და ხილნი“-ო, მაგრამ „სხვით ყოველითა მოსავლიანი“ არისო (გგრფა, 220). ტაშირს ასე ახასიათებს: „არს ნაყოფიერი ხვარბლით, ქრთილით, სელით, შვრიით“, მხოლოდ „იქ ხილნი ტ მტილ-წალკოტოვანი არა რაი იქოების“-ო (იქვე, 149). ზურტაკეტის ხეობაზეც წერია: „არა არს კეობასა ამას შინა ვენაკი, კილნი, თვინიერ მთის ხილთაგან კიდე“-ო (იქვე, 156). თიანეთის მთის ადგილებზეც ნათქვამი აქვს: „არიან... უვენახონი, უხილონი“, მაგრამ სხვაფრივ „ნაყოფიერი“-ო (იქვე, 296). ჯაფახეთზეც ვახუშტი ამბობს: „ჯაფახეთი არს, ვითარცა თრიალეთი, უვენაკო, უხილო, უტყე“-ო (იქვე, 102). ხოლო ფოსოზე წერია: „არს... ფოსო უვენაკო, უხილო, ვითარცა ჯაფახეთი, ყოველთა მოსავლითა“-ო (იქვე, 98). მთიულეთზეც ვახუშტს ნათქვამი აქვს: „არს უვენაკო, უხილო“-ო (იქვე, 222—224).

დვალეთსა და ოსეთში „არა რაიმე მარცვალნი ნაყოფიერებენ თვინიერ ხორბლისა, ქრთილისა და შვრივისა“-ო, თანაც „არა რაი მოვალს... მტილისანი, ანუ წალკოტნი, გინა ხილნი და ვიეთთამე ადგილთა იპოების კოწახური, კლდის შერსენი, უელი და ასკილი“-ო (გგრფა, 430).

ბამბაკის ხეობაზეც ნათქვამია: იქ „ნაყოფიერებს ხვარბალნი, ქრთილნი, სელი, შვრივა, სხვა არა რაი“-ო (გგრფა 140).

ასეთი მაგალითების რიცხვის გამრავლება ადვილია, მაგრამ შემომოყვანილითგანაც ცხადი იქნება, თუ როგორ აქვს ვახუშტს თავის ნაწარმოებში ქვეყნის მოსავლიანობა-ნაყოფიერების შემცირება ხარისხებზე განსაზღვრით დახასიათებული.

სახელოვან ქართველ მეცნიერს მოსავლიანობა ნაყოფიერების დახასიათების შემოაღნიშნულზე გაცილებით უფრო მეტი დახარისხებაც მოუპოვება: ნაყოფიერების უაღრესობის გამოსახატავად მას ვენახიანობა არა აქვს მი-

ნული, არამედ ისეთი არეებიც აქვს დასახლებული, სადაც ბრინჯი და ბამბაც ხარობდა, ან სადაც თვით თურინჯ-ნარინჯი და ზეთისხილიც-კი მოიპოვებოდა.

ყოველი ადგილის თვისება ვახუშტს, ან წართქმითი წესით აქვს დახასიათებული, როდესაც აღნიშნულია, თუ სახელდობრ რით იყო ქვეყანა მოსავლიან-ნაყოფიერი, ანდა უკუთქმითი და თვინიერობის წესით, როდესაც დასახლებულია, თუ რა არა ხარობდა იქ, ანდა რის „თვინიერ“ იყო ესა-თუ-ის კუთხე ნაყოფიერ-მოსავლიანი.

ვახუშტს მაგ. ნათქვამი აქვს: კუმისის „მინდორსა შინა მოვალს ყოველნი თესლნი, ბრინჯ-ბამბის გარდა“-ო (გგრ^აფა, 176). ხურვალეთ-კვერნაქს-შორისი დიდი მინდორის შესახებ ნათქვამია: აქ „მოვალს ყოველნი მარცვალნი, თვინიერ ბრინჯ-ბამბისა“-ო (იქვე, 244). მტკვრის სამხრეთით მდებარე ქართლის ნაწილიც დამხვრლოთვან ტფილისამდე ასე აქვს დახასიათებული: „არს ნაყოფიერი: ბრინჯ-ბამბის გარდა, ყოველნი მცენარენი“ ხარობენ და ხეხილი და ვაზიც მრავლად არისო (გგრ^აფა, 204). ამა-თუ-იმ თემისა, თუ კუთხის ამნაირი დახასიათების სხვა მაგალითების მოყვანაც ბლომად შეიძლება.

წართქმითი დახასიათების ორიოდვე მაგალითი რომ მოყვანილ იქნეს: კახეთზე ვახუშტს ზოგადად ნათქვამი აქვს, რომ იქ „ნაყოფიერებენ ყოველნი“ მარცვალნი „ბამბით, ბრინჯითა“-ო (გგრ^აფა, 238). ამნაირადვე ალგეთის შესართავითგან მოყოლებული იალღუჯამდე მტკვრის სანაპიროზე მცხოვრებთა შესახებ ნათქვამია: არიან „მთესველნი ბრინჯისა, ბამბისა და ყოვლისა თესლ-მცენარისა“-ო (იქვე, 174).

ქანთზეც იგივე გეოგრაფი ამბობს: ეს თემი არის „ხილიანი, ვენაკიანი, მარცვლებით მოსავლიანი ბრინჯ-ბანბითურთ“-ო (იქვე, 130).

ის გარემოება, რომ სახელოვან მეცნიერს მოსავლიანობა-ნაყოფიერების ზემომოყვანილის მსგავსი დახასიათება ერთგან-კი არა, არამედ ბეტრგან და ჩვეულებრივ მოეპოვება, ასეთი დახასიათებისათვისაც გამონათქვამებიც ერთგვარი აქვს ნახმარი, სრული უმკველობით ცხად-ჰყოფს, რომ აქ შემთხვევით მოვლენასთან-კი არა, არამედ დახასიათების სრულებით გარკვეულსა და შეგნებულ სისტემასთან გვაქვს საქმე.

ცხადია, რომ ვახუშტს მთელი საქართველო სასოფლო-სამეურნეო ეკონომიკის თვალსაზრისით რამდენიმე ბოტანიკურ და აგრონომიულ არედ აქვს დანაწილებული და ბრინჯ-ბამბიანობა, თუ ვენახ-ხილიანობა, ან უვენახობა ტერიტორიის მოსავლიანობა-ნაყოფიერების საზომებად აქვს გამოყოფნებული.

ზემომოყვანილი ცნობების მიხედვით უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ვახუშტს თავისი სისტემის, საფუძვლად მოსავლიანობა-ნაყოფიერების ხუთი განსხვავებული ბოტანიკურ-აგრონომიული არის არსებობა აქვს ნაგულისხმევი. აღსანიშნავია, რომ

უაღრესი ნაყოფიერების ხარისხად თურინჯ-ნარინჯ-ზეთის-ხილიანი ზოლად აქვს მიჩნეული (გგრ^აფა, 402, 414 და 418). შემდეგ მის დეეს, თუმცა ნაკლები, მაგრამ მაინც ფრიად ნაყოფიერად წოდებული, ბრინჯ-ბამბიანი კულტურის ასპარეზი. მერმე ვენახოვან-ხილიანი არეა, რომელსაც მარტივად ნაყოფიერს უწოდებს. შემდეგ უვენახო, მაგრამ ხილიანი ზოლია, შედარებით უკვე მწირი და დასასრულ, სულ მწირი უვენახ-ხილო ზოლია, სადაც მთის ხილისა და განსაზღვრულ მარცვლეულობას გარდა არაფერი ხარობდა.

სახელოვან მეცნიერს შეუძინებია, რომ მოსავლიანობა-ნაყოფიერების თვისება ადგილის მდებარეობისდა მიხედვითაც, გეოგრაფიულადაც იცვლება. ეს ფაქტი მას თავის თხზულებაში მრავალჯერ აქვს ხაზგასმით აღნიშნული.

მაგ. ქსნის ხეობაზე ვახუშტი ამბობს: ზებეყურის „კლდის ქვეით მტკვრამდე“ ქსნის ხეობა „ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი“ არისო, —ხოლო „ამ კლდის ზეით“ უკვე „უვენახო, უხილო მწირი“-ა „მოსავლითა“-ო (გგრ^აფა 230).

სკვირეთის ანუ ვერეს ხეობა დიდგორისაკენ „არს უვენაკო, უკილო ვანათამდე, ამის ქვეით — ვენახიანი, ხილიანი, ტყიანი“-ო (იქვე, 176).

თემის ხეობაზეც სწერია: მტკვართან შესართავითგან მოყოლებული რკონამდე „არს თქამი ვენაკილითა ნაყოფიერი, ამას ზეით, ვითარცა თრი-ალეთი“, უვენახ-ხილო არისო (გგრ^აფა, 198).

თორთომის ხეობაც „ნახულის ზეითამდე ანუ ცხემდე“ არის „ვენაკოვანი, კილიანი, მოსავლიანი. ხოლო მთის-კერძონი ყოველგნით, ვითარცა ჯავახეთი“-ო (იქვე, 126).

ასეთი ცნობებით სავსეა ვახუშტის თხზულება.

ამგვარად, ვახუშტს ხეობის მოსავლიანობა-ნაყოფიერების დახასიათების დროს ყოველთვის აღნიშნული აქვს ხაზი, სადამდისაც აღწევდა ის ზოლი და არე, სადაც ვაზი ხარობდა და რომლის ზეითაც ვაზი, ან ვაზთან ერთად ხეხილიც უკვე ქრებოდა. მაშასადამე, ამ თვალსაზრისით მიწა-წყალი ორ ნაწილად იყოფებოდა: ერთს ვენახ-ხილიანი არე შეადგენდა, მეორეს კიდევ უვენახო და უხილო ზოლი ეკუთვნოდა. რასაკვირველია, ეს ტერიტორიის ზოგადი დანაწილებაა და ორთავე ზოლს, უეჭველია, ძველადაც თავისი სახელი უნდა ჰქონოდა და ჰქონდა კიდევაც.

რა ეწოდებოდა ზოგადად უვენახო და უხილო ზოლს, ამის გამოკვლევა ძნელი არ არის. ტანის ხეობაზე ვახუშტს უწერია: „ბობნავამდე კეობა ესე არს ვენაკოვანი, კილიანი, მას ზეით — მთური“ არისო (გგრ^აფა, 204). თორ-გუჯარეთის ხეობაზე ვახუშტს ნათქვამი აქვს: „არა არს აქა ვენაკნი და კილნი, თვინიერ მთის კილთა, და სხეთა ნაყოფიერი მთისა-ებრ“ო (გგრ^აფა, 206).

ამნაირად, უვენახ-ხილო ზოლი „მთური“, ანუ მთის არე ყოფილა. რაკი ეს გარემოება გამოკვლეულია, თავისდათვად წყდება საკითხი

ვენახ-ბილიანი ზოლის მაშინდელი ზოგადი სახელის შესახებაც. ძველ საქართველოში მთას ბარი ჰქონდა დაპირისპირებული, ამიტომ, უმკვილეია, ვენახ-ბილიანი ზოლს ვახუშტიც ბარად ჰგულისხმობდა.

ვახუშტისაც თავის სისტემაში რომ ძველებურად მთა და ბარი აქვს დაპირისპირებული, ამ გარემოებას ის თავის თხზულების შესავალში თვითვე ამტკიცებს. მისი სიტყვით საქართველო საერთოდ არის „შემკობილი მთით და ბართა“-ო. ხოლო მერმე, საქართველოს მცენარეობის ზოგადი დახასიათების შემდგომ, ვახუშტს შესავალში ზოგადად შემდეგი დებულება აქვს გამოთქმული: საქართველოში „მთათა—ხორბალი, ქრთილი, შვრიცა, სელი და ხილნი, რომელნი დავსწერეთ მთისანი, ნაყოფიერებს და სხვანი არარა“-ო, „ხოლო ბართა ყოველნივე ზვითწერილნი“, ე. ი. რომელნიც საწალკოტე ხილად ჩამოთვლილი აქვს (გვ. 62).

ზემომოყვანილი დებულება ცხად-ყოფს, რომ სახელოვან მეცნიერს მთა-ბარი ბოტანიკურად და სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკის თვალსაზრისითაც სრულებით გარკვეულ, ერთმანერთისაგან განსხვავებულ, არეებდა ჰქონდა ნაგულისხმევი: ბარი ბარის მცენარეულობის სამეფოსა და მეურნეობას ჰნიშნავდა, მთა კიდევ მთის-მცენარეულობასა და მეურნეობას. როდესაც ის ამბობდა, ესათუ-ის კუთხე ნაყოფიერება-მოსავლიანობით მთურიაო, ან „ვითარცა მთათა ადგილნი“ (გვ. 322), „ვითარცა მთის ალაგნი“-ო (იქვე, 230), „ნაყოფიერია მთისაებრ“-ო (იქვე, 206), ეს მარტო იმას-კი არ ჰნიშნავდა, რომ ის ტერიტორია უვენახო და უხილო იყო, არამედ იმასაც, რომ იქ მარცვლეულობითგან მხოლოდ ხორბალი, ქრთილი, შვრია და სელი ხარობდა და „სხვანი არარა“, ხილთაგან-კი მარტო მთის ხილეულობა იყო, ე. ი. მოცხარი, კლდისმერსენი, ყოლო, უელი, მოცვი და სხვაც ამის მსგავსი (გვ. 62 და 56).

ამგვარადვე ბარიც ვახუშტს გარკვეულ მცენარე-ხეხილის ბოტანიკურ არედ და მეურნეობის ასპარეზად აქვს ნაგულისხმევი.

ამ ორი ბოტანიკური არისა და მეურნეობის განმასხვავებელი ვაზი ყოფილა: ვენახიანი არე თავისდა-თავად ამ ასპარეზს ხილიანადაც გვაგულისხმებინებს, მაგრამ უვენახობა უკვე იმდენად დამახასიათებელი იყო, რომ ამით ეს არე ხილიანობის მხრივაც ვიწრო ასპარეზის პატრონად უნდა გვეგულებოდეს.

ვახუშტის თხზულებითგან ჩანს, რომ უძველესი დროითგან საქართველოში მიღებული ქვეყნის ორად დანაწილება, ბარად და მთად, გეოგრაფიულ თვისებებთან ერთად, იმავე დროს ორ ბოტანიკურ და სასოფლო-სამეურნეო ზოლად გაყოფასაც გულისხმობდა. მთის ზოლის თვისებას ამ მხრივ უვენახობა, უხილობა და მარცვლეულობის მოსავლის სიმცირე წარმოადგენდა, ბარის ზოლისას-კი სწორედ ვენახიანობა, ხილიანობა და „მოსავლიანობა“.

საფიქრებელია, რომ ძველ ძველებშიც მთა და ბარი მარტო გეოგრაფიულად-კი არა, არამედ ამნაირადვე მთისა და ბარის ზოლებად და მეურნეობად უნდა ყოფილიყო ნაგულისხმევი.

ვახუშტს კარგად ჰქონია შეგნებული მოსავლიანობა-ნაყოფიერების განსხვავების გამოწვევი მიზეზიც. პანკისის ხეობის დახასიათების დროს მას აღნიშნული აქვს, რომ იყო „ვენახოვანი, ბილიანი — დახალნი“ ადგილნი ამ ხეობისაო, ხოლო „მთის-ქრთონი, ვითარცა მთათა ადგილნი“-ო (გვ. 322). ამნაირად, დაბლობი ვენახიანობის არედ არის დასახელებული, მთის ადგილნი ანუ მაღლობი უვენახ-ბილიანობის არედ.

ეს აზრი და დებულება დიდებულ მეცნიერს ქვემოთმოყვანილ ორ ცნობაში უფრო მკაფიოდ და სრულად აქვს წარმოთქმული. სახელობარ, ოსეთისა და დვალეთის აღწერილობაში ვახუშტს მაღლობი ადგილებისა და მოსავლიანობის განსხვავებული თვისებისა და სიმწირის მიზეზი ასე აქვს განმარტებული. ჯერ მას უტყუების მიზეზი აქვს დასახელებული, შემდეგ ამ ქვეყნის მცირედი ნაყოფიერებისაც.

ვახუშტის სიტყვით დვალეთ-ოსეთში „არა არს... ტყე, მცირეთაგან კიდევ, და იგიცა უმეტეს არყნალი“, ესეც უმთავრესად „მდინარეთა კიდეთა და დელოვანთა შინა, რამეთუ ხიციწროვე-ხიციებისა და კლდოვანობისა გამო ვერ იზრდებიან“-ო. ხოლო „ნაყოფიერება ამ ქვეყნისა არს მცირედი, ვინაითგან არა-რაზემ მარცვლეულნი ნაყოფიერებენ, თვინიერ ხორბლისა, ქრთილისა და შვრივისა, სიცივისა, გვიანი გაზაფხულისა და აღრე შემოდგომისათვის“-ო (გვ. 430).

ამ ფრიად საყურადღებო მსჯელობასა და განმარტებას ვახუშტის კონცეპციის სრულად და ნათლად გასათვალისწინებლად უნდა კიდევ შემდეგი მისი განცხადებაც დაერთოს, რომელშიც საგანგებოდ უვენახ-ბილიანობაზე ვახუშტის ზოლის უვენახობისა და უხილობის მიზეზია დასახელებული. ლილოს ბუნებრივი თვისების დახასიათების დროს, მას ნათქვამი აქვს: „აღმოსავლით ტფილისისა არს ლილო. არა არს მუნ ვენახნი და ხილნი მთობისაგან... და ნაყოფიერებს მთურად“-ო (გვ. 192).

მაშასადამე, მოსავლიანობა-ნაყოფიერების სიმწირე, უვენახ-ბილობა, „მთობისაგან“ და „სიცივისაგან“ ყოფილა წარმოშობილი; „მთობისაგან“, ანუ სიმაღლისაგან გამოწვეული სიცივისა, გვიანი გაზაფხულისა და აღრეული შემოდგომის გამო იქ მხოლოდ ისეთი პირობების ამტანი მცენარეულობისთვის იყო გამოსადეგი ასპარეზი.

ვახუშტის თხზულების სხვადასხვა ადგილითგან საფიქრებელია, რომ ამნაირადვე, ფრიადი ნაყოფიერების გამოწვევი მიზეზად და ხელშეწყობ პირობად ტერიტორიის დაბლობიანობა და სითბო მოიხსნა. ეს გარემოება გასაკვირველი არც არის, თუ გაეხსენებთ, რომ ქართულ საისტორიო მწერლობაში მზის სხივებისა და სითბო-სიცივის გავლენა მცენარეულობის აღმოცენება-ზრდაზე უკვე დავით გარეჯელის ცხოვრების ავტორს აქვს გამოთქმული (იხ. აქვე, გვ. 308-9).

საგულისხმოა, რომ ვახუშტის მანვილ დაკვირვებას არც ეს გარემოება გამოჰპარვია, რომ საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში მთა-ბარობის პრინციპის მიხედვით მოსალოდნელი მეურნეობის მაკვირ მოულოდნელი მოსავალ-ნაყოფიერება გვეშლება თვალზე წინ. ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა, რომ მას საჭიროდ დაუნახავს

საგანგებოდ აღენიშნა, რომ „თუცა არს ლეჩხუმი მთის ადგილად ოქმული, გაჩნა არს ვენახიანი, ხილიანი, მოვალს ყოველნი მარცვალნი, თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა“-ო (გგრფა, 240). ვახუშტი ჰხედავდა, რომ ლეჩხუმი თავისი მდებარეობით მთის ადგილი იყო, ამისდა მიხედვით ამ თემის მოსავალ ნაყოფიერებაც მთური უნდა ყოფილიყო, თუ უხილოდ არა, უვენახოდ მაინც უნდა გვეგულებინა, მაგრამ მოულოდნელად ლეჩხუმი არამც თუ ხილიანი იყო, არამედ ვენახიანიც-კი. რით აიხსნებოდა მთა-ბარობის პრინციპის ასეთი გამოწვევა, ვახუშტს განმარტებული არა აქვს. არც ვიცით, ჰქონდა მას რაიმე განმარტება, თუ არა. მაგრამ ის გარემოება, რომ ლეჩხუმის მეურნეობის მთა-ბარობის მეურნეობის დებულების ასეთი დამარღვეველი თუ არა, საწინააღმდეგო მაგალითისდა მიუხედავად, ვახუშტს მაინც, თავისი თხზულების შესავალშიც, მთა-ბარობის პრინციპის წამოყენება საკუთრად დაუნახავს და საქართველოს გეო-ბოტანიკური და აგრონომიული დახასიათებაც ამ დებულების მიხედვით აქვს დაწერილი, შექველია, იმის დამამტკიცებელია, რომ მისი აზრით ლეჩხუმის მაგალითის საერთო პრინციპის დამარღვევლად მიჩნევა არ შეიძლებოდა და მხოლოდ გამოწვევის წარმოადგენდა.

ვახუშტს მცენარეულობის ზოლადობა მარტო კულტურულ მცენარეთა სამეფოში-კი ზრდა აქვს შემჩნეული, არამედ დენდროლოგიაშიც, ხე-ტყის სამეფოებლოშიც. ყველგან, სადაც მაღალ მთაზეა საუბარი, ვახუშტს აღნიშნული აქვს ხოლმე მთის მცენარეული შემოსილობის ზოლები, რომ თხემი, თუ მარადის-თოვლოვანი მწვერვალთ არ იწყებოდა, ბალახ-ყვავილიანი, უტყეო ჰქონდა და მხოლოდ კალთებიდან ხდება ტყიანი. სათანადო ადგილას ამასთანავე ნათქვამია, სადაც ტყიანი ზოლი არცნალით იწყებოდა ხოლმე. მრავალ მაგალითთან რომ რამდენიმე დაეასახელოთ, შემდეგი ამონაწერების მოყვანაც იკმარებს:

„ალევი არს მთა მაღალი, თხემთა უტყეო, კალთათა ტყიანი“-ო (გგრფა, 220). „ზებეყურის მთა არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი“ (იქვე, 230). აგრეთვე მთიულეთში მდებარე ლომისის „მთა... უტყეო არს და ბალახ-ყვავილიანი, კალთათა ტყიანი“ (იქვე, 222). მეორეგან ამ მთის მოფენილობა ასე აქვს დახასიათებული: „არს მთა მარადის თოვლიანი, უტყეო, კალთათა მცირე არცნალი“ (იქვე, 232).

„მთა კეჩუთისა და ბოლოლისა არიან უტყეონი და კევეთა შინა არს არცნალი“-ო, (იქვე, 150). შამბანის მთა არის „მაღალი ზვრცელი“, მის წვერვალზე მარადის არს თოვლი, განა ყვავილებითა მრავალფერ-შეფენიერითა და მფევენითა და წყაროთა შემკული, უტყეო, განა კევეთა არცნალი“ აქვსო (იქვე, 154-156).

ამაზე უფრო საგულისხმოა ჰერეთის მთის აღწერილობა, რომლის ნაწილებს გომბორი, შუამთა და ცივი ეწოდებოდა. ვახუშტის სიტყვით, ეს მთა იყო „თხემთა შიშველი და უტყეო, ბალახ-ყვავილიანი, მცირე-წყაროიანი,—კალთათა ტყიანი და ნადირიანი,—მთის ძირად, კალთას იმიერ და ამიერ შენობა-დაბნებიანი, ვენახოვან-ხილოვან-მოსავლიანი“ (გგრფა, 316). ამნაირად, სახელოვან მცენარეს აქ მოყვანილი აქვს

მთის მცენარეულობა-შემოსილობის ყველა ფენების, ანუ ზოლების ზოგადი დახასიათება ზევითგან, თხემითგან მოყოლებული, ძირამდე; თხემი — შიშველი, ბალახ-ყვავილოვანი და უტყეო ზოლია, ფერდობებია — ტყიანი არე, მთის ძირის კალთები უკვე ვენახოვან-ხილიანი სარტყელია.

სახელოვანი ქართველი გეოგრაფის გულისყურსა და დაკვირვებას არც ის გარემოება გამოჰპარვია, რომ ჩვენ ქვეყანაში მთა და ბარი ისევე, როგორც სხვა ზოლების მეურნეობა ერთმანეთზე ასე დაახლოვებულა. ის განსაკუთრებით უხსნის კიდევაც თავის მკითხველს საქართველოს ბუნებრივი პირობების ამ იშვიათ მრავალფეროვანებას: საქართველო არის „შემკობილი მთითა ზ ბარითა, რამეთუ არა არს ადგილი, რომლისა მთა-ბარი არა იყოს ესრეთ“, ერთმანეთზე ახლო, რომ „ორს, სამს, ექვს ეამს მთიდან ბარს და ბარიდან მთას არ მიიწეოდეს“ ადამიანიო (გგრფა, 60-62).

ეს ჰქმნიდა ბუნებისა და მეურნეობის გასაოცარ კონტრასტებს, რომელთა მთელი განმაცვიფრებლობა ადამიანს თელწინ მაშინაც შეეი ზღვის სანაპიროზე ემდებოდა. ეს გარემოება ვახუშტსაც აქვს კარგად აღნიშნული მესხეთის აღწერილობაში. მისი სამართლიანი სიტყვით, აქ „მთა-ბარი ახლორებს ესრეთ“, რომ „ეამისა, ანუ ნახევარ-ეამისა სავალთა არს თოვლი და ბართა ნარინჯი-თურინჯი, ზეთისხილი და ყოველი ნაყოფი“-ო (გგრფა, 72).

ბოტანიკის ისტორიითგან ცნობილია, რომ მცენარეთა ზონადობის დებულება მეცნიერებაში ფრანგმა მეცნიერმა Alph. de Candolle-მა წამოაყენა წარსული საუკუნის შუა წლებში.

ზემომოყვანილი ფაქტების შემდგომ, უფლება გვაქვს ვთქვათ, რომ კულტურულ მცენარეთა არეებისა და ზონადობის შესახებ ასი წლით de Candolle-ზე უწინარეს სახელოვან ქართველ მეცნიერს ვახუშტს ჰქონდა მოძღვრება და დებულება წამოყენებული. რა თქმა უნდა, ვახუშტს ეს პრობლემა მხოლოდ საქართველოს ასპარეზით ჰქონდა მოზღუდვლი. ამ დაკვირვებისა და მოძღვრების უფრო ფართო ასპარეზზე გავრცელება და განზოგადების აზრი ფიქრათ არ მოსვლია. ამ მხრივაც, სხვასაც ყველაფერს რომ თავი დაეხანებოთ, ფრანგსა და ქართველ მეცნიერებს შორის, რასაკვირველია, დიდი განსხვავება და ბოტანიკური ზონადობის ზოგადი მოძღვრების ავტორად, უმკველია, უცილობლად de Candolle-ი დარჩება. მაგრამ მაინც აღსანიშნავია, რომ მცენარეთა მკოდნეობის ეს უმნიშვნელოვანესი ფაქტი ვახუშტს ასი წლით უწინარეს შემჩნეული და საქართველოს ბოტანიკურ-გეოგრაფიული აღწერილობა-დახასიათების საფუძვლად აქვს დადებული. ეს გარემოება ვახუშტის მეცნიერული დაკვირვების გასაოცარ ნიჭს ამტკიცებს და მას პირადად მცენარეთა ზონადობის მოძღვრების პირველ მოციქულად ჰხდას. ვახუშტის ნაშრომი რომ ევროპის მოძღვრების პირველ მოციქულად ჰხდას, ვახუშტის ნაშრომი რომ ევროპელ მეცნიერთათვის მაშინ სრულებით გაუგებარ ქართულ ენაზე-კი არა, არამედ რომელსამე ევროპულ ენაზე ყოფილიყო დაწერილი, ანდა მე-XVIII-ს.

1 ე. ი. საათის

ორმოციან წლებში მისი ქართულად დაწერილი თხზულება მთელი საუკუნის განმავლობაში დაუბეჭდავი, გადაუთარგმნელი და სხვა მკვლევართათვის მიუწოდებელი არ დარჩენილიყო, მცენარეთა ზონადობის ზოგადი მოძღვრებაც, საფიქრებელია, მე-XIX-ს შუა წლებზე გაცილებით ადრე გაჩნდებოდა. საშარტლიანობა მოითხოვს, რომ ვახუშტის ეს დიდი ღვაწლი მეცნიერების წინაშე მისი თხზულების დაწერის თითქმის 200 წლის შემდგომ მაინც აღნიშნული იყოს.

ცხადია, რომ ვახუშტის ქართული ძველი სამეცნიერო მწერლობის ამ დარგში არა ერთი წინამორბედი უნდა ჰყოლოდა. ბარისა და მთის ბოტანიკურ-გეოგრაფიული გარჩევის პრინციპი საქართველოში მრავალი მოსახრების გამო ძველის-ძველი დაკვირვების შედეგად უნდა იქმნეს მიჩნეული. მისი კვალი სტრაბონის თხზულებაში დაცულს იბერიის აღწერილობაშიც ჩანს, სახელდობრ ცნობაში ქვეყნის ბარად და მთად დაყოფისა და ამისდა მიხედვით ორივე ნაწილის მოსახლეობისაგან განსხვავებული მეურნეობის წარმოების შესახებ. საფიქრებელია, რომ ეს სტრაბონისაგან საქართველოში გავონილს ასეთი დანაწილების ადგილობრივ ცნობას უნდა წარმოადგენდეს. დავით გარეჯელის ცხობების ავტორის შემომოყვანილ საგულისხმო ბოტანიკურ დაკვირვებას გარდა, უმეველია, ვახუშტამდე, არაერთი სხვა უფრო ღრმა და მკვირვებელი უნდა ყოფილიყო ძველ საქართველოში, რომელთა მონაპოვარმა ამ სახელოვან ქართველ მეცნიერს მცენარეთა ზონადობის სქემის შექმნა გაუადვილა. ქართული მწერლობის ძველი ძეგლების უმეტესობის დროთა განმავლობაში დაღუპვისდა მიუხედავად, იგების ხელთანაწერების მომავალმა დაწერილებითმა შესწავლამ ამ საყურადღებო საკითხსაც შუქი მოჰფინოს.

თავი მეთერთმეტი. სასოფლო-სამეურნეო აკემაი და ზონადობა ქველ საქართველოში

ვახუშტის მოძღვრებისა და სქემის შესწავლის შემდგომ საქართველოში ზრსებული ბოტანიკურ-გეოგრაფიული ზოლების შესახებ, უნდა თავმოყრილი იყოს ყველაფერი, რაც ძველი საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო არეების გამორკვევასა და რუკის შედგენას შეგვაძლებინებს. საისტორიო ძეგლებსა და საყურადღებო საკითხის შესწავლა საკმაო ზედმიწევნობით შეიძლება. მიმოხილვან აღმოსავლეთ საქართველოთგან უნდა დავიწყოთ, რათგან უძველეს დროითგან მოყოლებული უფრო ვრცელი ცნობები სწორედ ამერიეთის შესახებ მოგვეპოვება და ვახუშტსაც სწორედ ეს ნაწილი აქვს უფრო ზედმიწევნით აღწერილი. ლიხთ-იმერეთი მას სამწუხაროდ ისე დაწვრილებით არა აქვს ამ მხრივ დახასიათებული.

რაკი სხვა წყაროებითგან საქართველოს ბუნებისა და მიწა-წყლის თვისებათა ზოგადად დამახასიათებელი ძველი ცნობები უკვე მოყვანილი გვქონდა (იხ. აქვე, გვ. 161—167), ამიტომ აქ მხოლოდ ვახუშტის თხზულებაში უხვად გაფანტული ცნობები-ლა გვაქვს ამოსაკრებ-შესასწავლელი.

§. 1. კახეთ-მერთ-კუხეთის ბოტანიკურ-გეოგრაფიული არეები

საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთის სანაპირო თემს კუხეთს, რომლის აღმოსავლეთის უკიდურეს ნაწილს შემდეგში საინგილო ეწოდა, თავისი ჩრდილო-აღმოსავლეთის საზღვარი კავკასიონის შთავარი უღელტეხილის დაღუსტნის მთებამდის ქქონდა მიბჯენილი. მისი ქვედა ზოლი დაბლობს წარმოადგენს.

ბელაქნისა და გიშის წყლებსა და კავკასიონისა და ალაზნის შორის მოქცეული კუხეთი „არს ადგილი... ფრიად ნაყოფიერი ყოვლითა მარცხლითა, ვენახ-ხილითა, რამეთუ ტყენიცა საცე არიან ხილითა... აბრეშუმი, ბრინჯი, ბამბა მრავლად“ მოდისო. ეს თემი ბარად არის „ჰავითა ცხელი, ხაშშიანი ზაფხულს“, მაგრამ „მთის-ყვრძნი კეთილ აგარაკოვანი და მშვენი“-აო. „ხოლო ზამთარს კეთილ-ჰაოვანი, თბილი, უთოვლო, უინულა“-ო (ვახუშტი, გვ. 106).

„ალაზნის კიდურთა“ ყარაღაჯის სამხრეთითგან ბორანთამდე „არს ალაზნისაკენ მცირე-ტყიანი და ბალახიანი“ (ვახუშტი, გვ. 108).

გარეჯის მიდამოებში და მთაში მოდიოდა „ოთუბო, კაპარი მრავალი“ (ვახუშტი, გვ. 182).

გარეთ-კახეთში, „მანავს ქვეით ქისიყამდე ცივ-გომბორის შთის კალთათა არიან შენობა-დაბნები ვენახ-ხილიანი“. ეს „ადგილი ნაყოფიერებით აღმკული“ იყო. მას „უძეს იორისაკენ სახენელი ველი“, მაგრამ, რაკი მათ უკან მდებარეს „არა აქუს მთას მდინარე, ვერა რით რწყვენ ველთა“ და ამის გამო ეს კუთხე „წყლისათვის შემქირნობს, თეინერ წყაროთა, დაბნებთა შინა უსაკმარობით“-ო (ვახუშტი, გვ. 290).

საცხენისისა და ლოკინის სამხრეთით მდებარე და სათისჰალამდე და გარეჯის მთამდე გადაჭიმული „სამგორის ელი და ჩადივარი“ ბუნებრივად „ბალახოვანი და უწყლო“ იყო (ვახუშტი, გვ. 304).

შიგნით კახეთი მე-XVIII ს. დამდგესაც „ვენახოვანი, ხილიანი“ თემი იყო, მაგრამ უფრო „ტყიანი, მცირედ ველიანი“ ყოვილა და უბთავრესად „შენობიანი მთის ძირად“ არისო (გვ. 322). ქართველ სახელოვან გეოგრაფს აღნიშნული აქვს, რომ ამ თემში „ტყე უმეტეს ხილიანი“ იყო (იქვე), რაც, უმეველია, იმის მომასწავებელია, რომ წინათ ეს კუთხე იან ტყით არ იქმნებოდა მოსილი: ტყის მოჭარბებული ხეხილიანობა საქართველოში მომეტებულად ნასოფლარების წყალობით არის გაჩენილი და შიგნით კახეთშიც ასევე გარემოებით უნდა იყოს წარმოშობილი.

კახეთის თემი „გალმა-მკარი“ ბუნებით უხვად დაჯილდოებული ქვეყანა იყო, „შემკული ყოვლითა“. თვით კახეთშიც საუკეთესო კუთხედ ითვლებოდა: „უმეტეს კახეთის ადგილთა... ტყითა, ველითა, მოსავლის ნაყოფიერებითა, ვენახითა, ხილითა“ იყო განთქმული. მისი ხილიანობა იმდენად დიდი იყო, რომ „ტყენიცა ხილნარით საცე არიან“-ო (გვ. 322).

ვახუშტის სიტყვით, „მერთის ქვეყანას... უფროს ვალმა-მკარსა შინა და უმეტეს ელისენში... ბანბასა და ბრინჯსა სთესენ“-ო, მხოლოდ „იორის პირსაცა ზედა მრავალსა სთესვენ ბრინჯ-ბანბასა“-ო (გვ. 322—324).

„პანკისის კეობის დაბლობი ადგილები ყოფილა „ვენახოვანი, ბილიანი“ და „მარცვალთა ნაყოფიერი, თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა“ (გვ. 322), მთა ადგილები-კი თავისი ნაყოფიერებით ისეთივე იყო, „ვითარცა მთათა ადგილი“-ო (იქვე, 322). ჯვარის მონასტრიდან მოყოლებული „გრდანამდე არს ველი მთასა და მტკვარს შორისი და არს დაბნები მთასა შინა მცირე წყაროთი, უვენახო, უხილო“ (გვ. 302).

ქართველი გეოგრაფის სიტყვით „არს... მარტყოფი ვენახოვანი-ბილიანი და ყოვლითა, ვითარცა საგურამო“, ჰაეითა მშენიო (იქვე, 304).

„არს ესე საგურამო ნაყოფიერი ხილით, ვენახით, მარცვლით, თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა“-ო (ვახუშტი, გვ. 202).

„ბოქორმიდამ უჯარამამდე არს კეობა ფრიად მაგარი, მთოვანი, კლდოვანი“-ო (გვ. 292).

თიანეთის წყლისა და თეთრ არაგვს შორის მდებარე თიანეთის თემი ერწოს საზღვრამდე იყო „შენობიანი და დაბნებიანი“. ამ ადგილების მთები „არიან... უვენახონი, უხილონი“, მაგრამ „ნაყოფიერი, ბალახოვანი-ყვავილოვანი, წყაროვანი, ვითარცა თრიალეთი, თვინიერ სიმციროსა“-ო (გვ. 296).

ფშავ-ხევსურეთი ვახუშტს „მთითა და კლდითა და ტყითა“ გამაგრებულ-მოხლუდელი, მაგრამ მწირ ქვეყნად აქვს წარმოდგენილი. ამავე ავტორის სიტყვით, ფშავ-ხევსურნი თავიანთი ქვეყნის სწორედ ამ თვისებისათვის, „სიმწირისათვის მონებენ, ვისცა ეპყრავსთ თიანეთი, რამეთუ იზრდებიან მუნიდამ“-ო (გვ. 298).

ხოლო თუშეთი, ვახუშტის სიტყვით, „არს ქვეყანა... ყოვლითავე, ვითარცა... ოსეთი..., მოსავლით..., ნაყოფიერებით“-ო (გვ. 328).

კახეთ-კუხეთის ჰაეის ზოგად დახასიათებაში ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ კახეთი და ჭიზიყი „ჰაეითა არიან მშენიანი, ზამთარ თბილი, ზაფხულ ცხელი და არა ეგოდენ, მცირე-თოვლიანი, უყინულო, უყინო, ვინაითგან ვეროდეს განაყინავს მდინარეთა და არცა დაადგრების თოვლი დღესა და უქარო“. სამაგიეროდ „ალაზნისა და იორის კიდენი და მისი ქვემოთნი ფრიად ხაშვიანი, ცხელი და გაუძლისნი“-ო (გვ. 286).

საქართველოს ამავე ნაწილის მოსავლიანობა-ნაყოფიერებაზე ვახუშტს ზოგადად ნათქვამი აქვს: „ქვეყანა ესე ფრიად ნაყოფიერი არს ყოვლითა მარცვლითა, ვენახითა, ხილითა..., რამეთუ, თვინიერ ნარინჯისა, თურინჯისა, ლიმოსა და ზეთისხილისა, ნაყოფიერებენ ყოველნი, რომელნი აღწევრენით, აბრეშუმით, ბანბით, ბრინჯით, და ხურმა და წაბლით“-ო (გვ. 286). მეტადრე „მდინარის იორის კიდე იმიერი და ამიერი არს ფრიად ნაყოფიერი, ვინათგან აღმოვლენან რუნი და ირწყვიან ველნი და სცენდებიან ყოველნი მცენარენი“-ო. (გვ. 288-290).

§ 2. ქართლის ბოტანიკურ-აგრონომიული არეები

ქართლზე ვახუშტს თავის ნაშრომში საუცხოვო, ზედმიწევნითი და დაწვრილებითი ცნობები აქვს შეტანილი. მის დახასიათებას ჯერ ქართლის სამხრეთ ალბოსავლეთის თემით, ქვემო ქართლით დავიწყებთ.

დებედას ხეობაში, რომელსაც შემდეგში ბორჩალო ეწოდა, ჰაეა „ზაფხულ ცხელი, გაუძლისი, ზამთარ კეთილმშენი“ ყოფილა, იმიტომ, რომ „აქ არა დადგრების თოვლი დღე ორ“. ნიადაგი კარგი იყო, და კლიმატური პირობების წყალობითაც იქ „ნაყოფიერებენ ყოველთა მცენარეთა მარცვალთა თესლნი: ბრინჯი, ხეარბალი, ქრთილი, ფეტვი, ბანბა, თამბაქო, სელი“-ო. „ხოლო კანაფი უმუშაკოდ“ მოდიოდა. იყო აგრეთვე „ნესვი, მელსაპემონი, კიტრი, ბაღრიჯანი, პუმულა“. ამგვარადვე იზრდებოდენ აქ „მტილოვანი ყოველნი და წალკოტთა ხენი“-ო (გვ. 136).

დებედას ხეობის ზემო ნაწილი, იქ, სადაც ამ წყალს მიმდინარეობა აღმოსავლეთითა აქვს, ტყით მოსილ ვიწრო ხეობას წარმოადგენს. „მოვალს მუნცა ყოველნი მარცვალნი, ბრინჯ-ბანბისგან კიდე“. არის იქაც „ვენახნი, ბროწეული, ლელუ და სხვანი ხილნი მრავალნი“. მაგრამ „ლორის ციხის ზეით“ მდებარე ნაწილი უკვე ზამთარს „უციე, გარნა ზაფხულს შენიერი, მრავალ-ყვავილიანი“ ადგილია. ხოლო იმაზე უფრო ზევით, „ბამბაკის-კეეს არა-რაი“-ოა მოდიოდა, „თვნიერ ხორბლისა, ქრთილისა, სელისა“-ო. იქ ზამთარში მხოლოდ „თივითა ნაყოფიერებს ცხოვარი, ძროხა, კამბეჩი, ცხენი, ვირი, თხა“-ო (გვ. 138).

ამ ხეობის მეორე დახასიათება ზოგიერთ ახალ ცნობებს შეიცავს და იმიტომ მისი აქვე მოყვანა ურიგო არ იქნებოდა: „ქვეი ბანბაკისა არს მთებრი და მშენიერი. ნაყოფიერი. ნაყოფიერებს ხეარბალი, ქრთილი, სელი, შერიყა, სხვა არარაი“-ო (გვ. 140).

სომხეთისა და საქართველოს გამყოფელი ბამბაკ-ერევის მთები არის „დიდი, მაღალი და მარადის თოვლიანი და კალთათა ტყიანი“ (გვ. 140).

ვახუშტის დროს „ალგეთის შესართავის ჩრდილოთ იალღუჯამდე-მტკვრის პირს“ ბრინჯი, ბამბა და ყოველგვარი მცენარეულობა მოდიოდა (გვ. 174).

კუმისის მინდორზე ხარობდენ „ყოველნი თესლნი, ბრინჯ-ბანბას გარდა, კანაფი უმუშაკოდ სცენდების“-ო (გვ. 176). თვით კუმისი-კი იყო „დაბალი დიდი ვენახოვანი, ლელოვანი, ბროწეულიანი, ბილიანი“-ო (იქვე, 176).

სკვირეთის, ანუ ვერეს ხეობა დიდგორისაკენ „არს უვენახო, უხილო ვენათამდე, ამის ქვეით ვენახოვანი, ბილიანი, ტყიანი, ნადირიანი, ფრინველიანი“ (გვ. 176).

სამშვილდის ქვეითა სანახებში „ნაყოფიერებს სხვათა ადგილთაგან მეტად ბროწეული, ლელვი, ზეთისხილი, და სხვანი ხილნი“. ეს გარემოება აიხსნება მისი ჰაეითაც, რათგან, ვახუშტის სიტყვით, „ზამთარს არს თბილი და ზაფხულ ფრიად ცხელი“ (გვ. 166).

ქციაზე „ნახილურს ქვეით“ ნაჯბადინამდე მდებარე ადგილს თავდაპირველად „ეწოდებოდა წყალთაშუა“, მერმე-კი ბაიდარი დაჰქმევია სახელად. „არს ფრიად ნაყოფიერი ადგილი“ ისე, რომ იქ „ნაყოფიერებს ყოველი მარცვალნი თესლთა, ხილნი წალკოტთა და მტილთა უცთური და მრავალი, აბრეშუმი, ბანბა მრავალი“-ო (გვ. 168).

21. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. IV.

„ქცია-მაშავერს შუა“ მდებარე „დისველის მინდორი“ უწყლოობისდა მიუხედავად „ნაყოფიერი“ ყოფილა და „მოუტადი მარცვალთა, ბრინჯ-ბანბას გარდა“-ო (გვრფა, 154).

„ღბანის ქვეით“ მდებარე ხეობა „ქციაშიდ ფრიალ ნაყოფიერი“ ყოფილა „ყოელითავე: ვენაკითა, ხილითა, თესლ-მარცვლითა“. ასეთი თვისება იმითაც აიხსნებოდა, რომ ეს კუთხე იყო „ზამთარს თბილი და მშვენიერი, ზაფხულს შეზავებული“. ჰქონდა „წყარონი ციენი, მშვენი, ჭალა-ტყენი, ბალახნი“ (გვრფა, 158).

ქციის შემდინარეების კლდისის და ძველი-გომარეთის ხეობები „უვენაკო, უხილო“ ყოფილა, ხოლო ფოცხვერიანის ხეობა „ვენახ-ხილიანი“ და ირაგის ხეობა ტორნის წყლითურთ „ვენახოვანი, ხილიანი, ტყიანი, ნადირ-ფრინვლიანი, მოსავლიანი“ იყო (გვრფა, 164), მაგრამ ამ ხეობის ზემო ნაწილი, „ბენდერის მთის კერძოდ, ვითარცა სხვა მთის ალაგნი“ იყო (იქვე).

ჭიკვახის ხეობა, რომლის წყალს სათავე ბენდერის მთაში აქვს, იყო საერთოდ „ვენაკოვანი, ხილიანი“, მაგრამ „მთისაქენ არა“ (გვრფა, 166).

ხოლო ქციის ხრამი სამშვილდეს ქვეით ნახიდურამდე უფრო განიერი იყო. ჰავე იქ „ზამთარს არს თბილი“, ხოლო „ზაფხულს ფრიალ ცხელი“. ეს ადგილი კარგი მოხავლიანი ყოფილა: „აქ ნაყოფიერებს, სხვათა ადგილთაგან მეტად, პროწყული, ლეღვი, ზეთისხილი და სხვანი ხილნი“ (გვრფა, 166).

მაგრამ „ხრამის კიდესა ზედა“ გაშენებულ სოფლებში, ვახუშტის სიტყვით, „არა არს... ვენახნი, ხილნი“-ო (იქვე, 168).

„ლეღვარი არს მთა მაღალი, თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი და ნადირითა სავსე (იქვე, 146).

ლეღვარ-ლოჭის მთებსა და ქციას შორის და დებედასა და ბოლნისის დასავლეთით მდებარე მთის შორის მოქცეულ თემში, ძველად ხუნანის საერთოდ, შემდეგში სომხთად წოდებულში, ვახუშტის ცნობით, „ჰაერი ქციაბერდუჯის მდინარეთა კიდესა ცხელი, უშვერი, გაუძლისი“ იყო, ხოლო „სხვათა ადგილთა კეთილი“ (გვრფა, 146). ამიტომ ეს თემი „არს შემკობილი ყოელითა“: იქ იყო „ვენახნი და კილნი მრავალნი“, რომელნიც „მთის კერძოდ არა არს“-ო. სადაც ვენახები იყო, იმ ზოლში „ღვნი მრავალი“ ყოფილა. ხოლო ყველგან „თესლნი მრავალნი ნაყოფიერებენ“-ო (გვრფა, 146).

„ახპატს ქვეით არს კეობა ჭოჭკანისა, ლეღვარს მთის ქვეშე, ვენაკიანი, ხილიანი, ნაყოფიერებითა და ჰავითა შემკული“-ო. (გვრფა, 142).

ამავე სანახებში, „ქვემორ ახტალის არს კეობა ხოჯორნიისა“, რომელიც „ასეთივე „ვენაკოვანი, კილიანი, ყოვლის თესლისა მოსავლიანი“ იყო (იქვე, 142). ხოლო ამის ქვემოთ ალაღაჯად წოდებულ ადგილს, „ქციაშიდ ველსა ზედა დას-თესენ ყოველსა მარცვალსა და თესლთა... და მტილოვანთა“-ო (იქვე, 142).

ტაშირიც საქართველოს მაღლობი თემი იყო. ჰავეით „ზაფხულს ფრიალ მშვენიერი, ბალახოვან-ყვავილიანი“-ა, მაგრამ „ზამთარი ცივი და თოვლიანი“ იცის იმდენად, რომ თოვლის სიმაღლე „ორს ადლად“ აღწევს და „ყინვიანი“-ა (გვრფა, 148). ამისდა გვარად სახელოვანი მეცნიერის მოწმობით ტაშირი „არს ნაყოფიერი ხვარბლით, ქრთილით, სელით, შვრიით“. მაგრამ სამაგიეროდ აქ

არამც თუ ვაზი, თვით „ხილნი და მტილ-წალკოტოვანი არარაი იპოების“ (იქვე, 148). ამასთანავე მთელ ამ თემში „არა არს ხე, არცა ტყე“-ო (იქვე).

ამოცი, ანუ ყაიყული გარეშემო მთებით მოხვეულ მაღლობ ვაკეს წარმოადგენს. ეს თემი „მოსავალ-მოუტდგნელი“ ყოფილა. იქ მოდიოდა „ხვარბალი, ქრთილი, სელი, შვრივა“. მაგრამ სამაგიეროდ „სხვა არარაი“ ხარობდა. „არც ხილნი, არც მტილოვანი“ (გვრფა, 148-150).

ღბანის ხეობაში „მთა კუჩუთისა და ბოლოლისა არიან უტყეონი... ბალახოვანი, შამბნარიანი, ყვავილოვანი და წყაროიანი“-ა. იქ მხოლოდ „კვეთა შინა არს არყნაღნი“ (გვრფა, 150).

თვით ღბანის ხეობა-ი „ვითარცა ტაშირისა დავსწერეთ“, ისევე „ნაყოფიერი და პირუტყვითაცა ეგრეთი“-ო (იქვე, 150-152).

ფინეზურის ხეობაც „არს... ეგრეთითავე ნაყოფიერებითა, ვითარცა ტაშირი და ღბანის კეობა“-ო (იქვე, 152).

ხოლო აბულმუგს ქვეით მდებარე „ლოქიღამ გამომდინარე“ ბალიჭის ხეობა უკვე „ვენაკოვანი, ხილიანი და ყოელითა ნაყოფიერი“ ყოფილა. მაგრამ ამ ხეობის ზემო ნაწილიც „ლოჭის კერძოდ, ვითარცა ღბანის-კვეთა“-ო (იქვე, 152).

მაშავერის შემდინარეები, გიტის ხევი და ქვეშის ხევიც, ისევე, როგორც კახრეთის ხეობა ნაყოფიერებით ბალიჭის ხეობის მსგავსივე ყოფილა (იქვე).

სურტაკეტის ხეობის სათავეს, შამბიანის მთას, ასეთი სახელი „ეწოდების შამბ-ბალახის სიმალისაგან“, რათგან იქაურ მცენარეულობაში „ტენოსანი კაცი და რქოსანი ირემი არა გამოჩნდები“-ო. ხოლო თვით შამბიანა „მთა არს... მაღალი და ვრცელი“, ამასთანავე „უტყეო“ და „ყვავილებითა მრავალეუარ-მშვენიერითა და მშვენიითა და წყაროთა შემკული“. მხოლოდ „კვეთა არყნაღნი“-ც ყოფილა (გვრფა, 154-156). ასეთი ბუნებრივი პირობების გამო „არა არს კეობასა ამას შინა ვენახნი, კილნი, თვინიერი მთის ხილთაგან კიდე, და ნაყოფიერებითაცა ეგრეთვე, ვითარცა სხვანი მთის ადგილნი“-ო (იქვე, 156).

ვახუშტის მტკერის სამხრეთით მდებარე ქართლის ნაწილი ასე აქვს ზოგადად დახასიათებული: „დამჩხერალოდამ ტვილისამდე მტკერის კერძო მთამდე არს ნაყოფიერი: ბრინჯ-ბანბას გარდა, ყოველნი მცენარენი, რომელნი აღვსწერეთ, ხილნი და ვენახნი მრავალნი“ მოიპოვება, ხოლო ამავე თემის „მთათა დაბნებნი ეგრეთვე, ვითარცა მთისანი დავსწერენით, ნაყოფითა და პირუტყვითა“-ო (გვრფა, 204).

დამჩხერალო, უქვეილია, უნდა ეხლანდელ 5-ვერსიანი რუკის „დამჩხერული“ იყოს, რომელიც მდ. მტკერის პირას, ტაშისკარსა და სატივეს აღმოსავლეთით მდებარეობს (იხ. 5-ვერსიანი რუკის 6. 61,00-42-00 და საქართველოს საისტორიო რუკა). მაშასადამე, ზემომოყვანილ ცნობაში შიდა ქართლის მტკერის სამხრეთით მდებარე ნაწილზე საუბარი თითქმის ტაშისკარითგან მოყოლებული ტვილისამდე.

თემის ხეობაზეც ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ მტკერათან შესართავითგან მოყოლებული რკონამდე „არს თქმაში ვენაკ-კილითა ნაყოფიერი, ამას ზვით, ვითარცა თრიალეთი, ქვარებიოთო“ (გვრფა, 158).

ხოვლისა და დოესის მინდვრის შესახებაც ნათქვამი აქვს, რომ „არს ფრიად მოსავლიანი, თენიერ ბრინჯ-ბანბისა“ (გვრფა, 198).

„თრიალეთი არს ზაფხულ ფრიად შეენიერი: ბალახიანი, ყვავილიანი, წყაროიანი“. მხოლოდ „არა არს აქა ტყე“. მალღობი მდებარეობის გამო თრიალეთი იყო „მოსავლით, ვითარცა ტაშირი, განა ესე უმჯობესი მისა“. მინც-და-მინც „ვენანნი, კილნი და მტილოვანნი არარაი არს აქა“, ხოლო „მთის ხილნი მრავალნი“ მოიპოვებო (გვრფა, 158—160).

შორის, თავკეთილისა და კვე-ღრმას მთებზე „არა არს... ტყე, ანუ ხე და მხოლოდ „კვეთა მცირე არყნაღნი“-აო (გვრფა, 162).

ტაბისყურის „გარემო ნაძოვანი, ტყიანი, ბალახ-ყვავილიანი, წყაროიანი“ ყოფილა (იქვე, 162).

ტანის ხეობა „ბობნავამდე... არს ვენახოვანი, ხილიანი, მას ზეით მთური, ვიწრო და მაგარი, კლდინი, ტყიანი“-აო (გვრფა, 200).

ხოლო სკრისა და ხვედურეთის „კეობანი ვენახოვანნი. კილიანნი“ იყო (გვრფა, 202).

ძამის ხეობაზე ვახუშტის ნათქვამი აქვს: „გვეძინეთამდე არს კეობა ესე ვენახოვანი, ხილოვანი და მის ზეით მთური“-ო (გვრფა, 204).

შიდა ქართლის მტკვრის სამხრეთით მდებარე ნაწილის შესახებ ცნობების განხილვის შემდგომ, უნდა ამავე მიწაწყლის მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე ნაწილის ბოტანიკურ-აგრონომიულად დამახასიათებელი ცნობების განხილვას შევუდგეთ.

არავსა, ციხე ბოდავსა, ტინის მთასა, გრემისკეცსა, ალგვის მთასა და ქართლის მთას შორის მოქცეული ბაზალეთის თემის „დაბნები ვენახოვანნი, მოსავლიანნი“ ყოფილან, მაგრამ ეს კუთხე „უწყლოობით არა მრავალ ნაყოფიერნი“ იყო (გვრფა, 220).

გულდამყარის წყალსა, არავგვის ხეობასა და ძურძუკეთს შორის მოქცეული გულდამყარის ხეობა, ვახუშტის სიტყვით, „მოსავლით, ვითარცა სხვა მთის ალაგნი, და უფროს მწირი“-ც ყოფილა (გვრფა, 220—222).

„არს მოზღუდეილი მთიულეთი მთითა. ამის გამო არს მალალი და შეუვლი, არს უვენახო, უხილო, მცირე მოსავლიანი“-ო (გვრფა, 222—224).

ხევი „შთასავლით გველეთამდე არა არს ხილნი, თენიერ მთის ხილთა: არს კოწახური, მოცხარი, კლდის მერსენი და სხვანიცა ბალახთა ხილნი“ (ვახუშტი, გვრფა, 228).

ნარეკვავის ხეობა „უენამდე ვენაკითა და ხილთა ნაყოფიერი“ იყო (გვრფა, 214), იმის ზევით-კი, როგორც ეტყობა, მთური ზოლი იწყებოდა.

ალგვის მთითგან გამომდინარე ნარეკვავის „კეობასა... ებნის-ქილურთამდე ეწოდების გრემის კევი“. ნარეკვავის ხეობის ამ ნაწილის თვისებაზე ვახუშტის ნათქვამი აქვს: „არა არს გრემის-კევის ვენახნი და ხილნი, სხვით ყოვლითა მოსავლიანი“-კი არისო (გვრფა, 220). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ ებნის-ქილურთა სამხრეთით უკვე ხეხილ-ვენახიანი ზოლი იწყებოდა.

მუხრანის ველზე და მიდამოებში „მოსავალი მტილთა, წალკოტთა, ვენახთა, თესლ-მარცვალთა მრავლად ნაყოფიერებს“-ო (გვრფა, 218).

ქსნის ხეობაში „ზებეყურის მთა... ჩამოადგების ცხვირად ქსანს დასავლეთ-თილად ალგვის მთის ცხვირი და დაეწირობს ქსანს კლდითა“. ეს ადგილი ვახუშტის ქსნის ხეობის ორი სამეურნეო ზოლის საზღვრად აქვს დაღებული. მისი ცნობით „ამ კლდის ქვეით მტკვრამდე ქსანი არს ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი, ვითარცა სხვანი ალგვრეთ, და ამ კლდის ზეით იწრო და მჭიდრო. უვენახო, უხილო, მწირი, ვითარცა სხვანი მთის ალაგნი მოსავლითა, ტყიან-კლდინობითა“-ო (გვრფა, 230). რაკი ზებეყურა ხანდოს ციხის ქვემოთ ყოფილა (იხ. იქვე, 230), ამიტომ ვენახოვან-ხილიანი არეს დასაწყისი უნდა წარქვალს ქვემოთ ვიგულისხმობთ.

ამგვარადვე, ცხრაზმის ხეზე მას ნათქვამი აქვს, „არს ადგილი ესე მოსავლიანი მთის ადგილთა-ებრ“ (გვრფა, 232). ქარჩოხ-ვაშურზე ამბობს: „მოსავლით, ვითარცა სხვანი მთის ადგილნი“-ო (იქვე). „მოსავლით არს კურთა, ვითარცა სხვანი მთის ალაგნი“-ო (იქვე). ქსოლოს „ტბილამ მეჯუღის ხეობაში ბიურამდე ვახუშტის დროსაც იყო „დაბნები მრავალნი თესლთა, მარცვალთა მოსავლით ნაყოფიერი“ (გვრფა, 248).

„ჯარიაშენილამ ვანათამდე უწოდებენ გვერდის-ძირს და არს ადგილი ესე ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი. ბრინჯ-ბანბას გარდა, ყოველნი სცენდების ნაყოფიერად, ვითარცა დაესწერეთ ქართლისასა. არამედ ღვინო აქაური თხელი და მომავო, გარნა საამო სასმელი“-აო (გვრფა, 236).

ვანათამდე არს ლიახვის კეობა უვენახო, უხილო, ვითარცა დაესწერეთ მთის კევი, და სივიწროვით ესე უფროს მწირი“-აო (იქვე, 238).

ხურვალეთის ზეით მდებარე „მთის მიყოლით დასავლეთისაკენ შეჯღამდე და ვიღრე დიდ ლიახვამდე და კვერნაქის მთის შორისი მინდორი დიდი და უტყუო, გარნა დაბნებთა არს წალკოტნი, ნიგუნარნი და ვენახნი მრავალნი“. აქ „მოვალს ყოველნი მარცვალნი, თენიერ ბრინჯ-ბანბისა“-ო (გვრფა, 244).

ვახუშტის სიტყვით, „სვერს ზეით“ დიდი „ლიახვის კეობა... არს უვენახო, უხილო... მოსავლით მთის ალაგებრი და პირუტყვითაცა ვგრეთი“ (გვრფა, 258).

„ტინისხილით, თედოწმინდით სასირეთამდე და მტკვრამდე“ მთელი სივრცე იყო „მცირე ადგილს ტყიანი, საკნაჟი და მოსავლიანი ნაყოფიერი“, მაგრამ „უწყლო“ ყოფილა და მხოლოდ „ადგილ-ადგილს დის წყარონი მცირენი“-ო (გვრფა, 258).

„კეობა ღვინისა არს ვენახოვანი, კილიანი, მარცვლითა ყოვლითა ნაყოფიერი“ (გვრფა, 262).

მოხისის „მინდორი მტკვრამდე უწყლო, არამედ მოსავლიანი ყოვლითა მარცვლითა“ ყოფილა (იქვე, 266).

„გორს ზეითნი ადგილნი“ სურამის ხეობამდე და ხეობათურთ „არინ მოსავლიანი, თენიერ ბრინჯ-ბანბისა, ვენაკით, ხილით და ყოვლითა მარცვლითა“ (გვრფა, 268). ვახუშტის დამატებული აქვს, რომ „სასმელი და საჭმელი აქაური უმეტეს გემოიანია სხვათა ადგილთაგან“-ო (იქვე, 270).

დეღელეთ-ოსეთი უტყუო ქვეყანა იყო, ზოგიერთ არყნალიან ადგილებს გარდა. სიცივის გამო „ხოზობისა, ქრთლისა და შვრთის“ გარდა, იქ „არარამე მარცვალნი ნაყოფიერებენ“-ო „უმეწობისა და კლდოვანობის გამო“ იმა-

საც, რაც იქ მოდიოდა, „ვერ სთესვენ მრავლად“-ო. მაგრამ თვით ნიადაგნი ნაყოფიერი იყო და რასაც სთესენ, „რა-იგი დასთესონ, ფრიად ნაყოფიერებს და მრავლად“ მოდისო. არც მევენახეობა-მეხილეობა იყო, რათგან „არარაი მოვალს და უწყიან მტილისანი, ანუ წალკოტნი, გინა ხილნი“. მხოლოდ „ვიფთამე ადგილთა იპოების კოწახური, კლდის მერსენი, უელი და ასკილი“ (გვ. რფა, 430).

მესხეთზე, ანუ იმ მიწა-წყალზე, რომელსაც ძველად ზემო-ქართლიც ეწოდებოდა, ისეთი დაწვრილებითი და ზედმიწევნითი ცნობები, როგორც მას შიდა ქართლზე აქვს მოთავსებული, ვახუშტს არ მოეპოვება. ეს გარემოება, უძველესია, იმით აიხსნება, რომ მესხეთი მის დროს ოსმალეთს ეპყრა და ვახუშტს ეს მხარე პირადად ნანახი არ ჰქონია.

როგორც ხეფინის ხევი „მოსავლიანი ხილიანი“ იყო, „რომელნი (ლიხის) მთას-იქით დაესწერეთ, ქვიშხეთის დასავლით, ივინიცა ესრეთვე ჰგონე“-ო, ნათქვამი აქვს ვახუშტს (გვ. რფა, 272), ე. ი. ეს მხარეც მოსავლიანად და ხილიანად, მაგრამ უვენახოდ უნდა ვიგულისხმოთ.

მაგრამ მტკვრის გასწვრივ, ვახუშტის სიტყვით, ტაშის-კარ-სადგერის შემდგომაც ლიკანის ხეობამდე „მტკვრის კეობა“ მაინც „ვენახიანი, ხილიანი“, მაგრამ „ვიწრო და მწირი“ იყო (გვ. რფა, 276).

„სადგერის კეობა არს უვენახო და მოსავლით, ვითარცა... გუჯარეთის კეობა. ესე სქან ეგრეთვე ნაყოფიერი მთითა“-ო (გვ. რფა, 274).

თორ-გუჯარეთის ხეობაზე-კი ვახუშტს ნათქვამი აქვს: „არა არს აქა ვენახნი და ხილნი, თვინიერ მთის ხილთა და სხვით ნაყოფიერი მთისებრ,— ბალახ-ყვავილითა, ტყითა და წყაროებითა შემკული“-ო (გვ. რფა, 206).

მესხეთის აღმოს. საზღვარზე მდებარე „მთა ირჯანისა... აწ ყარალაჯად წოდებულნი... არს მარადის თოვლიანი და უტყეო და კალთათა ბალახოვანი“ (გვ. რფა, 148).

ხოლო მესხეთის ჩრდილოეთის მიჯნაზე მყოფი სამცხის, ანუ ლაღოსა და გურია-აჭარის მთები არიან „თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი“, მაგრამ „რომელთამე ადგილთა“, როგორც მაგ. მახვილოს, „თოვლიანი, ყინულიანი მარადის, ბალახოვანი, შამბოვანი“-აო (გვ. რფა, 94-96).

მესხეთის ორ ნაწილად გამყოფელი არსიანის მთა „თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი“ იყო, ამასთანავე „ყვავილოვანი, ბალახოვანი“. ხოლო არსიანის მთის გაგრძელება, რომელსაც არტაანში ქვაყრილი, კოლაში ყალნუ-მთა ეწოდება, არის „არსიანსავით, არამედ უმეტესად უტყეო“ იყო (გვ. რფა, 94).

სამცხე შიგნით არის „ჰავით მშვენი და შემკული, აგარაკოვანი“. თუმცა თემი „მთიანი, გორიანი, ღრატოიანი, კევიან-კლდინი“ იყო, მაგრამ „მთა-ბართა სიახლოვითა“ მის ბუნებას მრავალფეროვანება უნდა ჰქონოდა, რასაკვირველია. მართლაც ეს თემი ყოფილა „ვენაკიანი, კილიანი მრავლად“ და თანაც „მარცვალნი მრავალნი ნაყოფიერებენ“-ო (გვ. რფა, 96).

ქ. ახალციხე „ჰავით არს მშვენი: ზამთარს ცივი და თოვლიანი, ზაფხულს არა ეგოდენ ცხელი. გარემოს ქალაქისა წალკოტნი, ვენაკნი და ხილნი მრავალნი“-ო (გვ. რფა, 86).

„მთა ნიალის-ყურისა“, ხავეთითგან ყარსის მთამდე, ანუ ფოსოს წყაროს-თავამდე გადაჭიმული, საერთოდ იყო „სრულიად უტყეო, ბალახ-შამბ-ყვავილიანი და წყაროიანი“ და მხოლოდ „ფოსოს-კერძონი და წყაროსთავის-კერძო მტკვრამდე ტყიანი“ (გვ. რფა, 102).

ჯაეახეთში „ზამთარი დიდ-თოვლიანი და ყინვიანი“ იყო და საერთოდ „ჰავითაც მგზავსი“-ა თრიალეთისაო (გვ. რფა, 102). ამის გამო, ვახუშტის ზოგადი დახასიათებითაც „ჯაეახეთი არს, ვითარცა თრიალეთი, უვენაკო, უხილო, უტყეო“ და „მოსავლითაცა ეგრეთვე“ იმ განსხვავებით, რომ ჯაეახეთი თრიალეთზე „უმეტეს ნაყოფიერი და მოუცდენელი“ ყოფილა (გვ. რფა, 102).

ვახუშტის სიტყვით, „არს. ფოსო უვენაკო, უხილო, ვითარცა ჯაეახეთი, ყოვლითა მოსავლითა“-ო (გვ. რფა, 98).

ამგვარადვე ერუშეთიც იყო „უვენაკო, უხილო, ვითარცა ჯაეახეთი, ეგრეთვე მოსავლითაცა“-ო (გვ. რფა, 104). მაგრამ „მთანი არიან ტყიანი გარემოს“ ერუშეთისა, თანაც „ყვავილოვან-ბალახოვან-წყაროიანი“ (იქვე).

„არს არტაანი ვაკე და უტყეო, ბალახ-ყვავილიანი, მოსავლით, ვითარცა ჯაეახეთი“. ხოლო მისი „მთანიცა უტყეონი, მცირე არყნალთაგან კიდე“-ო (გვ. რფა, 106)

კოლა, კარისა და ყალნუს მთებითურთ, „შალალი და მცირე-ტყიანი“, უმთავრესად „ბალახ-შამბ-ყვავილოვანი“ იყო. ხოლო „ადგილნი კოლისანი მოსავლით, პირუტყვით და ჰავით“ ყოფილა, „ვითარცა ჯაეახეთი“ (გვ. რფა, 106).

მესხეთის დასავლეთ ნაწილზე რომ გადავიდეთ, ვახუშტის დახასიათებით, აქაა იყო „ვენაკოვანი, კილიანი, მოსავლიანი, თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა, ყოვლითა მარცვლითა“. ამასთანავე „ტყიანი, კლდინი, იწრო-ბრამოვან ღრატოიანი“-ც იყო (გვ. რფა, 108-110).

ფორჩხის ხეობაც „ვენაკოვან-კილიანი, ვიწრო და კლდინი“ და, „რაოდენნიცა მიწანი ივენან“, ყოფილა „მოსავლიანი“-ც. ვახუშტის სიტყვით, ამ ხეობაში განსაკუთრებული მრავალფეროვანებაა, რათგან „მთა-ბარნი ახლორებენ ფრიად“ (გვ. რფა, 110).

შავშეთი „ტყიანი, გორა-მთიანი, ღელე-ღრატოიანი, იწრო“ თემი იყო. მისი ნიადაგი მოსავლიანი ყოფილა: „ნაყოფიერებს ფრიად მიწა ამისი, რაოდენნიცა იკმარების სიეწროვად“-ო. გამოსადეგი მიწის სიმცირესთან შესაფერისად, ეს კუთხე „ვენაკ-ხილიანი“ იყო და „ნაყოფიერებენ ყოველნი მარცვალნი, თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა“-ო (გვ. რფა, 114). სახნავ-სავენახე ადგილების მეტის-მეტე ნაკლებობის გამო, რა თქმა უნდა, საველე მეურნეობასაცა და მებაღეობა-მევენახეობასაც აქ გასაქანი და ფართო ასპარეზი არ შეიძლება ჰქონოდა. ეს გარემოება უკვე გრ. ხანძთელს ჰქონდა აღნიშნული.

ბუნებისაგან უხვად დაჯილდოებული კუთხე იყო ჭოროხის ხეობის ის ნაწილი, რომელსაც ლიგანის ხეობა ეწოდებოდა. „ჰავით არს ზაფხულს ცხელი, ზამთარს ფრიად თბილი“. ამასთანავე ამ თემის მთა-გორიანობა მას გასაოცარ მრავალფეროვანობას ანიჭებდა, რათგან დაბლობსა და თბილ ადგილებს „აბლორებენ მთანი თოვლიანი და აგარაკნი უვენიერებით აღმკულნი ქამისა და ნახევარ-ქამის სავლთა“-ო (ვახუშტი, გვ. რფა, 114). ამიტომ იქ ადგილობრივი იყო და მოდიოდა.

ლიგანის ხეობა ფრიად ნაყოფიერი იყო ნარინჯით, თურინჯით, ლიმონით, ზეთისხილით, ბროწეულით, ლეღვით, ვენაკით, კილით შემკობილი ამასთანავე მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებს. მაგრამ მეურნეობის ყოველ დარგში ხეობის სიფიწროე და გამოსადეგი მიწის სიმცირე საგრძნობი ყოფილა. მეხილეობისათვისაც ამის გამო შესაფერისად ფართო ასპარეზი აქ არ არსებობდა, მაგრამ მეტადრე საველე მეურნეობა იყო შეზღუდული: „სიფიწროვით ვერ სთესვენ ბრინჯ-ბანბასა“-ო (გვ.რფა, 114).

კლარჯეთი არტანუჯითურთ უაღრესად მთიანი თემია და იყო „ტყიანი ფრიად და მცირე ველოვანი“. ხოლო „ჰავით მშვენი, კეთილი: ზამთარ თბილი და დიდ-თოვლიანი“ იყო, მაგრამ სიმაღლის წყალობით „ზაფხული არა ეგოდენ ცხელი“ იცოდა. ნიადაგი ნაყოფიერი ჰქონდა და იყო „ვენაკიანი, კილიანი“ და „მარცვალნი ყოველნივე ნაყოფიერებს, ვითარცა სხვათა ამათ ადგილებთა“-ო (გვ.რფა, 116). მაგრამ სახნავ-სავენახე მიწების მეტისმეტი სიმცირე, მცირე ველოვანობა, რასაკვირველია, აქაც სასოფლო მეურნეობას ფართო ასპარეზს ვერ შეუქმნიდა.

ოლთისის ხეობა ნარუმაკამდე, ანუ ნარიმანამდე არის „ხილიანი, ვენაკიანი“-ო, ხოლო „ნარუმაკს ზეით“, სადაც იდი იყო, „ამას ზეით არს, ვითარცა მთის ადგილნი ნაყოფითა“-ო (გვ.რფა, 118—120).

თვით ტაოც საერთოდ „მთიანი, გორიანი, ლელოვან-ბრამოვანი, ღრატ-ოიანი, წყლიანი და იწრო“ თემია. მაგრამ იქაც მოიპოვება შედარებით დაბლობი ადგილებიც და მაღლობიც. ამიტომ თავისი სასოფლო-მეურნეობის თვისებებითაც ორად იყოფება: იქ არის ნაწილი „ვენახოვანი, კილიანი, მოსავლიანი ყოვლითა მარცვლითა“, ხოლო „მთის კერძოთა, ვითარცა ჯავახეთი“. იდი და ნარუმაკი არიან, ვითარცა თრიალეთი, ანუ ჯავახეთი ყოვლითურთ“-ო (იქვე, 120).

ბასრანი უაღრესად მაღლობი თემია, ამის გამო იყო „უტყეო, თვინიერ მცირე არუნალნი“ და „უვენაკო, უკილო და მარცვლის მოსავლითაც, ვითარცა ჯავახეთი“ ყოფილა, უკეთესიც-ვი, „ესე უმჯობესცა ჰავითაცა“-ო (გვ.რფა, 120).

ვახუშტის სიტყვით „არს... ისპირის კეობა ქარაფოვან-კლდიანი, ლელე-ღრატოიანი, იწრო, ტყიანი, მცირე ველოვანი“. ხოლო „ჰავით ზაფხულს ფრიად ცხელი“-ა, მაგრამ „აქვს მთანი და აგარაკნი ახლორეს. ზამთარი თბილი“ იცისო. ეს თემი, ამავე მეცნიერის ცნობით, იყო „მოსავალ-ნაყოფიერი, ვითარცა... ნიგალის-კევი, ყოვლითა ნაყოფიერებითა და მარცვლითა“-ო (გვ.რფა, 124).

თორთომის ხეობა იყო თემი, „შემკობილი მთით და ბარით“; ამისდა გვარად ხეობა „ხაზულის ზეთამდე, ანუ ციხემდე“ არის „ვენაკოვანი, კილიანი, მოსავლიანი. ხოლო მთის-კერძონი ყოველგნით ვითარცა ჯავახეთი“-ო (გვ.რფა, 126).

ქანეთს, რომელიც პოლიტიკურად მხოლოდ ხანმოკლე დროს მოექცა საქართველოს საზღვრებში, ორი ზოლი ჰქონდა: „ზღვის კიდური“ და „მთის კერძონი“. ქანეთის მთა „თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი“ იყო. თვით „ქანეთიცა ფრიად ტყიანი, გორა-მთა-ლეღვიანი“-ა. კლიმატური პირობებით

სხვადასხვა-ნაირი იყო: „ჰავით ზღვის კიდური ცხელი“-ა, მაგრამ მაინც „ზაფხული არა გაუძლისი“ და „ზამთარი თბილი“ იცის, ხოლო „მთის კერძონი კეთილ-ჰავიანი“-აო (გვ.რფა, 128—130).

თვით ქვეყანა „ხილიანი, ვენაკიანი, მარცვლებით მოსავლიანი“ იყო „ბრინჯ-ბანბითურთ“ და იქ ყველაფერი „ნაყოფიერებს ფრიად“-ო (იქვე, 130).

ვახუშტის კარგად აქვს საქართველოს ზღვის სანაპიროს ბუნების გასაოცარი მრავალფეროვანება დახასიათებული. მესხეთის აღწერილობაში მას აღნიშნული აქვს: „მთა-ბარი ახლორებს ესრეთ, (რომ) გამისა, ანუ ნახევარ-გამისა სავალთა არს თოვლი და ბართა ნარინჯი-თურინჯი, ზეთისხილი და ყოველნი ნაყოფნი“-ო (გვ.რფა, 72).

§ 3. დასავლეთ საქართველოს ბოტანიკური არეები

ლიხთიმერეთიც ვახუშტის ისე ზედმიწევნითა და დაწვრილებით არა აქვს აღწერილი, როგორც ქართლი, მაგრამ მაინც მრავალი ფრიად საგულისხმო ცნობა მოეპოვება. აქაც განხილვის გეზი აღმოსავლეთითგან დასავლეთისაკენ გავიქმნება.

„არს კეობა... კეფინის-კევი მოსავლიანი, ხილიანი. ქართლისაგან მტრე არს აქა ღომი, ხურმა“. ამას გარდა აქვე „სთესენ სიმინდსა მრავალსა“-ო (გვ.რფა, 272).

ხოლო „ჩხერიმელას, ჩრდილისა და ნუნისის „კეფინი... არიან ვენაკოვანი, კილიანი“-ო (იქვე, 270).

ფერსათის თემი, ანუ საჩხეთეო და სალომინაო იყო „ქვეყანა... მდინარეთა კიდური კბოლოვანი, ფლატოვანი, ქალიანი“, ხოლო „მთის კერძო ვაკე და აყრილ-ტყიანი, ნიგვზნარ-ხილიან-ვენაკიანი... ბრინჯს არა სთესენ და ბანბას, სხვანი მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებენ“-ო (გვ.რფა, 386).

საჯავახოს ხეობა გურიაში, ვახუშტის ცნობით, იყო „მოსავლიანი ყოვლითა მარცვლითა, ხილ-ვენახითა“ (გვ.რფა, 352).

ტოლის ხეობაც „ხილ-ვენახიანი“ ყოფილა (იქვე, 372).

საჩინო, ანუ საჩიჯავაძო იყო „ადგილი... ვითარცა... საჩხეთო და უმეტესადცა ნაყოფიერი და ბარი“ (იქვე, 388).

ხოლო ჯუმათის მთა იყო „ტყიანი, ვენახ-ხილ-მოსავლიანი“ (გვ.რფა, 414).

თუმცა „ხეობა ხინოსი... მაგარი და მთებრი“-ა, მაგრამ მაინც „ვენახ-ხილიანი და მოსავლიანი“ ყოფილა (იქვე, 416).

ვახუშტის სიტყვით, საერთოდ გურია ჰავით არს კეთილი და მშვენი. მაგრამ „ზაფხულს ცხელი, წვიმიანი, სოველი, ნოტიო“-ა, ხოლო ზამთარი — თბილი, დიდ თოვლიანი, იცის „ვითარცა იმერეთი და უკინო“ (გვ.რფა, 418).

თავისი გეო-ფიზიკური თვისებებით გურია „მთა-გორიანი, ტყიანი, აგარაკიანი და მცირე-ველოვანი“-ა. ვახუშტის ცნობით, იქ „ნაყოფიერებენ ყოველნი მარცვალნი“, მაგრამ „ბანბა არა ეგდენ“. მებღეულობა და მვეწვანებობაც იყო გავრცელებული: „ხილნი მრავალნი და ბათომს, გონიას და ერგუს ნარინჯს, თურინჯი, ლიმონი, ზეთისხილი, ბროწეული მრავალი და ზღვის კიდესაცა ვენაკნი“-ც, რა თქმა უნდა, ბლომად იყო (გვ.რფა, 418).

ლიბთ-იმერეთის სამხრეთის ნაწილის შემდგომ, რომ მის უფრო ჩრდილოეთით მდებარე თემების განხილვაზე გადავიდეთ და კვლავ აღმოსავლეთითაგან დავიწყოთ, იყო „არგვეთი ფრიად ნაყოფიერი ყოვლითა მარცვლითა, არამედ ბრინჯს არ სთესენ“. იყო „ხილნი ტყეთა შინაცა მრავალნი... ვენახი და ღვინო კეთილი“ (გვ.რფა, 386).

„რიონის ვაღიშ“ მდებარე „ვაკე“, რომელიც „არს სამკუთხედ ადგილი“ და „ცხენისწყლისა და რიონისაკენ არს საკილაო, სამიქელაო“, ყოფილა „ფრიად ნაყოფიერი ყოვლითავე... თვინიერ ბრინჯისა... ვენახნი დაბლარნი არიან მრავლად, ხილნი მრავალნი ტყეთა შინაცა“-ო (გვ.რფა, 388—390).

სალიპარტიანო, რომელიც ჭყონდიდითაგან უნაგირამდეა მთის ძირს გადაკიმული, ვახუშტის სიტყვით „არს ქვეყანა... მგზავსი ვაკისა და უმეტეს ნაყოფიერი და ტყიანი“ (გვ.რფა, 396).

ლიბთ-იმერეთის უკიდურესი დასავლეთის თემის, ოდიშის ჰავა მდებარეობისდა მიხედვით განსხვავდებოდა: „ზღვის პირნი და ვაკენი“ იყვნენ „ზაფხულს... ცხელი“, მაგრამ მაინც „არა-გაუძლისი“, ზამთარში-კი თბილი. ხოლო „მთის-კერძონი გრილნი, აგარაკოვანნი, კეთილნი“ იყვნენ. ამასთანავე „ზამთარ თბილი“, მაგრამ „უქარო და უყინვო, დიდ-თოვლიანი“ ყოფილა. სამაგიეროდ ზაფხულში „სეული, ღ ნამიანი ღ ნოტიო“ იყო, მაგრამ თითქოს „უწყინარ-უვნო“ (გვ.რფა, 402).

ოდიშში იცოდა „მოსავალნი მარცვალთა ფრიად ნაყოფიერი მრავლად, რამეთუ ბრინჯზ ნაყოფიერებს ურწყაყად“. ხოლო „ნარინჯი, თურინჯი, ზეთისხილი, ბროწეული ადგილ-ადგილს და სხვანი ხილნი მრავალნი“ მოდიოდნენ. „ვენახნი“-ც ხომ ყველგან იყო (გვ.რფა, 402).

ოკრიბა იყო „თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა, ყოვლითა მარცვლითა ნაყოფიერი ფრიად, ხილითა, ვენახითა“-ც. ამასთანავე ეს თემი, ვახუშტის ცნობით, „არს მცირე მთა-გორიანი, ტყიან - ბალახიან - ყვავილიან - წყაროიანი“ (გვ.რფა, 390—392).

ეხლა რომ დასავლეთ საქართველოს ჩრდილოეთის თემების განხილვას შევუდგეთ, რაჰის დიდი დაბა შქმერი, ვახუშტის ცნობით, იყო „უვენახო, უხილო, მსგავსი სხვათა მთის ადგილთა“ (გვ.რფა, 378).

ხოლო რაჭაშივე „ჯეჯგორის მდინარეზედ სამკრიდამ ჩრდილოეთ“-ის მიმართულეებით კუდარომდე „არს დაბნები“ ვენახოვან-ხილოვანნი და მოსავლიანი. მას ზეით“-კი უკვე იწყება არე „უვენახო, უხილო, ვითარცა სხვანი მთის ადგილნი“ და აქეთგან მოყოლებული „უწოდებენ ამას კუდაროს“ (იქვე, 378).

რაჭაში, რიონის ხეობაში „ქიდროთას ზეით ადგილნი... არიან, ვითარცა სხვა მთის ადგილნი, მოსავლით, ნაყოფით“. თვით ხეობა კი ვიწრო არის (იქვე, 380-382).

რაჭა და რაჰის მთები არიან „მაღალნი და განიერნი, თხემთა უტყეონი და კალთათა ტყიანი“. ამასთანავე—„ზამთარს დიდთოვლიანნი, სადაც ვერ ივლის ცხენი და ზაფხულს უთოვლო, წყაროიანი, ბალახიან-ყვავილიანი“. ხოლო „დაბნები რაჰისანი, ამ მთათა კალთათა მყოფნი, არიან, ვითარცა შქმერი აღსწერეთ, აგარაკად და მთის ადგილად“-ო (გვ.რფა, 382).

დიდ-თოვლიანობისადა მიუხედავად, რაჭაში „ზამთარი თბილი და უქარო“ სკოდნია. ამასთანავე ქვეყანა იყო „მოსავლიანი: თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა, ნაყოფიერებს ყოველნი მარცვალნი“ და თანაც არის „ვენახიანი, ხილიანი, მტილოვანნი ყოველნი“. ასეთი ნაყოფიერება ქვემო რაჭაშია: „რიონის კერძოდ ამიერ და იმიერ სრულიად რაჰას ესრეთ ნაყოფიერებს, არამედ მთათა კერძონი, ვითარცა სხვანი მთის ადგილნი“-ო (იქვე, 384—386).

ვახუშტის ცნობით, ლეჩხუმი იყო „ვენახიანი, ხილიანი“ და თანაც იქ „მოვალს ყოველნი მარცვალნი, თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა“. მხოლოდ ამ თემის „სიციწროვისა და კლდიანობისათვის არა ეგოდენი სიმრავლეთ“ მოდის ყველა ზემოდანსახელბულიო (გვ.რფა 350).

ვახუშტის ნათქვამი აქვს: „სუანეთი არს მოსავლითა და პირუტყვითა, ვითარცა... დვალეთი“, ანუ აწინდელი ოსეთი, „და უმეტეს მწირიცა სიციწროვით, მთითა, კლდითა და მდინარეებით ფრიად მაგარი“ (გვ.რფა, 412).

დასასრულ, აფხაზეთში „ნაყოფიერებენ ყოველნი მარცვალნი, ხილნი, ვენახნი“-ო (იქვე, 406—408).

ლიბთ-იმერეთის ზოგადი დახასიათების დროსაც ვახუშტს საქართველოს ამ ნაწილის ჰავაზე ნათქვამი აქვს: „ტყის ვაჟი ზაფხულს იმყოფის სიციხე“, რათგან „ძნად იძვრის ქარნი“, მაგრამ იქ მაინც საერთოდ „არა-გაუძლისი სიციხე“ იცის, „თვინიერ ადგილთა რომელთაზე“-ო. თანაც „ზამთარი თბილი“-ა ხოლმე იმდენად, რომ „ვერ ოდეს განაქინავს მდინარეთა, ვერცა გუბესა, რომელსა ზედა შედგეს ან უტყვი, ანუ მეტყველი“. მაგრამ ამისდა მიუხედავად იქ იცის „თოვლი დიდი, რომლისა სიმაღლე ოდესმე მკარი და უმეტესიცა“ არის ხოლმე (გვ.რფა, 338).

თავი მეთორმეტე. საქართველოს უფასოება აზროვნითი და სასოფლო-სამეურნეო ეკონომიკის თვალთსაჯარისით

ზემომოყვანილი ყველა ცნობების თავისდათავადაც და რუკის დახმარებითაც შესწავლა მკვლევარს საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო ეკონომიკის შესაძლებლობასაც ზედმიწევნით გაუთვალისწინებს და ჩვენი ქვეყნის წარსულისა რთვორც ეკონომიური, ისევე პოლიტიკური ისტორიის არაერთ მნიშვნელოვან საკითხსაც სისწორით გაარკვევინებს.

უკვე ბოტანიკურ-გეოგრაფიულსა და აგრონომიული არეების ზოგადი მიმოხილვაც-კი აღამიანს ფრიად საგულისხმო სურათს გადაუშლის, ამიტომ პირველად სწორედ ამ ზოგად მიმოხილვას შევუდგებით.

§ 1. სასოფლო-სამეურნეო არეების ზოგადი მიმოხილვა საქართველოში

თუ გავიხსენებთ, რომ ვახუშტს საქართველოს მოსავლიანობა-ნაყოფიერების მხრივ თურინჯ-ნარინჯისა, ვენახიან-ხილიანს, უვენახო და ხილიანსა და უვენახ-ხილო არეებად აქვს დაყოფილი და ამასთანავე ქართულ-უცხოური წყაროების ცნობათა მიხედვით ამ არეების ზოგადად შემოსაზღვრას შევეუდგებით, შემდეგი სურათი წარმოგვიდგება:

1. თურინჯ-ნარინჯის არე საქართველოში შავი ზღვის სანაპიროზე ყოფილა მხოლოდ: ოდიშში ადგილ-ადგილ, ხოლო ბათუმის მიდამოებში, გონიას, ერგეს და ლიგანის ხეობაში თურინჯი ნარინჯი და ზეთისხილი ყველგან ხარობდა და იყო.

2. ბრინჯ-ბამბის არე თუმცა დასავლეთ საქართველოშიც ყოფილა, მაგრამ უფრო მეტი სივრცე ამ კულტურას ლიხთ-იმერეთის აღმოსავლეთ სანაპირო ტემში ჰქონია დაკავებული. ბრინჯ-ბამბის არედ კუხეთის ბარი, გაღმა-მხარი, მეტადრე ენისელი, გარე-კახეთში ივრის სანაპიროები ითვლებოდა.

ქართლში მხოლოდ ქვემო-ქართლის დაბლობში მოდიოდა ბრინჯ-ბამბა, სახელდობრ: დებედას ხეობაში, ალგეთის ხეობაში მტკვრის შესართავითგან მოყოლებული იალღუჯამდის და ქციის ხეობაში ნახიდურითგან ნაჯბადინამდის.

დასავლეთ საქართველოში ბრინჯ-ბამბის მოყვანას მარტო ოდიშში და გურიაში მისდევდნენ. გურიაში შედარებით ნაკლებ ყოფილა გავრცელებული, საბაგიეროდ განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ოდიშის ნიადავიცა და ჰავაც ბრინჯის კულტურისათვის იმდენად კარგი აღმოჩენილა, რომ ეს მცენარე იქ თურმე მოურწყავადაც ხარობდა.

3. ვენახ-ხილიანს არეს თურინჯ-ნარინჯისა და ბრინჯ-ბამბის არეებზე შეუდარებლივ უფრო ფართო ასპარეზი ეკავა საქართველოში. ამერეთითგან რომ დაეწყოს, ვენახიან-ხილიან არეს ეკუთვნოდა:

გარეთ კახეთში მანავითგან მოყოლებული ქიზიყამდე, შიგნით-კახეთში ცივ-გომბორის მთის შუა კალთამდე, გაღმა-მხარში პანკისის ხეობის დაბლობი პანკისამდე, ერწო-თიანეთის მთებამდე, მარტყოფი და საგურამო.

ქართლში ვენახიან-ხილიან არედ იყო: მტკვრის სამხრეთით მდებარე ნაწილითგან, ქვემო-ქართლითგან, დებედას ხეობის ზემო ზოლი, კუმისის მინდორი, ქციის ხეობა ნახიდურითგან სამშვილდეამდე, დიის-ველის მინდორი ქცია-მაშავერს შორის, დბანისის ხეობა ქციითგან მოყოლებული დბანისამდე, სკვირეთის, ანუ ვერეს ხეობა მტკვრითგან ვანათამდე, ფოცხვერიანისა, ირაგას და ქივქავას. ხეობათა ქვედა ნაწილი, ხუნანის საერისთავო, ანუ სომხითი, ბალიქის ხეობა აბულმუგს ქვევით ისევე, როგორც გეტისა, ქვეშისა და კაზრეთის ხეობანი.

შიდა ქართლის მტკვრის გასწვრივ და სამხრეთით მდებარე ნაწილში ვენახ-ხილიან არეს ეკუთვნოდა დამჩხერლოთგან ტფილისამდე გადაჭიმული ზოლი, თეძმის ხეობა მტკვრითგან რკონამდე, მეტეხ-სასირეთისა, დოესისა და ხოვლის მინდვრები, ტანის ხეობა მტკვრითგან ბობნავამდე, სკრისა და ხედურეთის ხეობანი და ძამის ხეობა გვეძინეთამდე.

შიდა ქართლის მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე ნაწილში ვენახ-ხილიან არეს ეკუთვნოდა: ბაზალეთის თემი გრემის ხეიამდე, ნარეკვავის ხეობა უენახმდე და ებნის-ქილურთას ქვევით, მუხრანის ველი მთლიანად, ქსნის ხეობა მტკვრითგან ზებეჟურ-წირქვალამდე, შეჯუდის ხეობა ვკონებ ბიყრამდე, გვერდის-ძირი ჯარიაშენითგან ვანათამდე, პატარა ლიხვისა და კვერნაქს-შორისი მინდორი, დიდი ლიხვის ხეობა მტკვრითგან სვერამდის, ტინისხიდ-თედოწმიდითგან სასირეთ-მტკვრამდე, გორითგან სურამამდე გადაჭიმული ზოლი, დვანის ხეობა, მოხისი და ქვიშხეთისა და მის დასავლეთით მდებარე ხეობა.

ზემო ქართლის, ანუ მესხეთის აღმოსავლეთი ნაწილი თავისი მდებარეობის გამო უმთავრესად უენახ-ხილი არეს წარმოადგენდა, მაგრამ ვენახიან-ხილიანი ზოლიც იყო. სახელდობრ, ვენახ-ხილიან არედ ყოფილა: მტკვრის ხეობა სადგერითგან ლიქანამდე ვიწრო ზოლად, სამცხის დაბლობი ადგილები ახალციხითურთ, შემდეგ შავი ზღვისაგან აქარა, ბორჩხის ხეობა, შავშეთისა და კლარჯეთის თემები მცირეოდნად, გამოსადეგი მიწის ნაკლებობის გამო, ოლთისის ხეობა ნარუშაკამდე, ტაოს დაბლობები და თორთომის ხეობა ხახულამდე.

ლიხთ-იმერეთში ვენახ-ხილიან არეს ეკუთვნოდა: ჩხერიმელისა, ჩრდილისა და ნუნისას ხეობანი, თერსათი საჩხეიძო-სალომი-ნოიანად, საჩინო და მთელი გურია (საჯავახო, ჯუმათის ხეობა, ბინოს ხეობა), არგვეთი, სამოქალაქო, ოკრიბა, ვაკე (საქილაო-სამიქელაო), სალიპარტიანო (კუონდილით უნაგირამდე), რაქა კუდარომდე და კიდროთამდე, ლეჩხუმი და აფხაზეთი. დანარჩენი შავი ზღვის სანაპირო ზოლი, როგორც აღნიშნული ვეკონდა, ბრინჯ-ბამბისა და თურინჯ-ნარინჯიან არეს წარმოადგენდა.

4. უენახ-ხილი არეს კახეთში ცივ-გომბორის მთების შუა კალთას ზევით მდებარე ნაწილი შეადგენდა. ხოლო გაღმა მხარში უკვე პანკის ზევით მყოფი ადგილები იმგვარადვე, როგორც თიანეთს ზევით მდებარე მთები, შემდეგ უჯარმითგან მოყოლებული ბოქორამდე გადაჭიმული მთელი მანძილი, გრდანიოთგან ჯვარის მონასტრამდე და, რა თქმა უნდა, ზემოდასახლებულ მთა ადგილებზე უფრო ჩრდილოეთით მდებარე ვაღლობი თემები, ფშავ-ხევსურეთი და თუშეთი.

ქვემო ქართლში უენახ-ხილიან არეს ზემოთ იწყებოდა. ამ უენახ-ხილიან ზოლის საზღვრის აღნიშნას რომ იმავე მიმართულებით შეუდგეთ, როგორითაც ვენახ-ხილიანი არე ვეკონდა განსაზღვრული, ასეთი სურათი წარმოგვიდგება: ქციის ხეობაში უენახ-უხილი არეს სამშვილდითგანვე იწყებოდა, დბანისის ხეობაში დბანისითგან მოყოლებული სათავემდე, სკვირეთის, ანუ ვერეს ხეობაში ვანათს ზევით მდებარე ნაწილი სათავემდე, კლდვისისა და ძველი გომარე

თის ხეობანი მთლიანად, ირავას ხეობა ტორნეთურთ ბეხდერისაკენ, ჭივჭავის ხეობის ზედა ნაწილი, ფინეზაურის ხეობა, ბალიჭის ხეობა აბულმუგს ზევით და ზურტაკერტის ხეობა მთლიანად.

ამ უვენახ-ხილო არეს ზემოთ უკვე ბალახოვან-ყვავილიანი უმთავრესად საზაფხულო საძოვრების არე იწყებოდა. ამ ზოლს ეკუთვნოდა: ტაშირი ლორეს მალლობითა და ველითურთ და შემდეგ ბამბაკის ხეობა, აგრეთვე აბოციც, შემდეგში ყაიყულად წოდებული.

შიდა ქართლის შტკერის სამხრეთით მდებარე ქვეყნის უვენახ-ხილობის ზოლის საზღვრის დასაწყისი ხაზი იყო თემძის ხეობაში რკონს ზევით, მთელი ქვარები და თრიალეთი, ტანის ხეობა ბობნავს ზევით ძამის ხეობა გვეძინეთს ზევით.

თრიალეთი უტყეო, ბალახოვან-ყვავილოვან საზაფხულო საძოვარს წარმოადგენდა.

შიდა-ქართლის მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე ნაწილში ჯერ უვენახ-ხილო, ხოლო შემდეგ თვით უტყეო, ბალახოვან-ყვავილიანი ზოლი იწყებოდა: ნარეკვავის ხეობაში უქანითგან და მის ზევითი მთელი არე, გრემის-კევი ებნის-ქილურთას ზევით, ქსნის ხეობა ზებეყურ-წირქვალს ზევით, ცხრაზმის ხევი ქარჩოხ-ყამურითურთ, მგჯუდის ხეობა ბიყრს ზევით, პატარა ლიახვის ხეობა ვანათს ზევით და დიდი ლიახვის ხეობა სვერს ზევით.

უტყეო, ბალახიან-ყვავილიან არეს გუდამაყრის ხეობა, ხევი და დვალეთი წარმოადგენდნ მთლიანად.

მესხეთის უდიდესი ნაწილიც უვენახ-ხილო არეს წარმოადგენს. სადგერის ხეობა, თორ-გუჯარეთის ხეობა, შაორი, თავკვეთილი, კვედრმა, ტაბისყური და ირჯანის, ანუ ყარაღჯისა ისევე, როგორც სამცხის, ანუ ლადოს მთები მთლიანად უვენახ-ხილო არე იყო.

უტყეო და ბალახიან-ყვავილიან სივრცეს ჯავახეთი, ფოსო, ერუშეთი, არტაანი და კოლა წარმოადგენდენ.

ასეთივე თვისებისა იყო ოლთისის ხეობა ნარუშაკს ზევით, ტაოს მალლობები, იდი და ნარუშაკი, ბასიანი, თორთომის ხეობა ხახულს ზევით. აქ მთური ზოლი იყო და მთური კულტურა ხარობდა მხოლოდ. ბალახიან-ყვავილიანობის წყალობით აქ ვრცელი და საუცხოვო საზაფხულო საძოვარები იყო.

დასავლეთ საქართველოში უვენახ-ხილო არე, ბუნებრივი პირობებისა და ჰაერის გამო, გაცილებით უფრო ნაკლებ იყო, ვიდრე ამერეთში. აქ უვენახ-ხილო ზოლს ეკუთვნოდა უმთავრესად ლადოსა და გურიის მთების ზედა, ტყიანი ხაზი და რაქაში შქმერი, ჯეჯორის ხეობა კუდაროს ზევით, რიონის ხეობა ქიდროთას ზევით და მთიანი ადგილები, დასასრულ, რასაკვირველია, სვანეთიც მთლიანად.

ხეობის დაღარულობისა და ვრცელი ველობების უქონლობის გამო ლიხიმიერეთის უტყეო და ბალახიან-ყვავილიანი ხაზი არც საზაფხულოს საძოვრებად იყო სათანადოდ ფართოდ გამოსადეგი. ამ არეს მხოლოდ ადგილობრივი მესაქონლეობის დაკმაყოფილება შეეძლო.

ტფილისითგან ბარდავამდე და ივრის სანაპიროებზე ზამთრის საძოვრების არე იყო ისევე, როგორც გარეჯის მთებსა და უდაბნოს მიდამოებში. ასეთივე დანიშნულება ჰქონდა, სარწყავი რუს გამოყენამდე, სამგორის ველსა და ჩადივარსაც, რათგან უწყლოობის გამო უმთავრესად თავისი ბალახოვნობის მხრით შეიძლება ყოფილიყო გამოყენებული.

§ 2. აგრონომიული ზოლადობისა და ეკონომიური ფაქტორის მნიშვნელობა საქართველოს სახელმწიფოებრივობისათვის.

საქართველოს საზღვრების ისტორიულ-ეკონომიურ მიმოხილვაში უკვე ამ თერომეტი წლის წინათ აღნიშნული ჰქონდა, რომ საქართველოს მიწა-წყალი „მთლიან ერთეულს წარმოადგენს, რომელიც ბუნებრივი ზღუდეებითაც (მთებითა და მდინარეებით) არის შემოფარგლული და თანაც, ვითარცა მტკვრისა, რიონისა და კოროხის აუზების შემცველი, გეოგრაფიულად და ეკონომიურად ურთიერთთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული“ (იხ. „საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული“, ტფილისი, 1919 წ.).

საქართველოს მიწა-წყლის სასოფლო-სამეურნეო არეების დაწერილებითი და ზოგადი დახასიათების შემდგომ, ეხლა აგრონომიული და ეკონომიური ფაქტორების ჩვენი სამშობლოს სახელმწიფოებრივობისათვის უაღრესი მნიშვნელობის განსაზღვრა წინანდელზე უფრო ვრცლადაც და არსებითადაც შეგვიძლიან.

საქმარისია ადამიანმა არეების შემომოყვანილი მიმოხილვა ვადიკიოხოს და აქ დართულ რუკაში ჩაიხედოს, რომ დარწმუნდეს, რომ თურინჯ-ნარინჯისა და ბრინჯ-ბამბის არეები საქართველოს მხოლოდ აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კიდეებზე მოკეპოვება. მთელი დინარჩენი ტერიტორია ორ მთავარ დიდს, ვენახ-ხილიანსა და უვენახ-ხილო არეს უკავია. ამასთანავე დამახასიათებელია, რომ ვენახ-ხილიანი არეს ზოლი შუაშია მოქცეული, აქეთ-იქითკი, ჩრდილოეთითა და სამხრეთით, ვენახ-ხილიან ზოლს ჯერ უვენახო, მერმე უვენახ-ხილო და შემდეგ ალპური საძოვრების არე აკრავს. ოდენობით ეს უკანასკნელი, უვენახ-ხილო და ალპური, ზოლი ვენახ-ხილიან არეს საგრძნობლად სჭარბობს.

უვენახ-ხილო არე ბუნებრივი პირობების წყალობით ერთის მხრით ზორბლეთისა და ქრთილეთის კულტურისათვის იყო განკუთვნილი, მეორეს მხრით, ვრცელი, საუცხოვო, საზაფხულო საძოვრების დიდი სიუხვის გამო, ამასთანავე

მრავალრიცხოვანი მესაქონლეობისათვის იყო გამოსადეგი. აღსანიშნავია, რომ საზაფხულო საძოვრების სიუხვე და სივრცე უმთავრესად საქართველოს სამხრეთ ნაწილში მოიპოვება, ჩრდილოეთით მდებარე საზაფხულო საძოვრებს-კი, საქართველოს ამ საზღვრებში მიწისა და ფართო ვაკე ადგილების სიმცირის გამო, შედარებით ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა და აქვს.

თავიანთი წინანდელი სამშობლოთგან ამიერ-კავკასიაში გადმოსახლებულ ქართველთა ტომებს თან მალახარისხოვანი მიწისმოქმედებისა და ინტენსიური მესაქონლეობის კულტურა მოჰქონდათ: მეღვინეობითა და მესაქონლეობით განთქმული იყვნენ ტუბალებისა და მოსოხთა ტომები ისევე, როგორც კისკ-კოლხების ტომებიც. ამიერ-კავკასიაში მათ მიწა-წყლისა და ბუნების სრულებით სხვა პირობები დაჰხვდათ: მთა-გორიანობისა და ბარის გასაოცარი კონტრასტები, სითბო-სიცივის არეების სიახლოვე და სხვა ბევრი გარემოებაც ახალ-მოსულ ქართველებისათვის მათი წინანდელი სამშობლოს მიწა-წყლის ერთფეროვანების შემდგომ ძალზე საგრძნობი უნდა ყოფილიყო.

ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი გარემოება ის გახლდათ, რომ ამ ახალი მიწა-წყლის, ახალი საქართველოს, სხვადასხვა თემის ბუნებრივი თვისებები ერთმანერთისაგან იმდენად განსხვავდებოდნენ, რომ ზოგი მათგანი ინტენსიური და მალახარისხოვანი მიწისმოქმედების ისეთი დარგებისათვისაც, როგორც მეხილეობა და მეტადრე მევენახეობა არის, საუკეთესო ასპარეზს წარმოადგენდა, ზოგი, საკმაოდ მრავალრიცხოვანი, თემების ნიადაგი და ჰავა-კი მეხილეობა-მევენახეობისათვის სრულებით უვარგისი იყო. სამაგიეროდ იქ ხორბლეულისა და ქრთილეულის კულტურისათვის ფართო ასპარეზი არსებობდა.

ასეთი განსხვავებული სასოფლო-სამეურნეო და ბოტანიკური არეების წყალობით ყოველ თემს ყველაფერი, რაც მის მცხოვრებლებს სჭირდებოდათ, არც ჰქონდა და არც შეიძლება ჰქონოდა. მთა ადგილების მკვიდრთ თავიანთი საკუთარი არც ღვინო და არც ხილი არ შეიძლება ჰქონოდათ, ბარელებს თავის მხრით, რასაკვირველია, ხორბლეულისა და ქრთილეულის ის სიუხვე უნდა შეჰშურებოდათ, რომელიც საქართველოს მალლობ თემებს გააჩნდათ.

ამას გარდა, წვრილფეხა საქონელს მალლობი ადგილების სუსხიანი ზამთრისა და თოვლიანი, უბალახო პირობების ატანა არ შეეძლო. ამიტომ მესაქონლეობის მიმდევარი მთის მცხოვრები ცხვრის ფარას ზამთრობით თავის თემში ვერ დასტოვებდა, მას თავისი საქონლისათვის ბარის თბილი და ზამთრის საძოვრიანი ადგილები აუცილებლად სჭირდებოდა. თავის მხრით ბარის მცხოვრებსაც საკუთარი წვრილფეხა საქონლის ზაფხულობით ბარად დატოვება არ შეეძლო, რათგან ცხვარს არც იქაური სიცივის ატანა შეეძლო და არც საკმაო საძოვარი ექმნებოდა. ამის გამო ბარელს ზაფხულში თავისი ცხვრის ფარა უნდა მალლობ, გრილოსა და კარგ-საძოვრიან თემში წაესხა, რომ იქ გამოეყვება.

ამგვარად, ბარელს მთა სჭირდებოდა და მთიელს კიდეც ბარი. უერთმანერთოთ მთა არსებობა არ შეეძლოთ. ამ ბუნებრივი პირობების წყალობით საქართველოს შუა ნაწილი, ბარი, ეკონომიურად ჩრდილოეთისა და სამხრეთის ნაწილების თემებთან ისევე, როგორც წინააღმდეგ მთა ბართან უმკიდროვსად იყო დაკავშირებული. გეოგრაფიული პირობების გამო საქართველოს მთა ადგილების მალლობი თემების ყველა, მიმოსვლისა და აღმზრდის, გზებიც შუაში მდებარე ბარისაკენ მიიმართებოდა.

ამიტომ გასაკვირველიც არაფერია, თუ რომ ამ გეობოტანიკური და ეკონომიური ფაქტორების ზეგავლენით, ქართველთა ტომობრივი ნათესაობის ნიადაგზე, უპირველესად სწორედ მესხეთი და ქართლი, ვითარცა მტკვრის აუზის ასპარეზი და ბარისა და მთის ურთიერთ ნაკლულევიანების პარამონიულად შემავსებელი არეები, ჩამოინაკეთენ ერთსახელმწიფოებრივ სხეულად და ერთ სამეფოდ იქცენ და მხოლოდ შემდეგში დასაქვლეთ-აღმოსაქვლეთი საქართველოს გაერთიანდა.

მემინდვრობის კულტურა, მისი უზავლენლობა, რაობა და სივრცე

მემინდვრობის ეკონომიურ მიზანს აღამიანისათვის საჭირო მცენარეულობის მოყვანა შეადგენს. ეს მცენარეულობა რომ დანიშნულებისდა მიხედვით დავანაწილოთ, ორ მთავარ ჯგუფად შეიძლება დაიყოს: ერთ ჯგუფს აღამიანისა და პირუტყვის საკვებად განკუთვნილი მცენარეულობა შეადგენს, მეორე ჯგუფს კი აღამიანის ყოფა-ცხოვრებისათვის გამოსადეგი და საჭირო მცენარეულობა ეკუთვნის, რაც, ან ტანისამოს-საცვლებისათვის მოსაქსოვ მასალად, ან სახლის დასაბურავად გამოსაყენებელია, ან და ასანთი ნივთიერების გამოსახდელად ვარგა, ერთი სიტყვით, რასაც შესაძლებელია, სამრეწველო მნიშვნელობა ჰქონდეს.

მემინდვრობის კულტურისა და მეურნეობის მოკულობა-შედგენილობის განბილვის დროს საქართველოში ჩვენც სწორედ ამ დანაწილების პრინციპით უნდა ვიხედმდვინელოთ და ასეთი თანამიმდევრობით უნდა განვიხილოთ. უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს მხოლოდ, რომ არა ერთი მცენარეა, რომელსაც ორნაირი მნიშვნელობა აქვს და რომელსაც აღამიანი ჰხმარობს საკვებადაც და სამრეწველო მიზნითაც, ანუ, უფრო ზედმიწევნით რომ ითქვას, რომ-

22. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. IV.

ლის ერთი ნაწილი, მაგ. მარცვლი, საკვებად ითვლება, მეორე ნაწილი-კი, მაგ. ღერო, საქსოვ. ნივთიერებას წარმოადგენს. ამგვარად, მცენარეულობათა შთელი, საკმაოდ მრავალრიცხოვანი, რიგია, რომელიც ორსავე ჯგუფს ეკუთვნის. თუ ადამიანი ჩაუყვირდება, ადვილად შეამჩნევს, რომ ყოველ ასეთ ორმაგი გამოყენებადობის მქონებელი მცენარის ერთი ამ ორთაგანი მთავარ დანიშნულებას შეადგენს, მეორეს-კი მხოლოდ დამატებითი მნიშვნელობა აქვს ხოლმე.

თავი პირველი. საკვები მცენარეები და მარცვლეულობა

მას შემდგომ, რაც ადამიანმა გარეული ცხოველი შეიჩვია და გააშინაურა, მეტადრე იმ დროითგან მოყოლებული, როდესაც ამ გაშინაურებული საქონლის გამოყენებას შეუდგა, ადამიანს, თავისი თავისა და თავისიანების გარდა, პირუტყვის გამოკვებაც გაუხდა საზრუნავად. ზოგი იმ საკვებთაგანი, რომელსაც ადამიანი სჭამდა, შინაური საქონლისათვისაც გამოდგებოდა, მაგრამ არა ერთი ისეთი იყო და არის, რომელსაც ადამიანი ვერ შესჭამს, პირუტყვისათვის-კი საუცხოვო საკვებს წარმოადგენს. ამის გამო საკვები მცენარეები და მარცვლეულობა ადამიანის საკვებ და პირუტყვის საკვებ მცენარე-მარცვლეულობად იყოფება.

თანამედროვე ბოტანიკური მეცნიერება მარცვლოვან ყოველწიარ საკვებ მცენარეებს კლიან-ყვავილიანი რიგის, Glumiflorae-ს, ერთ მარცვლოვანთა Gramineae, ოჯახად სთვლის. ამ ოჯახს მიაკუთნებს მცენარეთამცოდნეობა ყოველწიარ ხორბლეულს, Triticum-ს, ქრთილეულს Hordeum-ებს, სეილს, ანუ ჭვავს Secale cereale-ს, შერიას Avena-ს, ბრინჯს Oryza sativa-ს, ყოველწიარ ფეტვს Panicum mifaceum-ს, ღმს Panicum italicum-ს, შაქრის ღერწამსაც-კი Saccharum officinarum-ს და ბევრს სხვასაც (ზ. ყანჩაველი, ბოტანიკა II, 370—373). მაგრამ ძველად მარცვლეულ მცენარეთა კლასიფიკაცია, რა თქმა უნდა, წმინდა ბოტანიკურ პრინციპზე არ შეიძლება დამყარებული ყოფილიყო. ამიტომ წინანდელი დანიშნულების ცოდნაც საქართველოს სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკის ისტორიკოსისათვის საჭირო არის.

§ 1. საკვები მცენარეების კლასიფიკაცია

ძველადაც ბევრი სხვადასხვა საკვები მცენარე არსებობდა, მაგრამ თავისი ბოტანიკური თვისებების მიხედვით ისინი ყველა რამდენსამე ცალკეულ ჯგუფს შეადგენდნენ.

მარცვლოვანი მცენარეები ძველ საქართველოში სასოფლო-სამეურნეო თვალსაზრისით ორ მთავარ ჯგუფად განიყოფოდნენ: ს. ორბელიანს ტერმინი „მარცვალი“ ასე აქვს განმარტებული: „ესე არს ერთი ცერცუთა, ანუ ხვარბალთაგანი“-ო (ლექსიკ.). ამგვარად პირველი ჯგუფის ზოგად სახელად საბას ნახმარი აქვს „ცერცუთაგანი“, მეორე ჯგუფისათვის კიღმ „ხვარბალთაგანი“.

§ 2. ხორბლეული

ყველა საკვები მცენარეების მარცვლეულის აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად ძველ ქართულში „ხვარბალი“ იხმარებოდა: „პური ხვარბალისა შენის იყოს საესებით და მსუყედ“ (ესაიასი 30²²), „ბელღნი, ხვარბალი“ (2 ნეშტთა, 32²²—ბერძ. და ლათ. 32²²). ს. ორბელიანსაც ეს ტერმინი ესაიას 29, მიხედვით განმარტებული აქვს, როგორც „ყანის მარცვალი“ (ლექსიკ.). ძველი ქართული ხვარბალი ბერძნული ტექსტის τὸ ψῖτον-ს, ლათინურის frumentum-ს ნაყოფს, მოსავალს უდრის და სომხურს *սպիჯან*-ს, რომელსაც ეგვიპე მნიშვნელობა აქვს.

ასეთივე ზოგადი, საკვები მარცვლეულობის გამომხატველი, მნიშვნელობა აქვს ამ ტერმინს გ. მთაწმიდელის თხზულების ცნობაში, რომ „თუ ნავი მოვიდის ხვარბლითა“, მის გადმოტვირთვაში ყველანი იღებდნენ მონაწილეობასაო (ც² იესი და ეფთ²ში, 47).

მაგრამ შემდეგში ამ სიტყვას მნიშვნელობა შესცვლია და ხვარბალი ყოველგვარი საკვები მარცვლეულობის აღმნიშვნელი აღარა ყოფილა, არამედ მხოლოდ პურეულის ჯგუფის ზოგად ტერმინად გვევლინება. თვით ქერი და ქრთილიც-კი ხვარბალად აღარ იწოდება. ამ მხრივ ფრიად დამახასიათებელია ვახუშტის შემდეგი ორი-სამი ცნობა. მისი სიტყვით, ბერდუჯის ხეობაში მოდიოდა „ბრინჯი, ხვარბალი, ქრთილი, ფეტვი“ და სხვაც (გგ²რა, 136). ხოლო ბამბაქის ხეობაში იზრდებოდა: „ხვარბალი, ქრთილი, სელი, შერივა, სხვა არა რაი“-ო (ჭკვე, 140).

თერგისა და არაგვის ხეობის შესახებ ვახუშტს ნათქვამი აქვს, რომ „ეკობა კევისა, არს მოსავლიანი ხორბლისა, ქრთილისა, სელისა, შერივისა შთასავლით გველეთამდე“ (გგ²რა, 228).

სამისავე ზემოთყვანილი მაგალითითგან უცილობლად ირკვევა, რომ არც ქრთილი, არც ქერი, არც შერია და არც ფეტვი ხვარბალად არც იგულისხმებოდა და არც იწოდებოდა. ცხადია, მაშასადამე, რომ აქ ხვარბალი შესაძლებელია მხოლოდ ან იფქვს, ან სხვა ჯიშის პურეულს ჰნიშნავდეს. ვახუშტი რომ ხვარბალს პურეულის ზოგადი მნიშვნელობით ჰმარობდა და ეს ტერმინი პურეულის მხოლოდ ერთი სახეობის სახელად არ იგულისხმებოდა, ამას თუნდაც ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ სახელოვანი გეოგრაფი ამ სიტყვას მრავლობითადაც ხმარობს: „ხვარბალნი“-ო. მაშასადამე, ხვარბალი ზოგადი მნიშვნელობის ტერმინია ყველა იმ სხვადასხვა ჯიშისა და სახეობის საკვები მარცვლეულის აღსანიშნავად, რომელთაგანაც პურისაც ხობდნენ ხოლმე, ე. ი. იმავე მნიშვნელობის მქონებელი იყო, რაც ეხლა პურეულსა აქვს. ამასვე ადასტურებს ფ. გორგიჯანიძის ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონიც, სადაც ქართული ხვარბალის შესატყვისად სპარსულად „განდუმ“ არის დასახელებული (იხ. ფარასადან გორგიჯანიძე და მისნი შრომანი, გამ. მ. ჯანაშვილისა), რომელიც პურეულსა ჰნიშნავს.

ეს ტერმინი მართო სამწერლობო ქართულის კუთვნილება არ ყოფილა, არამედ მისი ფონეტიკური სახენაცვალი ქართულ სხვადასხვა დიალექტებშიც ყოფილა.

თანამედროვე რაქაში გავრცელებული „ძველი პურის სახე-ჯიშთა“ სახელებს შორის გ. რეხეიაშვილს, რომლის სტუდ. ნ. რეხეიაშვილი-საგან ჩაწერილი ცნობა ხელთა მაქვს, აღნიშნული აქვს „ქუბა“-ც მისი ცნობით „ქუბა იზრდება მალალი, აღრე მწიფდება, მსხვილი ლერო აქვს და მალალი თაველი. სასიამოვნო საქმელი“ ყოფილა თურმე. „სათესენ“ შემოდგომაზე: აგვისტოსა და სექტემბერში“. ს. ორბელიანს-კი ქუბა პურეულად კი არ მიაჩნდა, არამედ ნათქვამი აქვს: „ქუბი ქვავი“ არისო (ლექსიკ.). მაგრამ ეს ვგონებ შეცდომა უნდა იყოს.

საფიქრებელია, რომ რაკული „ქუბა“ მეგრულში და ცუდი „ჭობალი“-ს ბოლო მოკვეცილი ფორმა უნდა იყოს. ცნობილია, რომ მეგრულში ამის პარალელური ფორმაა „ჭობაი“-ც (იხ. მ. გ., 345), არსებობს. მაშასადამე, „ჭობალი“-ს პარალელური ფორმისაგან, „ქუბა“ მხოლოდ-და ბოლო-კიდური „ი“-ს უქონლობით განსხვავდება, რაც ქართულში ჩვეულებრივი მოვლენაა.

ქანურში ჭობალის შესატყვისად გვაქვს „ქოვალი“ და „ქოალი“ (მ. გ. 198). ნ. მარას ეს სიტყვა პურის აღმნიშვნელად აქვს დასახელებული (იქვე: „ჯან“), მაგრამ განსვენებულ პროფ. იოს. ყიფშიძეს ქანეთში ორი გამო-ნათქვამი ჩაუწერია: „ქოვალი ჯარი“ და „ლაზუტი ჯარი“. რაკი „ჯარი“ ჩვეულებრივი „გჯარი“-ს მხოლოდ ფონეტიკური სახენაცვალია და ორთავე საქმელ პურსა ჰნიშნავს, ამიტომ ცხადია, რომ, როგორც „ლაზუტი ჯარი“ სიმინდის პურსა ჰნიშნავს, ისევე „ქოვალი ჯარი“-ც უნდა „ქობალის“ პურსა ჰნიშნავდეს. მაშასადამე, ქანურშიც „ქოვალი“ გამოცხვარი პურის აღმნიშვნელი-კი არა, არამედ იმ მარცვლეულის სახელია, რომლისაგანაც პურს აცხობდენ. მეგრულში „ქობალი“ და „ქობაი“ პურეულს, ხორბალსა ჰნიშნავს და რაკი ქანური „ქოვალი“ მეგრული „ქობალის“ პარალელური ფორმაა, ამიტომაცვე ქანური ტერმინიც, უმჯობესია, პურეულის, ხორბლის აღმნიშვნელი უნდა იყოს.

ძველ ქართულშიც, როგორც დავრწმუნდით, „ხუარბალი“ პურეულსა ჰნიშნავდა და ეხლაც იგივე მნიშვნელობა აქვს შენარჩუნებული და მეგრულ-ქანური „ქობალი“ და „ქოვალი“-ც პურეულსვე ჰნიშნავს. მსგავსების იგივეობის გამო, ბუნებრივად იბადება აზრი თვით სიტყვათა იგივეობის შესახებ, ან, უკეთ რომ ითქვას, აზრი იმის შესახებ, რომ „ჭობალი“ „ხუარბალის“ ფონეტიკური სახენაცვალი უნდა იყოს. არსებითად ამ ორ სიტყვას მხოლოდ „რ“-ასხვავებს, რათგან ქობალ-ს და ქოვალ-ს ეს თანხმოვანი აკლია. მაგრამ ეს ბევრად ქართულში ხშირად ქრება და ამისი არა ერთი სხვა მაგალითიც მოგვეპოვება. იმგვარადვე, როგორც ძველი ქართული „ხუარბალი“, შემდეგში „ხუარბალ“-ად ქცეული, თანამედროვე და უფრო აღრინდელ ქართულშიც „ხორბალ“-ად იწოდება, ისევე, საფიქრებელია, მეგრული „ქობალი“ და ქანური „ქოვალი“ უნდა წინანდელი „ქვაბალი“-სა და „ქუაბალი“-საგან იყოს წარმომდგარი.

მაგრამ საქართველოს ორიოდვე გეოგრაფიული სახელი უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ძველად „ქვაბალი“ და „ჭობალი“ მარტო დასავლეთ საქართველოში, სამეგრელოსა და ქანეთში-კი არ ყოფილა, არამედ ეს ტერმინი აღმოსავლეთ საქართველოშიც უხმარიათ. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ ალაზ-

ნის შემდინარე ნენის-წყალზე იღო „ქვაბლოვანი“ (ვახუშტი, გ. გრაფა, 312). მაწარმოებელი „ოვანი“ ეხად-ყოფს, რომ აქ ისეთსავე გეოგრაფიულ სახელთანა გვაქვს საქმე, როგორიცაა ვაშლოვანი, თხილოვანი, თელოვანი და სხვა, რომელთა პირველი ნაწილი მის, ან მცენარეულობის სახელია. ამიტომ „ქვაბლოვანი“-ში, „ქვაბლ“ კომპლექსში, აგრეთვე რომელიმე მცენარის სახელი უნდა გვქონდეს და ცუდი. მცენარეთა ქართულ სახელებს შორის-კი ამ კომპლექსის მსგავსია მეგრულში არსებული „ჭობალი“.

ამიტომ კახეთის ზემოდასახელებული ადგილი „ქვაბლოვანი“ ისეთი ხეობა უნდა ყოფილიყო, სადაც მრავლად მოდიოდა „ჭობალი“ და ამასთანავე საფიქრებელია საუკეთესო ღირსებისაც. საყურადღებოა, რომ ამ გეოგრაფიულ სახელში „ქვაბალი“ გვაქვს და ცუდი.

ცნობილია, რომ მესხეთშიც არსებობდა და ეხლაც არის ხეობა, რომელსაც „ქვაბლიანის“, ანუ „ქობლიანის ხეობა“ ეწოდება. აქ ჩამომდინარე წყალსაც-კი „ქვაბლიანი“ აქვს. აქაც პურეულის, ხორბლის პარალელური ფორმის „ქვაბალის“ და „ჭობალის“ აღმ. და სამხრეთ საქართველოშიც არსებობის ნაშთი გვაქვს და ცუდი. დასასრულ, გამოსარკვევია აქარის „ქობულეთის“ თემის სახელიც ამავე თვისებისაა, თუ საკუთარი სახელი „ქობულისაგან არის ნაწარმოები.

ველა ზემოთქმულის შემდგომ უფლება გვაქვს დავსკვნათ, რომ ხუარბალი და მისი ფონეტიკური სახენაცვლები მთელი ქართველი ერისათვის ზოგადი ტერმინი უნდა ყოფილიყო ძველ დროსვე პურეულის აღსანიშნავად.

§ 3. ქრთილეული

იმავე ცნობაში, სადაც ვახუშტს „ხუარბალი“ აქვს ნახმარი, „ქობლი“-ც მოვპოვება. ამ შემთხვევაშიც ტერმინის მრავლობითად ხმარება იმავე გარემოების გამომშველენებელი უნდა იყოს, რომ ქრთილი მარტო სუციალური ტერმინი-კი არა, არამედ ზოგადი მნიშვნელობის მქონე-ზელიც ყოფილა. მაშასადამე, თვით ქრთილს გარდა ვახუშტს აქ ქობლიც უნდა ჰქონოდა ნავულისხმევი.

ამგვარად, პურეული მცენარეები ორ მთავარ ჯგუფად უფილა დაყოფილი, ხუარბალად და ქრთილად. რაკი ქრთილსა და, როგორც დავრწმუნდით, ოდესსაც ხუარბალსაც კონკრეტული მნიშვნელობაც ჰქონდა, ამიტომ, როგორც ხუარბალ-ხორბლის გვერდით ზოგადი მნიშვნელობით ხორბლეულსაც უხმარობთ, ამნაირადვე ემჯობინება, რომ ზოგადი ცნების გამოსახატავად ქრთილის მთავარ ქრთილეული ვიხმაროთ ხოლმე.

§ 4. ფეგანიჩნი

საკვებ მარცვლეულობათა-ჯგუფს ხორბლეულისა და ქრთილეულის გარდა მცენარეთა მთელი რიგი ეკუთვნოდა, რომელნიც თავიანთი თვისებთადაც და გარემოებითაც ხორბლეულისაგან განსხვავდებიან. ამ მცენარეთა მარცვლეულობის შემცველი ხედა ნაწილი ხორბლეულის ამავე ნაწილისაგან გარეგნულად იმ-

დენად განირჩევა, რომ ხალხმა, თუ ხორბლეულის მცენარის ამ ნაწილს ძველად „კუვილი“ უწოდა და ეხლა მას „თავთავი“ ჰქვია, ფეტვისა და მის-ნაირი მცენარეების ამავნაწილს „თაველი“ დაარქვა სახელად: „თაველი ფეტვის თავთავი“-ო, განმარტებულია ს. ორბელიანის ლექსიკონის ჩანართ ადგილას. ამგვარად, ხუარბალთა და ქრთილთა ნაყოფის შემცველს მცენარის ზედა ნაწილს „კუვილი“ და „თავთავი“ ჰქვია, ფეტვნაირთა ასეთსავე ნაწილს-კი „თაველი“ სწოდებია.

მაგრამ დასავ. საქართველოში ეხლა ხუარბლეულთა და ქრთილეულთა თავთავსაც „თაველ“-ს ეძახიან. ქვემოთ ამის დამადასტურებელი რამდენიმე მაგალითი რაქაში გავრცელებულ პურეულთა თვისების შემცველ სხვადასხვა განმარტებაში გვექმნება. შესაძლებელია ეს გარემოება იმით აიხსნებოდეს, რომ გარკვეული დროითგან მთავარ საკვებად პურეულის მაგიერ ფეტვნაირი მცენარეები იქცნენ და მათი თავთავის სახელი, თაველი, პურეულებზეც იქნა გადატანილი.

მარცვლეულ მცენარეთა ამ ჯგუფის ყველაზე უფრო დამახასიათებლად ძველ საქართველოში ფეტვი ყოფილა მიჩნეული. საფიქრებელია ეს იმ გარემოებითაც აიხსნებოდეს, რომ ფეტვი დასავლეთ-აღმოსავლეთი საქართველოსათვის საყოველთაოდ ცნობილი უძველესი მარცვლეულთაგანი იყო. საბა ორბელიანიც ამავე ჯგუფის სხვა მარცვლეულობის სახელების განსამარტავად ფეტვს ხმარობს ხოლმე, მაგ. ქვრიმაზე ნათქვამი აქვს: „ქვრიმა ღომს ჰგავს, ფეტვია“-ო (ლექსიკ.). სახელოვან ქართველ ლექსიკოგრაფს, რასაკვირველია, ამით იმის თქმა-კი არ უნდოდა, რომ ქვრიმა მართლაც იმავე ფეტვის მეორე სახელი იყო. ასეთ აზრს ის გარემოება ჰხდის უსაფუძვლოდ, რომ თვით საბავე ქვრიმას ამ განმარტებაში ღომს ამსგავსებს. საბას, უიპვილი, უნდოდა ეთქვა, რომ ქვრიმა ფეტვნაირი მცენარე ანუ, როგორც საბა იტყობა, „ფეტვთაგანი“ იყო. ვფიქრობ, რომ მართებული იქმნება მარცვლეულთა ამ ჯგუფისთვის ზოგად აღმნიშვნელ ტერმინად ფეტვნაირნი ვიხმაროთ. ფეტვნაირთა ჯგუფს ფეტვს გარდა, ღომი, ქვრიმა, ჯიქურა და სხვები ეკუთვნიან.

§ 5. ცერცვნაირნი, ანუ პარკ-ჰოტოსანნი

ცნობილია, რომ მარცვლეულ მცენარეთა მთელ ჯგუფს, როგორც მაგ. ცერცვს, ოსპს, მუხუდოს, ლობიოსა და სხვებს, თავისი ნაყოფი თავთავსა, ანდა თაველში-კი არა აქვს მოთავსებული, არამედ მცენარე პარკებს იხსამს, და მისი ნაყოფიც მარცვლეულის სახით ამ პარკებშია დაცული. ასეთ მცენარეთა ნაყოფის შემცველ ამ პარკს ქართულად „ჰოტი“ ეწოდებოდა. საბას გარკვევით აქვს აღნიშნული, რომ „ცერცუთა და ლობიოთა პარკთა ჰოტი, ხოლო სხვა მარცვალთასა ჰუზუბო“ ერქვა ქართულად (ლექსიკ. „ქერქი“).

თანამედროვე ქართული ბოტანიკური ტერმინოლოგიით „ჰოტის“-ს მაგიერ „პარკი“ იხმარება, „ჰოტი“-კი სიგრძეზე ორად გაყოფილ-გატიხრული პარკის აღსანიშნავად იხმარება ისე, რომ Leguminosae-ს ჰოტოსანთა მაგიერ პარკოსანნი ეწოდება (იხ. ზ. ყანჩაველი, ბოტანიკა, II, 307).

Rosales-თა რიგის Leguminosae-თა პარკიანთა ოჯახს ცერცვი და ცერცული Vicia, ბარდა Pisum, ლობიო Phaseolus, სამყურა Trifolium და ონჯა Medicago მიეკუთვნება (ზ. ყანჩაველი, ბოტანიკა, II, 316).

ძველ საქართველოში პარკოსან ჰოტოსან მცენარეთაგან ცნობილი იყო ოსპი, ცერცვი, მუხუდო და სხვაც.

ამ ჯგუფისათვის ს. ორბელიანს ზოგად სახელად „ცერცვაგანნი“ ჰქონდა (იხ. აქვე გვ. 333), თანამედროვე ქართ. სამეცნიერო მწერლობაში შეიძლება ან ცერცვნაირნი, ან პარკ-ჰოტოსანნი ვიხმაროთ.

თავი მეთ. 40. სოკობლეთის კულტურის შესახებ ვხარობნი

უძველესი ხანისა და XI—XII-ს. გადარჩენილ ძველთა და საბუთების სიმკირის გამო, იმ საკითხის გამოკვლევა, თუ ხორბლეულთაგან რას საიხსენ ძველ საქართველოში, სრულად და ზედმიწევნით შეუძლებელი ხდება. უძველესი ხანისათვის ამისთვის გამოსადეგ ძველად ჯერ-ჯერობით საღმრთო წერილის ქართული თარგმანი შეიძლება გამოყენებული იქმნეს. სახელდობრ, იქ ნახვარია ხორბლეულის ქართული ტერმინები მაშინ ცნობილი კულტურის, ნაწილობრივ მაინც, ვათვალისწინების საშუალებას გვაძლევს.

მაგრამ ამავე დროს ამ წყაროს საშუალებით მოპოვებული ცნობების ცალმხრივობა არ უნდა გამოგვეპაროს: არ უნდა დავივიწყოთ, რომ დაბადების ქართულ თარგმანში მხოლოდ იმ ხორბლეულისა და მარცვლეულის აღმნიშვნელი ტერმინები შეიძლება იყოს, რომელიც ებრაელთა ამ მრავალსაუკუნოვანი და მრავალწიგნიანი კრებულის ტექსტში იხსენიება. იქ აღწერილი ყოფა-ცხოვრება და კულტურის დონე-კი საქართველოს ცხოვრების პირობებისაგან არსებითაც და ხანითაც ძალზე განსხვავდება.

„საქ. ეკონომიური ისტორიის“-ათვის უმთავრესი მნიშვნელობა აქვს საქართველოში არსებული ხორბლეულობის კულტურა შექმნისამებრ სრულად იქმნეს შესწავლილი. მეტადრე-კი ამ კულტურის თავისებურება იყოს გამოკვლეული. სწორედ ამ ყველაზე უფრო საგულისხმოსა და საყურადღებო საკითხის შესწავლა-კი დაბადების ქართული თარგმანის ტერმინოლოგიის საშუალებით სრულებით შეუძლებელია, რათგან, ცხადია, არც ერთი ისეთი მცენარის სახელი, რომელიც პალესტინაში არ ხარობდა, ამ ძველში არ შეიძლება იყოს. ასეთი ტერმინები, რასაკვირველია, ორიგინალურ ძეგლებში უნდა ვეძიოთ.

მაგრამ იმ რამდენსავე ორიგინალურ ნაწარმოებში, რომელიც უძველესი ხანითგან შემთავრებით არაა გადარჩენილი, ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო საკითხისათვის გამოსადეგა ოტა და ამის გამო დაბადების ქართული ტერმინოლოგიის შესწავლის გარეშე სხვა არავითარი საშუალება არ არსებობს. უნდა მხოლოდ ვათვალისწინებული გვქონდეს ამ გზით მოპოვებულ ცნობათა და დასკვნის ნაკლი. უნდა გვახსოვდეს, რომ მაშინდელ საქარ-

თველოში არსებული ხორბლეულის მთლიანი სურათი არა გვაქვს. მერმინდელი საუკუნეებისათვის ამ ცალმხრივობისა და ნაკლის შეგვების საშუალებას, ნაწილობრივ მაინც, IX—XII სს-ის ორიგინალური ძეგლები გვაძლევს.

მაგრამ ამ საუკუნეების ძეგლთაგან არც ერთი ისეთი თხზულება, ან საბუთი არ მოგვეპოვება, რომელშიც მაშინდელი მარცვლეულობა, გინდ მხოლოდ ხორბლეულობა, იყოს ჩამოთვლილი. მე-XIII ს-მდე ჯერ-ჯერობით არც ერთი ძეგლი არ არის აღმოჩენილი, სადაც მემინდერეობის კულტურის შესასწავლად ოდნავადაც მაინც ვრცელი და დამაკმაყოფილებელი ცნობები მოიპოვებოდეს. ამ ნაკლსაც ქართულ მწერლობაში მხოლოდ ვახუშტი ავსებს თავისი დიდი და ღირსეულად სახელგანთქმული საქართველოს გეოგრაფიით.

ვახუშტის ცნობით: საქართველოში „ნაყოფიერებს ყოველნი თესლ-მარცვალნი, კაცთა საზრდონი: ბრინჯი, ხორბალნი, ქრთილი, შვრივთ, სიმინდი, ღომი, ფეტვი, მუხუდო, ღობიო, ოსპი, ცერცვი, საკადრისი, ძაძა, მანა, უგრებელი, კანაფი, ხელი და სხვანიცა“ (გ^რფა, 56).

ამავე შეცნირის სიტყვით, დასავლეთ საქართველოში მე-XVIII ს. და მდგს „მარცვალნი... ყოველნი ნაყოფიერებენ ფრიად“. მაგრამ, მისი სიტყვით, იქ „ბრინჯ-ბანბას სთესენ იშვილთ და აგრეთვე ხორბალსა და ქრთილსა“, ხოლო, „ღომსა ფრიად მრავლად“ ისე, რომ იქაურნი „გამოიზრდებიან ღომით“. ამასთანავე „სხვათა მარცვალთა სიმრავლენი იმყოფებიან“-ო (გ^რფა, 338).

ცხადია, რომ სახელოვანი გეოგრაფი თავის-დროინდელი საქართველოს მემინდერეობის კულტურაზე ლაბარაკობს. ჩვენთვის-კი ამ „საქ. ეკონ. ისტორიის“ I წიგნში მე-XIII ს. დამდეგამდე არსებული ვითარების გამორკვევას აქვს მნიშვნელობა. ამას გარდა, ვახუშტის ცნობის სივრცისა და სახელების სიმრავლისდა მიუხედავად, იქ საქართველოში მე-XVIII ს-ში გავრცელებულ კულტურულ მცენარეთა სრული სია-კი არ არის. საკმარისია აღამიანმა გინდა მართო საბა ორბელიანის“ ლექსიკონი გულდასმით გადაფურცლოს, რომ ამ აზრის სისწორე უძველესი შეიქმნეს. ვახუშტს სიის ბოლოში თითონაც სვინდისიერად აქვს აღნიშნული „და სხვანიცა“-ო და ამით მკითხველისათვის უგრძობინებია, რომ მის თავის-დროინდელი მარცვლეულებიც ყველა არ დაუსახელებია. ამიტომ გასაკვირველი არც არის, თუ რომ აღამიანი ძველ ძეგლებში, თუნდა შავ, დაბადების ქართულ თარგმანში კულტურულ მცენარეთა ნაბმარ ყველა სახელებსაც-კი, ვახუშტის ცნობებში ვერ იპოვის. შესაძლებელია აღამიანს ეფიქრა, რომ იმ დროს საქართველოში გავრცელებული პურეულობა ვახუშტის დროს უკვე აღარ არსებობდა და მათი მოუხსენებლობის მიზეზიც ეს იყოს. მაგრამ ს. ორბელიანისა და სხვა წყაროების ცნობები და თანამედროვე პურეულის ტერმინოლოგია ისეთ მოსაზრებას არ ამართლებს. ამიტომ მართო ვახუშტის ნაშრომზე დამყარება ამ საკითხის შესწავლის დროს მე-XVIII ს. პირველ ნახევრისათვისაც არ შეიძლება, მით უმეტეს იმ ხანისათვის, რომელაც საქ. ეკონომიური ისტორიის ამ პირველი წიგნის საგანს შეად-

გენს, სხვა ყველა ძეგლების ცნობათა გამოყენებაც საჭირო. სხვაც რომ არა იყოს რა, მე-XIII ს-ის შემდგომ არა ერთი ახალი მცენარე შევიხიან საქართველოს, რომელთა ხსენებაც-კი არ შეიძლება მე-XIII ს-მდე ჩვენში ყოფილყო.

ყველა ამ გარემოებათა გამო პურეულის კულტურის შედგენილობის შესწავლის დროს უნდა უმთავრესად დაბადების თარგმანის ტერმინოლოგისა და მე-XIII ს. დამდეგამდე არსებული სხვა წყაროების ცნობებს დავემყაროთ და შემდეგ უკვე მათ გასავებად და განსამარტავად მერმინდელი და თანამედროვე ცნობებიც მოვიშველიოთ.

საველე კულტურის მცენარეთაგან დაბადების ქართულ თარგმანში შემდეგი ხორბლეულისა და სხვა მარცვლეულის სახელები გვხვდება: იფქლი, დიკა, ახლი, ქრთილი, ქერი, ბრინჯი, ფეტვი, ცერცვი, ცერცვი, ოსპი, კნდური, სონიჯი და ძირაკი.

სხვა წყაროებში ნახსენებია: ქერიმა, ღომი, დოლი, თათები, ხელუნგო, ზანდური, მანა, ჯიქურა, ბულუჯა და სხვა.

თავი მესამე. ხორბლეულის მათხრობის სახეობები და მათი სახეობები

§ 1. იფქლი

ხორბლეულის ყველაზე უფრო გავრცელებული და მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი ძველ საქართველოში, უძველესი, იფქლი იყო.

„იფქლი“ როგორც ნათარგმნ ძეგლებში გვხვდება (შესაქ. 27²², ვამოსლ. 9²², 2 ნეშტო 32²², მსაჯ. 15²², ესაიასი 28²², და ზეგან სხვაგანაც), ისევე ქართულ ორგან. ნაშრომებში. გ. შერჩულს შავ. ერთგან ნათქვამი აქვს აბულასადმა ებიფანე ბერს მონასტრისათვის ერთი დღის სამკალი შეაწია და ბერებმა ისეთი გულმოდგინებით მიჰყვეს ხელი შვას, რომ აბულასადის მსახურთ შეშინებით ბერები ნავლისხმევზე გაცილებით შეტს წაიღებნო, რათგან „სრულიად მოსიკიან ვიდრე მწუბრადმდე იფქლსა მას ფრიად კეთილსა“-ო (ე² გ² ლ ხნძილსა, გვ. 5). ცქირზეც ნათქვამია: „შორის იფქლთა მათ წმიდათა იპოვა ერთი ეინმე, ვითარცა ლუარძლი... აღმოცენებულთ“-ო (ე² გ² ლ ხნძილსა, გვ. 5, 50—ი. აგრეთვე ათონის აღაბები გვ. 270 და ნარინ-დავითის სიგ. ქ²ები II, 129 და სხვაგან).

დაბადების ბერძნულ ტექსტში იფქლი. შესატყვისად სწერია ἰψαλι (შესაქ. 27²² და სხვაგან), ხოლო ერთ შემთხვევაში (2 ნეშტო 32²²) ἰψαλι. ლათინურ თარგმანში ნახმარია trumentum (Gen. 27²² II Par. 32²²) და triticum (Ex. 9²² და Jud. 15²²), სომხურში იფქლან.

ს. ორბელიანის განმარტებით „იფქლი შემოდგომაზე ნათესი ხუარბალი“ უნდა იყოს. ამის საბუთად მას მათეს 3²², აქვს დამოწმებული (იბ. ლექსიკ.), მაგრამ იქ ნათქვამია: „ნიჩაბი კელთა მისთა, განწმადოს კალოა თესი და შეკრიბოს იფქლი სოუნჯესა თესსა“-ო. ამგვარად, არც ამ ტექსტის ქართული თარგმანითგან და არც ბერძნულ-ლათინურ შესატყვისობათგან, სადაც ἰψαლი და triticum-ი, არსაიფან არ ჩანს, რომ იფქლი მხოლოდ „შემოდ-

გომავზე ნათეს ხორბალს* ეწოდებოდა. საფიქრებელია, რომ საბას მათეს 3,11 თავის განმარტების სისწორის დასამტკიცებლად-კი არა აქვს აღნიშნული, არამედ თვით ტერმინის დაბადების თარგმანში არსებობის დასადასტურებლად.

მაგრამ თვით იფქლის შემოდგომის ნათეს ხორბლად მიჩნევა რომ მარტო ს. ორბელიანის პირად აზრსა და ჰიპოთეზას-კი არ წარმოადგენს, არამედ მაშინდელ საქართველოში გავრცელებული და საყოველთაოდ მიღებული მნიშვნელობა უნდა იყოს, ამას კლავროთის ჩანაწერიც ამტკიცებს. დღეშეთის მიდამოებში ხორბლეულთა შორის ის იფქლსაც ასახელებს და თანაც განმარტებული აქვს: le froment d'hiver [ipkli] ზამთრის ხორბალიაო (Voyage, II, 32).

ხორბლეულის ეს სახელი ქართული მწერლობის ძეგლებსა და საბუთებში მარტო V—XII სს-ში-კი არ გვხვდება, არამედ შემდეგშიც ყველასთვის ცნობილი სახელი იყო. „იფქლი“ ქართულ მწერლობაში მე-XVIII ს-შიც იხმარებოდა. დ. გურამიშვილს მაგ. ნათქვამი აქვს: „ქართლის ქირსა ვერვინ მოსთვლის... იფქლი ღვიძლად გარდაიქცა“-ო (1911 წ. გამ. 28),

დროთა განმავლობაში ტერმინი „იფქლი“ მაინც სხვა ტერმინმა, „პურ“-მა, დაჩრდილა და შედარებით უფრო იშვიათ სიტყვად აქცია. მაგრამ, თუ სამწერლობო ენაში თანდათანობით „იფქლის“ ადგილს „პური“ იპყრობს, ხალხს იგი არ დავიწყებია: კლავროთის თხზულებებიდან ცხადი ხდება, რომ აღმ. საქართველოში ეს ტერმინი ყველგან ცოცხალი სიტყვა ყოფილა (Klaproth, Voyage II, 526). ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: „იფქლი“ აღმ. საქართველოს მთა-ადგილების მცხოვრებთა შორის და ზოგან დასავლეთ საქართველოშიც ეხლაც ცოცხალი სიტყვა და ტერმინია.

ხევისურეთში, მეტადრე შატღოში, პროფ. აკ. შანიძის სიტყვიერი ცნობით, იფქლსა სთესენ. ტ. ს. უნივერსიტეტის დარაჯის მართა გაბაძის სიტყვით, იფქლს, ვითარცა ხორბლეულის გარკვეული სახეობის აღმნიშვნელ ტერმინს, მთიულეშიც ხმარობენ.

გ. რეხვიაშვილისაგან გარდმოცემული ცნობით¹ იფქლს რაჭაში ეხლაც სთესენ და მისი სიტყვით „იფქლი იზრდება დაბალი, თაველი აქვს ფხიანი მარცვალი ცხოველი“, ანუ მოწითანო.

„იფქლი“ რაჭაში ლ. დეკაპრელიოვიჩისა და ვ. მენაბდესაც უნახავთ. მათი სიტყვით იქაური მოსახლეობა იფქლს მეტად აფასებს იმიტომაც, რომ მისი ნათესები სუფთად ინახება და კვაფი ვერ სჯობნის. რაჭიდან ჩამოტანილ თესლის ყარაიაში საცდელმა დათესამაც თურმე სუფთა ყანა აღმოაცენა. (К изучению полевых культур Зап. Грузии, I, Рача, გვ. 237).

სამწუხაროდ, როგორც ეტყობა, ამ მკვლევართ იფქლისათვის ადგილობრივ ჯეროვანი ყურადღება არ მიუქცევიათ და არ გამოურკვევიათ, თუ პურეულის რომელ ჯიშს და სახეობას უწოდებენ რაჭაში იფქლს. მათ რომ სცოდნოდათ, რამდენად საყურადღებო საკითხია საქართველოში ძველიდანვე გავრცელებული პურეულის ისტორიისათვის იფქლის ბოტანიკური განსაზღვრა, უმკვებელია, ასე არ მოიქცეოდნენ.

¹ წერილობით ჩაწერილი ჩვენი უ-ტის სიტყვიერების დარჯის II კურსის სტუდ. ნ. რეხვიაშვილის მიერ. რისთვისაც ორთავეს ვმადლობ.

§ 2. იფქლის ბოტანიკური რაობა

დეკაპრელიოვიჩისა და მენაბდეს მიერ რაჭიდან ჩამოტანილ სათესლე ნიმუშებში აღმოჩენილა უმთავრესად erythospermum, მნიშვნელოვანი რაობების შენარევის სახით-კი ferrugineum, ანუ წითელი და მცირე რაოდენობით milturnum და lutescens, ანუ უფრო პური და ხუზალა (К изучению полевых культур Западной Грузии, Рача: ამონაბეჭდი „საქ. ტფ. ბოტან. ბაღის შობის“ VI წ-ითგან, ტფილისი, 1929 წ., გვ. 237-238). მაგრამ, რომელი ამთავანი იწოდებოდა რაჭაში იფქლად, ეს გამოურკვეველი რჩება.

რაკი „იფქლ“-ის თვისებათა გ. რეხვიაშვილის ზემომოყვანილი აღწერილობითგან ირკვევა, რომ იფქლს „თაველი აქვს ფხიანი“, ცხადი ხდება, რომ Tr. vulgare v. milturnum და v. lutescens, ვითარცა უფხო სახეობა, მაინც და-მაინც იფქლი არ შეიძლება იყოს. ამას ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ თვით ლ. დეკაპრელიოვიჩისა და ვ. მენაბდის ცნობითაც v. milturnum და v. lutescens-ს რაჭველები „ხულუგოს“ უწოდებენ (К изучению полев. культ. Зап. Грузии, I, Рача, გვ. 230). მაშასადამე, რჩება მხოლოდ v. erythospermum-ი, ანდა v. ferrugineum და ერთი ამ ორთაგანი, ან ორივე უნდა იფქლი იყოს. საქმე ეხლა სწორედ იმის გამოკვევაა, თუ რომელს ამ ორთაგანს თეთრსა, თუ წითელს ეწოდებოდა ძველად იფქლი?

ამ საკითხის გამოკვევა, რა თქმა უნდა, ადგილობრივ იყო საჭირო, იქ, სადაც საქართველოში იფქლს ეხლაც სთესენ და ამ ტერმინს წინანდებურად ხმარობენ, უეჭველია ეს ბოტანიკოსებისა და აგრონომების მოვალეობას შეადგენს. ამ საკითხის გამოსარკვევად მცოდნე პირთა შორის ცნობების შეკრების დროს, გავიგე, რომ საქართველოს აგრონომიული ინსტიტუტის კერძო მიწისმოქმედების კათედრის ასისტენტს ვალენტინა სუპატაშვილს 1925 წელს ლეჩხუმში სამეცნიერო მიზნით მოგზაურობის დროს იქ იფქლის ნათესები უნახავს და თან ტფილისში ამ პურეულის თავთავებიც ჩამოტანია. ნათესები უნახავს და თან ტფილისში ამ პურეულის თავთავებიც ჩამოტანია. მან ლეჩხუმითგან ჩამოტანილი იფქლის თავთავიც ვაღმომცა და ადგილობრივ ვალენტინა სუპატაშვილიც სიტყვიერად გამიხიარა. იფქლის შესახებ ვალ. სუპატაშვილი სპეციალურ მონოგრაფიას ამზადებს გამოსაქვეყნებლად, მანამდე-კი მისივე ნებართვით ზეპირი-ცნობით ესარგებლობ, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვანხებებ.

ვალ. სუპატაშვილის სიტყვით, ტერმინ იფქლს ლეჩხუმშიც ხმარობენ და ამ ხორბლეულსაც სთესენ. თავისი ბოტანიკური თვისებით თავთავი ფხიანს ხორბლეულს წარმოადგენს და არის Triticum vulgare VIII. v. erythospermum Körn...

ზოგადი ქართული იფქლის მაგიერ, თანამედროვე მეგრულში „იჩქა“ გვევლინება (იოს. ყიფშიძის შ. გ. 249), რომელიც იფქლისაგან უნდა იყოს „ფ“ გაქრობითა და „ქრ“-ს ადგილმონაცვლებით წარმოდგარი. „იფქლის“ ანარეკლი უნდა გვეპოვდეს სეიანურს „იჩქა“-ში, რომელიც ივ. ნიჭარაძის განმარტებით ჰნიშნავს ხლრა (P-C. c.).

§ 3. დ ი კ ა

ალსანიშნავია, რომ დაბადების ქართველი მთარგმნელი triticum-ის შესატყვისად, ზემოდასახელებულსა და განხილულ ტერმინს გარდა, სხვა სახელსაც ხმარობს. სახელდობრ, იფქლს გარდა ნათარგმნ და ორიგინალურ ძეგლებში „დიკა“-ც გვხვდება. იოველის 1,10-11-ში მაგ. ნათქვამია: „საარებელი იქმნეს ველნი, გოდებდინ ქუეყანაჲ, რამეთუ მოუსუსურდა იფქლი, განკმა ღვნო, შემცირდა ზეთი, განკმეს მუშაქნი. იგლოვდით აგარაკნი დიკისა ძლით და ქრთილისა“-ო. ბერძნულ თარგმანში დიკის შესატყვისად ნახმარია *πικρα*, რაც, როგორც დავრწმუნდით ხორბალსა ჰნიშნავდა, იფქლი-კი ამავე ტექსტში *πικρα*-ს უდრის ლათინურად დიკის შესატყვისად frumentum-ია, იფქლს-კი triticum-ი უდრის. სომხურ თარგმანში ბერძნული ორთავე ტერმინისათვის მხოლოდ ერთი სიტყვა, *ვიჩხან*-ი, მოიპოვება.

„დიკა“ გ. მთაწმიდელსაც აქვს დასახელებული, ვითარცა ათონის ქართველ ბერთა მიწისმოქმედების ერთი საგანთაგანი: მათი მუშაობის მიზანს „საწუნე და დიკაჲ და სელი და თივისა თიბაჲ“ შეადგენდაო (ცა იწესი და ეფთმისი გვ. 48).

დიკას საბავ იხსენებს. მისი განმარტებით „დიკა გაზაფხულ-ნათესი ხვარბალი“ არის (ლექსიკ.) „დიკა“ გვლდენ შტედტ-საც გაზაფხულის ხორბლად აქვს დასახელებული და მისი სიტყვით ლათინურს *Triticum aestivum aristatum*-ს უდრის¹. მაგრამ ამასთანავე დამატებული აქვს „დიკა, აგრეთვე ახალ-თესლი“-ო („Dika auch Achaltessi“). კლავროთ-ის სიტყვით-კი ხვესა და მთიულეთშიც დიკა მართლაც გაზაფხულის პურეულის სახელი ყოფილა, მაგრამ ახალთესლი ორმწკრივა ქერის აღმნიშვნელიაო².

დიკის თესვას საქართველოში მე-XIX და მე-XX სს-შიც მისდევდნ და ეხლიც მის მოყვანას ბევრგან ეტანებიან. ნ. ლომოურს თავის ნაწარმოებში „ყოველი მზრიდან“ სხვათა შორის დიკაც აქვს მოხსენებული: „ამ მიწებში ეთესსა... ლობიო, დიკა, ასლი, პუხულო“-ო (1913 წ. გამოც. გვ. 15, 18)³. უცნაურია, რომ ილ. ბახტაძეს დიკა ქვევად (рожь) მიუჩნევია (МИЭБ-КЗК II, 53).

§ 4. დიკის ბოტანიკური რაობა

უკვე ს. ორბელიანს განსაზღვრული ჰქონდა, რომ დიკა გაზაფხულის ხორბლეული იყო. ხოლო აკად. გვლდენ შტედტმა ამას გარდა აღნიშნა, რომ დიკა ფხიანი გაზაფხულის პურეულია. მაგრამ ამის შემდგომ დიკისათვის 1919 წლამდე აღარავის მიუჩნევია ყურადღება. ამ ხორბლეულით 1919 წ. პროფ. ნ. ვაგილოვი დაინტერესდა (ИММУНИТЕТ

¹ „Sommerweizen (Triticum aestivum aristatum) im e. Dika auch Achaltessi, d. l. Neue Saat“: Reisen, I, 899.
² „...le dika et l'achaltessi. Le premier est le froment d'été, le second l'orge à deux raies de grains“: (Voyage, II, 32).
³ ამ აღმნიშვნის გადმოცემისათვის პროფ. აკ. შანიძეს დიდ მადლობას ვუხდით.

к инфекционным заболеваниям: Изд. Петровской Академии, Москва, 1919) და ამ დროითგან მოყოლებული დიკის ყოველმხრივი შესწავლა ინტენსიურად მიმდინარეობს. მკვლევართა მთელმა რიგმა, პ. ტუკოვსკიმ, ა. ათაბეგოვისამ, ლ. დეკაპრელოვიჩმა, ნ. კეცხოველმა და ე. მენაბდემ, ამ საკითხის შესწავლაში მონაწილეობა მიიღო.

თავის განსხვავებულ თვისებათა გამო, დიკა განსაკუთრებულ სახეობად იქმნა მიჩნეული და ბოტანიკურ ტერმინად ეწოდა *Triticum persicum* Vav. ასეთი სახელი ამ პურეულს, როგორც ქვემოთ სხვადასხვა მკვლევართა დასკვნისაგან ცხადი შეიქმნება, ყველაზე ნაკლებ შემკვნის, რათგან სპარსეთში დიკა იშვიათია.

დიკა საქართველოში რამდენიმე განსხვავებული სახეობისა მოიპოვება, რომელთაგან აგრონომიულ მეცნიერებაში თვითოველს თავისი ლათინური სახელი აქვს. საგულისხმო გარემოებაა, რომ ქართველი ხალხიც დიკის სხვადასხვა სახეობას ერთმანეთისაგან არჩევენ და მათ გასარჩევადაც ქართველ მიწისმოქმედს განსაკუთრებული ტერმინები შეუქმნია. გასაოკარია, რომ ამა და სხვა ხორბლეულის ქართული ტერმინოლოგიის შეგროვება-შესწავლისათვის აქამომდე არავის ყურადღება არ მოუქცევია იმისდა მიუხედავად, რომ ამ საკითხს წმინდა მეცნიერულს გარდა, რა თქმა უნდა, პრაქტიკული მნიშვნელობაც აქვს. ცხადია, რომ, აგრონომიულ მეცნიერებაში მიღებულ ლათინურ სახელებს გარდა, ქართული ხალხური სახელებისა და მათ ბოტანიკური ზედმიწევნითი შესატყვისობის ცოდნაც არის საჭირო, რომ საველე მეურნეობის კულტურაზე მსჯელობის დროს საკითხების სათანადოდ გარკვევა შესაძლებელი შეიქმნეს.

საქართველოში ხალხი დიკის შემდეგ სახეობას არჩევს: არსებობს „თეთრი დიკა“ მარტივად „დიკა“-დაც წოდებული, რომელიც იმერ-ამერ საქართველოში ბარადაც გვხვდება (600—800 მეტრ.), მაგრამ მეტადრე 800—900 მეტრითგან მოყოლებული (თუშეთში, ლიხავის ხეობაში, რაჭაში, ყვირილის ხეობაში და სვანეთში) გავრცელებულია და წარმოადგენს ე. წ. *Tr. persicum* Vav. v. *stramineum* Zhuk. (ნ. კეცხოველი, მასალები, 57).

არსებობს აგრეთვე „წითელი დიკა“-ც, ეხლა ე. წ. *Tr. persicum* v. *rubiginosum* Zhuk., რომელიც გავრცელებულია ამერ-იმერეთის იმავე არეში და იმავე დონეზე, სადაც თეთრი დიკა მოიპოვება (ნ. კეცხოველი, მასალები, 58).

დასასრულ, დიკის მესამე სახეობაც მოიპოვება. სახელდობრ, თარის თემის სოფლებში ნ. კეცხოველს აღნიშნული აქვს „შავთავთაჲ დიკას ნათესები“. შემდეგს წინადადებაში უკვე „შავფხიან დიკა“-ზე და სხვაგან „შავფხა დიკა“-ზეაც საუბარი და ნათქვამია: „ერთ ვორაკიდან ჩემს წინ დაეთუალე 27 ნაკეთი, აქედან 11 შავფხიანი იყო. დათვლის დროს აღმოჩნდა ყველა დიკა, შავი სახესხვაობის წმინდა ნათესი *Tr. pers. fuliginosum* Zhuk. (მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 19). იმავე ავტორის ცნობით. *Tr. pers. v. fuliginosum*-ს რაქაში „ხალხი შავთაველს ეძახის“ (მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 26, 58).

იგი იმერ-ამერეთშია გავრცელებული იქვე, სადაც თეთრი და წითელი დიკები ითესება, მაგრამ „სვანეთში სრულიად წმინდა ნათესები“ ყოფილა, „სხვაგან ნარევად, ზოგჯერ 40—60%“ (ნ. კეცხოველი, მასალები, 58).

§ 5. დიკის გავრცელების არეები საქართველოში

აგრონომიულ მეცნიერებაში კარგად არის ცნობილი, რომ ხორბლეულის გარკვეული ჯიში და სახეობა გარკვეული ნიადაგისა და ჰაერის პირობებში ბარობს საუკეთესოდ. საქართველოში ეს საკითხი ნ. კეცხოველსა და ვ. მენაბდეს აქვთ შესწავლილი.

ვ. მენაბდეს დაკვირვებითა და აზრით, დიკის გავრცელების არეს დასაწყისი იმავეთ თავთუხების გავრცელების უმაღლეს არეს წარმოადგენს და იქვე, სადაც თავთუხი უკვე ქრება, დიკის კულტურა იწყება (Mat. по изуч. геогр. хлеб. злак. Вост. Грузии, გვ. 188).

ვ. მენაბდე „დიკის“ გავრცელების არეს დასაწყისად 750—800 მეტრის დონესა სთვლის. ს. ჭვიშხეთში დიკა 740 მეტრის დონეზე გვხვდება და კლიმატური პირობები ამ ჯიშის ამაზე უფრო დაბალ დონეზე მოყვანასაც არ აბრკოლებენ, მაგრამ დაბალ დონის არეზე მისი მოყვანა ეკონომიური თვალსაზრისით ხელსაყრელი არ არის. მანგლის—ბაშქიჩეთის სანახებში დიკა, ვითარცა გაზაფხულის თესლი, ორი სახეობისაა: უფრო ხშირად გვხვდება წითელი დიკა var. rubiginosum Zhuk. და უფრო იშვიათად თეთრი დიკა var. stramineum Zhuk. (ვ. მენაბდე, Мгхзлак. Вост. Грузии, 170—171).

სამაგიეროდ დიკა მაღალი არეს პირობების მოკარბებულ ნოტიობასაც კარგად იტანს და სოკოვანი დაავადებაც ყველაზე ნაკლებ ემჩნევა. ამის წყალობით დიკას, სხვა პურეულთან შედარებით, უპირატესობა ენიჭება და აღმ. საქართველოში ხორბლეულის კულტურის უმაღლესი დონე სწორედ დიკის სამფლობელოს წარმოადგენს (Mat. по изуч. геогр. хлеб. злаков Вост. Грузии, ტფილისი, 1928 წ., გვ. 188).

ასეთივე სურათი ეშლება ადამიანს დას. საქართველოშიც, მაგ. რაჭაში, სადაც 900—1000 მეტრის სიმაღლითგან მოყოლებული აგრეთვე უკვე დიკაა ნათესებში გაბატონებული. მაგრამ უუმაღლეს ზოლში ამჟამად დიკის რაოდენობა მცირდება. მხოლოდ ადგილობრივი მოსახლეობის ცნობით, წინათ დიკის მოყვანას ეხლანდელზე გაცილებით უფრო მეტად მისდევდნენ. შპპ 15—20 წელიწადია, რაც მის ადგილს თანდათან დოლისპური იკავებს (А. Декапрелевич и В. Менабде, К изуч. пол. культ. Зап. Грузии, 231).

გ. რეხვიაშვილის დახასიათებით, რაჭაში „დიკა იზრდება დაბალი, ხულუგოსთან შედარებით, ღეროც მასზე წერილი აქვს, თაველი თხელი, ფხიანი, თესლი ცხოველი, ოქროს ფერი და მეტად ნოყიერი და სასიამოვნო პური იცის“¹.

¹ სტუდ. ნ. რეხვიაშვილის ჩანაწერი.

§ 6. „პური“: ამ ტერმინის მნიშვნელობა სხვადასხვა დროს

დაბადების ქართულ თარგმანში ხშირად გვხვდება ტერმინი „პური“, რომელიც ეხლაც ჩვეულებრივი, აუცილებელი სიტყვაა. შეიძლება ითქვას კიდევაც, რომ თანამედროვე სასაუბრო ქართულში ხორბლეულის აღსანიშნავად უფრო ხშირად „პური“ იხმარება. ეს ტერმინიც ძველი სიტყვაა და უძველეს ქართულ ცნობილ ძეგლებში „პური“-ც გვხვდება, მაგრამ მაშინ მას ჯერ სხვა მნიშვნელობა ჰქონდა.

ტერმინი „პური“ სახელდობრ დაბადებისა და სახარების ქართულ თარგმანში მოიპოვება, მაგრამ მაშინ ეხლანდელივით მარცვლეულს არ ეწოდებოდა და ხორბლეულს არ აღნიშნავდა, არამედ ამ სიტყვას მხოლოდ საქმელად გამომცხვარა პურის მნიშვნელობა ჰქონდა მაგ. „მოიხუნა პური“ (შესაქმეთაა 21_{სს}) უდრის ბერძნულს *μαζον αρτου*, ლათინურად *tollens panem* და სომხურს *ხაი ჩაყ*,—აჰა ესე რა კუეზა პურისა ერთი ქრთილისა გორვიდაა ბანაკსა შინა“ (შსაჯულობა), ბერძნულ ტექსტში „კუეზა პურისა ერთისა ქრთილისა“-ს შესატყვისად გვაქვს *μαζον αρτου*, ლათინურად *subcineratius panis ex hordeo volvi* და სომხურად *ნკასნაკ ფაჩხუჩხ-ს*,—ძირაკი პურისა თანა იქამოს“ (ესაიაჲსი 18_{სს}) *ის ხე პურისო მათე მარისი წყაიჩუათე* (28_{სს}) *ის კამასხ ჩაყჩა იატი-ს* ეთანასწორება, ამგვარად „პური“ ო *პური-ს*, *panis-ს*, და *ჩაყ-ს*, ვნუ გამომცხვარ საქმელ პურისა მნიშვნავს სულ ერთია რისგანაც არ უნდა ყოფილიყო იგი გაკეთებული, იფქლიან დიკა იქმნებოდა მასალად ნახშირი, თუ ქრთილი, ან ქერი.

შომდეგო საუკუნეებშიც ძველ ქართულში „პური“ ეწოდება ფქვილისგან გამომცხვარ საქმელს. მხოლოდ შემდეგში ამ სიტყვას ხორბლეულის მნიშვნელობაც ენიჭება და ეხლა ძველი ტერმინი უკვე იმდენად დავიწყებული აქვთ, რომ ამ ცნების აღსანიშნავად იფქლს ჩვეულებრივ საუბარში აღარაეინ ხმარობს და „პურს“ უწოდებენ იმისდა მიუხედავად, რომ ამ სიტყვას გამომცხვარის მნიშვნელობაც წინანდებურად შენარჩუნებული აქვს. ამის წყალობით ხშირად შეიძლება საუბარში გაუგებრობა მოხდეს, რათგან ბერძნულში ო *პური* და ო *პური* არსებობს, რომელიც ჰომიროსის დროს ცხენის საკვებას მნიშვნავდა, შემდეგი იფქლის მნიშვნელობა მიენიჭა და რაკი ქართული „პური“ და ბერძნული „პური“ ერთიმეორეს გასაოცრად შიავთან, ამიტომ ბუნებრივად იბადება საკითხი, რომ ერთი მათგანი ნასესხები უნდა იყოს,

თუმცა ძველ ქართულში ძეგლების მიხედვით „პური“ როგორც დავრწუნდით გამომცხვარ საქმელს ეწოდებოდა, მაგრამ თანამედროვე ქართულში, საქართველოს ზოგიერთ თემში, როგორც ეტყობა, გარკვეული სახეობის მარცვლეულ ხორბალსაც მნიშვნავს. უკვე ილ. ბახტაძეს ჰქონდა რაჭაში გავრცელებული ხორბლეულის 4 ჯიშთაგან მეოთხე ჯიშად სწორედ „პური“ დასახელებული მისი დახასიათებით, „პური“ ჩვეულებრივი ჯიშია, პატარა და ყვითილი მარცვალი აქვს (იბ. МИЭБГКЗК II, 53).

გ. რეხვიაშვილის ცნობით, რაჭაში ამ ჯიშს „ახალი პური“ ეწოდება და „შედარებით დიკასა და ხულუგოსთან უფრო ურჩია ნაყოფით, იზრდება მომსხო ღეროთი და ფხიანი“-ა¹.

ეს საკითხი ჯერ კიდევ შესასწავლი და გამოსარკვევია. სასურველია მის აგრონომებმა ყურადღება მიაქციონ, რომ შეიძლებოდეს პურის ძირითადი, თავდაპირველი, და მეორადი მნიშვნელობისა და რაობის საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტა.

§ 7. „დოლის პური“

დაბადების ქართულ თარგმანში ნახშირი ტერმინოლოგიის მიხედვით, დიკას შემდგომ „ასლ“-ზე უნდა გვექონოდა საუბარი. მაგრამ, როგორც შეზღუდვით დაფრწმუნდებით, იფქლთან დაკავშირებით ჯერ „დოლის-პურის“ საკითხი უნდა იქმნეს განხილული.

თუმცა „დოლი“ ძველ, აქამდე გამოქვეყნებულ, ძეგლებსა და საბუთებში ჯერ არსადა ჩანს, მაგრამ მისი მე-IX ს. და, უეჭველია, ამაზე უწინარესი არსებობის დამამტკიცებელია შავეშეთის სოფელი „დოლის ყანაჲს სახელი“, რომელიც გ. მერჩულს გრ. ხანძთელის ცხორებაშიც მოხსენებული აქვს (გვ. ლა, სტრ. 17). ტერმინი „დოლი“ მცენარის აღსანიშნავად ს. ორბელიანსაც მოეპოვება თავის ლექსიკონში და მისი განმარტებით „დოლი უქვაო იფქლი“ იყო. ამ განმარტებთან ცხადი ხდება, რომ დოლი მაშინაც ხორბლეულის სახელი ყოფილა და იფქლის მაგვარი იქმნებოდა.

მაგრამ გაუგებარია, თუ რას უნდა ჰნიშნავდეს „ქვაი“ და „უქვაო“? „ქვაი“ საბას სვილად აქვს ლექსიკონში აღნიშნული. მაგრამ პურეულის ასეთი განმარტება, დოლი უსვილო იფქლიაო, უცნაური იქმნებოდა, რათგან აქ თვით დოლის ნიშანდობლივი თვისება დასახელებული არ არის. ამასთანავე, დოლის ეს განმარტება „ხულუნგო“-სას მიაგავს და, საფიქრებელია, რომ, როგორც იქ ხულუგოს თვისება „უფხო“-ობის მხრივ არის დახასიათებული, ისევე დოლის განმარტებაში „უქვაო“, უფხოს მსგავსად, თვით მცენარის რაღაც თვისების უქონლობის გამომატველი უნდა იყოს. რაკი ფხა თავთუნის წვეტის სახელია, გამოსარკვევია, რის სახელი შესაძლებელია ყოფილიყო ქვაი?

§ 8. დოლის პურის ბოტანიკური რაობა

რათგან ძველ ქართულ წყაროებში დოლის პურის თვისებათა გამოსარკვევად ჯერ ცნობები არა ჩანს, ამიტომ მისი ბოტანიკური რაობა უნდა თანამედროვე ცნობების მიხედვით იქმნეს განსაზღვრული. ტფილისის სანახებში რბილი ხორბლის შემოდგომის თესლს Triticum vulgare Vill-ს, ვ. მენაბდეს ცნობით, „დოლის პური“ ეწოდება („Мягкие остистые в массе представлены озимыми формами, известными в районе под названием „долис пури“: Мат. геогр. хлеб. злаков Вост. Грузии 166). ქართლის ყანების 80% სწორედ ამ დოლის პურს უკავია (იქვე, 167).

¹ სტუდ. ნ. რეხვიაშვილის ჩანაწერით.

რაკი ირკვევა, რომ ხალხი „დოლის პურს“ Triticum vulgare Vill-ს ეწოდებს, უძველესი დროითგან-კი ქართულ სამწერლობო ენაში Tr. vulgare Vill-ს „იფქლი“ ეწოდებოდა, ცხადი ხდება, რომ საბა ორბელიანის შემოპოყვანილი განმარტები, დოლი-იფქლიაო, სრულ ქვემარტებას წარმოადგენს.

ტფილისის სანახებში რბილ უფხო ხორბლეულობის შემოდგომისა და გაზაფხულის Trit. vulg. var. lutescens Al-ც ყოფილა გავრცელებული („Мягкие.. безостые пшеницы—яровыми и озимыми“), მაგრამ ვ. მენაბდეს აღნიშნული არა აქვს, თუ რას ეწოდებს ამ სახეობას ქართველი მიწისმოქმედი (იხ. Мат. изуч. геогр. хлеб. злаков Вост. Грузии, 166).

სამაგიეროდ ს. ორბელიანს ლექსიკონში შეტანილი აქვს „ხულუნგო“, რომელიც მისი განმარტებით, „უფხო ყანა“-ს წარმოადგენდა. ეს პურეული ებლაც არის რაჭაში გავრცელებული. გ. რეხვიაშვილის აღწერილობის თანახმად, „ხულუნგო“ იზრდება საშუალო, მსხვილი ღერო აქვს, თაველი უფხო, მომრგვალო, შარცვალა მომსხოა გაანია¹. ამგვარად, ხულუგოს უფხოობის ცნობა, რომელიც საბას მოეპოვება და შემოთ გვექონდა მოყვანილი, მართლდება.

ეს ხორბლეული რაჭაში აკად. გვლდენშტედ-საც უნახავს 1772 წ. და, მისი სიტყვით, „ხულუნგა“ (Chuluga) შემოდგომის პურეულის სახელი იყო იმერეთში და ლათინურ „Triticum hybernum muticum“-ს უდრის².

რაქის პურეულთა შორის „ხულუნგო“ ილ. ბახტაძესაც აქვს მოხსენებული. მისი სიტყვითაც „ხულუნგო“ უფხო ხორბლეულის ჯიშია, მომსხო შარცვალა აქვს და მისგან გემრიელი თეთრი პური ცხეება (МИЭБ ГКЗК, II, 53).

დასასრულ, რაჭაში გავრცელებულ პურეულთა შორის ლ. დეკაპრელევიჩსა და ვ. მენაბდესაც აქვს „ხულუნგო“ დასახელებული. მათი განხილვის თანახმად, „ხულუნგო“ ადგილობრივ ეწოდება Tr. vulgare vill. var. multigrum-სა და lutescens-ს. უმთავრესად ს. უწერამდე ყოფილა გავრცელებული (იხ. Л. Л. Декапрелевич и В. Л. Менабде, К изучению полевых культур Западной Грузии, I, Рача, ტფილისი, 1929 წ.: საქ. ტფ. ბოტან. ბაღის მოამბითგან ამონაბეჭდი, გვ. 230). მაშასადამე ხულუნგო დოლის პურის ერთ სახეობათაგანს წარმოადგენს.

დოლის პურის კიდევ სხვა სახეობაც, erythrospermum Körn-ც არსებობს, რომელსაც, ვ. მენაბდეს ცნობით, „თეთრი დოლი“ ეწოდება (Мрхалак. Вост. Грузии, 167). იგი ქართლის ყანებშია გაბატონებული. ეს სახეობა შარტივად „დოლის პური“-ს სახელითაც არის ცნობილი და ამ სახელით გვხვდება სვანეთში, რაჭაში, ყვირილისა და ლიხების ხეობებში. გავრცელებულია ეს პურეული ნარდონის ხეობაშიც იშიერ კავკასიაში (ნ. კეცხოველი, მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 55).

¹ სტუდ. ნ. რეხვიაშვილის ჩანაწერით.

² „Winterweizen (Triticum hybernum muticum, Jm Chuluga“), იხ. Reisen I, 209

ამგვარად, როდესაც ამ სახეობის ფერი დასახელებული არ არის, შესაძლებელია თეთრი დოლის პური იგულისხმებოდეს.

მანგლის-ბაშქიჩეთის სანახებში სპარბობს „თეთრი დოლი“ (Tr. vulgare erythrospermum Körn.), მაგრამ ხშირია „დოლის პურის“ კიდევ სამი სხვა სახეობაც (var. ferrugineum Al., lutescens Al. და milturum Al.) დოლის პურები აქ გაზაფხულისა და შემოდგომისა არის (ვ. მენაბდე, Мгхзлак. Вост. Грузии, 170—171).

რა სახელს უწოდებენ იქაური ქართველები დოლის-პურის ამ სახეობას, ვ. მენაბდეს აღნიშნული არა აქვს, მაგრამ სამაგიეროდ ნ. კეცხოველის ნაშრომიდან ჩანს, რომ Tr. vulgare var. ferrugineum-ის აღსანიშნავად ხალხი საქართველოში „წითელი დოლი“ სახელსა ჰმარობს. ამ ავტორის ცნობით ეს სახეობა საქართველოში ფართოდაა გავრცელებული და მოიპოვება: სვანეთში, რაქაში, ყვირილისა და ლიახვის ხეობებში და იმიერ-კავკასიაშიც ნარდონის ხეობაში (ნ. კეცხოველი, მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 55).

„წითელი დოლი“ გავრცელებულია აგრეთვე საგურამოსა და ლიხის მთის არეში და იქაც Tr. vulgare var. ferrugineum Al.-ს წარმოადგენს (ვ. მენაბდე, Мгхзлак. Вост. Грузии, 187).

დასასრულ, „დოლის პური“ ერთი სახეობა, სახელდობრ Tr. vulgare var nigroaristatum-იც, ქართლში „შინდური პური“-ს სახელით არის ცნობილი. (ნ. კეცხოველი, მასალები კულტ. მცენ. გავრც. 55). როგორც ამ პურეულის ლათინურ სახელშიც არის აღნიშნული, მის ერთ ნიშანდობლივ თვისებათაგანს მისი შავფხიანობა შეადგენს. საფიქრებელია, რომ ამ გარემოების გამოვეწოდება მას ქართულადაც „შინდური პური“ და ამ შემთხვევაში ძალზე მომწიფებული შინდის ფერი უნდა იგულისხმებოდეს.

„დოლის პური“-ს ქვესახეობა Tr. vulgare v. lutescens Al., რომელიც აღმ. საქართველოშიც (იხ. ვ. მენაბდე, Мгхзлак Вост. Грузии, 170—171) და დასავლეთშიც არის გავრცელებული, ენგურის, რიონისა, ყვირილისა და ლიახვის ხეობებში, აგრეთვე ნარდონისა და ბაქსანის ხეობებში, ნ. კეცხოველის ცნობით, სვანეთში, „კვეციენ“-ად იწოდება, ქართლში—„უფხო პური“-ს სახელით არის ცნობილი, ზემოქართლში—„პოშოლა“-სა და „ხუშაღა“-ს ქართლსა და რაქაში ეძახიან. მის ერთ თვისებათაგანს წითელი ფერი შეადგენს (მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 55 და მისივე სიტყვიერი განმარტება). მაგრამ ეს ცნობა მთლად ზედმიწევნითი არ უნდა იყოს, სვანური კვეციენის შესახებ მაინც. ეს გარემოება თვით ნ. კეცხოველისაც შეორე; ქვემოპოყვანილი, ცნობითგანაც ჩანს. ნ. კეცხოველის მოწმობით, ტერმინი „კვეციენ“-ით (sic) სვანი გამოჰხატავს მხოლოდ რბილ პურს Tr. vulgare Vill v. erythrospermum Körn., var. lutescens Al., var. milturum Al.“ (მასალები კულტ. მცენ. ზონალ. შესასწ. კავკასიონზე 10).

მაშასადამე, „კვეციენი“ სვანეთში მარტო var. lutescens Al.-ის აღმნიშვნელი ტერმინი-კი არ ყოფილა, არამედ მას ზოგადი მნიშვნელობა

ჰქონია და დანარჩენ საქართველოში გავრცელებულ ტერმინს დოლის პურს უდრის, რათგან ამ სიტყვით სვანი თურმე დოლის-პურის სამ სახეობას გამოჰხატავს.

ეს გარემოება დოც. ვარლამ თოფურიას მიერ ჩემთვის გადმოცემული ცნობითაც მტკიცდება სვანეთში გავრცელებული ბორბლეულის სახელების შესახებ. ამ ჩანაწერის მიხედვით, პურეულის ზოგად სახელად სვანეთში ჰმარობენ „საქუწელ“-ს, რომელიც საქონელს უდრის. პურეულთაგან-კი გავრცელებულია: „კვეციენ“, „კვშინ“, რომელიც ქერსა ჰნიშნავს, და „შანაშ“, რომელიც ჰვავს უდრის.

ხოლო სვანეთში „კვეციენ“-ის ოთხი სახეობა ყოფილა გავრცელებული: „ა. ლფხაა ფხიანი, ბ. მაწრან წითელი, ც. ხულუგუ ხულუგო, დ. მათთვან თეთრი“ (ვ. თოფურიას ჩანაწერი). მათი თვისებების მიხედვით-კი ეს ტერმინები ამ თანამიმდევრობით უნდა დალაგდეს: 1. „შათაგან“, ე. ი. თეთრი, ანუ მოთეთრო, —2. „მაწრან“, ე. ი. წითელი, ანუ მოწითანო, —3. „ლფხაა“, ე. ი. ფხიანი და 4. „ხულუგუ“.

საქმარისია გავისინოთ ს. ორბელიანის ზემოპოყვანილი ცნობა, რომ „ხულუგო უფხო ყანა“ იყო, და თანამედროვე მკვლევართა ამავე გარემოების დამადისტურებელი მოწმობა (იხ. აქვე გვ. 355), რომ ნათელი გახდეს, თუ რა მოსაზრებით ვხელმძღვანელობდი, როდესაც „ხულუგუ“ „ლფხაა“-ს შემდგომ მოვითავსე: „ლფხაა“-ს, რომლის მორფოლოგიურ თვისებას ფხიანობა შეადგენს, მივადევნეთ „ხულუგო“, რომელიც მორფოლოგიურად სწორედ თავისი უფხოობით განირჩევა.

ამ გვირად, „კვეციენ“-ის სახეობათა ზემოპოყვანილ მწკრივში პირველი ორი სახეობა, „მათთვან“ მოთეთრო და „მაწრან“ მოწითანო, ფერის მიხედვით არის განარჩეული, მეორე ორი სახეობა-კი, „ლფხაა“ და „ხულუგუ“ აგებულების თვისების მიხედვით არის განსხვავებული.

ამ ტერმინების ბოტანიკური სახელების შესატყვისობათა მოძებნის დროს, ადვილი მისახვედრია, რომ სვანური „კვეციენ“ მათთვან, ანუ თეთრი დოლის-პური წარმოადგენს Tr. vulg. var. erythrospermum Körn., ხოლო „კვეციენ“ მაწრან, ანუ წითელი დოლისპური უდრის Tr. vulg. var. ferrugineum Al.-ს.

შხოლოდ სვანეთში, ადგილობრივ, ანდა იქითგან ჩამოტანილი ნიმუშის მიხედვით შესაძლებელია გადაწყდეს, უდრის თუ არა, სვანური „კვეციენ ლფხაა“, ვითარცა ფხიანი დოლისპური, ე. წ. „შინდურ პურს“, Tr. vulg v. nigroaristatum-ს?

ებლა მარტო Triticum vulgare Vill. var. milturum-ისა და lutescens-ის ქართული სახელები-და გვაქვს გამოსარკვევი. როგორც აღნიშნული ვგონდა, ლ. დეკაპრელევიჩისა და ვ. მენაბდეს ცნობით, რაქაში თითქოს ორივეს „ხულუგო“ უნდა ჰქმედდეს.

ხოლო, ნ. კეცხოველის ნაშრომის მიხედვით, Tr. vulg. Vill. var. lutescens Al.-ს საქართველოში „უფხო პური“, „პოშოლა“ და „ხუშაღა“

ამ ცნობების გადმოცემისათვის დოც. ვ. თოფურიას დიდ მადლობას ვუხდებ.

ეწოდება, Tr. vulg. Vill. var. militurum Al.-ს-ი „უფხო პური“ ჰქვიანო (იხ. მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., გვ. 55). მაშასადამე, ამ ავტორის ცნობითაც, დეკაპრელევიჩისა და მენაბდეს მსგავსად გამოდის, რომ თითქოს ორსავე სახეობას ერთი-და-იგივე სახელი ჰქონდეს.

ამ მკვლევართა ცნობებს შორის მხოლოდ ის განსხვავდება, რომ დეკაპრელევიჩი და მენაბდე ასეთ საერთო ტერმინად „ხულუგო“-ს ასახელებენ, ნ. კეცხოველის სიტყვით-კი „უფხო პური“ იხმარება.

მაგრამ საქმე ის არის, რომ რაკი Tr. vulg. Vill.-ის ზემოაღნიშნულ ორსავე სახეობას ერთი-და-იგივე სახელი, უფხო პური, აქვს, საფიქრებელი ხდება, რომ აქ მათი ზოგადი, საერთო თვისების გამოხატველი, ტერმინი უნდა გვქონდეს და უფრო სრული „უფხო დოლის პური“-ს შემოკლებულ ტერმინს უნდა წარმოადგენდეს. მაშასადამე, თვითოეული ამ სახეობათაგანის საკუთარი ქართული სახელი მაინც გამოსარკვევი ხდება.

მეორე მხრით, რათგან ორივე lutescens-ისაცა და militurum-ის სახეობანი მართლაც უფხო პურეულის ჯიშებია, ამიტომ ასეთი საერთო სახელი, რასაკვირველია, მათ შეჰყვნით კიდევაც. ხოლო თუ, გავიხსენებთ, რომ, საბას განმარტებით, „ხულუგო“-ც სწორედ „უფხო ყანის“, ანუ პურეულის სახელი იყო, მაშინ ცხადი შეიქმნება, რომ დეკაპრელევიჩ-მენაბდისა და კეცხოველის ცნობები არსებითად არამც თუ ერთმანერთს არ ეწინააღმდეგება, არამედ პირიქით კარგად უდგება კიდევაც ერთმანერთს.

მაგრამ, რაკი „ხულუგო“-ც, ვითარცა ორივე სახეობის ტერმინი და „უფხო ყანის“ აღმნიშვნელი, ზოგადი მნიშვნელობის სახელი გამოდის, იბადება საკითხი, თავისი აგებულებითაც ხომ ამავე ზოგადი თვისების გამოხატველი სიტყვა არ იყო?

Tr. vulg. Vill. v. lutescens-ისა და militurum-ის ქართული საკუთარი სახელების ძიების დროს, v. lutescens Al.-ისათვის მოძებნას თითქოს მისი სახელების სიმრავლე გვშველის, რათგან კიდევ სამი ზალხური სახელი მოგვეპოვება: პოშოლა, ხუზალა და კვეცენ. ამათგან უკანასკნელი მხოლოდ სვანეთშია გავრცელებული და, როგორც დავრწმუნდით, ზოგადი ტერმინია, ამიტომ უნდა გამოვაცალკეოთ. გვრჩება პოშოლა და ხუზალა. მაგრამ უბედურება ის არის, რომ გამოვრკვეული არ არის, რამდენად ძველია ეს სახელები, რამდენად და სად არიან გავრცელებული თანამედროვე საქართველოშიც. ჯერ არც ამ სიტყვების სადა-ურობაა ნათელი და არ ვიცით, აქვს რაიმე კავშირი „ხუზალა“-ს რვეალი პურის ძველ ქართულ სახელ „კუეზა“-სთან, თუ ეს ტერმინი ადამიანმა უნდა ახალ-სომხურ დიალექტებში გავრცელებულ „ხოზან“-ს (ხოჯან) შეადაროს, რომელიც

¹ „ლუგა“, ანუ „ლუგვი“, ს. ორბელიანის განმარტებით, „უმახკლოს“-ს აღმნიშვნელი იყო (ლექსიკ.). ამავე წარმოშობის სიტყვა უნდა იყოს „ბლაგვი“-ც. ხულუგო ხომ „ხუფ-ლუგვი“-საგან არ არის წარმომდგარი, რომელშიც „ხუფ“-ი თავთავია აღმნიშვნელი ძველი სიტყვის „ხუფილი“-ს ბოლომოკვეტილი ფორმა იქმნებოდა? ამგვარად „ხულუგო“ თავდა-პირველად ბლაგვი ე. ი. უფხო თავთავიანი, პურეულის აღმნიშვნელი ხომ არ იყო? ეს მოსაზრება რომ გამართლებულიყო, მაშინ ხულუგო თავისი ძირითადი მნიშვნელობითაც „უფხო პური“-ს სრული შესატყვისობა იქმნებოდა.

ბერ სომხურ დიალექტში ხორბლეულის მოპკის შემდგომ საყანურში დარჩენილ ნამჯას, ანდა გაუმარგლავ სარეველ მცენარეებს ნათესს მნიშნავს (იხ. პ. აკარიანის ლაქიქსი ფასარ. რასიარან, გვ. 480)? მაგრამ არც ამ სიტყვის სადა-ურობაა გამორკვეული. ამგვარადვე, არა ვიცით რა დანამდვილებით „პოშოლა“-ს შესახებ. ამიტომ მთელ ამ საკითხს ჯერ კიდევ გულდასმითი შესწავლა სჭირდება.

უფრო ძველია და სანდო „ხულუგო“ და სასურველია საქართველოს სხვა-დასხვა თემში საგანგებოდ ადგილობრივ შემოწმებულ იქმნეს, „ხულუგო“ მართლაც ამ ორივე militurum-ისა და lutescens-ის სახეობის სახელია და, მაშასადამე, „უფხო“-ს მსგავსად ზოგადი ტერმინია, თუ მხოლოდ v. militurum-ის სახეობის აღმნიშვნელი და ადგილობრივი ქართული სახელი არის? მაშინ „უფხო დოლისპური“ v. lutescens-ის ტერმინი გამოდგებოდა.

§ 9. დოლისპურის გავრცელების არე

დოლისპური როგორც აღმოსავლეთს, ისევე დასავლეთ საქართველოში ფართოდ არის გავრცელებული. ქართლის ყანების დიდი უმრავლესობა, 80%/, სწორედ ამ ხორბლეულით არის დათესილი (ე. მენაბდე, Mat. geogr. ქლბ. ზღაგაქა ვოსტ. გრუზიი, 166—167). დასავლეთ საქართველოში, რაქს გარდა, სვანეთშიც არის გავრცელებული. წითელი დოლისპური იქ უშუალოდ თემში 2000 მეტრის სიმაღლეზეც-კი ბარობს. უფხო დოლისპური-კი, ხულუგო და უფხო პური, ენგურისა, რიონისა, ყვირილისა, ლიხვისა, და ნარდონ-ბაქსანის ხეობებში 1800 მეტრის დონემდე აღწევს (ნ. კეცხოველი, მასალები კულტ. მცენარეთა ზონალობის შესასწავლად კავკასიონზე, 55).

რაქაშიც ხორბლეულის ყველა სხვა ჯიშებზე მეტად დოლისპურებია გავრცელებული და გავრცელების არე ყველაზე უმაღლეს დონეს აღწევს კიდევაც. საქართველოში არსებულ მის 30—32 სახესხეობათაგან რაქაში 10 სახესხეობა გვხვდება, რომელთაგან სქარბობენ თეთრი და წითელი დოლები და შემდეგ 2 უფხო დოლის პური (Л. Декапрелевич и Менабде, К изуч. полев. культ. Зап. Грუзии, I, გვ. 230).

სამაგიეროდ შინდური დოლისპური უმთავრესად ამერეთშია გავრცელებული. ამასთანავე 1200—1400 მეტრის სიმაღლეზე იგი „ფრიად იშვიათი ნარევის“ სახით გვევლინება, მაგრამ უფრო დაბლა, 600—800 მეტრის დონეზე მისი ნათესები „ზშირია“ (ნ. კეცხოველი, მასალები კულტ. მცენარეთა ზონალობის შესასწავლად კავკასიონზე, 55).

§ 10. ახლი და მისი ბოგანიკური რაობა

„ახლი“ ჯერ-ჯერობით მხოლოდ დაბადების თარგმანში მოგვეპოვება (გამოსვლ. 9₃₃, ესაიასი 28₃₅ და სხვაგან). ბერძნულ დაბადებაში ერთხელ, სახელ-დობრ ესაიას 28₃₅ წევ არის ნახმარი, მეორეში-კი, გამოსვლ. 9₃₃-ში ἡ ἀσπ.

ლათინურად კიდევ—far, სომხურად-კი წარმოადგენს სწორია. ამგვარად ასლი უნდა უდრიდეს გერმ. Spelt-ს (იხ. ჰენ-ის Kpl. u. Ht., 570), ან Dinkel-ს (Roth Landirtschaft, Pauly—Wissowa-ს RL, 23. B., გვ. 629).

თუმცა ძველ ქართულ მწერლობაში დაბადების თარგმანს გარდა ჯერ არსად „ასლი“-ს ხსენება არ ჩანს, მაგრამ ეს გარემოება, უძველესია, გადარჩენილი ძველი ორიგინალური ძეგლების მეტისმეტად სიმცირით აიხსნება. ქსენოფონტეს აღწერილობითგან ირკვევა, რომ ჰენების ქვეყანაში მას ასლი ბევრი დაჰხვედრია (Anab. Lib. V, cap. IV, § 27).

ქსენოფონტეს მოწმობით ჰენების ტომს მოსხინიკებს ორი წლის მოსავლის გაღწევილი და გაუღწევი ხორბალი ჰქონიათ შენახული ბეღლებში (ἐπιραιοὺν μῆσαστοῦς ἐν ταῖς οἰκίαις ἀρταὺν νεημεῖσθαι περισσινούσ... τὸν δὲ νέον ἴσιν ἐν τῷ ἀλάτῃ ἀποκίμειον) (Lib. V, cap. IV, § 27). მეტადრე-კი ასლის დიდი სიუხვე ყოფილა იქ (ἦσαν δὲ λεῖπαι αἱ πλεῖστα: იქვე).

ამ ტერმინის სამწერლობო ქართულში არსებობაც ვეაფიქრებინებს, რომ ამ მცენარის კულტურა აღმოა. საქართველოშიც გავრცელებული უნდა ყოფილიყო.

„ასლი“ ს. ორბელიანს თუმცა თავის ლექსიკონში შეტანილია და დაბადების თარგმანის ტექსტით (3 შეფეთა 19^გ) დამოწმებული აქვს, მაგრამ ამ სიტყვისათვის, მცენარეულობის აღმნიშვნელ პირობით ნიშანს გარდა, სხვა არავითარი განმარტება არ დაურთავს.

სამაგიეროდ ასლის ბერძნულ-ლათინური შესატყვისობითა და თანამედროვე ცნობებით ამის გამორკვევა მაინც შეიძლება.

„ასლი“ ერწო-თიანეთსა და ქვემო ფშავში Triticum dicoccum Schrank-ს ეწოდებაო (ე. მენაბდე, Мгхзлак. Вост. Грузии, 176). მაგრამ ქვემომოყვანილი ძველი ქართული განმარტების მიხედვით, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ამ ტერმინს ძველ საქართველოში ზოგადი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ამის გამოსარკვევად ის გარემოება საყურადღებოა, რომ ს. ორბელიანს თავის ნაშრომში „მახა“-ზე ნათქვამი აქვს, „ასლსა ჰგავს“-ო (ლექსიკ.). აქეთგან ჩანს, რომ „ასლი“ საქართველოში პურულთა გარკვეული ჯგუფის ძირითად სახეობად, ხოლო თვით ტერმინი ამ ჯგუფის ზოგადი თვისებების გამომხატველად ყოფილა მიჩნეული.

§ 11. ასლის სხვადასხვა სახეობა

იმისდა მიუხედავად, რომ ასლი სხვა ქვეყნებში უკვე ქრება, საქართველოში მის თესვა - მოყვანას მე-XIX—XX-ს-შიც მისდევდნენ. ამ ხორბლეულის სახელი ქართულ ამდროინდელ სიტყვა-კაზმულ მწერლობაშიც არის აღბეჭდილი. ნ. ლომოურს მაგ. თავის ნაწარმოებში „ყოველი მხრიდან“ სხვათა შორის ნათქვამი აქვს: „ამ მიწებში ეთესა... ლობიო, დიკა, ასლი, მუხუდო“-ო (1913 წ. გამოც., გვ. 15,18).

თანამედროვე მკვლევართა დაკვირვებითგან ჩანს, რომ მიწისმოქმედს ამ პურეულისადმი საქართველოში არც ამჟამად გამოუჩენია გულგრილობა. ის წი-

ნანდებურად განაგრძობს მის მოყვანას. ადგილობრივმა შესწავლამ ცხად-ყო, რომ ჩვენ ქვეყანაში ასლის რამდენიმე სახეობაა გადარჩენილი, რომელთაგან ზოგიერთი სამეცნიერო აგრონომიულ მწერლობაში სრულებით აქამდე უცნობი-კი იყო.

უკვე ს. ორბელიანს აქვს ასლითგან „მახა“ და „ზინდური“ დასახელებული. თანამედროვე მკვლევართ აქვთ „გვაწა“-ზინდური“-ს სახელის არსებობაც აღნიშნული.

„მახა“ წინათ მარტო რაქვაში არ ყოფილა გავრცელებული, როგორც ეხლაა, არამედ საქართველოს დანარჩენ კუთხეებშიც. მაგ. ამერეთშიც, ცნობილი ყოფილა. ეს გარემოება ს. ორბელიანის ლექსიკონითაც მტკიცდება, სადაც ეს ტერმინი შეტანილია. მახას ნათქვამი აქვს: „მახა ყანაა, ასლსა ჰგავს“-ო. ს. ორბელიანის ამ განმარტებითგან, რომ მახა „ასლსა ჰგავს“, ცხადი ხდება, რომ მაშინაც ამ ხორბლეულს ასლითა ჯგუფს მიაკუთნებდნენ.

ასლები ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებიან: ერთ ჯგუფს ორმარცვლიანები, Triticum dicoccum-ები, შეადგენენ, მეორე ჯგუფს—კიდევ ერთმარცვლიანები ეკუთვნიან, ე. წ. Triticum monococcum-ები.

ყურადღების ღირსი გარემოებაა, რომ ვილენტ. სუპატაშვილის ცნობით ლეჩხუმის ადგილობრივი მოსახლეობა ყველა dicoccum-ებს ეძახის მახა-ს. მაგრამ ამ სახელწოდებაშიც არჩევენ ქვემოლ-ჩანოთელილ ფორმებს მაგ.: წვრილი მახა, კენტეხელი მ., ფართე მ., ჩელტა და ფიცარა მ..

ე. ლ. სუპატაშვილის განცხადებით, მას უცდია გამოერკვია, თუ „ასლის რომელ ფორმას, ან ვარიაციას გულისხმობს ესა თუ ის ადგილობრივი სახელწოდება, მაგრამ სამწუხაროდ ეს ვერ მოხერხდა, რადგან სხვადასხვა ადგილას ეროსადამიანე სახელს აქუთუნებენ სხვადასხვა ფორმებს, ან პირიქით“-ო (ლექსუმის მაზრის ასლები, 86—87).

პირველი ცდის ასეთი უნაყოფობისდა მიუხედავად, ეფიქრობ, რომ ამ საკითხის გამორკვევას ქართველი მკვლევარი აგრონომები უნდა არაერთხელ კვლავ ეკადნენ, რათგან დაუჯერებელია, რომ ხალხს უაზროდ და უმნიშვნელოზოდ ეოლი ტერმინის მაგიერ ხუთი განსხვავებული ტერმინი შეეკმნას. უკვე ის გარემოება, რომ მახას ხუთივე სახელი სრულებით გარკვეული და განსხვავებული ნიშნის გამომხატველია (წვრილი მახა, ფართე მ., ფიცარა მ., ჩელტა (ე. ი. ლასტის მსგავსი) მ., კენტეხელი მ.), უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ შეუძლებელია აქ შემთხვევით სახელებთან გვეკონდეს საქმითავარი ყურადღება უნდა იმას მიექცეს, თუ პურეულის რომელი ნაწილის, თავთავის, თავთუნის, მარცვლის, თუ სხვა რამის) დამახასიათებელია მახას ზემოაღნიშნული ხუთი სახეობის სახელი. ამ გარემოების გამორკვევა თვით მთავარი საკითხის გადაწყვეტასაც საგრძნობლად გააადვილებს.

„მახა“-ს, ანუ ორმარცვლიანი ასლის ცნობილ ფორმებს, Tr. dicoccum v. rufum Schübl. და v. farrum Bayle-ს გარდა, ლექსუმში აღმოჩენილია ლ. დეკაპრელევიჩისა ღ ელ. მენაბდის მიერ Tr. dic. Schrank. v. palaeoime-

riticum შემოდგომის ფორმა, Tr. dic. Schrank. var. sucmajus Körn. და ვალ. სუპატაშვილის მიერ ს. აღვში ნაპოვნი Tr. dicocum v. agvidum (forma nova) Supataschvili (იხ. ლეჩხუმის მაზრ. ასლები: ექსპერიმ. აგრონ. ინსტ. მოამბე, 1929 წ. I, 90—91).

ს. ორბელიანს ხორბლეულთაგან დასახელებული და თავის ლექსიკონში შეტანილი აქვს „ზანდური“-ც. მაგრამ ამ პურეულის განმარტებითგან ცხადი ხდება, რომ ზანდური თვით საბას ალბათ პირადად ნანახი არ უნდა ჰქონდეს. მხოლოდ ამ გარემოებით თუ შეიძლება აიხსნას ის შეცდომა, რომელიც მას თავის განმარტებაში მოსვლია. სწორედ უცნაურია, რომ ს. ორბელიანის განმარტებით თითქოს „ზანდური თათუხი“ უნდა იყოს (ლექსიკ.) და „თათუხი ზანდური“ (იქვე).

ამ განმარტებაში რომ შემთხვევით შეცდომასთან არა გვაქვს საქმე, არამედ ქართველ ლექსიკოგრაფს ამ პურეულის შესახებ მართლაც ბუნდოვანი და მცდარი წარმოდგენა ჰქონია, ამას ის გარემოებაც ააშკარავებს, რომ ამ თავის აზრს რამდენჯერმე იმეორებს. მაგ. ს. ორბელიანის განმარტებით „სამინდლი ბერძულია“ და ამას „ქართულად ზანდურია ჰქვან, რომელ არს თათუხი“-ო (ლექსიკ.). თვით თათუხის განმარტებაშიც საბას ნათქვამი აქვს: „თათუხი ზანდური, სამინდლი“ არისო (ლექსიკ.).

ქართველი ლექსიკოგრაფის სიტყვით „სამინდლო არს ზანდურის ფქვილი, რომელ არს კლარჩი წურილად გაცრილი“-ო და ამის საბუთად ესაიას I₁₂ აქვს დასახელებული (ლექსიკ.). აღნიშნულ ადგილას „სამინდლო“-კი არის, მაგრამ ზემომოყვანილი განმარტების მთელი დანარჩენი ნაწილი თვით ს. ორბელიანის სიტყვები ყოფილა.

პირველი სრულებით გარკვეული ცნობა ზანდურის ბოტანიკური რაობაზე აკად. გვლდენშტედტს მოეპოვება. მისი ნაშრომის დაბეჭდილ გამოცემაში, უძველია, კორექტურული შეცდომის გამო, ამ პურეულის ქართული სახელი „ზანდური“-ს მაგიერ ერთხელ „ზონდერ“-ად (I, 291), მეორეჯერ (I, 399) „ზარდურ“-ად არის დაბეჭდილი.

გერმანელ მეცნიერს ნათქვამი აქვს, რომ ქვემო რაქაში უფრო ნაკლებად სთესენ Triticum monococum-ს, ე. ი. ერთმარცვლიანას, რომელსაც იმერეთში ზანდური¹ ეწოდებო (Reisen I, 399).

მე-XVIII ს. ზემომოყვანილი პირველი ბოტანიკური რაობის განსაზღვრის შემდგომ, „ზანდურ“-საც მხოლოდ მე-XX ს. მესამე ათეულში მიაქციეს მკვლევარებმა ყურადღება. მაგრამ ამ დროითგან მოყოლებული „ზანდური“-ს ბოტანიკური რაობა სხვანაირად იქმნა განსაზღვრული.

პროფ. პ. ყუკოვსკის ქართლში, ხაშურ-მოხისის მიდამოებში 1922 წ. ნანახი აქვს Trit. dicoc. dicocoides Körn. ახალი ფორმა, რომელსაც ეწოდა Tr. dicocum v. Timopheevi Zhuk. ეს ხორბლეული რაქასა და ლეჩხუმშიც არის გავრცელებული და ვალ. სუპატაშვილის სიტყვით, „ლეჩხუმელი

¹ „noch weniger aber Triticum monococum (georg. Sonderi) gebaut“, — „Sparsamer säen Triticum monococcon (sic). Imer. Sarduri (sic), der schönes, weisses Brod geben soll“ (Reisen I, 291 და 399).

იქნობს ამ ხორბალს, როგორც კულტურულ და გაზაფხულის ფორმას „ზანდურისა სახელწოდებით“ (Л. Л. Декапрелевич и В. Л. Менабде. К. изучению полевых культур Западной Грузии I. Рача. ტფილისი 1929 წ. ამონაბეჭდი საქ. ტფ. ბოტან. ბაღის შოაშის VI წიგნითგან, გვ. 232. ვალ. სუპატაშვილი, „ლეჩხუმის მაზრის ასლები“ ი. ლომოურის წინასიტყვაობით: ექსპერიმენტალ აგრონომიის ინსტიტუტის მოამბე I, 1929 წ., გვ. 87—88).

რაქის ს. პატარა ონში ლ. დეკაპრელევიჩსა და ვ. მენაბდეს ნაპოვნი აქვთ Tr. dicocum Schrank-ის ახალი სახეობა, რომელსაც მათ უწოდეს Tr. dicoc. georgicum Dekapr. et Menabde (К изуч. полев. культ. Зап. Грузии I, 234). ეს სახეობა ნათესებში იშვიათ შენარეგს წარმოადგენს.

გ. აბესაძეს ვანხილული აქვს ამ ჯიშის თვისებები და მასში ორმარცვლიანასა და ერთმარცვლიანას თვისებებს პოულობს, ამიტომ ჰიბრიდად მიიჩნია (იხ. „ხორბლის ახალი სახის Tr. Timopheevi Zhuk.-სა და საქართველოში მისი გავრცელების შესახებ“: ცალკე ამონაბეჭდის გვ. 63—68).

ამგვარად, აკად. გვლდენშტედტის 1773 წლის ცნობით, დასავლეთ საქართველოში ზანდურს Triticum monococum-ს, ანუ ერთმარცვლიანს უწოდებდნენ. ვალ. სუპატაშვილის 1929 წ. ცნობით-კი ზანდური ჰიბრიკით Triticum dicocum-ის, ანუ ორმარცვლიანის აღმნიშვნელი ადგილობრივი ქართული ტერმინია.

გამოსარკვევია, რომელი ამ ორი სხვადასხვა დროის ცნობათაგანი უნდა იყოს სწორე და როგორ უნდა აიხსნას ამ ცნობათა შორის არსებული წინააღმდეგობა.

საკმარისია გავიხსენოთ თვით ვალ. სუპატაშვილისაცე ზემომოყვანილი ცნობა (იხ. აქვე, გვ. 359), რომ ლეჩხუმის ადგილობრივი მოსახლეობა ყველა dicocum-ებს, ორმარცვლიანებს, მახას უწოდებს, რომ უმალ ამავე ავტორის მეორე ცნობამ, რომ Tr. dicocum v. Timopheevi-Zhuk., ე. ი. ორმარცვლიანას, იმავე ლეჩხუმში ზანდური ეწოდება, თავისი უკილობობა დაკარგოს. გამოდის, რომ ქართველ მიწისმოქმედს ორი განსხვავებული სახელი შეუქმნია ორმარცვლიანა ასლისთვის იმ დროს, როდესაც ერთმარცვლიანასთვის სახელი სრულებით არ გააჩნია. ეს ძნელი დასაჯერებელია.

ამ ექვს ადღიერებს აკად. გვლდენშტედტ-ის 1773 წ. სრულებით მკაფიო ცნობა, რომ ერთმარცვლიანას, Tr. monococum-ს დასავლეთ საქართველოში და საერთოდ ქართულად ზანდური ეწოდებოდა. ამ მოწმობის შეფასების დროს უნდა გათვალისწინებული გექონდეს, რომ აკად. გვლდენშტედტი განათლებით ბუნებისმეტყველი და მკურნალი იყო და რომ ამიტომ მისი ბოტანიკური განსაზღვრა, არასაუციალისტი ცნობის მსგავსად, შეუძლებელია საეჭვოდ იქმნეს მიჩნეული. ამიტომ გერმანელი მეცნიერის მოწმობა სწორე ცნობად უნდა მივიჩნიოთ და დავასკვნათ, რომ მე-XVIII ს. Triticum monococum-ს ქართულად ზანდური სწოდებია.

ეს დასკვნა რომ მცდარი არ არის, ამის დასადასტურებლად, ზემოაღნიშნულს გარდა, იმ გარემოების დასახელებაც შეიძლება, რომ ამის კვალი ლეჩხუმში ეხლაც, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, დღევანდლამდისაც შერჩენილი ყოფილა. ამიტომ უფლება გვაქვს ვითქვათ, რომ ორმარცვლიანას და ერთმარცვლიანას სახელების არევა სულ უკანასკნელი დროის ამბავი უნდა იყოს და ამის შესაძლებელი მიზეზის გამორკვევაც ძნელი საქმე არ არის.

ვალ. სუპატაშვილს აღნიშნული აქვს, რომ ლეჩხუმში ზანდურა-თან ერთად ნარევის სახით თითქმის მუდამ გვხვდება *Tr. monococcum* L., რომელიც, როგორც ჩანს, ამ რაიონში წარმოადგენს მის ხშირ თანამგზავრს. მხოლოდ ერთხელ, სოფელ ლასკანას ახლოს, შეგვხვდა სუფთა ნათესად *Tr. monococcum* v. *Hornemanni* Clem. და მასში უკვე ნარევის სახით შესულია *Tr. Timopheevi* v. *viticulosum* Zhuk. და „შვრია“-ო (ლეჩხუმის მაზრის ასლები: ექსპერიმ. აგრონ: ინსტ. მოამბე, 1929 წ. I, 90).

ამავე ავტორის სიტყვით „ლეჩხუმის მაზრის გლეხობა ამ ხორბალს (ე. ი. *Tr. monococcum* v. *Hornemanni* Clem.) იცნობს „გვაწა ზანდურის“ სახელწოდებით. უფრო იშვიათად ვიდრე v. *Hornemanni* Clem. გვხვდება აგრეთვე შეუბუსავი თეთრთავთავა *Trit. monococcum* v. *laetissimum* Körn.“ (იქვე, 90).

ვ. სუპატაშვილის ამ ცნობითგან ცხადი ხდება, რომ *Tr. monococcum* v. *Horn. Clem.*, ე. ი. ერთმარცვლიანას ეხლაც „ზანდური“ ეწოდება. წინამდებარე „გვაწა“, უმკველია, ამ სახეობის ერთი თვისებათაგანის დამახასიათებელი უნდა იყოს. მაშასადამე, ლეჩხუმში ამჟამად მოიპოვება იმის დამამტკიცებელი ფაქტი, რომ ერთმარცვლიანას ქართულად მართლაც, როგორც აკად. გვლდენშტედტსაც ჰქონდა უკვე 1773 წ. აღნიშნული, ზანდური ეწოდებოდა. ორმარცვლიანას და ერთმარცვლიანას სახელების არევა, ან უფრო სწორედ რომ ითქვას, ერთმარცვლიანას ნამდვილი სახელის შეცდომით ორმარცვლიანაზე გადატანა, უეჭველია იმ გარემოების შედეგი უნდა იყოს, რომ ყანებშიც ორივე არეული ყოფილა.

ამგვარად, *Tr. monococcum*-ების, ანუ ერთმარცვლიანათა აღმნიშვნელ ქართულ ტერმინად უნდა ზანდური ვიცნოთ, *Tr. dicoccum*-ებისა, ანუ ორმარცვლიანათა-კი მახა.

§ 12. ახლის გავრცელების არე

ასლების გავრცელების არე ამჟამად აღმოსავლეთ საქართველოში ზედმიწევნით ჯერ გამორკვეული არ არის, მაგრამ ასლები გავრცელებულია როგორც დაბლობში, მაგ. ბორჩალოს სანახებში (იხ. ვ. შენაბდღე, M. იზ. გ. ხლბ. ჰლაკ. Vost. Грузии, 163—164), ისევე მაღლობ ადგილებშიც, როგორც მაგ. მანგლისის სანახებში (იქვე, გვ. 171), წალკა-თრიალეთის თემში, სადაც მის მოყვანას ყველგან მისდევენ ფართოდ (იქვე, 172), ბორჯომ-ბაკურიანის სანახებში (იქვე, 174) და ქართლის მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე ნაწილში, ერწო-თიანეთსა და ფშავ-ხევსურეთში (იქვე,

176, 177) და უფრო დასავლეთით მდებარე თებებში, მაგ. ლიხვის ხეობაში (ნ. კეცხოველი, მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 58—59) და, უეჭველია, სხვაგანაც, რომელთაგან მაგალითად შესაძლებელია მიხის-ხაშურის მიდამოები იყოს დასახელებული.

უხვად არის ასლი გავრცელებული დასავლეთ საქართველოშიც, მაგრამ თითქმის განსაკუთრებით მის ჩრდილოეთ ნაწილში, უმათერესად-კი რაქასა და ლეჩხუმში (იხ. აქვე, გვ. 359-362).

თუ ქსენოფონტეს ზემომოყვანილ ცნობას (იხ. აქვე, გვ. 358) ვაიხსენებთ, რომლითგანაც ირკვევა, რომ ასლის კულტურა მე-IV ს. ქრ. წ. შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სანაპიროზე მცხოვრებ ქანებს შორისაც ფართოდ ყოფილა გავრცელებული, მაშინ ცხადი შეიქმნება, რომ ძველად ასლის თესვა-მოყვანა მთელ საქართველოში უნდა ყოფილიყო მიღებული და რომ მხოლოდ შემდეგში, დროთა განმავლობაში, მარცვლელის ახალი კულტურის გავრცელების წყალობით, უნდა იყოს იგი საქართველოს ზოგიერთ თემში გაშქრალი.

ასლის ორ მთაყარ სახეობათა გავრცელების არეა გამორკვევის თვალსაზრისით, საგულისხმო გარემოებაა, რომ ამ ჟამად აღმოს. საქართველოში უმათერესად ორმარცვლიანა, *Tr. dicoccum*-ი, ანუ „მახა“-ა გავრცელებული (იხ. ვ. შენაბდღე, M. იზუ, геогр. хл. злак. Vост. Грузии, 164, 171, 172, 176 და 177 და ნ. კეცხოველი, მასალ. კულტ. მცენ. ზონალ., 58). ერთმარცვლიანა, *Tr. monococcum*-ი, ანუ „ზანდური“ იშვიათ შენარევეს წარმოადგენს ნათესებში (ნ. კეცხოველი, იქვე, 58).

სამაგიეროდ დასავ. საქართველოში მახასთან, ანუ ორმარცვლიანასთან ერთად, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 361-362) „ზანდური“-ც, ანუ *Tr. monococcum*-ი, ერთმარცვლიანაც ფართოდ ყოფილა გავრცელებული, მათაძრე წინათ, მაგალითად, მე-XVIII-ს-შიც-კი.

უეჭველია, ორმარცვლიანასა და ერთმარცვლიანას საქართველოში გავრცელების ამავე გეოგრაფიული მიზეზით უნდა აიხსნებოდეს, რომ საბა ორბელიანს, ვითარცა ქართლელს, ორმარცვლიანას, ანუ მახას რაობა კარგად სცოდნია და სრულებით ბუნდოვანი და მცდარი წარმოდგენა ჰქონდა ზანდურზე, ანუ ერთმარცვლიანაზე. ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ორმარცვლიანა და ერთმარცვლიანა ასლების სახეობათა საქართველოში გეოგრაფიული გავრცელების სურათი მე-XVII-ს-შიც დაახლოვებით ეხლანდელის მსგავსი უნდა ყოფილიყო.

§ 13. ასლის თავისებურება და მისი გამოყენებადობა

სხვა ხორბლებელთან შედარებით ასლებს ბევრი განმასხვავებელი თვისებურება აქვს, რომლის წყალობითაც იგი სხვა ქვეყნების მსგავს ბედს გადაურჩა და იმ დროს, როდესაც სხვაგან უკვე ქრება, საქართველოში მის თესვა-მოყვანას მისდევენ. ამ გარემოების მიზეზის გასათვალისწინებლად უნდა ასლის თავისებურებას მოკლედ მიინც შევხებით.

აღსანიშნავია, რომ ერთმარცვლიანა ასლი, ანუ ზანდური, მეტად გვიანი პურეულია: იმ დროს, როდესაც სხვა პურეულები უკვე მოშკილია, ზანდური ჯერ კიდევ მწვანეა ხოლმე. მაგრამ სამაგიეროდ მას ის დიდი ღირსება აქვს, რომ ყოველგვარ ნიადაგზე, თვით კირიანზეც-კი კარგად ხარობს (Л. Декапрелевич и В. Менабде, К изуч. пол. культ. Зап. Грузии, I, 233).

ზანდურის ეს თვისება, რა თქმა უნდა, ერთი იმ მიზეზთაგანი უნდა იყოს, რომლის გამოც ქართველი მიწისმოქმედი ამ პურეულს აფასებს და მის მოყვანას ეტანება. გარკვეულ აგრონომიულ პირობებში ასლის ეს თვისება ფასდაუდებელია.

ასლის მეორე ღირსებას ზანდურის მარცვლეულის ფქვილის განსაკუთრებული თვისებაც შეადგენს: დამკვირვებელთა ერთხმივი მოწმობით ზანდურისგან თურმე საუცხოვო პური ცხება. ამ მხრივ საყურადღებოა გერმანელი მეცნიერის ცნობა. 1772 წ. აკად. გვლდენ შტედტს ჰქონდა აღნიშნული, რომ ზანდურისაგან უთეთრესი პური ცხებოდა (Reisen, I, 291 და 399).

ხოლო ვალ. სუპატა შვილსაც „მახას“ მაღალი ღირსება ადგილობრივი მსჯავრით დადასტურებული აქვს. მისი სიტყვით, „ცნობილია, რომ ასლისებური ხორბლები ეკუთვნიან უკვე მომაკვდავ კულტურას, მაგრამ ამ მაზრაში სიამოვნებით მისდევენ „ზანდურა“-ის (ნამდვილად, როგორც დავრწმუნდით, „მახა“-ს) მოყვანას და დანარჩენ ასლისებურ ხორბლებთან შედარებით ფართე მოედანიც აქვს დათმობილი. იქაურ მცხოვრებთა გადმოცემით, „ზანდური“ (იგულისხმება „მახა“) იძლევა შესანიშნავ გემრიელ პურს, ცომს აქვს განსაკუთრებული არომატი, დიდ ხანსაც ინახება“-ო (იხ. „ლეჩხუმის მაზრის ასლები“: ექსპერ. აგრონ. ინსტ. მოამბე, 1929 წ. I, 88 შედ. აგრეთვე გ. აბესაძის ზემოდასახ. ნაშრომის გვ. 67 შენ.).

მაგრამ ზანდურისაგან მარტო პურს-კი არ აცხობენ, არამედ მისი მარცვლეულისაგან „კორკოტ“-საც ჰხარშავენ, ფრინველსაც უყრიან საკენკად (Л. Декапрелевич и В. Менабде, К изуч. пол. культ. Зап. Грузии. I, 233).

ს. ორბელიანის განმარტებით „კორკოტი“ თითქოს „დანაყილი ხვარბალი“ (ლექსიკ.) უნდა იყოს. მაგრამ ნამდვილად-კი კან-გაცლილი ხორბალი იყო საგანგებოდ რძეში მოხარშულ-შემზადებული. ეხლაც ზანდურისათვის რაქა-ლეჩხუმში განსაკუთრებულ საცხებელს ხმარობენ, რომელსაც „ჩამური“ ეწოდება და რომელიც იქვე ღომის დასაცხებდაც იხმარება (Л. Декапрелевич и В. Менабде, К изучению полев. культ. Зап. Грузи I, 233).

ასეთი იარაღი გურიაშიც არის გავრცელებული, სადაც ორნაირი „ჩამური“ არსებობს: ხელით სამუშაოც და „წყლის ჩამური“-ც (იხ. ილ. ჭყონიას სიტყვის კონა). ეს იარაღი, „ოჩამურე“-დ წოდებული, ქანეთშიც და სამეგრელოშიც აქვთ (ჭ. გ. და მ. გ.).

„კორკოტი“ ახალი შემოღებული არ არის, არამედ ძველ საქართველოშიც საყვარელი საქმელი ყოფილა. გ. მერჩულის ცნობით, გრ. ხანძთელს სიკვდილის წინ სწორედ კორკოტის ქაშა მოუსურვებია: ქართულ მონასტრებშიც გარკვეულ დღეებში ბერებს საქმელად თურმე კორკოტს უყეთებდნენ. ისტორიკოსის

სიტყვით, გაბრიელ მოძღვრის გარდმოცემით, გრ. ხანძთელმა „ეამსა სწულუბისა მისისასა, რომლითა ვარდაიკალა...“ მრქუა: „შეილო გაბრიელ, საოსტინგოცხელი საქმელი კორკოტისაჲ მომართუ“ და მე „შევაგებ“, მოვბარშე და მიეართვიო (ცა გვლ ხნძთელსა, გვ. პბ). რაკი კორკოტი ასეთი საყვარელი და სანუკვარი საქმელი ყოფილა და ასლისაგან კეთდებოდა, ამიტომ ასლს ძველად კორკოტის დასამზადებლადაც უნდა ჰქონოდა მნიშვნელობა.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს, რომ ასლის წყელს, ანუ ჩალასაც, სხვა პურეულის ჩალასთან შედარებით, უფრო მეტი სამეურნეო მნიშვნელობა ჰქონდა და აქვს ეხლაც. თუ ყველა სხვა ხორბლეულის წყელისაგან საქონლის გამოსაყვებად ბზესა ჰხმარობენ, ასლის სხვა მიზნით გამოყენებაც შეიძლება.

ამიტომ არის, რომ ზანდურის (ნამდვილად მახას) მოკრეფის განსაკუთრებული წესი არსებობს. ვალ. სუპატა შვილის სიტყვით: „ზანდური“ იკრეფება „შნაკვით“. „შნაკვი“ ეს 20-30 სმ. სიგრძე და კალმისტარის სისხო ორი ერთმანეთთან მოძრავად ერთ თავში გადაბმული ჯობია. ეს მარტივი ხელსაწყო თავისუფალ თავებში იშლება და თავთავები შეიკრბება ჯობის გასწვრივ ხელის მოკერით, შემდეგ ოდნავ გვერდზე გადაწვივით თავთავი ატყუდება ძირში.

„ზანდური“ იკრებება, როგორც იდგილობრივ აღნიშნავენ, „ოდოშდ“. თავთავების მოკრეფის შემდეგ ღერო მინდვრად რჩება „მოუთხრელი“ 7-8 დღის განმავლობაში, შემდეგ სთხრიან მას და გრილ, ნესტიან დარში ჰკრევენ ძნებად“ და სახურავად ჰხმარობენო (იხ. „ლეჩხუმის მაზრის ასლები“: ექსპერიმენტ. აგრონ. ინსტ. მოამბე, 1929 წ. I, 88).

§ 14. თათუხი და ჩვენში მისი გაჩენის ხანა

თანამედროვე საქართველოში ხორბლეულთაგან საქმაოდ გავრცელებულია „თათუხი“, მაგრამ მისი ხსენება არც დაბადების ქართულ თარგმანში ჩანს და არც რომელსამე სხვა ნათარგმნს, თუ ორიგინალურ ქართულ ძეგლში მე-XIII ს. დამდევამდე, რომელიც ამ წინამდებარე წიგნის კვლევის საზღვარს შეადგენს.

ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: „თათუხი“ არც მერმინდელი საუკუნეების ქართულ ძეგლებში გვხვდება. უფრო საყურადღებოა, რომ თვით ს. ორბელიანსაც, როგორც ჩანს, თათუხის რაობა მაინც-და-მაინც ნათლად წარმოუდგენილი არ უნდა ჰქონოდა.

საბაას თავის ლექსიკონში ნათქვამი აქვს: „თათუხი ზანდური, სამინდალი“-ო. ხოლო „სამინდალის“ ქვეშე სწერია: „სამინდალი ბერძნულია, ქართულად ზანდური ჰქვან, რომელ არს თათუხი. მისი ფქული ვითთა სამინდოდ აღწერილია“-ო. თავისი მხრივ სამინდოც ასეა განმარტებული: „სამინდო არს ზანდურის ფქული. რომელ არს კლარჩი წურილად გაცრილი“-ო. ხოლო თვით „კლარჩი“ ყოფილა „კეთილი ფქული სამინდო“ (ლექსიკ.).

განმარტებათა სიუხვისდა მიუხედავად, თათუხის რაობა მაინც სრულებით გამორკვეული არ არის. ზემოთყვანილი ამონაწერების მიხედვით მხოლოდ ორი დასკვნის გამოყვანა მაინც შეიძლება. პირველი დასკვნა ამ მკვნარის სახელს ეხება, მეორე ამ სახელის სადაურობას.

საბაას განმარტებითან ცხადი ხდება, რომ ამ ხორბლეულის ებლანდელი სახელი „თავთუხი“ მისი პირვანდელი ფორმის მერმინდელ დამახინჯებას წარმოადგენს. მე-XVII ს. მეორე ნახევარში ამ პურეულს „თათუხი“ ჰრქმევია. „ვ“ ბგერა მაშასადამე შემდეგშია ჩართულ-გაჩენილი.

რაკი ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს, სამინდალი ბერძნულია, ზანდური ქართული და თათუხის სადაურობაზე-კი სლუმს, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ პურეულის ამ სახელის სადაურობა გარკვევით არც თვით ლექსიკოგრაფს უნდა სცოდნოდა. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ მას თათუხის ქართულობის აზრიც-კი არ მოსვლია. უეჭველია, რომ „თათუხი“ ქართული სახელი არც უნდა იყოს. ხალხისათვის ეს სახელი გაუგებარი ყოფილა. მე-XVII ს-ის შემდგომ დროთა განმავლობაში ქართველი მიწისმომქმედი მის გააზრინებას ცდილა და სწორედ ამის წყალობით „თათუხის“ მაგიერ „თავთუხ“ აღ უქცევია.

რაკი ქართული მწერლობის ძველ ძეგლებში თათუხი არ გვხვდება და ამ პურეულის თვით სახელიც ქართული არ არის, ამიტომ გამოსარკვევია ის ხანა, როდესაც ხორბლეულის ეს სახეობა საქართველოში უნდა შემოსული იყოს. ამ საკითხის სასურველი ზედმიწევნით გამოკვლევა ამჟამად არ შეგვიძლია. მხოლოდ, რაკი საბა ორბელიანს თათუხი თავის ლექსიკონში შეუტანია, ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ მე-XVII ს. მეორე ნახევარში ეს პურეული საქართველოში უკვე შემოსული ყოფილა.

რაკი თათუხი უფრო ამერეთში, მეტადრე ყარაია-ბორჩალოშია გავრცელებული, ვიდრე იმიერ საქართველოში, ს. ორბელიანს, ვითარცა ქართულს, სწორედ იმ თემის შვილს, სადაც უმთავრესად გაბატონებულია ამ ჟამად ეს პურეული, თათუხის თვისება კარგად უნდა სცოდნოდა. სახელოვან ლექსიკოგრაფს-კი, როგორც დავრწმუნდით, თათუხის რაობის ხეირიანი ცოდნა მაინც-და-მაინც არ ეტყობა. ამიტომ ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ეს ხორბლეული მის დროს ჯერ კიდევ ფართოდ არ უნდა ყოფილიყო საქართველოში გავრცელებული. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ თათუხი ამ დროს ახალი კულტურა უნდა ყოფილიყო და ამისდა მიხედვით ეს პურეული დაახლოვებით მე-XVII ს. დამდეგს, ან ეგების ოდნავ ადრე იყოს ჩვენში გაჩენილი.

§ 15. თათუხის ბოტანიკური რაობა და სხვადასხვა სახეობა

რაკი „თათუხი“ საქართველოში გვიან შემოსული ხორბლეული გამოდგა, ვასაკვირველიც არაფერია, რომ მისი ხსენება არც დაბადების ქართულ თარგმანში მოიპოვება და არც სხვა რომელსავე ძველ ნათარგმნ ძეგლში. ეს გარემოება-კი საშუალებას არ გვაძლევს თათუხის ბერძნულ-ლათინური შესატყვისობა, იფქლისა, დიკისა და ასლის მსგავსად, ძველი ხანითგანვე გამოეარკვიოთ. მისი ხსენება არც აკად. გვლდენ შტედტ-სა აქვს და ამიტომ არც ამ გზით შეიძლება მე-XVIII ს-ისათვის მაინც მისი ბოტანიკური რაობის განსაზღვრა. ასეთ პირობებში ამ საკითხის გადასაწყვეტად, თანამედროვე მკვლევართაგან შეკრებილ ცნობებს გარდა, სხვა არავითარი მასალა არ არსებობს.

ნ. კეცხოველს თავის ნაშრომში „მასალები კულტურულ მცენარეთა ზონალობის შესასწავლად კავკასიონზე“ არსად ნათქვამი არა აქვს, თუ რას წარმოადგენს ბოტანიკურად ქართველ ხალხში გავრცელებული ტერმინი „თავთუხი“. მხოლოდ დამატებაში, რომელსაც სათაურად უწერია „კულტურულ მცენარეთა სია სიმალლეთა აღნიშვნით“, 56 გვერდზე სწერია: *Tr. durum Desf. v. leucurum Al.* თავთუხი“ (იხ. § 14), ხოლო ორი უჯრდით უფრო ქვევით ნათქვამია: „*Tr. compactum Host. v. erinaceum Desf.* კონდარა, ჩაგვერა თავთუხი“ (იქვე, § 17). რას უწოდებს ქართველი მიწისმომქმედი *Tr. durum*-ის, ანუ ე. წ. მაგარი ხორბლეულის დანარჩენ სახეობას, ნ. კეცხოველს აღნიშნული არა აქვს და მისი მღუპარების მიხედვით საფიქრებელი იყო, თითქოს დანარჩენ ფორმებს ქართული სახელი არც ჰქონდეს. მაგრამ ასეთ აზრს ის გარემოება ხდიდა სათლად, რომ თვით ნ. კეცხოველის ცნობით-განაც „თავთუხი“ ზოგადი ხასიათის ტერმინად მოჩანდა. ამასვე გვაფიქრებინებდა თვით ნ. კეცხოველისგანვე *Tr. durum, Desf.* ანუ მაგარი ხორბლეულის *v. coerulescens Desf.*-ის დასახელებული ქართული ტერმინი „შაქუხა“, რომელიც ნამდვილად პურეულის ამ სახეობის თვისების, სახელდობრ შეფხვანობის, განმსაზღვრელია და იმისი სრული სახელის პირველი, განმსაზღვრელი ნაწილის, შთაბეჭდილებას ახდენს.

ზემოვამოთქმული მოსაზრება ე. მენაბდის ნაშრომით სრულებით მართლდება¹, რომელშიც მაგარი პურეულის სახეობათა ქართული სახელები ისევე, როგორც თურქულ-„თათრული“-ც ჩაწერილია.

ე. მენაბდის სიტყვით, მაგარ ხორბალს *Trit. durum var. leucurum Al.* ბორჩალოს დაბლობში „თეთრი თავთუხი“ ეწოდება. იქაური „თათრები“ მას თურმე „აღ-ბულდა“-ს უწოდებენ (ე. მენაბდე, *Mat. geogr. хлеб. злаков Восточной Грузии*, 162). რაკი ეს სახეობა მართლაც მოთეთროა და მის ბოტანიკურ სახელში, *var. leucurum*-ში, ეს თვისება აღბეჭდილია კიდევაც, ამიტომ მისი ქართული სახელიც ზედამოჭრილია და საუცხოოდ უღებდა. მაშასადამე, ნ. კეცხოველის ჩანაწერში ამ სახეობის ქართული ტერმინი სრულად არ ყოფილა წარმოდგენილი. ამ თვით თათუხს ქართლში მარტოვად „თავთუხი“-ც ეწოდება, (ნ. კეცხოველი, მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 56), ანდა კიდევ „ნამდვილი თავთუხი“ (მისივე ზეპირი ცნობა).

ე. მენაბდესავე სიტყვით, მაგარ ხორბალს *Trit. durum var. apulicum Körn.*-ეს-კი ბორჩალოს დაბლობში „თავთუხი შავუხა“ ეწოდება. იქაურივე „თათრები“ მას თურმე „ყრმეზ-ბულდა“-ს და „ყარა-კლჩხ“ ეძახიან (ე. მენაბდე, *Mat. geogr. хлеб. злаков Вост. Грузии*, 162).

ხოლო, ამავე მკვლევარის მოწმობით, იქვე ბორჩალოს დაბლობში „თავთუხი შავთავლა“ ეწოდება მაგარ ხორბალს *Trit. durum var. coerulescens Bayle*, ან წითელმარცვლიანა *var. libycum Körn.* რომელსაც იქაური „თათრები“ თურმე „ყარა-ბულდა“-ს, ან ყარა-ელჩხ-ს ეძახიან (ე. მენაბდე, *Mat. geogr. хлеб. злаков Вост. Грузии*, 162).

¹ ამ გარემოების შემდგომ ნ. კეცხოველსაც გამოეყოფა და მანაც კლემენტინო დასკენები დაადასტურა და ზოგიერთი ახალი ცნობაც გადმოიქცა სიტყვითავე, ჩასთვლილ დიდ მადლობას მოვასხენებ.

ნ. კეცხოველის ცნობით-კი სვანეთში, რაჭაში და ქართლში „შავ-
ვხა“-დ Tr. durum Desf. v. coerulescens Desf. იწოდება (მასალები კულტ.
მცენ. ზონალ., 56). მისივე სიტყვიერი ცნობით „შავფხა თავთუხა“-დაც არის
ცნობილი, ისევე როგორც Tr. durum v. libycum Körn.-იც.

ნ. კეცხოველის სიტყვიერი ცნობით Tr. durum v. hordeiforme Host.,
რომელიც სვანეთსა და რაჭაში გვხვდება (იხ. მასალები, 56), „წითელი თავთუ-
ხი“-ს სახელით არიან ცნობილი.

ამგვარად ვ. მენაბდესა და ნ. კეცხოველის ცნობათა შორის
შეუთანხმებლობაა: პირველის სიტყვით „თავთუხი შავფხა“ Tr. durum,
ანუ მაგარი ხორბლეულის v. apulicum Körn.-ეს სახეობის სახელია, მეორეს
სიტყვით-კი v. coerulescens Desf. Bayle-ს და v. libycum Körn.-ეს სახეობათა
აღმნიშვნელია. მენაბდეს მოწმობით ამ ორსავე სახეობას თითქოს „თავ-
თუხი შავთაველა“ უნდა ეწოდებოდეს.

ცნობათა ასეთი წინააღმდეგობის დროს სიმართლის გამორკვევა ადგი-
ლობრივი მრავალგზისი შემოწმების გარეშე, ძნელია, მაგრამ ზოგიერთი მოსა-
ზრების გამოთქმა მაინც შეიძლება.

ზემომოყვანილი ცნობების მიხედვით ერთი გარემოება უცილობელი დას-
კენის სახით შეიძლება აღინიშნოს. როგორც „დოლის პური“ ქართულში
Tr. vulgare Vill.-ის, ანუ ე. წ. რბილი პურეულის ზოგადი სახელია და „ასლი“
Tr. monococcum-ებისა და dicoccum-ების, ანუ ერთმარცვლიანებისა და ორ-
მარცვლიანების, ზოგადი ტერმინივე იყო და არის ეხლაც, ისევე „თავთუხი“,
ანუ უფრო ძველი ფორმით „თათუხი“, მაგარი პურეულის
Tr. durum-ების ზოგადი სახელივე არის¹.

ვ. მენაბდესა და ნ. კეცხოველის ცნობათა გარჩევის დროს უნდა
შემდეგ მოსაზრებას გაეწიოს ანგარიში.

ცნობილია, რომ აღმოს. საქართველოში პურეულის თავთავს არასდროს
თაველს არ უწოდებენ. როგორც თავის ადგილას აღნიშნული გვექონდა (იხ.
აქვე, გვ. 342). უკანასკნელი ტერმინი ფეტენაირ მცენარეთა თავთავის აღმნიშ-
ვნელი ტერმინი იყო ძველად და ასეთივე მნიშვნელობა შერჩენილი აქვს მას
ამერეთში ეხლაც. ამ გარემოების გამო ვ. მენაბდეს ცნობა, თითქოს ბორ-
ჩალოს დაბლობში, ე. ი. ქვემო-ქართლელთა შორის, ტერმინად „თავთუხი შავ-
თაველა“ ყოფილიყოს მიღებული, დაუჯერებელია, ან და იმერეთითგან გადმო-
სახლებულთა შორის უნდა იყოს გავრცელებული. ნ. კეცხოველის ცნობა
ამ მხრივ სინამდვილეს უფრო უნდა შეეფერებოდეს.

მაგრამ, თუ ვ. მენაბდეს ცნობა ამ შემთხვევაში მცდარია, და ამის
გამო მისი გამოყენება არ შეიძლება, ამ ცნობის მაგიერ რომ ნ. კეცხოველის
ცნობა ვამჯობინოთ, მაშინ გამოვა, რომ მაგარი ხორბლეულის სამსავე სახეობას,

¹ ეს გარემოება თითქოს ვ. მენაბდესაც უნდა ჰქონდეს შემჩნეული. ერთგან მაინც მას
ნათქვამი აქვს: „С целью очистки от примесей мягких, твердые пшеницы (табуха)
временами высеваются весной“ (Мгхლაკ. Вост. Грузии, 166), მაგრამ ეს მკაფიოდ არ-
საღ აღნიშნული არ არის.

ე. ი. v. apulicum, Körn.-ს. v. coerulescens Desf. Bayle-ს და v. libycum Körn.-ს
ქართულად მხოლოდ ერთი სახელი, თავთუხი შავფხა, ანდა შავფხა თავთუხი
ჰქონია. ასეთი შედეგი-კი საკითხს, თუ არ არიან, არას შეეღის მაინც.

ნაწილობრივ საქმის გაადვილება შეეძლო ამ პურეულის ბორჩალოელ „თა-
თართა“ შორის გავრცელებულ სახელებს, აქაც რომ ხელთ სრული ცნობები
გვექონდეს, რის თქმა სამწუხაროდ ამ ეამად შეუძლებელია. მაინც საყურადღებოა,
რომ Tr. durum v. apulicum Körn.-ს, ვ. მენაბდის ცნობით, შავფხა თავთუხად
წოდებულს „თათრები“ თურმე ორ სახელს უწოდებენ: „ყარა-ყულა“-ს, ანუ
„წითელ პურს“ და „ყარა-ყულა“-ს, ანუ „შავფხას“. ხოლო Tr. durum Desf.
v. coerulescens Desf. Bayle-საც და v. libycum Körn.-ესაც ორი ერთი-და-იგივე
სახელი ჰქვიათ: „ყარა-ბულა“, ინუ „შავი პური“ ტ. „ყარა-ყულა“, ანუ „შავფხა“.

აღმოსავლეთ კავკასიაში წინათ შეკრებილი ცნობებითგან ჩანს, რომ
ვ. მენაბდეს ჩანაწერი სრული არ უნდა იყოს, მაგრამ თუმცა წინანდელი
ცნობები უფრო სრულია, სამაგიეროდ სრულებით ზერეცია, იმდენად რომ
პურეულის არც ერთი სახეობის შესახებ, რომელთა თურქულ-„თათრუ-
ლი“ სახელებიც მოყვანილი არის, ზოტანიჭურ რაობაზე სრულებით არა-
ფერია ნათქვამი. ასეთ პირობებში ცნობათა სისრულეს ღირებულება თი-
თქმის ეკარგება.

ამიერ-კავკასიის სახელმწიფო გლეხების ეკონომიური ერთარების შემ-
სწავლელთა სიტყვით, განჯის მახრამში ბარში ხორბლის შემდეგი ჯიშები იყო
გავრცელებული: ყარა-ყულაჩხ (кара-кыуаჩ) ე. ი. შავფხა, სარა-ბულდა
(сары-булда) ანუ „ყვითელი პური“ და უფრო იშვიათად „გვრგანაი“ (гврг-
гяиш). პირიქით მთაში სწორედ შემოდგომის „გვრგანაი“-ა გავრცელებულია
(ნ. აბელოვ, МИЭГКЭК VII, 81-82 და 83).

გაზაფხულის ხორბალს ზანგეზურელი სომხები ფარსანჯ „გარანაი“-ს
ეძახიან. „თათრები“ კიდევ არაღიქ „აზლუხ“-ს, რაც შავფხულისას მნიშნავს.
შემოდგომის ხორბალს იგივენი კოკოლი „გვრგანაი“-ს უწოდებენ.
შემოდგომის პურეული ორნაირია: „გვრგანაი“ და „ზარდა“, ანუ „სარ-
ბულდა“.

„ზარდა“, ანუ „სარ-ბულდა“ ზანგეზურში ჯებრაილის მახრამითგან
ყოფილა შეტანილი და მხოლოდ ორ სოფელში, საფიან-სა და ხარა-ში, უფე-
სიათ. მას სხვები მარცვალნი ჰქონია და ევითელი კილი, რომე-
ლიც მეორე და მესამე წელიწადს წითლდებაო.

უბის ფერისდა მიხედვით „ზარდა“ სამაირია: „ყარა-ყულ-
ჩხ“ („кара-кыуаჩ“), რაც, ქართულად რომ გადმოთარგმნათ, „შავფხა“-ს
უდრის, — „ყარა-ყულაჩხ“ („кряк-кыуаჩ“), ანუ „წითელი-ფხა“ და „აღ-ყულ-
ჩხ“ („аг-кыуаჩ“), ე. ი. „თეთრფხა“ (ს. ზელინსკი, МИЭГКЭК IV,
84-85).

ამავე ავტორის ცნობით, გარეგნულად „გვრგანაი“ თეთრ-თავთავეიანდა
და წითელ-თავთავეიანად იყოფება. მარცვალნი-კი ორივეს მოწითანო აქვს (იქვე).

ვ. მენაბდეს სიტყვიერი ცნობით, „გვრგანაი“ თურქ-„თათრებს“ დო-
ლის პურის აღსანიშნავად ჰქონიათ.

24. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. IV.

ავტორთა ზენომოყვანილი ცნობებითგან ცხადი ხდება, რომ ქართველთა მუშობლები, ადერბეჯ. თურქებიც პურულს ფერის მიხედვით ჰყოფენ ჯგუფებად და საფუძვლად ან თავთავის, ან ფხის ფერია მიღებული. ამისდა გვირად მათ აქვთ ყვითელი პურის, წითელი პურისა ღ შავი პურის სახელები. ფხის ფერისდა მიხედვით-კი არჩევენ თეთრფხას, წითელფხასა და შავფხას.

რა თქმა უნდა, რაკი მათი ბოტანიკური შესატყვისობა გამორკვეული და აღნიშნული არ არის, ამ ტერმინების რეალური მნიშვნელობაც გამორკვეული რჩება. მაგრამ მთელი ზემომოყვანილი მასალა უფლებას გვაძლევს იმედი ვიქონიოთ, რომ თავთუხის შესახებ ყველა არსებული ცნობა, მათ სახეობათა ადგილობრივი ყველა სახელი თვითეულ შემთხვევაში ბოტანიკური რაობის ზედმიწევნითი აღნიშვნით რომ შეკრებილი იყოს, საკითხის გადაწყვეტა ამ შემთხვევაშიც არ გაძნელებოდა.

§ 16. თავთუხის გავრცელების არე

თანამედროვე საქართველოშიც-კი ყველა სხვა ხორბლეულზე ნაკლებ თავთუხია გავრცელებული. იგი უმთავრესად ყარაია-ბორჩალოს სანახებშია გაბატონებული, მეტადრე მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე და ბორჩალოს ველზე. იქ ყანების 90-95%, ზოგან 100%-იც-კი თავთუხით არის ხოლმე დათესილი (ვ. მენაბდე, Мгхლბ. ფლკ. Вост. Грузии გვ. 162).

ტფილისის სანახებში თავთუხების ნათესები უკვე მცირდება, რათგან აქ უპირატესობა დოლისპურსა აქვს მოპოვებული. ამასთანავე თეთრი თავთუხი უკვე ავჭალა-მცხეთის სანახებში სულ უფრო და უფრო იშვიათი ხდება; შავფხა თავთუხი-კი უფრო ხშირია (ვ. მენაბდე, იქვე, 165).

მანგლის-ბაშქიჩეთის თემებში მაგარი ხორბლეული თავთუხების არე და ნათესები საგრძნობლად მცირდება და უპირატესობა რბილ ჯიშს, დოლისპურსა და დიკას ენიჭება, ჩნდება აგრეთვე Trit. dicoccum Schrank. თავთუხების გავრცელების არეს საზღვრად ოფრეთ-დმანისის ხაზია, რომლის იქით ქრება (ვ. მენაბდე, Мгхзлак. Вост. Грузии, 170).

მანგლის-ბაშქიჩეთის თემებში ოფრეთ-დმანისის ხაზამდე გავრცელებულ თავთუხითგან უმთავრესად „თეთრი თავთუხი“-ა (Trit. durum var. leucurum Al) გაბატონებული და „თავთუხი შავფხა“ (Tr. durum v. apulicum Körn.) აქა-იქ მოიპოვება (ვ. მენაბდე, Мгхзлак. Вост. Грузии, 170).

ქართლის ყანებში მაგარ ხორბლეულთაგან ამ უამად მხოლოდ ორი სახეობაა გავრცელებული: 1. „თავთუხი შავ-თაველა“ უმთავრესად Trit. durum v. coerulescens Bayle რომელსაც ნამდვილ სახელად უნდა „შავი თავთუხი“ ერქვას, და უფრო ნაკლებ var. libycum Körn და „თავთუხი შავ-ფხა“ Trit. durum var. apulicum Körn. (ვ. მენაბდე, Мгхзлак. Вост. Грузии, 168).

ამ უამად მაინც ქართლის ყანებში „თეთრი თავთუხის“ Trit. durum var. leucurum Al. წმინდა ნათესები არ მოიპოვება (ვ. მენაბდე, Мгхзлак. Вост. Грузии, 167—168).

წალკა-თრიალეთისა და ბორჯომ-ბაკურიანის თემებში თავთუხი საყანურებში იშვიათად გვხვდება (იქვე, 171—2 და 173). მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე ქართლის ბარის არეში თუ თავთუხი კიდევ მოიპოვება, ერწო-თიანეთსა და ფშავეში მაგარი ხორბლეულის ნათესები აღარსად არის (იქვე, 175—176).

დასავლეთ საქართველოში თავთუხი საერთოდ ნაკლებად გვხვდება იქაც-კი, სადაც ხორბლეულის კულტურა კარგად არის შერჩენილი. მაგ. თავთუხი რაჭაში ნაკლებად არის გავრცელებული და უფრო ქვემო რაჭაში სიყვან, მაგრამ აქა-იქ 1000 მეტრის სიმაღლემდე, მაგ. ს. კელია-ლეღემდეც, აღწევს. მხოლოდ თავთუხის აქაური ნათესები წმინდაა და 100%-ით ერთი-და-იმევე ჯიშისა და სახეობის თესლს წარმოადგენენ, ადრიანობისდა მიუხედავად სოკოებითაც დაუზიანებელია. მაგრამ საერთოდ საქართველოში ცნობილ თავთუხის 15 სახესხვაობათაგან რაჭაში მხოლოდ 5 სახეობა მოიპოვება, სახელდობრ coerulescens Bayle, libycum Körn., hordeiforme Al., apulicum Körn. და leucurum Al. რაჭაში გავრცელებული თავთუხების სახეობათა ასეთი სიმცირე ლ. დეკაპრელე-ვიჩსა და ვ. მენაბდეს აფიქრებინებთ, რომ შესაძლებელია თავთუხი რაჭაში დიდი ხნის შეტანილი ხორბლეული არ იყოს (К изучению полевых культур Зап. Грузии, I, 232), რაც სრული ჭეშმარიტებაა.

ზემომოყვანილი მიმოხილვითგან ნათელი ხდება, რომ თავთუხი გავრცელებულობის მხრივ საქართველოში ევრც დოლისპურსა და ევრც დიკას ვერ შეედრება. მისი ბატონობის არე საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთის უკიდურესი სანაპირო თემია. იქითგან მოყოლებული, როგორც დასავლეთის, ისევე ჩრდილოეთის მიმართულებით მისი გავრცელებულობა თანდათან მცირდება და ზემოაღნიშნულ ხაზებს ზევით სრულებით ქრება კიდევაც, თუ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ სახელი „თავთუხი“ ქართულში ძალიან გვიან ჩნდება, მაშინ ბუნებრივად დაგვიბადება აზრი, რომ პურეულის მაგარი ჯიში საქართველოში უცხო, გვიანი და, როგორც საფიქრებელია, სამხრეთ-აღმოსავლეთითგან შემოსული სტუმარი უნდა იყოს.

თავი მეთხი. ძრთილული

§ 1. ქრთილეულის შედგენილობა და მის შესახები ზოგადი ცნობები საქართველოში

აღამიანის საკვებ მცენარეთაგან, ხორბლეულს შემდგომ, მთავარი მნიშვნელობა მქონდა „ქრთილსა“ და „ქერს“, რომელთა საერთო, ზოგად სახელად ვახუშტს „ქრთილნი“ აქვს ნახმარი. ხოლო რაკი ასეთი მრ. რ. ფორმის ზოგად ტერმინად ხმარება უხერბულია, ამიტომ, „ხორბლეული“-სა და „პურელი“-ს მსგავსად, ზოგად ტერმინად „ქრთილელი“-ს შემოღება ემჯობინება.

ქრთილი და ქერი ქართული მწერლობის უსაველეს ძველებშივე გვხვდება. მაგრამ ამაზე უწინარესაც, უხსოვარ დროითგან ამ მცენარეთა კულტურა ქართოიობა ხალობა იყოდა.

„ქრთილი“ (გამოსლეთაჲ 9₃₁₋₃₂, მსაჯულთაჲ 7₁₃, იობისი 31₄₀, ესაიაჲსი 28₁₆₋₂₈) ბევრგან გვხვდება: სეტყვისაგან „სელი და ქრთილი იგუემა, რამეთუ ქრთილი წარმოდგომილ იყოს“-ო (გამოსლ. 9₃₁). ეს ტერმინი ბერძნული ტექსტის ორ აქმრის უღრის, ლათინურს hordeum-ს და სომხურს ყარქ-ს.

„ქერი“ (2 მეფეთა 17₂₈, 21, და ბევრგან სხვაგანაც) დაბადების თარგმანის მიხედვით იმავე ბერძნული ორ აქმრის, ლათინური hordeum-ისა და სომხური ყარქ-ის შესატყვისობა გამოდის.

ამგვარად, ქრთილიცა და ქერიც ერთი-და-იმავე მცენარის, hordeum-ის სახელია, ანუ ქრთილიც იგივე ქერი ყოფილა. ქართული ტერმინების ეს სიუბზე საგულისხმოა. ს. ორბელიანს ამ შემთხვევაშიც მათ შორის არსებული მნიშვნელობის ერთგვარი განსხვავება დასახვედრებელი აქვს და განმარტავს, რომ „გაზაფხულის ნათესს ქერი ეწოდების, ხოლო შემოდგომისას ქრთილი“-ო (ლექსიკ.).

ძნელი დასაჯერებელია, რომ დათესვის დროის განსხვავებისათვის ერთი-და-იმავე მცენარისათვის ორი განსაკუთრებული სახელი დაერქვათ. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ქრთილი და ქერი თავდაპირველად შინც hordeum-ის ორი განსხვავებული ჯიშის სახელები უნდა ყოფილიყვნენ. ამას ის ვარაუდობს გვაფიქრებინებს, რომ ქრთილი შემოდგომას ითესებოდა, ქერი-კი გაზაფხულზე.

ცხადია, ერთი მათგანი ჩვეულებრივ ჯიშს უნდა წარმოადგენდეს. მეორე სწრაფს. ამასთანავე ერთი მათგანი hordeum-ის უძველესი კულტურა უნდა იყოს, მეორე შედარებით მერძინდელად უნდა მივიჩნიოთ.

ქრთილულის კულტურა საქართველოში რომ მართლა ქრონოლოგიური ნიშანის მიხედვითაც განსხვავდებოდა, ამის დამამტკიცებელი საბუთი ეხლაც არის ხალხში შეჩინილი. თანამედროვე საქართველოშიც ქართველი მიწისმოქმედი, სადაურიც არ უნდა იყოს იგი, ლიხთიმეირი, თუ ლიხთამეირი, ქერს ორ მთავარ ჯგუფად ჰყოფს. ერთს იგი „ძველ-თეხლი ქერი“-ს სახელს უწოდებს, მეორეს კიდე „ახალ-თეხლი“ ჰქვია (იხ. ნ. კეცხოველის, მასალები, კულტ. მცენ. ზონალ., 59, და ვ. მენაბდეს, Мгхзлак. Вост. Грузин, 169 და 176).

ეხლა საქმე ქრთილულის ბოტანიკური რაობისა და საქართველოში გავრცელებული სხვადასხვა სახეობის გამორკვევა საჭიროა.

§ 2. ქრთილულის სხვადასხვა სახეობა საქართველოში და ბოტანიკური რაობა

ქერის ბოტანიკური რაობა ძველი გამოსარკვევია, რათგან ეს ტერმინი უძველეს დროიდან დღევანდლამდე იხმარება. ქრთილის შესახებ-კი ამის თქმა შეუძლებელია: თუმცა უძველეს ძეგლებში ეს სახელიც გვხვდება და მე-XIII—XV ს. ს-ის საბუთებშიც მოიპოვება, მაგრამ მე-XVII ს. უკვე იშვიათად-და თუ ამოიკითხავს სადმე ადამიანი. საბაჲს და ვახტანგ VI-ესაც აქვთ თავიანთ ნაშრომებში, მაგრამ ამ დროს ქრთილს უკვე ფართო ასპარეზი აღარ უჩანს. საყურადღებოა, რომ არც გვლდენ შტედტსა და არც კლაპროთს არც ეს მცენარე, არც

სიტყვა არსად დასახელებული არა აქვთ. ყველა ამ გავრცობასთან ერთად ქრთილის ბოტანიკური რაობის გამორკვევა იმიტომაც უფრო ძნელდება, რომ არც ერთ თანამედროვე მკვლევარს აზრად არ მოსვლია, გამოერკვია, შეჩინილია, თუ არა ეხლაც სადმე საქართველოში „ქრთილი“ და, თუ შეჩინილია, რას წარმოადგენს იგი ბოტანიკურად?

თანამედროვე ქართველი მიწისმოქმედი თითქმის მხოლოდ-და „ქერსა“ ხმარობს ტერმინად და მის სხვადასხვა სახეობათა აღსანიშნავად ამ სახელს მართო განსხვავების დამახასიათებელ რაიმე სიტყვას უმატებს ხოლმე.

ქართველი ხალხი „ძველ-თეხლი ქერი“-ს სახელს უწოდებს Hordeum tetrastichum L. var. pallidum Ser., რომელიც სვანეთს, რაჭას, ლიხთის ხეობაში და თუშეთშიც ითესება (იხ. ნ. კეცხოველის, მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 59). ამ თეთრ სახეობას თავთავი მოყვითალო, ჩალის-ფერი აქვს (დეკაპრელევის და მენაბდეს, К изуч. полев. культ. Зап. Грузин, I, 237).

ვ. მენაბდეს სიტყვითაც ქართლში „ძველ-თეხლი“ Hordeum sativum polystichum Doll-ის ქერის აღსანიშნავად იხმარება, სადაც უმთავრესად გავრცელებულია var. pallidum Ser. ხოლო nigrum Willd. იშვიათად (ვ. მენაბდეს, Мгхзлак. Вост. Грузин, 169).

მაგრამ ამავე ავტორის ცნობით ერწო-თიანეთისა და ქვემო ფშავში Hordeum sativum polystichum Doll-ს „ჩაჩაღო ქერი“ ეწოდება, უფრო კი იქ გავრცელებულია v. pallidum aestivum Reg. (ვ. მენაბდეს, Мгхзлак. Вост. Грузин, 176 და 177).

Hordeum tetrastichum L. v. nigrum Willd.-ს კი, რომელიც ენგურისა, რიონისა და ლიხთის ხეობებშია გავრცელებული, ქართულად „ძველ-თეხლი“ ჰქვია (ნ. კეცხოველი, მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 59).

ხოლო ლ. დეკაპრელევისა და ვ. მენაბდეს ცნობით ოთხ-მწკრივია ქერს H. vulgare pallidum Ser. და nigrum Willd.-ს, რაჭაში „კობერი ქერი“ („кобери кери“) ეწოდება (К изуч. полев. культ. Зап. Грузин, I, Рача, გვ. 237).

„ახალი თეხლი“ ქართლში „ორმწკრივია“ ქერს Hordeum distichum L.-ს უწოდებენ, რომლის var. nutans Schubl. სპარბობს ნათესებში (ვ. მენაბდეს, Мгхзлак. Вост. Грузин, 169).

ნ. კეცხოველის ცნობითაც Hordeum distichum L. v. nutans Schubl., ქართულად „ქერი“-სა, ანუ „ახალ-თეხლი“-ს სახელით ცნობილი, გავრცელებულია სვანეთში, რაჭაში, ლიხთის ხეობისა და თუშეთშიც („მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 59).

ერწო-თიანეთსა და ქვემო ფშავში-კი „ახალ-თეხლი“-ს გარდა, Hordeum distichum v. nutans Schubl.-ს, რომელიც ქერის ნათესებში უმთავრესად სპარბობს, აგრეთვე „შარტივი ქერი“-ც ეწოდება. (ვ. მენაბდეს, Мгхзлак. Вост. Грузин, 176).

ქერის ორი სახეობის ქვემო რაჭაში მიღებული სახელი მოყვანილი აქვს თავის 1773 წ. მოგზაურობის აღწერილობაში გვლდენ შტედტსა-ც. მისი სიტყვით, ექვსმწკრივია ქერს „Sechszellige Gerste; Hordeum hexastichon“ იმე-

რეთში „კეჯირი ქერი“ „Kedschiri-Keri“ ეწოდებოდა (Reisen, I, 399). ეს სახელი, როგორც ნ. გოგლიძის ცნობითგან¹ ჩანს, რაჭაში დღევანდლამდე დაცული ყოფილა. გოგლიძის სიტყვით, რაჭაში „ქერი არის სამგვარი: I. კეჯერი ქერი, შავფხა-საცემახიან, არის ოთხხაზიანი, თაველი აქვს მოკლე და მოშხხო, საჭმელად ჭირშია (ე. ი. ცხოველებსაც აქმევენ). II. კეპრელი ქერი, იზრდება პურის სიმაღლე, 2-ხაზიანია, ლეწვის დროს არ გამოდის თაველიდან, თითქმის მიკრულია ფხაზე, იზრდება საშუალო, საჭმელად კეჯერი-ქერს სჯობია: არც წმინდა პურსა ჰგავს და არც ქერს თითქო. ითვისება შემოდგომაზე. III. ჩვეულებრივი ქერი ორხაზიანია.

ცხადია, რომ გვლდენშტედტის „კეჯირი-ქერი“ და ნ. გოგლიძის „კეჯერი-ქერი“ ერთი-და-იგივეა. ამ ორ ცნობას შორის მხოლოდ მის ბოტანიკური რაობის განსაზღვრაშია განსხვავება: თუ გერმანელი მეცნიერი კეჯერი-ქერს ექვსხაზიანად H. hexastichon-ად სთვლიდა, ნ. გოგლიძე მას ოთხხაზიანად ანუ A. tetrastichon-ად ასახელებს. მაგრამ ეს განსხვავება არსებითი არ არის.

გვლდენშტედტის მოწმობით ორმწკრივია, „Zweizeilige Gerste, Hordeum distichum“-ს იმერეთში თითქოს „კტეკლი-ქერი“, „Ktekli-Keri“ ეწოდება (Reisen, I, 399). ქართული სახელი, რა თქმა უნდა, დამახინჯებულია, მაგრამ მისი ნამდვილი სახელის აღდგენა შესაძლებელია. ლ. დეკაპრელევიჩისა და ვ. მენაბდეს სიტყვით, რაჭაში ორმწკრივია ქერს, Hordeum distichum nutans Schübl., სახელდობრ f. colchicum R. Reg., თურმე „პტყელი ქერი“ ეწოდებოდა (Л. Декапрелевич и В. Менабде, К изуч. полев. культ. Зап. Грузии, I, 236). აკად. გვლდენშტედტის თხზულებითგან მოყვანილი ორხაზიანი ქერის დამახინჯებული ქართული სახელი „კტეკლი ქერი“, უმეველია, იგივე „პტყელი-ქერი“ უნდა იყოს მხოლოდ ჩაწერისა, თუ ბეჭდვის დროს დამახინჯებული².

ქერის სახეობათა ზემომოყვანილი სახელების გარჩევის დროს უნდა უპირველესად აღინიშნოს, რომ „ახალ-თესლი“ და „ძველ-თესლი“ თავდაპირველად შეუძლებელია მხოლოდ ქერის ტერმინი ყოფილიყო. ორსავე ტერმინში ქრთილეთის სიახლესა, თუ სიძველეს ჰქონია ყურადღება მიქცეული. ასეთი ქრონოლოგიური განსაზღვრა-კი მართო ქერისათვის არ წარმოადგენს რაიმე ნიშანდობლივ თვისებას, რათგან ახალი, ან ძველი თესლი მართო ქერისა-კი არა; ზრამედ შესაძლებელია ხორბლეულისაც ყოფილიყო. ყოფილა კიდევაც.

მართლაც, აკად. გვლდენშტედტს აღნიშნული აქვს, რომ დასავლეთ საქართველოში გაზაფხულის ხორბლეულს, „Sommerweizen Triticum aestivum aristatum“-ს „დიკა“, ანუ „აგრეთვე ახალთესლი“ ეწოდებოდა („Imr. Dica auch Achaltessi (sic), d. i. Neue Saat“: Reisen, I, 399). რათგან საბას სიტყვითაც დიკა მართლაც „გაზაფხულ-ნათესი“ ხორბალი იყო (ლექსიკ.), ამიტომ გერმა-

¹ სტუდ. ნ. რეხვიაშვილის ჩანაწერით ვსარგებლობ, რომელსაც ამ ცნობის მოწოდებისათვის დიდად ვმადლობ.

² Ptkeli-Keri-ის მაგიერ Ptekli-Keri იყო ვგების ჩაწერილი და „P“-ს მაგიერ კორექტ-ზეილომით აღბათ „K“ აუწყვიათ.

ნელი მეცნიერის მთელ ჩანაწერში 1773 წ. მისთვის გადაცემული ქართული ცნობა სისწორით უნდა იყოს დაცული. უმეველია, აქ არაერთარ შეცდომასთან, ანდა გაუგებრობასთან არ უნდა ვეჭონდეს საქმე. რ. ერისთავსაც აქვს თავის საბუნებისმეტყველო მოკლე ლექსიკონში აღნიშნული, რომ „ახალთესლი“ გაზაფხულის ქერსაცა და ხორბალსაც ეწოდება (იხ. გვ. 5, წ. 68 და 69).

რაკი გაზაფხულის ხორბალს, დიკას, ახალთესლი ჰქმევია, შემოდგომის ხორბალს, იფქლს, უნდა ძველთესლი სწოდებოდა. მართალია, ჯერ ამის შესახებ წერილობითი ძველი ცნობები არა გვაქვს, მაგრამ ახალთესლისა და ძველთესლი ქერის ანალოგიითა და ამიტომაც, რომ დიკის ახალთესლად წოდება ძველი თესლის არსებობას თავისდა-თავად გვაგულისხმებინებს, უმეველია, ძველთესლად იფქლი უნდა იგულისხმებოდეს.

მაშასადამე, როგორც ახალთესლ პურელს თავისი საკუთარი სახელიც, დიკა, ჰქონდა, ისევე, ცხადია, ახალთესლ და ძველთესლ ქერებსაც თავთავიანთი საკუთარი სახელები უნდა ჰქონოდათ.

იშისდა მიუხედავად, რომ ახალთესლისა და ძველთესლი ქერების თავდაპირველი საკუთარი სახელების გამოსარკვევად არც წერილობითი და არც ზეპირი თანამეროვე პირდაპირი ცნობები არ მოგვეპოვება, ამ საფულისხმო საკითხის გამორკვევა, ვგონებ, მაინც შესაძლებელია.

როგორც დავრწმუნდით, პურელთაგან ახალთესლი დიკას ჰქმევია, რომელიც გაზაფხულის ხორბლეული იყო. ამის გამო უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ პურელთაგან ახალ თესლად ის ჯიში ყოფილა მიჩნეული, რომელიც გაზაფხულის სათესი იყო.

ეს დასკვნა შესაძლებელია ახალთესლი და ძველთესლი ქერების საკუთარი სახელების გამოსარკვევადაც იქნეს გამოყენებული. ამისდა მიხედვით, ახალთესლს თავის თავდაპირველ სახელად გაზაფხულის ჯიშის ტერმინი „ქერი“ უნდა ჰქონოდა, ხოლო ძველთესლს, რასაკვირველია, შემოდგომის ჯიშის სახელი „ქრთილი“ ჰქმევოდა.

რაკი „ახალთესლისა“ და „ქერის“ შესატყვისობა ერთის მხრით, ძველთესლისა და „ქრთილის“ მეორეს მხრით გამორკვეული გვაქვს, ცხად შედარებით უკვე გაადვილებულია ქრთილისა და ქერის ბოტანიკური რაობის გამოკვევაც. ყველა ძველთესლთა სახეობანი, მაშასადამე, ქრთილად უნდა მიეიჩნით, ახალთესლები-კი ქერად.

„კეჯერი-ქერი“-კი, უმეველია, ამ შეყნარის საკუთარი-კი არა, არა-მედ თვისების დამახასიათებელი სახელი უნდა იყოს. ს. ორბელიანის სიტყვით-კი „კეჯერა“ ეწოდება „კომბოსტო რომ არ დაიხვევს“-ო, ანდა „კეჯერა—ბუნებით თავდაუხვეველი“ კომბოსტოს სახელია (იხ. ლექსიკ.: კეჯერა და კომბოსტო). მაშასადამე, კეჯერა გაშლულს, გაბურ-ძენულსა პნიშნავდა და სწორედ ასეთი თვისება უნდა ჰქონოდა „კეჯერა-ქერსაც“. საფიქრებელია, რომ „კეჯერა-ქერი“ მართო გარკვეული ზოგადი თვისების თარი სახელად-კი არ უნდა იყოს, არამედ მთელი გაბურის სახეობის საკუთარი სახელად-კი არ უნდა იყოს, არამედ მთელი გაბურის სახეობის საკუთარი სახელად-კი არ უნდა იყოს, არამედ მის საწინააღმდეგო თვისების გამოხატული ჩანს დამახასიათებელი. სწორედ მის საწინააღმდეგო თვისების გამოხატული ჩანს

სრულებით განსხვავებული ამ ხის სახელის შემადგენელ ნაწილს მცენარე ბრინჯის სახელთან რაიმე კავშირი ჰქონდა, მაშინ არც ეს ხის სახელი შეიძლება მე-IX ს-ზე ადრინდელი იყოს.

ძველი ხანის მწერლობის ქართული ძეგლები ჯერ ძალიან ნაკლებად არის შესწავლილი და უფრო ნაკლებ არის გამოქვეყნებული, რომ საბოლოოდ დასკვნა შესაძლებელი იყოს, არსებობდა, თუ არა, ამ ინდოეთისა და მის მეზობლად მდებარე ცხელი ქვეყნების მცენარის სახელი მე-IX ს-ზე უწინარეს ხანაში. თუ ეს მარცვლეული იმ უძველეს ხანაშიც საქართველოში შემოჰქონდათ, მაშინ, ცხადია, მისთვის ახალ-სპარსულითგან ნასესხები ბრინჯის მაგიერ, სხვა რაიმე სახელი უნდა ჰქონოდათ ჩვენ წინაპრებს. თუ მომავალში გამოიჩინება, რომ „ბრინჯის“ გარდა სხვა სახელი არ არსებობდა, მაშინ ეს მარცვლეული საქართველოში მე-IX ს-ითგან შემოსულად უნდა ვიგულისხმოთ.

მაგრამ, თუ ამ საყურადღებო საკითხის გადასაწყვეტად აღმოს. საქართველოს შესახებ მკვლევარი ამ უამად ჯერ კიდევ გადაჭრილ ვერაფერს იტყვის, დასავლეთ საქართველოში ამ მცენარის გავრცელების დასაწყის ხანაზე ერთი მოსაზრების გამოთქმა ეხლაც შეიძლება. ბრინჯს მეგრულად ამ უამად „ორჯა“, ან „ორჯა“ ეწოდება (იხ. იოს. ყიფშიძის მ. გ. 294). წარსული საუკუნის ოთხმოციან წლებში-კი რ. ერისთავს ამ მცენარის მეგრულ ფორმად „ორჯა“ აქვს აღნიშნული (იხ. მისი საბუნ. ლექსიკ., გვ. 9 § 138). თანამედროვე „ორჯა“ გვაუჩივრებინებს, რომ „რ“-სა და „ზ“-ს შუა მართლაც ხმოვანი უნდა ყოფილიყო ისე, რომ რ. ერისთავის ჩანაწერი სწორება. ამასვე საუცხოოდ ადასტურებს აკად. გვლდენშტედტის 1773 წ. ჩანაწერიც, რომელშიც ბრინჯის მეგრულ სახელად „ორჯა“ (Oryza) არის დასახელებული (იხ. Reisen, II, 500).

ცხადია, რომ დასავლეთ საქართველოში ბრინჯის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოთაგან არ უნდა იყოს შესული, როგორც ეს მოსალოდნელი იყო. თვით ბრინჯის მეგრულ სახელს „ორჯა“-საც სპარსულითგან შეთვისებულ ქართულ ბრინჯთან კავშირი არა აქვს. ეს ტერმინი შეუძლებელია ოსმალურიდანაც შეთვისებულად მივიჩნიოთ, რათგან იქ ბრინჯს „ჩაღტიკ“ და „ფირინჯ“-ი (چاغتیق, فیرنج) ეწოდება.

მეგრული „ორჯა“, ან „ორიზა“, ორჯა“ წარმოადგენს ბერძნულს ὄριζα „ორიზა“-ს, რომელიც, ბერძნულ მწერლობაში მიღებული უფრო ძველი ὄριζα „ორინდა“-ს მაგიერ, მე-III ს. ქ. წ. ბრინჯის აღმნიშვნელ ერთადერთ სახელად იქცა (იხ. V. Hehn Kpf. und Ht. გვ. 503-506). ბერძნულითაგან ეს სიტყვა ლათინურმაც შეითვისა იმავე Oryza-ს სახით. მაშასადამე, ბრინჯის კულტურა დასავლეთ საქართველოში უნდა საბერძნეთის გზით იყოს შემოსული, ან უკვე რომის, ან და ბიზანტიის პეგემონიის ხანაში.

მართლაც ბრინჯის კულტურისათვის დასავლეთ საქართველოს ზღვის სანაპირო ზოლში, ნიადაგისა და ჰავის უხვი ნოტიობის წყალობით, მეტად ხელსაყრელი პირობები იყო. მე-XVII და მე-XVIII ს. ავტორების ცნობებითგანაც

ჩანს, რომ სამეგრელოში ბრინჯის მოყვანას დიდი ხნის წარსული უნდა ჰქონოდა და ფართოდაც ყოფილა გავრცელებული. ვახუშტის სიტყვით, ოდიშში „ბრინჯი ნაყოფიერებს ურწყაჲად“ (გვრაფი, 402).

სამეგრელოს მე-XVII ს. მდგომარეობის ზედმიწევნით მკოდნე იტალიელი მისიონერის არქ. ლამბერტის მოწმობით, ოდიშის შარაველ ნაწილებში, სადაც წყილი დგას და არ შეიძლება ღომის დათესვა, სთესავდენ ბრინჯს (სამეგრ. აღწ., 59).

ვასაქუთრებით აღსანიშნავია, რომ ქანეთში ეხლაც ყოფილა ბრინჯის ადგილობრივი, მუქი, მაგრამ გემრიელი ჯიში, რომელიც თურმე ურწყავი, მთაშიც-კი ხარობს და მშრალ ადგილებშიც იზრდება (იხ. ნ. მარჩის, Из поездки в Турецкий Лазистан: ИАН 1919 წ. გვ. 616). სასურველია, ჩვენმა ავტონომებმა ამ ქანურსა და ოდიშის ბრინჯებს განსაკუთრებული ყურადღება შეიქციონ და მათი რაობა და ღირებულება გამოარკვიონ.

აღსანიშნავია, რომ ოდიშში ბრინჯის იმდენად ინტენსიური კულტურა ყოფილა, რომ საგარეო ექსპორტის საგნადაც ქცეულა. იგივე არქ. ლამბერტი ამტკიცებს, სამეგრელოში ბრინჯი იმდენად ბლომად მოდიოდა, რომ არაძოთუ აქაურებს ქყოფნის, „არამედ შიამქვთ ოსმალეთის გემებსაც, რომელნიც აქ მოდიან“-ო (სამეგრ. აღწ., 59).

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ იხილება აზრი და კითხვა. შესაძლებელია, თუ არა, რომ დასავლეთ საქართველოში საბერძნეთის გზითა და ბერძნული სახელით ბრინჯი დიდი ხნის გავრცელებული ყოფილიყოს და იმავე დროს აღმოსავლეთ საქართველოში მე-IX—X ს-მდე, სანამ ახალ-სპარსულის საშუალებით ბრინჯის სახელი არ გაჩნდა, ამ მარცვლეულისა არც რაიმე სკოდნოდეთ და არც სახელი ჰქონოდეთ? ეს ძნელი დასაჯრებელია და ამიტომ ამ საკითხის გადასაწყვეტად ჯერ კიდევ უძველესი ქართული ძეგლების მოძებნა და შესწავლაა საჭირო.

თავი მეთხუთხედი. შხაია, ხვილი და ჰავაში

ჯერეთ ცნობილ მე-V—XII სს-ისა და შემდეგ-დროინდელ ქართულ ძეგლებში „შხაია“ არსადა გვხვდება, არც „ხვილი“ და „ჰავაი“ ჩანს. დამახასიათებელია, რომ საბა ორბელიანს „შხაია“ განუპარტავდ დაუტოვებია თავის ლექსიკონში და მხოლოდ ამ სიტყვის გვერდით ბალახის აღნიშვნელი პირობილი ნიშანი დაუხვამს. „ხვილი“-ს შესახებ-კი ნათქვამი აქვს „ჰავაი“-ო და აქაც გვერდით ბალახის მათუწყებელი პირობითი ნიშანი ზის. „ჰავაი“-ც „სვილ“-ად აქვს განმარტებული იმავე პირობითი ნიშნის დატოვით. აღსანიშნავია, რომ ეს სიტყვები არც ფ. გორგჯანიძეს მოეპოვება თავის ქართულ-არაბულ-სპარსულ ლექსიკონში.

უუტკელია, შერიის, სვილისა და ჰვაის ძველ ქართულ ძეგლებში მოუხვებლობა მარტო ისეთი შინაარსის გადარჩენილი ძეგლების სიმცირით არ უნდა აიხსნებოდეს, სადაც ამგვარი ცნობები მოსალოდნელი იყო. თუ აღნიშნული ვა-

ბუშტის გეოგრაფიას ყურადღებით გადაიკითხავს, დარწმუნდება, რომ შვრიის მოყვანას საქართველოში თითქმის განსაკუთრებით მთა-აღვლებში მისდევდნენ იქ, სადაც ბუნების სიმწიფე სხვა კულტურას ასპარეზს ან სრულებით უსპობდა, ან მეტისმეტად უმცირებდა (იხ. მაგ. გვ. რუკა, გვ. 62, 140, 148, 430 და სხვა-განა).

აკად. გვლდენშტედტსაც, რომელსაც ქართული „შრვა“ „Schwa“ გერმანული Haber, ანუ Haver-ის შესატყვისობად (იხ. Reisen, I, 399 და II, 500), კლაპროთს-კი ფრანგული l'avoine-ისად აქვს დასახელებული (იხ. Voyage II, 32), არა ერთხელ ნათქვამი აქვს, რომ ბარად ამ მცენარეს მაშინდელ საქართველოშიც ცოტასა სთესდნენ, ამასთანავე უფრო საქონლის საკვებად, ვიდრე ადამიანისათვის. მაგ. შვრიის მოყვანას უფრო ზემო რაქაში მისდევდნენ, ვიდრე ქვემო რაქაში, სადაც ამ მარცვლეულს თურმე ნაკლებად სთესდნენ (Reisen, I, 399). ამავე გერმანელი მეცნიერის სიტყვით, კახეთში ცხენის საკვებად ქვრასა სთესდნენ და უფრო ნაკლებ შვრიასაც (იქვე, I, 371).

ამ გვარად, ყველაფერი ცხად-ჰყოფს, რომ შვრია, ქვავი და სვილი, როდესაც ეს მცენარეები საქართველოში გაჩნდნენ, მაშინაც ძველი ქართული მემინდერეობის საერთო საგანი არ უნდა ყოფილიყო და მეურნეობაში უმნიშვნელო ადგილი უნდა ჰქონოდა მიკუთვნებული. ზემოთქმულის შემდგომ ძველ წყაროებში ამ ტერმინების უქონლობა გვაფიქრებინებს, რომ ამ მცენარეების კულტურა ჩვენში შედარებით გვიან უნდა იყოს შემოსული. ეს არც არის გასაკვირველი, თუ მათი კულტურის ისტორიასაც გავიხსენებთ სხვა ქვეყნებში.

მკვლევართა აზრით, შვრია უმთავრესად შუა ევროპის კულტურული მცენარე იყო. ძველადვე, ჯერ კიდევ ისტორიის უწინარეს ხანში, ცნობილი და გავრცელებული შვრია, ალპების სამხრეთით მდებარე ქვეყნებში არა ჩანს.

რომაელებმა შვრია პირველად გერმანიასა და გალიაში ნახეს. იქით-გან ის რომსა და საბერძნეთშიც გაიციეს, მაგრამ უფრო რომში გავრცელდა, სადაც შვრიის მეურნეობაში მაინც მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონდა. საბერძნეთში ამ მარცვლეულის არსებობა უცილობლად დადასტურებული არ არის. ბოტანიკოსი F. Pax-ი ამ აზრს იცავს, ენათმეცნიერი O. Schrader-ი კი მეორე ბოტანიკოსის Fr. Körnicke-ს შეხედულებასა და დებულებას ემხრობა, რომლის მიხედვითაც შვრია სამხრეთში უკვე თეოფრასტემდე გავრცელებული უნდა ყოფილიყო. ასეა, თუ ისე, შვრია საბერძნეთში მაინც იშვიათი მარცვლეული ჩანს. ეგვიპტელებისა და სემიან ტომთათვის შვრია უცნობი მცენარე იყო (F. Pax და O. Schrader-ის დებულებანი იხ. ჰენის Kpf. u. Hl. გვ. 562 და 564).

თავი მშვიდვ. სიმინდი

„სიმინდი“ თანამედროვე საქართველოს იმიერ-ამიერ ნაწილში, როგორც ცნობილია, ძალიან გავრცელებული მცენარეა. საბას ეს სიტყვა განუმარტავად აქვს დატოვებული და მხოლოდ ბალახის მაუწყებელი პირობითი ნიშანი დაუსვამს გვერდით (ლექსიკ.).

ფ. გორგიჯანიძეს-კი თავის ქართულ არაბულ-სპარსულ ჰატიბ-ლექსიკონში ამ მცენარის სახელი ოდნავ განსხვავებული სახით აქვს შეტანილი: „სიმინდრო“ მისი განმარტებით არაბულს „ზორათ“-სა და სპარსულ „არზან“-ს უდრის (მ. ჯანაშვილს გამოშვ. გვ. 45). მაგრამ მასვე სპარსული „არზან“-ი ქართული „ფეტვი“-ს შესატყვისობადაც აქვს დასახელებული (იხ. იქვე, გვ. 34) და მართლაც კკკ „არზენ“ სპარსულად სწორედ ფეტვა ნიშნავს. ცხადია, რომ ფ. გორგიჯანიძესაც სიმინდის რაობა ჯერ კიდევ გარკვევით არ სკოდიდა.

ეს გარემოება არც არის გაკვირველი, რათგან ვახუშტის საქართველოს გეოგრაფიითგან ჩანს, რომ სიმინდი აღმოს. საქართველოში მე-XVIII ს. ორმოციან წლებშიც-კი ჯერ არსად ყოფილა. მიწისმოქმედების მნიშვნელოვან კულტურად სიმინდი იმ დროს ჯერ მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში იყო. ლიხის შიის ქედს იქით უკვე სიმინდს სასოფლო მეურნეობაში საპატიო ადგილი სჭერია.

აღსანიშნავია, რომ უკვე ქართლისა და იმერეთის საზღვარზე მდებარე ხეფინის ხეობაში სიმინდის თესვა მე-XVIII ს. დასდევს ძალიან ყოფილა გავრცელებული. ვახუშტი ამბობს: „სთესენ სიმინდსა მრავალსა“ (გვ. 272).

მაგრამ არქ. ლამბერტის თხზულებითგან ჩანს, რომ მე-XVII ს-ის პირველ ნახევარში, 1633—1653 წელში, თუშეთი სიმინდი ოდიშში უკვე მიწისმოქმედების საგნად იყო ქცეული, მაგრამ შაშინ დაშიანის საკვებად მაინც ჯერ კიდევ ღომი ყოფილა. პურის ჰამისა და კვების აღწერილობაში არქ. ლამბერტის სიმინდი დასახელებული არა აქვს და მხოლოდ ღომსა და პურზე ლაპარაკობს (იხ. „სამეგრელოს აღწერა, გვ. 48—50, 58—59).

ყველა ზემოაღნიშნული გარემოება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ სიმინდის კულტურა სამეგრელოში მე-XVII საუკ. დასდევს უნდა იყოს შემოსული. ამ საუკუნის პირველი ნახევრისათვის სიმინდს სასოფლო მეურნეობაში იქაც-კი მცირედი მნიშვნელობა ჰქონია და მხოლოდ მეორე ნახევრითგან თანდათან დასავლეთ საქართველოში ამ მცენარეს ფართო ასპარეზი დაუპყრია, აღმ. საქართველოში-კი მე-XVIII ს. პირველ ნახევარში მიწისმოქმედის ყურადღება ვერ დაუმსახურებია.

ცნობილია, რომ სიმინდი, Zea Mays L. ამერიკითგან მე-XVI ს. დასდევს ესპანისა და იტალიაში შეტანილი მცენარეა და მხოლოდ ამის შემდგომ გავრცელდა იგი თანდათანობით ჯერ ევროპის სამხრ. მხლად ამის შემდეგ სხვაგანაც (იხ. V. Hehn Kpf. und Hl. 508—509-თის ნაწილში, ხოლო შემდეგ სხვაგანაც (იხ. V. Hehn Kpf. und Hl. 508—509 და 624). საქართველოში-კი, როგორც დავაწმუნდით, სიმინდი ევროპაში პირველად შემოტანის ერთი საუკუნის შემდგომ გაჩენილა.

რაკი ეს მცენარე მე-XVII ს-ესა და მე-XVIII ს. პირველ ნახევარში მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში იყო გავრცელებული, ამიტომ ცხადია, რომ სიმინდი ჩვენ სამშობლოში შაეის ზღვის ვაით სამხრეთ დასავლეთითგან უნდა იყოს შემოტანილი.

ამ მცენარის ზოგადი ქართული სახელი „სიმინდი“ ძველი ტერმინია: „ხიმინდა“ (იხ. ცაონისიმესი, Keimena, 209) და „ხამინდა“, „ხამინდალი“, (დაბადების ქართ. თარგმანი) ძველ ქართულ მწერლობაშივე გვხვდება, მაგრამ მაშინ ამ სიტყვას ფქვილის მნიშვნელობა ჰქონდა (იხ. აქვე, გვ. 365-66). მეგრულად ამ მცენარეს „ხიმინდი“ (იოს. ყიფშიძე, მ. გ. 318) და „ლაჭუტი“, „ლაიტი“ და „ლატი“ ეწოდება (იქვე, 270). აკად. გვლდენშტედტს მხოლოდ „სიმინდი“ აქვს მეგრულისთვისაც დასახელებული (Reisen, II, 500). კანურშიც „ლაჭუტი“ და „ლატი“ იხმარება (ქ. გ. 162). ამგვარად ამერიკული ახალი მცენარისათვის ქართველ ხალხს ძველისძველი ქართული ტერმინი გამოუყენებია. მაგრამ რატომ სწორედ ფქვილის აღმნიშვნელი სიტყვა უხმარიათ? ეს გარემოება საფიქრებელია, იმით უნდა იყოს გამოწვეული, რომ სიმინდი ჩვენში პირველად ფქვილად იქმნებოდა შემოტანილი და მხოლოდ შემდეგში უნდა იყოს მისი მარცვლეულის კულტურაც გაგრძელებული.

თავი მეხვ. მესამეიანი

უძველესი დროითგან მთელ საქართველოში ფეტვისა და ფეტვანიოთა მოყვანასაც მისდევდნენ. საკვებ მარცვლეულთა შორის მათ საპატიო ადგილი ჰქონდათ დათმობილი.

§ 1. ფეტვი და ქურბა

„**ფეტვი**“ ნათარგმნ ძეგლებშიც გვხვდება, მაგ. ესაიასი 28^ს-ში და ორიგინალურ ნაწარმოებებსა და საბუთებშიც. დაბადების ქართულ თარგმანში ეს ტერმინი ბერძნული ἡ ζέφυρος „კენჭროს“-ისა, ლათინური milium-ისა და სომხური *կირსაკ*-ის შესატყვისად არის ნახმარი, ე. ი. გერმანულს Hirse-სა და ფრანგულს millet-ს უდრის.

„**ფეტვ**“ იხსენიება როგორც აღმოსავლეთისა, ისევე დასავლეთი საქართველოს ყოფა-ცხოვრების დამსურათებელ ძეგლებსა და საბუთებში. მაგ. გ. მერჩულს მოთხრობილი აქვს, რომ ცქირმა „მოუწოდა ერის კაცსა ანჩელსა, ლირბსა და გლახაკსა და მაგრიად მოისარსა. და აღუთქუა მიცემად სამი გრივი ფეტვ და ხუთნი თხანი და წარავლინა ხანძთად მოკლვად მამისა გრიგოლისა“ (ცაგგლ ხნძთლსა, გვ. ავწ 61).

ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში ნათქვამია: „მივეც (ს. კაჩაერს ნეტრელთ)... ფეტვ კაბიწი : (5: ქეები, II, 47). გვხვდება ეს ტერმინი დავით-ნარინის სიგელშიც (ქეები, II, 129).

ნათარგმნ ძეგლებში მოხსენებულ ხორბლეულობასა და საკვებ სხვა მარცვლეულობას გარდა, ქართულ ორიგინალურ ძეგლებში რომ კიდევ არა ერთი საქართველოში არსებული სხვადასხვა მარცვლეული კულტურის სახელები უნდა ყოფილიყო, ამას თუნდაც შოთა რუსთაველის თხზულებითგან ამოღებული ქვემოთმოყვანილი ერთი მაგალითიც დაგვარწმუნებს. „ვეფხისტყაოსან“-ში ქაჯთა მეფის მონა ამბობს:

„მე მარჯალიტი მოგიმე, თქვენ ქვრიმი დავითისა“ (დ. კარბ. 5: 1197). საბა ორბელიანის განმარტებით „ქვრიმა ლომსა ჰგავს ფეტვი“. საბუთად მასაც „ვეფხისტყაოსანი“ აქვს დასახელებული (ლექსიკ.).

„ქურბიმი“, ან „ქურბიმა“ როგორც ეტყობა, დასავლეთ საქართველოშიც უთესიათ და უხმარიათ. დავით-ნარინის-დროინდელ ერთ სიგელში სწერია: „ზარეთელთა გლებთაგან გამოვალს მონასტრულითა დიდითა კოკითა თურამეტი კოკი ლენო და :ა: (1) გრივი ქურბიმი (7)“ (ქეები II, 129).

თ. ეორდანიას ეს სიტყვა კითხვის ნიშნით შეუქცია. ეტყობა თავისი წინაკითხი თითონაც სათუოდ მიუწვდია. რაკი საწყაოდ ამ ადგილის გრძელ დასახელებული, ცხადი ხდება, რომ აქ მარცვლეულობაზე უნდა ყოფილიყო საუბარი. ხოლო მარცვლეულთა შორის ამ წინაკითხის მსგავსი სახელი მართო „ქურბიმი“, ან „ქურბიმა“ არის, რომელიც „ვეფხისტყაოსან“-ში გვხვდება, ამიტომ ამ საბუთში თ. ეორდანიას მცდარი წინაკითხი „ქურბიმა“-დ უნდა შესწორდეს.

საბას ნათქვამი აქვს, რომ „ქვრიმა“-ს აგრეთვე „ქარწუმელი“-ც ეწოდებოდა: „ქარწუმელი ქვრიმა“-ს (ლექსიკ.). ეს ორივე განმარტება ქვრიმისაც და ქარწუმელისაც რ. ერისთავს განმეორებული აქვს თავის „მოკლე ქ-რ-ლ-ლექსიკონში და თანაც დართულია: „millet, millet russe. Panicum aegypticum Harr“.

გვლდენშტედტ-ის მოგზაურობის აღწერილობითგან ჩანს, რომ „ქვრიმა“ დასავლეთ საქართველოში მე-XVIII ს-იც ყოფილა გავრცელებული. ამ გერმანელ მეცნიერს ეს მცენარე 1773 წ. ჩაქაში უნახავს. მისი სიტყვით იმერეთში „ქვრიმა“-ს (Krimma) ეძახდნენ. გვლდენშტედტი მას წეროლ panicum-ს (das kleine Panicum) უწოდებს (Reisen, I, 400).

ეს „ქვრიმა“ იმერეთში მე-XIX ს. დამდეგსაც უთესიათ და თვით ქაპროტსაც უნახავს საქართველოში: ლუშეთის მიდამოებში მისი სიტყვით სთესდნ „deux espèces de millet, le milium (Bougoudja) et le panicum (Krimma), qui se sèment au printemps (Voyage au Caucase et en Géorgie II, 32).

ჩაქაში მე-XIX ს. დამდეგამდე ითესებოდა „ქვრიმა-ქადი“, „შავი-ქადი“, და „წითელი ქადი“ (ილ. ბაბტაძე, МИЭГКЗК, II, 54).

გ. რეხვიაშვილის ცნობით ქვრიმის მოყვანის ჩაქაში ეტყუა უნდა მისდევდნ. ძველი „ქვრიმისა“ და შემოდისახელებული ავტორის „ქვრიმა-ქადი“-ს მაგიერ, გ. რეხვიაშვილს ამ მცენარის სახელად „ქვრიმოფა-ქადი“ აქვს მოყვანილი. თუ ბაბტაძეს ამ მარცვლეულობის სამი სახეობა აქვს სომთვლილი, რომელთაგან ერთი შავია, მეორე წითელი და მესამე მარტოდ „ქვრიმა-ქადი“-ად წოდებული, როგორც ეტყობა, თეთრი ფერისა უნდა ყოფილიყო. გ. რეხვიაშვილის ცნობაში მხოლოდ ორი სახეობა იხსენიება: „ქვრიმოფა-ქადი, შავი ქადი, თეთრთა აქვს ბრინჯის (millet) და ლომის მავგარი, ხოლო მარცვლები შავი. არის თეთრი და ლომის მავგარი, თუ არა ეტყუა წითელი ქვრიმა, გ. რეხვიაშვილს აღნიშნული არა აქვს.

1 მიღებული მაქვს სტუდ. ნ. რეხვიაშვილის ხელი.

ზემომოყვანილი ცნობებითგან ირკვევა, რომ ქვრიმას მარცვლის ფერის მიხედვით არჩევდნ და ამისდა მიხედვით თეთრი, შავი და წითელი ქვრიმა ყოფილა. თავისი თვისებით ფეტვისა და ღომის მსგავსი მცენარე ყოფილა, მხოლოდ მარცვალი უფრო წვრილი აქვს.

„ვეფხისტყაოსან“-ში ქვრიმი და მარგალიტი ისეა ერთმანერთთან დაპირისპირებული, რომ, რამდენადაც მარგალიტი უძვირფასესად არის მიჩნეული, იმდენადვე უკნინესი ღირებულების მარცვლეულად არის ქვრიმი ნაგულისხმევი, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ქვრიმი ფეტვენაირ მცენარეთა შორის მაშინ ყველაზე უფრო დაბალხარისხოვან მარცვლეულად ითვლებოდა.

როგორც მ. ზ. ზანდუქელმა გადმომცა, ქვრიმას არაგვის ხეობაში ეხლაც სთესნ და უფრო საქონლისა და ფრინველის საკვებად ჰხმარობენ, ვიდრე ადამიანისათვის¹. ამგვარად, როგორც „ვეფხისტყაოსან“-შიც ნაგულისხმევი, ეს მარცვლეული მართლაც დაბალ ხარისხოვანი თვისებისა ყოფილა.

მაგრამ რაჟაში, როგორც ერუბა, ასე მკაცრად არ მსჯელობენ. ამ მცენარის იქაური სახელი „ქვრიმა-ჭადი“, ანუ „ქვრინოფა-ჭადი“ ცხად-წყაფს, რომ იქ ამ მარცვლეულს ადამიანის საკმელადაც ხმარობენ. ამიტომ სასურველი და საპიროცაა, რომ არაგვის ხეობისა და რაქის ქვრიმის ყველა არსებული სახეობა ბოტანიკურად შესწავლილი იყოს. იგებების მაშინ გამოიჩვენეს, რომ რაჟაში გავრცელებული ქვრიმას ჯიში არაგვის ხეობისას მართლაც სჯობია.

როგორც დოქ. იულონ ლომოურმა და ასისტ. ვ. მენაბდემ გადმომცეს, „ქვრიმა“ უნდა იყოს *Setaria italica mocharium* Al. აგრეთვე *Panicum germanicum*-ად წოდებული.

§ 2. ღომი: ცნობები მის შესახებ

ქართული ღომის მონოგრაფიული გამოკვლევის ავტორები ლ. დეკაპრელევიჩი და ა. კასპარიანი ღომს საქართველოს ერთ უძველეს კულტურად სთვლიან. მათი ნიტყვით, ვითომც ქსენოფონტეს 400 წ. ქრ. წ. ღომი სომხეთშიც ენახოს და ბიზანტიელ ისტორიკოსს პროკოპი-საც ვითომც აღნიშნული ჰქონდეს, რომ რიონის-პირელი ლაზები მხოლოდ ღომით იკვებებოდნო (იხ. „К изучению итальянского проса - *Setaria italica* P. B. maxima All. возделываемого в Грузии“: Труды по Прикладной Ботанике, Генетике и Селекции, т. XIX, вып. 2, 1928 წ., ლენინგრადი, გვ. 533). არც ერთ ზემომოყვანილ ცნობას არავითარი დასაბუთება არა აქვს დართული და აღნიშნული არ არის, რომელ თხზულებაში და სადა აქვთ ქსენოფონტესა და პროკოპი კესარიელს რაიმე ნათქვამი ღომზე საქართველოსა და სომხეთში¹ არც ერთ ზემოდასახელებულ ბერძენთა ავტორის ღომზე არაფერი მოეპოვებათ საერთოდ და კერძოდ საქართველოსა და სომხეთშიც.

¹ ამ ცნობის მოწოდებისათვის მ. ზანდუქელს გულითად მადლობას მოვხსენებ.

ქსენოფონტეს თავის „ანაბაზის“-ში ნათქვამი აქვს, რომ სომხეთში ბერძნებს სოფლებში დახვედრიათ „ხორბლეული, ქრთილეული და ცერკეთაგანნი“ („πασι και χρισια: και βαρια“: lib. IV, cap. 5, § 26), პერსიაც ეს ავტორი იქ მხოლოდ ხორბლეულისა და ქრთილეულისას ასახელებს („των παλαισ: φρουσ: και μεν παρυσια: και δε χρισivia“: lib. IV, cap. 5, § 31).

ბიზანტიელ მე-VI ს. განთქმულ ისტორიკოსს პროკოპი კესარიელს-კი აღნიშნული აქვს, რომ ბერძენთა მეკობრევე ჯარმა, რომელიც ბიზანტიის კეისრის მიერ დასაელეთ საქართველოში, ლაზიკაში, ჩაყენებული იყო სკანდისა და შორაპნის ციხეებში, გამოსაკვები სურსათის ნაკლებობისა და მათთვის შეუფერებლობის გამო ციხეები შიატოვა და წავიდა. ბიზანტიელი ავტორის სიტყვით, ლაზები ისევე, როგორც უძველესი დროითგანვე კოლხებიც, „ელვმოს“-ითაც მიდიოდნ იოლად და იკვებებოდნ, ბერძნები-კი ამ საკვებს თავიანთთვის შეუფერებლად (უხვეულოდ) სთვლიდნო („και αυτα μεν ελασαισ: αναχ: ματαρ: αι κη: και ε: πλεισ: χρισια, οιν: εασισ: αρισια“: Procopii de Bello Gothico IV, 13, § 17-18).

ზემომოყვანილი ცნობითგან ჩანს, რომ სკანდისა და შორაპნის სანახებში აღვილობრივ მოსახლეობას საკვებად რაღაც მარცვლეული ჰქონია, რომელსაც პროკოპი „ელვმოს“-ს, ელვმოს უწოდებს. რა მარცვლეულს ჰგულისხმობდნ ბერძნები ამ სახელით ისევე, როგორც რას ჰნიშნავდა რომაელების panicum-ი, ჯერ გამორკვეული არ არის. ამიტომვე ჯერჯერობით სრულებით გამოურკვეველი რჩება საკითხი იმის შესახებ, იყო თუ არა საბერძენოსა და იტალიაში გავრცელებული ღომი, *Panicum italicum* L., Kolbenhirse, (იხ. O I c k Ackerbau Paulys R-E I, 262).

„ელვმოს“-ი ძველად, როგორც ერუბა, აჟა-იქ საბერძენოშიც ყოფილა. ამ მარცვლეულს თურმე ლაკონელებიც სჭამდნ მოხარშულს. ამ მცენარის სახელი თურმე არისტოფანესაც ჰქონია „ქნძულე“-ში ნახმარი. ძველი განმარტების მიხედვით, ამ მარცვლეულის სახელი „ელვმოს“ ნაწარმოებია სიტყვი-საგან მეს, „ჰელოს“, რომელიც ჯაობსა ჰნიშნავს, რათგან ეს მცენარე ნესტიან ადგილებში ხარობს და ჯაობებში იზრდებაო (იხ. Etymol. magnum, Fr. Syl- b u r g i i, გვ. 302)¹.

უკვე ის გარემოება, რომ „ელვმოს“-ი ნესტიანი და ჯაობიანი ადგილების მცენარე ყოფილა, მის ღომად მიხნევის აზრს სათუოდ ხდის ღომის მოსაყვანად სწორედ ნესტიან-ჯაობიანი ადგილებია უვარგისი: ასეთ ნიადაგს ერიდეიან. სწორედ ნესტიან-ჯაობიანი ადგილებია დონის არსებობა და ეს მცენარე უმთავრესად ბორცვიან არეს ეკუთვნის (იხ. ლ. დეკაპრელევიჩი და ა. კასპარიანი, К изуч. итал. проса, 535-536). ამაზე ზევით უფრო ფაქტია გავრცელებული (*Panicum milaceum* L.), ხოლო იმის ზევით *Setaria mocharium* All., რომელსაც „მჭადის ფეტვი“, ანუ მარტივად „მჭადი“ ეწოდებაო (იქვე, 536 და 535).

ყველა ამ ნათქვამს ვარდა, პროკოპი კესარიელის ზემოაღნიშნული ცნობაში, უძვეელია, დაბალხარისხოვანი საკვები მარცვლეული იგულისხმება, რომლის ჯამა-მონელება ბერძნებს გასძნელებიათ. ღომი-კი თავისი თვისებით

¹ ამ წყაროთგან ამოღებული ცნობის გადმოცემისათვის ქობ. ს. ყაუხჩაიჯიძეს დიდ მადლობას მოვხსენებ.

ფეტეს გაცილებით სჯობია. ხოლო კოლუმელს სიტყვით თვით ფეტვისაგა გამომცხვარი ცხელი პური ურიგო საქმელი არ იყო და წუნი ვერ დაედებოდა: („Panis ex milio conficitur, qui antequam refrigerat, sine fastidio potest assumi“; De re rustica, ob. Les agronomes latins, M. Nisard-ის გამოც. Paris, 1864 წ. გვ. 205). მით უმეტეს ფეტვზე გაცილებით უკეთესს, ღომს, ისე ვერ დაიწუნებდნენ, რომ ამით სამხედრო საშახურის მისატოვებლად მოემიზებებინათ. ამიტომ პროკოპი კესარიელი საგან დასახელებული „ელგმოს“-ი უნდა ფეტვზე უმდარეს მარცვლეულად ვიგულისხმოთ და შესაძლებელია აქ სწორედ ქერიანზე იყოს საუბარი.

ერთი სიტყვით, ქსენოფონტეს ხომ ღომის მსგავსის რამისაც-კი არაერთარი ხსენება არ მოეპოვება, ბიზანტიელი ისტორიკოსის ცნობაც უფლებას არ აძლევს მკვლევარს, რომ ღომის დასავლეთ საქართველოში უკვე მე-VI ს-ში არსებობის დასამტკიცებლად გამოიყენოს.

ღომის ასეთ ხანაში საქართველოში არსებობას ქართული ძველი წყაროების სრული დუმილიც საეჭვოდ ჰქნის. ამ მხრივ განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია, რომ მე-XV—XVIII ს. შიშლი დასავლეთი საქართველოს ერთი მთავარი საკვებთაგანი, ხალხის ყოველდღიური კვების აუცილებელ კუთვნილებად ქცეულა, „ლომი“ არც დაბადების ქართულ თარგმანში, არც ერთ ორიგინალურ ძეგლში და საბუთში მე-XIII ს-მდე არა ჩანს.

„ლომი“-ს ხსენება პირველად, ჯერჯერობით მაინც, დავით-ნარინის დროის „დიდი მონასტრის დეკანოზის“ იაკობის საბუთში გვხვდება. იქ ნათქვამია: „ზელაკელთა და ფარსმანყანეველთა გლებთაგან გამოვალს სამი ურემი ღვინო უპარტახტოდ და ტყისაგან (=ტყისაგან-ს, ტყუიბულისაგან-ს?) მოდი, რაიც-ღა მოვალს: იფქლი, ფეტვი და ღომი“-ო (ქცბი, II, 129).

შემდეგ ამ მარცვლეულის სახელი დასავლეთ საქართველოს საბუთებში უკვე ხშირად გვხვდება. მე-XV ს. იტალიელ მოგზაურთა იოსაფა ბარბალოსა და კინტარინის აღწერილობითგან ჩანს, რომ ამ დროს ღომი უკვე ერთ მთავარ საკვებთაგანად ქცეულა.

მე-XVII ს. იტალიელ მისიონერს არქ. ლამბერტის აღნიშნული აქვს, რომ „მეგრელები ჩვეულებრივ პურით-კი არა, ღომით იკვებებიან და უცხოელები დარწმუნებულნი არიან, პური რომ კიდევ მოიტანონ იქ, ვერ გაყდიან“-ო (სამეგრ. აღწ. 56).

არქ. ლამბერტის მოწმობით, ღომი, რომელიც სამეგრელოს შიშლი ზოსახლეობის „ჩვეულებრივი საქმელი“ იყო, სწორედ ის მარცვლეული იყო, რომელსაც ჩვენებურად ბანიგო panigo“ ეწოდებოდა (სამეგრ. აღწ. 56).

მაგრამ, თუ დასავლეთი საქართველოს მე-XV—XVIII ს. ს. საბუთებში ღომი მართლაც ყველგან გვხვდება, პირიქით აღმოს. საქართველოს არც ერთი საბუთი არ მოიპოვება, სადაც ღომი იხსენებოდეს. მისი ხსენება არც სხვა რომელსმე ძეგლში ჩანს მე-XVIII ს-მდე. ამაზე უფრო მნიშვნელოვანია, რომ ამ მკენარის კულტურის შესახებ ამერეთში არც რომელიმე ევროპელ მოგზაურსა და რუს დესკანს მოეპოვება რაიმე ცნობა.

მე-XVIII ს. პირველი ნახევრის აღმოს. საქართველოს დაბასიათების დროს, ვახუშტს გარკვევით აქვს აღნიშნული, რომ კახეთში „არასთესვენ ღომსა“ (გვ. 286). ხოლო ქართლში ღომის იყვანა რომ გავრცელებული ყოფილიყოს იმავე ავტორს არსად პირდაპირ ნათქვამია ან აქვს პირტო ბეღინის ხევის დაბასიათების დროს აწმობს: „ქართლისაგან მეთი არს აქა ღომით-ო“ (გვ. 272). ამ სიტყვებითგან ჩანს, რომ მე-XVIII ს. დამდეგს აქა-იქ ღომი ქართლშიც უფისათ, მაგრამ ეტუობა იმდენად მცირე რაოდენობით, რომ გარკვევით ღომის გავრცელების ადგილის დასახელება საჭიროდ არ მიუჩნევია. უამკელია, ღობის მთის მოსახლერე ქართლის ზოლში იქმნებოდა საღმე. დამახასიათებელია, რომ თვით ღობითმერეთის აღმოსავლეთ სანაპირო ზაზში, ხეფინის ხეშიც, ღომი ბერი არ ყოფილა.

ზემონათქვამის შემდგომ ცხადი ხდება, რომ ღომი შიშლი დასავლეთ საქართველოს მარცვლეული ყოფილა უოველთვის. მისი გავრცელების ასახვებს აღნოსავლეთის სახლერად უცლოლად ღობის მთის ქედო უნდა იქმნეს მიზნეღლი. ღომი კი რომ მარცვლეულის უმჯეღესი კულტურა ყოფილიყო, მისი ირე ნაოტო ღობითმერეთით არ იქმნებოდა შემოზღეღული.

ამგვარად, ღომის ნათარგმნ თხზულებებსა და ორიგინალურ ძეგლებში მოუხსენებლობა ძველად საქართველოში მის არსებობას საეჭვოდ ახდის. ამასთანავე იგი შიშლი საქართველოსთვის საერთო მარცვლეული არასდროს არ ყოფილა, რასაცრეღლია, ღომი მე-XIII ს. შუა წლებზე ადრე უნდა იყოს საქართველოში შემოსული, მაგრამ ამჟამად დროს განსახლერა, რომე დასავლეთში საღმეღესის უქონლობის გამო, ძნელია, ღომი უნდა დასავლეთითგან იყოს ღობითმერეთში შემოსული, აღმოსავლეთის მასთან საერთო არაფერი აქვს. ამას ის გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ მესხეთისა და ქართლ-ღახეთში ღომი არსად ითესებოდა და არც ეჭლა ითესება.

§ 3. ღომის სახეები

დასავ. საქართველოში გავრცელებული ღომი, როგორც ლ. ფეტკაძე-ღვინისა და ა. კასპარიანს გამოკვეული აქვთ აღმოსავლეთ აზიაში არსებული ღომების ჯიშებისაგან განსხვავდება. ქართულ ღომს სვედგურკო ორჯინოების უფრო ძლიერი განვითარება ახასიათებს, უფრო ბანჯრძლივი საღმეღეტკო პერიოდი აქვს, უფრო მოზრდილი თანაკვეთილოვნება გააჩნია, მაგრამ ამისდა მიუხეღაღად შიტად წერილი მარცვალი აბადია (К и з у с о н о ж и т а т е - и н с к о г о п р о с а, გვ. 554). ასეთი განსხვავებული თვისებების გამო ამ ავტორებმა ქართული ღომი ცალკე ჯგუფად გამოასვეს და სახლად grex tubalicum Dekart. უწოდეს (იქვე).

ლ. დეკარტელევისა და ა. კასპარიანს დასავ. საქართველოში ღომის სულ 13 სახეობა აქვთ აღნიშნული (იქვე 549—552). მაგრამ შიშლიდ ზოგიერ-დაც ესათუ-ის სახელია გავრცელებული, ამასთანავე შიშლიდ რუსული ასოეღბით, რაც მათი ნამღვლილი გამოთქმის ვაგებეს აწმეღებს.

ლ. დეკაპრელევიჩისა და ა. კასპარიანის სიტყვით, არსებობს გრძელბუსუსიანი ღომის ერთი სახეობა, var. longiseta Döll. f. elongata, რომელსაც საქართველოში „ნაჯღელი თეთრი“ („Нажгвли тетри“) ეწოდება. სამწუხაროდ, დასახელებული არ არის, რომელ თემში (იხ. К изуч. итал. проса, გვ. 549—550). ეს ქვესახეობა მცირენაყოფიანად არის თურმე მიჩნეული.

არის შემდეგ ღომის კიდევ სხვა სახეობა var. iberica Dekapr. et. Kaspar., გვიანი და კარგ-მოსავლიანი, რომელსაც თურმე „უსახელო წითელი“ ეწოდება სახელად. სამწუხაროდ არც ამ შემთხვევაშია აღნიშნული ის თემი, სადაც ცნობაა ჩაწერილი (იქვე, 550).

დასასრულ, თავ-ორკაპიანი მოყვანილობის თაველიანი ღომის სახეობაც მოიპოვება, var. monstrosa Dekapr. et. Kaspar., რომლის მსგავსი ჯიში თურმე ინდოეთის არხიპელაგის კუნძულ ამბინაზე მოიპოვება. ამ სახეობას საშუალო მოსავალი სკოდნია. საქართველოში (სად სახელდობრ, არა ჩანს) მას სახელად „ბოჟღა თეთრი“ („Божга тетри“) ჰქვიანო (იქვე, 550—551).

მოკლე-ბუსუსიანი ღომის სახეობათაგან ლ. დეკაპრელევიჩისა და ა. კასპარიანს დასახელებული აქვთ var. breviseta insignis Körn.-ს ქართული ტერმინი „ჩაქურა“ („Чакура“), რომელიც ფართოდ გავრცელებული ჯიში ყოფილა (იქვე, 551) და var. clavata Dekapr. et Kaspar.-ის სახეობისა „ხიტირი თეთრი“ („Хитири тетри“), რომელიც ნაყოფიერ ჯიშად ყოფილა მიჩნეული (იქვე, 552).

„უსახელო წითელი“-ს პირველი ნაწილი, „უსახელო“ ალბათ რაიმე გაუგებრობის ნაყოფი უნდა იყოს. ხოლო „ბოჟღა თეთრი“-ს პირველი ნაწილი „ბოჟღა“ გვაგონებს ფეტენაირი მცენარის ერთ სახელს, რომელიც კლავატოს არაგვის ხეობაში გაუგონია და ჩაუწერია.

ქურმისთან ერთად კლავატოს მოხსენებული აქვს მარკველუზი „ბულუჯა“-ც, რომლის კვალი თითქოს გამქრალი ჩანს: ჯერჯერობით არცერთს, არც ნათარგმნ და არც ორიგინალურ ძეგლში, რამდენადაც გულდასმითა ძიების შემდგომ დარწმუნება შემეძლო, ეს ტერმინი არ ჩანს. ს. ორბელიანსაც ეს სიტყვა თავის ლექსიკონში არ შეუტანია. ეტყობა, არაგვის ხეობაშიც მისი თესვა-მოყვანისათვის კარგა ხანია თავი დაუხეზებიათ და სახელიც, როგორც ჩანს, დაეიწყებული უნდა იყოს. მაგრამ ეს ტერმინი რომ კლავატოსის შეთსხული არ არის და არც რაიმე მის გაუგებრობის ნაყოფთან არ უნდა გვეკონდეს საქმე, ამას თანამედროვე გამონათქვამი „ბლუჯა-ბლუჯა“ თმის, ან ბუმბულის ამოგლეჯა ამტკიცებს, რომელშიც ბლუჯად ამ ფეტვისა, ან ღომის მაგვარი მცენარის თაველთან შედარება უნდა ყოფილიყო ნაგულისხმევი. გულდასმითმა გამოკითხვამა და ადგილობრივ ძიებამ ეგების ბულუჯა-ს, თუ ბლუჯას კვალი და თვით კულტურა ეხლაც-კი აღმოაჩინოს. მაგრამ სანამ ეს საკითხი ამ გზით გამოირკვეოდეს, მებადება აზრი, დეკაპრელევიჩისა და კასპარიანისაგან დასახელებული „ბოჟღა თეთრი“ ხომ შეცდომით არ არის ჩაწერილი „ბლოჯა თეთრი“-ს მაგიერ, ან ხომ ბგერათა ადგილმონაცვლებით არ არის წარმომდგარი ბლუჯასაგან? თუ ეს ეჭვი და მოსაზრება გამართლდა, მაშინ ცხადი გახდებოდა, რომ ეს სახეობა ქართველ მიწისმოქმედ ღომად არც ჰქონდა მიჩნეული.

რაკი ერთ სახეობას „ბოჟღა“, ან ბლუჯა „თეთრი“ ჰქვიან, იხადება საკითხი, „უსახელო წითელი“ ხომ ნამდვილად „ბლუჯა წითელს“ არ წარმოადგენს? თუ ეს გამართლდა, მაშინ ამ სახეობისაც საქართველოში ღომად მიჩნევის საკითხი სათუო შეიქმნებოდა.

„ჩაქურა“-ს სახელი ამ სახეობის ჩაქვითან მომდინარეობის მიუწებელია. საყურადღებოა სახელების „ნაჯღელი თეთრი“-სა და „ხიტირი თეთრი“-ს პირველი ნაწილები „ნაჯღელი“ და „ხიტირი“, რომელთა მნიშვნელობა გამოურკვეველია. უმკველია, ამის გაგება ადგილობრივ ცნობების შეკრების დროს უფრო ადვილია.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ფეტენაირ მარკველუზთა საკითხი საქართველოში ნაკლებად არის შესწავლილი და სასურველია ადგილობრივ, საქართველოს სხვადასხვა თემში ხელმოკრედ და გულდასმით იყოს იგი შესწავლილი, როგორც ბოტანიკურად, ისევე ტერმინოლოგიის მხრივაც. მაშინ ბევრი რამის გამოკვევა იქმნებოდა შესაძლებელი, რაც ამ კამად გადუწმუტული და ბუნდოვანია.

§ 4. ჯიქურა

საქართველოში ერთგვარი ფეტენაირი მცენარე ყოფილა, რომელსაც „ჯიქურა“ ეწოდებოდა. საბას განმარტებით ეს მცენარე ვითომც „ინდოური ჰეტეტი“ უნდა ყოფილიყო (ლექსიკ.), ს. ორბელიანის ამ განმარტებას რ. ღობისთავეიც იმეორებს, ზემოაღნიშნულ ფორმას გარდა „ჯიქურა“-საც ასახელებს. სადაურობის აღუნიშნავად და მცენარის ამ ქართულ სახელს ლათინ. Sorghum Capellarum-ის შესატყვისად სთელის (მოკლე ქართ. რუს. ლათ. ლექსიკონი, გვ. 85). ამ მარკველუზს მე-XVIII ს. თურმე დასავლეთი საქართველოს ზოგს შიან თემში სთესდენ. გვლდენშტეტს იგი 1772 წ. რაჭაში უნახავს და მისი ასრით ჯიქურა არის Holcus Sorghum (Reisen, I, 400).

ამ მცენარის ქართული სახელი, „ჯიქურა“, მის საქართველოში ჯიქეთითგან შემოსულობას ამქლავუნებს.

როგორც ცნობების შეკრებისა და გამოკითხვის დროს გამოირკვეა, ჯიქურა დასავლეთ საქართველოში ეხლაც ყოფილა შერჩენილი. სტულ. ა. ჩიქვაშაძის სიტყვით, „ჯიქურა ითესება ღომთან და სიმინდთან ერთად, იზრდება ძლიერ მაღალი და სიმაღლით აღემატება სიმინდს. ამ მცენარე ჯიქურას საკვებად აღუ ხმარობენ, მხოლოდ გლეხობა დასავლელ იარაღად, ცოცხად, ხმარობს“-ო.

ლ. დეკაპრელევიჩისა და ე. მენაბდეს აღნიშნული აქვთ, რომ რაჭაში სიმინდის ნათესების კიდებზე და შიგ შენარცვლ სოესენ Andropogon sorghum Brot. effusum var. technicum Körn., რომელსაც თითქმის მხოლოდ ცოცხად ხმარობენო. ამ „სორგო“-ს ადგილობრივი ქართული სახელი შათ მოყვინილი არა აქვთ (К изуч. полев. культ. Запад. Грузии, I, Раца, 238). როგორც ჩანს, აქ იმავე ჯიქურაზე უნდა იყოს საუბარი.

1. ამ წიტილობითი ცნობის გადმოკვევისათვის სტულ. ა. ჩიქვაშაძის დიდად ვაძლობ.

ნ. კეცხოველს ენგურის ხეობაში სიმინდის იშვიათ შენარევედ გავრცელებული sorghum effusum-ის ქართულ სახელად „ცოცხა“ აქვს აღნიშნული (იხ. მასალები კულტ. მცენარეთა ზონალ., 60), მაგრამ არა ჩანს, ხალხური სახელია, თუ ხელოვნურად შეთხზული.

თავი მეცხრე. სამეურნეო დანიშნულების მცენარეები

§ 1. ს ე ლ ი

არა საკვებ, სამეურნეო მცენარეთა შორის პირველად უნდა „ხელი“ იყოს დასახელებული. ამ მცენარის სახელი ბევრგან გვხვდება (მაგ. გამოსვლათა № 2 შჯულისაჲ 22, და სხვაგან, — კელმწ. კარის გარიგება, გვ. 8, სტრიქ. 149 და 151—152 და სხვაგან). ნათარგმნ თხზულებებში სელი ბერძნულს ἡ λίνον-ს, ლათინურს linum-სა და სომხ. կուս-ს უდრის. რ. ერისთავს სელის მეგრულ სახელად „სუ“ აქვს აღნიშნული (ქ.-რ.—ლ. ლექსიკ.). ამ ქაშიდ ეს ტერმინი თითქოს გამქრალი უნდა იყოს, რათგან პროფ. იოს. ყიფშიძეს მხოლოდ შემოაღნიშნული ავტორის დამოწმებით აქვს ეს სიტყვა მოყვანილი. თვით მას ამ მცენარის მეორე მეგრული სახელი აქვს შეტანილი. ესლა მეგრულად სელს „ჭუჭუ“ ეწოდება. მაგრამ ამავე დროს ეს სიტყვა ქვეყნაც კანონავს, რომლის ქართული სახელის „ჭუჭი“-ს შესატყვისობა უნდა იყოს კიდევ (იხ. იოს. ყიფშიძის მ. გ., 346 და ს. ორბელიანის ლექსიკ.). იოს. ყიფშიძის აზრით სამურზაყანოს სოფლისა და მდინარის სახელი „ოქუმი“-ც აქვევანევე უნდა იყოს ნაწარმოები (იქვე) და სასელეს, ან საკვავეს უნდა ჰნიშნავდეს (ო-ქუმი).

მაგრამ სელის მეგრული სახელი „სუ“ რომ რ. ერისთავს სწორედ უნდა ჰქონდეს ჩაწერილი და ასეთი სიტყვა რომ მეგრულშიც მართლაც უნდა არსებობდეს, ამას ცხად-ჰყოფს კანური ტერმინები „ოსულე“, რომელიც კანაჯის მცენარის დაქერებას, დაძენძვას ჰნიშნავს თოკის დასაგრებად, და „ხულერი“, რომელიც დაქერებულს, ანუ დაძენძილ კანაფსა ჰნიშნავს (ქ. გ., 186). ორსავე ტერმინში „სულ“ არის ძირი, ქართული სელისა შესატყვისად, ამგვარად, კანურს მეგრული „სუ“-ზე უფრო სრული სახეობა დაუცავს. კანურს, როგორც ჩანს, სელისა და კანაფისთვის ერთი-და-იგივე სახელი ჰქონია.

სვანურად ამავე სახელს „სელ“-ს ჰმარობენ (იხ. ივ. ნივარაძის შ.-ც. ც. 180).

„სელი“, Linum ეუთენის Geraniales-თა რიგის სელნაირთა Linaceae ოჯახს (ზ. ყანჩაველი, ბოტანიკა, II, 319).

სელი თესლ-მარცვლელის შემცველი კოლოფებიანი, „უნჯიანი“ მცენარეა, რომლის ქერქიც, „ქერელი“, შეიძლება საუკეთესო საქსოვ ნივთიერებად დამუშავდეს. საბანს ნათქვამი აქვს: „შამბთა, რომელთა ქერქი საქმარ არს, სელთა, ექვსუნჯთა, ჯინჯართა და მისთანათასა“, — იმ ქერქს „ქერელი“ ეწოდებო (ლექსიკ.: „ქერქი“). რაკი, ორბელიანისავე განმარტებით, „ექუსუნჯი“

კანაფის სახელი ყოფილა, მაშასადამე, „ქერელი“ სელისა, კანაფისა და ქინძრის საქსოვ ნივთიერებად გამოსადევი ქერქის სახელი ყოფილა.

სელის თესლს საქულიდაც ჰმარობდენ, მაგრამ უფრო ზეთის გამოსადეგლად იყო კარგი და სელის ზეთს ბევრგანაც ჰხდიდენ.

როგორც დემორგანმა დაამტკიცა, სელის ქსოვილების ნაშთი კავკასიაში და საქართველოში ბრინჯაოს ხანის საფლავებშიც-კი აღმოჩნდა (იხ. ჯემი „ქლი ერის ისტორია“, I, 10). ამ გვარად, ეს მცენარე ერთი უძველესთაგანია ჩვენში. ძველად საქართველო განთქმული იყო სელის კულტურით. საბერძნეთის ისტორიკოს-გეოგრაფების წყალობით დიდი ხანია ცნობილია, რომ საქართველო, მეტადრე დასავლეთი, კოლხეთი, განთქმული იყო თავისი სელის ქსოვილებით. ამ ქსოვილების მაღალი ღირსების წყალობით, როგორც თავის ადგილას დაერწმუნდებით, საგარეო ვაჭრობის უწინაშეწულანეს საგანადაც-კი იყო ქცეული და შორეულ ქვეყნებშიც ფართოდ ყოფილა გავრცელებული.

ამ სამეურნეო დარგის საქართველოში და ქართული ერის ტერიტორიაზე არსებობის შესახებ ისეთი ძველი ცნობები, როგორც ეგვიპტეს სელის მეურნეობისა და მრეწველობის შესახებ არსებობს, რა თქმა უნდა, არ მოგვეპოვება. მაგრამ ჰეროდოტეს ისტორიითგან ნათლად ჩანს, რომ მის დროს და უწინარესაც ეგვიპტეს შემდგომ არც ერთი სხვა ქვეყანა საქართველოს მსგავსად თავისი საუკეთესო სელის ქსოვილებით განთქმული არ ყოფილა. ეგვიპტის ცნობილი მაღალხარისხოვანი ქსოვილების ერთად-ერთ ღირსეულ მებრუნელ სწორედ საქართველო, კოლხეთი ითვლებოდა.

როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, სელის კულტურის დასაწყისი ჩვენ ქვეყანაში ბრინჯაოს ხანის ბურუსშიც მოხანს. ხალხი შემდეგშიც ფართოდ ყოფილა გავრცელებული.

ქსენოფონტეს აღწერილობითგან ვიცით, რომ მე-IV ს. ქრ. წ. კანთა-ტომებს, ხალხებს, ფინიკიელი შემარგების მსგავსად, სელის ქსოვილისაგან შემზადებული სამკერდულები ჰქონდათ, მოსენიებეს-კი მუხლამდე დაშვებული სელისავე ცვართები ეცვათ (Anab. Lib. IV, cap. VII, § 15 და Lib. V, cap. IV, § 13 და ჰენ Kpf. u. Hl. 168).

სტრაბონი ამოწმობს, რომ სელი დასავლეთ საქართველოში, კოლხეთში, მის დროსაც ბევრი მოჰყავდათ (Anab. ex Asia: Geographica Lib. XI, cap. II, § 17).

სელი შემდეგშიც საქართველოს მეურნეობა-მრეწველობის უწინაშეწულვან დარგს წარმოადგენდა და, როგორც თავის ადგილას დაერწმუნდებით, წინანდებურად საგარეო ვაჭრობის საგანად ითვლებოდა.

სელის თესლისაგან, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ზეთსაც ჰხდიდ-ნენ, რომელსაც საქულიდაც ჰმარობდენ, ეთიარცა ცხმოვან ნივთიერებას, და ასანთებადაც. სელისგან საქართველოშიც ჰხდიდნენ ზეთს, მაგრამ, რაკი ჩვენ ქვეყანას ისეთი მაღალხარისხოვანი ზეთი ჰქონდა უბევად, როგორც ნივთის ზეთია, საქმელად სელის ზეთს, რა თქმა უნდა, ისეთი ვასაკალი არ ექნებოდა, როგორც სხვაგან. სამაგიეროდ ასანთებლად ხმარობდენ ოლეუ-კელ-

მწიფის კარის გარიგება“-შიც ნათქვამია, რომ დარბაზობის შემდგომ 'გამართული პურობის' დროს, თუ შებინდებოდა, „სუფრასა ზედა მაშხალის ასანთები ალყა ქონათ, ანუ სელითა იქნების“-ო (გვ. 819-150).

სელისგან ზეთის გამოხდას მე-XVIII ს. დამდეგსაც წინანდებურად მისდევდნ თურმე და ეახუშტის სიტყვით თრიალეთშიც სელი ბლომად მოდიოდა და „ხდიან ესენიცა (ე. ი. თრიალენი) სელისაგან ზეთსა“ (გვ. რთა, 160).

ვახუშტი ამბობს, რომ ტაშირშიც „სელისაგან ხდიან ზეთსა მრავალსა, იკმევენ, სწყყვენ და ყიდიან“-ო (გვ. რთა, 148).

აბოცის, ანუ ყაიყულის მცხოვრებნიც სელის სიმრავლის წყალობით ყოფილან „მხდელნი ზეთისანი“ (იქვე, 150).

§ 2. კ ა ნ ა ფ ი

სტრაბონის აღწერილობითგან ვიცით, რომ კოლხეთში სელს გარდა, რომლითაც ის შორეულ ქვეყნებშიც კარგად განთქმული იყო, უხვად მოჰყავდათ კანაფიც (*λίσιον ἢ πινει πικρὸν καὶ ἀχνοειδές*; Geographica Lib. XI, cap. II, § 17). ვახუშტის მოწმობით, ზოგან საქართველოში, მაგ. ბერდუჯის ხეობაში, „კანაფი უმუშაკოდ“-აც-ი მოდიოდა (გვ. რთა, 136).

„კანაფი“ ათონის ქართველთა მონასტრის აღაპებში გვხვდება იქ, სადაც პავლეს მაგიერ ამ ლავრის მთავარ-მამად და მამასახლისად გიორგის არჩევისა და მთელი სამონასტრო უძრავ-მოძრავი საკუთრება-ქონების გადაცემის ოქმია მოყვანილი. ამ საბუთის ცნობით სავანეს იმ დროს ჰქონია: „კანაფი პერპერისაჲ ვ (6) ასისაჲ“ (ათ. აღაპ., 264 § 158).

„კანაფი“ Urticales-თა რიგის თუთანაირი, Moraceae-ს ოჯახის კანაფნაირთა Caunaboideae-თა ქვე-ოჯახს მიეკუთნება. ამავე ქვე-ოჯახს ეკუთვნის საფურად გამოყენებადი „სეია“-ც (ზ. ყანჩაველი, ბოტანიკა, II, 289-290).

ამავე Urticales-თა რიგის ჰინჭარნაირთა Urticaceae-თა ოჯახს ეკუთვნის „ჯინჭარი“-ც Urtica, რომელსაც ეხლა ჰინჭარი ეწოდება (იქვე, II, 290).

კანაფი, რომელსაც ბერძნულადაც *ἀχνοειδές*; და ლათინურადაც *cannabis* „კანნაბის“-ი ეწოდება, ეგვიპტელებისათვისაც და ფინიკიელების, ისევე როგორც ებრაელებისათვის უცნობი მცენარე იყო. ჯერ კიდევ ჰეროდოტეს დროს კანაფი საბერძნეთში არ არსებობდა. მაგრამ უკვე 680 წ. ახლო ხანებში ქ. წ. ასსირიულ წყაროში იხსენიება „კუნუბუ“, როგორც საკმეველი შესაწირავის ერთი შემადგენელ ნაწილთაგანი. ეგვიპტის აქ კანაფის სახელთან გვკონდეს საქმე? ჰეზუქიოსი კანაფს სკვირების გამამბრუებელ სასმელად ასახელებს. კასპიის ზღვის სანაპიროებზე და ბაქტრიაში ისევე, როგორც სოგდიანაში ეს მცენარე ველურად იზრდებოდა და ეხლაც იზრდება. იქითგან კანაფი შავი ზღვის სანაპიროებზე უნდა გადმოეტანათ და შემდეგ ბერძენ ახალშენთა წყალობით საბერძნეთსა და რომშიც გავრცელებულიყო.

აღსანიშნავია, რომ რომაელ მწერალთაგან პირველად 100 წ. ქ. წ. ლუციუსი იხსენიებს კანაფს. შემდეგ კანაფის კულტურა მთელ ევროპაში ვრცელდება და რუსეთშიც უკიდურეს ჩრდილოეთის ზოლამდის აღწევს (ჰენ Kpf. u. Hl. 190-191).

კანაფის ბერძნულ-ლათინური სახელის სადაურობა საბოლოოდ გამოჩეული არ არის (იხ. სხვადასხვა ჰიპოთეზები, იქვე, 191-192).

საბა ორბელიანმაც იცოდა, რომ ეს სიტყვა ქართული არ არის. მისი აზრით „კანაფი ფრანგულია, ქართულად ექუსუნჯი ჰქვან“-ო (ლექსიკ.)

მაგრამ ფრანგულად კანაფს ეწოდება *chanvre*, ძველ გერმანულად *hanaf*-ს ეძახდნენ, ეხლაც *der Hanf*-ს ხმარობენ სახელად, ძველ სლავურად *конопля*, პოლონურად *pienka*, რუსულად *пенька* (იხ. Kpf. u. Hl. 192 და 601 შენ. 54). ამგვარად, თუნდაც რომ საბას „ფრანგული“ ევროპულის მნიშვნელობით გავიგოთ, მაინც არც ერთ მათგანს ქართულ კანაფთან არაკითხარი კავშირი არ აქვს და არც ოდესმე ექმნებოდა.

სამაგიეროდ კანაფი ისე უახლოვდება ბერძნულს „კანნაბის“-ს, რომ უძველია, ქართველებსაც ეს სახელი იმავე წყაროთგან უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული, საითგანაც ბერძნებს შეუთვისებიათ.

რაკი ჰეროდოტე, კოლხეთში სელის მეურნეობასა და მრეწველობაზე სკუბრის დროს, კანაფზე არაფერს ამბობს, ამიტომ ეგვიპტის ეს მდუმარება შარტო იმით-კი არ აიხსნებოდეს, რომ მაშინ ეს მცენარე საბერძნეთში ჯერ გავრცელებული არ იყო, არამედ იმიტაც, რომ საქართველოშიც ეს კულტურა ჯერ არ არსებობდა. ქსენოფონტეს *Anabasis*-ში კანაფის შავი ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ ტომთა აღწერილობაში მოხსენებლობაც იქნება იმავე გავრცელების მომასწავებელი იყოს. ერთი სიტყვით, კანაფის კულტურის საქართველოში არსებობის შესახებ დანაშაღიელებითი ცნობა სტრაბონზე, ე. ი. I ს. ქ. წ., უწინარეს არ მოგვეპოვება. ბოლო რაკი ამ დროს ამ მცენარის მოშენება ფართოდ ყოფილა კოლხეთში გავრცელებული, ამიტომ საფიქრებელია, რომ კანაფი კარგა ხნით უწინარეს უნდა ყოფილიყო საქართველოში შემოსული.

მაგრამ კანაფი ველურად შავი ზღვის სანაპიროებზე და შუაგულ საქართველოშიც იზრდებოდა, ამიტომ ეგვიპტის ტერმინი კანაფი მხოლოდ იმ დროს შემოსულიყოს ქართულში, როდესაც ამ მცენარის ქსოვილებისათვის გამოყენების ხელოვნება უცხოეთითგან შემოვიდა, წინათ-კი მას ქართულად თავისი განსაკუთრებული სახელი ჰქონოდა. სამწუხაროდ ს. ორბელიანს წყარო დასახელებული არა აქვს, რომ გამოჩეულიყო, წერილობითი ძეგლითგან ჰქონდა მას ეს ცნობა ამოღებული, თუ კანაფის ხალხში გავრცელებული სახელი აღნუსხა.

რაკი ეს მცენარე ებრაელთათვის უცნობი იყო და დაბადებაშიც არსად იხსენიება, ამიტომ სიტყვა კანაფის ქართულში შემოსულობის, ანდა ძველი ქართული მისი მოსალოდნელი სახელის გამოჩევეა დაბადების ქართული თარგმანის დახმარებითაც შეუძლებელი ხდება. ამგვარად ჯერჯერობით საკითხი გამოურკვეველი რჩება. შეიძლება ითქვას მხოლოდ, რომ კანაფის ქართული სახე-

სამხრეთი იტალიის ქ. საბარისში თითქოს ასეული მოსავალიც უნდა სცოდნოდა („hundertfältigen Ertrag.“: იქვე, I, 274).

ორთაშუა რიცხვით კი იტალიის ნიადაგის მოსავლიანობა გაცილებით ნაკლები იყო. სახელდობრ Columella ამტკიცებდა, რომ საერთოდ იტალიაში მის დროს უდიდეს მოსავლად ოთხეული ითვლებოდა ისე, რომ 5 მოდი მკვლე მიწა იუგერუმზე დათესილი თესლი 80 მოდ მოსავალს აძლევდა ადამიანსაო (Oick, Ackerbau: Paulys R-E I, 277).

რომის სასოფლო მეურნეობის წესის თანახმად ერთ იუგერუმზე, რომელიც 2,546, ან 2, 5228 □Km. უდრის (იხ. Viedebantt. Jugerum: Paulys R-E IX, 2507), 5 მოდ თესლსა სთესდნ ხოლმე (Oick, Ackerbau Paulys R-r I, 277).

რა ცნობები გვაქვს მიწის ნაყოფიერების შესახებ საქართველოში?

სტრაბონის ცნობით, დასავლეთი საქართველო ნაყოფიერი ქვეყანა იყო და ნიადაგი კეთილი ჰქონდა (ἀγαθὴ δ' ἐστὶν ἡ γῆ: Geographica lib. XI, c. II, 17). ამგვარადვე, ამავე ავტორის სიტყვით, ალბანელები და იბერნი კუროთხეული ქვეყნის პატრონნი იყვნენ („τὴν ἡμῶν Ἀλβανῶν εἰσὶν αἱ τὸ τῶν Ἰβηρίων... εὐδαίμονα δὲ γῆσαν ἐχούσι“: G. Lib. II, c. II, 19). გამონაკლისს მხოლოდ კავკასიის უღელტეხილთან მობინადრე ტომები წარმოადგენდნენ, რომელთაც სახნავი მიწების სიმცირე აწუხებდათ და ლატაკები იყვნენ („τὰ μὲν οὖν ἄλλα εἰσὶν, ἢ πλεονεχία τὰ περὶ τὸν Καυκάσιον ἰσθμὸν καὶ μακροχαιτῶν“: იქვე Lib XI, c. (II, 19).

ამაზე უფრო გარკვეული ცნობა მიწის ნაყოფიერების დასახასიათებლად სტრაბონს მხოლოდ ალბანეთის ნიადაგის თვისების აღწერილობაში მოეპოვება. ბერძენთა სახელოვანი გეოგრაფის სიტყვით, ალბანეთის ნიადაგი იმდენად ნაყოფიერი იყო, რომ ხის მარტივი სახენელით მოხული ნათესი ყანა პირველ წელიწადს ხშირად ორმოცდაათეულ მოსავალს აძლევდა მიწისმოქმედს („πολλὰ γίνονται καρπεῖα... ἐκτρέφονται καρπῶν... τὸν ἡμῶν περὶ τὸν Καυκάσιον ἰσθμὸν, ἀνέστανται καὶ τὰν... τὰ ἰβηρίων... ἀνέστανται ἀρίστου“: Geographica, Lib. XI c. IV, 3).

ეს ცნობაც, რასაკვირველია, ალბანური ნახნავის უაღრესი მოსავლიანობის განსაკუთრებული მაგალითის მსგავსად არის დასახელებული. სტრაბონი ამბობს: პირველად მოხსულ-დათესილი ყანა ხშირად ერთი ორმოცდაათად იძლეოდა მოსავალსაო. მაშასადამე ეს ალბანური ნიადაგის მიხედვით ჩვეულებრივი ნაყოფიერების ნორმა არ ყოფილა, არამედ ჩვეულებრივი მოსავლიანობის ოდენობა ამაზე ნაკლები უნდა ეიგულისხმოთ. გასათვალისწინებელია აგრეთვე, რომ ბერძენთა გეოგრაფს განმარტებული არა აქვს, ორმოცდაათეული მოსავლიანობაზე საუბრის დროს მას ზორბლისა, თუ ქერის, ან ქრთილის მოსავალი ჰქონდა ნაკულისხმევი. როგორც ცნობილია, ქერი და ქრთილი ხორბალზე საგრძნობლად მეტ მოსავალს იძლევა.

სტრაბონის შემომოყვანილი ცნობა, როგორც აღნიშნული გვქონდა თუმცა ალბანეთს ეხებოდა, მაგრამ, რაკი მისივე სიტყვით იბერიისა და კოლხეთის ნიადაგიც ალბანურის მსგავსად ძალზე ნაყოფიერი იყო და „კუროთხეულ ქვეყანად“ მიაჩნდა, ამიტომ საქართველოს ნახნავი მიწის იმდროინდელი მოსავლიანობაც ალბანურის მსგავსად მეტად უხვად უნდა ეიგულისხმოთ.

თანდათან, საუკუნეთა განმავლობაში, საქართველოს სახნავი მიწის ნაყოფიერება და მასთან ერთად მოსავლიანობაც უნდა შემცირებულიყო. შემდეგი დროისათვის ნიადაგის მოსავლიანობის შესახებ გარკვეული ცნობები არ მოგვეპოვება.

მიშეცკის, რუსი დესპანის, სიტყვით საქართველოში მარკვეულობის საშუალო მოსავლიანობა ყოფილა („Земля здесь родит хлеба“: მიშეცკის ელჩობა კახეთში 1640—43 წ., გვ. 160). ელჩინსკი 1639—40 წ. თავის აღწერილობაში ნათქვამი აქვს, რომ საქართველოში ხორბლეული არის და შემდეგ მოყვანილია თითქოს მოსავლიანობის ოდენობა, მაგრამ გაუგებარია რუს. ისტორიის სპეციალისტებისათვისაც: პრაფ. მ. პოლივექტოვსაც, რომელსაც შევეციებთ, ამ სიტყვების მნიშვნელობა ვერ განმარტა. („пшеница есть, дает чети“: Посольство Г. Ельчина, გვ. 337).

საქართველოში სახნავი მიწის მოსავლიანობის სიდიდის გამოსაანგარიშებლად სრულებით გარკვეული ცნობა ვახტანგ VI-ის აქვს თავის „დასტურლამალ“-ში მოყვანილი. იქ ერთი საგულისხმო დებულება მოიპოვება, რომელსაც სათაურად აქვს: „გუთნის ხუნისა, მკისა და ლეწვის კარჯისათვის“. ამ დებულებაში შემდეგია ნათქვამი „გუთანმა უნდა მოყვას ერთმა დღიური ორმოცდაათი. დღიურში დაითესების ორ-კოდნახევარი იქნების ერთპირად ამისი თესლი კოდი ასოცდახუთი. უნდა მოყვადეს კოდ-ზედ ურემი. ურემს უნდა გამოქვიდეს რვა კოდი. იქნების ერთპირ კოდი ათასი. ეს ათასი კოდი პური და ქერი ორმოცდაათის დღისა ნახნაუხედ უნდა ამ წესით მოვიდეს“-ო (გვ. 23).

შემომოყვანილი დებულებითგან ირკვევა, რომ ერთ კოდ თესლზე ნახნავი ერთ ურემ მოსავალს აძლევდა მიწისმოქმედს. უეჭველია მნით, ზოლო, რაკი ნათქვამია, რომ ურემს 8 კოდი პური უნდა გამოუვიდესო, ცხადი ხდება, რომ 1 კოდ სათესლე ხორბალზე მიწისმოქმედი 8 კოდს იღებდა, ამგვარად ირკვევა, რომ სახნავი მიწის მოსავლიანობა აღმ. საქართველოში მე-XVIII ს. დამდეგს რვა-ჯერადი ყოფილა. იგი ყველა შემომოყვანილ ცნობებს გავითვალისწინებთ, მიწის დიდი ნაყოფიერება ბევლ საქართველოში უეჭველი შეიქმნება.

§ 2. მიწის მოსავლიანობაზე მზრუნველობა: ნიადაგის დასვენების წესები

ყოველწლიური ხემა-თესვა მიწის ძალე ამქვეყნებდა და ზოლოს უნაყოფოდ ხდიდა. მიწისმოქმედს, ან უნდა ამ სახნავი ადგილისათვის ოაგი დაეზრებინა და სხვა ადგილას ვადასულაყო, რომ იქ კორდი გაეტეხა და ახალ ღონიერ ნიადაგი ჰქონოდა, ან უნდა ის სახნავი ნაქრები რეკონობით დაესვენებინა. სახნავი ადგილის მონაცვლება მხოლოდ პირველყოფილ მდგომარეობაში იყო შესაძლებელი, როდესაც, მოსახლეობის სიმცირის წყალობით, ბევრი თავისუფალი დაუშუშავებელი მიწა იყო და გადასულ-გადმოსული შეიძლებოდა შეიძლეოდა. ეს ხანა ექსტენსიური მეურნეობის ხანაა.

¹ იხ. სვლხან მდიენის ხელთნაწერი, იქვეავე I-ის.

მდეგში ხორბლის შემდგომ გაზაფხულის ქერის თესვას მიჰყვება ხელი. მერმე სამ-ველიანობის სისტემაზე ჩნდება და გაზაფხულის ხორბლის, ქერისა და ფეტვის თესვა შემოიღეს (იქვე).

რომაელებიც სათვის ცვლას გულმოდგინედ მისდევდნენ. მაგ. აღსანიშნავია, რომ კამპანიის ზოგ სახნავებზე ერთი წლის განმავლობაში ერთი ზამთრითგან მოყოლებული მეორე ზამთრამდე ზედიზედ ორჯერ ასლის მოყვანას, შესამეჯერ ფეტვისა და კიდევ რაიმე ბოსტნეულის მოყვანას ასწრებდნენ (Olick, Ackerbau; R-E I, 273).

ამგვარადვე ერთიმეორის შემდგომ ქერის, ფეტვისა, თალგამისა, ისევ ქერის, ანდა ხორბლის მოყვანას ახერხებდნენ (იქვე).

ამ საგულისხმო საკითხის გასაშუქებლად ქართული სასოფლო მეურნეობის უძველესი ხანისათვის ჯერ არსად ცნობები არა ჩანს. მხოლოდ იტალიელ მე-XVII ს. მისიონერს მოეპოვება ერთი საყურადღებო ცნობა, რომელიც დასავლეთ საქართველოს, უმთავრესად სამეგრელოს, ეხება.

არქ. ლამბერტის მოწმობით, სამეგრელოში, სადაც კარგი მიწა იყო, ჩვეულებრივ ასეთს წესს ადგენენ: „პირველ წელიწადს სთესვენ ღომს, მეორეს სიმინდსა და მესამეს პურსა. შემდეგ ამისა მიწას სამის, თუ ოთხის წლით ასვენებენ“-ო (სამეგრ. მოგზ., 58-59). მაშასადამე, დასავლეთ საქართველოში სამი მარცვლეულის მონაცვლეობის სისტემა ყოფილა წესად მიღებული, დაახლოებით ალბათ ასეთივე სისტემა იქმნებოდა აღმ. საქართველოშიც, მხოლოდ ღომისა და სიმინდის მაგიერ, რა თქმა უნდა, სხვა მარცვლეული ექმნებოდათ.

§ 4. მიწის გაპოხიერება

ნიადაგის დამჟღავნებისა და დაუძღურების გამოსასწორებლად და თავითგან ასაცილებლად, მიწის მოსავლიანობის გასადიდებლადაც მესამე საშუალებად სახნავის ხელოვნური გაპოხიერება ითვლებოდა. მაგრამ სასუქის საჭიროების შეგნება სასოფლო მეურნეობაში მაინც შედარებით გვიან გაჩნდა.

ნიადაგის პატივით გაპოხიერების შესახებ ცნობა ჰომეროსსაც მოეპოვება, მაგრამ დიდ ხანს მას შემდგომაც გაპოხიერებას ჯეროვან ყურადღებას არ აქცევდნენ და პატივს ყოველთვის არ აგროვებდნენ ქსენოფონტეს დროსაც. პატივით გაპოხიერებას გარდა, ბალახ-ნამჯიანი მიწის გადაბრუნებითაც ცდილობდნენ ხოლმე სახნავის განოყიერებას. თეოფრატეს უკვე შენიშნული ჰქონია, რომ გაპოხიერებულ ნიადაგზე ნათესი 20 დღით უსწრებდა წინ გაუპოხიერებელი მიწის ნათესს (Olick, Ackerbau: Paulys R-E I, 269).

რომაელებს თუმცა მიწის გაპოხიერების მნიშვნელობა უკეთესად ჰქონდათ გათვალისწინებული, ისე რომ ვარროს (Varro) განცხადებით საქონლის შენახვა-მოშენება სოფლის მეურნეს უმთავრესად სასუქის მისაღებად სჭირდებოდა. მაგრამ შემინდგრობაში, სავლელ მეურნეობაში, მიწის გაპოხიერებას ჯეროვან ყურადღებას მაინც არ აქცევდნენ. სასუქს აქ უმთავრესად თალგამის მოსაყვანად

ხმარობდნენ ხოლმე. შემდეგში ნიადაგის გაპოხიერება მაშინ მოიხდათ ჩვეულებრივ საჭიროდ, როდესაც მიწის დასვენება არ შესრულდით (Olick, Ackerbau. Paulys R-E. I. 279).

შემდეგში თანდათანობით მისი გალონიერების ამ საშუალებასაც ჯეროვანი ყურადღება მიექცა. Comilla-ს სახნავ მიწაზე საჭირო სასუქის რაოდენობაც კი აქვს განსაზღვრული. მისი სიტყვით ბარად მდებარე 1 აუგერზე უნდა 12, პლინიუსის ანგარიშით-კი 18, ურემი სასუქი დაეყარათ და 24 ურემი ბორცივიან ნიადაგზე. კოლუმელის ურემი 80 მოდის ოდენ წონით ერთეულად აქვს ნაანგარიშევი. ამიტომ ამ რომელი მეურნის აზრით ბარის აუგერზე, მაშასადამე, ნიადაგის გასაპოხიერებლად 1440 მოდი სასუქი უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, ხოლო მითიან, ან ბორცივიანი სახნავისათვის 1920 მოდი სასუქი. Olick-ის გამოანგარიშებით, ამოდენი სასუქი 3 წლის განმავლობაში უნდა შეიყვანოდა მიწის გასაპოხიერებლად (Olick, Ackerbau. Paulys R-E. I, 280 და Orth Getreide.იქვე, VII, 1341).

მსუქან მიწას „პოხილი“ ეწოდება ძველ ქართულში (ესიას 5, და აქვე, გვ. 163-161), მაგრამ ჯერჯერობით ძველსა და მერმინდელ ქართულ ძეგლებში არსად არავითარი ცნობა არ მოიპოვება, რომლის მიხედვითაც მიწის გაპოხიერების საქართველოში მიღებული წესების გამოკვლევა ყოფილიყო შესაძლებელი.

§ 5. თესვ-ნათესის გასუფთავება

მიწისმოქმედი ხანგრძლივმა მწარე გამოცდილებამ დაარწმუნა, რომ იდამიანის სასარგებლო და მასაზრდოებელ მცენარეულობას თვით მცენარეთა შორისვე ძლიერი და საშიში მტრები და დამჩაგრელები ჰყავდა, რომელნიც მის ზრდას ჰშავდნენ და ანადგურებდნენ. ჩვეულებრივ ასეთ მავნებლებად „მაკაღა“ და „ლუარძლი“ იყო ხოლმე.

მიწისმოქმედის მძიმე ტვირთი და მუშაობა რომ არ გაკუდებულიყო და დათესილი ყანა ეკალსა და ღვარძლს არ დაეხმა. არ ყოფილიყო „შეშოხილი ეკალთაგან“, ან და ღვარძლისაგან, სოფლის მეურნეს საყანე ადგილი ისე უნდა მოეხნა და დაეთესა, რომ მცენარეს ფესვები მიწაში მაგრად გაედგა, ყოფილიყო „ლრმად შთამტევებელი ძირთა“. მაგრამ ამასთანავე კარგი მიწისმოქმედი უნდა ცდილიყო, რომ არსად „შთასთესნეს კეთილსა იფქლსა კმედი უნდა ცდილიყო, რომ არსად „შთასთესნეს კეთილსა იფქლსა შინა... ღუარძლი“ (მარტვირი, ცა შიოსი. სიქ. სამ. 234). მაშასადამე, გონიერება უკარანებდა მას ღუარძლ-ეკლის თესლისაგან გაწმენდილი სათვის მასალა გამოეყენებინა.

მემინდვრობის კულტურის ზოგადი პრობლემები

მემინდვრობის კულტურის შედგენილობის, რაობისა და სიერცის დაწვრილებითი შესწავლა მკვლევარს საშუალებას აძლევს მემინდვრობის კულტურის ზოგადი პრობლემებიც გააშუქოს. უკვე აქამდე მოპოვებული დაკვირვება და დასკვნები მემინდვრობის კულტურის დონეს საკმაოდ მკაფიოდ გვაგრაძნობინებენ. საჭიროა კიდევ მხოლოდ ამ მონაპოვარის ზოგადი დახასიათება, რომ ეს საკითხი შეძლებისამებრ ყოველმხრივ შესწავლილად მივიჩნიოთ.

ნაგრამ მემინდვრობის კულტურის მართო დონეს ცოდნა საკმარისი არ არის, უნდა ამ კულტურის წარმოშობილობისა და სადაურობის პრობლემაც იყოს განხილული და გამოჩვეული.

თავისდა-თავად ცხადია, რომ კულტურულ მცენარეთა სადაურობის საკითხთან ერთად თვითოეული მათგანის საქართველოში გაჩენისა, თუ გავრცელების ხანის განსაზღვრასაც აქვს ფრიად დიდი მნიშვნელობა და, რა თქმა უნდა, ამ ქრონოლოგიის განსაზღვრასაც სათანადო ყურადღება სჭირდება.

დასასრულ, უნდა კულტურულ მცენარეთა საქართველოს ეკონომიკისათვის შედარებითი ღირებულების საკითხიც იყოს გამოჩვეული ისევე, როგორც მარცვლეულობის მეურნეობის სფეროში არსებული ეკონომიური პოლიტიკის პრობლემის გაშუქებასაც შევეცადნეთ.

სწორედ ამ წესრიგითა და თანდათანობით გვექმნება კიდევაც ქვემოთ საუბარი მემინდვრობის კულტურის ზოგადი პრობლემების შესახებ.

თავი პირველი. მემინდვრობის კულტურის დონე ძველ საქართველოში

კულტურულ მცენარეთა შედგენილობა და რაობა ადამიანს დაარწმუნებდა, რომ ძველ საქართველოში მეურნეობის ამ დარგისათვის მეტად მდიდარი და საგულისხმო ტერმინოლოგია ყოფილა, რომლის, შექვევლია, უკვე მომკრთალებული ანარეკლი თანამედროვე ქართულსაც მაინც საკმაოდ კარგად ეტყობა. მეტადრე აღსანიშნავია თავისი სიუხვითა და მრავალმხრივობით საკვები მცენარეების ტერმინოლოგია: ცხადად ჩანს, რომ ქართველ მიწისმოქმედს ამ კულტურისათვის განსაკუთრებული ყურადღება მიუქცევია.

ვინც ამ ტერმინოლოგიას ჩაუყვირდება, ის ალბათ შეამჩნევს, რომ საკვები მცენარეების სახელები ქართულს ზოგადი ხასიათისაც გააჩნია და სპეციილურად მრავლად მოეპოვება. ორივე თვისების ტერმინოლოგია ამ მცენარეთა, ან ცალკეულის, ანდა მთელი ჯგუფისათვის საერთო ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშნის დაკვირვებაზეა დამყარებული.

ცხადად ემჩნევა, რომ ამ დარგის ძველი ქართული ტერმინოლოგია ერთგვარი კლასიფიკაციის არსებობას ქველისხმობს, რომელიც შეგავსებია, თუ განსხვავებია, ყრძო, თუ ზოგადი ნიშნების მიხედვით ჩანს შეუგნებელი.

ქართული ძველი სამწერლობო შემკვიდრობის უუდიდესი ნაწილის დროთა განმავლობაში განადგურების გამო, რა თქმა უნდა, საკვები მცენარეთა განსხვავება-განჩვევის, ანუ კლასიფიკაციის მაშინდელ პრინციპებზე ეერისად, ეერც ერთ წერილობით ძეგლში, ვერაფერი ცნობებს ვერ ეიპოვოთ, მაგრამ ამ პრინციპების გამოჩვევა სასურველია და, როგორც დავრწმუნდებით, შესაძლებელიც არის, ნაწილობრივ მაინც.

წერილობითი ძველი დებულების უქონლობისდა მიუხედავად, მკვლევარს ამ საგულისხმო და საყურადღებო საკითხის შესწავლა იმ რაოდენ დახასიათება-განმარტების მიხედვითაც შეუძლიან, რომელიც საკვები მცენარეულობის მნიშვნელობის აქა-რქ ვაფართული განმარტების სახით მოეპოვება, შეტადრე-ერთით ამ პურეულთა სახელების ანალიზის საშუალებით.

§ 1. საკვები მცენარეების ძველი ქართული კლასიფიკაციის პრინციპები

პურეულთა და ქროილეულთა საკმაოდ მრავალრიცხოვან ზემოპოყენილ სახელთა დაკვირება ადამიანს დაარწმუნებს, რომ მათ განსარჩევად ქართულ მიწისმოქმედს ფერიანობისათვის მოუქცევია ეურადლება და განმასხვავებელ ერთ ნიშანთაგანად ფერი მიუჩნევია. მაგ. არსებობს „თეთრი დიკა“, „წითელი დიკა“ და „შავფხა, ანუ შავთაველა დიკა“ იშვეარადვე, როგორც „თეთრი დოლი“, „წითელი დოლი“ და „შინდური დოლის-პური“-ც, აგრეთვე „თეთრი თაეთუხი“, „წითელი თაეთუხი“ და „შავფხა თაეთუხი“, ანუ „თაეთუხი შავთვალა“. როგორც თავის ადგილას აღნიშნული გვექონდა, შავფხიანობა განმასხვავებელ ნიშნად ქროილეულისთვისაც იყო გამოყენებული. ამასთანავე თვითოეული ამ ტერმინთაგანი ამ პურეულს განსაკუთრებულ სახეობას წარმოადგენს. ეს გარემოება აშტკიცებს, რომ პურეულთა ფერი სრულებით შეგნებულად არის განმასხვავებელ ნიშნად მიჩნეული.

მაგრამ პურეულს თეთრი, ან მოწითაო შესაძლებელია ან თაეთუხი ქროილა, ან მარცვლი, ანდა ცხა. გამოსარჩევია, თუ რომელი ამათგანის ფერი აქვს ხალხს განმასხვავებელ ნიშნად დაწესებული?

საკმარისია ადამიანმა ზემოაზიოთელილ სახელებს თელი ვადიკელს, რომ დაარწმუნდეს, რომ, განმასხვავებელ ნიშნად ზოგერთ შემთხვევაში მთრც მცენარის ან უმთავრესად თაეთუხის, ანდა ზოგჯერ ფხის ფერი იყოლებოდა. ამ განმარტებას ადასტურებს ისეთი ტერმინების არსებობა, როგორიცაა „შავფხა“, ანუ „შავთაველა დიკა“, ანდა „შავფხა თაეთუხი“, „თაეთუხი შავთაველა“, ვინდა ოთხრიგა ქერის სახელი „ძველთესლი შავფხა“.

ამავე პრინციპის მიხედვით აქვს პურეულთა სხვა სახელებსაც ფერის განმასხვავებელი სახელი მიკუთნებული მაშინაც, როდესაც ზემოპოყენილი შავ-

ლითების მსგავსად თვით სახელში მცენარის ნაწილი, რომლის ფერიანობასაც განმასხვავებელი მნიშვნელობა აქვს მინიჭებული, აღნიშნული არ არის. მაგ. „თეთრ დოლ“-ს, რომელიც წარმოადგენს *Tr. vulgare var. erythrospermum* Körn.-ს, თავთავი და თავთუნი თეთრი აქვს ხოლო მარცვალი წითელი (ვ. მენაბდე, *Мгхзлак. Вост. Грузии, 186*). ცხადია, რომ ამ ხორბლეულს სახელი თავთავ-თავთუნის ფერის მიხედვით დაპრქმევიდა. მარცვლის ფერი აქ მხედველობაში მიღებული არ არის.

თანამედროვე ბოტანიკურ-აგრონომიული მეცნიერება პირიქით ამ სახეობის დასახსიანებლად მის თავთავის ფერს-კი არა, არამედ მარცვლის ფერს აქცევს ყურადღებას და მას „წითელმარცვლიანა“-ს (*erythrospermum*) უწოდებს.

„წითელ დოლ“-ს თავთავ-თავთუნი წითელი აქვს ისევე, როგორც მარცვალიც (ვ. მენაბდე, *Мгхзлак. Вост. Грузии, 187*), ამასთანავე ფხიანიც არის (ნ. კეცხოველის ცნობით). ამ პურეულსაც სახელი თავთავის ფერის მიხედვით სწოდებია.

საგულისხმო გარემოებაა, რომ ქართველ მიწისმოქმედს ხორბლეულისა და ქრთილეულის ნიშანდობლივი სახელების შექმნის დროს თითქმის ყოველთვის მცენარის იმავე თვისებისათვის მიუქცევია ყურადღება, რომელსაც თანამედროვე ბოტანიკურმა და აგრონომიულმა მეცნიერებამ მიაქცია. ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ „თეთრ დიკას“-ს *var. stramineum*-ი, ე. ი. ჩალისფერი ეწოდება, — „თეთრ თავთუბ“-ს *var. leucurum*-ი, ანუ მოთეთრო, — „წითელ დიკა“-ს *var. rubiginosum*-ი, ანუ მოქანგისფერო (იგულისხმება რკინის ჟანგი, რომელიც მოწითანა), — „წითელ დოლ“-ს *var. ferrugineum*-ი, ე. ი. მოქანგისფერო, მუქი მოწითანო, — „შავფხა დიკა“, ანუ „შავთაველა დიკა“-ს *var. fuliginosum*-ი, ე. ი. ქვარტლის ფერი, შავი, — „შინდურ დოლისპურ“-ს *var. nigroaristatum*-ი, ანუ შავფხა, — და სხვაც.

პურეულის სამ ფერთაგან (თეთრ, წითელ და შავისაგან) თეთრი ფერი ქართველ მიწისმოქმედს მცენარის ძირითად ფერად აქვს მიჩნეული, წითელსა და შავს-კი სახეობის ნიშნად სთვლის. ამ აზრს ის გარემოება ადასტურებს, რომ „თეთრი დიკა“-ც, „თეთრი დოლი“-ცა და „თეთრი თავთუნი“-ც მარტივად დიკად, დოლისპურად და თავთუხდაც იწოდება, მათი სითეთრე ამნაირად თავისთავად იგულისხმება. ამასვე ის ფაქტიც უფრო ამტკიცებს, რომ თეთრ თავთუხს ხალხი „ნამდვილ თავთუბ“-ს (იხ. აქვე, გვ. 367) უწოდებს.

ს. ორბელიანს ხულუგოს განსამარტავად ნათქვამი აქვს: „ხულუნგო უფხო ყანა“-აო (ლექსიკ.). თეთრ დოლისპურს *Tr. vulgare v. lutescen* Al. ქართულში, ნ. კეცხოველის სიტყვით, სახელად „უფხო პური“ ეწოდება კიდევაც (მასალები კულტ. მცენ. ზონალ. 55). თვით „ხულუნგო“, ანუ „ხულუგო“-ს სახელის თავდაპირველი მნიშვნელობაც ხომ, როგორც საფიქრებელია, სწორედ ამ სახეობის უფხოობის გამომხატველი უნდა ყოფილიყო (იხ. აქვე, გვ. 336).

ზემომოყვანილი ორი-სამი მაგალითითგანაც ჩანს რომ პურეულის ტარჩევად ერთ-ერთ დამახასიათებელ და განმასხვავებელ

ნიშნად საქართველოში მცენარის ფხიანობას, თუ უფხოობას სთვლიდენ. ამ ნიშნის მიხედვით ხორბლეულნი ორ ჯგუფად უფხოდ და უფხიანად, იყოფებოდენ.

საკვებ მცენარეთა, შეტადრე ქრთილეულთა, ჯგუფებად განმასხვავებელ ნიშნად თავთავის საერთო მოყვანილობაც ითვლებოდა და ამისდა გვირად არსებობს „ქეჩერი“ და „პტყელი“ ქრთილეული, რომელთაგან პირველი თავთავის გაშლილ, გაბურძნულ მოყვანილობას ახასიათებს და შრავალწერიკა ქრთილეულის აღმნიშვნელია, ხოლო მეორე შეტაკცილი თავთავის დამახასიათებელია და ორმწერიკა ქრთილეულს, ანუ ქერს ეწოდება (იხ. აქვე, გვ. 374).

დასასრულ, ქართველი მიწისმოქმედი ხორბლეულსაცა და ქრთილეულსაც ქრონოლოგიურადაც უყოფს და ამისდა მიხედვით მათ ორ მთავარ ჯგუფად ანაწილებს: ერთი ჯგუფისათვის მას „ძველ-თესლი“-ს სახელი აქვს განკუთვნილი, მეორე ჯგუფისათვის კი — „ახალთესლი“ უწოდებია (იხ. აქვე, გვ. 374-375), რაკი ამ საკითხზე ქვემოთ კიდევ გვექმნება დაწვრილებით მსჯელობა, ამიტომ აქ ამ საგანზე სიტყვის გაგრძელება ზედმეტად მიმაჩნია.

§ 2. მემინდვრობის კულტურის ინტენსივობა და განვითარების დონე ძველ საქართველოში

ვინც მემინდვრობის კულტურის შემადგენლობისა და რაობის სათანადო წყნებას გულდასმით გადაიკითხავს, ის უჩველია, იმ სიტუაციაში შეამჩნევს, რომელიც უკვე ძველ ქართულსვე ხორბლეულისა და ქრთილეულის აღმნიშვნელი სახელების მხრით მოეპოვება. იმ დროს, როდესაც ძველ სომხურს პურეულისათვის შოლოდ ერთადერთი ტერმინი *ვიქსან* „კორიან“-ი გაიჩნდა, ქართველ მთარგმნელს საშუალება ჰქონდა ორი სრულებით განსხვავებული ტერმინი „იფქლი“ და „დიკა“ ეხმარა.

ბერძენ მთარგმნელსაც ხორბლეულის ორი სახელი, „სიტოს“ და „კვროს“-ი აქვს ნახმარი სათანადო ადგილას ისევე, როგორც ლათინური მთარგმნის ავტორსაც, რომელსაც *frumentum*-ი და *triticum*-ი მოეპოვება. ცხადია, სომხურში რომ იმ დროს ხორბლეულისათვის ორი სახელი ყოფილიყო, დაბადების სომხურ მთარგმანშიც აქ ორი განსხვავებული ტერმინი იქმნებოდა გამოუყენებელი¹.

ამგვარადვე, საყურადღებო გარემოება ირკვევა ქრთილეულის ძველი ქართული სახელების საშუალებით. თუ დაბადების ბერძნულ მთარგმანში შოლოდ *ხორდუმ*, „ჰე კრითე“, ლათინურში *hordeum*-ი და სომხურშიც *მარტო ფაჩი*, „ჰასიქ“, „ჰე კრითე“, ქართველ მთარგმნელს ამავე მცენარისა და მარცვლის აღსანიშნავად ორი განსხვავებული ტერმინი, „ქრთილი“ და „ქერი“, მოეპოვება.

¹ დაბადებაში ნახმარი ხორბლეულის ქართული ტერმინილიცა ერთი იმ ვარიანტებია, განია, რომელიც ქართული მთარგმნისათვის გამოუყენებელი დედნის გამოკვეთის საშუალებას ვვაძლევს.

ამ საყურადღებო ფაქტებსა და დაკვირვებას უნდა შემდეგი მოსაზრებაც დაერთოს. არსებული, ჩემთვის ამ ეამად მისაწვდომი, სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით, არ ჩანს, რომ ბერძნულში „სიტოს“ და „პვროს“-ი ისევე, როგორც ლათინური frumentum და triticum-ი მნიშვნელობით ერთიერთმანეთისაგან მკაფიოდ განსხვავებული ყოფილიყვნენ და თვითოეული მათგანი ხორბლეულის მხოლოდ ერთი, გარკვეული ჯიშის, ანდა სახეობის აღმნიშვნელი ყოფილიყოს, ქართულში-კი, როგორც დაერწმუნდით (იხ. აქვე გვ. 347 და 349), „იფქლი“ და „დიკა“ პურეულის სრულებით სხვადასხვა ჯიშში იყო და არის ეხლაც.

ამასთანავე „იფქლი“, როგორც უკვე განმარტებული გვექონდა, შენოდგომის სათესლე ჯიშს წარმოადგენდა, „დიკა“ კი დღევ გაზაფხულისას. ამგვარად, ქართულს შემოდგომისა და გაზაფხულის ხორბლეულის-თვის ცალცალკე სახელები ჰქონდა იმდენად, რამდენადაც თვით სათესლეც განსხვავებულ ჯიშებს წარმოადგენდა. იგივე სურათი გვეშლება ქართილეულის ქართული სახელების განხილვის დროსაც.

ცნობილია, რომ განვითარებული აგრონომიული ტექნიკისა და მეცნიერების მქონებელ რომაელებსა-კი ხორბლეულის შემოდგომისა და გაზაფხულის ჯიშებისათვის triticum-ი მოეპოვებოდათ სახელად, რომელსაც ემატებოდა განსხვავებისათვის განმარტება „ზაფხულისა“, aestivum, ანდა „ზამთრისა“ hibernum-ი. მაგრამ მათ ჯიშების აღსანიშნავადაც გააჩნდათ განსაკუთრებული სახელები, როგორც მაგ. ქართილეულისათვის ექვსწკრივისათვის აქვს „ჰექსასტიზონ“-ი, ორმწკრივისთვის „დისტიზონ“-ი, ან და სადაურობის მაუწყებელი სახელები.

ძველ სომხურში, როგორც დაერწმუნდით, მხოლოდ „ცორეან“-ი იყო ხორბლეულის სახელად და ახალ სომხურშიც იგივე ვითარება დარჩენილა.

სომეხთა ცნობილ მეცნიერს ალი შან-ს თავის „Հայրենասէ, կամ Հայկական բուսաբանութիւն“, „სომხურ ბოტანიკა“-ში ხორბლეულის ჯიშებისა და სახეობათა მხოლოდ შემდეგი, მისთვის ცნობილი, თუ გაგონილი სახელები მოეპოვება. ხორბლეულს „სკრესიან“, „აშენცან“-ი და „ჭარჩუნან“, „გარგნცან“-ი ეწოდებო (ალი შანის სომხ. ბოტანიკა, ვენეტიკის 1895 წ., გვ. 24). ორსავე შემთხვევაში, რასაკვირველია, იგულისხმება „ყიჩხან“, „ცორეან“, ხორბალი. „აშენცან“ უდრის ძველ სომხურს „აჯანსი“, „აშენანი“-ს და შემოდგომისას ჰნიშნავს. ლორე-ფამბაკის სომხობა ეხლა თურმე „აჯანსი“ (sic) „აშლანი“-ს ხმარობს (იხ. მ. თუმანიანის ქვემოდასახ. ნაშრომის გვ. 108). ხოლო „გარგნცან“ ძველ სომხურ „ყარჩუნსი“ „გარჩანანი“-ს ეთანასწორება და გაზაფხულისას ეწოდება. თანამედროვე სომხურში, ზანგეზურის მცხოვრებნი „გარჩანანი“-ს ხმარობენ (იხ. აქვე, გვ. 369).

ამ ზოგადი, გაზაფხულ-შემოდგომის ხორბლად, დანაწილების გარდა თანამედროვე სომხურ აგრონომიულ მწერლობაშიც სხვა სომხური ტერმინები არა ჩანს. *Մ. Քուլման ხան*-ის, მ. თუმანიანის სპეციალური, სწორედ სომხური პურეულის შესახებ, გამოკვლევა „*կուკուიერական բուսաբանութեան գիտիչները Հայաստանում*“ „*სულტურულ მცენარეთა ასწვრივი სარტყლები*

1 მაგამ იხ. ჰგომთ ამ გარემოების გამომვლავნებელი გარემოებაც.

სომხეთში“, რომელიც სომხეთის სახ. უნივერსიტეტის შიშის 1929 წ. № 5-შია დაბეჭდილი, რომ ვადაიკითხვით და ხორბლეულის შესახებ იქ მოყვანილი ცვლაცნობები ვადაშინჯით, ვერსად პურეულის ძველი ორი სახელის, სომხის „ცორენ“-ისა და ასლის „ჰაქარ“-ის გარდა, ვერც ერთ სომხურ სახელს ვერ იპოვით. იფქლს, ანუ დოლისპურს, Tr. valgare Vill.-ს იქ „*ჭაჭილ ყიჩხ*“ „*ფიფქ ცორენ*“-ი ეწოდება (იხ. გვ. 107-109), რაც რუსულსა და ევროპულ მწერლობაში მიღებული „რბილი ხორბლ“-ის სიტყვა-სიტყვის თარგმანს წარმოადგენს. თავთუხის სახელად ნახმარია „*ჭაჭილ ყიჩხ*“, „*ცორენ ცორენ*“ (იქვე 110-111), რაც მაგარ ხორბალსა ჰნიშნავს და Tr. durum-ის, ანუ მაგარი ხორბლის სიტყვა-სიტყვითივე თარგმანია.

პურეულთა შორის სომხეთში საკმაოდ გავრცელებულია „დიკა“-ც. რომელსაც 1700-2400 მეტრის სიმაღლის არეზე მრავლად სთესენ უმთავრესად სევანის, გოქჩის ტბის, ჩრდილო-დასავლეთის სანახებში, ელჩრეკოსახტის მანდორზე, იქითგან მისხანის ხეობით ალაგიოზის აღმოსავლეთის ფერდობების აღწევს. სოლო ფამბაკის ხეობითგან მოყოლებული ჯაეხეთის სახელმწიფოს აქამ ზანგეზურისა და დარალაგიოზშიც გვხვდება (იქვე, 109-110) — ამგვარად საკმაოდ დიდი ასპარეზი უკავია.

ამისდა მიუხედავად ვასაოცარია, რომ სომხურს „დიკა“-სთვის თვით საკუთარი სახელი არ ჰქონია. მ. თუმანიანი „*սպარსական ყიჩხ*“ „*ქარსკიან ცორენ*“-ს უწოდებს (იხ. „*სულტურულ მცენარეთა ასწვრივი სარტყლები სომხეთში*“, სომხურად, გვ. 199-110), რაც სომხურად „*სპარსულ ხორბლ*“-ს ნიშნითში, სომხურად, გვ. 199-110), რაც სომხურად „*სპარსულ ხორბლ*“-ს ნიშნითში ნავს და, უმეველია, ეავილოვისა-გან შემოღებული რუსული და ლათინური სახელის „*персидская пшеница*“-ს და Tr. persicum-ის სიტყვა-სიტყვის თარგმანს წარმოადგენს.

დოლისპურისა, დიკისა და თავთუხის სხვადასხვა სახეობათა აღსანიშნავადაც თანამედროვე სომხურში თურქულ-„თათრული“ სახელები, „*ხაჩა*“, „*სარგ-ბულდა*“, „*ყარაყულჩგ*“ და სხვა სახელები ყოფილა გავრცელებული (იქვე, 108-111). თვით რუსული სახელები-კი, „*კომიტა*“ და „*დამბინჯებული*“ „*გალვალოს*“-ი შეუთვისებიათ (იხ. გვ. 106 და 109), რომელიც „*დოლისპურის*“-ისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი.

ფიქრობ, რომ საქმის ნამდვილი ვითარება მაინც არც ისე უმეტო უნდა იყოს სომხურშიც, როგორც მ. თუმანიანისა და ალი შანის მიხედვით. ბათა მიხედვით ადამიანს ეჩვენება. სომეხ აგრონომებმა რომ ამ საკითხს უბრუნებანი ყურადღება მიაქციონ და ხალხში არსებულ სახელების ველდამპირი უბრუნებანი გროვებას შეუდგენ, ზოგიერთი სომხური ტერმინები შესაძლებელია აღმოჩნდეს მაგრამ მაინც ხორბლეულის ნამდვილი სომხური ნომენკლატურის შედარებით სამცირე უცილობელი ფაქტია.

თურქულ-„თათრულსა“ სახელები უმთავრესად თავთუხის სახეობათა და სხვადასხვა სახეობათა მოეპოვება, ჯიშების აღსანიშნავად-კი, რამდენადაც *ՄԱՅԻՔԻ*-სახასიათებლად მოეპოვება, ჯიშების აღსანიშნავად-კი, რამდენადაც *ՄԱՅԻՔԻ*-ში მოთავსებულ ნაშრომებითგანა და ვ. მენაბდე ს. მონაგრაფითგან სან, საგანგებო სახელები თითქოს არ უნდა გააჩნდეს.

ყოფილებს. ბრალი ამ შემთხვევაში მართო აგრონომებს არ ადევთ. ამ პრობლემის ისტორიის სისრულისათვის მაინც საჭიროდ მიმაჩნია მოკლედ მოვიყვანო ყველაფერი, რაც-კი კულტურულ მცენარეთა სადაურობის შესახებ საქართველოში რამე გამოქვეყნებულა, რა თქმა უნდა, იმას გარდა, რაც ზევით აქა-იქ, სათანადოდ ადგილას უკვე მოყვანილი გვქონდა.

§ 1. ქართული პურეულის სადაურობის შესახებ არსებული მოსაზრებანი

უნდა ითქვას, რომ კულტურულ მცენარეთა სადაურობის საკითხი საქართველოში სრულებით შემთხვევით წამოიჭრა. სათესლე ფირმის Haage et Schmidt-ისაგან პროფ. ნ. ვაეილოვმა მიიღო ხორბლეულის თესლი, რომელსაც სახელად ეწერა „Persischer Weizen“, ე. ი. სპარსული ხორბალი. ამ პურეულის შესწავლის შემდგომ, პროფ. ვაეილოვმა იგი ცალკე ჯიშად გამოყო და თირმისგან მიღებული სახელივე უწოდა. ამგვარად გაჩნდა Tr. persicum Vavilovi-ს, ე. ი. „სპარსული ხორბლის ვაეილოვ“-ის სახელწოდება, რომლის სამშობლოდ სპარსეთი იქმნა მიჩნეული. პროფ. პ. ჟუკოვსკი-მ ეს ხორბლეული დაწერილებით შეისწავლა და გამოარკვია, რომ „სპარსულ ხორბლ“-ად წოდებული პურეული იგივე ქართული „დიკა“-ა. ამგვარად დაიბადა ახრი „დიკა“-ს სადაურობის შესახებ. ვაეილოვისაგან მიღებული სახელის მიხედვით, იგი თითქოს სპარსული ხორბლეული უნდა ყოფილიყო და, მამასადამე, სპარსეთითგან შემოტანილი გამოდიოდა საქართველოში.

„დიკა“-ს გულდასწომი შესწავლამ-კი პროფ. პ. ჟუკოვსკი დაარწმუნა, რომ „დიკა“ უმთავრესად ამიერ-კავკასიაში, კერძოდ საქართველოშია გავრცელებული და სპარსეთში ის არ ჩანს, მაინც-და-მაინც იშვიათი უნდა იყოს. ამგვარად, ირკვეოდა, რომ თირმას შეცდომა უნდა მოსვლოდა და სადაურობა აერია.

„დიკა“-ს ყველა ბოტანიკური თვისებების შესწავლის შემდგომ, პ. ჟუკოვსკიმ გამოარკვია, რომ ქართლში მიწისმოქმედი „დიკა“-ს გაზაფხულის სათესლედ სთვლის, იმ დროს როდესაც დოლის-პური შემოდგომის სათესლედ ითვლება (იხ. მისი „Персидская пшеница в Закавказье“. Труды по прикл. Ботанике и Селекции, Т. 13-й, 1922-1923 წ., вып. 1, 50). ჟუკოვსკის ეგონა, რომ დიკა შემოდგომისა უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ადგილობრივი პირობების გამო შემდგომი უნდა მოსპობილიყო, რათგან გაზაფხულის დიკას, ვითარცა უფრო ადრეულსა და ყინვის გამძლებს, შემოდგომის სახეობისათვის უნდა ეჯობნაო (იქვე, 53). ეს ახრი, როგორც დაერწმუნდებით, სწორე არ არის.

დიკის სადაურობაზე ჟუკოვსკის საბოლოო დასკვნა ასეთია, რომ იგი ან მცირე აზიის, ან და ამიერ-კავკასიის ადგილობრივი ჯიში უნდა იყოს და აქეთგან შეტანილი ჩანს სპარსეთშიცაო (იქვე, 57).

შემდეგ დიკის შესახებ სპეციალური პატარა მონოგრაფია გამოქვეყნებული აქვს ა. ათაბეგოვა-ს, რომელიც სხვათა შორის ამ პურეულის წარმოშობის პრობლემაზეა დასაყრდენი. მას ამ საკითხის გადასაწყვეტად ნ. კეცხო-

ველისაგან მიწოდებული ცნობების გარდა, რომელიც მე-XI სს-ზე აღინიშნა ქ. შ. არ ყოფილა, სხვა არაერთი საბუთი არ მქონია, მაგრამ მაინც გამოთქმული აქვს ახრი, რომ დიკა საქართველოში უმთავრესად დროითგან უნდა ყოფილიყო გამოყოფილი.

ცდების შემდგომ ათაბეგოვას გამოერკვევია, რომ დიკა პურეულის ყველაზე სწრაფი ჯიშია, რაც რასავერთეულია, ამ ხორბლეულის დასაუღებელ ღირსებას წარმოადგენს, შეტადრე შთა-სვლეულისათვის. გარკვევით მას დიკის სადაურობაზე არაფერი აქვს ნათქვამი, მაგრამ ზემოთხსენებლის მიხედვით საფიქრებელია, რომ მასაც იგი სპარსულად ან შიანთა (იხ. А. И. Атабекова-ს ნაშრომი „Материалы к монографическому изучению нового вида культурной пшеницы Triticum persicum Vav. Труды по прикл. Ботан. и Селекции. Т. 15, 1925 წ. ლენინგრადი, გვ. 162-163 და 192-192).

ნ. კეცხოველი თავის საკუთარ ნაშრომში იმავე ცნობებს ეყრდნობა, რომელიც ათაბეგოვისათვის მოუცია. მისი სიტყვით, ის ვარაუდობს, რომ დიკა საქართველოსა და მისი მიდამოების გარეშე ჯერ არსად არის წამახი, გვიან ქრებიანებს მის ენდებურობას ჩვენი მხარისათვის“-აო. (მასალები კულტ. მცენ. ზონალ. 10).

კულტ. მცენარეულობის უმაღლესი ხარისხის საქართველოში დახასიათებისას მასვე აღნიშნული აქვს: „ყოველ ამ ხარისხის კულტურულ მცენარეულობას დიდი რასიული მრავალფეროვანება ახასიათებს“-ო. ამიტომ დიკის სამშობლოდ სპარსეთის მიმაჩნეველ პიპოთესის საწინააღმდეგოდ, ნ. კეცხოველი გამოიქმნა აქვს ახრი, რომ ე. წ. Tr. persicum Vav. წარმოშობის ადგილი ჩვენს მხარე უნდა იყვეს, ცხადია, რის დახასიათებლად ცალკე შრომა საჭირო“-ო (იქვე, გვ. 24 და 25).

დიკის სადაურობის შემოიყვანილ მოსაზრებას ე შენაბდევ იზიარებს და ამისათვის შემდეგი საბუთიც აქვს დასახელებული. მისი სიტყვით „დიკა პური“-სათვის აკად. ვაეილოვ-ის მიერ შემოღებული სახელი „სპარსული ხორბლეული“ მაინც-და-მაინც „მთლად მარჯვე სახელი არ არის, რათგან Tr. persicum-ს სპარსეთში თითქმის არ სთესენ, ამნიარადვე სხვა მეზობელ ქვეყნებშიც, მაგ. დაღესტანსა, აფხაზეთსა და სომხეთში, დიკა ფართოდ არ არის გავრცელებული. ამიტომ ამ პურეულის კერად უნდა საქართველო, სახელდობრ, მისი მთავრეთი იქმნეს მიჩნეული“-ო (Mat. по науч. геогр. საქ. Закавказ. Грузии. 188). ა. ათაბეგოვისაგან შედგენილი დიკის ისტორია ე. შენაბდევ დაზეერებლად არ მიმაჩნია (იქვე, გვ. 188-189).

1929 წ. გამოქვეყნებულ საერთო ნაშრომში შენაბდევსთან ერთად ლ. დუკაპრელევიჩიც დიკის წარმოშობელ არედ საქართველოს აღიარებს. ხოლო იგივე საქართველოში კავკასიონის მთავარი უსულტბილის ზღის სივლით, რათგან სწორედ დიკის შთელი მრავალსახეობაც იქაა წარმოადგენილი და მისი ყველაზე უფრო გავრცელებული დამახასიათებელი სახეობაა v. turanorum მდ. ტბა დიკაც იქვე მოიპოვებო (И. Дендрелевич и В. Мизабаде, К изуч. полев. культ. Зап. Грузии. I. Рача, გვ. 231).

ნ. კეცხოველი ფიქრობს, რომ „დოლისპურის სხვადასხვა სახეობა, *Tr. vulgare Vill. var. erythrospermum Körn., var. nisturum Al., var. lutescens Al., var. farrugineum Al.* და სხვა... ჩვენში ძველთაგანვეა მოტანილი“ (მასალები კულტ. მცენ. ზონალ, 25). მან არ იცოდა, რომ „დოლისპური“ ქართულ უძველეს წერილობით ძეგლებში არც-კი გვხვდება, რომ მე-V ს-შიც-კი ქ. შ. ხორბლეულის ამ რბილი ჯიშის აღსანიშნავად „იფქლი“ იხმარებოდა. მაშასადამე, ცხადია, რომ „დოლისპური“ არ შეიძლება „ძველთაგანვე“ მოტანილი ყოფილიყო.

ასევე მსჯელობს ნ. კეცხოველი სენეთში გავრცელებული „კვეცენ“-ის შესახებ. მისი აზრით, პურის სენური „კვეცენ“-ის „სახელწოდება ერთხელ კიდევ ადასტურებს, რომ მრავალი პურის ჯიშები საქართველოში დიდი ხანია მოტანილია, მე-7 საუკ. ქრისტ. ერამდე. ჩვენმა წინაპრებმა, უძველესი, სიტყვასთან ერთად მოიტანეს ის საგანიც, რასაც გამოხატავდა ეს სიტყვა“-ო (მასალები კულტ. მცენარეთა ზონალობის შესასწავლათ კავკასიონზე 10).

როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდებით, „კვეცენის“ შესახებ მაინც-ღა-მაინც ამის თქმა არ შეიძლება.

ასლების საქართველოში არსებობის დამამტკიცებელ საბუთად ნ. კეცხოველს მე-XIX ს. დამდევის იოანე ბატონიშვილის ცნობის გარდა სხვა არაფერი მოეპოვებოდა (იხ. „მასალები კულტ. მცენ. ზონალ. 10).

სხეებს-კი ასლთა კულტურის საქართველოში ადგილობრივობისა და სიძველის საკითხის გადასაწყვეტად, ისტორიული ცნობების მაგიერ, სხვა მოსაზრებები აქვთ წამოყენებული. მაგალითად, ლ. დეკაპარელევიჩი და ვ. მენაბდე ფიქრობენ, რომ *Tr. Timopheevi*, ე. ი. „მახა“, საქართველოს ხორბლეულთაგან ფრიად ძველი სახეობა უნდა იყოს. ამის ერთ-ერთ საბუთად მათ ამ პურეულის მოკრფვის წესიც მიაჩნიათ. რაქაში წინათ, ლეჩხუმში-კი ეხლაც ამ ხორბლეულს განსაკუთრებული ხის მაკრატლით ჰკრეფენ (იხ. აქვე, გვ. 365). მათი აზრით ასლს რაქაში დოლის პურმა და თათუხმა აჯობა და გვლდენ შტედტის იმ ცნობაზე დამყარებით, რომ ზანდურს ხულუგოზე ნაკლებად სთესდენ, ისინი ფიქრობენ, რომ ეს ბრძოლისა და ზანდურის თანდათანობითი განდევნის პროცესი უკვე მე-XVIII ს. ყოფილა.

ლ. დეკაპარელევიჩისა და ვ. მენაბდეს *Tr. dicoceum*-ები, ანუ „მახა“ საქართველოსთვის ენდემურ პურეულეზად მიაჩნიათ, ძველი კულტურის ნაშთადაც სთვლიან (К изуч. полев. культ. Зап. Гру-зии I, 236).

გ. აბესაძეც ამტკიცებს, რომ მახა და „ზანდური საქართველოსათვის ენდემურია. საქართველოს გარეშე იგი ჯერჯერობით არსად არ არის ნახული. ვფიქრობთ, რომ მისი წარმოშობის ადგილიც საქართველო უნდა იყოს“-ო (იხ. „ხორბლის აბალი სახის *Triticum Timopheevi Zhuk*-სა და საქართველოში მისი გავრცელების შესახებ“, ცალკე ამონაბეჭდის გვ. 65).

თავის ნაშრომის ბოლო ნაწილში ავტორი ამ საკითხს კვლავ უბრუნდება და აქ უფრო გარკვევით აქვს თვით წარმომშობელი ადგილის სახელიც აღნიშ-

ნული. მისი სიტყვით, „შეგვიძლია ეთქვას, რომ ზანდური—*Tr. Timopheevi Zhuk*—(საუბარი ორმარცვლიანაზეა, რომელსაც როგორც დავრწმუნდით, ქართულად ზანდური-კი არა, მახა ეწოდება) სწორედ აქ, კავკასიონის ქალთებზე წარმოიშვა და მის წარმოშობაში ასლების სხვა ჯგუფებმა (მათ შორის ერთმარცვლიანაში) მიიღეს მონაწილეობა. ზანდურს ხომ თითქმის ისეთივე ადგილი უკავია ერთმარცვლიანასა და ორმარცვლიანას შორის, როგორც დეკს—*Tr. persicum Vav.* უკავია *Tr. vulgare* და *Tr. durum*-ის შორის და ისე, როგორც *Tr. persicum*-ის წარმოშობის ადგილათ მთავარი კავკასიონი უნდა ჩაითვალოს... ასევე ზანდურისათვისაც მხოლოდ ეს მხოლოდ მთავარი კავკასიონი უნდა ჩაითვალოს წარმოშობის ადგილად“-ო (იქვე, გვ. 67).

თავთუხის სადაურობისა და ჩვენში გაჩენის ხანას არავინ შეშფობია. თუ იმ აზრსაც გაეიხსენებთ, რომელიც ლ. დეკაპარელევიჩს გამოთქმული აქვს ლომის შესახებ (იხ. აქვე, გვ. 368), უკვე ყველაფერი გვეცოდნება, რაც-კი აქამდე კულტურულ მცენარეთა სადაურობისა და გაჩენის დროის შესახებ დავწეროლა.

ბერძნულ-ქართული უძველესი წყაროებითგან თავ-თავის ადგილას მოყვანილი ცნობები ცხად-ყოფენ, რომ ამაზე ითასი წლით და გაცილებით უფრო უწინარესი ცნობების მოყვანაც შეიძლება, ამ საკითხის სხვა თვალსაზრისით გაშუქებისათვისაც კიდევ არა ერთი საშუალებაც არსებობს. ამიტომ, ყველაზემონათქვამის შემდგომ, წინათ არსებული აზრების კრიტიკული განხილვა ზედმეტი იქნებოდა.

კულტურულ მცენარეთა სადაურობისა და შემოსულობის გზის მიგნებას მცენარეულობის სახელების ენათმეცნიერული ანალიზი და ამ ტერმინების სადაურობის გათვალისწინება საგრძნობლად მშველის და აადვილებს, ამიტომ ჩვენი კულტურული მცენარეების ამ საკითხის გასაშუქებლადაც სწორედ ამ სახელების ეტიმოლოგიაც უნდა განვიხილოთ.

§ 2. კულტურულ მცენარეთა სახელების ანალიზი მცენარეთა სადაურობის პრობლემათან დაკავშირებით

თავ-თავის ადგილას ბრინჯისა, სიმინდისა, ლომისა, კანუის და მანის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი (იხ. აქვე, გვ. 372-381, 3 2-184, 3-6, 391-396), ამიტომ ეხლა უმთავრესად საკვები მცენარეებისა და სელის სახელები-ღა გვაქვს განსახილველი. მთავარი ყურადღება ბუნებრივად ხორბლეულსა და ქობულულს ექმნება მიპყრობილი.

A. პურეულის სახელები

პურეულის სხვა ერთა სახელებსაგან ქართული სახელები, „იფქლი“ და „დიკა“, სრულებით განსხვავდებიან: არც ერთი მათგანი სხვა რომელსაზე ენაზე არსებულ სახელს არ უდგება და უძველესი ორივე ძველის-ძველი ქართული სახელი უნდა იყოს მცენარეულობისათვის.

ამავე დროს ხორბლის ეს სივრცე სახელი „კუეცენ“ გასაოცრად მიაგავს პურეულის გერმანულ სახელს Weizen „უეცენ“-ს რომელსაც გერმანულ დიალექტებსა და ინდოევროპულ ენებში ბევრი თვისტომი გააჩნია. მაგალითად: გუთურად ხორბლეულს hvaites „ჰვატეას“-ი ეწოდებოდა და თეთრ მარცვალსა ჰნიშნავდა. ბრეტონულშიც პურეულს gwiniz „გუინიც“-ი ერქვა, ხოლო gwenn „გუენ“-ი თეთრსა ჰნიშნავდა. ლიტოურადაც არსებობს ეს სიტყვა, ვითარცა შენათვისები, და მხოლოდ რიცხ. kwietys-ად გამოითქმის, მრავ. რიცხვი-კი არის „kwiecziai“ (იხ. V. Hehn Kpf. u. Ht. გვ. 556). მაშასადამე ცხადი ხდება, რომ „კუეცენ“-ი უნდა გერმანულ ენებში გავრცელებულ ხორბლეულისა და თეთრი მარცვლის აღმნიშვნელ სახელთან იყოს დაკავშირებული და იქითგან უნდა მომდინარეობდეს.

მაგრამ, ვისგან და რა გზით უნდა იყოს პურეულის ეს სახელი სივრცეში შემოსული? უეჭველია, ამ ტერმინის სათავე უნდა გუთების ერთ-ერთი ტომთაგანის დიალექტში ვეძიოთ. მაგრამ სივრცეს პირდაპირ გუთებისაგან ამ ტერმინის შეთვისება, რა თქმა უნდა, არ შეეძლოთ. ხოლო, რაკი ევროპის ჩრდილო-დასავლეთის ტომებთან სივრცეს უშუალო დამოკიდებულება არ შეიძლება ჰქონოდათ, ამიტომ, ცხადია, რომ ამ ტერმინის გარდამოცემელი შუამავლნი უნდა ყოფილიყვნენ. ასეთ შუამავლებად ოსებს ვერ ვიგულისხმებთ, რათგან ოსურად ხორბალს maniau, „მანაუ“ ერქვა (გვლდენშტედტის Reisen, II, 540).

სივრცესა და გუთებს შორის ასეთ მახლობელ შუამავლებად უფლება გვაქვს აბხაზ-ჩერქეზთა ტომები მივიჩნიოთ, რათგან გულდენშტედტისა და კლაპროთის ჩანაწერებიდან ჩანს, რომ ყაბარდოულად, აბხაზურად და ჩერქეზულად ხორბალს 1773 წ. „გოდ“ ერქვებოდა („Gods“: Reisen, II, 531. „Godz“: Voyage, II, 397 და 426).

ყაბარდოულად პურეულს ეხლაც ასევე, „გოდ“-ი ეწოდება (იხ. ლოპატინსკის Русско-кабардинский словарь, 139), აბხაზურად-კი, უსლარის ცნობით, ეხლა „აჩარაზ“-ს ხმარობენ.

საფიქრებელია, რომ „გოდ“ უნდა წინანდელი „გეოდ“-ისაგან იყოს წარმოდგარი, რომლის მსგავსი ფორმის ძველ ანარეკლს რაქული „გეაწა“ უნდა წარმოადგენდეს.

თუ სივრცის „კუეცენ“-სა და რაქულ „გეაწა“-ს ერთის მხრით გერმანულს „უეცენ“-ს, გუთურს „ჰვატეას“-სა და სხვა ზემომოყვანილ ფორმებს, მეორეს მხრით ჩერქეზ-ყაბარდოულ-აბხაზურს „გოდ“-ს შევადარებთ, ცხადი შეიქმნება, რომ სივრცის ამ გერმანული სიტყვის უძველესი ფორმა აბხაზურ-ჩერქეზ-ყაბარდოულზე უძველესად დაუცავს.

ამგვარად, ირკვევა, რომ „კუეცენი“ სრულებით სამხრეთითგან არ არის ქართველებისაგან მოტანილი, არც ისეთი ძველი შენაძენია, როგორც ნ. კეცხოველს ეგონა, არამედ ჩრდილოეთითგან მომდინარეობს და სწორედ იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ ძველი საქართველოს და გერმანული ტომების კულტურული ურთიერთობის უტყვი მოწმეა.

„კუეცენი“ სივრცეში დოლისპურის აღმნიშვნელია, ეს ჯიშ-კი საქართველოში უხსოვარ დროითგან იყო ცნობილი „იეტლის“ სახელით, რომლის ასარეკლი სივრცეშიც არის დატული (იხ. აქვე, გვ. 317). ამიტომ საფიქრებელია, რომ „კუეცენისა“ და „გეაწა“-ს სახელთან ერთად ჩრდილოეთითგან დოლისპურის რომელიღაც, მაშასადამე საქართველოში უცნობი, სახეობა შემოსულია. მომავალში სასურველია გამოიკვინოს, თუ სახელდობრ რომელი სახეობა უნდა ყოფილიყო?

რას ჰნიშნავდა თავდაპირველად „ახლი“, იმას ვარდა, რა მნიშვნელობაც მას უკვე უძველესი დროითგან მიანიჭებელი ჰქონდა, ვერ არ ვიცით. არც ერთ სხვა ენაში ხორბლეულის ამ ჯიშს ასეთი სახელი არ ეწოდება და ამის გამო ეს ტერმინი ნამდვილ ქართულ სიტყვად უნდა ვიყენაო.

Tr. durum-ის, მაგარი პურეულის, ქართული სახელის „თათუბი“-ს სადღესობის გამორკვევას ის გარემოება აძნელებს, რომ ასეთი სახელი ამ ჯიშს არც ერთი საქართველოს შეზომლად მკვთოვრები ერის ენაში არა ექნა. სომხურში მ. თუმანიანი ამ ხორბლეულის სახელად „კარბე ვიხს“, „კარბე კორენ“-ს ჰხმარობს (იხ. „სიცილიკის რეისის რეპერტუარის კოპიის ჯაქასთან“-ს სომხეთის სახ. უნივერსიტეტის შიამის 1929 წ. № 3-ითგან ამონაბეჭდის გვ. 110), რაც ხალხური სახელი არ არის, არამედ შიის ლათინური ბოტანიკური სახელის უბრალო თარგმანს წარმოადგენს, რითგან ზემომოყვანილი სომხური სახელიც „მაგარ ხორბალს“ ჰნიშნავს.

ხალხში თეთრ თავთუბს თურმე „დენაჯარ და“-ს, ანდა „ზარდა“-ს ეძახიან (იხ. იქვე). მაგრამ ეს სახელიც სომხური არ არის, არამედ სპარსული „ზარდა“-ა, რომელიც ყვითელსა ჰნიშნავს და თურქ. „თათარა“ შირისაც არის ამავე ჯიშის თეთრი სახეობისათვის გავრცელებული.

თურქ-„თათრებსაც“ თავთუბისათვის განსაკუთრებული სახელი ითქმის არ აბადიანთ, არამედ ხორბლის ჩვეულებრივ სახელს „ბულდა“-ს ჰხმარობენ. მხოლოდ თეთრ, წითელ და შავ სახეობათა განსასხვავებლად თურქების აღმნიშვნელ თურქულ სიტყვებს ურთავენ ხოლმე წინ: „აღ-ბულდა“ თეთრ თავთუბს ეწოდება, „ყარ-ბულდა“ წითელ თავთუბს და „ყარა-ბულდა“ შავ თავთუბს (იხ. იქვე).

ხორბლეულის აღსანიშნავად არც თურქულსა და არც სომხურში „თათუბი“, გინდა „თავთუბი“ არ იხმარება: ამგვარად საქართველოს მესობულ ერთი შირის პურეულის ტერმინად „თათუბი“ არა ჩანს.

თათუბის გავრცელებულობის არეების ზემომოყვანილმა მიმოძიებამ-კი (იხ. აქვე, გვ. 371-371) დაგვარწმუნა, რომ ამ მარცვალის კულტურა საქართველოში სამხრეთ-აღმოსავლეთის გზით უნდა იყოს შემოსული. ამიტომ იქვე უნდა ვეძიოთ ამ ტერმინის კვალიც. მაგრამ თათუბი ხორბლეულის სახელად იმ მიწა-ვედით ამ ტერმინის კვალიც. მაგრამ თათუბი ხორბლეულის სახელად იმ მიწა-ვედის მკვიდრთ არ უჩანთ და ამიტომ ვერჯერობით მიმოძიებთ უნდა დაგვამო-ყოფილდეთ.

تاتوك tatuk თათუკ, თათუბ ოსმალურად გემოსა ჰნიშნავს (იხ. Zenker-ის Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch, 243). აქეთგან ნაწარმოები ზედსართავი სახელი „თათუხი“ ხომ არ არის ქართული „თათუხი“. ამ შემთხვევაში ტერმინი პურეულის ამ ჯიშის ღირსების, „ვემრიელი“-ს, აღმნიშვნელი იქმნებოდა¹.

ბ. ქრთილეულისა, დანარჩენ საკვებ მცენარეთა და სე-ლის სახელების სადასურობა

ქრთილეულთაგან უძველეს სახეობად და ტერმინად ქრთილი უნდა იქმნეს ცნობილი და მთავარი მნიშვნელობა ამ სიტყვის ეტიმოლოგიის გამორკვევისა აქვს.

„ქ რ თ ი ლ ი“-ს ეტიმოლოგიის ძიების დროს უნდა გათვალისწინებული გვექნდეს, რომ შესაძლებელია „ლ ი“ ფორმანტი იყოს, მაშინ ძირად დაგვარჩება „ქ რ თ ი“, რომელსაც, თავდაპირველად, უქვევლია, შუაში ხმოვანი ექმნებოდა. მონათესავე სიტყვების გახსენებისას შესაძლებელია აღამიანს „ქ ე ი რ ი თ ა“ მოაგონდეს, რომელიც, საბაბს განმარტებით, „თევზთ კვერცხი“-ს სახელი იყო (ლექსიკ.) და არის ეხლაც.

ქვირითასთან დაკავშირებით გასახსენებელია, რომ არსებობს ტერმინი „აკვრტი“ „აკვირტი“-ც, რომელიც, საბაბს მოწმობით „გურტი“-ს სახითაც ყოფილა დაცული და რომელნიც „ვაზის კუკური“-ს აღმნიშვნელი სიტყვები ყოფილან (იხ. ლექსიკ.) და ეხლაც არიან.

ამგვარად, „ქრთი“ და „ქვირით“, „აკვირტი“ კომპლექსები წაყოფის ცნების ვამომხატველად ვეველინებოიან. ამიტომ იზადება ახრი „ქრთილი“ თავდაპირველად ნაყოფიერი მცენარის აღმნიშვნელი სიტყვა ხომ არ იყო? ასე-თუ-ისე, ქართულის გარეშე ასეთი სახელი არ ჩანს და ამით მისი ქართულობა თავისდა-თავად წყდება.

¹ ხორბლეულის ჯიშთა სომხურ სახელებს შორის აღიშანს მოყვანილი აქვს *ქირ* „დირ“, რომელიც მისი განმარტებით დიდმარცვლიანი ხორბლეულია და შშრალ ადგილებში იზრდება. მასვე მიეწესება აგრეთვე „*ქიოსის*“, „ზრაინ“-იო (სომხ. ბოტანიკა, 624).

აჭაროანს შირახორიანის მიხედვით განმარტებული აქვს, რომ „დირ“ ვაშში ხორბლეულის ერთი ჯიშის სახელია, რომელსაც მსხვილი მარცვლი აქვს და ჩვეულებრივ კარგი მოსავალი სცოდნია (იხ. *საქს. გასათ. რაიონის*, გვ. 275). ამის შემდგომ სწორედ გასაოცარია რომ *ქ. თუქანიანს* ხორბლეულის ამ ჯიშის შესახებ არც რაიმე ცნობა მოეპოვება, არც სახელი აქვს მოყვანილი (იხ. მისი „კულტ. მცენარეთა ასწერივი ზოდები სომხეთში“, სომხურად, გვ. 107-112).

საჭაკ ამატუნის განმარტებით-ი თანამედროვე სომხურში არსებობს სიტყვა *ქირ, ქირ* „დირ“, „დვრ“ რომელსაც თურმე სასიამოვნოს მნიშვნელობა აქვს (*საქს. რაიონის*, 116).

რკი არც აღიშანსა უა არც აჭაროანს „დირ“-ის ჯიშის შესახებ არაფერი აქვთ ნათქვამი, ამ პურეულის რაობაზე მსჯელობა, რასაკვირველია, ძნელია, მაგრამ მაინც სასურველია სომეხ აკრონომებს გამოერკვიათ, აქ ხომ თათუხის სომხურ სახელთან არა გვაქვს ს-ქმე? ასეთი ახრი იპიტომ გვებადება, რომ, როგორც „დირ“-ი სასიამოვნოსა ჰნიშნავს, ისევე „თათუხი“ გემრიელს. აქ ხომ თურქული სახელის სომხური თარგმანი არ არის? ამას გარდა „დირ“-ი აღიშანის მოწმობით მშრალი ნიადგის ხორბლეული უნდა იყოს და თათუხიც, რომელიც ცნობილია, ცხელი, დაბალი არეს მცენარეა.

უქვევლია, „ქერი“ „ქრთილ“-ის ბოლომოკვეცილი ფორმა უნდა იყოს შხოლოდ „ქერ“-ს პირველ ორ თანხმოვანს შორის არსებული ხმოვანი აქვს დაცული. ამასთანავე სამწერლობო ქართული „ქერ“-ის შესატყვისად ქართულს „გვარი“ მოეპოვება, ე. ი. ა-ხმოვნიანი ფორმა. პირველ ორ თანხმოვანს შორის „ა“-ს არსებობას სომხური *ყარქ* „გარი“-ც ადასტურებს.

ამგვარად „ქრთილ“-ის უფრო პირვანდელი ფორმაც პირველ ორ თანხმოვანს შორის აგრეთვე ხმოვნიანად უნდა ვიგულისხმოთ ისევე, როგორც პირველი თანხმოვანიც თავდაპირველად მავარი უნდა ყოფილიყო და მისი პროტოტეული გაასპირატების პროცესი შერმინდელ მოვლენად არის საგულისხმებელი, ა-ხმოვნიანი დიალექტის ამ სიტყვის ო-ხმოვნიანი დიალექტის შესატყვისობაში პირველი ხმოვანიც შესაფერად უნდა ყოფილიყო შეცვლილი.

ყურადღების ღირსია, რომ უკვე კლასიკოსთა აღნიშნა ქართულ ქერსა და ვერმანულ Gerste-ს, სომხურ *ჭარქსა* და ისურ *Khur*-ს შორის საცდელად კავშირი (იხ. Voyage II, 532). ხოლო თავის დროზე პროფ. პიუბ შშაშაშა ჰერის სომხურ, ბერძნული და ვერმანული სახელების სადასურობა სიტყვად მოიხსნა (Arm. Gram. I, 432). პროფ. ბრაუნმა კვლავ სცადა ვერმანული Gerste ქართულ ქერიან დიალექტებში, მაგრამ მისი სახელობა ვერმანისტებს დამაჯერებლად არ მიუღწევიათ.

პროფ. W. Prellwitz-ს თავის „Etymologisches Wörterbuch“-ში ბერძნული ქერის აღმნიშვნელი სიტყვებთან უქვევლად *ყარქ* „ქრთილ“ აქვს მიიხსენებული და ამის ბოლო-მოკვეცილ ფორმად სოფლის აქვს „ქარი“-ს.

ქერის ამ ბერძნული სახელის ეტიმოლოგიის შესახებ სპეციოლისტთა შორის თანხმობა არ არსებობს. პრელვიც-ს „ქრთილ“ ძველ-ვერმანულ „გერსტა“-სა და თანამედროვე „გერსტე“-ს ისევე, როგორც ლათინურ hordeum-თან ერთად *ghr-zh*-საგან მოიხსნა წარმომდგარად. ძირია *ghers*, ძველი ინდური *hrs*, ლათინური *horrere*-ო. ამავე ავტორის აზრით, ასეთი სახელი თითქოს ქერის მარცვლის იმ დამახასიათებელი თვისების გამო იყოს წარმომდგარი, რომ მას კილი მარცვალზე მაგრად აქვს დაკავშირებული (იხ. Prof. Dr. W. Prellwitz, Etymologisches Wörterbuch, 2 Aufl. 1905 წ. გვ. 844).

ვითარცა ისტორიკოსს, ენათმეცნიერების სიმფლობელში უჭრა ბერძნულება, მით უმეტეს ისეთ კარგად შესწავლილ დარგში, როგორც ინდო-ევროპული ენათმეცნიერებაა. ამიტომ ჩემი მიზანი ზოგიერთი მოსაზრების გამოთქმაა, რომელიც ეგების ამ საფულისხმო საკითხის მომავალ მკვლევარს გამოადგეთ.

პროფ. ბრაუნმა არ იცოდა რომ ქერზე უძველესი ფორმა ქართულში „ქრთილი“-ა და შედარებითი შესწავლის დროს საფუძვლად სწორედ ეს სიტყვა უნდა იყოს გამოყენებული. ხოლო, თუ შესაძარბლად ამ უძველეს სახელს ევოლუტობ, ქართული „ქრთილი“-სა და ბერძნული „ქრთილ“-ს შევსების უარყოფა ძნელია.

ბერძნულს მხოლოდ ბოლოკიდური მარცვლი „ლი“ აქვს საყოველთაო და „ი“ ხმოვანიც „რ“-სა და „თ“-ს შუა მოუქცევია.

ქართველებსაც ასლები, როგორც ეტყობა, უხსოვარი დროითგან სცოდნიათ. მათი სახელებიც ადგილობრივი ჩინან და ზოგიერთი სახეობაც, როგორც გამოირკვა, მხოლოდ საქართველოში მოიპოვება.

თავი მესამე. საქართველოში გამკაცლებული ხორბლეული და ძრთილეთულის ჯიშების გაჩენის დაახლოებითი ქრონოლოგიური განსაზღვრა

რაც-კი საქართველოში კულტურულ მცენარეთა სიძველესა და ხნიერებაზე თქმულა და დაწერილა, უკვე მოყვანილი გვექონდა (იხ. იქვე, გვ. 392—395). დამაჯერებლობა ამ დებულებებს, როგორც ვიცით, არა აქვს, რათგან მთელი მსჯელობა შემთხვევით ცნობებზე არის დამყარებული და ამის გასაშუქებლად არსებული უძველესი წყაროები, როგორც დავრწმუნდით, გამოყენებული არ ყოფილა.

ამ საკითხის გამო თანხმობა იმ აგრონომ-მკვლევართა შორისაც არ სუფევს, რომელთაც-კი კულტურულ მცენარეთა ხნიერებაზე საქართველოში რაიმე დაუწერიათ. მაგალითად, პირადად ვ. მენაბდეს დიკის გაჩენის ხანის შესახებ გარკვეული აზრი არ უნდა ჰქონდეს, მაგრამ მაინც სხვებს (საფიქრებელია ათაბეგოვას და ნ. კეცხაიელის) არ ეთანხმება. მას ნათქვამი აქვს: „ურთად შესაძლებელია, რომ *Tr. persicum* Vav. არც ისეთი ძველი წარმოშობილობისა იყოს. ხოვან (სურამის ქედზე) ის ცნობილია „ახალ თესლი“-ს სახელით (Mat. in uscu. geogr. khén. znakov Vost. Gruzii, 189). აზრი დამთავრებული არ არის, მაგრამ, როგორც ეტყობა, ავტორი ფიქრობს, რომ, რაკი დიკა ახალ თესლად იწოდება. ამიტომ ხორბლეულის ეს ჯიში საქართველოშიც ახალი უნდა იყოს და არა ძველი.

ეს საკითხი და მოსაზრება მართლაც საყურადღებო და მნიშვნელოვანია და, სანამ მისი დამაჯერებელი განმარტება არ მოიძებნება, დიკისა, პურეულისა და ქრთილეულის სხვა ჯიშების ქრონოლოგიას სათანადო საფუძველი არ ექმნება. ამიტომ ხორბლეულისა და ქრთილეულის ჯიშების ხნიერების საკითხის განხილვაში, ჯერ „ახალ-თესლი“-სა და „ძველ-თესლის“ გამონათქვამების შინაარსი უნდა ვავიკოთ.

§ . ტერმინების „ახალთესლი“-სა და „ძველთესლი“-ს რეალური მნიშვნელობა

ქრთილეულზე მსჯელობის დროს (იხ. იქვე, გვ. 374-375) დავრწმუნდით, რომ ქართველი მიწისმოქმედი ქრთილეულს „ძველ-თესლად“ და „ახალ-თესლად“ ჰყოფს. იქვე აღნიშნული გვექონდა, რომ ეს დანაწილება მარტო ქრთილეულისათვის-კი არ არსებობდა, არამედ ხორბლეულისათვისაც. აქედ. გვლ. დენ შტედტსაც ჰქონდა უკვე 1772 წ. თავის დაკვირვებაში ჩაწერილი, რომ დიკის ახალთესლიც ეწოდებოდა.

პურეულის ორ ჯგუფად, ახალთესლად და ძველთესლად, დანაწილება თანამედროვე საქართველოშიც ყოფილა შეჩინილი. ეს გარემოება ვ. რეხვი-შვილის ცნობითგანაც ირკვევა. ამ ცნობაში, რომელიც სტუდ. ნ. რეხვი-შვილის ხელით მივიღე, ვ. რეხვი-შვილიც რაკის პურეულს „ძველი პურის სახე-ჯიშ“-ად და „ახალი პურის ჯიშებად“ ჰყოფს.

ამასთანავე საგულისხმო და მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ „ძველი პური“-ს ჯიშად მას „იფქლი“ აქვს დასახელებული, „ახალი პურის“ ჯიშად-კი „დიკა“. როგორც უკვე ნათქვამი გვექონდა (იხ. იქვე, გვ. 375), მოსალოდნელიც იყო, რომ ეს სწორედ ასე უნდა ყოფილიყო.

ხოლო განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია, რომ „ახალთესლად“ წოდებული „დიკა“ გაზაფხულის თესლია, „ძველ-თესლად“ შიჩნეული „იფქლი“-კი შემოდგომის თესლი იყო.

ქრთილეულის რაიბის განხილვის დროსაც, დავრწმუნდით, რომ აქვს-მწკრივა ქრთილეულს, ანუ ქრთილს, ეხლაც ხალხში „ძველთესლი“ ეწოდებისევე, როგორც ორმწკრივას, ანუ ქერს, „ახალთესლი“ ჰქვიათ. (იხ. იქვე, გვ. 373). უკვე ს. ორბელიანსაც ჰქონდა თავის ლექსიკონში განმარტებული, რომ „ქრთილი“ შემოდგომის თესლს წარმოადგენდა, „პური“ კი აღმზაზაფხულისას.

ამგეარად, ხორბლეულისა და ქრთილეულის ამ დანაწილებაში სრულებით მტკიცე და შეკეთარე პრინციპი არის საფუძვლად დადებული: ძველთესლად შემოდგომის ჯიში იწოდება, ახალთესლად-კი გაზაფხულის ჯიშია მიჩნეული.

ამ საგულისხმო ფაქტის მიხედვით სრული უფლება გვაქვს დავსალოთ, რომ ქართველი მიწისმოქმედისათვის შემოდგომის სათესლი ძველი წესი დ.ჯიში ყოფილა, გაზაფხულის ჯიში-კი ახალი.

აქ გასაკვირველიც არაფერია, რათგან უკვე კოლუმელს აქვს ნათქვამი, რომ¹ საუკეთესოდ სწორედ შემოდგომის სათესლი იყლებოდა და რომ გაზაფხულის, მიწისმოქმედთაგან საბოვიურად „ტრინესტრ“-დ წოდებული სათესლები მხოლოდ ცივისა და თოვლიანი ქვეყნებისათვის იყო გამოსადეგი, სადაც ზაფხული ნოტიო იცისო.

ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება, კოლუმელს საზოგადოდ ამტკიცებს, რომ ზომიერ-ჰაევიან ქვეყნებში პურეული ყოველთვის უნდა შემოდგომაზე, ზამთრის წინ დაითესოს (De re rustica lib. II, cap. IX)².

¹ „adhuc de satione autumnali loquimur; hanc enim potissimam ducimus. Sed est et altera, cum cogit necessitas: trimestrem vocant agricolae. Ea locis preglida ac nivosis, ubi aestas est humida et sine vaporibus, recte committitur“ (De re rustica, lib. II, cap. IX).

² „robusta trumenta semper ante hiemem sibi debent in regionibus temperatis“

თუმცა გადამწყვეტი მნიშვნელობა საყანურის თვისებასა ჰქონდა და იმ კუთხის ჰაეაზე იყო დამოკიდებული, სადაც პურეული ითესებოდა, მაგრამ ბერძნებიც პურეულს ყოველთვის შემოდგომაზე სთესდენ ხოლმე. რომაელებიც უფრო ხშირად შემოდგომის ნათესსავე რჩებოდნენ, რათა უფრო უკეთესად და სწრაფად იზრდებოდა (Orht Getreide Paulys R—E VII, 1340).

Oick-ს აღნიშნული აქვს, რომ საბერძნეთში უძველეს კულტურულ მცენარედ იყო Triticum vulgare Vill. ე. ი., ქართული ტერმინები რომ ვიხმართ, „იფქლი“ და „დოლის-პური“, შემდეგ „ასლი“ და ექვსმწკრივა ქართილული „ქრთილი“. „ორმწკრივა“, ანუ ქერი დისტიქონის ჯიში, მერმე ჩნდება და გალლიითგან შედის იტალიასა და საბერძნეთშია (იხ. Ackerbau: Paulys R-E 1. Band, 1894 წ. გვ. 261-262).

მარცვლეულთაგან გავრცელებული იყო აგრეთვე ფეტვი (Rispenhirse) *zářka*; ანუ *μυλίνη, milium*, ე. წ. Panicum milaceum L., იმისდა მიუხედავად რომ ეს მცენარე ჰომიროსს მოხსენებული არა აქვს (იქვე, I, გვ. 262).

იტალიაშიც გაზაფხულზე ითესებოდა უმაჯრესად ფეტვი, სელი, ორმწკრივა ქერი, ოსბი (Linse) და სხვა (Oick Ackerbau: Paulys R-E I, 283).

მაშასადამე, ჩვენი დასკვნა, რომ ქარაველი ერისათვის შემოდგომის ნათესი უფრო ძველი წესი იყო, გაზაფხულის-კი ახალი, მცდარი არ უნდა იყოს.

§ 2. ხორბლეულისა და ქრთილეულის ტერმინოლოგიის „ახალისა“ და „ძველის“ ქრონოლოგიური განსაზღვრა

მაგრამ, როგორ უნდა გავიგოთ ამ შემთხვევაში გამონათქვამები „ძველი“ და „ახალი“? ამ საკითხის გადაწყვეტას, რასაკვირველია, უაღრესი მნიშვნელობა აქვს მემინდერეობის კულტურისა და ეკონომიკის ისტორიისათვის საქართველოში.

საქმარისია გავითვალისწინოთ, რომ „ძველთესლად“ წოდებული „იფქლი“ და „ქრთილი“, ისევე როგორც „ახალთესლად“ სახელდებული „დიკა“ და „ქერი“ უკვე დაბადებისა და სახარების უუძველეს ქართულ თარგმანებში, ე. ი. მე-V ს-შივე, გვხვდება, რომ ნათელი შეიქმნეს, თუ რამდენად შესცდებოდა ადამიანი „ახალი“ რომ ქრონოლოგიურად იმ საზომით განეზომა, როგორც ეს სიტყვა ამ ფამდ და ჩვეულებრივ გვესმის ხოლმე.

ცხადია, მაშასადამე, რომ „ახალთესლი“ დიკა და ქერი სულ ცოტა 1500 წ-ით და, რა თქმა უნდა, საუკუნეებით გაცილებით უფრო ხნიერი ჯიშები ყოფილა, თუ-კი მე-V ს. ძეგლებში დიკაცა და ქერიც ჩვეულებრივ სიტყვებად გვევლინებიან.

ამგვარად, „ახალთესლი“ სრულებით ახალი არ ყოფილა, არამედ თესლის ძველის-ძველი ჯიში გამოდის. ამიტომ უმჯობესია, რომ „დიკა“ და „ქერი“

შხოლოდ „იფქლი“-თან და „ქრთილი“-თან შედარებით შესაძლებელია რომ ახალ თესლად იქმნენ მიჩნეულნი. სუნაირად, ანუ უფრო ზედმიწევნით რომ ითქვას, ამ შემთხვევაში იმ უძველესი ხანას ტერმინოლოგიის ნაშთთან ვუაქვს საქმე, როდესაც, წინათ არსებულ იფქლისა და ქრთილის შემოდგომის ჯიშებს გარდა, პირველად გაზაფხულის ჯიშები, დიკა და ქერიც, შემოღებულ იქმნა: შხოლოდ ამ უროთაგან მოყოლებული შესაძლებელი იყო, რომ იფქლსა და ქრთილს, ყოთარცა თესლის წინასწარ ჯიშებს, ძველთესლის სახელი სწოდებოდათ, ხოლო დიკა და ქერი ახალთესლად მოეწიათ.

§ 3. „იფქლის“, „დიკისა“ და გაზაფხულის ბორბლეულისა და ქრთილეულის ჯიშების გაჩენის ხანა

იოველის I¹¹¹-ის ქართულ თარგმანში ისევე, როგორც ბერძნულ ტექსტიც ხორბლეულის ორი სახელი მოგვეპოება: „იფქლი“, რომელაც ბერძნულ ტექსტის „სიტოს“-ს უდრის, და „დიკა“, რომელიც უფროსად ეთანანსწორება.

იქ, სადაც პურეულის ეს ორი ჯიში დაპირისპირებული არ არის და ერთი ამ ორთაგანია დასახელებული, სივამ ბერძნული „პეროს“-იც „იფქლად“ არის ქართულად გადმოთარგმნილი, რათგან „იფქლი“, სეციოდურის გარდა, ზოგადი მნიშვნელობაც ჰქონდა, მერმინდელი ხორბალის მსგავსად. ჩვენ რომ იფქლისა და დიკას ბერძნულ ზედმიწევნით შესატყვისობათ გამოარკვევად სწორედ ისეთი ადგილების თარგმანს აქვს მნიშვნელობა, სადაც პურეულის ორივე ჯიშის სახელია ერთად მოყვანილი.

მაშასადამე, ბერძნულ „ხიგოს“-ს ქართულელები „იფქლს“ შესატყვისისად სთვლიდნენ. პეროს-ს-კი „დიკა“-ს თარგმნიდნენ. თუ ამას გავითვალისწინებთ, შესაძლებელია ეს დიკის არსებობის ქრონოლოგიის გამოსარკვევადაც გამოვიყენოთ.

ცნობილია, რომ დაბადებისა და სახარების თარგმანზე უძველესი ქართული ძეგლი ჯერჯერობით არ მოგვეპოება. ამის გამო ქართული ძეგლების მიხედვით ჩვენი დაკვირება მე-V ს. ქ. წ. ხანს ვერ სცილდება. ამხე უწინარესი ვითარების გამოსარკვევად-კი მკვლევარმა ბერძნულ-ლიონურ წყარებს უნდა მიჰმართოს.

სანამ ბერძნული და ქართული ტერმინოლოგიის შესატყვისობა გამოარკვეული არ იყო, ბერძნული ცნობების სრული რწმუნითა და ზედმიწევნითობით გამოყენება შეუძლებელი იყო, ეხლ-კი, მას შემდგომ, რაც ზემოთხსენებულ თაყში (იხ. აქვე, გვ. 345-348 და 371-372) ხორბლეულისა და ქრთილეულის ისევე, როგორც დანარჩენი მცენარეულობის ბერძნული სახელების ძველი ქართული შესატყვისობა სრული სწორობით გამოარკვეული ვუაქვს, ბერძნული ძეგლების ცნობათა შინაარსის გაგებასაც უკეთესად შევძლებთ და სათანადოდ გამოვიყენებთ საშუალებაც გვექმნება.

სამწუხაროდ, ქსენოფონტეს მხოლოდ სომხეთისა და ქანეთის ერთი ნაწილის ხორბლეულისა და ქრთილეულის შესახებ მოეპოვება დასაყრდნობი ცნობა. ორივე ეს ცნობა უკვე მოყვანილი გვექონდა (იხ. აქვე, გვ. 387 და 388), მაგრამ ერთის მხრით ასლის არსებობის ხანის განსაზღვრის მიზნით, მეორეს მხრით ღომის საკითხთან დაკავშირებით. ამ უამად-კი იგივე ცნობები იფქლისა და დიკის შესახებ ქრონოლოგიური ფაქტების მოსაპოვებლად გვინტერესებს.

სამხრეთ-დასავლეთ სომხეთში, რომელიც ტაოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით მოსამზღვრე მალლობი ქვეყანა იყო, ბერძნებს უნახავთ საკვებ მარცვლეულთაგან „პუროს“, „კრაია“ და „ოსპრია“. „პუროს“, როგორც ვიცით, დიკას უდრის. ზამთარში ცივსა და დიდთოვლიან ამ ქვეყანაში მართლაც გაზაფხულის ხორბლეულის ჯიში იყო კიდევაც უფრო მოსალოდნელი, ვიდრე შემოდგომისა. ქსენოფონტე იმ წვეულობის აღწერილობაშიც, რომელიც სომხეთში ამ დაუბატოებელ სტუმრებისათვის გაუმართიათ, ისევე „პუროს“-ისა და ქერის პურს ასახელებს.

უქველია, ტაოსა და მის დასავლეთით მდებარე ისპირ-ქანეთის მალლობი ტერიტორიაც ამგვარადვე დიკის გავრცელების არედ უნდა ვიგულისხმობთ.

პირველი, ქანეთის მოსინიკთა ტომის თემში, რომელიც ტრაპიზონის მახლობლად, ოდნავ სამხრეთ-დასავლეთით, მდებარეობდა, ქსენოფონტე ხორბლეულითგან „სიტოს“-სა და „ძეა“-ს ასახელებს. პირველი ამათგანია. როგორც ვიცით, იფქლსაც ჰნიშნავს სპეციალურად, ზოგადად-კი პურეულსაც, მეორე კიდეც ასლს უდრის.

თუმცა ზღვის რბილი და თბილი ჰაერის გავლენის წყალობითაც, მოსინიკების მიწაწვალზე, ვითარცა შავი ზღვის სამხრეთის სანაპირო ზოლში. პურეულის შეკვრის ჯიში, იფქლი, მოსალოდნელი იყო და ქანების ამ ტომის კონსერვატულობის გამოც აქ ხორბლეულის უქველესი კულტურის, იფქლისა და ასლის. ბატონობაც არაფერს გასაოცარს არ წარმოადგენს, მაგრამ მაინც, „სიტოს“-ის ორმაგი მნიშვნელობის გამო ზემომოყვანილი ცნობის მიხედვით უფლება არა ვვაქვს დავასკვნათ, რომ მოსინიკებს მაშინ მხოლოდ შემოდგომის ჯიშის პურეული, იფქლი, ჰქონდათ. შესაძლებელია „სიტოს“-ი იქ ზოგადი, შემკრებლობითი, მნიშვნელობით იყოს ნახმარი და, საკუთრივ იფქლს გარდა, ქსენოფონტეს დიკაც ჰქონდეს ნაგულისხმევი.

მაგრამ დიკა რომ ქანეთშიც უნდა ყოფილიყო გავრცელებული, ანის დამტკიცებელი საბუთი ეხლაც არის დაცული. ამ საკითხის გასაშუქებლად განსაკუთრებით ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ ხორბალს თანამედროვე ქანურშიც-კი, რომელშიც სიმინდის გაბატონებას (იხ. 5. მარჩის Из поездки в Турецкий Лазистан; ИАН, 1910 წ. გვ. 616). საფიქრებელი იყო. მისი კვალი უნდა მოესპო მაინც „დიკა“ ეწოდება (გ. გ. 139).

ეს ფაქტი იმის მომასწავებელია, რომ ძველად, სიმინდის გავრცელებამდე, ქანეთშიც იფქლზე მეტად დიკა უნდა ყოფილიყო გაბატონებული.

ამგვარად, დიკის არსებობის თაობაზე ქ. შ.-ი მე-V ს-ზე სულ ცოტა ათასი წლით უწინარეს მაინც უნდა ეთავულისხმობთ.

მაშასადამე, ეხლა უკვე სრული უფლებით შეგვიძლიან ვთქვათ, რომ „ახალთესლი“ დიკა და ქერა მართლაც ჰეელის-ქეელის ჯიშები ყოფილა და ორივე მხოლოდ იფქლსა და ქრთილიან შედარებით არიან ახალი.

ზემოდასახელებულმა ფაქტმა ამგვარად დავაჩვენა, რომ თავდაპირველად ქართველ ერსა და მიწისმოქმედს ხორბლეულისა და ქრთილეულის მხოლოდ შემოდგომის ჯიშები ჰქონია.

ეს დასკვნა სწორედ ბუნებრივადვე გვეჩვენება, თუ შევივანებთ, რომ ქართველები უძველეს ხანაში ცხელი ქვეყნის მკვიდრნი იყვნენ.

ამ გარემოების გათვალისწინება, პურეულისა და ქრთილეულის ახალი, გაზაფხულის ჯიშების, დიკისა და ქერის, გაჩენის საგულეებელი ხანის მოგებასაც შეგვაძლებინებს. ქართველ მიწისმოქმედს გაზაფხულის ჯიშების სათესის აუცილებლობა უნდა ეგრძნო, რომ ასეთი ჯიშების შერჩევა-შემუშავება საზრუნავი გახდომოდა. ამის აუცილებლობა-კი ქართველებისათვის მიწაწვლისა და ჰაერის პირობებს უნდა იმ დროს ეგრძნობინებია. როდესაც იძულებული შეიქმნენ თავიანთი პირველადი თბილ-ჰაერის ტერიტორია მიეტოვებინათ და ჩრდილოეთისაკენ, მთაგორიან და მალლობ მთიანეთზე დასახლებულიყვნენ.

მაგრამ დიკის ჯიშის გაჩენის განსაზღვრა ცოტა უფრო ზედმიწევნითაც შეიძლება, ქართველთა და მათი მონათესავე ტომები ვეღანი ერთად არ დამრულან: მე-VII ს. ქ. წ. ქართველთა მხოლოდ უკანასკნელი ტალღა წამოვიდა კავკასიისაკენ: მანამდე საუკუნეებით უწინარეს სხვა მონათესავე ტომები არიან წამოსულები.

„დიკა“ რომ ტომთა იმ პირველი დაძვრა-გაღმოსახლების ხანაში უკვე ყოფილიყო, მაშინ პურეულის ეს გაზაფხულის ჯიში, უქველია, ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრებ ქართველთა მონათესავე, ზერქეს-ჩანან-ლუნდ-ლევების ტომებსაც უნდა ჰქონოდათ. შევსწავრთა ცნობებით-კი იმიერკავკასია დიკის გავრცელების არე არ არის.

აქეთგან უნდა დავასკვნათ, რომ „დიკა“, ვითარცა გაზაფხულის განსაკუთრებული ჯიში, იმ ხანაში უნდა იყოს შექმნილი, როდესაც ზერქეს-ჩანან-ლუნდეთა ტომები უკვე დიდი ხანია კავკასიის ქვეს იქით იყვნენ გადასულნი. ამიტომ „დიკა“ ქართველ ტომთა უკანასკნელი ტალღის დაძვრის შემდგომ. ე. ი. ქ. წ. მე-VII ს. მომდევნო ხანაში უნდა იყოს შექმნილი.

„იფქლი“-ს დასაწყისი საუკუნეთა წყვილიდში იკარგება. მაგრამ რბილი ხორბლის სეანური სახელი „კმეცენ“ი შედარებით ახალი შეთვისებულია.

სეანურს „კმეცენ“-ისა და რაჭულს „გეაწა“-ს ჩრდილოეთითგან, შორეული გუთებისაგან სხვათა საშუალებით შეთვისება, რა თქმა უნდა, მხოლოდ იმ ხანი-თგან შეეძლოთ, როდესაც გუთები სკანდინავიითგან დაიძრნენ და სამხრეთში, კარპატებში და დუნაის აუზის მიწაწყალზე დასახლდნენ, თავიანთი სამეფო და-არსეს და მეზობელ სარმატთა ტომებიც დაიმორჩილეს. როგორც ცნობილია, სარმატთა ტომებს ამ დროს ჩერქეზებიც ეკუთვნოდნენ.

ეს ვარემოება საშუალებას გვაძლევს დაახლოვებით ის ხანაც განვსა-ზღვროთ, როდესაც სეანურსა და რაჭულს „კმეცენ“-ისა და „გეა-წა“-ს შეთვისება შეეძლოთ: ამ ხანას მე-II-ე საუკუნეზე უწი-ნარეს ქ. შ., ცხადია, ვერ ვიგულისხმებთ, არამედ მე-III და IV სს-ში, 370 წლამდე, როდესაც გუთების სამეფო ჰუნებმა გაანადგურებეს.

თავი მეოთხე. კულტურულ მცენარეთა უმდაკრებიტი სამეურნეო მნიშვნელობა

§ 1. კულტურულ მცენარეთა უმდაკრებიტი მნიშვნელობა საქართვე-ლოს მეურნეობაში

საქართველოს საეკლესიო მეურნეობაში არსებულ კულტურულ მცენარეებს, რა თქმა უნდა, ყველას ერთნაირი მნიშვნელობა არ ჰქონია. ქვეყნისა და ერის კეთილდღეობისათვის უპირატესობა, რასაკვირველია, საკვებ მარცვლეულობას ენიჭებოდა: ყველას ხორბლეული და ქრთილეული მიუძღოდა წინ.

საგარეო ვაჭრობის თვალსაზრისით-კი საქართვე-ლოს ეკონომიკისათვის უაღრესი მნიშვნელობა სელსა, კანაფსა და ბამბასა ჰქონდა. როგორც თავის დროზე, „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ სათანადო ადგილას, დავრწმუნდებით სელის ქსოვი-ლები საქართველოთგან მე-VI ს-ითგან მოყოლებული ქ. წ. მე-XIII ს-მდე ქ. შ. და მომდევნო ხანაშიც უცხოეთშიც გაჰქონდათ და სელი საქართველოს მეურნეობის მთავარ საექსპორტო საგანს წარმოადგენდა. ხოლო ისტორიულ ხანაში საქართველოს აღებმიცემობისათვის კანაფისა და ბამბის ქსოვილების მნიშვნელობის შესახებაც ამ წიგნის ვაჭრობა-მრეწველობის შესახებ ნაწილში გვექმნება საუბარი. ამიტომ სელისა, კანაფისა და ბამბის კულტურის ღირებუ-ლებზე საქართველოს ეკონომიკისათვის აქ სიტყვის გაგრძელება საქირო არ არის.

უნდა კიდევ აღვნიშნო, რომ არქ. ლამბერტის ცნობით, მე-XVII ს. ბრინჯის კულტურასაც საექსპორტო მნიშვნელობა ჰქონია და ეს მარცვლეული მაშინ თურმე უცხოეთშიც, ოსმალეთში მაინც, გაჰქონდათ. ამჟამად ჯერ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება და მხოლოდ შემდეგში, ახა-ლი წყაროების აღმოჩენის შემდგომ, გამოიკვება, მე-XVII ს-ზე უწინარეს, ძვე-

ლადაც, ჰქონდა ბრინჯს საექსპორტოდ გასაცავი, თუ მისი კულტურის ასპარე-ზის სიერცე მხოლოდ საქართველოს საკუთარი მოიხონებულების დაკმაყოფილე-ბას ახერხებდა?

როგორც აღნიშნული გვქონდა, ხალხის კვებისათვის უმთავრესი მნიშვნე-ლობა ხორბლეულსა და ქრთილეულს ჰქონდა მნიშვნელოვანი. ამის გამო ქვეყნის ეკონომიკამ ქრთველ მიწისმოქმედს რამოდენიმე ამოცანა წამოუდგინა, რომლის გადაწყვეტილიც მას წარმატება არ შეეძლო. ერთ ამოცანათაგანს ბერეულის გამძლე ჯიშის შექმნა წარმოადგენდა.

საუკუნეთა განმავლობაში წარმოებული შერჩევის წყალობით რბილი ხორბლის, დილის პურის ჯიშის უძველესი სახეობა, „იფქლი“, ქართველ მიწისმოქმედს დამატარებელ მცენარეულობასთან ბრძოლა-ში გამძლე პურეულად უძობავია. ესლამა ადგილობრივი მო-სახლეობა იქ, სადაც ქრთული საკვები მცენარეების ეს ძველის-ძველი წარმო-მადგენელი მეურნეობაში შერჩენილია, იფქლს, როგორც დავრწმუნდით, შუბად აქვანებს ამ ძვირფასი თვისებისათვის და თანამედროვე მკვლევართა საკონტროლო შემოწმებაშია და საცდელშია დათესსამაც ქარ-თველი მიწისმოქმედის ეს შესჯავრი საკვებობი გაამართლა (იხ. აქვე კვ. 386).

მეორე ამოცანას ახალი გეოგრაფიული პირობისდა მიხედვით მარცვლეუ-ლის მეურნეობის მთელი სისტემის შეცვლა-შესწორების აუცილებლობა უარ-ნახებდა.

როდესაც ქრთველი ტომები იძულებული გახდნენ თავიანთი წინამდელი მწაწყალი მიეტოვებინათ და ჩრდილოეთისაკენ წამოსულიყვნენ, რომ აქ ამიერ-კავკასიასა და შავიზღვის სანაპირო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე მოკლებულსათუბი და დასახლებულიყვნენ, ამ ახალ ქვეყანაში მათ წინამდელთან შედარებით მიწა-წყლისა და პურის ძალზე განსხვავებული პირობები დახვდათ.

მთავარ განმასხვავებელ ვარემოების ქვეყნის მთავარი ნაწილია და ბევრგან მაღალი მდებარეობა შეადგენდა, რომლის წყალობითაც იქ ცივი და თოვლიანი ზამთარი სუფევდა. ეს ვარემოება თბილ პი-ვის მიჩვეული ქრთველებსაგან ახალ პირობებთან შეგუ-ებას მოითხოვდა: მეურნეობის მთელი სისტემა, რომელიც, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე კვ. 427), შემოდგომის ნათესებზე აზო და მჭარებული, უნდა სათანადო შესწორებულიყო. შერე გამოცდილების ქრთველი მიწისმოქმედი მალე უნდა დაერწმუნებინა, რომ ამ ახალ სამუშა-ლოში შემოდგომის ნათესები არამცოთ ყველგან გამოსადგვი არ იყო არა-შედ რომ ზოგან სრულდებოდა სახარალო ხდებოდა ადამიანისათვის.

ცხადია, რომ ამ ახალ პირობებში იფქლი ვითარცა შემოდგომის ჯიში, ყველ-გან არ გამოადგებოდა, რათგან, ხანგრძლივი სუსხიანი ზამთრის გამო, მის თესვს სიცივის ატანა არ შეეძლო. მართალია, შემოდგომის ნათესი აღწულ ჯიშს წარმოადგენდა, რათგან მოსავალი უფრო ადრე შეიფლებოდა, მაგრამ უკეთეს იყო ხორბლეული უფრო გვიან შემოსულიყო, ვიდრე შემოდგომისზე დაუბილი მარცვალი ზამთარში ყინვას ვაფუქებინა და ნათესი მომკლარიყო.

28. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. IV.

დასავლეთ საქართველოში სხვა რაიმე მარცვლეულის კულტურაც უნდა ყოფილიყო, რომ ადამიანს თავისი თავის გამოყვება შესძლებოდა. ასეთ მარცვლეულად ფეტვი და ქურიმა ყოფილა.

ფეტვი აღმოსავლეთ საქართველოშიც-კი იყო გავრცელებული, სადაც უმთავრესად ხორბლეულის კულტურა იყო გაბატონებული. მაგრამ ბუნებრივია, რომ აქ ფეტვს მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონოდა და, ვითარცა პურეული, ნაკლებად ყოფილიყო მიღებული, მაგრამ მაინც ყოფილა მე-XVIII ს-შიც-კი. გვლდენშტედტ-ს აქვს აღნიშნული, რომ მთელ ქართლ-კახეთში ხორბლის პურსა სჭამდენ (gegohren Waizenbrod) და ძალიან იშვიათად აგრეთვე ფეტვის პურსაც (Hirschenbrod), რომელსაც თორნეში აცხობენო (Reisen, I, 369).

კახეთშიც ადამიანის საჭმელად ხორბალი მოჰყავთ ჩვეულებრივ და უფრო ნაკლებ ფეტვიცაო, ნათქვამი აქვს იმაზე გერმანელ მეცნიერს (Reisen, I, 371).

ხოლო დასავლეთ საქართველოში მე-XVIII ს-შიც-კი სულ სხვა ვითარება ყოფილა. ამ მხრივ საგულისხმოა, რომ, იმავე გვლდენშტედტის სიტყვით, ოკრიბას, სალორთქიფანიძის, სამიქელაძის და ვაკეს ღომსა და ფეტვის გარდა არაფერს სთესდენ¹ (Reisen, I, 309).

სანამ ღომი შემოვიდოდა, ცხადია დასავლეთ საქართველოში ფეტვი და ქურიმა უნდა ყოფილიყო რიონის აუზის დაბლობ ზოლში უმთავრესად გაბატონებული.

თუ გავიხსენებთ, რომ ძველად ფეტვი სხვა ბევრ ქვეყნებშიც ფართოდ იყო გავრცელებული, ზემოაღნიშნული გარემოება სრულებით არ გვეუცხოვება.

ფეტვი, Milium, ანუ ბერძნული χείρα, და ქურიმა panicum-ი ესპანიის იბერთა საყვარელი საჭმელი ყოფილა იმგვარადვე, როგორც კელტებსაც ძალიან ჰყვარებიათ. ილირიის სანაპიროს მთებში მოსახლე კელტ-ილირიელთა ნარევი ტომი აპოდებიც, სტრაბონის სიტყვით, ასლითა და ფეტვით იკვებებოდნენ (Σαίτη αὐτὸν χείρα καὶ πικρὰ ρεφάσιον: lib. VII cap. 5, § 4).

აღმოსავლეთში აღაძონელნიცა და სარმატებიც თურმე ამითვე იკვებებოდნენ, სარმატთა ტომებისათვის პლინიუსის მოწმობით ეს მარცვლეული მთავარ საკვებს წარმოადგენდა (Sarmatrum quoque gentes hac maxime pulte aluntur: Plin. 18,100). ელიანის სიტყვით, მეოტიელნი და სარმატები უმთავრესად ფეტვსა სჭამდენ.

შავი ზღვის სანაპიროზე მობინადრე ერებს შორისაც ყველაზე უფრო საყვარელი საჭმელი ქურიმა ყოფილა მიჩნეული (Plin. 101: Ponticae gentes nulum panico praeferunt cibum).

ჰენ-ის მიერ თავმოყრილ (იხ. Kpf. u. Ht. 569-57,) ძველ ბერძენი და რომაელთა ავტორების ცნობებითგან ჩანს, რომ ესპანიის იბერთა ქვეყნითგან მოყოლებული მეოტიის ზღვის მიდამოებსა და იმიერკავკასიაში მცხოვრებ

¹ ... Sätet man ausser Gomi (Panicum Italicum) und Hirse nichts“.

სარმატებამდე, თვით შავი ზღვის სანაპიროზე მობინადრე ტომებითურთ, მთელი ხალხის საყვარელსა და ბევრგან მთავარ საკვებსაც სწორედ ეს ფეტვი და ქურიმა შეადგენდა.

მაგრამ ფეტვსა (milium) და ქურიმს (panicum), ძველ სამეგრეთისა და რომის ბევრ სხვადასხვა სანაპიროზე ეტანებოდნენ¹. ამ მარცვლეულს ოჩნაირად ხმარობდნენ: პურადაც აცხობდენ და ფაფადაც ჭარშავდენ. პურად გამომცხვარს ცხელ-ცხელს სჭამდენ, რათგან თბილი უფრო გემრიელი ყოფილა. ხოლო რძით გაკეთებული მისი ფაფა წუნ-უღებელ საჭმელად შიშნდა კოლუმელისა ც-კი (De re rustica, lib. II, cap. IX).

ფეტვი (milium) და ქურიმა (panicum) გაზაფხულის თესვად ითვლებოდა. კოლუმელის სიტყვით, მარტის დამლევისათვის უნდა ყოფილიყო დათესილი. მისი მოყვანა მიწისმოქმედისათვის ხელსაყრელად იყო მიჩნეული, მას მხოლოდ ხშირი გათოხნა სჭირდებოდა (De re rustica, lib. II, cap. IX).

ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ საქართველოშიც, მეტადრე დასავლეთში, უძველეს ხანაში, ხორბლეულისა და ქართლელის შემდგომ, საკვებთათგან მნიშვნელობა ფეტვსა და ქურიმას უნდა ჰქონოდა. მაინც, რა თქმა უნდა, საუკეთესოდ სწორედ ხორბლეული ითვლებოდა. ხალხის მსჯავრიოთაც უმეორესესად სწორედ პურეული ითვლებოდა.

იმის გასათვალისწინებლად, თუ რომელი მარცვლეული ჰქონდა ჩვენ ერს თავის უწინაურეს საზრდად მიჩნეული, შესაძლებელია კამისა და პურის აღსანიშნავად განკუთვნილი ტერმინების ანალიზიც იყოს გამოყენებული. უველ ქართველს ეხლაც კარგად მოეხსენება, რომ კამა ჩვენ ხალხს პურის კამად აქვს მიჩნეული. უვე იაკობ ხუცესევე ამ ცნების გამოსახატავად ტერმინად „პურის-კამა“ და „ფაში პურისა“ აქვს ნახვარი (წიგანა შემანიკისი წ. VI). შემდგომშიც, თვით მე-XII ს-შიც-კი ამისთვის „პურიმა“-სა ხმარობდენ. მაგრამ, ვითარცა ბერძნულითგან შეთვისებული სიტყვითგან ნაწარმოები ტერმინი, პერმინდელია და წინათ ასეთი გამონათქვამის მაგიერ სხვა უნდა ყოფილიყო.

აღსანიშნავია, რომ „პური“ არც მეგრულში, არც ქანურსა და სვანურში არ იხმარება. სვანურად გამომცხვარ პურს „დიარ“-ს ეძახიან (იხ. ივ. ნიკიფორაძის რ.-ს. ლ. 497), იფელს-კი ეხლა „ქაბეან“-ი ეწოდება. მაგრამ კლარკოტის თავის XIX ს. დამდეგის ჩანაწერში „დიარ“ Diar-ივე აქვს მოყვანილი (Voyage II, 526, იხ. froment), ე. ი. იგივე ტერმინი, როგორც გამომცხვარისათვის იხმარება.

მეგრულად გამომცხვარი პურისათვის ეხლა „ქიხალი“ და „ქიხი“ არის მიღებული, (მ. გ.), რომელსაც ხორბლის მნიშვნელობაც აქვს და ხორბლის ფქვილისაგან გამომცხვარი პურისაც. კლარკოტის-კი „ქიხი“ (Tchikomi) აქვს აღნიშნული (Voyage, II, 533 pain). დიარი ანაირად მეგრულში თითქმის არ უნდა ყოფილიყო. მაგრამ კვებას, კმევას და ძოყვებას მეგრულად ეხლაც „დიარა“-ს, — მასპინძლობასა და საქორწილო პურისკამას „დიარა“, საქორწილოს

¹ „multis regionibus cibariis eorum coloni sustententur“.

„ხადიარო“,—საკვებს და ბალახს „ოდიარე“, ან „ონდიარე“,—სამწყის კი-
დე „ოდიარაფალი“ (მ. გ. 225) ეწოდება. ცხადია, ყველა ეს სიტყვები
„დიარ“-ისაგან არის ნაწარმოები, რომელიც, თუმცა ეხლა და, როგორც ეტ-
ყობა, უკვე ამ ასი წლის წინათაც ცალკე აღარ იხმარებოდა, მაგრამ წინათ,
უძველესი, მეგრულშიც უნდა ყოფილიყო. ის გარემოება, რომ მეგრულში
„ო-დიარე“ საკვებსა და ბალახსაც კნიშნავს, ცხად-ჰყოფს, რომ „დიარ“-ს
მეგრულად როგორც მცენარის, ისევე მარცვლის და გამოცხვარი საკვების, პუ-
რის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა.

ქანურშიც, ნ. მარის ლექსიკონის მიხედვით, პურს „ქოვალი“, ან „ქო-
ალი“ ეწოდება (ქ. გ. 198). აქაც დიარი თითქოს არ უნდა იყოს, მაგრამ კლა-
პროტის თავის ჩანაწერში მოეპოვება ხოფეში „დიარი“ და „ქობალი“ (Diari,
Kobali, ib. Voyage, II, 543 pain). მაშასადამე, ქანურში, ეხლა „ქოვალ“-ად
და „ქოალ“-ად ქცეული წინათ „ქობალ“-ად გამოითქმოდა და ამასთანავე
ამავე ცნების აღსანიშნავად „დიარი“-ც იხმარებოდა.

დასასრულ, თუმცა სამწერლობო ქართულში ტერმინი „დიარი“-ს არსე-
ბობის ჯერჯერობით არაერთი კვალი არა ჩანს, მაგრამ მეგრულში დაცული
საქორწილოს მნიშვნელობის მქონებული სიტყვა „ხადიარო“ ამ ტერმინის
„დიარი“-ს ქართულში არსებობასაც უცილობლად ამტკიცებს,
რასაც ამ ტერმინის აგებულებაც ამტკიცებს.

ამგვარად საქმელი პურის აღსანიშნავად მეგრულში და ქანურში ერთის
მხრით ხორბლის აღმნიშვნელი სიტყვა „ქობალი“ და „ქოვალი“ არის გა-
მოყენებული,—მეორეს მხრით ყველა ქართველ ტომებს ამავე ცნების გამოსახ-
ტავად „დიარი“ ჰქონიათ, რომელიც აგრეთვე ხორბლეულის სახელს წარმოა-
დგენდა.

მაგრამ იმ გარემოებასაც უნდა ანგარიში გაეწიოს, რომ ტერმინი „დია-
რი“, რამდენადაც ძველი ქართული დაცული ძეგლების მიხედვით გამოკვეთა
შესაძლებელი, არა ჩანს. მეგრულშიც დამოუკიდებელ სიტყვად აღარ იხმარება
და მხოლოდ ნაწილობრივ ქანურსა და უფრო-კი სევანურსა აქვს შენარჩუნე-
ბული, ამიტომ უნდა დავასკვნათ, რომ „დიარი“ ხორბლეულისა და საქმელი
პურის აღმნიშვნელ სახელად უუძველეს ხანაში უნდა ყოფილიყო, იმ ხანაში-კი
რომელიც ამ ეამად ჩვენი კვლევის საგანსა და ასპარეზს შეადგენს, ამ ტერმინ-
საც უკვე მნიშვნელობა დაკარგული ჰქონია.

ქანურად პურს, პურისკამას „გარი“ და „ჯარი“-ც ჰქვიათ (ნ. მარის
ქ. გ. 135), ხოლო სადილს, ვახშამს და საერთოდ პურისკამას „გარობა“ ეწო-
დება (იქვე). ეს უკანასკნელი ტერმინი ძველი ქართული ტერმინი „პურობა“-ს
მსგავსად არის ნაწარმოები. პირველი ტერმინი-კი საფიქრებელია „ქერი“-ს
ძველი სახეობა უნდა იყოს, რომელიც ძველ სომხურშიც *գարի*-ს „გარი“-ს სა-
ხითვე არის შეთვისებული. ამჟამად ქერს ქანურადაც „ქერი“ ეწოდება (ნ. მარ-
ის ქ. გ. 197).

პურისა და პურისკამის აღსანიშნავად მიღებული „გარი“ და „ჯარი“
უძველესი იმისა და იმ ხანის მომასწავებელია, როდესაც ამ ქართველთა ტომე-
ბის მთავარ საკვებად უმთავრესად ქერი იქცა.

რაკი „გარობა“ მარტო ქანურშია და დანარჩენ ქართველ ტომებს, ში-
შორის მეგრელებსა და სევანებსაც, ასეთი ტერმინი არ მოეპოვებათ, მე-V—XIV
ს.-სა და ეხლაც მიღებული „პურობა“ და „პურის კამა“-კი, ვითარცა ბერძნული
„პუროს“-ისაგან ნაწარმოები, თავდაპირველად ქართულში არ შეიძლება ყო-
ფილიყო, ამიტომ გამოსარკვევია, თუ რა უნდა პრეჟიოდა ქართულად პურის
კამას უუძველეს ხანაში, სანამ ბერძელითგან შეთვისებული ზემოდასახელებულ
ტერმინი გაბატონდებოდა.

ჩვეულებრივ აწნაირი ტერმინი იმ საკვების სახელისაგან არის ხოლმე ნა-
წარმოები, რომელსაც აღამიანი თავის საზრდოდ უმთავრესად მზარობს ხოლმე.
სწორედ ამიტომაც, რომ გარკვეული დროითგან „პურობა“ შემოვიდა და ქა-
ნურში „გარობა“ იხმარებოდა. ამისდა მიხედვით მოსალოდნელი იყო, რომ
ასეთი ტერმინი, ან იფქლისა, ან დიკისა, ანდა ქათილის სახელისაგან უნდა ყო-
ფილიყო ნაწარმოები. მაგრამ ამის მსგავსი სიტყვის არსებობის არაერთი
კვალიც-კი არ მოჩანს, ჯერჯერობით მაინც.

საფიქრებელია, რომ ამგვარ ტერმინად უნდა „დიარობა“ ყოფილიყო.
ამას ჯერ ერთი ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ დიარი უძველეს ხანაში
ყველა ქართველ ტომთათვის პურის აღმნიშვნელი საერთო სიტყვა ყოფილს
შერნე ამასვე ადასტურებს მეგრული „დიარაფა“, რომელიც, რასაკვირველია,
სამწერლობო ქართულის „დიარობა“-ს გვაგულისხმებინებს.

ეს ტერმინი უუძველესი ხანის გამონათქვამი უნდა იყოს, რათგან ამ
სიტყვას მარტო გამომცხვარი პურის კამის მნიშვნელობა-კი არ ჰქონია, არამედ
საერთოდ კვებისა, კმევისა და, რაც ყველაზე უფრო საყურადღებოა, ძივებისაც.
მეგრულში ასეთი მნიშვნელობა „დიარაფა“-ს დღევანდლამდისაც-კი აქვს შე-
ნარჩუნებული. ამგვარად აქ მცენარისა და მარცვლის კამისათვის ერთი-და-
იგივე ტერმინი გვაქვს, რაც, რა თქმა უნდა, ძველის-ძველი ხანის ანარქულს
წარმოადგენს.

**თავი მესამე. საკვებ მცენარეთა აკეთების სახეობის მნიშვნელობა
საბარტოვალს ეპონომიის და სახელმწიფო მხარისათვის**

**§ I. ხორბლეულის ნაკლებობა საქართველოს ზოგიერთ თემში
და ამასთან დაკავშირებული ეკონომიური პოლიტიკა**

მაშასადამე, ქართველებს უუძველესი დროითგანვე მოყო-
ლებული საქმელად ხორბლეული ჰქონიათ: ხალხისთვის
კვების უმთავრეს საგანად პურული იფლებოდა. ამიტომვე იყო, რომ
იფქლის უქონლობა უციოდურესი გაქირვების ნიშნად იყო მიჩნეული. იოანე
ბოლნელს მაგ. ერთ თავის ქადაგებაში ნათქვამი აქვს: „იყო შიმშილი
ბოლნელს მაგ. ერთ თავის ქადაგებაში ნათქვამი აქვს: „იყო შიმშილი
ბოლნელი მას სოფელსა, რამეთუ, სადა მეცნიერებით იფქლი არ იწრო-
მებთან, მუნ შიმშილი ძლიერი არს“-ო (იხ. ქადაგებანი, სვე-
მუზ. გამ. № 14, ტფილისი, 1911 წ., გვ. 35).

მაგრამ ასე მსჯელობდა ქართლელი იოანე ბოლნელი, იმ თემის მცხოვრები, რომელიც ძველადვე თავისი პურეულის სიუხვით იყო განთქმული. რაკი საქართველოს ყოველ თემში ხორბლულეობა სხვა საკვებ მარცვლეულს ასე არ სჭარბობდა, ამიტომ იფქლის ნაკლებობაც ყველგან არ იქმნებოდა ძლიერ შიმშილობად მიჩნეული, ოღონდ ხორბლულეულის ნაკლებობის შესაყვებად სხვა სათანადო მარცვლეული, სახელდობრ, ქრთილეული უხვად ყოფილიყო.

ეს საგულისხმო და მნიშვნელოვანი პრობლემა ძველი საქართველოს ეკონომიკისათვის ამ ჩვენი ნაშრომის მიმდევრო წიგნებში გვაქვს დაწვრილებით და ყველა წყაროების დამოწმებით განხილული იმ ნაწილში, რომელიც მეურნეობის წარმოების წესებსა და კვების მაშინდელ ნორმებს ეხება, ამიტომ აქ შესაძლებელია სიტყვა მოკლედაც მოიქრას.

უცილობელი ფაქტებითგან ჩანს, რომ საქართველოს მჭიდრო მოსახლეობისა და გეო-ბოტანიკური პირობების გამო, იმდენი ხორბლულე არ მოსდიოდა, რომ ჩვენი სამშობლოს ყველა თემის მცხოვრებთათვის წმინდა ხორბლულეის პური საქმარისად ჰქონოდა. ამიტომ პურეულის ნაკლებობის შესაყვებად უნდა გარკვეული ეკონომიური პოლიტიკა ყოფილიყო. ყოფილა კიდევაც: იქ სადაც ხორბლულე საქმარისი არ მოდიოდა, ქრთილ-ნარევი პური უხმარიათ.

ქრთილი ექვს, ან საერთოდ მრავალმწკრივა ქრთილეულს წარმოადგენდა, რომელსაც, როგორც დავრწმუნდით, ჩვეულებრივ ქერზე უკეთესი ღირსება ჰქონია და ხორბლის და ქერის შუალედი ადგილი სქერია თავისი საუცხოო თვისებების გამო.

საქართველოს ზოგ თემში ქრთილ-ნარევი პურის ქამა გასაკვირველი არც არის: ქერის პურს ძველად საბერძნეთსა და რომშიც სქამდენ. აღსანიშნავია, რომ კოლუმელსაც ქრთილეულთაგან ლპირველესად ექვსმწკრივას *hord. hexastichum*-ს ასახელებს, რომელსაც ხორბლის შემდეგ საუკეთესო საკვებად სთვლიდა. აღნიშნისათვისაც პურად მდარე ხორბლულესაგან გამომცხვარს სჯობია და პირუტყვისთვის საუცხოო საკვებიაო. ექვსმწკრივა ქრთილეულს, ანუ ქრთილს, კანთერულიც (*cantherinum*) ეწოდებო. ამ მარცვლეულს შემოდგომაზე სთესდენ (*De re rustica, lib. II, cap. IX*).

ორმწკრივა ქრთილეულს, ქერს, იტალიაში, კოლუმელსაც სიტყვით „დისტიქუმ“-ს, ანდა „გალატურს“ უწოდებდენ („*alterum quoque genus ordei est, quod alii distichum, Galaticum nonnulli vocant*“). ამ ჯიშს გაზაფხულზე, მარტში, სთესდენ (*De re rustica, lib. II, cap. IX*) და თვით ეს ორმწკრივა ქრთილი, ქერიც-კი, კოლუმელსაც მოწმობით, თეთრა იყო და ხორბალთან შერეული საუცხოო საკვებად ითვლებოდა („*tritico mistum egregia cibaria familiae praebet*“: (*De re rustica, lib. II, cap. IX*).

¹ „Proximus est his frumentis usus ordei, quod rustici hexastichum, quidam etiam cantharinum appellant: quoniam... et hominem salubrius quam malum triticum nascit“.

ამგვარად, სრულებით ბუნებრივია, რომ ძველ საქართველოშიც ხორბლულ-ნაკლები თემებისათვის პურად ქრთილ-ნარევი ხორბალი ეხმარათ.

§ 2. ხორბლულეისა და ქრთილეულის კულტურის არეების მნიშვნელობა საქართველოს სახელმწიფოებრივობისათვის

იმ განსაკუთრებული პირობების გამო, რომელიც საქართველოშია, როდესაც მთელი ჩრდილო ნაწილი, მთიანი ქვეყნის მეტისმეტი მთავორიანობისა და ნიადაგის სიმწირისა, თუ სახნავედ გამოსადეგი მიწის სიმცირობის გამო, ამ მთა-ადგილებს თავიანთთვის საძყოფი საკვები, მეტადრე ხორბლულელი, არ ჰქონდათ, ბარს მთისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. საქართველოს ჩრდილო ზოლის მთა სურსათის მხრივ, ეკონომიურად, ბარზე იყო დამოკიდებული.

„ქართველი ერის ისტორიის“ მე-IV წიგნში მოკლედ აღნიშნული მაქვს, თუ რა უმწყო მდგომარეობაში ჩაეარდებოდა ხოლმე სურსათის ნაკლებობის გამო სვანეთი, როდესაც მას ბარისაკენ, კახეთისაკენ გზა შეუკრებოდა (იხ. გვ. 151). დაწვრილებით-კი ეს ამბავი „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ მე-IV წიგნში მაქვს განხილული, რომელიც ჯერ გამოკვეთებული არ არის.

ხოლო ფშავ-ხევსურეთის ბარისაგან ეკონომიური და ამის გამო პოლიტიკური დამოკიდებულების გარემოება თავის დროზე ვახუშტსაც ჰქონდა საზგასმით აღნიშნული. მისი სიტყვით ფშავ-ხევსურნი თავიანთი თემის „სიმწირისათვის მონებენ, ეისცა უპყრავს თიანეთი, რამეთუ იზრდებიან მუნიდამ“-ო (გვ. 298).

საქართველოს მთელი ჩრდილო მთიანეთის მცირე მოსაკლიანობის გამო, ჩვენი სამშობლოს ეკონომიური კეთილდღეობისათვის უადრესი მნიშვნელობა ჰქონდა და ზემო ქართლს ენიჭებოდა. სწორედ აქ იყო საუკეთესო მოსავლიანი მიწები: საქართველოს საკვები მცენარეების ნამდვილ ბელელს ჯავახეთი, შიდა-ქართლი და ქვემო-ქართლი, შემდეგში ბორჩალო, საბჭო-რა თიანოდ და საორბელოდ წოდებული თემი წარმოადგენდა. უამათოდ თვით საქართველოს დედაქალაქ ტფილისსაც ასევეობა უკიდებოდა.

ვაკუნა ორბელიანს 1755 წ. ქვეშე ამ საკითხის გასაშუქებლად შემდეგი საგულისხმო ცნობა აქვს მოყვანილი: „შეიქრა გზები მტრისაგან, რომ მგზავრი აღარ გაატარეს, აღარც ზემო ქართლიდამ ჩამოუშვეს და აღარც ახალციხის ქვეყნიდამ ქარავეანი. ამით ქალაქს ტფილისს ძვირობა შეიქმნა და ხალხი დიად შეწყუბდენ“-ო. მაგრამ „გაბძანდა ბატონი საქართველოს ჯარით... დააუენა ვხებზე, გაიხსნა გზები და უკუდგა მტერი, ჩამოვიდა ურაცხვი პური, ღვინო, თუ რაც ფერა“.

ხაზრდო, აივხო ქალაქი ყოველითა სანოვაგითა“-ო. ამგვარადვე, მეფე ქართველი ჯარითურთ ყაზახისა და ბორჩალოს შეკრული გზის განთავისუფლებას შეუდგა თუ არა, „გაიხსნა ამ მხარისა გზებიც და შემოვიდა ქალაქში სხარდო ურიცხვი“-ო (გვ. 466 და 467).

თუ ასეთი მდგომარეობა იყო მე-XVIII ს.—ში, როდესაც მხოლოდ ქართლ-კახეთის სამეფო სატახტო ქალაქად მყოფ ტფილისს მოსახლეობა ძალზე შემცირებული ჰყავდა, ადვილი წარმოსადგენელია, როდენი ეკონომიური მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ზემოჩამოთვლილ თემებს საქართველოს ეკონომიური წონასწორობისათვის მე-XIII ს.—მდე, როდესაც ჩვენში მკვიდრო მოსახლეობა იყო.

ამგვარადვე დასავლეთი საქართველოს ბარსაც ხორბლეული სამყოფი არ ჰქონდა, ქრთილეულიც ყველგან არ მოდიოდა უხვად და ეს გარემოებაც საუცხოოდ ააშკარავებს იმ უარეს ეკონომიურ მნიშვნელობას, რომელიც ძველი საქართველოს დასავლეთი ნაწილისათვისაც ქართლ-კახეთის და მესხეთის პურ-ქრთილეულით მდიდარ თემებს უნდა ჰქონოდათ.

ქალაქები, საქალაქო წესწარმოები და ცხოვრების პირობები საქართველოში XVII-XVIII სს.*

I. ქალაქები და სტატისტიკური ცნობები მათ შესახებ

ქვემდებარე საკითხის შესასწავლად საქართველოს ყველა ნაწილებსათვის თანასწორად არ არის შენახული მასალები და არც გამოქვეყნებულია აღმოსავლეთ საქართველოს შესახებ ჩვენ საკმარისი მონაცემები ცნობები მოგვეპოვება უცხოელ მოგზაურთა აღწერილობაშიც და ქართულ საისტორიო და სასამართლო ძეგლებში და თვით ხალხის აღწერისა და შემოსავლის დეტორებშიც. დასავლეთ საქართველოს შესახებ ჩვენ აშკარა ქართული წყაროები არ მოგვეპოვება, ვერ-ცერობით არც-ცა აღმოჩენილ უნებლიედ მოლოდ უცხოელ მოგზაურთა ცნობებით უნდა დავყვარდეთ. ამის გამო ჰვემობი მოყვანილი გამოკვლევა სასურველს სისტემას და მოლიანობს იქმნება მოკლებული. იმიერ-ამიერ საქართველოს წარსული ამ მკრივე თანასწორის ზედმიწევნით ვერ წარმოგვიდგება თვალწინ თუ აღმოსავლეთ საქართველოს, განსაკუთრებით ქართლის, ქალაქებისა და საქალაქო წესწარმოების შესახებ ჩვენ შედარებით მრავალი სხვადასხვა მკრივი ცნობები გვექმნება, დასავლეთის შესახებ უნებლიედ მხოლოდ ნაწილობრივ ცნობებით უნდა დავყვარდეთ.

დაწინაურებული სამოქალაქო ცხოვრებისა და ქვეყნის ეკონომიურ ძლიერების საუკეთესო გამომხატველად ქალაქების სიმრავლე და სიმდიდრე ითვლება. საქმარისია მართო ამ მკრივე შევებით საკითხს, რომ უმაღლესად აღმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოს სამოქალაქო და ეკონომიურ ცხოვრების დიდი განსხვავება სრულებით ცხადი გაქდეს. მთელი დასავლეთი საქართველო მტად ჩამორჩენილი იყო არქანჯელო ლამბერტიცა და შარდენიცი მკრივებზე, რომ სამეგრელოში სრულებით არა უფილა ქალაქები. მთელ სამთავროში მხოლოდ ცხრა თუ ამი ციხე ყოფილა, რომელთა შორის უმთავრესსა და ამისთანავე სამეგრელოს მთავრის საქლომს რუხის ციხე ეწოდებოდა (შარდენი „სპარსეთში მოგზ.“, პარიზის 1723 წ. გვ. I, 133). არქანჯელო ლამბერტის სიტყვებითაც მტკიცდება, რომ სამეგრელოში სამოქალაქო ცხოვრებას ძალზე

* საქართველოს ეკონომიურ ისტორიის ვერ დეტალურ დასწავლად წინადაც არა ამოღებული. [ავტორის შენიშვნა ვერ „სტატისტიკა“ (1912, № 1, გვ. 32-41) გამოქვეყნებული სტატისტიკის].

ძველადაც მას შედარებით დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მაშინ იქ საკელმწიფო საბაჟოც იყო.

ზემოდასახლებულ 8 ქალაქში უუდიდესი რასაკვირველია საქართველოს დედა-ქალაქი უნდა ყოფილიყო. ტფილისში სულ 4000 კომლი მცხოვრები ითვლებოდა. შემდეგ კომლთა რაოდენობისდა მიხედვით თელავი მისდევდა, რომელშიაც 740 კომლი ყოფილა. მერბე წილკანი თავის 700 კომლითურთ, გორი 500 კომლითურთ, სურამი 200 კომლით, ანანურა 100 კომლითურთ და სიღნაღი, სადაც შეკომურნი იმდენივე იყვნენ, რამდენიც ანანურში ითვლებოდა. უკანასკნელი ორი ქალაქი, მამასაღამე, ქართლ-კახეთის ზოგიერთ სოფლებზე უფრო პატარა ყოფილა, მაგ.: 1794 წ. საქართველოს მთავრობის ერთ სტატისტიკურ ცნობით ს. ქარელში 106 კომლი ირიცხებოდა, ხოლო ცხინვალში — 116 კომლი.

ორთა შუა რიცხვით თვითთველს კომლში რომ 5 სული ვიანგარიშით, მაშინ ტფილისში დაახლოებით 20000 სული მცხოვრები გამოდის, თელავში — 3700 სული, წილკანში — 3500, გორში — 2500, სურამში — 1000, ანანურსა და სიღნაღში-კი ხუთას-ხუთასი სული მცხოვრები. რომ ეს ჩვენი სავარაუდო აღრიცხვა სიმართლეს უახლოვდება, ფრანგ მოგზაურ ტურნეფორის ცნობითაც მტკიცდება. საქართველოში ის 1700 წელს იყო და ქ. ტფილისის მცხოვრებთა რაოდენობაზე ამბობს: ფიქრობენ, რომ ამ ქალაქში დაახლოებით 20000 სული ცხოვრობს (მოგზაურობა ლევანტში ტ. 1, გვ. 133, ამსტერდამის 1728 წ. გამოცემა). ურადლების ღირსია, რომ შარდენს თავის დროს ტფილისი მჭიდროდ დასახლებულ ქალაქად სჩვენებია (მოგზაურობა სპარსეთში, პარიზის 1723 წ. გამ., 163).

შენახულია სხვადასხვა წლების ცნობები ქალაქებში მცხოვრებთა რაოდენობის შესახებ, მაგრამ ბევრს სხვადასხვა საბუთებშია გახსნილი. როდესაც ამ ცნობებს ამოკრებით და ერთმანეთს შეადარებთ, მეტად საგულისხმეოა სურათი გეშლებათ. ამგვარი შედარებითი დაკვირვება ამტკიცებს, რომ მე-18-ე საუკუნის პირველად ქალაქებში მცხოვრებთა რიცხვი შედარებით მატულობდა, მაგ.: 1721 წ. ქ. გორში მცხოვრებთა რიცხვი 300 კომლს არ აღემატებოდა, 1770 წელს-კი იქ 500 კომლი ითვლებოდა. მამასაღამე — 200 კომლით უმატნია. მაგრამ შემდეგ მცხოვრებთა რიცხვი ქალაქებში თანდათან და შეუჩერებლივ კლებულობდა, მაგ. 1781 — 2 წ. ტფილისში 4000 კომლის მაგიერ (ამდენი იყო როგორც ვიცი 1770 წელს) 3478 კომლი-და ირიცხებოდა. ქ. ახალგორში 1781 წელს 100 კომლის მაგიერ 88 კომლი-და დარჩენილა, ხოლო ქ. გორში 1794 წელს იმ 500 კომლის მაგიერ, რომელიც იქ 1770 წელს ცხოვრობდა, მხოლოდ 227 კომლი ითვლებოდა.

რაკი აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებითგან მცხოვრებნი ასე დაეინებით და განუწყვეტლივ იყრებოდნენ და იხიზნებოდნენ, მეფე ერეკლემ რომ ეს აყრა შეეფერებინა, 1784 წელს ბრძანებაც კი გამოსცა, ამიერიდან ტფილისისა და გორის იმ მოქალაქეთ, რომელნიც სხვაგან გადასახლდებიან, ან უცხო ქვეყანაში გაიხიზნებიან, მამულები სამეფოდ ჩამოერთვას და ჩვენს

ნებართვით სხვებს მიეყიდოსო (იხ. დ. ფურცელაძის Крестыииск. грам. გვ. 42, სადაც სამწუხაროდ ამ საყურადღებო საბუთის მხოლოდ რუსული თარგმანია მოყვანილი).

საგულისხმოა, თუ რამდენად მჭიდროდ იყო მაშინ ქ. ტფილისის სხვადასხვა უბანი დასახლებული. 1781—2 წ. ქ. ტფილისში აელაბარა და გარეთ უბნით სულ 3498 კომლი მცხოვრები იყო. აქეთგან თვით ქალაქში 2327 მცხოვრები კომლი ითვლებოდა, დანარჩენი 1184 კომლი ცხოვრობდა შიგნითსა და გარეთს აელაბარში (375 კომლი), მეტეხის ციხეში კლამდის (259 კომლი) და გარეთუბანში (550 კომლი).

ამგვარად ირკვევა, რომ მცხოვრებთა უმრავლესობას (2294 კომლს) ქალაქის შუაგულში ჰქონდა ბინა, ხოლო უბნებითგან აშუაღვე მჭიდროდ გახეი უბანი იყო დასახლებული (550 კომლი). შემდეგ აელაბარი (375), რომელსც ორად იყოფოდა: გარეთ აელაბარში იყო 156 კომლი, ხოლო შიგნით აელაბარის ციხეში 219 კომლი. სხვებზე ნაკლები მცხოვრები ყოფილა მეტეხში (259 კომლი), აქეთგან „მეტეხში კლამდის“ 73 კომლი, ხოლო „კლამდის ციხეში“ 186 კომლი ითვლებოდა (იხ. ჯავახიშვილი, აღმ. საქართველოს ხალხის აღწერის დაეთრები, გვ. 1).

ჩვენ ისეთი საკითხის გამოკვლევა შეგვიძლიან, თუ რა რიცხვებით დამოკიდებულება არსებობდა მაშინ სოფლის მცხოვრებთა და ქალაქების მცხოვრებთა შორის. ქართლ-კახეთის სამეფოში დიდიოთისა და უახლ-შამშვილის გარდა მცხოვრებთა ერთობლივი რიცხვი 1770 წელს 55290 კომლს ედრია. აქეთგან ყველა ქალაქებში მცხოვრებთა რიცხვი 6480 კომლი იყო, ხოლო სოფლის მცხოვრებთა რიცხვი 48810 კომლზე მეტი არ ყოფილა მამასაღამე, ქალაქების მეკომური მცხოვრებნი ასეულად ნახევარიმეტი სამეფოს მცხოვრებთა ერთობლივ რიცხვის 11¹/₂ შეადგენდნენ.

ერთი ფრიად საყურადღებო ცნობა შენახული ტფილისის მცხოვრებთა რაოდენობის შესახებ ეროვნულ კუთვნილებისდა მიხედვით. ფრანგ მოგზაური ტურნეფორი ამბობს, რომ 1700 წელს ქ. ტფილისის 20000 სულ მცხოვრებთა შორის 14 000 სომეხი ყოფილა. 3000 მამაღიანი, 2000 ქართველი და 500 სული რომის კათოლიკენი (მოგზაურობა ლევანტში 1, 133). მამასაღამე იმ დროს ქართველთა რიცხვი ტფილისში სომეხთა რიცხვის მხოლოდ 1/3-ის იმდენად შეადგენდა. მე-19-ე საუკუნის დასასრულს ოფიცურ ცნობით ქართველები ტფილისში უკვე სომეხ მცხოვრებთა რიცხვის ნახევარს აღემატებოდნენ, ხოლო 1917 წ. საყოველთაო აღწერამ ტფილისში გამოჩვენა, რომ ქალაქის თველთა რიცხვი ჩვენ დედა-ქალაქში სომეხთა რიცხვის სწრაფობის, სავსადღებოა ქართველთა ეს ვასაოცარი, ბუნებრივი და არაკლდეწერი ხედი.

ქალა რაკი ჩვენ უკვე ვიცი ქ. ტფილისის მცხოვრებთა დანაწილებას ეროვნულ კუთვნილებისდა მიხედვით. შეიძლება შეიჩვე საყურადღებო საკითხის გამოკვლევასაც შევედგეთ, სახელსობრ ამისას, თუ როგორ იყო დანაწილებული ჩვევასაც შევედგეთ, სახელსობრ ამისას, თუ როგორ იყო დანაწილებული ჩვენი დედა-ქალაქი შესაკუთრე მფლობელებს შორის. იერიქობით ამს ჩვენი დედა-ქალაქი შესაკუთრე ძველი მოგვეხოვევა ქ. ტფილისისამოსარკვევად მხოლოდ ერთი სტატისტიკური ძველი მოგვეხოვევა ქ. ტფილისის 1781—2 წ. ხალხის აღწერის დაეთრითგან ამოღებული მოყვე სამ. ცნო

ბუბის სახით. ქალაქ ტფილისის 3498 კომლ მცხოვრებთაგან 1781—2 წ.: ყმათა მფლობელობის მკრივ, პირველი მესაკუთრე ტფილისში მეფე იყო: საშეფო სახლობას ერთობლივ საკუთრად სახასო ყმა ქალაქში ავლაბრითა და გარეთუბნითურთ ჰყავდა 1589 კომლი, ხოლო დანარჩენ მესაკუთრეებს საერთოდ 1811 კომლი ყმა (აღმოსავ. საქართველოს ხალხის აღწერის დაეთრები, გვ. 7).

თუ მფლობელთა ეროვნებისდა მიხედვით ვიანგარიშებთ, გამოდის, რომ ყველა სომეხ მესაკუთრეებს, მათ შორის მოქალაქეებსა და სომეხთა ეკლესიებსაც; ერთობლივ ჰყოლიათ 429 კომლი ყმა, ქართველებს კი სამეფო გვარეულობითურთ ერთობლივ ჰყავდათ 3069 კომლი, ანუ ერთი შეიდად, თითქმის ერთი რვად. უფრო მეტი ვიდრე სომეხ მესაკუთრეებს. თუნდაც რომ სამეფო სახლობის სახასო ყმების რიცხვი 1589 კომლი გამოვავლოთ, მაინც ქართველ მებატონეების საკუთრება 1480 კომლს უდრის და მაშინაც სომეხ მფლობელთა რაოდენობას ერთი სამად უფრო მეტადაც სჭარბობს. აქეთგან ნათლად ჩანს, რომ მაშინ ტფილისი მფლობელობის მკრივ ქართველებს ეკუთვნოდათ. მაშასადამე, ცხადია, რომ ტფილისი საკუთრების თვალსაზრისით ქართველებს მხოლოდ მე-19 საუკუნეში დაუკარგავთ.

ამისდა გვარად ვითარცა ყმათა მფლობელი, ტფილისში ქართველთა ეკლესია სომეხთა ეკლესიაზე უფრო შეძლებული იყო: ქართულ ეკლესიას ერთობლივ 365 კომლი ჰყავდა, ამათგან საპატრიარქო საყდარს 198 კომლი ეკუთვნოდა, დანარჩენი 167 კომლი 19 ეკლესია-მონასტრის საკუთრება იყო. სომეხთა ეკლესიას საერთოდ 72 კომლი ყმა ჰყავდა ტფილისში, ამათგან 49 კომლი ეჩმიაწინის საკათალიკოზო ტახტს ეკუთვნოდა, დანარჩენი 32 კომლი 7 ეკლესია-მონასტრისა იყო.

წოდებრივად თუ გავარჩევთ ყმათ მფლობელები ოთხ უმთავრეს ჯგუფად განიყოფებოდნენ: 1) სამეფო სახლობა, რომელსაც 1589 კომლი ეკუთვნოდა; 2) თავადაზნაურობა და მსახურები; მათ ერთობლივ 1426 კომლი ყმა ჰყავდათ; 3) ეკლესია: ქართული 365 კომლის მფლობელი იყო, სომეხური 72 კომლისა; 4) მოქალაქენი, „მოქალაქეთა ყმები“ სულ 46 კომლს არ აღემატებოდნენ (იხ. აღმ. საქარ. ხალხის აღწერის დაეთრები, გვ. 5).

II. საქალაქო წესწმობილება და ცხოვრების ვითარება

ქალაქის უზენაეს გამგედ ქალაქის მოურავი იყო. როგორც ვიცით, უძველეს დროს, მაგ. XII საუკ. ამგვარ უფლებით აღჭურვილს „ამირა“ (საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, 23) ეწოდებოდა. XVII—XVIII საუკუნეებში არც საბუთებსა, არც დასტურლამალში „ამირა“ აღარ გვხვდება და ქალაქის მთავრად ქალაქის მოურავი ჩანს. როდის უნდა გაჩენილიყო „მოურავი“, ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები არ მოიპოვება.

ყურადღების ღირსია რომ 1608 წლის ლუარსაბ II-ის სიგელშიც გიორგი სააკაძე, დიდ მოურავად ცნობილი, ჯერ კიდევ ძველებურად „ქალაქის ამირათ-

ამირა“-დ იწოდება (სქს სიძველენი, II, 50), ხოლო უკვე 1620 წლის სასამართლოს განჩინების წიგნში იგი „ბატონ-მოურავად“ არის მოქსენებული (იქვე, II, 51). თუ ამ შემთხვევაში მოურავი ქალაქის მოურავსა მიწნავდა მაშინ ეს სამოქალაქო სახელწოდება ტფილისისათვის უნდა XVII საუკუნის დამდეგს იყოს შემოღებული. 1608—1620 წლებს შუა ყოველ შემთხვევაში მოიპოვება 1673 წლის საბუთი, რომელშიაც დასახელებულია „ქალაქის მოურავი“ (სქს სიძველენი III, 3) და ამ საბუთითგან არა ჩანს, რომ ეს თანამდებობა სწორედ იმ წელს იყოს დაწესებული, პირიქით საბუთი ამ სახელწოდებას იქსენიებს ვითარცა ჩვეულებრივს მოქალაქის მოურავსა ძველს უკვე XI—XII საუკუნის საბუთებშიც არიან მოქსენებულნი. მაგრამ გარკვეული არა ჩანს რომ იქ ქალაქის მოურავნი ყოფილყვნენ ნათელსმეგნი მსახურის 1448 წ. სიგელშიც კი უკვე პირდაპირ ქალაქის მოურავი იქსენიება, სახელდობრ „გორის მოურავნი“ (ისტ. საბ. III, 26). ტფილისის სიონის 1552 წ. სიგელშიც ნათქვამია „ქალაქისა მოურავით“ (ისტ. საბ. II, 41). ამიტომ სასამართლეუხ აბლო უნდა იყოს თუ დაეცკნით, რომ „ქალაქის მოურავი“-ს სახელი საბოლოოდ და საყოველთაოდ XVII ს. დამდეგს შემოღებულ იქნა ქალაქის ამირა“-ს მაგიერ.

რომ ეს დასკვნა დაახლოებით სწორე უნდა იყოს, სხვათა შორის შეიძლება 1784 წლის ერეკლე მე-2-ის სიგელიც დაეიშროთ. მეფე ამ საბუთში ბრძანებს: „ქალაქის მოურავო დაეით რაგორადაც ბატონის მამის ჩვენის მეფის ირაკლის დროს და მეფის უახტანგის დროს და სანატრელის ბატონის მამის ჩვენის დროს ქალაქის მოურავები ყოფილან და ქალაქში უმოურავნათ, თქვენითვისაც იმავე წესით გაბოძებია მოურავობა“ (სქს სიძველენი, 3, 12). მაშასადამე, ეტყობა ქალაქის მოურავობის წესი, ისეორ, რომელიც სამეფოთოდ იყო მიჩნეული, ირაკლი I-ისა 1688—1695 და უახტანგ VI-ის დროს ყოფილა დადებული, პირველი იქნებ ვითარცა ამ თანამდებობის გამგენი (?), ხოლო მეორე ვითარცა კანონმდებელი დასახელებულნი.

ქალაქის მოურავის შესახებ „დასტურლამალ“-შიაც მოიპოვება ცნობები. მაგრამ იქ მის უფლებებისა და მოვალეობის შესახებ არაერთი „გარკვევა“ არ არსებობს. მხოლოდ § 100-ში, რომელსაც ეწოდება სასაზრდ „მდივანბევის გარკვევისათვის“ და 1704 წელს საქართველოს ჩანაშინის მანუაშხანის ნათქვამია. თუ ქალაქის მოურავის სამისამართლო საქმეებში, რა-ღარა ვერ ნათქვამია. თუ ქალაქის მოურავის სამისამართლო საქმეებში, რა-ღარა ვერ ნათქვამია („დასტურლამალი“, 57), ხოლო იქვე § 210 განსაზღვრულია მოურავის სარგოც. სწორედ ამ ცნობებითგან ჩანს, რომ ქალაქში ერთი მოურავი იყო. ყურადღების ღირსია მხოლოდ, რომ ერეკლე მეფის დროს ქ. ტფილისში რამდენიმე მოურავი ყოფილა, სხვა და სხვა უწყების წარმომადგენლისში რამდენიმე მოურავი და სხვათა შორის ჩასაყრველია ქალაქის საკათალიკოზო მოურავი და სხვათა შორის ჩასაყრველია ქალაქის მოურავის უფლება უნდა შეღავათი და საქმეების წარმოება სრულდება დაიხლართებოდა. თუმცა ეს ისედაც ცხადი უნდა ყოფილიყო მოურავისად დაიხლართებოდა. თუმცა ეს ისედაც ცხადი უნდა ყოფილიყო მოურავისად დაიხლართებოდა. თუმცა ეს ისედაც ცხადი უნდა ყოფილიყო მოურავისად დაიხლართებოდა. თუმცა ეს ისედაც ცხადი უნდა ყოფილიყო მოურავისად დაიხლართებოდა.

29. ივ. ჯავახიშვილი. თხზულებანი, ტ. IV.

ვი — კი არა, არამედ რამდენიმე ყოფილიყოს. მთავრობამ 1784 წელს თავისი თავი მოვალედ ჩათვალა მოხუცებულ მოქალაქეთა, ქედხუდათა და სამღვდლოების შორის „სწორე და შემართო“ ცნობები შეეკრიბა: „ამ ქალაქში შეფის მოურავის მეტი და მეტი, შამასახლისის, ნაცვლის მეტი ყოფილა ვინმე, თუ არა ბატონის შეფის არაყლის დროსა, შეფის ვანტანგის დროსა, სანატრელის შეფის თეიმურაზის დროსა? ამ შეფებს გარდა ამ ქალაქში სხვათ მოკვლეები ამ შეფების ქაში ყოლიათ ვისმეს, თუ არაყის არა ყოლიათ“ (სქს სიძველენი, 3, 15). სამღვდლოებამ და ქალაქში მყოფმა ერის კაცებმა, ქედხუდებმა თუ დაბალმა ხალხმა „ფიცით მოაგსენეს“: „ჩვენ მნახვენიც ვართ და შამასახლისივანაც ვავონილი ვართ (სხვა), რომ ქალაქში ერთი მოურავი ყოფილა, ერთი მელოქი ყოფილა, ერთი შამასახლისი ყოფილა და ერთი ნაცვალი ყოფილა; სხვისა არაყის ყოფილან არცა მოურავი, არც მელოქი-შამასახლისი და არც ნაცვალი“ (იქვე, გვ. 15—17). როცა შეკრებილი ცნობები ერცელე შეფეს მიართვეს, მან შემდეგი მსჯავრი დასდო: „რადგანაც ამდენი სამღვდლო და საერო კაცი მოწმობენ, რომ ქალაქში ძველათგან ერთის მოურავის მეტი არა ყოფილა, ჩვენ ამდენს კაცს მოწმობის ძალით ჩვენს მოურავს გარდასად, სხვას ვისაც ქალაქში მოურავები ჰყავს ისინი მოურავობიდან დაგვიხუნებია“ (იქვე, 17). ამ გვარად შემთხვევათ შემოპარული შრიალ-მოურავობა მოსაბოძლა და ძველი წესი აღდგენილ იქმნა: ერთი ქალაქის მოურავი-ლა დატოვეს.

ქალაქის მოურავს შეფე ქსიშნაედა; ეს შემომოყვანილ 1784 წლის საბუთთაყ მტკიცდება (სქს სიძველენი, 3, 12). ქალაქის მოურავს დიდი უფლება ჰქონდა. მოურავი ქალაქის ბატონი იყო: „ქალაქის სამოქალაქოსი ყოველივე მოურავს უნდა ეკითხოს“, ნათქვამია დებულებაში (სქს სიძველენი, 2, 528, § 44). იმის დაეკითხავად უმაღლესი მთავრობასაც არაფერი არ უნდა გაემთვინა: ქალაქში: არაც ბატონმა ქალაქს ან სთხოოს ან შეაწეროს, ან სხვა რამე საქმე იყოს“. ვიდრე საქმეს გადასწევებდნენ და აღსრულებას შეუდგებოდნენ, თავდაპირველად მოურავის აზრი უნდა გაიგოს მთავრობამა (იქვე).

როცა შეფე „დიდ კაცებთან“ ერთად „საქვეყნო საქმეებზე“ ბჭობდა ხოლმე, ჩანს, ქალაქის მოურავიც იღებდა მონაწილეობას (1791 წ. საბუთი: სქს-სიძველენი, 3, 13).

ქალაქის მოურავის მოვალეობა იყო ქალაქისა და მცხოვრებთა კეთილდღეობაზე და შთაქონებისა და სიცოცხლის კელმეუხებლობაზე ზრუნა. „მოურავი ქალაქისა და მოქალაქის მოვლას დიდად უნდა სცდილობდეს ყოფლის თავის გარჯათ და თავდადებითა“-ო, ბრძანებდა დებულება (სქს სიძველენი, 2, 528, § 44). ერცელე შეფეც თავის 1784 წელს გამოცემულს ბრძანებაში ქალაქის მოურავს ავალებდა: „შემართეს სამართალს და ქალაქის მოვლასა და ბეჭითად გარჯას ნუ დააცადებთ“-ო (სქს სიძველენი, 3, 12). ქალაქის საზოგადო კეთილდღეობაზე ზრუნვას გარდა მოურავს, მაშასადამე, უნდა სამართლიანობა დავმუარებინა და მცხოვრებთა ზნეობისათვის თავაყური ედევნებინა: საჩივრები გაერჩია, დამნაშავენი შეეპყრო და მსჯავრი

დაედო. რა საქმეები და როდის ეკითხებოდა ხოლმე ქალაქის მოურავს, ამის შესახებაც გარკვეული ცნობები მოიპოვება.

სასამართლოს საქმეები ქალაქში რა მოკვლეს შორის იყო განაწილებული — მდივანბეგისა და ქალაქის მოურავის შუა შეკვეთობა ყოველთვის მართო მდივანბეგს ეკითხებოდა. „თუ ქალაქში კაცის სიყვლილი მოკვდეს ან მოქალაქისაგან, ან სხვისაგან იმ, სამართალ კარზედ მსაყანბეგმან უყოს“-ო, ბრძანებდა „დასტურლამალი“ (გვ. 57). რაც შეეხება სამოქალაქო სამართალს საქმეს მდივანბეგი მხოლოდ იმ შემთხვევაში არჩევდა ხოლმე საჩივარს, თუ მოქალაქე კაცი ვაჯემე კაცს უჩიოდეს, ან ვაჯემე კაცი ვაჯემე კაცს უჩიოდეს ან ორნი მოქალაქე კაცი თავის ნებით მოვიდნენ და მდურ-ბეგს შემოსჩივლინ“-ო (იქვე, იმავე 57 გვერდზე და ბმ გორის შესახებ ამგვარადვე) მაშასადამე, როცა საქმე ვაჯემე კაცს შეეხებოდა (სულერთი იყო თუნდ არი მკარე, — მოჩივარი და მოპყეხე, — თუნდ შამლოდ ერთ-ერთი მკარე ამ ქალაქის მკვიდრად არ ითვლებოდა, სოფელად და ვაჯემე კაცად არცე ბოდა) მოქალაქეთა შორის დავის გარჩევის უფლება მხოლოდ მაშინ ჰქონდა მინიჭებული, როცა ორივე მკარე აყაა მოსტყვებდა, ნებაყოფლობით მიუდოდა მდივანბეგთან საჩივრულად. წინამდებე შემთხვევაში, როცა ერთელი მკარეს არა მკურდა მდივანბეგის მსჯერის მოსმენა, ჩვეულებრივ, საჩივრების გარჩევა მოქალაქეთა შორის ქალაქის მოურავის უფლებას შეადგენდა: „მოქალაქის საჩივარი ერთმანეთში მოურავმა გაეროგოს“-ო ბრძანებდა საველმწიფო სამართალი („დასტურლამალი“, 57) რაკორე შემთხვევაში ონიშხული „გარეშე კაცსა“, ან სოფელსა და მოქალაქეს შორის ატვირლ საჩივრის დროს დებულება უბრატესობას მოქალაქის კობა, „გარეშე კაცს“ აღუვდა და საქმეს ჩვეულებრივი მსაყელი, მდივანბეგ არჩევდა. ხოლმე ეს საზოგადო წესრიგი შეიძლებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეცვალულიყო, თუ მდივანი ბეგი იქ (ქალაქში) არ იყო. მხოლოდ ამ დროს აღუვდა ნებას კანონი: „მოქალაქეს კაცისაგან სოფელმან კაცმან ქალაქის მოურავს შესჩივლოს, მოურავმან გაეროგოს“-ო („დასტურლამალი“, 57).

ქალაქის მოურავის პირდაპირ მოვალეობად ითვლებოდა ქორდაბისა და „ბოზების“ დევნა და დასჯა. დებულებაში პირდაპირ არის ნათქვამი: „მოურავი მოუდამ ქურდსა და ბოზს უნდა ეძებდეს“-ო (სქს სიძველენი, 11, 529, § 13). ამისთვის მას ასახეი ჰყავდა, „რომ-სამი გამოეღველად აღდგენ“ და „ქურდისა და ბოზს მოახსენებდნენ ხოლმე“-ო (იქვე, 11, 530, § 22). მოურავს ფაშადსა და ბოზს მოახსენებდნენ ხოლმე“-ო (იქვე, 11, 527, § 38 და 530, § 22).

სხვაფრივ, მაშასადამე, როცა სამოქალაქო სამართლის შესახებ საჩივარი მოქალაქეთა შორის ჩამოყარდებოდა ხოლმე, ქალაქში სამართლის წარმოება ქალაქის მოურავის კელში იყო: „ქალაქის მოურავი ქალაქში უნდა სამართლობდეს“-ო ნათქვამია ერთს შესახებნავ საბუთში (საქართო სიძველენი, 11, გვ. 523, § 1). მასზე იყო დამოყლებული მისი მოქმედება. მს შეეძლო, ან პირადად მიელო მონაწილეობა, ან თავის წარმომადგენელს მიანდობდა. როდესაც მოურავი თვითვე იწებებდა მოსამართლედ დაქლობს, მაშინ კანონი

ბრძანებდა: „სამი-ოთხი სარწმუნო მოქალაქე თან ახლდეს სამართლის ბჭობაში“-ო (იქვე). იმის ნებაყოფლობაზე იყო აგრეთვე დამოკიდებული, „მოურავი, თუნდა მელიქ-მამასახლისი და ნაცვალს სამართალში დაისწრებს და თუ უნდა არ დაისწრებს, ქედხუდები ახლდებიან“-ო (იქვე). მაშასადამე, მელიქ-მამასახლისის და ნაცვალს სამართლისწარმოებისათვის საჭირონი არა ყოფილან: იმ შემთხვევაშიც კი, როცა მოურავი მათ მოიწვევდა, მაშინაც ისინი „სამართლის ბჭობაში“ მოქმედ პირებად არ ითვლებოდნენ, ისინი მხოლოდ „ესწრებოდნენ“ იმ გვარადვე, როგორც ქედხუდები მოურავს ისრე უნდა ახლდნენ“ ხოლმე. სასამართლოს მოქმედებაში და სამართლის „ბჭობაში“ მონაწილეობას იღებდნენ თვით მოურავი ვითარცა თემჯდომარე და „სამი-ოთხი სარწმუნო მოქალაქე“ ვითარცა მოსამართლე წევრები. „მოჩივარი“ მოურავთან უნდა მისულიყო, და მისთვის საჩივარი მიერთმია (იქვე, § 2).

მოურავს შეეძლო თითონ არ გაერჩია საჩივარი: ამისთანა შემთხვევაში „თუ თითონ არ ინებებს სამართალს“, იგი მოჩივარს „თავის იასაულს ვაატანს“ (იქვე, § 2). იასაული მისი წარმომადგენელია მხოლოდ, მოსამართლედ კი ისევ „სარწმუნო“ მოქალაქე უნდა ყოფილიყო: მოურავს „ორი უნდა თუ სამი მოქალაქე, იმათ დასმენ და სამართალს მოქალაქენი იქმნენო“ (იქვე, § 2).

შეიძლება ქალაქის მოურავი სამართალში მარტო წევრადაც ყოფილიყო, მაგრამ ეს მხოლოდ მაშინ მოკლებოდა ხოლმე, „ბატონის ბრძანებით ქალაქის მოურავი და მდივანბეგი რომ სამართალში დახსდებიან“-ო (იქვე, § 3), მაშასადამე, როცა სასამართლო მეფის ბრძანებით მოქმედობდა.

ყურადღების ღირსია რომ ერეკლე მეფე თავის 1784 წლის ბრძანებაში ქალაქი მოურავს ავალებდა „საბჭოდ ჯდომის“ დროს სამართლის თანასწორობა და მიუღდომლობა დაეცვა: „თავანსა და ხათრს წესიერსა და კანონიერს საქმეზედ ზურვის შეუწახავთ“-ო (საქართ. სიძველენი, III, 12).

„საბჭოდ ჯდომისათვის“ და მოსამართლეობისათვის, — თვითონ იღებდა მონაწილეობას „სამართლის ქმნაში“, თუ თავის წარმომადგენელსა კვზავნიდა, — ქალაქის მოურავს სარგო ჰქონდა გაჩენილი. ამ სარგოს „სამდივანბეგო“ პრქმევი და მისი რაოდენობაც მკაფიოდ განსაზღვრული იყო დებულებაში, სადაც ნათქვამია: „ამაში აქვს სარგო თუმანზედ სამდივანბეგო ზუთი აბაზი მოურავს და ამ სამდივანბეგოში კელი არა აქვსთ მელიქ-მამასახლისს, ნაცვალს და ქედხუდებს“-ო (სქს სძვლნი, II, 523, § 1, 2). რაკი თუმანზედ 5 აბაზი ყოფილა, მაშასადამე, „სამდივანბეგო“ 10 პროც. უდრიდა. ეს სარგო მოურავის განსაკუთრებული საყუთრება ყოფილა და დანარჩენი მოკელმეები რომელნიც „ბჭობა“-ში მოურავს ახლდენ, არაერთარ სასყიდელს, არ იღებდნენ. ჰქონდათ თუ არა რაიმე ხარგო იმ 3-4 სარწმუნო მოქალაქეს, რომელნიც მოურავს „სამართლის ბჭობაში“ თან ახლდენ, დებულებაში არაფერია ნათქვამი, მაგრამ ვგონებ რომ არა ჰქონიათ. ეს იმიითი მტკიცდება, რომ იმ შემთხვევაშიც კი, როცა მოურავი თვით არ ინებებდა მოსამართლედ დაჯდომას და საქმის გარჩევას იასაულსა და მოქალაქეთ მიანდობდა, „იქიდამაც თუმანზედ ზუთი აბაზი მოურავისა არის; რადგან მოურავი ვავზავნის ამისთვისო“ (იქვე, § 2).

მაშასადამე, ამ შემთხვევაშიც-კი სარწმუნო მოქალაქეთა „სამართლის ქმნა“ უხასყიდლო ყოფილა. მით უმეტეს უხასყიდლო იქნებოდა მაშინ, როცა სასამართლოში თვით მოურავი ბრძანდებოდა. სამდივანბეგო მოურავის სრულ საყუთრებას არ შეადგენდა მხოლოდ მაშინ, როცა იგი მეფის ბრძანებით მდივანბეგებთან ერთად „სამართალში დახსდებოდნენ“, მაშინ „რაც სამდივანბეგო შემოვა როგორც რიგი არის, მოურავი და მდივანბეგები ისრე ვაიყოფენ“-ო (სქს სძვლნი, ტ. 2, გვ. 523, § 3). სამწუხაროდ არც თვით სამუთში, არც „დასტურლამაში“ არ არის განმარტებული სამდივანბეგოს განაწილების „რიგი“ მოსამართლეთა შორის, როცა სასამართლო მეფის ბრძანებით „სამბჭოდ დაჯდებოდა“. ვიციით მხოლოდ რომ საზოგადოდ „ქარჩმა ბატონისა“ ესე იგი მეფისა იყო („დასტურლამაში“, 57).

ქალაქის მოურავი ქალაქის ეკონომიურ ცხოვრებას თვითყურს იღვენებდა: აღბ-მიცემობა და მისი კანონიერი წარმოება მის ზედამხედველობის ქვეშ იყო. საქართველოს ქალაქებში სანოვაგისა, სურსათისა, ხილეულობისა და მაგარ სასმელებზე ბაზრულ ფასებს მთავრობა აწესებდა ხოლმე. ამგვარ გადაკვეთილ მტკიცე ფასებს „ნიხრი“ ეწოდებოდა. ეს სიტყვა სპარსულ ნიხრისაგან არის წარმომდგარი, რომელსაც იგივე მნიშვნელობა ჰქონდა. ნიხრით ეაქრობა სივალდებულო იყო აღბ-მიცემობის შემდეგ დარგების წარმომადგენლობისათვის: ყასპებისა (სქს სიძველენი, ტ. 2, 525, § 18), მეთეველებისა (გელაქტორზე, იქვე, 22, განჯის ორავულზე, იქვე, 22, ზუთხზე, 23, ხრამულზე და ფიჩხულზე, § 24), ბაყლებისა (ზეთისხილზე, იქვე, 28, განჯის ყურძენზე, იქვე, 26, ახალციხისა და ახალქალაქის ხილზე, იქვე, § 30) და სიხრებისათვის (ღვინოზე, იქვე, ტ. 2, 525, § 19).

ქალაქში ნიხრის დაწესებაც, რომელსაც „ნიხრის მიცემა“ ერქვა, მოურავის უფლება და მოვალეობა იყო; დებულებაში პირდაპირ იყო ნათქვამი: „ნიხრი მიეცემა მოურავისაგან“-ო (სქს სძვლნი, ტ. 2, 525, § 18), ნიხრი მოურავს უნდა მისცეს“-ო (იქვე, ტ. 2, 256, § 26). მხოლოდ ქ. გორში მის მოურავს, ამილახორს ნიხრთან საქმე არა ჰქონდა და ნიხრის მიცემა „ქედხუდებისა არის“-ო ნათქვამია ერეკლე მეფისადმი მირთმეულს გორელ ქედხუდების საჩივარში. კახეთსა და ქიზიყში „ნიხრი ეაჭრისა“ თურქე ნაცვალს უნდა „გადაეჭრა“ (კახეთ-ქიზიყის გამოსავლს გარიგება, სქს სძვლნი, ტ. 3, 137).

ნიხრი ცვალებადი იყო: იმისდა მიხედვით თუ რამდენად ადვილად იწვევდა იწვევდა ხოლმე ამა თუ იმ საქონლის ფასი, ნიხრიც ზოგიერთ საგანზე უფრო ჯშირად იცვლებოდა.

საზოგადო წესი ბრძანებდა, რომ მოურავმა სამს თვეში ერთხელ უნდა ნიხრი მისცეს ქალაქსა-ო (იქვე, ტ. 2, 530, § 24). მაგრამ კორცის ნიხრი ნიხრი მისცეს ქალაქსა-ო (იქვე, ტ. 2, 525, § 18). ზოგს ყასპებმა საერთოდ ნიხრანა“ უნდა გადაეკადონო (იქვე, ტ. 2, 525, § 18). ზოგს ნიხრი მიეცემა მოურავისაგან ყასპებს და მიემატება, თითოს მომატებაზედ ნიხრი მიეცემა მოურავისაგან ნიხრანა“ უნდა გადაეკადონო (იქვე, ტ. 2, 525, § 18). ზოგს ყასპებმა საერთოდ ნიხრანა“ უნდა გადაეკადონო (იქვე, ტ. 2, 525, § 18). ზოგს ნიხრი მიეცემა მოურავისაგან ნიხრანა“ უნდა გადაეკადონო (იქვე, ტ. 2, 525, § 18). ზოგს ყასპებმა საერთოდ ნიხრანა“ უნდა გადაეკადონო (იქვე, ტ. 2, 525, § 18). ზოგს ნიხრი მიეცემა მოურავისაგან ნიხრანა“ უნდა გადაეკადონო (იქვე, ტ. 2, 525, § 18). ზოგს ყასპებმა საერთოდ ნიხრანა“ უნდა გადაეკადონო (იქვე, ტ. 2, 525, § 18).

ლოსანსა და ამქარს ნიშნავს. ქართულად, მაშასადამე, თუმცა ამ სიტყვის მრავლობითი რიცხვია შეთვისებული, მაგრამ მხოლოდით რიცხვის მნიშვნელობა მიუღია და ამქარს გარდა ამქარის წვერსაც, კელოსანს და ვაქარსაც ეწოდებოდა (სქს სძვნი, 2, 528). როგორც დასტურლამალითგანა ჩანს ამქარს ქართულად აგრედვე „თაბუნი“ ერქვა: ასნაფი და თაბუნი დასტურლამალში ერთი-მეორის მაგიერ იკმარება, მაგ. § 115-ს სათაურად აქვს „სალაროს ნაზირისა და მისის ასნაფებისათვის“; ხოლო შემდგომ მისდევს: „არის სალაროს ნაზირის სახელოდა თაბუნი კაცი“-ო.

ქალაქებში ასნაფებს რასაკვირველია იქ ექმნებოდათ ბინა და საკელოსნობები, სადაც ყველა სხვა სავაჭრო დაწესებულებანიც იყვნენ შეგებული, ბაზარში. გორელი ქედხუდების საჩივართგან ნათლად ჩანს, რომ გორშიც ასნაფები ბაზარში მდგარან.

თვითველ დარგის ყველა ვაჭრები და კელოსნები ერთს კავშირს ეკუთვნოდნენ, ერთს ასნაფს შეადგენდნენ. საბედნიეროდ ჩვენ ასნაფების ავტულების ცნობებიც მოგვეპოვება: ასნაფის სათავეში „უსტაბაში“ მდგარა. ეს სიტყვა სპარსულ-თურქულია (უსტა—მასწავლებელი, ოსტატი, ბაში—თავი). იმ ასნაფის სახელის მიხედვით, რომლის მოთავედაც იგი ითვლებოდა, მას აგრედვე ან „სირაჯბაში“ (იქვე, ტ. 2, 525, § 20), ან „ბაჰყალბაში“ (იქვე), ან „საზანდარბაში (დასტურლამალი, 68) და სხვანიარად ეწოდებოდა. დასტურლამალი „მეთევზეების უფროსი“ და „მღებართუხუცესი“²ც არის დასახელებული, მაგრამ ნათლად არა ჩანს, უსტაბაში იყო თუ არა იგი.

საფიქრებელია რომ ძველად მაინც ეს ორი სახელი სწორედ უსტაბაშობის ქართული სახელწოდება უნდა ყოფილიყო და ალბად ბაჰყალბაშისა და სხვა ამის მსგავს სახელების მაგიერ ბაჰყალთ უხუცესი ან უფროსი იქნებოდა.

ასნაფის თვითველი წევრი ამქარის, ამხანაგობისა და უსტაბაშის სასარგებლოდ გადაკვეთილს წვლილს იკლდა (საქარ. სიძვ., ტ. 2, 528, § 43). საზოგადო, საამქრო საქმეების გარჩევა-გადაწყვეტა თვით „ასნაფზე“ იყო დამოკიდებული, უსტაბაშსა და ასნაფის წევრებზე, კელოსან ვაჭართა საზოგადო კრებაზე. ეს იქითგანა ჩანს, რომ დებულებაში პირდაპირ არის აღნიშნული საამქრო გადასაკადისაგან განთავისუფლებული „უნდა იყოს გათარხნებული უსტაბაშისა და მეწვრილმანეებისაგან“ როცა გასათარხნებელი წევრი და განთავისუფლებული უნდა იყოს“ (საქ. სიძ., ტ. 2, 528, § 43). უმეტეს შემთხვევაში სხვადასხვა სამოურაო სარგოსაც ამქარი ანუ ასნაფი „საერთოდ“ (საქ. სიძ., ტ. 2, გვ. 525, § 18, 19) იკლდა, როგორც ერთი დაწესებულება (საქ. სიძ., ტ. 2, გვ. 524, §§ 10, 11, 12, 13; 525, §§ 14, 18, 19). უსტაბაში ასნაფის თავი და წარმომადგენელი იყო მთავრობის წინაშე და განსაკუთრებულ შემთხვევებში, როცა მთელი ამქარი რაიმე დღესასწაულში მონაწილეობას იღებდა, იგი თავის ასნაფს წინამძღვრობდა. დებულებაში მაგალითად ნათქვამია, რომ როცა დიდი ხნის „სხვაგან“ სადმე წასული ქალაქის მოურავი ქალაქში დაბრუნდებოდა, მას ასნაფები მიეგებნონო, „სირაჯბაში

სირაჯებს უნდა მიუძღვეს და მოურავს ტიკოთ ღვინო უნდა მიართვან. აგრეთვე ბაჰყალბაშმა ხილი უნდა მოართვას“ (საქ. სიძ., ტ. 2, გვ. 525, § 20).

მრეწველობა და ვაჭრობა დახუდებული იყო ქარხანასა და დუქანში „ქარხანა“ (დასტურლამალი, 24, 34, 40, 41, 54, 55, 62, 64, 84, 124, 127) სპარსული სიტყვაა და ნიშნავს საკელსონი სახლს, დაწესებულებას, სადაც გასაყიდაც საქონელს ამზადებდნენ. ქართულად ამ სიტყვას ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა: „ქარხანას“ ეძახდნენ ყველა სწავლისა და დაწესებულების, რომელიც ამა-თუ იმ საქმისა ან კელობისათვის იყო, მაგ. დასტურლამალი სამეფო სამზარეულოს „ქარხანა“ (გვ. 34) ეწოდება, ამჯერადვე სამეცნიეროსაც „ქარხანა“ ერქვა (იქვე, 40, 41), სამეფოს შემოსავლის კოდის პეტის საწუობსაც (იქვე, 54, 55), შემოსულ ფუჭქაშის შესწავლას ადგოსაც (იქვე, 84. „ფუჭქაშის ქარხანა“), იმ დაწესებულებასაც, სადაც ინახებოდა იღებოდა ჯარიმა („ჯარიმა ნაცვალმა უნდა აღოს და ბატონის ქარხანაში მოხაროს“, იქვე, 124) და სალაროს, სადაც ფული ინახებოდა (საქვეთის უფროსი ორი თუმანი ქარხნიდამ უნდა მიეცეს“ო, იქვე, 124).

ერთი სიტყვით ქარხანად ყოველგვარი, როგორც ერთი ისე სამეფო, სამეურნეო-სამრეწველო დაწესებულება იწოდებოდა ქარხანა საზოგადო სახელწოდება იყო. ხოლო იმისდა მიხედვით, თუ მრეწველობის რომელ დარგს აწარმოებდა, იწოდებოდა ან „ყასაბხანა“-დ (დასტურლამალი, 24), როცა საქონლის დაკვლა ჰქონდა საქმედ, — ან „დაბაღხანა“-დ (იქვე, 92), როცა ტყავის გამოყვანა აქვს საგნად, — ან „ქუზხანა“-დ (იქვე, 124), ან „ქურჯლის ქურხანა“-დ (საქ. სიძ., 527, § 34, 35), როცა ქურჯლის ვაჭრობას მისდევდნენ ყველა ზემომოყვანილი სიტყვები სპარსულითგან ასობ შემოდებული და ორი-ნაწილადი ავტულება აქვთ. მეორე ნაწილი ყოველთვის „ანა“-ა იგივე რაღც „ქარხანაშია და მნიშნავს სახლს, ხოლო პირველი ნაწილი კელობის იმ დარგს აღნიშნავს, რომელსაც იგი მისდევს: ენაბხანა (მესაკლავთის სახლი), დამაღხანა (ტყავის მკეთებელთა სახლი), ქუზხანა (კოკის, ქურჯლის ქარხანა, სახლი), აფშ-ხანა (საქმლის სახლი, სასიდილო). ზოგიერთ ქარხანას ქართული სახელიც ჰქონდა, მაგალითად „სამღებრო“ (დასტურლამალი, 125). ვახტანგ მეექვსის დროს ზოგიერთი ქარხნები მეფის განსაკუთრებული საკუთრება იყო, მაგ. ყველა სამღებროები და ქუზხანა (დასტ. 124, 125), შათვის განსაკუთრებული „ქარხნის სახლები“ (იქვე, 124) არსებობდა და თუ ეს შენობა დაზიანდებოდა და შეკეთება საჭირო იყო, „დავითა თუ ვადლასკა მსუბუქი“ (იქვე, 124) მოქალაქეთა მოვალეობად ითვლებოდა.

ქარხნის მოსამსახურეებს მაშინ „ქარხნის კაცებს“ ეძახდნენ (დასტ. 24). სავაჭრო შენობას „დუქანი“ (საქ. სიძველენი, ტ. 2, გვ. 525, § 15) ეწოდებოდა, მაგ. ქ. მოურავის სარგოში ნათქვამია: „ყასაბხანა, რაც დუქანი არის, დუქანზედ მოურავს გადასახადი უნდა მიართვან“ო დუქანი სპარსული სიტყვაა და სპარსულშიც იგივე მნიშვნელობა აქვს.

დუქანში „დაზგები“ იღვა. ქ. მოურავის სარგოს დებულებაში მაგ სწავლია: „ყასაბხანა, რაც დუქანი არის, დუქანზედ მოურავს კლბრა ქონი უნდა მიართვან... თხის ქონი; დორის ქონი ერთს დაზგაზედ რამდენიც ამხანაფი ასობ

კაცის თავს მ ლიტრა ქონი უნდა გამოერთვის მოურავისთვის, ის ქონი კაცის თავზედ აიღება და არა დაზგაზედ დაზგაზედ ღირისა... იღებაში მოურავისათვის ერთი მხარი და ერთი პარკალი უნდა მოიკრიფოს" -ო (საქარ. სიძველენი, II, 525, § 15-17). მასასადაჲ, დუქანში დაზგები იღვა. „დაზგა“ სპარსული სიტყვაა („დაზგა“) და იქ საკვლოსნო იარაღს, საკვლოსნო მაგიდას, საფეიქრო მანქანას და თვით მალაზიასაცა ჰნიშნავს.

როგორც ზემო მოყვანილ მაგალითთაგან ჩანს, ქართულში დაზგა სავაქრო და სამრეწველო დახლსა პრქმევია; იგი თითქოს თვით ვაჭრობისა და მრეწველობის სამხოლო ყოფილა.

საქმის წარმოება და თვით საქმე შეიძლება ერთი კაცის საკუთრება ყოფილიყო, ან რამდენსამე კაცს ერთადა ჰქონოდა, მაშინ ისინი „ამხანაგე ბად“ (იქვე, II, 525, § 16) ითვლებოდენ. შეიძლება, მაშასადაჲ, „ერთს დაზგაზედ რამდენიმე ამხანაგნი“ ყოფილიყვნენ.

ზემოაღნიშნულის გარდა სხვა კიდევ ბევრი ცნობებია გაფანტული ძველ ქართულ წყაროებში. ამ მასალების წყალობით სხვათა შორის ისეთ საყურადღებო საკითხის გამოკვევაც კი შეიძლება, თუ რაღარა და რამდენი საქონელი, სანთავაგე, ან სხვაგვარი საცმარი შემოქონდათ ხოლმე ყოველწლიურად ჩვენს დედა-ქალაქში. მაგრამ ეს მონოგრაფიული გამოკვლევა ჟურნალისათვის ისედაც დიდი გამოვიდა და რაკი ამ საკითხის გამოკვევისათვის რთული გამოანგარიშებაჲსა საჭირო, ამიტომ მას აქ აღარ შევხვებით.

თანამედროვე საქალაქო თვითმმართველობის ორგანოთა მთავარი დანიშნულება და სამოქმედო მიზანი ქალაქისა და მის მცხოვრებთა კეთილდღეობაზე და მშვიდობიან ცხოვრებაზე ზრუნვა შეადგენს. მაგრამ ამას გარდა ისინი მოვიდენი არიან ყოველი ღონისძიება იკმარონ, რომ ცხოვრებისათვის საჭირო სურსათ-სანთავაგე და სხვაგვარი საცმარი ქალაქში ბლომად მოიპოვებოდეს და პირიან ფასადაც იყიდებოდეს, ამასთანავე ფიზიკად თავალ-ყფრო აღევენონ, რომ საწყავ-საზომების სიმრუდითა და ნაკლებობით ვაჭრებმა მოქალაქეთა ჯიბეები არ შეათხლონ. ამ ჩენი გამოკვლევის გულდასმით გადაამკითხველისათვის იმედია ცხადი გაქდება, ჟერ ერთი ის, რომ ეს მიზანი და მოვალეობა ძველ საქართველოშიაც კარგად გათვალისწინებული და შეგნებულ ქქონათ და ქალაქის მმართველთ აუცილებელ ვალადა ჰქონდათ დაკისრებულნი, ხოლო მეორეც ის, თუ რაოდენად შემცდარია გაბატონებული აზრი, კითომც საქალაქო მართვა-გამგეობის წესწყობილება ჩვენში პირველად რუსეთის მთავრობას შემოედოს. ყველა ზემონათქვამითგან ვგონებ აშკარა უნდა იყოს, რომ ძველ საქართველოში მართვა-გამგეობის ეს დარგიც საკმაოდ შემუშავებული იყო და რომ საქალაქო თვითმმართველობის ჩანასახი უკვე მაშინაც არსებობდა.

საქონელები

ა) აბაშა

- აბაშიძე დავით, საბლოტნიკი 53
- ახუსაძე ვ. 361, 364, 414
- ახუ ზედა ბაღი 137
- ახუ ისახე ელ-ფარის ელ-იტარი 134, 135
- ახულისი 345
- ახულაძე იესო 223, 254
- ახუღ უსიმ იბეიდ აღა ზენ ჰერდი 137
- ახუსაიდი 137
- ადარლოსი 397
- ავაქ 47
- ავაქ ფეიქრო, ოსტელანის უბა 47
- აბაშევიცა ა. 349, 412, 413, 426, 474
- ათანასე ტფილელი, ახლახუის შუილი 120, 123
- ავთიშვილი გურგენა 58
- ალ-ბალი 134
- ალუქსადრე (იბრაჰიმ შეფე) 146
- ალექსი შივილის ძე (რქოა-შეფე) 146
- ალშანი 408, 409, 420
- ამტული სააკე 257, 258, 261, 267, 270, 271, 416, 420
- ამბროზიო კონტარინი (იტალიელი ზოგადი) 143, 168
- ამილახერი გოგია 55
- ამილახერი იესე 55
- ამილახერი ნინია 55
- ამილახერი ქაიხოსრო 55
- ამილახერიშვილი ნინია 55
- ამილახერიშვილი ოთარ 55
- ამიხეიბი 32
- ამირეიბი დავით 55
- ამირეიბი ზაზა 53, 56
- ამირეიბი შვეჭაბუკე 55
- ამირეიბი რამინ 161
- ანტონოვი ტონი (დუქანი) 145
- ანკოლალის შარია 140
- ანტე 283
- აპოლონოსი როდოსელი 283
- არამი (ივანი) 145
- არასხანიანი ა. 258, 259
- არისტოტელე 287
- არპოქსა (ტარვოტაძის ძე) 284
- არსენ ივანოვილი 292, 293, 305

- არენი (ამილახერი) აღწერა იმ. პ. ზედაბე-
ლის 181
- არქივოლო ლამბერტი 141, 143, 163, 183, 194,
201, 253, 281, 282, 402, 422
- არენი 34
- არქივოლო მანანა 242
- არქივოლო ტეი 31
- არქივოლო დელი 51
- არ-მანანა 146
- არსენი ს. 237, 241-243, 244, 293
- არსენი ელიზაბე 117
- ბაგრატი 111, 120
- ბაგრატი 19, 120, 151, 153, 163, 264
- ბაგრატი (ამხანაგე შეფე) 117
- ბაგრატი (ამხანაგე შეფე) და ევროპული 118,
120
- ბაგრატი (გოგია) 21-ის ძე 20
- ბაგრატი ზეთონიშვილი 145
- ბაზილი 102, 104
- ბაგრატი (ბაგრატიშვილი) 27
- ბაგრატი (საყურადღებო) 27
- ბაბაიანი ჯ. 178
- ბაბაიანი ვ. 141
- ბარტელმი აფ. 251
- ბარტოლომი (ივანი) 134, 138
- ბასილი (ბარტოლომი შეფე) 124
- ბასილი II ხელკარბოციანი 120
- ბასილი ელი-მოციფერი 177
- ბასილი ზარბული 134, 161
- ბატონიშვილი ბაგრატ იმ. ბაგრატ ზეთონიშვილი
- ბატონიშვილი ბაგრატ იმ. ბაგრატ ზეთონიშვილი
- ბატონიშვილი ვაჟი იმ. ვაჟი ბატონიშვილი
- ბატონიშვილი ლონჯი იმ. ლონჯი ბატონი-
შვილი
- ბატონიშვილი ვახუშტი იმ. ვახუშტი ბატონი-
შვილი
- ბატონიშვილი თანე იმ. თანე ბატონიშვილი
- ბატონიშვილი იული იმ. იული ბატონიშვი-
ლი
- ბატონიშვილი იული იმ. იული ბატონიშვილი
- ბატონიშვილი იული იმ. იული ბატონიშვილი

1. შეადგინა მ. ი. ნ. ს. კრიტიკა

ბატონიშვილი ლუარსაბ იხ. ლუარსაბ ბატონი-
შვილი
ბატონიშვილი სოლომონ იხ. სოლომონ ბატონი-
შვილი
ბაქარ ბატონიშვილი 154, 158, 169, 177, 236,
303
ბაქრაძე დიმიტრი 119
ბახტაძე ილ. 219, 348, 351, 353, 385
ბეგიჩივი კ. 147
ბელლიო ვ. 142, 183
ბელოკუროვი სერგი 144, 145, 185
ბეჟან შერიქიფე 129
ბეჟიტასვილი გურგენა 29
ბეჟიტასვილი დათუნა 29
ბეჟიტასვილი პაატა (დათუნას ძმა) 29
ბერბიკაშვილი მიხა 215
ბერის შვილი ბერი 48
ბერის შვილი გიორგი 48
ბერის შვილი შახარაბელი 48
ბერიშვილი სულხან 37
ბერძე ვ. 233—235
ბერძენიშვილი ნ. 116, 117
ბიბილასვილი ბერი 48
ბიბილასვილი გიორგი 48
ბიჩიკინი როდიონ (დესპანი) 145
ბოჭორიძე გ. 64
ბრაუნი 421
ბრეგაძეები 103, 104
ბროსე შარი 110, 119, 133, 144
ბულასვილი ვეფხია 51
ბულასვილი ისე 51
ბულაშვილი დავით 51
ბულაშვილი ისე 51
ბურნაშვილი (დესპანი) 147
ბუხუღეიშვილი სიმონ 93
ბაბაძე შართა 215, 346
გაბრიელ მოძღვარი 365
გამსახურდია კ. 217
გარსევან მეითარი 37
გარსევან მეითარის ყმა 37
გარსევანიშვილი დიმიტრი, იგივე ტეტია 44—48
გარსევანიშვილი მგალობელი ტეტია 44
გარსევანიშვილი ტეტია 46—49
გელიაშვილი ბიძია 51
გელიაშვილი გელია 51
გელიაშვილი ისე 51
გელიაშვილი პაპუა 51
გელიაშვილი შიო 51
გვლდენშტედტი როჰან ანტონ 142, 143, 181,
185—188, 190, 207, 212, 217, 219, 237,
252—255, 258, 259, 309, 348, 353, 360—
362, 364, 366, 372—375, 380, 382, 384,
385, 391, 414, 418, 426, 436

გივისშვილი ლომნია 51
გიორგი ბატონიშვილი 58, 82
გიორგი ბრწყინვალე 138
გიორგი მავისტროსი 118
გიორგი მერჩული 158, 159, 162, 164, 166, 292,
304, 345, 352, 364, 384
გიორგი მთაწმინდელი 119, 163, 164, 170, 230,
231, 278, 301, 339, 348
გიორგი მონაზონი 240, 257, 292, 305
გიორგი ხუცესმონაზონი 151, 163, 164, 170,
გიორგი ჩორჩანელი 153, 154
გიორგი (წმ.) 111
გიორგი (მოლარეთ-შიგამდევი) 129
გიორგი (ლაგერის მამასახლისი) 394
გიორგი მეფე 57
გიორგი I 120
გიორგი XI 30
გიორგი I 111 80, 81, 164
გიორგი მეფე (იმერეთის მეფის ბავრატის ძე)
110—112, 152, 159
გიორგობიანი ნუცა 110
გმელინი 142
გოგილასვილი ბერი 35
გოგილასვილი ზურაბ 35
გოგილასვილი ოთარ 35
გოგილასვილი ოსია 35
გოგლიძე ნიკო 218, 374, 375, 377
გოლეთიანი ცეციტია 111
გორგაძე ს. 166
გორგიჯანიძე ფარსადან 339, 381, 383, 396
გორჯას მდივანი 37, 42
გორჯას მდივნის ყმა 37, 42
გრიგოლ ხანძთელი 159, 164, 165, 293, 304,
327, 352, 354, 365, 384
გრიგოლი (სამთავნელი ეპისკოპოსი) 82
გულაბერიძე ნ. 294, 295
გურამიშვილი დ. 178, 179, 298, 302, 346
დადიანი ლევან 145
დადიანი ლეონ 100
დავით აღმაშენებელი 24, 25, 151, 163, 164,
167, 168, 172, 301, 303
დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 24, 163,
168, 303
დავით (ბოქაულთ-ხუცესი) 27, 29
დავით ბეზიერთუხუცესი 37
დავით გარეჯელი 292, 293, 363, 305, 318
დავით მეფე 138
დავით-ნარინი 345, 384, 385, 388
დავით სარდალი იხ. ციციშვილი დავით
დავითა (შელქოას ძმა) 58
დავითა 24
დავითაშვილები 32, 56
დანიელი (შაჰ-ნავაზის კარის წინამძღვარი) 84
დანიელი (ბიბ.) 297

დარჩია 123
დამ-ბუე 134
დეკანოზის შვილი დავით 50
დეკანოზის შვილი ზაქარია 50
დეკანოზის შვილი ფილიპე (sic) 50
დეკანოზის შვილი შიო 50
დეკანოზიანი ლ. 359, 361, 364, 371, 373,
374, 379, 386, 387, 389—391, 413—415
დეშტერე მდივანბეგი 37
დე-ტურნეფორი პ. 141
დემნა 80
დემორკანი 393, 396
დოლბანდელი არუთინ 57
დოლუნჯიშვილი ანა 130
დოლუნჯიშვილი იოანე 130
დომენტი ბატონიშვილი (კათალიკოზი) 85—87,
90
დომენტი (საქართველოს პატრიარქი) 122
დორნი 134—137
მგროსი 284
მხეციელი (ბიბ.) 237
მღვწე (ქნის ერისთავის დავითის ასული) 285
ელიანი 436
ელიზბარი (მოლარებუცესი) 53
ელიზბარიშვილი 30
ელიონი თევდოტე (დესპანი) 145, 185, 399
ემინ-ედ-დინ-ნარი (ხამდალა) ყაჯინის შიხა
136
ენდრონიკიშვილი გორჯასი 37
ენდრონიკიშვილი ქაიხოსრო 37
ეპიფანე ბერი 345
ერეკლე I 25
ერეკლე II 43, 44, 56, 59, 68, 76, 78, 79, 123,
142, 143
ერისთავი რ. 287, 375, 380, 385, 391, 372, 416
ერისთავი შალვა 82
ერკერტი 179
ესაია (ბიბ.) 154, 156, 158—160, 169, 172, 173,
176, 181, 291, 296, 297, 299, 304, 339, 345,
357, 372, 384, 403
ესიტაშვილი დათუნა 37
ეტრუიანე (ქაბთლის კათალიკოზი) 81
ფფოვზე მთაწმინდელი 119
ფფრემ შიერე 173, 174
ფშვილასხაშის გიორგის ყმა 37
შვილიძე ნ. 348, 409, 412, 424, 425
ვარდან 261
ვარდანტი-გრიგოლ 270
ვარდონი 402, 410
ვახტანგ VI 25, 26, 38, 59, 71, 72, 75, 78, 269,
372, 399

კახეიძე ბატონიშვილი 28, 123, 134, 203, 205—
207, 310—312, 341, 344, 371, 381—383,
389, 394, 396, 441
კახიკორი 248
კახიკორი პ. 213—215, 287, 288, 377
კახიკორი ი. (დესპანი) 145
წალკის ერისთავი 82
წალკის ერისთავი 170
წალკის ერისთავი 37
წალკის ერისთავი 388
წალკის ერისთავი 132, 136
წალკის ერისთავი ელიზბარი 134, 138
წალკის ერისთავი 58
წალკის ერისთავი ბერი 31
წალკის ერისთავი 145
წალკის ერისთავი (დესპანი) 145
წალკის ერისთავი (მეფისთვის) 128
წალკის ერისთავი 207—209, 267
წალკის ერისთავი სიმონ (დესპანი) 145, 148
მამისაშვილი ხელის 37
მამისაშვილი 141, 142
მამისაშვილი (მეფისთვის) 170
მამისაშვილი 154, 170
მამისაშვილი ოსე 34
მამისაშვილი ვ. 29, 30, 34, 35, 38—40, 43, 74,
78, 79, 91—93, 96—99, 104, 105, 172
მამისაშვილი 282
მამისაშვილი I 43, 146
მამისაშვილი II 42, 76, 123
მამისაშვილი ბატონიშვილი 37, 38
მამისაშვილის ყმა 37
მამისაშვილი 382, 402
მამისაშვილი კახიკორი 130
მამისაშვილი 3, 406, 407, 419, 420
მამისაშვილი ვაჟი (მეფისთვის) 28, 40
მამისაშვილი კახიკორი 44
მამისაშვილი სარდალ (მეფისთვის) 42—44
მამისაშვილი შიხა (მეფისთვის) 38
მამისაშვილი (მეფისთვის) 388
მამისაშვილი 266, 277, 427
მამისაშვილი (დესპანი) 148, 181
მამისაშვილი 184, 185, 400, 404
მამისაშვილი 116
მამისაშვილი იანე 29
მამისაშვილი (დესპანი) 148
მამისაშვილი (დესპანი) 145
მამისაშვილი ვაჟი (მეფისთვის) 44
მამისაშვილი (მეფისთვის) 48
მამისაშვილი (მეფისთვის) 48

იღურბიძე ივანე აბრაჰის შვილი 48
 იღურბიძე იოსებ ნიკოლოზის შვილი 48
 იღურბიძე კეკელია ნიკოლოზის შვილი 48
 იღურბიძე უკრაინა აბრაჰის შვილი 48
 იღურბიძე სიხარულ აბრაჰის შვილი 48
 იღურბიძე სოსო აბრაჰის შვილი 48
 იმნაძე ბერი 32
 იმნაძე ქრისტეფორე 52
 ილიაშვილი (მღვდელი) 145
 იოსებ ბატონიშვილი 72, 414
 იოსებ პოლენო 439, 440
 იოსებ ბუჭაძის ძე 118
 იოსებ ზუღაშვილი 170, 176
 იოსებ შიშინიძე 118, 119
 იოსებ შერვაშიანი-ბუბუცისი 117
 იოსებ რუსეთელი 117
 იოსებ სარაძის ძე 295—297, 304
 იოსებ ლავსკი 172
 იოსებ შავთელი 178, 304
 იოსებ სახლთუფუცისის ზურაბის ძმა 130
 იობი 154, 170, 290, 298, 300, 372
 იოველი 158, 348, 429
 იოსება ზარბაზის (იტალიელი მკვლელი) 140, 388
 იოსებ კავკელი 255
 ირაკლი იბ ერეკლე 11
 ირასე ფეროფალი-გოგილი 117
 ისე წილქელი 87
 ისო ნავი 138
 ისტაბი 134, 135
 ივლიან ბატონიშვილი 58

ძაკაძის ძე 97—99, 101—107, 110, 111, 115, 122, 223
 კალანდანი 104
 კარბიშვილი დავით 223, 385
 კარლოს დედი 249
 კასპარიანი ა. 386, 387, 389, 390
 კასტელის ქრისტეფორე (იტალიელი მხატვარი) 141, 142, 183, 184, 188, 208, 212, 218
 კატონი 410
 კავაძე შამსოვია 104
 კახა შამურშელ-ბუბუცისი 172
 კახოსი 264
 კეპიშვილი ვანო 216
 კეპიშვილი ნ. 216, 217, 349, 350, 354, 355, 357, 363, 367, 368, 372, 373, 375, 379, 392, 406, 412—414, 417, 418, 426
 კეიბაძე ბერძენი 173, 174
 კეიბაძე შავე (კრეკი) 120, 151
 კეიბაძე 95, 96
 კელინი 259
 კეიბაძე ძე რატი ურასთავი-გერასთავისა 121
 კერული ხუცესმონაზონი 145
 კენტარინი 388

კირიონ ეპისკოპოსი 91
 კლაპროთი 143, 187, 188, 190, 198, 210, 212, 226, 255, 258, 259, 264, 268, 289, 346, 348, 372, 382, 385, 390, 401, 418, 421, 422, 437, 438
 კლიმაშვილი დავით 53
 კლუზარევი (დესპანი) 146, 185
 კოლაქსა ტარგიტას ძე 284, 285
 კოლუმელი 397, 398, 403, 408, 410, 427, 437, 440
 კონსტანტინე VIII, ბერძენთა მღვდ. 119, 120
 კონსტანტინე ქრისტეშვი 93
 კოდრანი ტომ. (დესპანი) 145
 კოპუნიშვილი 103
 კოპუნიძე მახუა 103
 კოპუნიძე მიქელა 103
 კოპუნიძე ზაქარია 103
 კოპუნიძე ივანე 103
 კოპუნიძე წყალობა 103
 კოპუნიძე ხახუტა 103
 კუბოსი 284
 კუპრეხაძეები 99

ლაშვილი არქანჯელო 388
 ლაშვილი 162, 284
 ლევანი 145
 ლევან ბატონიშვილი, ლეონ ბატონიშვილი 48, 59, 82
 ლევიტი ბ. 190, 191
 ლეონიძე გიორგი 175
 ლეონიძე ლევან 218, 281
 ლეონტი მარგელა 284
 ლეონტიევი ივ. (დესპანი) 145
 ლესტრენჯი 136, 137
 ლიბოქსა-ტარგიტას ძე 284
 ლიტრევი 244
 ლომოური ივლიან 361, 386
 ლომოური ნ. 348, 358
 ლომბარსკი 418
 ლუარსაბ ბატონიშვილი 82
 ლუკა 24, 171, 175, 176
 ლუკიანე (დავით გარეჯელის მოწაფე) 292, 293
 ლუციუსი 394

მათე 171, 293, 298—301, 304, 345, 346
 მაკალათია ს. 219
 მალაქია გერგელის ძე ცაიშელ-ჭუმბათელ-ბონელი 108, 109
 მალაქია კათალიკოსი 100
 მალბასანი სივანურის 256, 257, 267, 269, 270
 მანუჩარ მდივანი 42—44

მარდალასშვილი გეგუტა 103
 მარდალასშვილი დავითა 103
 მარდალასშვილი ნანუა 103
 მარდალასშვილი ღმერთა 103

მარდალასშვილი ჩიტა 103
 მარდალასშვილი გოგელა 103
 მარდალასშვილი გიორგი 103
 მარდალასშვილი ესთა 103
 მარდალასშვილი ვახტანგ 103
 მარდალასშვილი მიხროვანი 103
 მარდალასშვილი შიქელა 103
 მარდალასშვილი ნიჭოზა 103
 მარია იფლოვანი 82
 მარიაშვილი 195
 მარკოვი დ. 257, 259
 მარკოვი 171, 397
 მარტი ნაიკი 116, 154, 173, 174, 178, 180, 227, 238—240, 296, 340, 381, 418, 430
 მარტვი 169, 170, 174, 178, 292, 304, 307
 მავაშვილი 217
 მავაშვილი ლევანაბ 43
 მავაშვილი რევაზ 37
 მახაბელ შაფუა 55
 მახაბელი კლახნარ 55
 მახაბელი ლევანაბ 55
 მახაბელი რევაზ 55
 მახაბელი ს. 214, 215
 მახაბელი ფანაშან 55, 56
 მგერელიძე შაპია 104
 მგლაძე ნატრია 95
 მგლქცი-ბეგი ლეონ 256
 მგლქციანი 137
 მგლიშვილი კათალიკოსი 119, 120
 მგლიშვილი (დავითის ძმა) 58
 მგნაბელი ვ. 346, 347, 349, 352—359, 361—364, 367—379, 386, 391, 406, 409, 413, 414, 426
 მგუბაშვილი მხარა 104
 მგუბაშვილი 96
 მარაბორიანი 420
 მიჩაშვილი (ეკსიმბერი-ბეგი) 87
 მიჩაშვილი მუხამედი შარაბი 136
 მიქელ კატარაწი 159
 მიქელაშვილი 30
 მიქია 181, 182
 მიშეცი (დესპანი) 183, 309
 მიროველი ნიკოლოზ ირბელის ძე (ესპანოსი) 30—34
 მიროვანი ს. 180
 მიწაძე აბ. 216

ნადირ-შაჰი 123
 ნანიკელაშვილი ბერი 37
 ნანიკელაშვილი რამიშ 37
 ნარიშვილი გლახა 54
 ნარიშვილი ნინო 54
 ნაშვილი ივ. (დესპანი) 145
 ნაშვილი დავით (კათალიკოსი) 97
 ნაშვილი-მელი 115, 136

ნიკოლოზი ივანე 48
 ნიკოლოზ მღვდელი 88
 ნიკოლოზი (ბელოვანი) 342, 379
 ნინო ზაქარია ჩხელი (კახეთი) 117
 ნინო (ქ.) 121, 295, 319
 ნიჭოზა ივ. 225, 247, 310, 437
 ნიკი (ქ.) 134
 ნიკოლოზი 144
 ნიკოლოზი 191, 192, 229, 271

ნიკოლოზი 25
 ირასე (ქ.) 284
 ირბელიანი მარტვი 441
 ირბელიანი რევაზ მარგელა 42
 ირბელიანი სან. 81, 182, 184, 188, 190, 198, 170, 172—176, 178—182, 188—198, 208, 204, 206—208, 210—212, 214—227, 229—239, 242—247, 254, 271, 275, 286—292, 293—306, 308, 309, 311, 342—346, 348, 352, 353, 355, 356, 379—380, 382—384, 372, 374, 376, 377, 381, 382, 388, 390—392, 395, 400, 402, 416, 420, 427
 ირბელიანი ივ. 25
 ირბელიანი-მარგელა აბ. მიროველი ნიკოლოზ ირბელის ძე

მატი მუხამედი 77, 38
 მუხამედი (სომხის დავით ნაშვილი) 394
 მუხამედი მუხამედი 171
 მუხამედი 247, 248, 410
 მუხამედი (1799 წლის ტფილისის დ. ბ. ს. მუხამედიანის დედა) ს. ს. მუხამედიანის დედა (ქალი) 37
 მუხამედი სან. 31
 მუხამედი იბ. 31
 მუხამედი კახაბერი (1840 წ.)
 მუხამედი კლავდი 31
 მუხამედი 287—289, 292
 მუხამედი კლავდი 28
 მუხამედი სან. 28
 მუხამედი დიმიტრი (ბიბოვი მუხამედი) 41
 მუხამედი მუხამედი 171
 მუხამედი 223, 280
 მუხამედი ვ. (დესპანი) 145
 მუხამედი მუხამედი 244—248, 251, 271, 402, 412, 416

ნოზიანი მუხამედი 128
 ნოზიანი ფანაშან 184
 ნოზიანი-მუხამედი 146, 185, 209
 ნოზიანი-მუხამედი (დესპანი) 145
 ნოზიანი-მუხამედი (დესპანი) 145
 ნოზიანი-მუხამედი 288
 ნოზიანი-მუხამედი 421
 ნოზიანი-მუხამედი (მარტვი-მუხამედი) 156, 385—388

შამთაღმწერელი 24
 ეორდანი თ. 37, 80, 81, 100, 115, 119, 121, 122, 385
 ეუკოესი პ. 349, 360, 412
 რადლოვი 261, 262, 268
 რამნეგესი იაკობ, ერეკლე II-ის პირადი ექიმი 143
 რამაზაშვილები 32
 რამაზ მეჭინბეთუხუცესი 75
 რამუზიო 140
 რატი 121
 რატიშვილი დომენტი 86
 რატიშვილები (ქსოვრისისა) 90
 რაშიდ-ედ-დინი 136
 რეხვიშვილი გ. 346, 347, 350, 352, 385, 427
 რეხვიშვილი ნიკოლოზ 176, 218, 346, 350, 352, 374, 385, 427
 რიკაძე ოთარ (სახლ-უხუცესი) 47, 49
 რიკაძე აკ. 391
 რიონიშვილი ბერუა 29
 როლოვი ადოლფ 169—171, 173, 176, 179, 180, 182—188, 207, 215, 225, 226, 235, 237, 242—245, 247, 250, 252, 254, 259, 264, 267, 268, 297—299, 307, 420
 რომანოზ 111 (ბერძენთა შეფე) 120
 რომანოზ წილენელი 86, 87, 89—91
 როტოვიევი მ. ივ. 134, 285
 რუსთაველი შოთა ივ. შოთა რუსთაველი
 რუსთაველი დედოფალი (ჩერქეზთ ბატონის ასული) 39
 რხეულიშვილი პაპუნა (მერიქიფე) 128
 საპი 265
 საბა (მდივან-მწიგნობარი) 145
 საბა ივ. ორბელიანი საბა
 საგინაშვილი გივი 37
 საგინაშვილი გივის ყმა 37
 სავანელი ბეცია 55
 სავანელი გიორგი 55
 სავანელი გრიგოლ 55
 სალაძე გოჩა 104
 სალაძე როსტევეან 95
 საშვერელი სახლ-უხუცესი 37
 სერაპიონ ზარზშელი 153, 171, 231
 სერაპიონ ცაგარელი 110
 სემონ საკორეული-მოქმედი 172
 სემონ ბერეული 117
 სინ ყენი 123
 სოიონი კუზ. (დესპანი) 145
 სოლომონ I, შეფე 28
 სოლომონ ბატონიშვილი 82
 სოლომონ პატრიარქი 283
 სოლომონი (თავადი) 145
 სონდულაშვილი როდონ 200, 201, 215, 216
 სოცინი 177, 180, 397

სტეფანე ბიზანტიელი 284
 სტეფანე შტებეარი 171
 სტრაბონი 134, 166, 167, 198, 222, 223, 274, 288, 318, 393 394, 398, 400, 401, 436
 სულხანი (ეშვიკალასბაში) 123
 სულხან მდივანი 55, 71, 72, 399
 სულხან სახლ-უხუცესი 37
 სულხანის ყმა 37
 სუპატაშვილი ვალენტინა 347, 359—362, 364, 375, 417
 სუქასშვილი გიორგი 43
 სუქასშვილი მათია 43
 სუქასშვილი სეხნია 43
 სუქაშვილი ბერი 43
 სუქაშვილი იაკობ 43
 სუქაშვილი ხახუა 43
 ტავერნაე 140
 ტარგიტაი 284
 ტატისშვილი პაპუა 29, 30
 ტატისშვილი პაპუნა ყმა 29
 ტატიშვილი სეხნია 30
 ტატიშვილი სეხნიას ყმა 30
 ტატიშვილი ხოსია 30
 ტატიშვილი მის. (დესპანი) 145
 ტატუნაძე 104
 ტატიტუსი 288
 ტიმოთა (მთავარეპისკოპოსი) 125
 ტრეტინაძე ლევან 174
 ტოლოჩანოვი ნიკოფორე (დესპანი) 144, 146, 147, 185
 ტურნეფორი პ. 141
 ტუსისშვილი გარსევან 37
 შუნ პასანი (სპარსეთის შეფე) 140
 ულუბევი 136
 ურატაძე ლევანია 104
 ურატაძე მიქტა 104
 უსლარი 253, 254, 418
 შავენიშვილი გლაბა 52
 ფალავანდიშვილი 32
 ფალავანდიშვილი გოგია (უზბაში) 55
 ფალავანდიშვილი ერეკლე 55
 ფალავანდიშვილი ზაალ 55, 56
 ფალავანდიშვილი ზურაბ 55
 ფალავანდიშვილი ქაიხოსრო 55
 ფარსადან მეითარი 37
 ფარსადან მეითარის ყმა 37
 ფარსმან თმოგველი 117
 ფლაბიოსი იოსიფოსი 424
 ფურცელაძე დ. 25, 57, 76, 86, 87
 მასილაძე (მოძღვარი) 93
 ქენჭაძე აბრამა ხაფილასშვილი 48

ქენჭაძე გიორგი ფოსტეტი, შვილი 48
 ქენჭაძე გიორგი ბერის შვილი 48
 ქენჭაძე გოგია ბერის შვილი 48
 ქენჭაძე მახარებელი ბერის შვილი 48
 ქვარიანი 29
 ქიტიაშვილი გიორგი 48
 ქიტუნაშვილი სოზია 28
 ქიტუნაშვილი ქ. 28
 ქოჩორაძე პაპუნა 29
 ქსენოფონტე 358, 363, 387—388, 393, 393, 402, 430
 ქსნის ერისთავი დავით 285
 ლავასშვილი იოანე 172
 ლამბაშიძე დ. 147
 ლანდურიძე 103
 ლანდურიძე ვარსიმე 103
 ლანდურიძე ზაქარია 103
 ლანდურიძე ივანე 103
 ლანდურიძე მამისბედა 103
 ლანდურიძე მამისთვალა 103
 ლანდურიძე მამუცა 103
 ლანდურიძე მახიტა 103
 ლანდურიძე ნასხილა (ნიც) 103
 ლანდურიძე ნინია 103
 ლანდურიძე სიხარულა 103
 ლარია მკალავი 103
 ლას-ედ-დინი (რამილ ედ-დინის ძე) 136
 ლუღუშაური ატა ატაშვილი 50
 ლუღუშაური ბეჟან ცხელტაშვილი 50
 ლუღუშაური ბერი ზაქარიაშვილი 50
 ლუღუშაური ბიძია პაპასშვილი 51
 ლუღუშაური გელია ატაშვილი 50
 ლუღუშაური ზალა ცხელტაშვილი 50
 ლუღუშაური თამარა ქარიაშვილი 51
 ლუღუშაური იანე პაპასშვილი 51
 ლუღუშაური ლომია ვიქორშვილი 50
 ლუღუშაური პაპუა ველისშვილი 50
 ლუღუშაური შო ველისშვილი 50
 ლუღუშაური ჯარია თემურაშვილი 51
 ლუღუშაური ჯულუა პაპასშვილი 51
 შაზან ყენი 136, 137
 ყანაყელი ზ. 295, 308, 338, 342, 343, 377, 392, 394
 ყაფლან (თავადი) 145
 ყიფშიძე იოს. 179, 220, 292, 340, 347, 380, 384, 392
 ყორჩიბაშიშვილი გიორგი 37
 ყორჩიბაშის შვილი დემეტრე 37
 ყორჩიბაშიშვილის ყმა 37
 შადინანთ ისაია 58
 შადინანთ მიკიტრეძე 58
 შაქარდანიძე დ. 281
 შიქაძე ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი ტ. II.

შეფედი ივ. იოანე შეფელი
 შილაშვილი აბრამ 93
 შილაშვილი ივ. ივანე-შვილი-სახლ-უხუცესი
 შილაშვილი
 შილაშვილი აკ. 346, 348, 416
 შილაშვილი 140, 141, 257
 შილაშვილი 146
 შილაშვილი 123
 შილაშვილი 83, 84, 87, 128, 132, 146
 შილაშვილი აბრამ 113
 შილაშვილი ბელი 113
 შილაშვილი წილა 113
 შილაშვილი 128—137
 შილა 170
 შილაშვილი 170, 176
 შილაშვილი 37
 შილაშვილი ყმა 37
 შილა რუსთაველი 384
 შილაშვილი 248, 282
 შილაშვილი 192, 377
 შილაშვილი 298
 შილაშვილი 32
 შილაშვილი ყმა 32
 შილაშვილი გ. 176, 177, 179, 181, 188—192, 197—199, 201, 204, 208, 208—210, 213, 225, 227, 240, 253, 257, 269—271, 283, 287
 შილაშვილი იანე 49
 შილაშვილი ზაქარია 49
 შილაშვილი პაპუნა 29
 შილაშვილი დ. 119
 შილაშვილი გ. 86—88, 91
 შილაშვილი ივ. 59, 303
 შილაშვილი 420
 შილაშვილი 104
 შილაშვილი დავით (სახლ-უხუცესი) 53, 54, 61, 62
 შილაშვილი ზაქარია (სახლ-უხუცესი) 53
 შილაშვილი 104
 შილაშვილი 97
 შილაშვილი ყმა 103
 შილაშვილი მახარებელი 103
 შილაშვილი შილა 103
 შილაშვილი ბეცია 103
 ცხელტაშვილი ბეჟან 51
 ცხელტაშვილი 345
 ცხელტაშვილი გლაბა 55
 ცხელტაშვილი ზურაბა 55
 შილაშვილი გოგია 28
 შილაშვილი პაპუნა 37
 შილაშვილი 234
 შილაშვილი 140, 141
 შილაშვილი 132, 364

ხადილასვილი გიორგი 48
 ხაკუბერიძე ზაქარია 104
 ხაკუბერიძე მამიზბედა (sic) 104
 ხაკუბერიძე მამისთვალა 104
 ხაკუბერიძე მამუკა 104
 ხაკუბერიძე მახატა 104
 ხაკუბერიძე ნინია 104
 ხახანაშვილი ალ. 59, 85—88, 91
 ხერხეულიძე ავთანდილ 55
 ხერშიტა (დესპანი) 145

ჯავახიშვილ-გამრეკელის ასული შამანდუხ 130
 ჯავახიშვილი ვახუშტი 53
 ჯავახიშვილი თეიმურაზ 53
 ჯავახიშვილი მზექაბუჯ 53
 ჯავახოსი 284
 ჯალალედინი 122
 ჯანაშვილი მოსე 116, 133, 139, 383, 396

ბ) გეოგრაფიულ სახელთა

აბანო 29, 34 .
 აბაშეთი 424
 აბოცი (შემდეგ ყაიყულად წოდებული) 323, 334, 394
 აბუთ-ყარი 46
 აბულმუგა 323, 332, 334
 აბხაზეთი 279
 ადერბეიჯანი, ადერბეიჯანი 413, 425
 ავაზანთი 75
 ავანჯუკი 75
 ავენისი 50
 აელევი 32, 55
 აეკალა 370
 აზერბაიჯანი 136, 137
 აზია 425
 ათონი 348
 ათონის მთა 230, 281
 ათონის ქართველთა მონასტერი 171, 394
 აიდარბეგის ქეობა 40
 აყურა 36
 ალაგიოზი 409
 ალაზანი 166, 167, 319, 320, 341
 ალაზნის ველი 166
 ალაღაჯი 322
 ალაქანი 36
 ალბანეთი (აზერბეიჯანი) 134, 167, 168, 222, 223, 274, 398, 400
 ალგეთის შესართავი 312
 ალგეთის ხეობა 332
 ალუვი 46, 316
 ალუვის მთა 324, 325
 ალექსანდროპოლი იხ. გუმბრი
 ალი 35

ჯანაშია ს. 80, 82
 ჯიქია ს. 265
 ჯუანშერი 24, 167
 |
 ჰამდალლაჰ ბენ აბუ ბეჰრ ელ-მუსტაფი ელ-ყაზვინი 134—137
 ჰეზიოდე, ჰესიოდე 222, 285
 ჰეზუქიოსი 394
 ჰეკატაძისი 284
 ჰენი 382, 436
 ჰერაკლიდე 288
 ჰეროდოტე 240, 284, 285, 393—395
 ჰეფესტოსი 283
 ჰეპნ ე. 222, 249, 380, 383, 418
 ჰიპოკრატე 162
 ჰიუბშმანი 180, 238, 421
 ჰომიროსი 222, 276, 351, 402, 428

ალისმერე 94
 ალისუბანი 94
 ალჯირი 424
 ამბინა (კუნძული) 390
 ამერეთი 334, 357, 359, 385, 388
 ამერიკა 383
 ამზასოფელი 75
 ამიერკავკასია 137, 142, 256, 258, 262, 263, 267, 268, 274, 279, 285, 336, 369, 396, 412, 425
 ანანური 50, 89
 ანთოქი 36
 „ანანურს ზევით მთიულეთი“ 89
 არაბეთი 230
 არადეთი 54, 60
 არაგვი 324
 არაგვის-პირი 50
 არაგვის საერისთაო 26
 არაგვის ხეობა 31, 42—44, 49—53, 61, 324, 339, 386, 390
 არალი (სოფელი ახალციხის ყოფ. მაზრაში) 206, 208, 212
 არანი 135—137
 არანისი 50
 არარატი 267
 არგვეთი 330, 333
 ართანა 36
 ართიკი 257
 არკნით 32
 არმაზი 299
 არმანი 75
 არსიანის მთა 326
 არსიანის ქედი 164

არტანი 171, 326, 327, 334
 არტანუჯი 328
 არტაქანი 164
 არტოზანი 36
 არხალი 35
 არღენი 50
 ასურეთი 230, 425
 ატენი 45, 46
 ატოცი 55
 ატტიკა 397
 ასტრახანი 142
 აფხაზეი 50
 აფხაზეთი 100, 137, 162—164, 331, 333
 აფრიამას სოფელი 75
 ალაღანი (sic) 82
 აღბულალი 177, 179, 181, 189, 199
 აღკალაფა იხ. ლიგურეთი
 აღმ. აზია 389
 აღმ. ამიერკავკასია 259
 აღმ. კავკასია 369
 აღმ. საქართველო 41, 44, 51, 56, 57, 60, 63—65, 71, 80, 106, 113, 123, 124, 130, 135, 143, 161, 166, 167, 179, 185, 189, 191, 197, 198, 215, 220, 264, 309, 318, 340—342, 346, 350, 354, 357, 358, 362, 363, 368, 379—381, 383, 384, 388, 389, 399, 402, 417, 435, 436
 აღუ 111
 აღყურმრესი 75
 აღხიბეუქი 75
 აში 50
 აჩაბეთი 54, 60
 აცლეთი 36
 აწვეერი 36
 აკარა 326, 327, 333, 341
 ახალ-ბაიაზეთი 261
 ახალგორი 46
 ახალდაბა 45, 46, 60, 61
 ახალკალა 36
 ახალსოფელი 94
 ახალუბანი 89
 ახალშენი 37
 ახალციხე 306, 313, 421
 ახატანი 36
 ახაშანი 36
 ახშატი 302
 ახრისი 60
 ახტალა 322
 აჭაგვი 35
 აჭაბეთი 164
 |
 ბაღრაშვილები 75
 ბაზალეთის თეში 324, 333
 ბაზალი 50
 ბაიოპი 329, 332

ბაიბაჩი 321
 ბაის უხანი 97, 98, 105
 ბაქურაში 342, 371, 377, 378
 ბაღდადუნი 78
 ბაღდადი ბუბა 223, 332, 334
 ბაზიანის ხეობა 311, 334, 339
 ბაზიანის ქედი 321
 ბაზიანის მთა 93, 94
 ბაზიანის 167, 335
 ბაჩი 105
 ბასირი 288, 267, 328, 334
 ბაქო 259
 ბაქოს კულ. 260
 ბაქსანის ხეობა 354, 357
 ბაქტრიკა 394
 ბაშკირი 357
 ბაში 94
 ბაშქინეთი 350, 354, 370
 ბახტარონი 36
 ბეღლანის წყობი 319
 ბეღლანის მთა 322
 ბენდარი 334
 ბეღლან-ბაღ 36
 ბეღლანის ხეობა 332, 394
 ბერეთი 94
 ბერძენი 60
 ბერძენი 35
 ბერძენული 33
 ბიზანტია 73, 120, 163, 281, 380
 ბიურა 325, 333, 334
 ბიჭვინტი 97
 ბობაი 313, 324, 332, 334
 ბოდავი 35, 324
 ბოღორნი 50
 ბოლი (sic) 55
 ბოლნისი 322
 ბოლნისის მთა 316, 373
 ბორხლო 52
 ბორტაქვა 36
 ბორხლო 321, 362, 367, 368, 370, 378, 441
 ბორხლის ხეობა 333
 ბორხლის 362, 371, 377, 378
 ბოლნისი 15
 ბოლნისი 75
 ბოლნისი 320, 333
 ბრეჯი 54
 ბრეჯი 60
 ბრეჯი 55
 ბრეტანია 248
 ბრიჭული 29, 40
 ბრეჯი 72
 ბრეჯის (სოფ. ბრეჯი) 94
 ბრეჯი 98, 105, 106
 ბრეჯისანი 94
 ბრეჯისანი 45

ბაეზი 45, 47
 გალია, გალია 382, 423, 425, 428
 გალიის რეტი 244, 279
 განჯა 257, 258
 განჯის მარა, განჯის გუბერნია 259, 262, 287, 369
 განჯის მთა ადგილები 267
 გარეჯა 168, 319
 გარეჯის მთა 319, 335
 გარეჯის უღაბნო 168, 308
 გარეჯეცარი 42, 60
 ვატეხილ-საყდარი 75
 გარე-კახეთი, გარეთ კახეთი 319, 332
 გეგუთი 94, 164
 გეზერეთი 46
 გელათი 97, 103, 105
 გელასოფელი 75
 გერგეტი 43, 44
 გერმანია 278, 282, 423
 გეტი 332
 გეტის ხევი 323
 გველეითი 324, 339
 გვერდის-ძირი 333
 გვეძინეთი 324, 332, 334
 გილანი 136
 გიშის წყლები 319
 გოგჩის მარა 260, 264, 267, 409
 გოლგოთა 82
 გოლგოთეი 46, 48, 114
 გომბორი 316
 გონია 329, 332
 გორანა 336
 გორი 57, 60, 333
 გორის ახალდაბა 42
 გოჭჩი 260, 267
 გოღთი 257
 გრავალი 53
 გრდანი 320, 333
 გრემი 36
 გრემის ხევი 50, 311, 324, 333, 334
 გუდამაყრის წყალი 324
 გუდამაყრის ხეობა 334
 გუთების სამეფო 432
 გულგულა 36
 გუმბრი (ალექსანდროპოლი) 213, 257, 259, 264, 267
 გურია 63, 326, 329, 332-334
 გუშთასტი 137
 გუჭარეთის ქეობა 326
 ღაბაკეთი 46
 დადიანეთი 46, 47
 დამბერლო 313, 323, 332
 დარალავიოზი 257-259, 262, 267, 409
 დარბაზი 75

დარბელი 99
 დასავლეთ ვერობა 55, 138, 140, 141, 190, 229, 248, 252, 273, 278, 279, 423, 424
 დას. საქართველო 63, 97, 98, 106, 107, 109, 110, 112, 113, 162, 163, 168, 185, 197, 198, 217, 222, 231, 234, 264, 329, 330, 332, 334, 342, 346, 350, 354, 357, 361, 363, 371, 374, 379-381, 383-385, 387-389, 391, 393, 398, 402, 417, 435-437, 442
 დაღეთი 177
 დაღესტანი 115, 413
 დაღესტნის მთები 319
 დაწყველილი ალი 32-33
 დბანისი იხ. დმანისი
 დბანისის ხეობა 323, 332, 333
 დგვირისი 60
 დერჩი 152, 159, 322
 დებედას ხეობა 321, 332
 დვალეთი 311, 315, 325, 331, 334
 დვანის ქეობა 325
 დიანტა 94
 დიდგორი 279, 313, 321
 დიდი-გარეჯეცარი იხ. გარეჯეცარი
 დიდი დაღეთი 257
 დიდი ლიახვი იხ. ლიახვი
 დილაშენი 75
 დირბი 60
 "დისკელის მინდორი" 322
 დილომი 52, 101, 215
 დიცი 60
 დმანისი 75, 255, 332, 333, 370, 378
 დოესი 33
 დოესის მინდორი 324, 332
 დოლოს ყანა 170
 დორეულთ-კარი 45
 დორიანთ-კარი 46
 დონის აუზი 285
 დუნაის აუზი 432
 დურნევი 52
 დურევი 287
 დუშეთი, სასახლის დუშეთი 187, 346, 385, 401
 დუშეთის მარა 171
 მბნისი 333, 334
 მგვიტე 217, 229, 393, 424, 425
 მგანი 238
 მგრობა 29, 362, 383, 394, 415, 425
 მთვალისი 50
 მლუნოგის მინდორი 309
 მლისენი 319
 მზგური 354, 379
 მწგორის ხეობა 357, 392
 ენისკლი 332
 ეპირი 288
 ერავი 136

ერგე 329, 332
 ერგნეთი 54, 55, 60
 ერედვი 55, 60
 ერევნის მარა 106, 107, 257, 259, 260, 262-264
 ერკლეს ციხე 52
 ერტისი 52
 ერუშეთი 327, 334
 ერწო 36, 81, 320, 332, 358, 362, 371, 373, 376, 378
 ერწო-თიანეთის მთები 332
 ესპანია 383, 423, 436
 ეტრურია 397
 ეჭიკური 82
 შავრანეთი 36
 ვაკე 45, 47, 330, 333
 ვანათა 313, 325, 332-334
 ვანანდი 267
 ვანთა 36
 ვანი 262
 ვარდისუბანი 36, 37, 75
 ვარიანი 60
 ვარძაგარა 75
 ვალაყერი 75
 ვაშლოვანი 52, 341
 ვერეს ხეობა, სკვირეთი 332, 333
 ვეძისკევი 36
 შანგუზურის მარა 258-260, 262, 264, 267, 269, 408, 409
 ზებეყური 313, 333, 334
 ზებეყურის მთა 313, 316, 325
 ზეგანი 37
 ზემო-მღეთი იხ. მღეთი
 ზემო-ნიქოზი იხ. ნიქოზი
 ზემო-ქართლი იხ. ქართლი
 ზემო ძემღეთი იხ. ძემღეთი
 ზემო-ხეითი იხ. ხეითი
 ზემო წალკა იხ. წალკა
 ზენ-დუშეთი 50
 ზერტი 60
 ზიარი 36
 ზოდები 46
 ზომბა 111
 ზუგდიდი 218
 ზურტაკერტის ხეობა 311, 323, 334
 შავეთი 75
 თავკეთილის მთა 324, 334
 თამარაშენი 32, 54, 55, 60
 თანგართ-კარი 35
 თარგმანი 51
 თედო წმინდა 333
 თელეთი 52

თელეთი 89, 341
 თურის ხეობა 339
 თულაი 36, 37, 57
 თუბისი ხეობა 313, 323, 332, 334
 თუბოლხანი 52
 თუბოლი 33, 36
 თიანეთი 36, 81, 313, 314, 311, 320, 332, 333, 358, 362, 371, 373, 378, 379, 441
 თიანეთის მთა 311
 თიანეთის წყალი 320
 თიანეთი 98
 თიანეთ-კარი 42
 თიანეთის მთა 313, 323, 334
 თიანეთი 35
 თორგუჯარეთის ხეობა 313, 326, 334
 თორბოს ხეობა 313, 328, 333, 434
 თორქანელი 29, 34
 თორტაზი 60
 თოდლაყერი 36
 თობთა 46
 თრანი 38
 თრიალეთი 26, 311, 313, 320, 323, 324, 327, 328, 334, 362, 371, 378, 394
 თუშეთი 320, 333, 349, 373
 თხილეთი 341
 იალუქი 75
 იანგინი 75
 იალღუქი 312, 332
 იბერია 134, 166, 167, 223, 268, 398
 ილი 334
 იტალიის ლავრა 230
 იყოთი 46
 იკორია 46
 ილქია 436
 ილქია-კარი 45, 47, 48
 იმეტეთი 63, 76, 146, 147, 164, 185, 218, 219, 225, 329, 333, 362, 372-374, 383
 იმერხევი 416
 იმერტავისი იხ. კვეთის
 იმერ საქართველო 249, 358
 იმერხეველი იხ. იმერხეველი
 ინგურა იხ. ენგურა
 ინგოეთი 379, 380, 390
 იორა 50, 167, 319, 320, 333
 ირავის ხეობა 322, 332, 334
 ირავის მთა (დასავლეთ ნიქოზი) 328, 334
 ირანის ქეობა 328
 ისპილის ხეობა 326
 ისპილის ხეობის ყანა 46
 ისპილის ხეობის ყანა 48
 იტალია 330, 342, 243, 247, 273, 382, 387, 387, 396, 425, 428, 440
 იულო 36
 იუნობა 75
 იფხიველი 416

ივალთო 36, 37
 იწრისი 50
 ბავკასია 24, 136, 142, 143, 189, 190, 229, 230, 252, 255, 265, 273, 274, 280, 354, 385, 393, 431, 434, 436
 კავკასიონი 319, 367, 415
 კავკასიონის უღელტეხილი 413, 425
 კავკასიონის ქედი 413, 425
 კაზრეთის ხეობა 323
 კაკაბეთი 35, 36
 კალაური 36, 37
 კამპანია 302
 კაიბო 54, 60
 კარის შთა 327
 კარპატები 432
 კაქრეთი 36
 კახეთი 25, 34—38, 43, 59, 76—78, 145—147, 166, 167, 185, 312, 319, 320, 332, 333, 341, 389, 399, 436, 441, 442
 კაქრეთი 114
 კეჩეთის შთა 316
 კეხვი 54
 კვარხითი 60
 კვერეთი 45
 კვერნული 36
 კვერნაქი 312, 333
 კვერნაქის შთა 325
 კიპრუტი 75
 კისისხევი 36
 კისხევი (sic) 36
 კლარჯეთი 164, 165, 293, 328, 333, 416
 კლდეისი 333
 კლდეისის ხეობა 333
 კლდის წყარო 29
 კოდა 52
 კოდის კარი 89
 კოდის წყარო 94
 კოლა 164, 166, 326, 327, 334
 კოლას მთები 284
 კოლხეთი 134, 163, 223, 285, 288, 393—395, 398
 კონდოლი 36, 37
 კორაქსული ქვეყანა 284
Κορα ξηρή χώρα 284
 კორთხა 94
 კორთხის წყალი 94
 კორინთა 45, 46
 კორტანეთი 46
 კორტაქსის სანახები 238, 257
 კოშკი 37
 კუდარო 330, 333, 334
 კუკია 52
 კულბითი 29

კუმისი 52, 332
 კუმისის ველი 312
 კუმისის მინდორი 321, 332
 კურსები 103
 კურსკი 231
 კუწახტი 36
 კუჩუთის შთა 323
 კუხეთი (შემდეგში საინგილოდ წოდებული) 166, 319, 320, 332
 ლაზიკა 387
 ლამისყანა 28, 170
 ლარგვისის მონასტერი 46
 ლასკანა 362
 ლახეფა 111
 ლელვარი 322
 ლელვარის შთა 322
 ლენჭორანი 260, 267
 ლეჩხუმი 111, 316, 331, 333, 347, 359—364, 414, 417
 ლიახვი 325, 333, 334
 ლიახვის ხეობა 214, 325, 334, 349, 353, 354, 357, 363, 373
 ლიახურას ხეობა 42
 ლიგანი 332
 ლიგანის ხეობა 327, 328, 332
 ლიგურეთი (ეხლანდელი ალალაფა) 181, 199, 200, 201, 203
 ლიგურია 229
 ლიკანი 333
 ლიკანის ხეობა 326
 ლილო 315
 ლიშო 35
 ლიხთ-ამერეთი 280, 332
 ლიხთ-იმერეთი 106, 110, 163, 166, 198, 208, 231, 318, 329—331, 333, 335, 389, 435
 ლიხი 326
 ლიხის შთა 354, 383, 389
 ლომისის შთა 316
 ლორე 270
 ლორეს მალაობი 334
 ლორის ციხე 321
 ლოქი 75, 322, 323
 ლოქის შთა 322
 ლოჭინი 319
 მანანდარანი 136
 მათხოგი 98, 105
 მანავერი 75
 მანავი 36, 37, 332
 მანგლისი 151, 350, 354, 362, 370, 378
 მანდიკარი 105
 მანთხოგი იხ. მათხოგი
 მარაბდა 52
 მარიამგვარი 36

მარილისი 36
 მარნეული 52
 მარტყო (sic) 36
 მარტყოფი 320, 332
 მატანი 36
 მალლაკი 94, 103
 მალნარი 36
 მალრანი 37
 მაშვერი 322, 323, 332
 მახვილო 326
 მახიარეთი 46
 მახლობელი აღმოსავლეთი 129, 212
 მდგვარი 54
 მეოტიის ზღვა 436
 მეგრე 36
 მესხეთი 94, 103, 105, 164, 166, 181, 201, 201, 206, 207, 229, 316, 326, 327, 329, 330, 334, 337, 341, 389, 442
 მესოპოტამია 210
 მერტხარა 134
 მეტეხი 312
 მეღვრეკისი 34, 35
 მეჭვრისხევი 26, 40
 მეჭვლა 305
 მეჭვლის ხეობა 305, 313, 314
 მთაწმიდა 63
 მთიული 36
 მთიულეთი 311, 316, 348
 მთიულთ-კარი 50
 მთიულთ-კარი 45, 47, 114
 მირჩაბატი 75
 მისხანის ხეობა 309
 მიჯა 75
 მლაშის ლეღე 93
 მლეთი 44
 მონასტერი 46
 მოსკოვი 144
 მოქალიათი 45
 მოქალიეთი 45
 მოხისი 305, 333, 360, 363
 მტკვარი 166, 167, 333, 335, 362
 მტკვრის კეობა 326
 მუგუთი 74, 75
 მუკუზანი 37
 მუსაფარიანი 75
 მულანი 136, 137
 მუშელი 74, 75
 მუში 258, 263, 267
 მუხათი 52
 მუხრანი 26, 75, 378
 მუხრანის ეელი 324, 333
 მუხტური 98
 მუჯირეთები 94
 მუჯირეთებანი 94
 მუკუზი 136, 412, 420
 მუხთა 299, 310
 მუხთალი 34
 მუნეთი 32
 მუდგარი 89
 მუხლანი 103—105
 მუდგარი 98
 მუდგარის ხეობა 75
 მუდგარისი 105
 მუხრანისი 52
 მუხრანული 111
 მუხრანისი 36
 მუხრანული 97, 98, 105
 მუხრანის ხეობა 358, 357
 მუხრანის ხეობა 324, 332, 334
 მუხრანის იხ. მუხრან
 მუხრანისი, მუხრანისი 328, 333, 334
 მუხრანისი 36
 მუხრანისი 167
 მუხრანისი 46
 მუხრანისი 75, 322, 333
 მუხრანისი 321, 322
 მუხრანის-მუხრანისი 341
 მუხრანის-მუხრანისი 105
 მუხრანისი 26, 164
 მუხრანის-მუხრანისი შთა 327
 მუხრანის ხევი 328
 მუხრანისი 121, 154, 172, 222
 მუხრანისი 231
 მუხრანისი 24, 60
 მუხრანისი 98
 მუხრანისი 36
 მუხრანისი 167
 მუხრანისი 29
 მუხრანის ხეობა 310, 333
 მუხრანის ხევი 310, 333
 მუხრანისი 329
 მუხრანისი 262
 მუხრანისი 193, 330, 332, 381, 383
 მუხრანისი 330, 333, 436
 მუხრანის ხეობა 328, 332, 334
 მუხრანისი 361
 მუხრანისი 292
 მუხრანისი 92—94
 მუხრანისი 75
 მუხრანისი 279, 311, 315, 320, 322, 331
 მუხრანისი 75
 მუხრანისი 141, 262, 265, 266, 268, 280, 326, 432
 მუხრანისი 94
 მუხრანისი 310, 378
 მუხრანისი 105
 მუხრანისი 292
 მუხრანისი 111

ოცხანა 98, 104
 ოძისი 46
 ოხომირა 103, 105

პავლეთ-კარი 45, 114
 პავლეთი 50
 პავლიანთ-კარი 45, 113, 114
 პალესტინა 343, 397, 425
 პანკისი 36, 332, 333
 პანკისის ხევი 320
 პანკისის ხეობა 315, 320, 332
 პარიზი 140
 პატარა ლიახვი იხ. ლიახვი
 პატარძელი 35
 პეტერბურგი (აწ. ლენინგრადი) 72, 281
 პიტინის ჯევი 94
 პოლონეთი 280

შაბური 334
 ფინიანი 50
 ქლურული 94

რანი 137
 რაქა 99, 106, 109, 176, 187, 218, 219, 228, 233, 330, 331, 333, 334, 340, 342, 346, 347, 349—354, 357, 359—361, 363, 364, 368, 371, 373, 374, 376, 379, 382, 385, 386, 391, 414, 417
 რაქის მთები 330
 რიონი 105, 162, 163, 330, 335, 354, 379
 რიონის ხეობა 334, 357
 რკონი 323, 332, 334
 რკონის მონასტერი 172
 როკითი 94
 რომი 73, 141, 190, 224, 229, 227, 273, 274, 278, 380, 382, 394, 398, 411, 437, 440
 რუეთი 151
 რუისი 29, 31, 53, 60
 რუსეთი 40, 59, 64, 86, 140, 144, 165, 394
 რუსთავი 54

საამილახერო 26
 საბარათაშვილო 38
 საბარათიანო 26, 441
 საბარისი 398
 საბერძნეთი 190, 224, 229, 242, 273, 274, 283, 382, 387, 394, 395, 411, 424, 425, 428, 437, 440
 საბერძნეთის გზა 380, 381
 საბუჯე 36
 საგურამო 320, 332, 354, 378
 სადგერი 26, 326, 333
 სადგერის ხეობა 334
 სათავე 333
 სათისქალა 319

საინგილო იხ. კუხეთი
 სალიპარტიანო 330, 333
 სალმასტი 262
 სალომინაო 329, 333, იხ. აგრ. ფერსათის თემი
 სალორთქიფანიძო 436
 სამგორის ველი 335
 სამება 35, 37
 სამეგრელო 63, 141, 145, 163, 183, 185, 193, 200, 217—220, 231, 237, 340, 364, 381, 383, 388, 402
 სამთავისი 55, 80
 სამიქელაო იხ. ვაკე
 სამიქელაძო 436
 სამოქალაქო 98, 333
 სამურზაყანო 392
 სამუხრანბატონო 26
 სამშვილდე 321, 322, 333
 სამცხე 164, 206, 257, 333
 სამცხის მთები 326, 334
 სამცხე-ჯავახეთი 207
 სამხრეთ ამიერ-კავკასია 259
 სამხრეთ იტალია 398
 სამხრეთ საქართველო 336, 341
 საორბელო 441
 სარახველა 75
 სართიქალა, სართისქალა 35, 319
 სარკინეთი 75
 სასახლის დღეშეთი იხ. დღეშეთი
 სასირეთი 53, 325, 333
 სასირეთის მინდორი 332
 სატივე 28, 29, 31, 323
 საფარის მონასტერი 172
 საფრანგეთი 141
 საფურცლაო 111
 საქართველო 24, 26, 32, 33, 38, 42, 43, 56, 57, 59, 63—65, 67, 69—72, 76, 78, 85, 86, 119, 120, 122, 125, 129—138, 140—148, 151, 156, 162—169, 171, 178, 181, 184, 185, 188—190, 193, 194, 196, 197, 204, 206, 208, 211, 212, 215, 216, 221—225, 227, 230, 231, 235, 238, 240, 241, 252, 255, 263, 265, 266, 273—280, 283, 285—287, 289, 306, 307, 309—312, 314, 315, 317—323, 329, 331, 332, 335—338, 340, 343—351, 354—359, 361, 363, 365, 366, 370—373, 376—380, 382—386, 388—391, 393—401, 403, 404, 407, 410—414, 416—419, 422, 423, 425—428, 432—435, 437, 440—442
 საქორეთი 45, 47
 საქუჩულორია 98,
 სალოლაშენი 54
 საშაბურო 50
 საჩაჩნეთი 279
 საჩინო 329, 333
 საჩიჯავაძო იხ. საჩინო

საჩხეიძეო 329, 333, იხ. აგრ. ფერსათის თემი
 საჩხეური 97, 98, 105
 საცხოტლო 36
 საცხენისი 35, 36, 37, 319
 საძვეური 46
 საწირეთი 105
 საქილაო 333, იხ. აგრ. ვაკე
 სახასო 35
 საჯავახიანოს მთა 171
 საჯავახო 333
 საჯავახოს ხეობა 329
 ხელი 60
 სევეანის სანახები 409
 სენაკი 218
 სეანეთი 331, 334, 349, 353—355, 357, 368, 373, 414, 441
 სევენეთი 60
 სეერა, სეერი 54, 325, 333, 334
 სეირეთის ხეობა 332
 სკანდე 387
 სკანდინავია 423, 432
 სკვირეთი იხ. ვერე
 სკვირეთის ანუ ვერეს ხეობა 251, 321, 332
 სკრის ხეობა 324, 332
 სწო 44, 50, 51
 სოგლიანა 394
 სომხეთი 134—137, 141, 272—274, 309, 321, 386, 387, 409, 413, 425, 430
 სომხითი 26, 38, 39, 322, 332
 სონდული 32
 სორმონი 85
 სოფია-წმიდა 98
 სპარსეთი 41, 123, 136, 140, 141, 147, 252, 262, 349, 412, 413
 სპარსეთის ადერბეჯანი 238
 სტამბოლი 268
 სუგუჩანი 75
 სურამი 60, 333
 სურამის ქელი 426
 სურამის ხეობა 325
 სურნისი 29

ტაბახმელა 52
 ტაბისურთი 324, 334
 ტაშლა 75
 ტაშის ხეობა 313, 324, 332, 334
 ტანძიარი 75
 ტაო 164, 328, 430
 ტაოს დაბლობი 333
 ტაშირი 26, 40, 75, 311, 322—324, 324, 394
 ტაშისკარი 26, 323, 326
 ტინის მთა 324
 ტინისხილი 325, 333
 ტკოცა 29
 ტოლის ხეობა 329

ტიშა 50
 ტიშა 334
 ტიშის წყალი 322
 ტიშის ნაქალაქი 425
 ტურსუხანი 23
 ტეშუბი 33
 ტფილისი 42—44, 51—54, 57—60, 79, 122, 123, 141, 146, 187, 209, 312, 315, 323, 332, 333, 347, 352, 353, 370, 378, 441
 ტეშუბი 216
 ტეშუბისი 35

უკანდასი 46
 უკანდასი 46
 უკანდასი 252
 უნდასი 330, 333
 უნდასისკარი 50
 უნდასი 324, 333, 334
 უბოლხანი 37
 ურსტა (ი) 347
 ურსი 180
 ურს-ქელი 33
 უბო 36
 ურსეთი 46
 ურსული 337
 ურსი 333
 ურსი 35, 37, 320, 333

ფანისი 162
 ფანისულე 75
 ფანისის ხეობა 409
 ფანისი 333
 ფანისი 33
 ფანისი 349
 ფანისისკარი 103
 ფანისისკარი 94, 98
 ფანისისკარი 103
 ფანისულე 75
 ფანისის თბი 329
 ფანისი 94, 333
 ფანისურის ხეობა 323, 334
 ფანისურისი 75
 ფანისურისი 36
 ფანისი 32
 ფანისის ხეობა 327
 ფანისი 334
 ფანისის წყალი 327
 ფანისურისი 75, 322
 ფანისურისის ხეობა 322
 ფანისი 32
 ფანისი 60
 ფანისი 32
 ფანისი 36
 ფანისი 323, 333, 358, 362, 371, 373, 376, 378, 441

- ფცი 29
- ფხვენისი 54, 60
- ჭადაგიანი 82
- ჭაიატავი 75
- ჭარელი 53
- ჭართლი, შილა ჭართლი, ზემო ჭართლი 25—27, 29, 30, 34, 38, 43, 54—56, 59, 72, 76, 125, 145, 164, 166, 167, 171, 174, 175, 181, 182, 185, 197, 198, 207, 214, 215, 218, 219, 223, 237, 312, 320, 323, 324, 326, 329, 332—334, 337, 354, 357, 360, 362, 368, 370, 371, 377, 383, 389, 412, 436, 441, 442
- ჭარჩოხი 45, 48, 325, 334
- ჭარისხევი 50
- ჭაშო 35
- ჭემერტი 54, 60
- ჭენჭათ-კარი, ქენჭათ-კარი, ქენჭანთ-კარი 45—48, 114
- ჭვაბეგანი 75
- ჭვაბლიანის წყალი 341
- ჭვაბლიანის ხეობა 341
- ჭვაბლოვანი 341
- ჭვაყრილი 326
- ჭვემო-მესხეთი იხ. მესხეთი
- ჭვემო-მიჯა იხ. მიჯა
- ჭვემო-ნიჭოზი იხ. ნიჭოზი
- ჭვემო-რაჭა იხ. რაჭა
- ჭვემო-ფშავი იხ. ფშავი
- ჭვემო-ჭართლი იხ. ჭართლი
- ჭვემო-ძვიმლეთი იხ. ძვიმლეთი
- ჭვემო-ხეითი იხ. ხეითი
- ჭვემო-ხორხი იხ. ხორხი
- ჭვეშის ხევი 323
- ჭვეშის ხეობა 332
- ჭვიშხეთი 311, 326, 333, 350
- ჭიზიყი 76, 77, 320, 332
- ჭინძათი 29
- ჭისიყი იხ. ჭიზიყი
- ჭისტაურები 36
- ჭნოლო 325
- ჭობლიანის ხეობა იხ. ჭვაბლიანის ხეობა
- ჭობულეთი 341
- ჭორღი 36
- ჭორღეთი 36
- ჭოცნა 105
- ჭოცნათი 98
- ჭსნის საერისთაო 26
- ჭსნის ხეობა 31, 44, 45, 47, 50—52, 61, 85, 170, 313, 325, 333, 334
- ჭსოვრეთი 179, 181, 199, 203, 204
- ჭსოვრისი 89, 90
- ჭუთაისი 92—95, 97, 105—107, 163
- ჭუთაისის სოფია-წმინდა 105
- ჭურთა 46
- ჭურთი 54, 60
- ჭურტირი 94
- ჭკია 321, 322
- ჭკიის ხეობა 332, 333
- ჭკიის ხრამი 322
- ჭკხილა 75
- ჭკხილევანი 60
- ღაღო 326
- ღაღოს მთები 334
- ღვერეთი 34
- ღვერთეთი 29
- შაზანი 268
- ყაზახი 213, 257—259, 264, 268, 442
- ყაიყული 26, 323, 334, იხ. აგრ. აბოცი
- ყალნუ-შთა 326, 327
- ყამიში 75
- ყანობი 171
- ყანობირი 171
- ყანჩაეთი 83
- ყარაბალი 257, 261, 262, 270
- ყარაბულახი 75
- ყარაია 346, 366, 370, 378
- ყარაღაჯი 53, 319, 326, იხ. აგრ. ირჯანი
- ყარაღაჯის მთა 334, იხ. აგრეთვე ირჯანის მთა
- ყარსის მთა 327
- ყაჯილუხი 75
- ყელქცეული 55
- ყვაილი 50
- ყვარელი 287
- ყველდაბა 46
- ყვირილის ხეობა 349, 353, 354, 357
- ყლოში 94
- ყუბის მარა 259, 260, 264, 267
- ყუში 136
- შაეშეთი 164, 165, 293, 327, 333, 352, 416
- შალაური 36
- შემახის მარა და სანახები 260, 267
- შამბიანის მთა 316, 323
- შაორის მთა 324, 334
- შარვანი იხ. შირვანი
- შარორი იხ. შარური
- შარური (გუმბრის მარხისა) 213, 257—259, 262, 264, 267
- შატაკთ-კარი, შეტაკთ-კარი 45, 113, 114
- შატბერდი 164
- შატილი 346
- შემახია იხ. შამახია
- შემოქმედი 107
- შერთული 55
- შესაყარი 75
- შეტაკთ-კარი იხ. შატაკთ-კარი
- შვეიცარია 423, 425

- შვეტა 229
- შიბლიანი 36, 37
- შიგნიო-კახეთი იხ. კახეთი
- შილა-ჭართლი იხ. ჭართლი
- შილა 37
- შინდისი 52
- შინდლარა 75
- შიომღვიმე 151
- შირაკი, შირაქი 238, 267, 270
- შირუანი 136, 137
- შიშთფა 75
- შირაპანი 387
- შიუამღინარეთი 230, იხ. მესოპოტამია
- შიუამთა 306
- შიუბანი 94
- შიუშა 267
- შიქქერი 172, 334
- ჩადიგარი 335
- ჩაილერი 36
- ჩარგამაშენი 75
- ჩარდახლუ 75
- ჩახმასლუ 75
- ჩეკური 36
- ჩილერტი 50
- ჩინჩხური 75
- ჩიტინთ-კარი 46
- ჩოჩხათი 98
- ჩრდილის ხევი 319, 329
- ჩრდილის ხეობა 333
- ჩრდილო-ამერიკა იხ. ამერიკა
- ჩრდილო-კავკასია იხ. კავკასია
- ჩუნეში 105
- ჩხარი 105
- ჩხერიმელას ქევი 310, 329
- ჩხერიმელას ხეობა 333
- ჩხიკვა 197, 198, 209, 220
- ჩხუტი 111
- ცაიში 98—100, 107, 108
- ციე-გომბორის მთა 319, 332, 333
- ცივი 316
- ციხე 313, 328
- ციხეზოდავი 324
- ციხის-ძირი, ციხისძირი 55, 82
- ცხაოტი 46
- ცხენისი 36
- ცხენის წყალი 330
- ცხინვალი 54
- ცხირეთი 130
- ცხრაზმა 45
- ცხრაზმის ხევი 82, 83, 325, 334
- ცხრა-მუხა 55
- ძაბილაშვილები 75
- ძაგნაკორა 36
- ძამის ხეობა 324, 332, 334
- ძარწეში 34
- ძაღისი 35
- ძაღლეთი 46
- ძაგნათ-კარი 46
- ძეგერი 55, 60
- ძველი გომბორი 222, 333—334
- ძველი ღმირი 73
- ძვიმლეთი 28, 30
- ძვარსეთი 324
- წახლოვანი 28, 35, 34
- წვერი 37
- წათხეთი 75
- წალსხევი 52
- წალკა 362, 371, 377, 378
- წესი 218
- წვარი 34
- წახეთი 36
- წითელ-კელსია 75
- წილანი 87, 89
- წინსვლი 36
- წინ-ფშავი 49, 50
- წინსვანი 36, 46
- წირეთი 55
- წირქალი 333, 334
- წიქილი 46
- წიქარული 55
- წიხეთი 72, 75
- წიღრიდამური 75
- წიღრიდამუ 75, 94
- წიღრიდამუ 327
- წიღმა 75
- წიღეთი 75
- შალა 55, 98, 99
- ქანკა 98, 105
- ქანეთი 94, 312, 340, 364, 381, 430
- ქანეთის მთა 328
- ქანოლის მთა 324
- ქველი-ღელუ 371
- ქვიჩათი 330, 332, 334
- ქვიშვის ხეობა 322, 332, 334
- ქილაქია 324, 333, 334
- ქილაქი 94, 103, 105
- ქონა 94
- ქონისი 335
- ქონისის ხეობა 327
- ქორჭი 45
- ქორჭი 35
- ქორჭის ხეობა 329
- ქუე 75
- ქურთა 45, 48, 325
- ქურთის ხევი 45
- ქუთისელი 330
- ქუეში 94

ხავეთი 327
 ხაზი 389
 ხანდაგი 53
 ხანდოს ციხე 325
 ხანძთა 158, 159
 ხარარი 369
 ხარბალი 45
 ხატის თელეთი 52
 ხაუჯელი 98
 ხაში 35
 ხაშური 360, 363
 ხახული 313, 328, 333, 334
 ხევი 324, 334, 348
 ხევსურეთი 176, 213, 263, 320, 333, 346, 362, 441
 ხელთუბანი 42, 60
 ხეფინის ხევი 326, 389
 ხეფინის ხეობა 383
 ხეახტელი (sic) 53
 ხედურეთის ხეობა 324, 332
 ხეთი 54, 60
 ხიბლა 98, 101
 ხინოს ხეობა 329, 333
 ხობი 325
 ხოლაშენი 36
 ხოვლე 53, 324, 332
 ხოზოეთი 45, 47, 114
 ხოირი 98
 ხოლასკური 94
 ხონი 94, 97, 98, 101, 102, 105—108.
 ხოე 258, 262, 267
 ხოვორნიის ქეობა 322
 ხორანთა 319
 ხოფე 438
 ხოჩი 110
 ხული 75
 ხუნანი 322, 312

ხურგალეთი 312, 305
 ხუცისოფელი 75
 ქევი 35
 ქველრა 334
 ქორხელი 36
 ქეფინის-ქევი 329
 ჰაეახეთი 83, 164, 166, 206, 207, 256, 257, 260, 265, 276, 311, 313, 327, 328, 334, 408, 441
 ჯავახთა 46
 ჯამბალა 75
 ჯანაზიანი 75
 ჯარიაშენი 325, 333
 ჯგალი 99
 ჯებრაილის მარა 369
 ჯერველანი 35
 ჯეჯორი 330
 ჯეჯორის ხეობა 334
 ჯვარა 75
 ჯვარის მონასტერი 320, 333
 ჯიგრაშენი 89
 ჯიმაშთარი 94, 97, 98, 105
 ჯიმიშთაროს წყარო 94
 ჯიჭუბანი 97, 98, 105
 ჯიშნი 36
 ჯიჭეთი 391
 ჯიჭეთი 35
 ჯორიელი 99
 ჯუარი 94
 ჯუმათი 108, 109
 ჯუმათის მთა 329
 ჯუმათის ხეობა 333
 ჰერეთი 165, 319
 ჰერეთის მთა 316

ბ) ეთნიკურ სახელთა

აბაზ-ჩერქეზთა ტომები 408
 ალაძონელები 436
 ალბანელები 222, 274, 398
 ანგლოსაქსები 248
 არაბები 24
 არავეროპელი ერი 282
 ბერძნები 24, 162, 177, 240, 283, 387, 395, 401, 423—425, 428, 430
 ბიზანტიელები 24
 ბერძანელები (პოლონეთში მცხოვრები) 280
 გერმანელი ტომები 249

გუთები 240, 408, 432
 ფეაღნი 38
 ებრაელები 24, 156, 289, 343, 394, 395, 400, 401, 423
 ეგვიპტელები 382, 394, 424, 425
 ევროპის ერები 425
 ელი (უბინადრო მოსახლეობა, რომელიც მესაქონლეობას მისდევდა და თურქთა ტომებთან შედგებოდა) 27
 ერეენის მარტელი 259
 ეტრუსკები 229, 230, 242, 423

„თათრები“ 252, 260, 265, 267, 369
 „თათრები“ (ბორჩალოელი) 369
 „თათრები“ (განჯის მარზის ბარში მცხოვრებნი) 259
 „თათრები“ (გუმბრის მარზისა) 259
 „თათრები“ (დარალავიონისა) 259
 „თათრები“ (ერევნის მარზაში მობინადრე) 259
 „თათრები“ (ზანგეზურის მარზისა) 258
 „თათრები“ (მეგრისა) 259
 „თათრები“ (ნუხელი) 259
 „თათრები“ (ყაზახის მარზისა) 259
 „თათრები“ (ყაზისა) 259
 „თათრებად“ წოდებული თურქები (აღმ. და სამხრეთ ამიერკავკასიაში მცხოვრებნი) 259
 თურქები 27, 261, 266, 276
 თურქები (ადერბაიჯანელი) 370
 თურქები (ამიერკავკასიაში მცხოვრები) 258, 260—262, 264—269, 274
 თურქები (ზანგეზურისა) 266
 თურქები (ოსმალეთის აღმოსავლეთის თემებისა) 267
 თურქები (სომეხთა მეზობლად მოსახლე) 263
 თურქები ანუ ოსმალები (სტამბოლელი) 258, 264
 თურქები (ციმბირის ტობოლსკისა) 258
 თურქ-თათრები 369, 419
 თურქ-თათრები (ადერბაიჯანელი) 280
 თურქთა ტომები 256, 267, 268, 274
 იბერნი 398
 იბერნი (ესპანის) 288, 423, 436
 ილირიელები 436
 ისრაელნი 24
 მამოლები (კელტ-ილირიელთა ნარევი ტომი) 436

ბევსიელები 240
 კავკასიის მკვიდრნი 254
 კასკ-კოლხების ტომები 336
 კახთა ტომი 284
 კელტები 436
 კოლხნი 285
 კოლხელთა ტომი 285
 კოლხები 285, 287
 კოლხთა ტომი 284
 კორაქსები 284
 კუმუხელი 258, 259
 ლაზები 387
 ლაზები (რიონისპირელი) 386
 ლაგონელები 387
 ლანკობარდები 249
 ლეკები 143
 ლეკების ტომები 431

მეგრის სეპოგენი 288
 მეთიელები 436
 შიშველები 191, 208, 215, 240
 შინღოლები 24, 122, 126—128
 შინღოები, შინღოელები, შინღოელები 358, 393, 400
 შიშველთა ტომები 336
 ნოღალები, ნოღალები 258, 259, 268, 280
 ოქსი 38, 48, 49, 48, 48
 ორბის-ხუცელი 258
 ოსები 181, 187, 214, 254, 418
 ოსები (სტამბოლელი) 283, 284
 ოსები (სტამბოლელთა შინღოელები) 255
 ოსები (სტამბოლელი კავკასიაში მცხოვრები) 255
 ოსმალები 38, 41, 123, 125, 259, 268, 280
 ოსმალები ანუ თურქები (სტამბოლელი) 258, 264, თურქები (სტამბოლელი)
 ოსმალები 177, 279, 282, 287, 397, 402, 408, 425—427, 428
 რუსები 40, 144, 148
 სანაგები 436, 437
 საქართველოს მთელი სეპოგენი ტომები 434
 სელაგოენი 167
 სემანი ტომები, სემანი მოფეის ერები 382, 425
 სეანები 418
 სეპოგენი სელოგენი სეპოგენი 240, 284, 288
 სეპოგენი ოს სეპოგენი
 სელოგენი ოს სეპოგენი
 სსახელები 41, 125, 252
 სომხები 177, 186, 258—267, 269, 271, 275
 სომხები (ამიერკავკასიაში მცხოვრები) 256, 261
 სომხები (არჩის-ხევისა) 261
 სომხები (ახალ-მარჯოსა) 270
 სომხები (ახეველი) 269
 სომხები (სოფ-დავითელი, „გაბადალიან“ „ამ კავშირისაგან“) 257, 269—271
 სომხები (ზანგეზურელი) 269
 სომხები (ლაჩისი) 270
 სომხები (ლაჩის-ფაშისა) 408
 სომხები (ნუხელი) 258
 სომხები (ოსმალეთში მცხოვრები) 256, 265, 268
 სომხები (სასხევისა და ოსმალეთში ზოგიერთი სეპოგენი) 267
 სომხები (ყაზახისა) 257, 270
 სომხები (ყაზახში მოხინაღი) 258, 264, 265, 266, 267, 269, 270
 თათარ-თომბოკან წყნის ოსმალეთში მცხოვრები და დამახლებული 256, 257, 260, 265—267, 269, 270

ტუბალების ტომები 336
 შკრაინელები 252
 შინიკიელები 294, 393

ძართველები 151, 177, 178, 240, 241, 255, 260, 261, 264, 266, 269, 271, 272, 277, 279, 282, 283, 288, 310, 336, 370, 372, 395, 418, 425—429, 431, 433, 439

ქართველთა მონათესავე ტომები 285, 286, 336, 337, 431, 433, 434, 439

ქურთები 258

ლუნძები 431

შაბარდოელები 253
 ყარანოლაელები 267
 ყუჩაყნი 25
 ყიზილბაშები (ჩრდ. სპარსეთის ადერბაიჯანის თურქები) 258, 259

შავი ზღვის სანაპიროზე მობინადრე ერები 395, 436, 437

ჩაჩნების ტომები 431
 ჩერქეზები 252
 ჩერქეზების ტომები 431
 ჩრდილოეთ კავკასიაში მობინადრე ტომები 252, 274

ხალიბები 285, 393
 ხევსურები 108, 240

შანები 425
 კანების ტომები 358, 393
 კანეთის მოსინიეთა ტომები 430

შაუახთა ტომები 284

შენები 432

დ) ტ ი რ მ ი ნ თ ა

აბანოს იარალი 127
 აგაფა 181, 200, 217—219
 ადგილი პოხიერი 160
 ადგილი ზამთრისანი 168
 ადგილი კეთილი 153
 ადგილი ღონიერანი 153
 ადრეული 434, 440
 ადრიანი იხ. ადრეული
 აზალი 95
 აზატი იხ. აზალი
 აიაჩქ 270
 აკაყის ხე 379
 აენე გუთან იხ. გუთან
 ალაო 258—263
 ალაკ-თახთასი 269
 ანდრეული იხ. ადრეული
 ანდრიანი იხ. ადრეული
 ანეული 400
 აოშა 276
 არავრ 237
 არატრუმ 249
 არე ბრინჯ-ბამბის 332, 335
 არე ვენახ-ხილიანი 332, 335
 არე ზამთრის სამოყრების 335
 არე თურინჯ-ნარინჯის 332, 335
 არე უეენახ-ბოლო 334, 335
 არე უტყეო ბალახიან-ყვავილიანი 334, 335
 არზან 383
 არზენ იხ. არზან
 არონა 179, 181, 195, 201, 206, 221, 237, 257, 260, 266, 278, 282

არონე 213, 214, 237, 256, 257, 260, 261, 263, 271, 272, 274, 280
 აროტროპუს 178, 240
 არუნა 201, 206, 237
 არჭი 232, 233, 240
 ასაკრავი 270
 ასამწერლო 27
 ასლი 345, 357, 358, 362, 363, 368, 414, 419, 425, 428
 აქოქ 236
 ალაბები 115, 119
 ალაპის წიგნი 115
 აღ-ბულდა იხ. ბულდა
 აღდაჭი 160, 161
 აღერება 298
 აღმორჩება 297
 აღმოფხრამ 297
 აღმოცენება 290, 297
 აღმოჭვლება 297
 აღრაცხვა 24
 აღრიცხვა იხ. აღრაცხვა
 აღსამწერლო 26
 აღყვავება 299
 აღ-ყვლჩყ იხ. ყვლჩყ
 აღწერა 44
 აღწერა ქვეყნის 46
 აშლანი 408
 აშნანი იხ. აშლანი
 აშენკან 408
 ა-ჩარაზ 418
 აჩაჩი 179, 181, 195, 199, 201, 203, 204, 213—215, 218, 221, 223, 236, 237

აჩეჩა იხ. აჩაჩი
 ანოყება 298
 აცახუ 253
 ახალთესლი 348, 372—374, 407, 426—428
 ახალთესლი დიკა იხ. დიკა
 ახალთესლი ქერი იხ. ქერი
 „ახალი“ 428
 ახალი თესლი 373
 ახალი პური იხ. პური
 ახალუხი 127
 ახო 173, 174
 ახოღ განკაფელი 174
 აჯეჩილება 297
 აჯილა 204

ბაშა 344, 396, 424
 ბარგი 233, 240
 ბარგუა 232, 233
 ბარდა 343
 ბართა ხილი იხ. ხილი
 ბარი 151, 152, 233, 234
 ბარჯული 233
 ბეგარა 30, 31
 ბეგარა მთაენი 94
 ბერგ 232—234
 ბერგ ლავენის 233
 ბერქეანი 240
 ბერჯი 232
 ბეჭდები 127
 „ბირინჯ“ 379
 ბიჩალი 274
 ბიცი 160, 161
 ბოჯანო 28, 33
 ბოღლა, ანუ ბლუჯა თეთრი ღობე იხ. ღობე
 ბორგამ 234
 ბრინჯ 279
 ბრინჯი 338, 344, 345, 379, 380, 424
 ბვრუს 254
 ბურეც 254
 ბურეს იხ. ბურეც
 ბურეც იხ. ბურეც
 ბურტაო 303
 ბულდა 419
 ბულდა, აღ-ბულდა 367, 419
 ბულდა, სარი-ბულდა 369, 409
 ბულდა, ყარა-ბულდა 369, 419
 ბულდა, ყრმზ-ბულდა 367, 369, 419
 ბულჯა 345, 390
 ბულჯა წითელი ღობე იხ. ღობე

ბაბრუნებელი სახენელი იხ. სახენელი
 გაეაინ 259
 გათერძვა 276
 გალატური იხ. ქერი
 „გ-ლგალოს“ 409

გამყელი 128
 გამყლის მოკლე 128
 გამოსტევა 303, 304
 გამოსავალი 69
 გამოსავალი სახეობი 76
 გამოსავალი სიმოცხი 76
 გამოსავალი სიმოცხი 69
 გამოსავალი სხეულწივი 69
 გამოსავალი ქსოვი 76
 გამოღება 304
 გამოღება, ნიჟურს გამოღებული 303
 გამოღება, ხეილის გამოღება 304
 გამოცემა 304
 გამოქვა 304
 განდუქ 339
 განიუენება ქვეყანისა 410
 გაოშა 276
 გარეშე წიგნი 126
 გარი 407, 421, 422, 428
 აგარეცხვა კახოს ზეგხისა 76
 აგარეცხვა ზღაშწივის კახისა 70
 გარეცხვის წიგნი 69
 გარეცხვის წიგნი შეწინავე სუბიშის ზეგხისა და სანაპიროსი 72, 73, 79
 გარეცხვის წიგნი არწითანეთის სარგისი 80
 გარეცხვის წიგნი კახაქიზის XVIII სუცა შუა წიგნის გამოღებასა 76—78, 79
 გარეცხვის წიგნი სამთავროს სარგისი ფრანსისა და წესილისა 81—83
 გარეცხვის წიგნი ქალაქის მოყრების სარგისი 78, 79
 გარეცხვის სიველი წიგნის სიწველის იხ. მისა და სიწველისი 83
 გარჩანი იხ. გარჩანი
 გარჩანი 269, 428
 გარსენკან 428
 გამარჯა 277
 გარა ქართლს იხ. ქართლს
 გააჩა 419, 422
 გაქნი-ზანუთი იხ. ზანუთი
 გაჩინი 428
 განონ 235
 გაარი 340, 421, 422, 428
 გააროსი 429
 გაიორა ველის 182, 228
 გაიორა ველის 182
 გაიორა ვეცოცხ 182, 208
 გაიონ 253
 გაიონ ვარჯუქ 253
 გაორენ 258, 260, 261
 გაორეობა 261
 გაორენ 255
 გაო 418
 გატყანა 369
 გატყენ 418

გუზლუყ 369
 გუთან 253, 258
 გუთან, აკნე გუთან 258, 260, 266, 267
 გუთან, კრე გუთან 258, 260, 266, 267
 გუთანი 178, 179, 188, 195, 208, 210, 211, 221, 224, 228, 240, 252, 253, 267—269, 279, 280
 გუთანი იმერული 187
 გუთანი ნიჩბის 187
 გუთანი რაინული 280
 გუთანი ფშაური 191
 გუთანი ღალის 289
 გუთანი ხვესტრული 191
 გუთნული 289
 გუთნის დედა 285—288
 გუთონ 255
 გუინიც 418
 გულისპირის ჩამოსავლები 127
 გურიტი 420
 გუტონ იხ. გუთონ
 გუტომან იხ. გუთონ
 გუჭარნი საგანძურისანი 24

ღავთარი 25, 30

ღავთარი გორის მცხოვრებთა აღწერისა 57
 ღავთარი დიდი საკათალიკოზო 97—110
 ღავთარი ზაქათლის XVIII ს. დამდგენისა 34
 ღავთარი კახეთის ხალხის აღწერისა 34—38
 ღავთარი ლიახურას ხეობისა 42
 ღავთარი ნაქანულისა 104, 105
 ღავთარი სამხრეთისი 30—34
 ღავთარი საქ-ზო გამოსავლის მოსაყრებლობისა 101
 ღავთარი საცაგერლოს გამოსავლისა 111—113
 ღავთარი საცაიშლო საქებისკომოსო სამწყსოს გამოსავლისა 99
 ღავთარი ტფილისის ხალხის აღწერისა 58, 63
 ღავთარი ქალაქის მოქალაქეთა 69
 ღავთარი ქსნის ზეობის გამოსავლისა 113, 114
 ღავთარი ქუთაისის საყდრის გამოსავალი ბეგრისა 91—94, 96, 97
 ღავთარი შემოსავლისა 69, 70, 75, 76
 ღავთარი ზონის საყდრისა 101, 102, 106, 107
 ღავთარი ზონის წმ. ვიორგის გამოსავლისა 99
 ღავთარი ჭვალის ციხის გამოსავლისა 99
 ღავთარი 1774, 1781 წწ. აღწერისა 42
 ღავთარი 1721 წ. ხალხის აღწერისა 38—41
 ღავთარი XVIII ს. მეორე ნახევრის ხალხის აღწერისა 41

ღალგუე 134

ღანაზარცი ანგარიში ბერბუკის ვალაენისა და რტეების კოლეხისა 124
 ღანაზარცის წიგნი 1751 წ. 125
 დანერგვა 295
 დასვენებელი მიწა 397
 დასტურლამალი 69, 72, 78

დატევებული 154, 155
 დატხრომა 297
 დაწერილი მეღქმისდეკ კ-ზისა 119—121
 დაწერილი ნიკორწმინდელის XI ს. 121
 დგომა 80, 81, 85
 დედო 218
 დეკა 416
 დენაზარდა 419
 დიარ 437, 438
 დიარაფა 437, 439
 დიარობა 439
 დიდნი შემომწირველნი 116, 117
 დიკა 345, 348—350, 374, 407—409, 412, 415, 416, 425, 427—431, 434
 დიკა პური 413
 დიკა ახალთესლი 431
 დიკა თეთრი 349, 350, 405, 406
 დიკა შავთავთა 349
 დიკა შავთაველა 405, 406
 დიკა შავთაველი 349
 დიკა შავფხა 349, 405, 406, 413
 დიკა წითელი 349, 350, 405, 406
 დირჩაყ ქათთან იხ. ქათთან
 დისტიქუმ 408, 440
 დობორგამ 234
 დოგორგამ 234
 დოღ 416
 დოღა 416
 დოღგონოს 409
 დოღი 345, 352, 416, 417
 დოღის პური 352—355, 357, 358, 414, 417, 419, 425, 428
 დოღის ყანა 352, 416, 417
 დოღი თეთრი 353, 354, 357, 405, 406, 417
 დოღის პური თეთრი 406
 დოღის პური უფხო 356, 357
 დოღის პური შინდური 357, 405, 406
 დოღი წითელი 354, 357, 405, 406
 დოღის პური წითელი 357
 დორგუაფა 234
 დრამა 30—33, 85
 დვლან 254

მგ მკ 269
 ეგრის 284
 ევალი 403
 ელი 27
 ელვმოს 387, 388
 ენგარ 239
 ეკ 276
 ეკქენა 238
 ერქუანი 176—179, 195, 196, 208, 210, 211, 218, 221, 223, 224, 227, 238—240, 263
 ეტერი 302
 ექვსწყრივა ქერი იხ. ქერი
 ექუსუნჯი 392, 395, 396

მამბე 253
 მაკე 152
 მელური 152
 მელი 152, 157
 მილის გოგორა იხ. გოგორა
 მელობი 152
 მენაბი 157
 მენაბი იხ. მენაბი
 მენაბი იხ. მენაბი
 მერქანი 179, 240, 263
 მესკი 257, 259—263
 მესკი იხ. მესკი
 მესკი იხ. მესკი
 მესკო 263
 მესკი ღრამა 80, 81
 მესკი 253
 მესკორ 263
 მესკი 262
 მესკორ 179
 მესკორ 234
 მესკი 262
 მესკი 255

ზანდური 345, 359—365
 ზანდური გაჭა 359, 362, 417
 ზანდური თეთრ-თავთა 362
 ზარდა 369, 409, 419
 ზარდა თეთრ-ფხა 369
 ზითვის წიგნები 126—137
 ზიურ 422
 ზოლი ვენახოვანი ზილიანი 313
 ზოლი ზღვის კიდური 328
 ზოლი თურინგ-ნარინგ-ზეთის ზილიანი 313
 ზოლი მთის კერძონი 328
 ზოლი მთიური 313
 ზორათ 383
 ზრო 298, 299

თაველი 342

თავთავი 342
 თავთუხი 365—367, 370, 424
 თავთუხი თეთრი 367, 370, 405, 406
 თავთუხი ნამდვილი 367, 406
 თავთუხი ქონდარა 367
 თავთუხი შეთაველა 367, 368, 370
 თავთუხი შეთაველა 405
 თავთუხი შავი 370
 თავთუხი შავფხა 367—370, 405
 თავთუხი ჩავერა 367
 თავთუხი წითელი 266, 405
 თავი ბეგარა 94
 თავი ბოილისა 301
 თავ-შიწა 172
 თათუე იხ. თათუე
 თათუე იხ. თათუე

თათუე 345, 360, 365, 366, 368, 419, 420
 თათა 162, 225
 თათანი 32, 33
 თე 270
 თეთრთავთა ზანდური იხ. ზანდური
 თეთრ დიკა იხ. დიკა
 თეთრ დოღი იხ. დოღი
 თეთრ ზარდა იხ. ზარდა
 თეთრ თავთუხი იხ. თავთუხი
 თქამ 276
 თქამელი 276
 თქაყ 296
 თქელი 296, 302
 თქელ-შარბი ყანისა 302
 თქელი კოლი 297
 თქელისა 300
 თქელი ვანი 171
 თქა 290, 291
 თქი 291
 თქი ხომელი 291
 თქი ხომელი 291
 თქი-სატანესი 127
 თქი 231, 232
 თქი 232
 თქი-სატანელი იხ. სატანელი
 თქი-სატანელი იხ. სატანელი
 თქი 232
 თქი 127
 თქის წიგნები 341
 თქი 342
 თქისა 276
 თქი-თქი ვეთანი იხ. ვეთანი
 თქი-თქი 418
 თქი-თქი 418
 თქი-თქი 343
 თქი 347
 თქი 339, 345—347, 353, 407, 408, 414—417, 419, 425, 427—429, 432—434
 თქი იხ. თქი
 თქი 127
 თქი-თქი-თქი-თქი იხ. თქი-თქი-თქი-თქი 371
 თქი 84, 85
 თქი 194, 198, 199, 219
 თქი 197, 210, 218, 270
 თქი კოლი 298
 თქი 314, 364, 365, 424
 თქი-თქი 440
 თქი 395
 თქი 327
 თქი-თქი-თქი იხ. თქი-თქი-თქი
 თქი 165
 თქი-თქი-თქი იხ. თქი-თქი-თქი
 თქი-თქი 385

კაქუჭა 219
 კახეთის ბაეების გარიგება 76
 კბილა 199, 201, 220
 კბილა-ქუსლი 199
 კბილა ჩუთიანი სახენელი იხ. სახენელი
 კბილი 187
 კეკო 235, 237
 კეკუა 235, 236
 კენტზელა შაბა იხ. შაბა
 კენჭროს 384
 კევერა 375
 კევერი ქერი იხ. ქერი
 კევერი ქრთილი იხ. ქრთილი
 კერა 257, 258, 260, 261, 272
 კერძო აგარაკისა 168
 კეტ 301
 კეტონეტ 424
 კვალის გოგორა იხ. გოგორა
 კვაბლი, კაი კვაბლი 73, 74
 კვაბლი, ამისგან დაბალი 73, 74
 კვაბლი, ამათგან უმცროსი 73, 74
 კვერცხი 94
 კვეცენ 354, 356
 კვირითა 420
 კვირითი 420
 კვირტი 420
 კიი 300
 კიკილი 300
 კილა 300
 კილგრა 300
 კილი 300, 301
 კილო 300, 301
 კილუა 300
 კინახონა 218, 220
 კიტონეტ 424
 კიფი 396
 კლემს 301
 კლეტა 301
 კლიტე 301
 კობერი ქერი იხ. ქერი
 კოდი 82, 83
 კოთენ 253
 კოთენ შაქა 253
 კოკობი 300
 კოკოშა 213, 214
 კოლა 300
 კომლ-პირისპირ-მარცვლიანი ოსპი იხ. ოსპი
 კომჩატკა 409
 კორდგატეხილი ნახნავი 397
 კორდთა გაუტეხელი 153
 კორდი 173
 კორკოტო 364, 365
 კორძ შაქ 269
 კოტან 255, 258
 კრე გუთან იხ. გუთან

კრი 421, 422
 კრითაი 430, 3ე კრითე 407
 კრავ 424
 კრემლი ქერი იხ. ქერი
 კვრტი 420
 კვცენ 354
 კული 198
 კუმცენ 354, 355, 414, 417—419, 424, 432, 437
 კუმცენ ლევეზაი 355
 კუმცენ შთეჟან 355
 კუმცენ შაწრან 355
 კუმცენ ზელუგუ 355
 კულენ 254
 კულენდი შალ 254
 კუნებუ 394
 კუშვი 198
 კური 258
 კულ 300
 კულერი 300
 კული 300
 კულუა 300

ლახუტი 384
 ლახუტი ჯარი 340
 ლატი 384
 ლატი 384
 ლერწამი 298
 ლობიო 342—344
 ლოღოვანობა 174
 ლეგია იხ. ლობიო
 ლეგია კუმცენ იხ. კუმცენ

შაბარგალი 232
 შათენ კუმცენ იხ. კუმცენ
 შამელი 74, 75
 შამელი შთელი 74, 75
 შამელი შთელი თარხნის 74, 75
 შამელი ნახევაი 74, 75
 შანშ 355
 შანშაუ 418
 შანჭა 187
 შანჭო 227, 228, 269
 შანჭუა 177, 187, 209, 227, 228, 269
 შანჭუა დიდი 210, 227
 შანჭუა პატარა 210, 227
 შანჭუელი 228
 შანჭუაი 201
 შანჭუას თაი 201
 შარგლა 233
 შარგი 233
 შარტიე სახენელი იხ. სახენელი
 შარტიე ქერი იხ. ქერი
 შარცვალი 295, 301, 338
 შასენ 258
 შატანე 30

შალ 254
 შაშა 344
 შაშენებელი 117, 118
 შაწენის დლა 286
 შაწენობა 302
 შაწრან კუმცენ იხ. კუმცენ
 შაქ 269
 შაქო 228
 შაქუა 228
 შაბა 345, 358, 359, 361—365, 414
 შაბა კენტზელა 359
 შაბა ფართე 359
 შაბა ფიცარა 359
 შაბა ჩელთა 359
 შაბა წერილი 359
 შახაჩალი 231, 234
 შდელი 290, 292, 293
 შეკომლე 42
 შეშვიდრე 44
 შეშვიდრე მეკომერი 33
 შეშელუფე და მეხევე 28
 შეშარბათე 129
 შეშვატუნე 235
 შია 151, 152
 შიესვარი 296
 შიესველი 296
 შიტეეგაი ქუეყანისაი 400
 შიერვალი 129
 შიბეგრე 32, 33
 შილდამ 270
 შილდამი 271
 შილარე 129
 შიოტრებაი 154
 შიოჩთა აღმოფოფინება 297
 შოსახსენებელი 31
 შოსული 303
 შოჭმეღება 153
 შოყალნე კაცი 28
 შოყალნე მსახლობელი 28
 შოწრფელეგაი პირისაი 173
 შოცნეაი 169
 შრულე-ხიანი სახენელი იხ. სახენელი
 შსახური და გლეხი 28
 შსიყეაი 303
 შტილი 166
 შუახლე მეღოშაქე 128
 შუახლე შილარე 128
 შუახლე პირისფარში 128
 შუახლე სარაჯილოსანი 128
 შუპურ 254
 შუხელი იხ. შუხელი
 შუხელი იხ. შუხელი
 შუხელი 342—344
 შუხელი შაბლისფერა შარცვლიანი 46
 შუოფელი 304

შუენაე 290, 294, 295
 შუენაე კული 294
 შუენაე ჯალანდროსანი რეგი 338
 შუენაე შახაი 294
 შუენაე ხახლაველი 338
 შუენაე გოგორა იხ. გოგორა
 შუხელი 302
 შუფა 302
 შუწალი 290—293
 შუწალი კული 291
 შუწალი თუთია 290, 291
 შუწალიური 292
 შუკი 387
 შუთის ფატი 387
 შუთი-ჭივი 385
 შუთ ში 398
 შულა 160
 შალი 293
 შალი კული 293
 შალი შუწალისაი 294
 შანელი 169

ნახელი სახელები იხ. სახელები
 ნახელი ღვინო ღვინო იხ. ღვინო
 ნახელი 174
 ნახი 304, 305, 307
 ნახიყეაი 160
 ნახიყენი ხენი 305
 ნახიყე ზელი ძალი 302
 ნახიყეაი 304
 ნახიყე ქაჩხაყანი 306
 ნახიყე ქაჩხაყანი 306
 ნახაჩა 234
 ნახილი 292
 ნახილი აღმოსავალი 169
 ნახი 234, 260, 294, 295
 ნახა 234
 ნახის გოგორა იხ. გოგორა

ნახელი 369
 ნახილი 297
 ნახიყე 233, 233
 ნახი იხ. ნახი
 ნახი 181, 200, 215, 217—219, 234, 237
 ნახიყეაი 438
 ნახიყე 438
 ნახი 265
 ნახი 422
 ნახი 232, 233
 ნახილი 380
 იხ. 171
 ნახიყე 438
 იხილეთ 234
 იხილეთ იხ. იხილეთ
 იხილი 231

- ორიზა 380
- ორინდა 380
- ორმწკრივა ქერი იხ. ქერი
- ორნაღი 218, 219
- ორნატი 169, 170
- ორტვიი იხ. ორტვინი
- ორტვილი იხ. ორტვინი
- ორტვინი 158
- ორჯზა იხ. ორიზა
- ორჯვა იხ. ორიზა
- ორხელი 213
- ორჯზა იხ. ორიზა
- ოსპი 342—345
- ოსპრია 430
- ოსულე 392
- ოქოქა 179, 181, 195, 200, 213—216, 218, 221, 230, 236, 237
- ოჩამურე 364
- ოჩოჩა 200, 208, 219, 236
- ოცხანის ბუგრის ნუსხა 104
- ოხერი 153—155
- ოხრება 154
- ბაშბაკ 396
- ბარკი 342
- ბარკოსანი 343
- ბარკ-ჰოტოსანნი 342, 343
- ბარსკაიან ცორენ იხ. ცორენ
- ბარტახტი 154
- ბერანგი და მისი ამხანაგი 127
- ბერანგი და მისი ტოლი 127
- ბეშტ 424
- ბირის შარვალიტი 127
- პიტნი 270, 271, 305
- პიშტეკ 424
- პლაუმარტი 208, 244
- პლოვიუმ 249
- პლოუმ 248, 249, 279
- პლუგ 252, 280
- პოშოლა 354—357
- პოხიერი 160.
- პოხილი 403
- პრტყელი ქერი იხ. ქერი
- პრტყელი ქრთალი იხ. ქრთალი
- პვროა 351, 430
- პვროს 407, 408, 429, 430, 439
- პვრასკია იხ. პრასა
- პვრეული 339, 340
- პური 346, 351, 417, 437
- პური ახალი 352
- პურის ახალი ცივი 427
- პური უფხი 347, 354—357, 406
- პური ყვითელი 369
- პური შავი 369
- პური შინდური 354
- პურის ძველი სახე-ცივი 427
- პური წითელი 369
- პურის ჭამა 94, 437, 439
- პურის ჭამა და სამსახური 95
- პურობა 437—439
- პურუც 254
- პურტკოლ მაქ 254
- პხააშა 253
- პქააცე 253
- პქლუგ 248
- შამი პურისაა 437
- რადნული ვუთანი იხ. ვუთანი
- რბილი ხორბალი იხ. ხორბალი
- რგვა 234
- რგუაფა 234
- რებეუ 254
- რეილაა 201
- რეილა-ბელნა-ქელს-კვილიანი სახენელი იხ. სახენელი
- რეილი 187, 190—192, 210
- რიანობა 156, 157
- როკივი 165
- რტომრავალი 299
- რტოა 299
- რცხალი 174
- საბაზიარო 73, 74
- საბან 253, 258, 259, 268, 280
- საბან ალაჯი 268
- საბან ბურუნ 268
- საბან დემირი 268
- საბან უჩქესი 268
- საბეჭდაეები 127
- საგულე 127
- საფოარო 438
- სადიასახლისო 128
- სადროშო ბატონისა 26
- სადროშო ზემოქართლისა 26
- სადროშო მეწინავე 26
- სადროშო მუხრან-ბატონისა 26
- საერო წიგნები 126
- საზინდროს იარაღი 128
- სათვენო თეთრი 128
- სათაშაშოები 127
- სათესავი ყანაა 158
- სათესველი 158
- სათობელი ქუეყანაა 159
- სათობი 159
- სათობროლი 232
- სათობროლიანი სახენელი იხ. სახენელი
- საყვეთელი 181, 182, 187, 199, 203, 204, 225, 226, 274
- საყვეთი 182, 187

- საყვეთლიანი სახენელი იხ. სახენელი
- საყლაი 94
- საჟომლო მთელი 73
- საჟომლო ნახეარი 73
- საჟომლო ამითან უმცროსი 73
- საყვეთელი იხ. საყვეთელი
- სალაშე 104
- სამეზბეო 128
- სამზარეულოს იარაღი 128
- სამინდალი 360, 365, 384
- სამინდო 360, 365, 384
- სამკაულნი 127
- სამოახლოს ცხენები 128
- სამსახური 94
- სამსჭვავლი 228
- სამტილე 158
- სამყურა 343
- სამზრონი 300
- სანერჩე 234
- საოხრად ყოფნაა 154
- საპირფარეშოს იარაღი 127
- სარგო 26, 68
- სარგოს გარიგების წიგნები 70
- სარვაზ 258, 260, 261
- სარი-ბელდა იხ. ბელდა
- სარკაე 270
- სარტყლები 127
- სარწყავი 161
- სასაძოვრე 159
- სასეფონი ყანანი 172
- სასეიანი 73—75
- სატარე 219
- საუნჯენი 127
- საფან 268
- საფან-დემირი 259
- საფარეშოს იარაღი 128
- საჭმე 153
- საჭმე ქუეყანისაა 156
- საჭუნელ 355
- საღმთო წიგნები 126
- საყანური 158
- საყურე 127
- საყაშლოს დავთარი 102, 106—108
- საყვეთი 220, 264
- საცხენოს იარაღი 128
- საძოვარი 158, 159
- საწოლის იარაღი 127
- საწოლის მოფენილობა 127
- სახაბაზოს იარაღი 128
- სახელური 201
- სახენელი 175—179, 219, 265
- სახენელი გაბრუნებული 190
- სახენელი თოხნარი 229
- სახენელი, თოხ-სახენელი 191
- სახენელი კვილა ჩუთიანი 190
- სახენელი მატყაი 347
- სახენელი მრუჯიანი 191
- სახენელი-რეილა-ბელნა-ქელს-კვილიანი 27
- სახენელი სახტილიანი 192
- სახენელი საყვეთლიანი 248
- სახენელი სახსიანი 229
- სახენელი სახსისაყვეთლიანი 229
- სახენელი სახსისაყვეთ-ფოთიანი 229
- სახენელი სწორი ბელოანი 191
- სახენელი ფარსიკიანი 248
- სახენელი ვარგისი 243
- სახენელი წარბეჭდისა 229
- სახენელი ყიზილი 229
- სახე 75—75
- სახეი 219
- სახეის ცხელი 219
- სახესი 181, 182, 187, 197, 222, 223, 253
- სახესი ბელს 221, 222, 225
- სახესიანი სახენელი იხ. სახენელი
- სახესისაყვეთლიანი სახენელი იხ. სახენელი
- სახესისაყვეთ-ფოთიანი სახენელი იხ. სახენელი
- სახენელი იხ. სახენელი
- სახეარი 153
- სახეი 157, 158
- სახესი იხ. სახესი
- სახესებლები 118
- სახესი იხ. სახესი
- საყვეთელი 118
- საყვეთელი იხ. სახესი
- საყვეთელი 344, 392, 423, 424, 428
- საყვეთელი 172
- საყვეთელი 228, 261, 423, 424
- საყვეთელი 172
- საყვეთელი 423
- საყვეთელი იხ. სახესი
- საყვეთელი 344, 382—384, 425
- საყვეთელი იხ. სახესი
- საყვეთელი 160
- საყვეთელი იხ. სახესი
- საყვეთელი 160
- საყვეთელი 287
- საყვეთელი 407, 408, 429, 430
- საყვეთელი იხ. სახესი
- საყვეთელი იხ. სახესი
- საყვეთელი 345
- საყვეთელი 201
- სახესიანი სახესი იხ. სახესი
- სახესიანი სახესი ყვეთელი იხ. სახესი
- სახესიანი სახესიანი იხ. სახესი
- საყვეთელი 392
- საყვეთელი იარაღი 128
- საყვეთელი 392
- საყვეთელი 115
- საყვეთელი იხ. სახესი
- საყვეთელი იარაღი 128
- საყვეთელი 358
- საყვეთელი 240

სწორე რელიანი სახენელი იხ. სახენელი
სკლ 392

ბანისამოსი 127
ბოლაბა 127
ბოტები 198
ბურეზ 254
ბურეზდი მალ 254
ბურეუც 254
ბუფი 233
ბუფი 127
ბუფი-კაბა 127

შგრეხელი 344
უეაენ 418
ულუფა 27
უნაყოფოდ დაბერება 302
ურწყავი 161
უსაყოფო 154
უსახელო წითელი ღომი იხ. ღომი
უფხო 352, 357
უფხო დოლის პური იხ. დოლი
უფხო პური იხ. პური
უფხო ხორბლეული იხ. ხორბლეული
ულვაწი 153
უყი იხ. უყი
უშენი 153, 154
უქმი 153
უხმარი 153
უხნავი 157

შამფალაკი 182, 186, 188, 207, 279
ფანბა 396
ფარდახტი 154, 155
ფარეში 129, 209, 210
ფართე მახა იხ. მახა
ფაფუკ ცორენი იხ. ცორენი
ფერსო 270
ფერსოვ 270
ფესვი 296
ფესუნე 296
ფეტქთავანი 342
ფეტვი 339, 342, 344, 345, 384, 428, 436, 437
ფეტვი ინლაური 391
ფეტვიარი 341, 342, 484
ფეტვი იხ. ფეტვი
ფესხამელები 127
ფთა იხ. ფრთე
ფირინჯ 380
ფიცარა მახა იხ. მახა
ფრთე 182, 187, 199, 209, 210, 226, 227
ფურცელ დაუცვნებლობა 299
ფურცელი 299
ფურცლიანობა 299
ფშაური გუთანი იხ. გუთანი

ფხა 300
ფხაშა 253
ჭათამი 94
ჭათობი 127
ქალაქის მოურავის სარგოს გარიგების წიგნი
78, 79
ქალბატონის თითები იხ. ხათუნ-ბარმალი
ქალწულის თითები იხ. ხათუნ-ბარმალი
ქაბი 237
ქარკუეტი 290
ქარხნის იარაღი 128
ქაქანი 237
ქაქენი 237
ქეთონ 424
ქერელი 392, 393
ქერ-დეკა 377, 378
ქერი 339, 345, 371—373, 375, 407, 421, 422,
427, 428, 438
ქერი ახალთესლი 431
ქერი გალატური 440
ქერი ექვს-მწყრივა 373
ქერი კევერი 374—376
ქერი კობერი 373, 376, 377, 379
ქერი კტეკლი 374
ქერი მარტივი 373, 378
ქერი ორმწყრივა 373, 428
ქერი პრტყელი 374, 376, 379
ქერი ხარაღი 373, 376, 377
ქერი ჩვეულებრივი 374
ქერი ძველთესლი 372, 373
ქერი-ფქლა 377, 416
ქერჭრელი 374, 377
ქერა იხ. ქეჭუა
ქეჭუა 235, 236
ქეზბალი 341
ქეყანა იხ. ქეყანა
ქერიზა იხ. ქურიზა
ქერიზა ჰადი იხ. ჰადი
ქერიზი იხ. ქურიზა
ქერიზოფა ჰადი იხ. ჰადი
ქლოთან 259, 260, 266
ქლოთან გერა 258—260, 266, 267
ქლოთან დირჩაკ 258—260, 266, 267
ქოალი იხ. ქობალი
ქობაი იხ. ქობალი
ქობალი 340, 341, 437, 438
ქოვალი იხ. ქობალი
ქოვალი ჭარი 340
ქოთან იხ. ქლოთან
ქონდარა თათუნე იხ. თათუნე
ქრთილეული 341, 371, 378
ქრთილი 339, 341, 344, 345, 371—373, 375,
407, 420—422, 427—429
ქრთილი შავფხა 373, 376, 405

ქრთილი კევერი 407
ქრთილი პტყელი 407
ქრთილი 339, 341, 371
ქრიზა იხ. ქურიზა
ქუბა იხ. ქუბი
ქუბი 340, 392
ქუდი 127
ქუყანა 156, 160, 169
ქუყანა კეთილი 297, 397
ქუყანა ურწყული 161
ქუყენის მოქმედება 156, 168
ქუყენის მოქმედი 156
ქუყენის მოქმნა 173, 174
ქუყშაგები 127
ქუთან 254
ქუშუ 392
ქური 118—220
ქურიზა 342, 345, 384—386, 436, 437
ქურიზი იხ. ქურიზა
ქუსლი 199, 226
ქუსლ-კბილა 220
ქუჭენი 237
ქუჩუბო 342

ღალის გუთანი 289
ღელეა 152
ღერო 297
ღერძგორიანი სახენელი იხ. სახენელი
ლილი 127
ლილილია 301
ლირლატი 182, 228
ლომი 338, 342, 344, 345, 386, 388, 424, 435
ლომი ბოელა თეთრი 390
ლომი ბოელა ანუ ბლუჯა თეთრი 391
ლომი ბლუჯა წითელი 391
ლომი ნაფლვი თეთრი 390, 391
ლომი უსახელო წითელი 390, 391
ლომი ჩაქურა 390, 391
ლომი ხიტირი თეთრი 390, 391
ლუარძლი 333
ლუარძლის გამორჩევა 297
ლუწა 153

შანა 157, 158, 170—172
ყანელი 400
ყანის მარცვალი 339
ყანობირი 171, 172
ყანობირ-ქმნილი 174
ყარა ბულდა იხ. ბულდა
ყარა-კლჩხ იხ. უღლჩხ
ყაშიმაც 262
ყელის ჯაჭვი 127
ყელსაბამი 127
ყვითელი პური იხ. პური
ყველწლივ ხნული იხ. ხნული

ყონა 171
ყონა 304
ყრმუ ზელა იხ. ზელა
ყრვილა 294, 300
ყრვილის დეკანია 300
ყრვილის ტარხულა 300
ყრვილის თაყენი 300
ყრინი 396
ყრუბი 278
ყრუბანი სახენელი იხ. სახენელი
ყერი 201
ყელა 274
ყელა-ღელეა 369
ყელა-კარა-ღელეა 409
ყელა-ყარა-ღელეა 369
ყელა-ყარა-ღელეა 369
ყელა 262
ყარა-ღელეა იხ. ღელეა
შავფხა დოლი იხ. დოლი
შავფხელი თათუნე იხ. თათუნე
შავფხელი დოლი იხ. დოლი
შავფხელი დოლი იხ. დოლი
შავფხელი თათუნე იხ. თათუნე
შავი თათუნე იხ. თათუნე
შავი პური იხ. პური
შავი-ქაღი იხ. ქაღი
შავფხა 347—369, 374
შავფხა დოლი იხ. დოლი
შავფხა თათუნე იხ. თათუნე
შავფხანი დოლი იხ. დოლი
შავფხია 80, 85
შავფხი 127
შემოწირველი 117
შემოწირველი დეკანია 89, 90
შემოსული 303
შემოსულები 67
შენი 153, 154
შენი-ღელეა 67
შენობა 297
შენობილი 403
შენი 338, 339, 344, 342, 381, 382, 422, 424
შენი იხ. შენი
შენი-ღელეა დოლი იხ. დოლი
შენი-ღელეა პური იხ. პური
შენი-ღელეა 94
შენი 265
შობა 207, 208, 216, 270
შობა იხ. შობა
შობა-ღელეა 255
შობა-ქეყანა 156
შენი იხ. შენი
შენი იხ. შენი
შენი 299

ჩაგვერა თავთუხი იხ. თავთუხი
 ჩალტიკ 380
 ჩამური 364
 ჩამური წყლის 364
 ჩარალი ქერი იხ. ქერი
 ჩაფულა 218--220, 264
 ჩაქურა ღომი იხ. ღომი
 ჩელტა მახა იხ. მახა
 ჩეჩა 237
 ჩქეულებრივი ქერი იხ. ქერი
 ჩინჩლი 296
 ჩვთ 260, 264
 ჩვთი 220
 ჩუთ 258--260, 264
 ჩუთი 197--199, 201, 220, 257
 ჩუთ-კავი 223
 ჩუსტი 220
 ჩუტ 259, 264

შალხ 255
 ცერეცო 345
 ცეროცე იხ. ცერეცო
 ცერცეელა 343
 ცერცეფანნი 338, 343
 ცერცეი 322--325
 ცერცენაირნი 342, 343
 ცორეან 407, 408
 ცორენ 409
 ცორენ კარწარ 409, 419
 ცორენ კარსკაყან 409
 ცორენ ფაფუკ 409
 ცოროცე იხ. ცერეცო
 ცოცხა 392
 ცოხნა 232
 ცხენის იარაღი 128
 ცვრლაგ 255

ძემა 430
 ძველთესლი ქერი იხ. ქერი
 ძველ-თესლი 374, 407, 426--428
 ძველთესლი შავფხა იხ. ქრთილი
 ძველი 428
 ძველი პური იხ. პური
 ძიბირ 213--215
 ძირაკი 345
 ძირი 295, 296
 ძირთა დაბმა 295
 ძირნი 296
 ძირლა 255
 ძრლა 255
 ძებურ 255
 ძღვენი საიდღგომო 74
 ძღვენი სამარხო 74
 ძღვენი საყველარო 74
 ძღვენი საშობაო 74

ძებვრ 255
 ძებვრეა ინავ 255

წაბლისფერა მარცვლიანი მუხუდო იხ. მუხუდო
 წელიწადი განსვენებისაჲ 400
 წელსაყიდი 127
 წელსარტყამი 127
 წერაქენაირი სახენელი იხ. სახენელი
 წითელი დიკა იხ. დიკა
 წითელი დოლი იხ. დოლი
 წითელი თავთუხი იხ. თავთუხი
 წითელი მდელი იხ. მდელი
 წითელი პური იხ. პური
 წითელი-ფხა 369
 წითელი-ქაღი იხ. ქაღი
 წითელმარცვლიანა 406
 წმინდა-თეთრა იხ. თეთრა
 წული 298
 წულუკიძის-თეთრა იხ. თეთრა
 წულის ჩამური იხ. ჩამური

შადი ქერიშა 385
 ქადი ქერიშოფა 385, 386
 ქადი შავი 385
 ქადი წითელი 385
 ქავი 338, 352, 381, 423, 424
 ქკომი 437
 ქოტი 342
 ქოტოსანი 343
 ქულა 228
 შვმინ 355

ხაბაზი 129
 ხამსა 258
 ხაშარი 234
 ხაშიშავ 262
 ხაჩ-კეტი 234, 235
 ხაჩქ 234, 235
 ხაჩქუდ 234, 235
 ხახუნი 237
 ხვესურული გუთანნი იხ. გუთანნი
 ხელა 119
 ხელ-კავი 187
 ხელკუდ 187
 ხელკუდი 198
 ხელწა 187, 198
 ხელწმწიფის კარის გარიგება 70
 ხელსახოცი 127
 ხენი მალნარისანი 305
 ხენი ნაყოფიერნი 305
 ხეი ბრინჯისაჲ 379
 ხეჭბი 306
 ხეარბალნი იხ. ხორბალნი
 ხეატუა 235
 ხეეტა 235

ხეეწა 235
 ხეეწი 235
 ხეეჭა 235
 ხიზანი 44
 ხილი 305--307
 ხილი ბართა 305
 ხილნი ბართანი 305
 ხილნი მთისანი 305
 ხილნი ტყისანი 305, 306
 ხილნი წალკოთა 305, 306
 ხიტირი თეთრი ღომი იხ. ღომი
 ხიჩატელი 306
 ხლარჩი 360, 365
 ხმალა 201, 203, 225, 226
 ხმალი 187, 199
 ხმელი თივა იხ. თივა
 ხმილი 306, 307
 ხნდური 345
 ხნეაჲ 169, 232
 ხნული 169
 ხნული ყოველწლიე 397
 ხოდაბენი 172
 ხოზან 356
 ხომბულა თიფი იხ. თიფი
 ხომულა თიფი იხ. თიფი
 ხონუა 232
 ხორ 422
 ხორბალი 339, 340
 ხორბალი რბილი 409
 ხორბალი სპარსული 409
 ხორბალი სპარსული კავილოვის 412
 ხორბალნი 339, 341, 344
 ხორბლეული 339, 344, 345
 ხორბლეული სპარსული 413
 ხორბლეული უფხო 407
 ხორბლეულობა 344
 ხორშა 234
 ხორხიმიწა იხ. მიწა
 ხოტორუ 235
 ხოშვა 234
 ხოჩკა 234
 ხოჭა 235
 ხოჭი 234, 235
 ხოჭორუ 235
 ხოხვა 237
 ხუარბალთაგანი 338
 ხუარბალი იხ. ხორბალი
 ხუარბალნი იხ. ხორბალნი

ხუფხენი იხ. ხოფხენი
 ხუნა 358
 ხუნლა 347, 354--356
 ხუნლა 300, 301, 307, 342
 ხუნლა 306, 307
 ხილწა იხ. ხილწა
 ხილწი 345, 347, 352, 353, 355--357, 406
 ხილწი იხ. ხილწი
 ხილწი კაიცი იხ. კაიცი
 ხილწი იხ. ხილწი
 ხეშავ 262
 ჯაჲ 423
 ქავარ 423
 ქიე 423
 ქიხი 340, 438
 ქილი 397
 ქილა 179--181, 185, 191, 195, 196, 203, 204, 206--208, 221, 224, 225, 227, 238, 255, 257, 259, 260, 265
 ქილარ 265
 ქილი იხ. ქილი
 ქიქია 342, 345, 381, 424
 ქილა 127
 ქიქია 391
 ქილა იხ. ქილა
 ქილი სახენელი იხ. სახენელი
 ქი 257, 259, 260, 384
 ქიბი იხ. ქიბი
 ქიმალი 99
 ქინი იხ. ქინი
 ქიფი 264
 ქილა იხ. ქილა
 მერი კილი 161
 მჭარ 409
 მელის 387
 მერ 238, 239
 მერველ 238, 239
 მესაიტონი 408
 მესტის 418
 მორხევი 422
 მო 236
 მუთონ 240
 მუნა 171
 მონა 171

Аг-кльчик об. кылчык

Гоми 390

(божга тетри) гоми 390

(нажгвли тетри) гоми 390

Гюргяны 369

Джилги 257

Кара-кльчик об. кылчык

Кери 373

Кобери кери об. кери

(кобери) кери 373

Конопля 395

Копаница 231

Копырялка 231

Крмзы-кльчик об. кылчык

Кылчык 369

(аг-)кльчик 369

(кара-)кльчик 369

(крмзы-) кльчик 369

Лен 423

Нажгвли тетри об. гоми

Пенька 395

Персидская пшеница об. пшеница

Плуг 248

Просо русское 385

Пшеница

(персидская) пшеница 409

Пшено 385

Сари-бугда 369

Хлеба 347

Чакура 390

Achaltessi 348

adaequo 173

ager 152, 169-171

agricultura 156

Andropogon sorghum Brot. effusum var. technicum KÖm. 391

annus requietionis terrae 400

arans 169

aratra aurata 247

aratra simplicia 247

aratrum 175, 177, 242, 249

arbors 294

arjan 237

Avena 338, 422

avoine 422

Binae aures 248, 278

Botrys cypri 403

bura 242

buris 242

Campester 152

cannabis 394

cantherinum 440

carduus 236

Caunaboideae 394

Chaerophyllum bulbosum L. 246

chanvre 395

Chrywa 422

Chuluga 353

clavis 301

colligo 297

culter 244-246, 273, 274

Dens 242

dentale 242, 248

dentalia 248

derelicta terra 154

descriptio 24

desertus 154

dicoccum 359, 361, 368

Diŕ 437

Dika 348

Dinkel 358

Effloresco 299, 300

ekilmek 276

ekmek 276

Facere 304
 faciens 304
 far 358
 farina 379
 ferus 152
 festuca 298
 fimbriae palliorum 296
 flachs 423
 flos 400
 fluxus 237
 folium 299
 forceps 271
 forfex 271
 frumentum 339, 345, 348, 407, 408
 frumentum colchicum R.Reg. 374
 frumentum Sylburgii 387
 Furche 238

 Gemma 297
 Geraniales 392
 germen 305
 germino 234
 Gerste 421
 Gerste Sechszellige 373
 Gerste Zweizeilige 374
 gherso 421
 Glumiflorae 338
 Gods 418
 Godz 418
 Grabstockpflug ob. Pflug
 Graminae 338
 granum 310
 grex tubalicum Dekapr. 389
 gwenn 418
 gwiniz 418

 Habaro 422
 Haber 382
 Hachenpfluge ob. Pflug
 Hafer 422
 hanaf 395; der Hanf 395
 Haver 382
 Heracleum spondyleum L. 416
 herba 290
 herba virens 291
 Hirse 384
 Hirsensbrod 436
 Holcum Sorgum 391
 homo agricola 156

Hordeum 338, 372, 376, 406, 421, 422
 Hordeum distichum 374, 376, 377
 Hardeum distichum L. 373
 Hardeum distichum L. v. nutans Schöbl. 374
 Hardeum distichum v. nutans Schöbl. 373
 Hardeum Galaticum 440
 Hardeum hexastichon 373, 374, 440
 Hardeum sativum polystichum Döll. 373
 Hardeum sativum polystichum Döll. var. pallidum aestivum
 Reg. 373, 377
 Hardeum sativum polystichum v. pallidum aestivum Reg.
 376
 Hordeum tetrastichon 374
 Hordeum tetrastichum L. v. nigrum Wild. 373, 376
 Hordeum tetrastichum L. var. pallidum Ser. 373
 Hordeum vulg. tetrast. pallidum Ser. 376
 Hordeum vulg. pallidum Ser. 373, 377
 Hordeum vulg. panigrum Willd. 376
 horrere 421
 hvaiteis 418

 Kedschiri Keri 374
 Khor 421
 Kolbenhirse 387
 Koten-madsa 253
 Krimma 385
 Ktekli-Keri 374
 kwietys kwiesziai 418

 Lavoine 382
 Leguminosae 342, 343
 Lein 423
 lignum pomiferum 304
 lin 423
 Linaceae 392
 line 423
 Linse 428
 linum 392, 423

 Mannau 418
 Medicago 343
 millet 384
 milium 384, 428, 436, 437
 Morgen 377

 Nigrum Wild 373, 376
 numero 24
 numerus 24

Olus 293
 Orysa 380
 Oryza sativa 338

 Panicum 387, 436, 437
 Panicum aegypticum Harr, 385
 Panicum germanicum 386
 Panicum italicum 338
 Panicum italicum L. 387
 Panicum italicum var. breviseta insignis Körn. 390
 Panicum italicum var. clavata Dekapr. et Kaspar 390
 Panicum italicum var. iberica Dekapr. et Kaspar, 390
 Panicum italicum var. longiseta Döll. f. elongata 390
 Panicum italicum var. monstrosa Dekapr. et Kaspar. 390
 Panicum milaceum 338
 Panicum milaceum L. 387, 428
 Panicum das kleine 385
 Panigo 388
 pascua 159
 pascuum 159
 panis 351
 persischer Weizen ob. Weizen
 Pflug 240
 Pflug, Grabstockpflug 190
 Pflug, Hackenpflug 191
 Pflug, Schaufelpflug 187
 Pflug, Sohlbalkenpflug 190
 Pflug, Stabpflüge 191
 Pflug, Stabpflugtypus 191
 Pflug, Wenderpflug 190
 Pflüge mit geradem Grindel 191
 Pflüge mit Grindel, Hinterbaum, Sohle und Griesssäule 191
 Pflüge mit Krümel 191
 Pflug-schar 187
 peinka 395
 pinguis, pinguidis terrae 160
 planum 152
 plaumorati 208
 ploum 229, 248, 249
 plovum 249
 pomum 305
 porca 238
 pratium 292

 Quori 258

 Ramus 299
 remissio terrae 400
 requieto terrae 400

Rododendron caucasicum Poll. 416
 rhych 238
 Rispenhirse 428
 rivus 170
 Rosales 343

 Saccharum officinarum 338
 Salsugo 160
 sapan-demiri 259
 sarrio 173
 sata 171
 sator 296
 Schaufelpflug ob. Pflug
 Schophulaliaclae 377
 Schröwa 382
 Secale cereale 338
 Sechszellige Gerste ob. Gerste
 semen 296
 semens 296
 semino 296
 sero 296
 serotinus 302
 Setaria italica mocharium Al. 386, 387
 siccitas 160
 siligo 423
 le soc 187
 Sohlbalkenpflug ob. pflug
 Sommerweizen 374
 Sorghum Capellarum 391
 Sorghum effusum 392
 sougna 258
 Spelt 358
 spica 300, 301
 spica virens 302
 sponte in agro nascentia 169
 Stabpflüge ob. Pflug
 sterilis 160
 stiva 177, 242
 suburbana 158
 suffoco 297
 summitatus 298

 Tatuk 420
 tchift 258
 Tchkomi 437
 terra restibilis 397
 terra rudis 397
 terra sine aqua 161

- terra verfactum 397
 Trifolium 343
 Triticum 338, 345, 348, 407, 408
 Triticum aestivum 408
 Triticum aestivum aristatum 348, 374
 Triticum compactum Host. v. erinaceum Desf 367
 Triticum dicoccum 359, 361-363, 414
 Triticum dicoccum dicoccoides Körn. 360
 Triticum dicoccum georgicum Dekapr. et Menable 361
 Triticum dicoccum Schrabk, 358, 361, 370
 Triticum dicoccum Schrank, v. palaeoimeriticum 359
 Triticum dicoccum Schrank, var. sucmajus Körn. 360
 Triticum dicoccum v. agridum (forma nova) Supataschvili 360
 Triticum dicoccum v. farrum Bayle 359
 Triticum dicoccum v. rufum Schübl. 359
 Triticum dicoccum v. Timopheevi-Zhuk. 360, 361
 Triticum durum 367, 368, 409, 415, 419
 Triticum durum Desf. 367
 Triticum durum Desf. v. coelurescens Desf. 367, 368
 Triticum durum Desf. v. coerulescens Desf. Bayle 368, 369
 Triticum durum Desf. v. leucurum Al. v. 367
 Triticum durum Desf. v. apulicum Körn 367-371
 Triticum durum var. coelurescens Bayle 367, 370, 371
 Triticum durum v. hordeiforme Al. 371
 Triticum durum v. hordeiforme Host. 368
 Triticum durum v. leucurum 367
 Triticum durum v. leucurum Al. 367, 370, 371
 Triticum durum v. libycum Körn. 367-371
 Triticum hybernum 408
 Triticum hybernum muticum 353
 Triticum monococcum 359-363, 368
 Triticum monococcum L. 362
 Triticum monococcum v. Hornemanni Clem. 362
 Triticum monococcum v. laetissimum Körn. 362
 Triticum persicum 409, 413, 415
 Triticum persicum fuliginosum Zhuk. 349
 Triticum persicum v. fuliginosum 349, 413
 Triticum persicum v. rubiginosum 406
 Triticum persicum v. rubiginosum Zhuk. 349, 350
 Triticum persicum Vav. 349, 377, 412, 413, 415, 426
 Triticum persicum Vav. v. stramineum Zhuk. 349, 350
 Triticum Timopheevi 414
 Triticum Timopheevi v. viticulosum Zhuk. 362
 Triticum Timopheevi Zhuk. 361, 415

- Triticum vulgare 415, 425
 Triticum vulgare erythrosperrum Körn. 354
 Triticum vulgare var. erythrosperrum 347, 417
 Triticum vulgare v. erythrosperrum Körn. 355, 406
 Triticum vulgare v. ferrugineum 347, 354, 416
 Triticum vulgare v. ferrugineum Al. 354, 414
 Triticum vulgare v. fuliginosum 406
 Triticum vulgare v. leucurum 406
 Triticum vulgare v. lutescens 347, 357
 Triticum vulgare v. lutescens Al. 353, 354, 406
 Triticum vulgare v. millurum 347, 357
 Triticum vulgare v. lutescens 347
 Triticum vulgare v. nigroaristatum 354, 355, 406
 Triticum vulgare Vill. 352, 353, 356, 409, 420
 Triticum vulgare Vill. v. erythrosperrum Körn. 347, 354
 Triticum vulgare vill. var. erythrosperrum Körn. 414
 Triticum vulgare Vill. v. lutescens 356
 Triticum vulgare Vill. v. lutescens Al. 353-356, 414
 Triticum vulgare Vill. v. millurum 353, 355
 Triticum vulgare Vill. v. millurum Al. 354, 355, 414
 Tschut 258
 Urtica 394
 urticaeae 394
 Urticales 394
 Vepres 291
 Verbascum nigrum 377
 Verfactum ob. terra
 Vicia 343
 Virgultum agri 291
 Vomer 177, 182, 242, 244, 345
 Weizen 418
 (Persischer) Weizen 412
 Weizenbrod 436
 Wenderpflug ob. Pflug
 Zea Mals L. 383
 Zeur 422
 Ziour 422
 Zirgha 255
 Zweizeilige Gerste ob. Gerste

Ἄγκυλη ἡ 301
 ἄγροικος 152
 ἄγρος ὁ 152, 170, 171
 ἀδμάς, ἀγτός 283
 αἰδοῖα τὰ 237
 ἄλευροι 379
 ἄλιμος 160
 ἄλινος 160
 ἄλυμη 160
 ἡ ἀναπνεύσι τῆς γῆς 400
 ἀναπνεύω 297
 ἀνθέω 299, 300
 ἄνθος τὸ 300
 ἄνθρωπος ἐργαζόμενος τὴν γῆν 156
 ἀοικητός 154
 ἀριθμός 24
 ἀροτριῶν 169
 ἀροτριῶν 169
 ἀροτρον ὁ 175, 177, 182, 282
 ἀροτρον πηκτόν 222
 ἀροτροπούς ὁ 177
 ἀροτροπούς τὸ 182, 254
 ἀροῦν 237
 ἀρόω 237
 ἄρτος ὁ 351
 ἀυλαξ ἡ 170
 αὐτόγουν ἀροτρον 241, 283
 αὐτόματα ἀναβαίνοντα 169
 αὐτοξύλον ἀροτρον 222
 ἄφεςις ἐπὶ τῆς γῆς 400
 ἄχουχ 236

Βλαστός ὁ 297
 βοσκήμα τὸ 158, 159
 βοτάνη ἡ 292
 βρομος 422

Γέννημα τὸ 305, 339
 γεωργία 156
 γῆ ἄνυδρος 161
 γίης 241

Δένδρον τὸ 305

Ἐκριζῶ 297
 ἔλατη ἡ 294
 ἔλος 387
 ἔλυμα 241
 ἔλυμος 387
 ἔνδρυνον 241
 ἐνιαυτός ἀναπαύσεως 400
 ἔρημος 154
 ἔχετλη 241

Ζεῖα ἡ 347
 ζυγοδέσμον 241

Ἰστοβοεὺς 241

Καλάμη ἡ 298
 κάνναβις 394
 καρπός ὁ 305
 καρποφόρος 160, 305
 κάρφος τὸ 298
 κέγχρος ὁ 384, 428, 436
 κλείς ἡ 301
 κληματίς ἡ 299
 κόκκος ὁ 301
 Κοραξική χώρα 284
 Κόραξοι 284
 κρᾶσπεδα τὰ 296
 κριθή ἡ (κρῖ) 372, 407, 421
 κριθινός 351
 Κωλικά ὄρη 284

Λάχανα τὰ 293
 λίνον τὸ 392, 393, 423
 λιπαρός 303

Μελίνη 428
 μερίς τοῦ ἀγροῦ 169
 μέσαβον τὸ 241
 μέσονον 241

Νέα πεφρυγμένα χίδρα 302
 νέωμα τὸ 400
 νομή 159

Ξύλον κάρπιμον 305
 Ξύλον καρπόβρωτον 304
 Ξυλον καρποφόρον 304

Όλυρα ή 357
 όμαλίζω 153
 όρεινή ή 152, 167
 όρινδα 380
 όρυζα 380
 όψιμος 302

Παρειμένη 160
 πεδία τὰ 152
 πεδινή ή 152
 πεδίον τὸ 152, 166, 167
 περισπόρια τὰ 158
 πηκτόν άροτρον 241
 πιότης ή 160
 πίων 160
 πλησμονή ή 303
 ποεῖν 304
 ποία ή 293
 ποιή ή 292
 ποιῶν 304
 πυροί οἱ 351
 πυρός ὁ 345, 348, 351, 429

Ρίζα ή 296

Σῖτος ὁ 345 348, 429
 σπείρω 296
 σπείρων ὁ 296
 σπέρμα τὸ 297
 σπόριμα τὰ 171
 σπόρος ὁ 296
 στάχυς ὁ 300, 301
 στιβαρός 283

Τομής 271

Υνις 241
 ὕννις 241

Φύλλον τὸ 299
 φυτεύω 234

Χεθόν 424
 χειρολαβίς 241
 χέρσος ή 173
 χλόη ή 293
 χλῶρον 292
 χλῶρον φγροῦ 291
 χορτος ὁ 290, 291

Ψαλίς 271

Ψριμος 154, 302
 ὠχρός 292

შინაარსი

რედაქციისგან	5
შეორე გამოცემის წინასიტყვაობა	15
ქარაგმინი და შემოკლებული სათაურების განმარტება	18

ქარაგმინი და შემოკლებული სათაურების განმარტება

საქართველოს ეკონომიური ისტორიის წყაროები	23
--	----

I. დემოგრაფიული ძეგლები

თავი პირველი. ხალხის აღწერა	24
§ 1. ხალხის აღწერის პირობების შესახებ საქართველოში	24
§ 2. ხალხის აღწერის შესახებ დებულება და წესები საქართველოში	26
თავი მეორე. ხალხის აღწერის დაეთრები მე-XVII ს. — მე-XVIII ს. ოცდაათიან წლებში	27
§ 1. ზემოქართლის სადროშოს მე-XVII ს. მეორე ნახევრის ხალხის აღწერის დაეთარი	27
§ 2. ხაშურელის 1715 წ. დაეთარი	30
§ 3. მე-XVIII ს. დამუჯის ზემოქართლის დაეთარი	34
§ 4. კახეთის ხალხის აღწერის დაეთარი	34
§ 5. 1721 წ. ხალხის აღწერის დაეთარები	38
თავი მესამე. ხალხის აღწერის დაეთარები მე-XVIII ს. ნახევრიდან მოყოლებული მე-XVIII ს. დამუჯამდე	41
§ 1. ლაბრის ხეობის მე-XVIII ს. შუა წლების დაეთარის ნაწყვეტი	42
§ 2. 1774 და 1781 წწ. აღწერის დაეთარები	42
§ 3. ხალხის აღწერა მე-XVIII ს. უკანასკნელ ათეულებში	56
თავი მეოთხე. ქალაქის აღწერის დაეთარები	57
თავი მესამე. სტატისტიკური მონაცემები აღწერის დაეთარებიდან	59
თავი მესამე. ქართული დემოგრაფიული ძეგლების ზოგადი შეფასება	63
§ 1. აღწერის დაეთარების მნიშვნელობა	63
§ 2. აღწერის დაეთარების დაეთარების ასარება	66
§ 3. ხალხის აღწერის დაეთარების ცნობათა საწოდობის საკითხი	67

II. საფინანსო უწყებისა და თვისების ძეგლები

სახელმწიფო ფინანსების შესახებ ძეგლთა კლასიფიკაციისათვის	69
თავი პირველი. გარეგანი წყაროები	70
§ 1. გარეგანი კლასიფიკაციისათვის	70

§ 2. ვახტანგ მე-VI-ის დასტურდამალი	71
§ 3. მეწინაეუ სადროშოს ძეგლისა და სამსახურის გარეგანი წყაროს ნაწყვეტი	72
§ 4. კახეთ-ქიზიურის მე-XVIII ს. შუა წლების გამოსავალი გარეგანი წყარო	78
§ 5. ქალაქის მოქარაის სარგოს გარეგანი წყარო	78
თავი მეორე. საეკლესიო სარგოს გარეგანი წყაროები	80
§ 1. ურწო-თიანეთის სარგოს გარეგანი წყარო	80
§ 2. სამთავროს სამწყვოს დამოსა და მესაველის გარეგანი წყარო	81
§ 3. წილქულის სამწყვოს დამოსა და მესაველი გარეგანი წყაროს 1697 წ. სავალი	85
თავი მესამე. მემოსავლის დაეთარები	91
§ 1. „ლაღაზი ქუთაისის საყურის გამოსავალი გარეგანი წყაროს“ 1578 წ.	91
§ 2. ე. წ. „ლაღაზი საყურის დაეთარი“	97
§ 3. ამ ძეგლის მემოსავლი სათური და მემოსავლი თვისებები	101
§ 4. ამ ძეგლის მემოსავლი და წყაროები	103
§ 5. ე. წ. საყურის დაეთარის რაობა	106
თავი მეოთხე. ე. წ. „საყურის გამოსავლის დაეთარი“ და მისი მემოსავლი	110
თავი მესამე. ქიზიურის ხეობის გამოსავლის დაეთარი	113

III. საკორპორატიული და კერძო მემოსავლის შემოსავალი-გამოსავლის სახეები

თავი პირველი. აღმშენებლები	115
თავი მეორე. ნაღვლისა და დინახარის მემოსავლები	119
§ 1. მელქიზედეკ ათაბაგის მემოსავლები	121
§ 2. ნიკორწმინდის XI ს. სავალი	122
§ 3. ათანასე ტფილელის ნაღვლის მემოსავლები	124
§ 4. ბერბუკის ნაღვლისა და მემოსავლის დაეთარის დაეთარის 1749 წ. სავალი	128
§ 5. 1751 წ. დინახარის წყარო	128
თავი მესამე. ზოგადი წყაროები	128

IV. აღწერილობითი წყაროები

თავი პირველი. გარეგანი წყაროები	133
თავი მეორე. შიდაგარეგანი და კერძო წყაროები	138
§ 1. უცხოქვეყნული მემოსავლებითა და მემოსავლებით	140
§ 2. დასავლეთ-ევროპული მემოსავლებითა და მემოსავლებით	144
§ 3. რუსული წყაროები	144

ქარაგმინი და შემოკლებული სათაურების განმარტება

თავი პირველი. მემოსავლი ზოგადი მემოსავლის დაეთარების დაეთარებისათვის	154
1. მემოსავლი	154
თავი პირველი. მემოსავლების დაეთარებისათვის	157
თავი მეორე. მემოსავლის დაეთარებისათვის	157
მემოსავლი	157
თავი მესამე. მემოსავლის დაეთარებისათვის	161
თავი მეოთხე. მემოსავლის დაეთარებისათვის	161

ღარგი პირველი. საველე მეურნეობა, მემინდვრეობა

თავი პირველი. ზენა და ხნულ	169
თავი მეორე. სახნავი იარაღები	175
§ 1. ძველებში დაცული ცნობები სახნავი იარაღის სახელების შესახებ	175
§ 2. ძველ ნათარგმნ ძველებში სახნავი იარაღის ნაწილების დაცული ტერმინები	181
§ 3. სახნავი იარაღის დაცული აღწერილობა, ძველი სურათები და ეთნოგრაფიული წესებები	183
§ 4. სახენელთა აწარსებელი კლასიფიკაცია	189
§ 5. სახნავი იარაღების კლასიფიკაციისათვის საუბრო წინასწარი მუშაობისა და გარემოებათა შესახებ	192
§ 6. სახნავი იარაღის ქარიული სახელების რეალური მნიშვნელობა და ნაშნადობლივი თვისებები	195
§ 7. ხალხში დაცულ სახნავი იარაღები და მათი თანამედროვე სახელები	197
I. ჩუთკაცი	197
II. აზაჩი	199
III. არონა ანუ არუნა	201
IV. ჭილა	203
V. ერქენა და გუთანა	208
VI. ერქენისა და გუთნის განმასხვავებელი ნაწილი	211
VII. ოქოქა, ოგაფე და ჩუთი	213
§ 8. სახნავი იარაღის სხვადასხვა სახეობის შემოღება-გაბატონების ქრონოლოგიური განსაზღვრა	221
§ 9. სახნავი იარაღის ნაწილების დანიშნულება, არსებითობა-მეორეხარისხოვნობის საკითხი და კლასიფიკაციის პრობლემა	225
თავი მესამე. მოწის დასამუშავებელი სხვა იარაღები	230
თავი მეოთხე. სახენელს სხვადასხვა სახეობათა ტერმინების ეტიმოლოგია	236
თავი მეხუთე. ქართულ სახენელთა უცხო ქვეყნების სახენელებთან შედარებითი შესწავლა	241
§ 1. ბერძნული სახენელი	241
§ 2. რომელი სახენელები	242
§ 3. სახენელის გაუმჯობესების საფეხურები დასავლეთ ევროპაში მე-V—XVI სს. განმავლობაში	248
§ 4. ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრებ ტომთა სახენელები	252
§ 5. ამიერ-კავკასიაში და ოსმალეთში მცხოვრებ სომეხთა სახენელები	256
§ 6. ამიერ-კავკასიაში მცხოვრებ თურქთა შორის გავრცელებული სახენელები	258
§ 7. სომეხთა და „თათართა“ სახენელთა ტერმინების ანალიზი	260
თავი მეექვსე. სახენელს ზოგიერთ არსებით გაუმჯობესებათა სადაურობის პრობლემა	272
§ 1. სავეთლის სადაურობის პრობლემა	273
§ 2. სახრის-სვეთლის სახენელს გაჩენის ძიებები და შენადლებელი საფუძველთაგან	275
§ 3. ურთონის სახენელის სადაურობა	278
§ 4. ფაქფალაკის სახენელის სადაურობა	279

§ 5. შეზობელთა თქმულები სახენელს სადაურობის შესახებ	282
თავი მეშვიდე. ხენა-თესვის მცენარეების უკუგება ჩინეთს და შეზობელთა	285
თავი მერვე. ერქენ-გოთამზე გასწავი შინა და გარე	289
თავი მეცხრე. მცენარეთმცოდნეობის სახეობები	294
§ 1. სასოფლო-სამეურნეო მცენარეობის კლასიფიკაციის შესახებ ტერმინოლოგია	294
§ 2. მცენარეთა ექველასი კლასიფიკაცია	294
§ 3. მცენარეთა ორგანოებისა და მათი ნაწილების ტერმინოლოგია	294
§ 4. ზეებისა და ხეობების კლასიფიკაცია	300
თავი მეთექვსმეტი. მცენარეთმცოდნეობის სახეობების უკუგება ჩინეთს	307
§ 1. მოძღვრება მცენარეთა აღმოცენის უბოლოდობის შესახებ	307
§ 2. ვანტულის მოძღვრება ბოტანიკურ-ეტიმოლოგიის შესახებ	310
თავი მეათე მერტი. სასოფლო-სამეურნეო მცენარეთმცოდნეობის სახეობების უკუგება ჩინეთს	314
საქართველოში	314
§ 1. კახეთ-მურეთ-ეხეოს ბოტანიკურ-ეტიმოლოგიის შესახებ	319
§ 2. ქართლის ბოტანიკურ-ეტიმოლოგიის შესახებ	320
§ 3. დასავლეთ საქართველოს ბოტანიკურ-ეტიმოლოგიის შესახებ	324
თავი მეორე მერტი. საქართველოს სახენეების კლასიფიკაცია და სადაურობის საფუძვრები ეთნოლოგიის თვალსაზრისით	331
§ 1. სასოფლო-სამეურნეო მცენარეების უკუგება ჩინეთს საქართველოში	331
§ 2. აგრონომიული ზოლოდობისა და ეთნოლოგიის უკუგება ჩინეთს საქართველოს სახელმწიფოებრივ-ეტიმოლოგიის	335
მემინდვრეობის კულტურა, მისი შემადგენლობა, ჩინეთი და საქართველო	
თავი პირველი. სავეთი მცენარეების უკუგება ჩინეთს	338
§ 1. სავეთის მცენარეების კლასიფიკაცია	338
§ 2. ხორბლენი	341
§ 3. ქროლიენი	341
§ 4. თებენი	342
§ 5. თარსენი, ანუ პარ-პოლიენი	345
თავი მეორე. ხორბლენის უკუგება ჩინეთს	347
თავი მესამე. ხორბლენის მნიშვნელობის უკუგება ჩინეთს და მისი სახეობები	347
§ 1. იმპალი	348
§ 2. იმპლის ბოტანიკური ჩინური	348
§ 3. დიუ	350
§ 4. დიუს ბოტანიკური ჩინური	351
§ 5. დიუს ვარსკლავის სახეობების უკუგება ჩინეთს	352
§ 6. „დუი“ ანუ ტერმინის მნიშვნელობის უკუგება ჩინეთს	352
§ 7. „დიუს პერი“	357
§ 8. დიუს პერი ბოტანიკური ჩინური	357
§ 9. დიუს პერი ვარსკლავის სახეობების უკუგება ჩინეთს	357
§ 10. დიუს და მისი უკუგება ჩინეთს	358
§ 11. დიუს სახეობების უკუგება ჩინეთს	358

§ 12. ასლის გავრცელების არე 362

§ 13. ასლის თავისებურება და მისი გამოყენება 363

§ 14. თავთუხი და ჩვენში მისი გაჩენის ხანა 365

§ 15. თავთუხის ბოტანიკური რაობა და სხვადასხვა სახეობა 366

§ 16. თავთუხის გავრცელების არე 370

თავი მეოთხე. ქრთილეული 371

§ 1. ქრთილეულის შედგენილობა და მისი შესახები ზოგადი ცნობები საქართველოში 371

§ 2. ქრთილეულს სხვადასხვა სახეობა საქართველოში და ბოტანიკური რაობა 372

§ 3. ქრთილეულს გავრცელების არე 373

თავი მუხუთე. ბრინჯის კულტურა 379

თავი მუხუთესე. შერბი, სვილი და შვავი 381

თავი მუხუთესე. ფერდერბი 384

§ 1. ფერდერ და ქერი 384

§ 2. ღობი: ცნობები მის შესახებ 386

§ 3. ღობის სახეები 389

§ 4. გიქურა 391

თავი მუხუთესე. სამრეწველო დაბიშნულებს მცენარეები 392

§ 1. ხელი 392

§ 2. კანაფა 394

§ 3. ბაბა 396

თავი მუხუთესე. მიწის ნაყოფიერება და მოსაქლეაობაზე ზრუნვა ძველ საქართველოში 397

§ 1. მიწის ნაყოფიერება 397

§ 2. მიწის მოსაქლეაობაზე მშოუნველობა: ხიდაგის დასვენების წესები 399

§ 3. შემინდერობის სისტემა სხვაგან და საქართველოში 401

§ 4. მიწის გაპოტიერება 402

§ 5. თესლ-ნათესის გასუფთავება 403

შემინდერობის კულტურის ზოგადი პრობლემები

თავი პირველი. შემინდერობის კულტურის დონე ძველ საქართველოში 404

§ 1. საკვები მცენარეების ძველი ქრთული კლასიფიკაციის პრინციპები 405

§ 2. შემინდერობის კულტურის ინტენსივობა და განვითარების დონე ძველ საქართველოში 407

თავი მეორე. შემინდერობის კულტურის სადაურობის საკითხი საქართველოში 410

§ 1. ქრთული კულტურის სადაურობის შესახებ არსებული მოსაზრებანი 412

§ 2. კულტურულ მცენარეთა სახელების ანალიზი მცენარეთა სადაურობის პრობლემასთან დაკავშირებით 415

 A. პერეულის სახელები 415

 B. ქრთილეულის დაწარჩენ საკვებ მცენარეთა და სელის სახელების სადაურობა 420

§ 3. კულტურულ მცენარეთა სახელების ანალიზით მობოვებული ზოგადი შედეგი 424

თავი მესამე. საქართველოში გავრცელებულ სობლუელისა და ქრთილეულის გავრცელების დაბლობებით ქრთილეული განსაზღვრა 425

§ 1. ტერმინების აბაღთესლი 425

§ 2. სობლუელისა და ქრთილეულის ტერმინოლოგიის აბაღთესლი და აბაღთესლი ქრთილეული განსაზღვრა 428

§ 3. „ფიქლისი“ „აღიასი“ და განვითარებული სობლუელისა და ქრთილეულის განსაზღვრა 429

თავი მესამე. კულტურულ მცენარეთა შედგენილობის საკითხი საქართველოში 432

§ 1. კულტურულ მცენარეთა შედგენილობის საკითხის შედგენილობის საკითხი 432

§ 2. უმნიშვნელოების საკვებ მცენარეთა შედგენილობის ცვალებადობის განმარტება 435

თავი მესამე. საკვებ მცენარეთა რეგულაციის საკითხი საქართველოში 437

ეკონომიკისა და სახელმწიფოებრიობისათვის 437

§ 1. სობლუელის ნაკლებობა საქართველოს ზოგადი რეგულაციისათვის 437

§ 2. სობლუელისა და ქრთილეულის კულტურის რეგულაციის საკითხი საქართველოს სახელმწიფოებრიობისათვის 441

დამატება

ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრება ურბანის საქართველოში XVIII-XVIII სს. 443

1. ქალაქები და სტატისტიკური ცნობები ქალაქების შესახებ 443

II. საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრება ურბანის საქართველოში 449

ა) პირთა 449

ბ) გეოგრაფიულ სახელთა 450

გ) ეთნიკური სახელთა 450

დ) ტერმინთა 450

გამომცემლობის რედაქტორი მ. ინასარიძე
მხატვარი ა. ბუაძე
სამხატვრო რედაქტორი ი. ჩიქვინიძე
კორექტორი ნ. ელიზბარაშვილი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 10.1.96
საბეჭდი ქაღალდი 70X108 1/16. პირობითი ნაბეჭდი თაბახი-44,8
სეელრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 37,5
ტირაჟი 2000
შეკვეთის № 460
ფასი სახელშეკრულებო

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა
თბილისი, 380028, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 14.

სააქციო საზოგადოება „ფარნავაზი“
გრ. რობაქიძის გამზ. № 7

Джавахишвили Иван Александрович
СОЧИНЕНИЯ

в 12 томах

т. IV

(на грузинском языке)

Издательство Тбилисского университета)

Тбилиси 1996